

TUSSEN AFSLUITDAMMEN

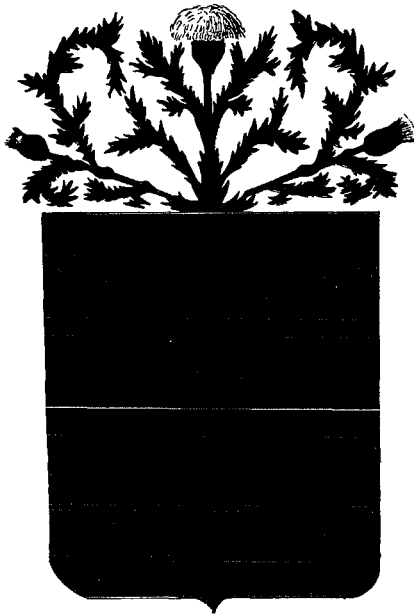
EN

DELTADIJKEN

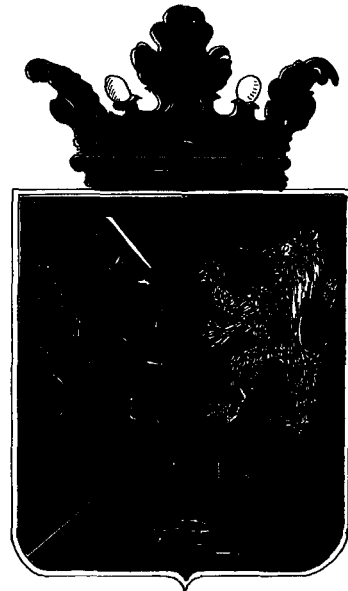
IV

ZEEUWSCH VLAANDEREN

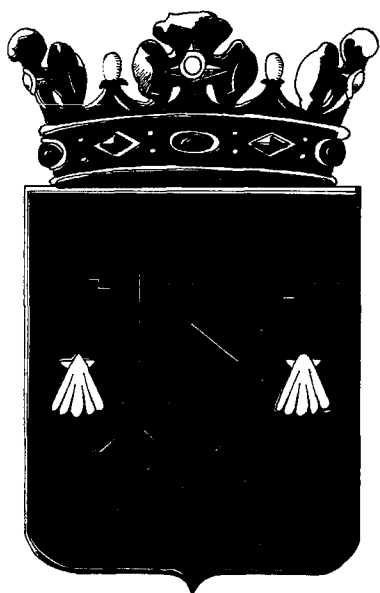
ISBN 90 70027 41 0

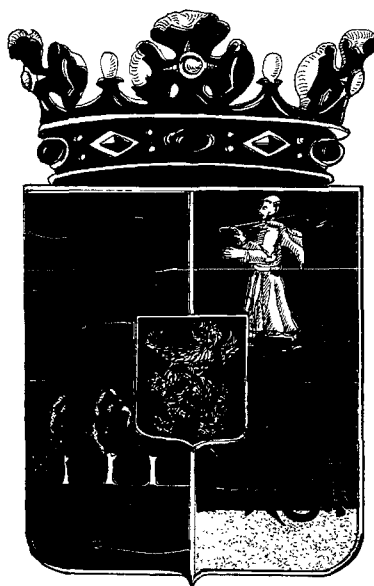
*Wapen van het Waterschap
„Het Vrije van Sluis”
(voor beschrijving zie pag. 72)*

*Wapen van het Waterschap
„De Verenigde Braakmanpolders”
(voor beschrijving zie pag. 75)*

*Wapen van het Waterschap
„Axeler Ambacht”*
(voor beschrijving zie pag. 75)

*Wapen van het Waterschap
„Hulster Ambacht”*
(voor beschrijving zie pag. 76)

Tussen Afsluitdammen en Deltadijken

IV

Zeeuwsch Vlaanderen

door Ing. M. H. WILDEROM
technisch hoofdamtenaar 1e klas van de Rijkswaterstaat

BIBLIOTHEEK
Dienst Wg- en Waterbouwkunde
Van der Gooijweg
Postbus 5345, 2300 GA Delft
Tel. 015 - 809111

12 NOV. 1991

Met:

4 wapenafbeeldingen in kleurendruk, 119 tekeningen, 51 kaartreproducties
en 100 foto's en luchtfoto's.

Copyright: M. H. Wilderom, Vlissingen.

Lettertype: Hollandse Mediaeval.

Druk en cliché's: C.V. Drukkerij G. W. den Boer te Middelburg.

Bindwerk: Van Rijmenam N.V., 's-Gravenhage.

Uitgave: M. H. Wilderom, Vlissingen (evenals de delen I t/m III).

INHOUD.

	Pag.
<i>Inleiding</i>	9
I. ZEEUWSCH VLAANDEREN. <i>Algemeen</i>	
§ 1. <i>Land en water (w.o. topografie en geografie)</i>	11
Vlaanderen c.a. 11, De Rijksgrens 15, Liniepalen 16, Bebossing c.a. 19, De duinkust met de vooroever 23, Cadzand-Bad 31. Forten, schansen en batterijen: Forten c.a. langs het Zwin 34, Schansen tussen Aardenburg en Sluis 39, De Linie's 42, Afsluiting van de Schelde 44, Forten c.a. in Oost Zeeuwsch Vlaanderen 45, Atlantikwall 48. Enkele buitendijkse gebieden: Het Zwin 49, Geïnundeerde Zwartepolder 51, De Mosselbanken 52, De „Oesterputten” 54, Saaftinge c.a. 54.	
§ 2. <i>Plaatsbepaling, indeling, bevolking en varia</i>	61
Coördinaten c.a. 61, Gemeenten 62, Herindeling 64, Bevolking 66. Enkele bijzonderheden: Tijdrekening 68, Gewapend beton 68, Amfirol 70, Prijsindex 71.	
§ 3. <i>De wapens van de Zeeuwsvlaamse waterschappen</i>	72
II. DE POLDERS VAN ZEEUWSCH VLAANDEREN	
<i>Waterstaatkundige en historische gegevens</i>	
§ 1. <i>Overzicht</i>	77
WEST ZEEUWSCH VLAANDEREN	
§ 2. <i>De polders rond Aardenburg</i>	82
De Eedepolders 82, Biezenpolder 84, Boom- en Goodsvlietpolders 84, Lapschuursche Gatpolder c.a. 85.	
§ 3. <i>De Sluissche- en Zwinpolders</i>	85
Kleine Paspolder 86, Maria- en Sluissche Havenpolder 86, Zwinpolder 87, Robbemoreel c.a. 87, Willem Leopoldpolder 88.	
§ 4. <i>De polders van Cadzand, Zuidzande en Nieuwvliet</i>	89
Oudelandsche en Tienhonderdpolder c.a. 89, Versche-, Zand-, Bew. Terhofstede- en Retranchementpolder 95, Zuidzandepolder c.a. 95, Kasteelpolder 97, Zwartepolders, Nieuwehovenpolder en St Anna-polders 98, Kievitte- en Vlamingspolder 99.	
§ 5. <i>De „Catspolders” c.a.</i>	100
Nieuwe en Oude Groedsche polders c.a. 102, Baanstpolder, Adornispolder c.a. 103.	
§ 6. <i>De „Oranje”polders c.a.</i>	104
Goudenpolder 104, Mauritspolder c.a. 104, Prins Willempolders c.a. 105.	
§ 7. <i>De Baarzandepolders c.a.</i>	108
Groot en Klein Baarzande c.a. 108, Nieuwerhavenpolder 109, Magdalena-, Snouck Hurgronje- en Cranepolders 109.	
§ 8. <i>Polders op Breskenszand</i>	109
Groot Breskenspolder 109, Oud en Jong Breskenspolders 113.	

	Pag.
§ 9. <i>Eiland- en Brandkreekpolders c.a.</i>	114
Marguëritepolder c.a. 114, Oudemans- en Jonkvrouw-polders 115, Clarapolder en Thibautpolder 116, Nieuwe Passageulepolder 117.	
§ 10. <i>De „Ottevaere en Van Damme”polders</i>	117
Olieslagerspolder 117, Austerlitzpolder 117, Sophiapolder 118, Aardenburgsche Haven- en Diomedepolders 118.	
§ 11. <i>De polders rond Biervliet</i>	119
Oude Stadspolder c.a. 119, Helena- en St Pieterspolder 119, Zuid-diepe- en Jonkvrouw-polders 121, Zacharias- en Wilhelminapolders 121, Magdalenapolder c.a. 122, Angelinapolder 124, Koninginnepolder en Van Dunnepolder 124.	
§ 12. <i>De Hoofdplaatpolder</i>	125
OOST ZEEUWSCH VLAANDEREN	
§ 13. <i>De polders van Hontenisse en van Ossenisse</i>	128
Zandpolder, Mariapolder en Noordhofpolder 128, Perkpolder, Kievitpolder en Molenpolder 135, Polders van Ossenis en van Hengstdijk 135, Noorddijkpolder 136, Kruispolder en Wilhelminapolder 137.	
§ 14. <i>Polders tussen Lamswaarde en Hulst</i>	138
Hoof- en Molenpolder c.a. 138, Dullaertpolder 140, Ser Paulus- en Vogel-polders 141.	
§ 15. <i>De Graauwsche polders</i>	142
Oude Graauw en Langendam 142, Melopolder 143, Willem Hendrikspolder 143, Kleine Molenpolder 143.	
§ 16. <i>De Clinge- en Kieldrecht-polders</i>	143
Clingepolder 143, Groot- en Klein Kieldrecht 144, Nieuw Kieldrecht 146.	
§ 17. <i>De Saaftingepolders</i>	146
Saaftingepolder, Louisepolder en Prosperpolder 146, Van Alstein- en Koningin Emmapolders 152, Hertogin Hedwigpolder 152.	
§ 18. <i>De polders van Stoppeldijk en Cambron</i>	153
Stoppeldijkpolder 153, Cambron- en Hulsternieuwlandpolder c.a. 154.	
§ 19. <i>Polders tussen Hulst en Appelzak</i>	154
Absdalepolder 154, Riet- en Wulfsdijkpolder 154, Catharinapolder 155, Willem III-, Van Lijnden- en Hellegatpolders 155.	
§ 20. <i>St Jansteen-, Wildelanden- en Ferdinanduspolders</i>	156
St Jansteenpolder 156, Rieden- en Wildelanden 156, Ferdinanduspolders 157.	
§ 21. <i>De Beoosten Blijpolders</i>	157
Oud Beoosten Blij bezuidenpolder 157, Beoosten Blij benoordenpolder 158, Overige Blijpolders en Nieuw Karnemelk 158.	
§ 22. <i>De Kanisvliet- en Moerspuipolders</i>	160
Autrichepolder 160, Kanisvliet Binnenpolder 161, Zuiddorpepolders c.a. 162, Overslagpolder en Moerspuipolder 162.	
§ 23. <i>Polders van Albert en Isabella</i>	163
Gr. en Kl. St Albertpolders 163, Poelpolder 164, Philippine- en St Pieterspolders 164.	
§ 24. <i>De Zaamslagpolders</i>	165
Zaamslagpolder 165, Aan- en Genderdijke 166, Gr. en Kl. Huysenspolders 166, Krekepolder 169, Margarethapolder 169, Eendragtpolder 170, Ser Lippens- en Nieuw Othenepolders 170.	

	Pag.
§ 25. <i>Polders tussen Axel, Terneuzen en Hoek</i>	171
Noordpolder c.a. bij Axel 171, Lievenspolder c.a. bij Terneuzen 172, Zevenaar- en Koegorspolders c.a. 172, Loven- en Koudenspolders c.a. 173, Nieuw Neuzenpolder 175.	
§ 26. <i>De polders in de vaarwegen naar Axel en Gent</i>	176
Vogelschor- en Papeschorpolders 176, Smidsschorrepolder c.a. 177, Axelse Vlake 178, Melaniapolder c.a. 178, Louisapolder c.a. 180, Seydlitzpolder en Visartpolder 180, Kleine Stellepolder 180, Vergaertpolder 181, Bontepolder 182, Mossel- en Kanaalpolder 182, Van Wuyckhuisepolder 182, Dijkmeesterpolder 184, Braakmanpolder 187.	
§ 27. <i>Organisatie en Bestuur</i>	190
Graafschappen en wateringën 190, De Vier Ambachten 192, Dijk- ringen 193, De v.m. waterschappen 193, Calamiteuze polders 195, Internationale polders 197, Samenvoeging 199, Polderhuizen 207, Kroondomein 210.	

III. ZEEUWSCH VLAANDEREN - *Landverlies*

§ 1. <i>Vallen en afschuivingen</i>	213
Overzicht 213, Ontgrondingen Cadzand-Breskens 214, Vallen tussen nr 1 en tot voorbij nr 7, 216, Vallen c.a. Thomaespolder en Paulina- polder 221, Vallen in de Braakman 225, De 64 „vallen” aan de Nieuw Neuzenpolder 226, Vallen aan de Rijkszeewering Terneuzen 228, „De Val” van Nieuw Othene 229, Een serie van 82 vallen 230, Drie „vallen” bij Ossensisse 234, De „vallen” van Walsoorden 235, Twee „Belgische vallen” 236, Plaatvallen 237.	
§ 2. <i>Stormvloeden</i>	239
„Verjaarde” stormvloeden 240, Vloeden 1530-1825, 245, Stormvloed 12 maart 1906, 246, Stormramp 1-2-1953, 249, Wielen 252, Water- standen 254. Verloren land: Schooneveld, Koezand, Waterdunen 256, Eiland Wulpen 257, Wulpenpolder 258, Zwartepolder 261, Van Breskens tot Saaftinge 263.	
§ 3. <i>Militaire inundaties</i>	264
Vroegere inundaties 264, De jongste inundaties 267.	

IV. ZEEUWSCH VLAANDEREN

Verdediging tegen het water

§ 1. <i>Dammen en dijken</i>	273
Algemeen 273, Dammen in Passageule en Zwin 273, De Groesche dammen c.a. 275, Andere dammen 276, Dijken 276, Deltadijken 277, Muraltmuren 279, Binnendijken 279, Graaf Jansdijk c.a. 280, Schorer's graf 284.	
§ 2. <i>Oever- en grondonderzoek</i>	285
Peilen 285, Strandmetingen 288, Zandhaling 288, Duikonderzoek 290, Grondonderzoek 291.	
§ 3. <i>Strand-, duin-, oever- en dijkverdediging</i>	293
Strandhoofden 293, Kruishoofd 296, Duinverdediging 297, Promenade 297. Oeververdediging: Overzicht 298. West Zeeuwsch Vlaanderen: Cadzand-Breskens 298, Bijzonder voor- val 298, Hoofdplaatpolder 302, Thomaespolder 303, Elisabethpolder c.a. 305. Oost Zeeuwsch Vlaanderen: Nieuw Neuzenpolder 306, Rijkszee- wering Terneuzen 308, Tussen de Batterië en Hellegat 310, Nol van	

Ossenisse 312, Walsoorden 313, Oude Hoofd 315.

Dijksverdediging: Overzicht 319.

Verdedigingsfasen 320, Dijkonderhoud 323, Bismatzen 324, Dijk wordt duin 324, Stelsel put- en keetbazen 325.

- § 4. *De strijd tegen het binnenwater* 326
 Algemeen 326, Enkele markante punten: De Drink 327, Sasput 327, De Passageule 328, Rijkswaterleidingen 329, Uitwateringswaterschappen 331, Melkader 340, Ongeveer 100 jaar geleden 341, De oude gemalen 341, De huidige afwatering 343, Overzicht gemalen 346.

V. ZEEUWSCH VLAANDEREN - *In cultuur gebracht*

- § 1. *Wooncentra* 347
 Algemeen 347, Kloosters en kastelen 348, Boerderijen 350, Steden en dorpen; West Zeeuwsch Vlaanderen: Aardenburg 354, Sluis 359, Retranchement 361, Oostburg 361, IJzendijke 362, Biervliet 364, Breskens 367, Overige plaatsen 368.
 Oost Zeeuwsch Vlaanderen: Terneuzen 372, Axel 376, Philippine 378, Sas van Gent 379, Hulst 380, Overige plaatsen 383.
- § 2. *Middelen van bestaan* 389
 Landbouw c.a. 389, Meestoven 396, Korenmolens 397, Moertering c.a. 401, Industrie 402, Visserij 408.
- § 3. *Openbare Energie- en Nutsbedrijven* 416
 Gas 416, Elektriciteit 419, Waterleiding 423, Spaarbekkens 426, Waterfabriek 428, P.T.T. 433.

VI. ZEEUWSCH VLAANDEREN - *Communicatie*

- § 1. *Havens* 437
 West Zeeuwsch Vlaanderen:
 Aardenburg 437, Havens aan het Zwin 438, Cadzand-Haven 438, Oostburg 439, Biervliet 441, IJzendijke en Hoofdplaat 442, Breskens 444.
 Oost Zeeuwsch Vlaanderen:
 Hulst 447, Axel 447, Hoek 448, Philippine 448, De kleine tijhavens 449, Walsoorden 455, Terneuzen 456, Havenschap 459.
- § 2. *Wegen, Tollen, Spoor- en tramwegverkeer* 460
 Algemeen en overzicht 460, Wegschap Hulst-De Paal 461, Rijkswegen en Provinciale wegen 462, Tractaatweg 464, Tollen 466, Spoorwegen 468, Tramwegen 469.
- § 3. *Veren* 475
 Grote veren 476, Kleine veren 478, Internationaal veer 480, Veerhavens 482, Veerboten 485, Vrije veren c.a. 487.
- § 4. *Kanalen* 488
 Kanaal Sluis-Brugge 488, Kanaal Terneuzen-Gent 490, Zijkanaal naar Axel (en Hulst) 498, Kanalencomité's 499, „Doorsteek" en Baalhoekkanaal 500.
- § 5. *Vaste oeververbinding Westerschelde* 503
- Lijst van figuren* 511
- Geraadpleegde bronnen* 517
- Lijst van aanvullingen c.a. voor de delen I t/m III* 525
- Personen- en zakenregister voor de delen I t/m IV* 531

INLEIDING.

Nadat reeds drie delen in de serie „Tussen Afsluitdammen en Deltadijken” waren verschenen (waarvoor meer belangstelling bleek te bestaan dan bij het verschijnen van het eerste deel was voorzien) besloot schrijver dezès ook van Zeeuwsch Vlaanderen een historisch-waterstaatkundige studie te doen verschijnen om daarmee deze serie van het Zeeuwse deltagebied af te ronden.

Het Zeeuwsvlaamse gebied, dat aanvankelijk deel uitmaakte van het graafschap Vlaanderen en daarna Staats Vlaanderen vormde kwam pas in 1814 bij Zeeland en kreeg toen de naam Zeeuwsch Vlaanderen. Deze streek draagt echter zeker niet minder de sporen van watergeweld dan het overige deltagebied. Bovendien heeft Vlaanderen als geheel vele oorlogen moeten doorstaan waarbij de laaggelegen polderlanden langs de Honte- of Westerschelde meermalen tot militaire waterlinies werden geformeerd. Nergens in de Rijn-Maas-Scheldedelta vindt men dan ook zoveel overblijfselen van militaire verdedigingswerken als in het polderland van Zeeuwsch Vlaanderen. Vele gegevens over deze forten, schansen en batterijen werden ons verstrekt door dhr Y. Meeter te 's Gravenhage, luitenant-kolonel b.d., destijds enige jaren territoriaal commandant in Zeeland. Bij zijn studie over deze defensiewerken heeft hij zich ook intensief met het ontstaan en vergaan van het Zeeuwsvlaamse polderland bezig gehouden. Vele daarbij verzamelde gegevens en gemaakte aantekeningen stelde hij ons welwillend ter beschikking, waarvoor wij op deze plaats onze hartelijke dank uitspreken.

Verder blijkt uit de geschiedenis dat zowel het landschap als de bevolking van Zeeuwsch Vlaanderen een duidelijke invloed vanuit het zuiden heeft ondergaan. Bovendien ontstond, vooral door de in de 80-jarige oorlog geformeerde linies, een oost-west lopende scheidingslijn, die men heden ten dage nog in grote trekken terug kan vinden. Omdat mede onder invloed van de deltawerken (dijkverzwaringen), kanaalwerken, havenconcentraties, waterbeheersingsplannen, ruilverkavelingen en industrievestigingen Zeeuwsch Vlaanderen snel aan het veranderen is en mogelijk door een toekomstige vaste oeververbinding over en onder de Westerschelde nog meer zal veranderen, hopen wij dat het van nut kan zijn dat aan vele historisch-waterstaatkundige facetten van het Zeeuwsvlaamse polderland in dit werk aandacht is besteed. De daarbij geraadpleegde bronnen zijn zoveel mogelijk vermeld; voor zover niet anders aangeduid zijn de foto's van de auteur.

Bij de voltooiing van dit werk mag een hartelijk dankwoord zeker

niet ontbreken voor ir J. van Malde, hoofdingenieur A van de Rijkswaterstaat en hoofd van de Studiedienst Vlissingen, die zo bereidwillig was het manuscript door te vorsen en daardoor met zijn opbouwende kritiek een waardevolle bijdrage heeft geleverd voor de totstandkoming. De Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) zijn wij zeer erkentelijk omdat zij bereid was ook voor deze uitgave een subsidie te verstrekken in de voorbereidende kosten waardoor het manuscript persklaar kon worden gemaakt.

Vrijwel alle tekenwerk werd met toewijding en kundigheid verricht door de cartograaf H. J. Everwijn te Vlissingen terwijl van dhr G. Mannaart te Vlissingen prettige administratieve medewerking werd verkregen. Aan het eind van dit deel is een personen- en zakenregister voor alle vier delen uit deze serie opgenomen. Het werd met enthousiasme samengesteld door mevr. A. Wilgenburg-de Bruin te Kortgene, wier bibliotheekervaring daarbij goed van pas kwam. Omdat de betreffende uitgaven bedoeld zijn als naslagwerken, die hopelijk vele jaren van dienst zullen zijn is een dergelijk register welhaast onmisbaar. Bovendien werd een lijst opgenomen waarin enkele aanvullingen en verbeteringen van de voorgaande delen zijn vermeld.

Overigens hebben nog vele anderen in een of andere vorm ertoe bijgedragen dat deze serie werken kon worden voltooid. Van hen verdient in elk geval vermelding de mede-auteur van deel I, de heer M. P. de Bruin. De drukkerij van de fa Littooy & Olthoff — drukkers van de vorige drie delen — werd inmiddels overgenomen door C.V. Drukkerij G. W. den Boer te Middelburg; het is gebleken dat het typografisch werk daarmee weer in goede handen is terechtgekomen. Veel dank voor de vlotte en prettige samenwerking.

Tenslotte hoopt de schrijver in alle bescheidenheid, dat ondanks hun onvolkomenheden, deze uitgaven een bijdrage mogen vormen tot vermeerdering van de kennis van het Zeeuwse deltagebied, dat vooral de laatste decennia zo snel aan het veranderen is.

Vlissingen, september 1973.

I. ZEEUWSCH VLAANDEREN.

Algemeen.

§ 1. LAND EN WATER (w.o. topografie en geografie)

Dat de naam Vlaanderen voor het eerst voorkomt in het omstreeks **Vlaanderen**
678 door St Audoenus beschreven leven van de heilige Eligius (590-660), **c.a.**
die het Christendom daar verkondigde, „in municipio Flandrensi, id est
Brugensi” wordt vermeld door F. Nagtglas.¹⁾

St Eligius — St Eloi — oorspronkelijk goudsmid en schatmeester van de Frankische koningen Clotaris II en Dagobert I, was later priester en bisschop van Noyon; hij leeft in de herinnering — 1 december — voort als schutspatroon der smeden. Te zijner nagedachtenis werd op 2 december 1962 op het St Eligiusplein te Oostburg een standbeeld(je) onthuld; het door de Haagse beeldhouwer baron E. Speyart van Woerden vervaardigde kunststuk werd geschonken door de R.K. Nederlandse Metaalbewerkerbond „St Eloy” en de parochie Oostburg. Dat men in West Zeeuwsch Vlaanderen die naam in ere houdt blijkt ook uit het feit dat men in 1947 in Oostburg de R.K. Scholengemeenschap van start liet gaan onder de naam „Sint Eloy”.

Wanneer in het begin van de 8e eeuw de zeevaarders van Vlaanderen spraken, bedoelden zij de kuststrook ten zuiden van de toenmalige Scheldemond. Daarbij dient men dan te bedenken dat de Scheldemond destijds veel noordelijker was gelegen dan thans en dat in de 16e eeuw nog sprake was van de Oosterschelde als toegang tot Antwerpen; pas daarna werd de Westerschelde de hoofdvaarweg naar België. Voordat van inpolderingen sprake was (d.w.z. vóór de 11e eeuw) lag de noordelijke oeverlijn van Vlaanderen, — de scheiding van land en water —, in wat men nu Belgisch Vlaanderen zou kunnen noemen; een lijn, die men zeer globaal kan trekken van Brugge naar Antwerpen. Fig. 1 geeft een overzicht van Zeeuwsch, Belgisch en Fransch Vlaanderen.

De kuststreken langs de Noordzee, — tussen de Grevelingen (Gravelines, ruim 15 km ten westen van Duinkerken, zie fig. 1) in Frankrijk en de vroegere Schelde —, schijnen al vroeg bewoond te zijn geweest, vermoedelijk door de uit Germanië verdrongen Menapiërs en door de uit Gallië, van Keltische stam afkomstige Moriniërs, die zich daar tijdens de oorlogen van Ceasar gevestigd zouden hebben. In het laatst der 4e eeuw schijnen zich daarbij koloniën van Saksers te hebben gevoegd.

Op het eind van de 5e eeuw hebben de verschillende stammen, die toen in de lage landen aan de Noordzee waren gevestigd, zich verenigd tot het Frankische rijk. De bemoeienissen van koning Clovis, die als gouwkoning

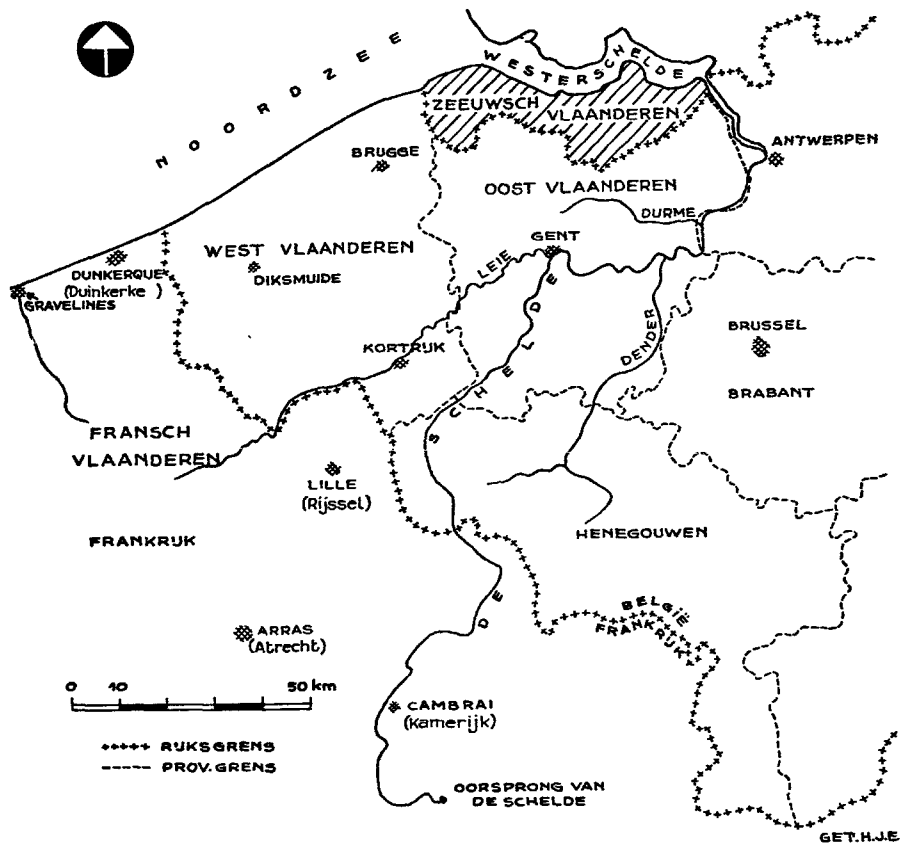

Fig. 1. Overzicht van Zeeuwsch, Belgisch en Fransch Vlaanderen.

der Salische Franken een rijk bestuurde met Doornik als middelpunt hebben daartoe een grote bijdrage geleverd. De destijds aan de gang zijnde ondergang van het Romeinse rijk en de toetreding van koning Clovis tot het Christendom waren daarbij gunstige factoren.

Na enkele eeuwen bereikte het Frankische rijk zijn hoogtepunt onder Karel de Grote. Na zijn opvolger Lodewijk de Vrome ontstond veel strijd over de verdeling van zijn rijk onder diens zonen. Dat resulteerde in 843 in het verdelingsverdrag van Verdun, waarbij het Frankische rijk werd verdeeld in Neustrië (de westelijke provincies), in Austrasië (de middelste provincies) met de Schelde als grens en in het Oost-Frankische rijk (de oostelijke provincies). De westelijke provincies, waartoe Vlaanderen behoorde, werden toen toebedeeld aan Karel de Kale, één der zonen van Lodewijk de Vrome.

In 870 volgde nogmaals een verdeling, maar nu tussen Karel de Kale en Lodewijk de Duitscher, die het Oost-Frankische rijk bestuurde. Hoewel

daarbij de Schelde als grens kwam te vervallen en van de drie oorspronkelijke, slechts twee rijken overbleven maar inmiddels Vlaanderen, als één der gouwen van het West-Frankische rijk, eigen graven had gekregen, werd de Schelde de grens tussen het graafschap Vlaanderen en Brabant.

Het bleven roerige tijden, waarin de Graaf van Vlaanderen beurtelings leenman was van de keizer van Duitsland en van de koning van Frankrijk. In 1300 werd Vlaanderen door de Franse koning Philips de Schone bezet. Dat leidde tot een opstand in Brugge met als gevolg in 1302 de Gulden-sporenslag bij Kortrijk, waarbij het Vlaamse voetvolk het Franse riddersleger versloeg; de zelfstandigheid van de graafschap Vlaanderen was daarmee gered. De Vlaamse graaf koos korte tijd later toch de zijde der Fransen om de steden onder zijn macht te kunnen houden. In 1383 kwamen de Vlaamse gewesten aan Philips de Stoute, hertog van Bourgondië, vanwege zijn huwelijk met Margaretha, dochter van de graaf van Vlaanderen, Lodewijk II van Male.

Het Bourgondische huis bleef Vlaanderen regeren tot Maria, — enige dochter van Karel de Stoute —, door haar huwelijk met Maximiliaan van Oostenrijk, zoon van keizer Frederik III, Vlaanderen als erfgoed in het huis van Oostenrijk bracht. Toen volgden de verwickelingen met Spanje in de vorm van de 80-jarige oorlog (1568-1648) met als resultaat dat de Noordelijke Nederlanden een onafhankelijke republiek werden.

Uit de historie blijkt dat Vlaanderen in de middeleeuwen een welvarende streek was, vooral als gevolg van de handel met Noordwest Europa. Rampen, veroorzaakt door oorlogshandelingen en door stormvloed in de 16e eeuw, ontredderden evenwel een groot deel van het land. Enkele gebieden, die tijdens de 80-jarige oorlog langs de Schelde op de Spanjaarden waren heroverd, zoals het land van Biervliet, van Terneuzen en van Axel werden bij acte van 13 augustus 1588 door de Raad van State onder gezag van Gecommitteerde Raden van Zeeland gesteld, evenals de forten Lillo en Liefkenshoek aan de Schelde bij Antwerpen. Genoemde gebieden vormden het Committimus van de Staten van Zeeland.

Bij de Vrede van Munster (ook wel genoemd de Westfaalse vrede), gesloten op 30 januari 1648, waarbij de Noordelijke Nederlanden door Spanje als een onafhankelijke republiek werden erkend, werd ook de splitsing van Vlaanderen in drie delen staatkundig vastgelegd. Deze delen waren:

- a. Hollandsch- of Staats Vlaanderen (Generaliteitslanden), dat met het genoemde Committimus ongeveer het huidige Zeeuwsch Vlaanderen omvat.

- b. Spaansch Vlaanderen (na het zgn. Barrièretractaat van 14 november 1715 werd dit Oostenrijks Vlaanderen), dat is ongeveer het gebied der beide Belgische Vlaamse provincies.
- c. Fransch Vlaanderen; het noordoostelijk deel van het huidige Frankrijk, waarin zich o.a. bevinden de oorspronkelijk Vlaamse steden Rijsel (Lille), Atrecht (Arras) en Duinkerke.

Staats Vlaanderen werd daarbij aan de Algemene Staten van Holland afgestaan. In de tijd van de Republiek heeft de grens nog enkele keren aanpassingen ondergaan, die hierna nog ter sprake zullen komen.

Vlaanderen als geheel strekt zich thans uit vanaf de zuidelijke oever van de Westerschelde langs de Belgische kust tot over de Frans-Belgische grens (zie fig. 1). Aan de Belgische kust ligt de provincie West Vlaanderen, die in het zuidoosten voor een klein deel aan de Schelde grenst. Oost Vlaanderen is de Belgische provincie ten zuidwesten van Antwerpen met Gent als centrum; de Schelde stroomt midden door deze provincie.

Met de Franse bezetting van de Nederlanden (1795-1815) volgde, door het op 16 mei 1795 te 's-Gravenhage gesloten verdrag tussen de Bataafse en Franse republiek, dat Staats Vlaanderen aan Frankrijk werd afgestaan. Inlijving van de Republiek der Verenigde Nederlanden bij Frankrijk volgde in 1810. In de „Franse” periode werden bij een wet van 17 februari 1800 de hiervoor onder a t/m c genoemde gebieden tot het vierde arrondissement van de Schelde gerekend. Daarbij werd Vlaanderen in twee departementen verdeeld, nl. dat van de Schelde en dat van de Lijs of Leije.

Bij het congres van Wenen in 1815 gaf Oostenrijk de Zuidelijke Nederlanden voorgoed op en werden Nederland en België tot één koninkrijk verenigd. Het departement van de Schelde werd toen de Belgische provincie Oost Vlaanderen, het departement van de Leije werd de Belgische provincie West Vlaanderen, terwijl het v.m. Staats Vlaanderen (de Generaliteitslanden) kort tevoren reeds bij de Nederlandse provincie Zeeland was gevoegd (K.B. van 20 juli 1814). De Generaliteitslanden en het hiervoor genoemde Committimus vormden sindsdien Zeeuwsch Vlaanderen.

Die verdeling was niet naar de zin van invloedrijke Belgen; zij wilden de Schelde als grens van de provincie Oost Vlaanderen met het oog op de scheepvaart naar Antwerpen en Gent. Een en ander was mede een faktor bij het ontstaan van de Belgische opstand te Brussel in 1830, welke opstand zich spoedig over heel Zuid Nederland uitbreidde. Op 4 oktober 1830 riep een voorlopige regering de onafhankelijkheid van België uit; de Belgen kozen Leopold van Saksen-Coburg tot koning. Dat was mede voor koning Willem I aanleiding om gewapend op te treden.

Op 2 augustus 1831 trokken Nederlandse troepen België binnen en versloegen in de daaropvolgende dagen de Belgische legers bij Hasselt en Leuven. Toen Frankrijk de Belgische troepen te hulp kwam werd een wapenstilstand gesloten en trokken de Nederlandse troepen zich terug. Het was een Tiendaagse veldtocht geworden, die toch van invloed was op de totstandkoming van de bepalingen bij de scheiding der Nederlanden. Het werd echter 1839 eer de definitieve scheiding tussen België en Nederland tot stand kwam en de vrede met België werd getekend.

De naam van overste Joseph Ledel (1779-1835) herinnert aan die roerige tijd (Ledelplein en Ledeltheater te Oostburg); reeds vóór de Tiendaagse veldtocht was hij op 31 oktober 1830 met een troepencommando uit Vlissingen overgestoken. Daarmee wist hij, versterkt door burgers uit Schoondijke en gesteund door burgemeester dr H. A. Callenfels en mr J. E. Risseeuw, beiden uit Oostburg, de naar die stad oprukkende Belgen, die reeds Aardenburg en Sluis bezet hadden, terug te drijven, genoemde plaatsen te heroveren en de Belgen buiten de grenzen te houden. De daarna gedurende de wapenstilstand (1831-1839) door Ledel aangebrachte versterkingen, alsmede de houding van de burgerbevolking, hebben er niet weinig toe bijgedragen dat Zeeuwsch Vlaanderen in 1839 bij de provincie Zeeland is gebleven.

De grens van Staats Vlaanderen, die aanvankelijk (vrede van Munster 1648) niet goed vastlag werd, bij overeenkomst tussen de Staten Generaal en Spanje, op 28 september 1664 te Brussel nader vastgesteld. Bij het reeds genoemde Barrièretractaat van 1715 kreeg Staats Vlaanderen een ruimere begrenzing, die echter bij overeenkomst van 22 december 1718 weer werd beperkt. Bij tractaat van 8 november 1785 werd de grens weer teruggebracht tot die van 1664 en kwamen de Scheldeforten aan Oostenrijk. Die grens verviel tijdelijk onder de Franse bezetting maar werd bij de scheiding in 1814 weer hersteld en bij het tractaat van 1839 als een deel van de Rijksgrens tussen Nederland en België vastgesteld. Alleen in het oostelijk deel werden de polders van den Doel, van St Anna, een deel van Keetenisse en de daar liggende Scheldeforten, aan België toegewezen.

De
Rijksgrens

De nieuwe Rijksgrens tussen Nederland en België werd te Maastricht vastgelegd bij overeenkomst van 8 augustus 1843. Met ca 370 gietijzeren kegelvormige palen (gew. 372 kg per stuk) is die ruim 400 km lange kronkelende grens, in het terrein aangeduid.²⁾ Het begin is bij G.P.I. op het hoogste punt van Nederland (N.A.P. +321,80 m), het huidige zg. Drielandenpunt bij Vaals in Limburg en het eindpunt G.P. 369 in het Zwin bij Cadzand.

Het Drielandenpunt was tot 1920 zelfs een Vierlandenpunt, als gemeenschappelijk grenspunt van Nederland, Duitsland, België en Moresnet. Moresnet was een neu-

trale landstreek tussen België en Duitschland, dat na de eerste wereldoorlog bij België werd gevoegd als deel van de provincie Luik.

Voor het grensgedeelte met Zeeuwsch Vlaanderen, ongeveer 100 km lang, waren een 100-tal van die palen (G.P. 270 t/m G.P. 369) nodig. Fig. 2, p. 17 toont Rijksgrenspaal G.P. 367, staande in de Zwinschorren. Een bijzonderheid is, dat G.P. 364 is aangeduid met 3 palen. Het juiste hoekpunt lag in 1843 in het water van het Zwin. Aan weerszijden van het Zwin werd toen een richtpaal (verklikker) gezet, zodat eerst na de jongste Zwinafdamming (Willem Leopoldpolder 1873) de G.P. in het juiste hoekpunt kon worden geplaatst; de „verklikkers” liet men staan.

Overigens schijnt het laatste gedeelte van de Rijksgrens, dat in het Zwin, getrokken over de grenspalen 368 en 369 de Westerschelde bereikt, nog niet helemaal te kloppen met de omschrijving, die daarvan in 1843 en nader in 1869 is vastgelegd. Volgens het procesverbaal van beschrijving zou dat grensgedeelte het verlengde zijn van de lijn, getrokken over de torens van Aardenburg en Retranchement. Volgens gegevens van het Kadaster te Middelburg zou de positie van de grenspaal (nr. 369) aan de zeezijde een correctie van enkele meters in Belgische richting moeten ondergaan, wil de bedoelde grenslijn aan de omschrijving voldoen.

De desbetreffende grensgemeenten maakten in 1844 processenverbaal op omtrent de plaatsbeschrijving van elk der palen. De burgemeesters van de wederzijdse grensgemeenten dienen jaarlijks de staat van de grenspalen te controleren.³⁾ Er heeft dan een schouwing plaats. Voor het onderhoud en de instandhouding bestaat een reglement, goedgekeurd bij K.B. van 14 december 1849; het onderhoud geschiedt door de desbetreffende grensgemeenten.

Over het algemeen zijn de grenspalen aangebracht op plaatsen waar een doorlopende weg of dijk de grens passeert. Bij de belangrijkste overgangen werd voorts een grenskantoor of douanepost ingericht, zoals die te Sluis, Eede en Veldzigt (bij IJzendijke) in West Zeeuwsch Vlaanderen en die te Philippine, Sas van Gent, Overslag, Koewacht, Kapellebrug, Clinge en Nieuw Namen, alle in Oost Zeeuwsch Vlaanderen (ze zijn aangegeven in fig. 31). In Beneluxverband worden de formaliteiten aan deze grensposten steeds eenvoudiger.

Liniepalen

Overigens kent men in West Zeeuwsch Vlaanderen nog een aantal grenspalen uit vroeger tijden zoals liniepalen of limietpalen, waarlangs door de VVV te Oostburg zelfs een grenspalenroute is uitgezet.⁴⁾ De oudste van die palen, de zgn. „Tiendenpaal” — fig. 3, p. 17 — staat op het Redouteplein te Waterlandkerkje en stamt vermoedelijk uit de 13e eeuw, toen de abdijen van St Bavo en St Pieter te Gent het tiendrecht in Vlaanderen uitoefenden.

Het tiendrecht was van kerkelijke oorsprong en bestond uit het recht om een evenredig deel, meestal 1/10, te heffen van het tiendplichtig gewas van land dat bij een

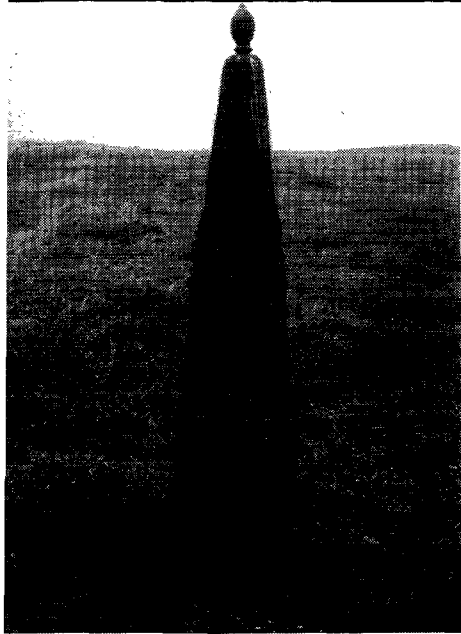

fig. 2.

Eén der Rijksgrenspalen - G.P. 367 - in de schorren van het Zwin.

Fig. 3.

fig. 3.

Een der oudste grenspalen van ons land, een zogenaamde „Tiendenpaal”, verplaatst naar het Redouteplein te Waterlandkerkje. De letters S.B. duiden (volgens Aalbrechtse) vermoedelijk op de abdij van St.-Bavo te Gent.

fig. 4.

Restanten van de beplanting op de slikken voor de Kruispolder in Oost Zeeuwsch Vlaanderen. (Als Oud-Hontenisse geïnnundeerd 1508/1511.)

fig. 5.

Fragment van de in 1954/1957 aangelegde bebossing in de Braakmanpolder.

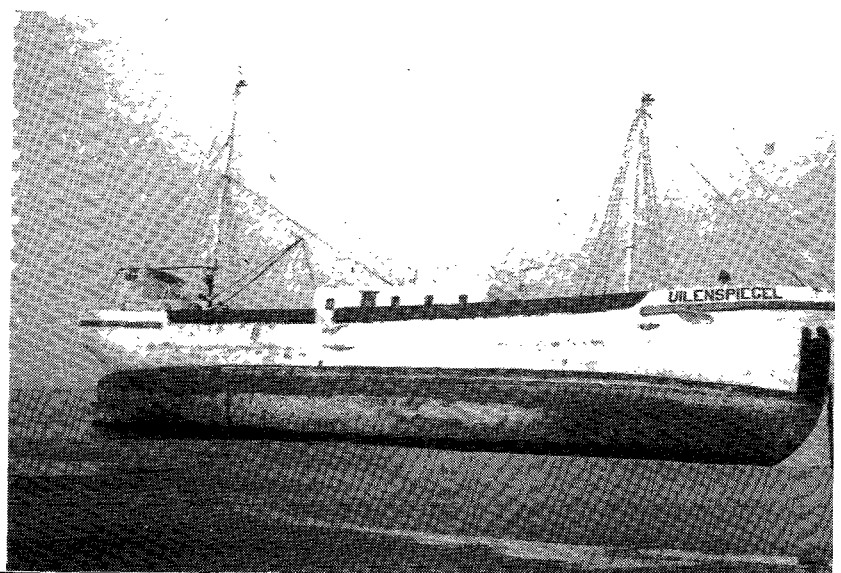
CARTE PARTICULIERE DE LA PARTIE OCCIDENTALE DU FLANDRE HOLLANDOIS
ou la rade de L'ECLEUSE BRUGES OSTENDE & Amsterdam - Sur COPENAG - MORTVIEUX

fig. 6.
De Vlaamse kust van Breskens tot „Nieuport” met een fragment van de „Vlaamsche Banken” omstreeks eind 17e eeuw.

Alg. Rijksarchief, Den Haag

fig. 11.
De „Uilenspiegel” als radiozenderschip („Piratenzender”) op 16 december 1962 gestrand op de kust van Cadzand. Opname 5 maart 1963.

ander in gebruik was. Er waren oude tienden en novale tienden, de laatstgenoemde werden geheven van gronden, die nieuw ontgonnen waren. Bij de wet van 16 juli 1907 zijn de tienden m.i.v. 1 januari 1909 afgeschaft.

In 1243 had de bisschop van Doornik verschillende parochiegrenzen doen afbakenen, die echter vele conflicten opleverden. Reeds in 1244 werd een geschil beslecht.⁵⁾ Daarna was het meermalen nodig, de grensscheidingen opnieuw aan te duiden, zoals o.a. in 1652 en 1654 door de landmeters Jan Baele en Pieter van de Maele en anderen is gebeurd. Er werden toen onder meer een 23-tal van Balegemse zandsteen gemaakte en van een vierkante kop voorziene grenspalen geplaatst. Het wordt mogelijk geacht dat nr. 9 van die serie, indertijd geplaatst aan de huidige Nederlands-Belgische grens, (tussen de grenspalen GP 330 en GP 331 bij de buurtschap „Het Groene Woud”, in België bekend onder de naam „Goed Leven”) naar Waterlandkerkje is overgebracht.⁶⁾ Van de andere tiendenpalen is weinig of niets meer te vinden. Bovengenoemde paal is gemerkt met S.B. (St Bavo te Gent) aan de ene zijde en met drie sleutels der Abdij van St Pieter te Gent aan de andere zijde. De jongste van die liniepalen ontleen hun plaatsing aan de Algemene wet van 26 augustus 1822⁷⁾: „waarbij wordt gearresteerd het Reglement, aanwijzende den loop der liniën van toezigt, welke . . . enz. . . het vrije van het onvrije territor af zullen scheiden”. Behalve in West Zeeuwsch Vlaanderen waar nog een vijftal van die kegelvormige palen met afgeronde kop voorkomen, staan er in Oost Zeeuwsch Vlaanderen nog een tweetal, nl. één bij het dorp Graauw en één boven op de zeedijk van de in 1897 bedijkte Koningin Emmapolder, langs het verdronken land van Saaftinge (zie fig. 74). Het is waarschijnlijk de allerjongste liniepaal, althans in Zeeuwsch Vlaanderen.

Dat het huidige Zeeuwsch Vlaanderen niet altijd een welvarende streek geweest is zoals nu en dat in voorgaande eeuwen met vele oorlogshandelingen en overstromingen, het gebied soms de toestand benaderde van „woest en ledig” te zijn, kan blijken uit het volgende citaat, nl.:

Bebossing
c.a.

„dat in het begin van de 17e eeuw, daar wolven rondzwierven, die nog wat vroeger, „in het genoegzaam verlaten Oostburg uit den put op de markt kwamen drinken, „en dat in 1606 in het land van Kadzand een algemene jacht werd voorgeschreven, „waarvoor een beloning van 9 gulden voor elke gedode wolf werd uitgelooft.⁸⁾ De dieren kwamen vooral in strenge winters, uit de naburige Vlaamse bossen. In december 1610 en zelfs nog in 1700 riep het Vrije van Sluis tot een algemene wolvenjacht op.^{8a)}

Ook de bekende J. H. van Dale uit Sluis (1828-1872) schreef:

„dat het land was woest, het geblaas der kudde was vervangen door het gehuil „der wolven; bij elken vloed braken de baren door de dijken en aan de zee was „teruggegeven wat haar eenmaal met zoveel zweet en goude was ontschaakt”.

In die ontredderde gebieden kon op bepaalde plaatsen een zekere vorm van bebossing kennelijk wel tot ontwikkeling komen; zo werden in Beoos-

ter Eede (Aardenburg) in de 16e eeuw aanzienlijke boscomplexen aangetroffen, ondanks het feit dat er sedert 1485 veel hout was geveld voor de afdamming van het Zwarte Gat (zie § 4, hfdst. II).

„Maar het ganse land van Sluis tot Hulst”, zo vermeldden de geschiedschrijvers, was in het laatst der 16e eeuw één moeras, waarin hier en daar de eenzame bouwvallen van kastelen en dorpskerken het oog trokken en de rampzalige overblijfselen van eens aanzienlijke steden als oasen in een woestijn lagen. De zee bespoelde zowel de wallen van Sluis, Aardenburg, Axel en Hulst. Het is duidelijk dat een dergelijke situatie mede als oorzaak is aan te wijzen van het feit dat er thans van omvangrijke bebossing in Zeeuwsch Vlaanderen geen sprake is: het bomenareaal is beperkt gebleven tot enkele hierna te noemen kleine bossen. Dat dit in voorhistorische tijden anders is geweest hebben de vondsten van 1902 en 1962 bij Terneuzen bewezen. In 1902 stuitte men aldaar bij de bouw van een nieuwe schutsluis, bij het graven van de daarvoor benodigde bouwput op een préhistorisch bos. Dr J. Lorié⁹) schreef daarover:

„Bij het verbrede kanaal behoorde eene nieuwe schutsluis, die gebouwd werd in „eene grooten 10 m diepen put. Grootendeels werd zeezand met slechts weinig „schelpen uitgegraven, waarop eene samenhangende, 1,5 m dikke veenlaag rustte, „welker bovenkant 1,5 m onder de algemeene oppervlakte bleef, het onderste veen „was lichtbruin, vezelachtig, de hoofdmassa was zwart. Naar het N., de Schelde, „werd het dikker, naar het Z. dunner.

„Het omsloot een zeer groot aantal boomstronken, die steeds op het veen, gewoon- „lijk ter dikte van 2-3 dm, wortelden. Natuurlijk waren de wortels ook in het „onderliggende zeezand doorgegroeid, maar in geen enkel geval kon duidelijk aan- „getoond worden, dat dit zand de oorspronkelijke boschbodem geweest was. Men „mag dus aannemen dat alle zaden op de reeds voorhandene veenlaag zijn ontkiemd. „Nevens deze stronken lagen een aantal stammen, waarvan de geheele houtmassa „op 5 % van die der stronken mag geschat worden. De boomen waren meestal „dennen, soms ook beuken of eiken, dikwijls hadden zij eene dikte van 3 tot 4, in „enkele gevallen van 7 dm.

„Het veen werd gewoonlijk ter zijde opgeworpen, het hout echter gedroogd en in „de lokomotieven en lokomobielen met steenkool gestookt, wat zeer goed ging. „Volgens opgave bedroeg de hoeveelheid 6000 m³, 1/60 van den inhoud van den „sluisput.

„De bovenkant der veenlaag was golvend en rees een weinig naar het Z. waar het „veen verdween. Soms rustte daarop zeezand, meestal echter lichtgele zeeklei, „waarvan de onderste 2-3 dm, door reductie der ijzerverbindingen lichtblauw ge- „worden waren.

„Het marine karakter der klei werd bewezen door de aanwezigheid van een groot „aantal dubbelkleppen van *Cardium edule*, de gewone kokhaan of hartschelp, die „dus geleefd hebben op de plaats, waar zij nu werden aangetroffen. Daarnevens „werd een geringer aantal gezien van *Scrobicularia piperata*, de gewone platte „slijkschelp”.

Lorié komt tenslotte aan de hand van de hoogteligging van de gevonden bosbodem op ruim 2 m onder N.A.P. tot de conclusie dat de bodem 4-5 m gedaald is sedert het begin van de bosgroei en nog 30 cm meer sedert de aanvang der veenvorming.

Bij de uitgebreide kanaalwerken, begonnen in 1961, stuitte men andermaal op restanten van een dergelijke bebossing. De Belgische bosbouw-

kundige dr André V. Munaut uit Leuven heeft in 1962 het „fossiele” bos bij Terneuzen onderzocht.¹⁰⁾ Behalve vele dennestammen trof hij ook eiken, berken en taxusbomen aan; de diameter varieerde van 10-85 cm, de maximale lengte bedroeg 16 m. De stammen lagen in de richting zuid-oost tot noordoost; volgens Munaut ligt het voor de hand om hierbij te denken aan de gevolgen van een stormvloed, ontstaan in het zuidwesten, daarna met de windrichting gedraaid naar het noordwesten. De ouderdom van de stammen werd in het instituut voor nucleaire wetenschappen in Leuven (België) bepaald aan de hand van het gehalte van radio-actieve koolstof. Dat onderzoek wees uit dat de bomen dateerden uit de periode 2500-2000 jaar voor Chr.; volgens de jaarringen hadden vele een groei-periode van ruim 200 jaar meegemaakt.

Langs de grensstreek van Oost (Zeeuwsch) Vlaanderen was eveneens sprake van een woeste bosstreek, — „in 't oostende van Vlaanderen staet een bosch ende heet Hulsterloo” — .¹¹⁾ Bovendien werden op een tocht over de slikken van Oost Zeeuwsch Vlaanderen langs de laag-waterrand (1960) bij Ossensisse, een aantal in het veen gewortelde boomstronken gevonden. Tussen Walsoorden en Baalhoek zagen we, in het veen op de slikken voor de Kruispolder, restanten van enkele boomrijen, zie fig. 4, p. 17; deze waren vermoedelijk afkomstig van beplanting, mogelijk langs een oprijlaan of weg en verloren gegaan bij de inundatie van Oud-Hontensisse in 1508/11.

Ook het vestingstadje Sas van Gent bezat op het eind van de 18e eeuw een bos hoewel van klein formaat (ong. 4 ha); een park met hoge bomen en dicht struikgewas. Het bijbehorende buitenverblijf werd bewoond door de commandant van het garnizoen te Sas van Gent; men sprak van de „Majoorswoning”. In 1800 werd het hele complex voor f 2725 verkocht aan burgemeester van Frankenberg en Proschlietz.¹²⁾ Grote veranderingen ontstonden met de uitvoering der kanaalwerken in 1825/27 en in 1880/85; het daarna nog resterende bos werd een eiland tussen de eerste en tweede kanaalarm. Na een korte bezetting van de „Majoorswoning” tijdens de roerige dagen van de Belgische opstand (1830-1839) werd het bezit in 1850 gekocht door de graanhandelaar Joh. Stevens voor f 3415, sindsdien sprak men van het „Stevensbos”. De restanten van het bos, dat geen préhistorische afkomst had, moesten plaats maken voor moderne woningbouw en voor de kanaalwerken van 1961/68; de „majoorswoning” was reeds lang afgebroken.

De laatste decennia voor 1940 bleef de bebossing (en/of beplanting) in hoofdzaak beperkt tot de dijken en de wegen, die dan meestal vanwege de ambachtsheerlijkheden, polders of waterschappen werden beplant. Par-

ticulieren zorgde in sommige gevallen voor erfbeplantingen op de boerderijen.

Na de toegebrachte schade in de jongste wereldoorlog lag het eerste bebossingsobject van betekenis in Zeeuwsch Vlaanderen in de in 1952 ingedijkte Braakmanpolder. De dienst van Staatsbosbeheer begon in 1954 met de aanplant van ongeveer 90 ha grond, die minder geschikt was voor de landbouw. Behalve veel loofhout als populieren, wilgen, eiken, essen en beuken, werd op de meest zandige grond naaldhout geplant w.o. de Oostenrijkse en Corsicaanse den. In 1957 was de beplanting (ong. 200 ha) gereed; fig. 5, p. 17, geeft daarvan een „fragment”.

In dezelfde tijd werd bij Axel, eveneens door Staatsbosbeheer, het z.g. Axelse bos ter grootte van ongeveer 12 ha aangelegd. In 1970 verscheen een plan om aansluitend aan dit bos, ten zuidoosten van Axel een ca 70 ha groot sport- en recreatiepark aan te leggen.

In de omgeving van Clinge en St Jansteen werd in 1952, op de terreinen van de waterleiding, een begin gemaakt met de uitbreiding van een, enkele ha groot, bestaand bos. Jaarlijks werd ca 5 ha bebost, zodat momenteel de oppervlakte ongeveer 75 ha bedraagt.

Verder mogen niet onvermeld blijven, de bossage ten noordwesten van Hulst op het zgn. „Groot Eiland” op de v.m. Hulster Vlakte en in West Zeeuwsch Vlaanderen de na de tweede wereldoorlog door de Belgische graaf De Hemptine aangeplante bomen (ca 7000) en struiken in het Passageulegebied ten zuidoosten van Bakkersdam. Bovendien zijn er de vele nieuwe erfbeplantingen, die in het kader van de ruilverkavelingen (Walsoorden, Stoppeldijk, Koewacht en Kieldrecht) door Staatsbosbeheer in samenwerking met de Cultuurtechnische Dienst en plaatselijke commissies tot stand zijn gebracht.¹³⁾

In 1971 verscheen een bericht¹⁴⁾ dat het Zeeuwse bosareaal de komende jaren met 350 ha zou worden uitgebreid. Daarvan zou ruim 100 ha bij Koewacht, 90 ha in de buurt van Hulst-Clinge en 62 ha in West-Zeeuwsch Vlaanderen worden aangeplant. In hetzelfde jaar is men nog begonnen met bosaanleg in de Strijdersgatpolder bij Cadzand. Daar werd rond de hoeve van D. Erasmus, die in 1970 door het Waterschap Het Vrije van Sluis was aangekocht, 12 ha loofhout aangeplant, als onderdeel van het bebossingsplan door Staatsbosbeheer voor West Zeeuwsch Vlaanderen ontworpen. De reeds bestaande fraaie erfbeplanting van de hoeve bleef intact (zie hfdst. V, fig. 206, p. 392). In deze tijd van vergaande (misschien ook wel onmisbare) industrialisatie leveren genoemde bebossingsactiviteiten een waardevolle bijdrage tot instandhouding van het biologisch evenwicht, zodat het Zeeuwsvlaamse polderland mede door zijn nieuwe bebossing hopelijk zijn leefbaarheid zal kunnen behouden.

Tot dit laatste wordt eveneens een belangrijke bijdrage geleverd door de Staatsnatuurreservaten. Van de enkele honderden reservaten in Nederland met een totale oppervlakte van enige tienduizenden ha liggen er ruim twintig met een totale oppervlakte van enige honderden ha in Zeeland; daarvan liggen de volgende in Zeeuwsch Vlaanderen:

- a. Oud-Pleistoceengebied te Nieuw Namen, 0,35 ha.
- b. Toniobosje, gelegen tussen de St. Pieterdijk en de Heerenstraat ten westen van St Kruis. Deze houtopstand is een laatste restant (ca 1 ha) van een eiken-berkenbos van het Hoogland van St Kruis. Doet nu dienst voor wetenschappelijk onderzoek.
- c. Het Blikken Weitje, een kreekrestant, broedgebied van steltlopers en weidevogels te Hoek, ong. 2 ha.
- d. De Grote Putting; broedgebied voor vele soorten weidevogels en bekend overwinteringsgebied voor ganzen te Vogelwaarde, ong. 8 ha.
- e. Het Koegat, een ong. 14 ha groot kreekgebied te Vogelwaarde.
- f. Canisvlietse Kreek, een ong. 42 ha groot kreekgebied bij Westdorpe en Sas van Gent (de laatste tijd in opspraak vanwege de watervervuiling vanuit België).
- g. Vlaamsche Kreek, 0,4 ha ten noorden van Clinge; begin van een ca 22 ha groot natuurreservaat.¹⁵⁾

De reservaten staan alle t.n.v. het Ministerie van CRM en zijn in beheer bij het Staatsbosbeheer. Het eerste natuurmonument in Nederland — het Naardermeer — is in 1906 gesticht, o.a. door de bekende dr Jac. P. Thijsse.

Voorts heeft de stichting „Het Zeeuwse Landschap” in Zeeuwsch Vlaanderen nog de reservaten in de Verdrongen Zwarte polder (62 ha) bij Nieuwvliet en in het Zwin (33 ha) onder haar beheer. Ca 160 ha van het Zwin hoort bij België. Het prachtige kreeklandschap „Het Grote Gat” (36 ha) bij Oostburg, alsmede de in 1969 aangekochte, met karakteristieke oude knotspopulieren beplante, binnendijk bij Draaibrug zijn eveneens eigendom van de Stichting.

Volgens sommige onderzoekers is de krijtformatie, die eens Frankrijk en Engeland verbond, aan het einde van het tertiaire tijdperk doorgebroken. Dat betekent dat ongeveer een miljoen jaar geleden de bekende zee-straat „Het Kanaal” of „De Hoofden” zou zijn ontstaan, waarmee de toegang tot de Vlaamse kust vanuit het zuidwesten een feit was. Zoals bekend is de doorbraak op zijn smalst tussen Calais en Dover met een breedte van ruim 30 km. Een in dit verband ontstane sage willen we de lezers niet onthouden:

De duinkust
met de
vooroever

„Voor de zeevaarders onzer lage landen beteekende de zeeëngte de poort naar het „Zuiden. De steile witte kusten werkten in op hunne verbeelding gelijk bijvoorbeeld uit de sage der Friezen betreffende het groote schip „Mannigfuuld” of Mannigfuur” („Groningsch: „het schip van Ternuuten, geheeten de Almacht”) blijkt. Dit schip „voer met de „eerste Friezen” uit den Atlantischen Oceaan het Kanaal in en raakte „wegens zijn enorme grootte — als men als jongeling in het want klom, kon men „eerst als grijsaard beneden komen; de kapitein reed te paard het dek op en neer — „beklemd in de Hoofden. Door het insmeren der boorden met witte zeep, wist men „het schip erdoor te krijgen, doch de Hoofden zijn sindsdien wit gebleven. Hoe „oud deze sage is kan natuurlijk niet worden geschat. Men mag er niet uit afleiden, „dat de zeeëngte vroeger nauwer was dan thans, doch wel dat de Hoofden reeds „vanouds op de verbeelding onzer voorzaten hebben gewerkt.¹⁶⁾

Ir Joh. v. Veen¹⁷⁾ schreef dat de zeeëngte der Hoofden (tussen Ca-

lais-Dover) in zeker opzicht is te beschouwen als de wortel van de Vlaams-Hollandse kust en als de plaats waar de getijbeweging en zee-stromen ontspringen, welke voor onze zuidelijke en westelijke kusten van overwegend belang zijn. Door stroommetingen is vastgesteld dat het gemiddeld vermogen ongeveer 36 miljard m³ per getij bedraagt, d.w.z. dat met de vloed 19 miljard en met de eb 17 miljard m³ water tussen Dover en Calais passeert.¹⁸⁾ De grootste diepte in deze zeeëngte bedraagt ongeveer 70 m onder de gemiddelde zeestand. (Vergelijk de grootste diepte in de Nederlandse wateren, ca 65 m onder N.A.P. in de Westerschelde bij Borssele).

Ten noordoosten van de zeeëngte ligt de Vlaamse kust met daarvoor het zandbankencomplex de „Vlaamsche Banken”. In fig. 6, p. 18, is een kaart afgebeeld weergevende een deel van de „banken” aan het eind van de 17e eeuw. De „Vlaamsche Banken” bestaan uit een serie smalle langgerekte zandruggen, die ongeveer evenwijdig aan of onder een hoek voor de Belgische kust zijn gelegen. Ze dragen namen als:

Thorntonbank, Westhinder, Noordhinder, Oosthinder, Sandettiebank, Binnen Ruijtingen, Buiten Ruijtingen, Binnen Ratel, Buiten Ratel, Middelkerkebank, Bank van Oostende, Bank van Wenduine, Bol van Heist, Bol van Knokke en Sluissche Hompels.

Een dwarsprofiel van de „banken” gemeten vanuit de Belgische kust bij Blankenberge geeft fig. 7.

Dat de Vlaamsche banken in de toekomst nog eens een belangrijke plaats zouden kunnen innemen voor havenprojecten, zoals aangegeven in fig. 8, bewijzen enkele in 1968 verschenen nota's. Een Belgisch studiesyndicaat te Brussel ontwierp een plan (plan prof ir J. Mortelmans) om op de Thorntonbank, ca 26 km uit de kust een kunstmatig haveneiland van ca 60 ha aan te leggen en door een pijpleiding met Zeebrugge en andere plaatsen te verbinden. Het plan Fr. Harris (Belgium) N.V. beoogde eveneens de aanleg van een atol-haven, maar dan op de Akkaertbank, welke haven door een pijpleiding met het Belgisch vasteland verbonden is gedacht.

Andere projecten van haveneilanden voor mammoetschepen waren: het plan „Bredene”, een atol met een 4 km lange brug halverwege tussen Oostende en Wenduine verbonden aan de Belgische kust en het plan „Berguesbank” dat ongeveer in het verlengde van de Frans-Belgische grens op ong. 25 km uit de kust was geprojecteerd. Voor de Franse kust was er nog het plan „Buiten Ruijtingen”.

Van particuliere zijde kwam voorts het Belgische Zeehavenplan „Project Zeestad” aan de orde. Dat plan beoogde een nieuwe kusthaven voor Zeebrugge met een havengebied van ca 2400 ha, bereikbaar voor schepen in de klasse van 225000 ton en het baggeren van een toegangseul naar de Westerschelde geschikt voor schepen van 125000 ton.¹⁹⁾

Van ambtelijke Belgische zijde reageerde men in 1969 met het plan „Uitbouw Zeebrugge” dat een variant was op het plan Zeestad, maar ook met een zeer forse uitbouw voor de Belgische kust. Van dezelfde zijde werd toen ook het bovengenoemde atolplan „Bredene” voorgesteld.

De Belgische regering kwam aanvankelijk tot de conclusie dat de ge-

volgen van een dergelijke ingreep nog niet waren te overzien, zodat de meeste plannen in de bekende „ijskast” verdwenen. Alleen plan „Uitbouw Zeebrugge” kwam serieus in studie; de bijbehorende sluis is inmiddels reeds in aanbouw en kwam eind 1972 zelfs in de bijzondere belangstelling te staan. De gevolgen van de bij de bouw toegepaste bronbemaling werden nl. merkbaar aan de in de omgeving gelegen woningen, die scheurvorming vertoonden. Omdat men bang was voor instorten, werd besloten het werk te staken.

Voor de toegang van grote schepen moet een geul worden gebaggerd, die een onderwerp van studie vormt o.a. in verband met Nederlandse belangen, die door verandering van het stroombeeld in het mondingsgebied van de Westerschelde in het geding kunnen komen. De andere plannen zullen vroeg of laat misschien nog eens in een of andere vorm te voorschijn komen. Mochten de atolplannen ooit nog eens werkelijkheid worden dan zal Rotterdam, met de in 1969 gebaggerde „oliegeul” door de megaribbels (zeer grote zandribbels) van de Noordzeebodem naar de Europoorthaven, misschien een mededinger naar de grootste wereldhaven krijgen.

De basis van de tegenwoordige duinkust is de voormalige zgn. „Vlaamse Vlakte”, een ongeveer 10 km brede strook, die binnen de huidige Belgische kustlijn, globaal ten westen van de lijn Brugge-Diksmuide (fig. 1) is gelegen. Ze werd met een laag zeeklei bedekt waarop zich een duinformatie heeft gevormd.

Het Zeeuwsvlaamse duin tussen Cadzand en Breskens is te beschouwen als een smalle uitloper van deze duinontwikkeling, welke uitloper langs de mond van de Westerschelde (linkeroever) eerst in de 17e eeuw is ontstaan. Op kaarten van 1585 staat Cadzand nog als een eiland zonder duinen aangegeven, terwijl op een kaart van 1660 voor het eerst de smalle duinstrook voorkomt.²⁰⁾

Duinen ontstaan door opwaaiing van zandmateriaal. In de voorgaande delen I, II en III van deze serie werken werden resp. de Noordbevelandse duintjes vermeld en de Schouwse en Walcherse duinen behandeld. Een voorwaarde voor duinvorming is, dat in de omgeving een „zandreservoir” bestaat waaruit de duinen gevoed kunnen worden. Voor Noord-Beveland waren dat de Onrust-, Schotsman- en Ruitenplaten, voor Schouwen is het nog de bekende Banjaard, voor Walcheren de Rassen en de Queerens of Domburger Rassen. Voor het naburige Goeree zou nog genoemd kunnen worden het bankencomplex „De Ooster”. In fig. 9 zijn de duingebieden met hun „reservoirs” aangegeven.

Volgens Van Veen²¹⁾ is het waarschijnlijk dat een druk uit het Noorden het zand naar de Vlaamse kust stuwt of heeft gestuwd en dat er onder de kust ter breedte van enige kilometers een zandstroom naar het

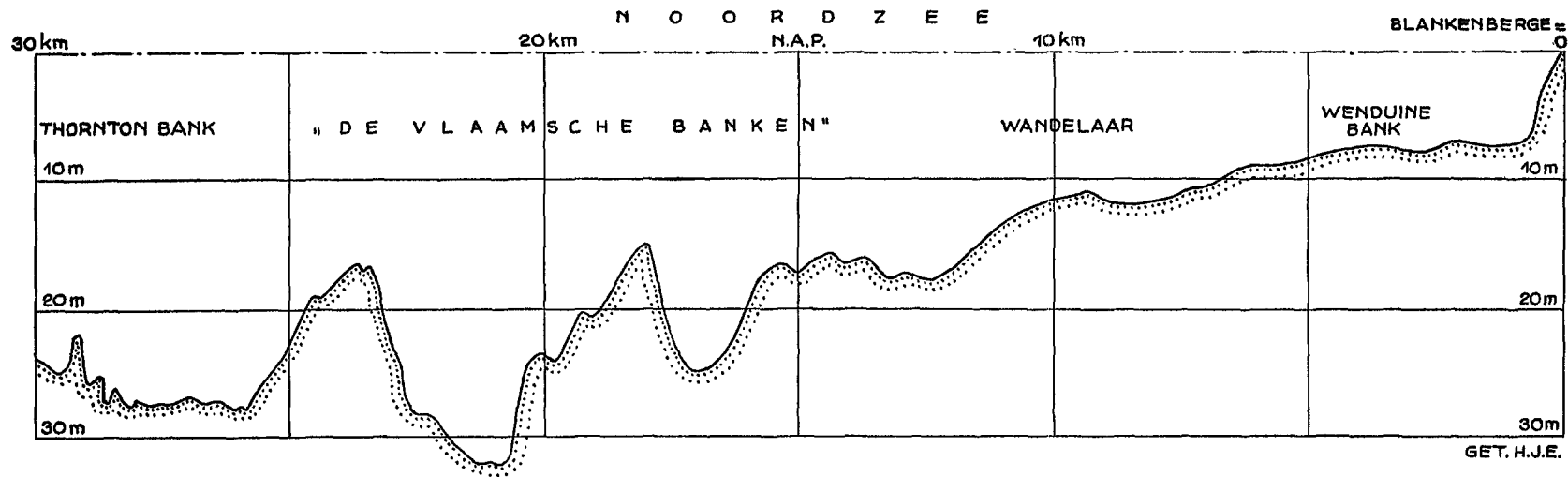

Fig. 7. Dwarsprofiel van de „Vlaamsche Banken” voor de Belgische kust bij Blankenberge. De plaats van het profiel is aangegeven in fig. 9.

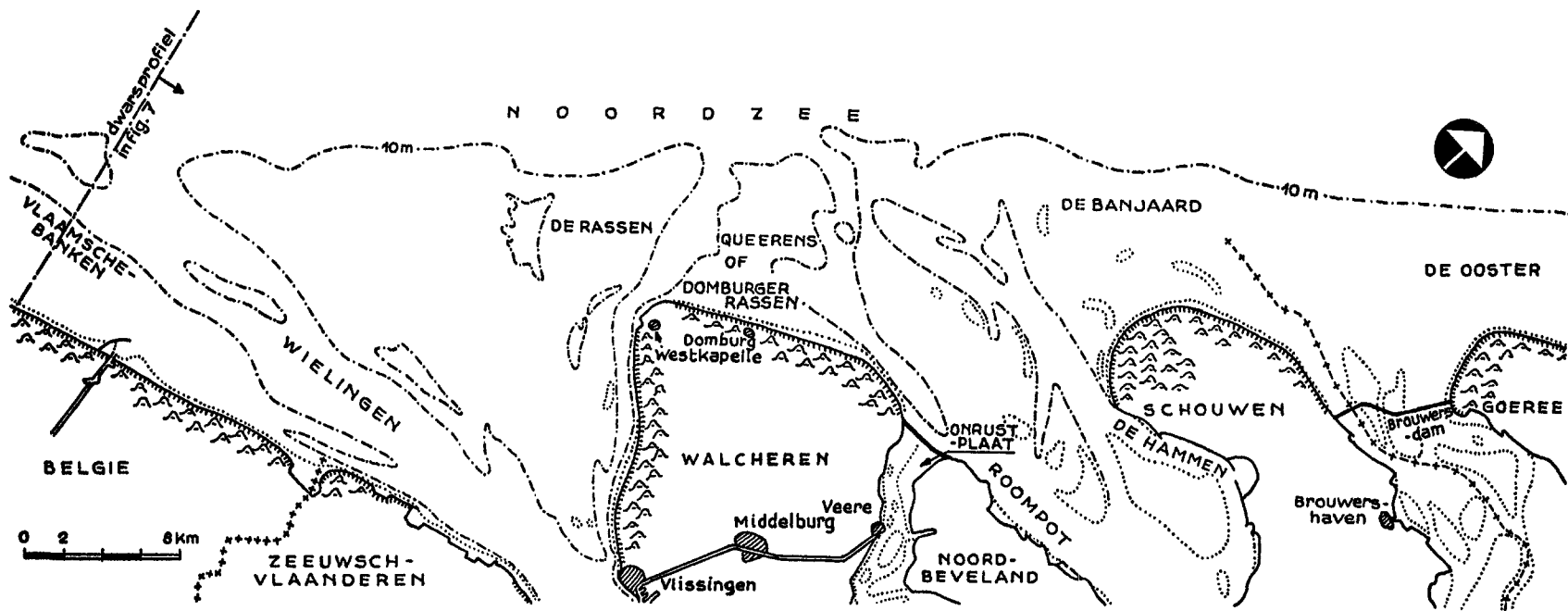

Fig. 9. Duingebieden langs de deltakust met voorliggende plaatgebieden („zandreservoirs“).

van het zand dat voordien in noordoostelijke richting zal zijn getransporteerd ook op de Zeeuwsvlaamse kust terecht komen. Misschien dat de Zeeuwsvlaamse duinen pas konden ontstaan nadat de Wielingen was gevormd. Ze zijn daarom te beschouwen als een secundaire duinvorming; dat zij, evenals de Vlaamse duinen lager en smaller zijn gebleven dan langs de overige Nederlandse kust, hangt vermoedelijk samen met de overheersende windrichting en de ongunstige oriëntering t.o.v. de Z.W. en N.W. stormen en met de zandreserves voor de kust.

De hoogste duintop in Zeeuwsch Vlaanderen ligt voor de Vlamingpolder bij Cadzand en reikt tot ongeveer N.A.P. + 17 m. Op Schouwen en Walcheren reiken de hoogste duintoppen resp. tot N.A.P. + ca 40 m en N.A.P. + ca 52 m. Het overstuiven van duinen zoals dat in vorige eeuwen op Schouwen en Walcheren is voorgekomen (zie deel II en III van deze serie) heeft met de Zeeuwsvlaamse duinen niet plaats gehad. In fig. 10 is een lengteprofiel van de Zeeuwsvlaamse kust getekend met daarbij aangegeven de breedten van het natte en van het droge strand, alles vanuit zee gezien.

Genoemde duinkust is, zoals reeds gezegd, een voortzetting van het Belgische duingebied, dat, opgewaaid op de Vlaamse kustvlakte, begint bij Blanc Nez (Grevelinge) en met een kleine onderbreking van het Zwin, langs Zeeuwsch Vlaanderen uitloopt tot Breskens. De duinen, die tussen Cadzand en Breskens op enkele plaatsen worden onderbroken door een zeedijk, onderscheiden zich door een geheel ander karakter van de overige Zeeuwse- en Hollandse- en van de meeste Belgische duinen. Het Zeeuwsvlaamse duin bestaat nl. uit een min of meer volledige onderstuiving van de polderdijken of uit een tamelijk brede aanstuiving vóór en tegen die dijken. Alleen voor de Kievittepolder en voor de Vlamingpolder (Cadzand) — totaal ca 3 km — bestaat de waterkering enkel uit de duinregel; op deze merkwaardige situatie zal nog worden teruggekomen in par. 4 van hoofdstuk II.

Overigens is het aardig te vermelden dat de duinkust op de Belgisch-Nederlandse grens enige jaren gemarkeerd is geweest door een moderne visie van de „geest van Vlaanderen”. Deze personificatie werd nl. door de Belgische schrijver Charles de Coster (1827-1879) toebedeeld aan Tijn Uilenspiegel. Het meesterwerk van De Coster was de wereldberoemde, in 20 talen verschenen „Légende de Thijn Uilenspiegel et de Lamme Goedzak”. Hoe „Uilenspiegel” in onze tijd op de Zeeuwsvlaamse kust terecht kwam volgt hieronder. Als aanloop daartoe het volgende:

Op 1 januari 1737 strandde in de mond van het Zwin een Engels scheepje; daarover ontstond met de regering van toenmalige Oostenrijkse Nederlanden een geschil.²³⁾ In februari 1889 strandde bij een hevige noordwesterstorm de „Columbus”, een driemaster zeilschip geladen met hout uit Noorwegen, eveneens in de mond van het

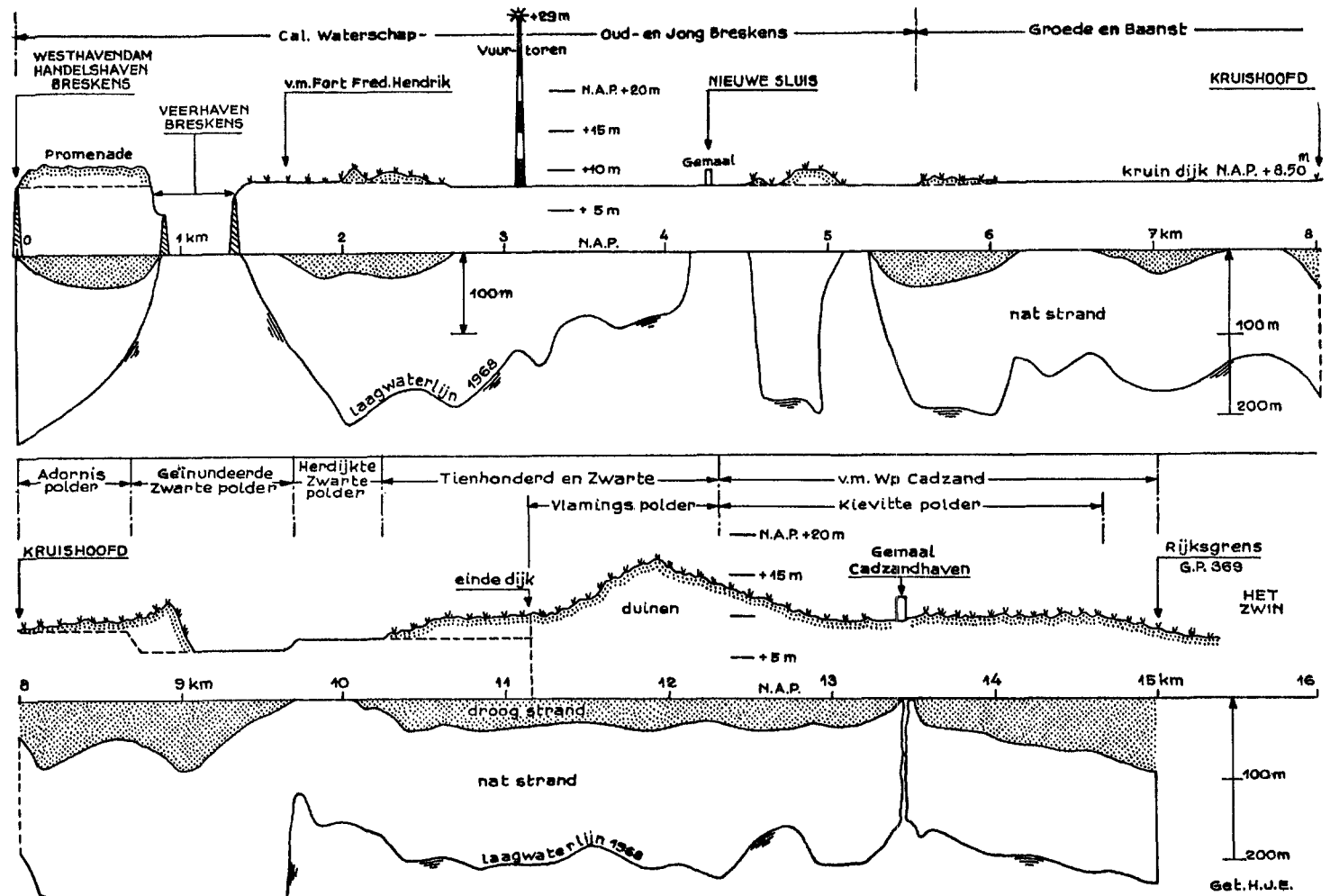

Fig. 10. Lengteprofiel van duinen en dijken tussen de haven van Breskens en het Zwin, gezien vanuit de Westerschelde; daaronder is de breedte van het droge en van het natte strand geschematiseerd aangegeven.

Zwin; lange tijd heeft men, als het strand veel was afgenomen nog wrakstukken kunnen terugvinden.

Bij het tegenkomen van deze berichten moesten we denken aan het schip de „Uilenspiegel” dat op zondag 16 december 1962 ook in de mond van het Zwin terecht kwam. De „Uilenspiegel” was een radiozenderschip (een z.g. „piratenzender”), die geruime tijd vanuit de Noordzee radio-programma’s de ether in had gezonden; de eigenaresse was de Ship Broadcasting Company te Vaduz (hoofdstad van het prinsdom Liechtenstein).

Bij de storm van 16 december 1962 sloeg het schip van zijn ankers en raakte op drift om bij de Belgisch-Nederlandse grens op Cadzands grondgebied in het Zwin omhoog te lopen. De afbeelding in fig. 11, p. 18 is van 5 maart 1963. Het schip, dat door stormwinden enkele meters werd verplaatst, belandde uiteindelijk op grondgebied van de toenmalige gemeente Retranchement, waar het tijdelijk een attractie voor de strandbezoekers was. Het overgebleven betonnen casco stond bij de Rijkswaterstaat te boek als wrak nr 93 in het rivierbed van de Westerschelde; het leverde voor de scheepvaart geen bezwaren op. Het waterschap Het Vrije van Sluis heeft het casco in februari/april 1971 laten opruimen door het aannemersbedrijf C. H. van Wijnen uit Groede. Restanten van de betonnen Uilenspiegel werden vervoerd naar het Zwin om dienst te doen als duin- en dijkvoetverdediging.

Een andere nog vrij recente scheepsramp voor de kust van Cadzand voltrok zich op 2 oktober 1970. Toen verging de ca 280 ton metende Belgische binnenvaarttanker René VII bij een noordwesterstorm met windkracht 9. Van de zes opvarende verdronken twee personen. Het schip, geladen met vinylchloride en op weg van Zeebrugge naar Keulen, was verloren.

Ongeveer een jaar later was het de mist, die twee schepen op de kust bij Cadzand bracht. In de nacht van 30 oktober/1 november 1971 strandde de Engelse coaster „Glass Island” op weg naar Gent, op paalhoofd 29 bij Cadzand vlak voor hotel Noordzee. Het schip dat op eigen kracht wist los te komen veroorzaakte een schade van enige tienduizenden guldens. In dezelfde week strandde op 2 november 1971 nogmaals een Engelse coaster — de „Kiption” uit Colchester — op weg naar Antwerpen op de oostelijke havendam van het v.m. haventje van Cadzand. Ook dit schip kwam na korte tijd op eigen kracht vlot, maar wel met een schade van ongeveer f 10.000 aan de stenen dam.

Waar duinen zijn, zijn in de regel ook stranden. Vandaar dat ook in Zeeuwsch Vlaanderen op het eind van de vorige eeuw de strandrecreatie een bescheiden aanvang kon nemen. Eén van de gebouwen, die voor dat doel op de Cadzandse duinen verrees, was het Badhuis. In de volksmond

Cadzand-
Bad

spreekt men van „Cadzand-Bad” ter onderscheiding van „Cadzand-Haven”, dat ca 1 km westelijk daarvan ligt. Nadat in de dertiger jaren het baden in zee meer in trek was gekomen, scheen een goede toekomst voor het badhuis weggelegd.

Door de verzanding van het Zwin werd het voor strandbezoekers gemakkelijk om bij laag water tussen Cadzand en Knokke of omgekeerd een internationale strandwandeling te maken. Van particuliere zijde trachtte men dit te bevorderen, zoals uit het volgende blijkt.

In de dertiger jaren (20e eeuw) meanderde de overgebleven Zvingeul langs de Cadzandse duinen om bij laag water als een ondiepe (ong. 1,20 m) geul via enkele inmiddels verzande paalhoofden in zee uit te monden, zie de schets in fig 12. Op het duin bij het meest westelijke eind van de Noorddijk tegenover paalhoofd nr 20 stond destijds een hotel. Voor de toenmalige hotelhouder, A. Baas, was er in 1931 aanleiding op de koppen van de palen van paalhoofd nr 20 een primitieve „voetbrug” (loopplank) te maken. Door de vereniging „Gemeentebelangen Cadzand” werd bovendien op de „brug” over het diepste gedeelte van de geul een leuning aangebracht.²⁴⁾ Het was te beschouwen als een zekere „service” voor

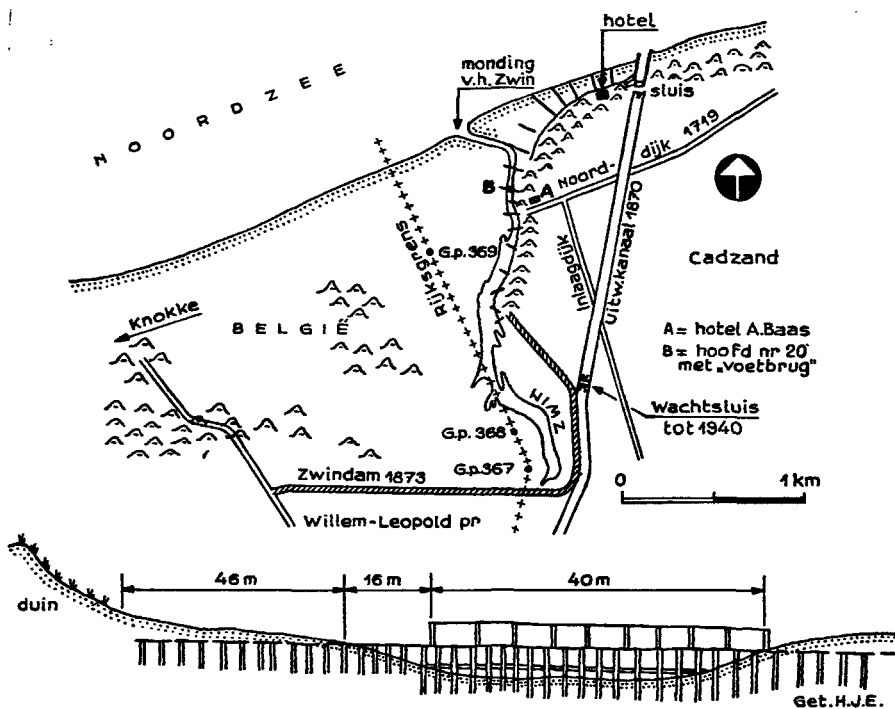

Fig. 12. Situatie van de mond van het Zwin in 1931 met schets van de „loopbrug” over paalhoofd nr. 20. Het paalhoofd zit inmiddels ver onder het zand. Het hotel van A. Baas is reeds lang verdwenen.

badgasten en toeristen, die vanuit Knokke het strand van Cadzand en omgeving (en het hotel-restaurant) wilden bezoeken.

In de jaren 1940-'45 besloten de Duitsers — de toen bezettende macht — het eerder genoemde Badhuis af te breken; het paste niet in hun „Atlantikwall”; alleen de benedenverdieping, gelegen onder de duintop, bleef bestaan.

Na de bevrijding verrees in de Cadzandse duinen een nieuw „badhuis” met de naam „Badhotel”. Sindsdien staan de Cadzandse- en alle Zeeuws-vlaamse duinen met de tientallen hotels, pensions, motels en campings, die na de oorlog verrezen, in de belangstelling van vele binnen- en buitenlandse gasten.

FORTEN, SCHANSEN EN BATTERIJEN:

Meer dan in overig Zeeland heeft vooral in Zeeuwsch Vlaanderen, behalve het water, ook het krijgswezen een diepe stempel op het land gedrukt. Stelde de mens in tijden van voorspoed en vrede alles in het werk om het land aan de zee te ontworstelen, in tijden van oorlog nam hij — noodgedwongen — zijn toevlucht tot verdediging achter waterlinies, door de zee weer vrij spel te geven. Vaak leidde dat tot langdurige schade, waardoor het polderpatroon van Zeeuwsch Vlaanderen werd gewijzigd; nog vele littekens zijn aan te wijzen. Overigens is ook door onvoldoende onderhoud van dijken enz. in oorlogstijd veel schade ontstaan.

Behalve het vernielende werk heeft de voormalige verdediging van dit grensgebied een aantal positieve aspecten nagelaten, nl. de oude vestingwerken en de kleinere forten en schansen. Sommige daarvan leveren een bijdrage tot het landschappelijk schoon, geven een voorbeeld van de vestingbouwkunde van onze voorvaderen of vormen een herinnering aan een vaak roemvol krijgskundig verleden, hoewel dit laatste wellicht door de huidige generatie verschillend kan worden beoordeeld.

De Romeinse vestingwerken waarvan overigens in Zeeuwsch Vlaanderen weinig bekend is, buiten beschouwing latende, waren de fortificatiën in de middeleeuwen eenvoudig van opzet en bleven beperkt tot de versterkte steden; het buskruit was toen nog niet uitgevonden (de artillerie vond eerst tegen de 15e eeuw algemeen toepassing). De steden hadden alleen omwallingen of stadsmuren, meestal omgeven door natte grachten. De verbeteringen van het geschut oefenden in het begin van de 16e eeuw reeds hun invloed op de aanleg van de fortificaties der steden uit. In de 80-jarige oorlog ontwikkelde zich in de Republiek de Oud-Nederlandse versterkingskunst, die op het eind van de 17e eeuw vooral door Menno, baron van Coehoorn werd verbeterd tot de Nieuw-Nederlandse vestingbouwkunde. Voor vele, en zeker voor de kleinere gold, dat in tijden van

oorlogsgevaar de vervallen fortificaties werden hersteld en verbeterd („opgemaakt”) om daarna weer in verval te geraken. De Franse tijd bracht langs de kust van Breskens enkele nieuwe vestingen om de Schelde voor Engelse invallen over zee te vrijwaren. De laatste activiteiten op het gebied van vestingbouw verrichtten de Nederlanders zelf — bevreesd voor Frans-Engelse inmenging — tijdens de Belgische opstand met de bouw van de vesting Terneuzen en van een fort te Breskens. Zeeuwsch Vlaanderen, grenzende aan de zo betwiste Zuidelijke Nederlanden, kreeg van de vesting- en fortenbouw een flinke portie toebedeeld. Tenslotte heeft de Tweede Wereldoorlog ook nog zijn sporen achtergelaten.

Natuurlijk danken steden als Hulst en Sluis hun nog bestaande of reeds verdwenen vestingwerken aan de voortzetting van historisch bepaalde stadsrechten, die het toestonden de steden te ommuren of van aarden wallen te voorzien. De prachtige wallen en poorten van Hulst, de wallen van Sluis en enkele walfragmenten in IJzendijke zijn zichtbare restanten van versterkte steden. In Axel, Biervliet, Breskens, Oostburg, Terneuzen, Sas van Gent, Philippine en Aardenburg die ook vestingwerken hebben gekend, zijn de sporen minder opvallend of moeilijk terug te vinden. In hoofdstuk V worden de genoemde plaatsen nader beschreven. Behalve die grote vestingwerken bestonden er vele forten, schansen en batterijen, die met open water of met inundatiewerken bepaalde verdedigingslinies vormden. Dat de meeste van deze fortificaties nu midden in het land liggen moet worden gezien in het raam van het tijdens hun ontstaan aanwezige polderpatroon. Voor de verdediging was het water een belangrijk middel; de vele vestingen, schansen enz. werden gebouwd op de zwakste plaatsen van die natuurlijke defensiegordel, zodat verreweg het merendeel van die werken aan het water werd aangelegd.

In de fig. 13 en 14 is de situering van de meeste (64) nu in Zeeuwsch Vlaanderen en van een 20-tal (nrs. 1 t/m 7, 40 en 73 t/m 84) thans in België gelegen forten, schansen en batterijen aangegeven. In vele gevallen is de plaats op en langs de polderdijken terug te vinden. De op de situaties vermelde nummering 1 t/m 84 is in het nu volgend overzicht gevolgd. Allereerst geven we nog een korte verklaring van de in dat overzicht gebruikte termen op het gebied van de vestingbouwkunde.

batterij	—	geschutsopstelling
bastion of bolwerk	—	vijfhoekig uitspringend verdedigingswerk van Italiaanse oorsprong.
fort	—	klein zelfstandig vestingwerk.
lunet	—	oud type vestingwerk.
redoute	—	klein vierkant vestingwerk.
schanse	—	aarden verdedigingswerk.
ravelijn	—	vooruitspringend deel van een vestingwerk.

Forten c.a. langs het Zwin Fig. 15, p. 35 toont een "Kaerte van Sluys, het Zwin ende de schansen aen wedersijden" in 1627. De Spanjaard Don Andreas de Cantelmo had

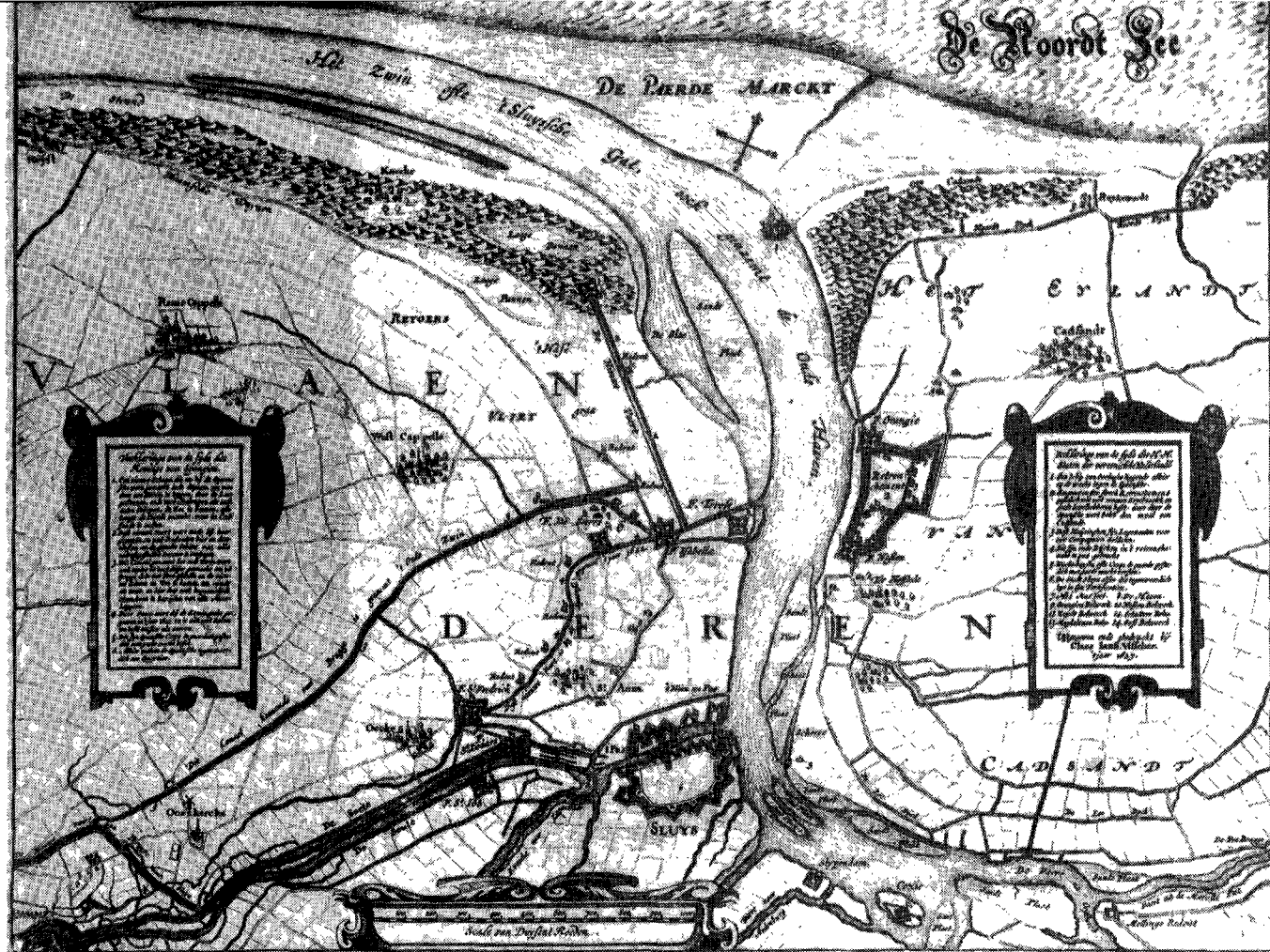

fig. 15.

De stad Sluis aan de mond van het Zwin met de versterkingen aan weerszijden, anno 1627.

Alg. Rijksarchief, Den Haag

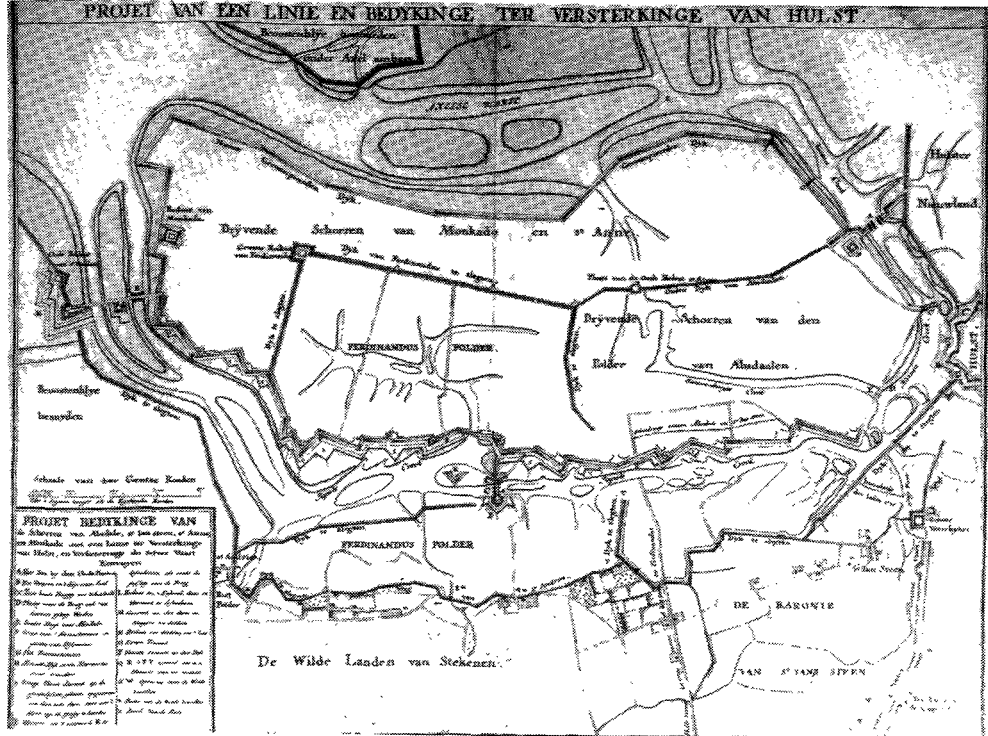

fig. 17.

„Projekt“-bedijking van de schorren van Absdale, St.-Jansteen, St.-Anne en Monkado met een linie ter versterking van Hulst en „verbetering der selver vaart“.

Alg. Rijksarchief, Den Haag

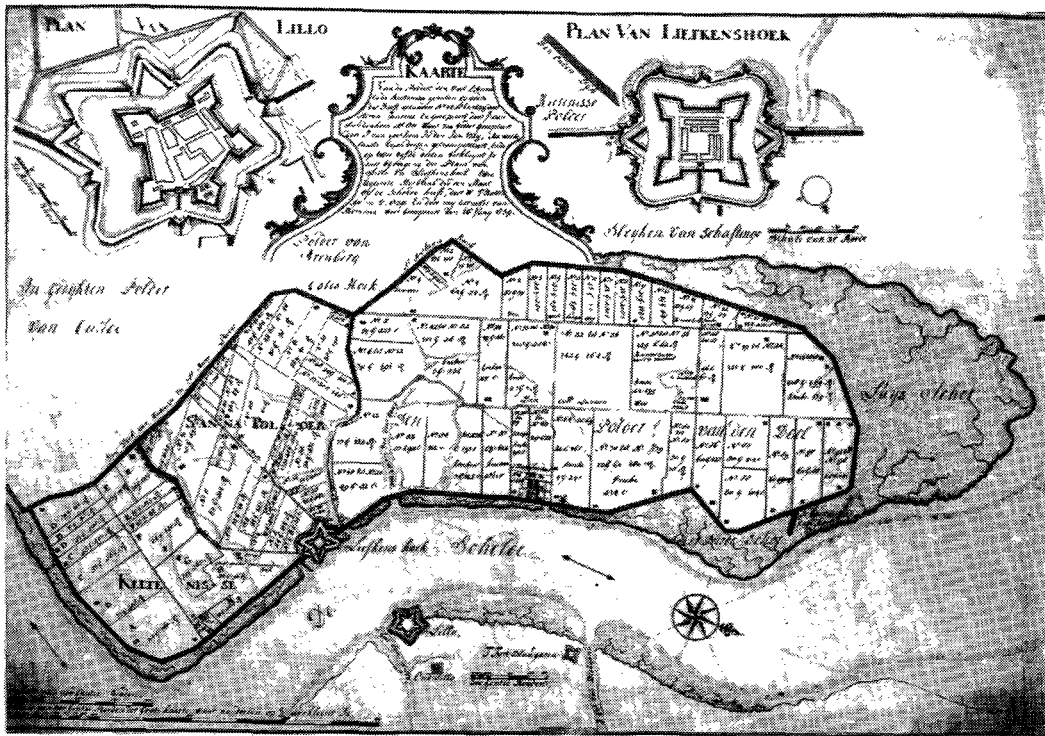

fig. 19.

De polder van den Doel, de St.-Annapolder en Keetenisse met de forten Liefkenshoek, Lillo en Blauwgaren langs de Schelde in België, 1628/1629.

Alg. Rijksarchief, Den Haag, no. 3836

KAARTE VAN DE BEDYKING DER SCHORREN EN DRYVENDE POLDERLANDEN

gebogen tusschen het van gend, Avel, Hulst en het Boven. Ligt zij in de in Noordrygt bescreven van
 na van S. Auckovyn en Gansveldt, van Teroumanias Polder, woe in vane in p... de Landspolten en Polder
 als te landen van de Werkenputten, te d'vle Parochie van S. veldt ut lye... bingud ut alderman van Hulst
 gedeelte van Sijgerabus, te landen van Noordrygt en Wulfsdyk baken vane van raam van Sijgerabus en
 Polder van Absteale alle in de Jaaren 1787, 1788, 1789 en 1790 met alle d'welker Meden al d'elk d'elk
 Jamdette, Meyen, Speeren, Verlaaten, To en Westvryden verlostingen der tot d'elker Wegon zyge gemaekt
 den Havik woe alle met tot d'vle Bedykkingen betrekking heeft en het gemaekt met vrede d'elker
 bescreven in

fig. 18. Fragment van een kaart van bedijkingsen tussen Hulst en Sas van Gent omstreeks 1790. Ten oosten van Hulst ligt de „Linie van Communicatie” ook genoemd de „Moerschanslinie”.

omstreeks 1626, tijdens zijn bewind in Vlaanderen, een reeks versterkingen aangelegd. Deze waren:

1. het fort Hazegras aan het Zwin.
2. de lunet St Thérèse, eveneens aan het Zwin.
3. het fort Isabella, aan de oude Reigersvliet.
4. het fort St Anna of Sterrefort (schans) en
5. het fort St Frederik.

Zuidwaarts van deze versterkingen hadden de Spanjaarden reeds omstreeks 1605 de schans St Job (6) aangelegd tot beheersing van de scheepvaart door het v.m. Lapschuursche Gat²⁵); het fort werd in 1736 geslecht. Het fort St Domas (7) was reeds vóór 1604 gebouwd door de Spaanse veldheer Spinola (1569-1630) bij de vereniging van de Zoeten en de Zoute Spuyte, ten westen van Sluis. Het sloot de vaart van Sluis naar Brugge af en beschermde de Zwinsluizen. Bij het graven der nieuwe Brugsche Vaart in 1813 werd het fort gesloopt. Westwaarts van genoemde fortenreeks lag de linie van Cantelmo (op oude topografische kaarten aangegeven als linie van Canterloo).

Aan de zijde van Cadzand hadden de Staatschen in 1621/22 een bolwerk het retranchement „Cadsandria” met de forten Oranje (8) en Nassau (9) op onderlinge afstand van ca 1 km, aangelegd. In de meest westelijke hoek van de Bewesten ter Hofstedepolder werd omstreeks 1643 de redoute Berchem (10) aangelegd; het werd nog in dezelfde eeuw geslecht, doch omstreeks 1784 weer opgemaakt. Bij de stormvloed van januari 1682 verzonk een deel van het fort Oranje in het Zwin. Men heeft toen wel, om de tussen beide forten gelegen verdedigingswerken tegen het water te beschermen, de „Boerendam” (thans de Molenstraat), gelegd. Die dam werd de grondslag voor het dorp Retranchement.

Tussen Aardenburg en Sluis lagen een viertal schansen nl.: de Elderschans (11), gesticht in het begin der 17e eeuw, thans bekend als buitenplaats ten westen van Aardenburg, de Olieschans (12) ten noorden van Aardenburg, een schans met vier bolwerken (die in 1672 reeds vervallen scheen te zijn, men vindt er thans een steenbakkerij), de Kruisdijkschans (13) ten zuiden van Sluis op de St Pietersdijk; ten noordoosten van de Kruisdijkschans lag nog de Krabbeschans (14), die reeds vóór 1604 bestond omdat ze toen aanmerkelijk werd versterkt; afbraak volgde in 1672, men vindt er thans een boerderij.

Schansen
tussen
Aardenburg
en Sluis

De genoemde Kruisdijkschans bestond reeds in 1640; in de resolutie van de Raad van State d.d. 22 juni 1640 staat vermeld:

„dat de Gouverneur van Sluis met Prins Frederik Hendrik had gevisiteerd de plaats, „daar voor dezen bij den raad geresolveerd was dat een redoute zou gemaakt worden, „te weten op den Kruisdijk en dat Zijne Hoogheid noodig oordeelde dat dezelve „aldaar op het Lapschuursche Gat gemaakt werd, weshalve de raad besloot conform „de resolutie, met Zijn Hoogheid hierop de 20 april 1639 genomen, de redoute te „doen opwerpen”.

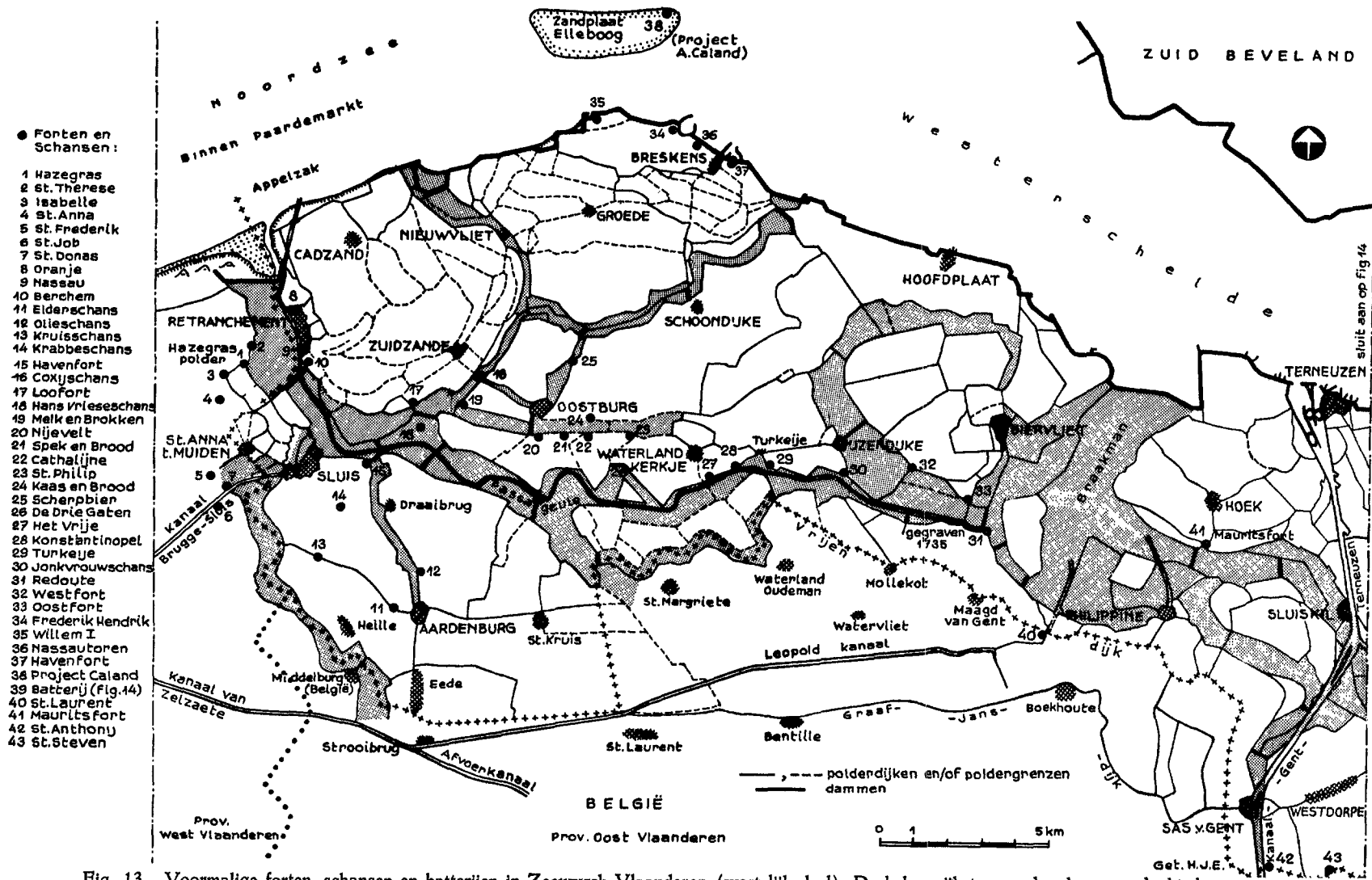

Fig. 13. Voormalige forten, schansen en batterijen in Zeuwsch Vlaanderen (westelijk deel). De belangrijkste v.m. kreek- en geulgebieden zijn grijs

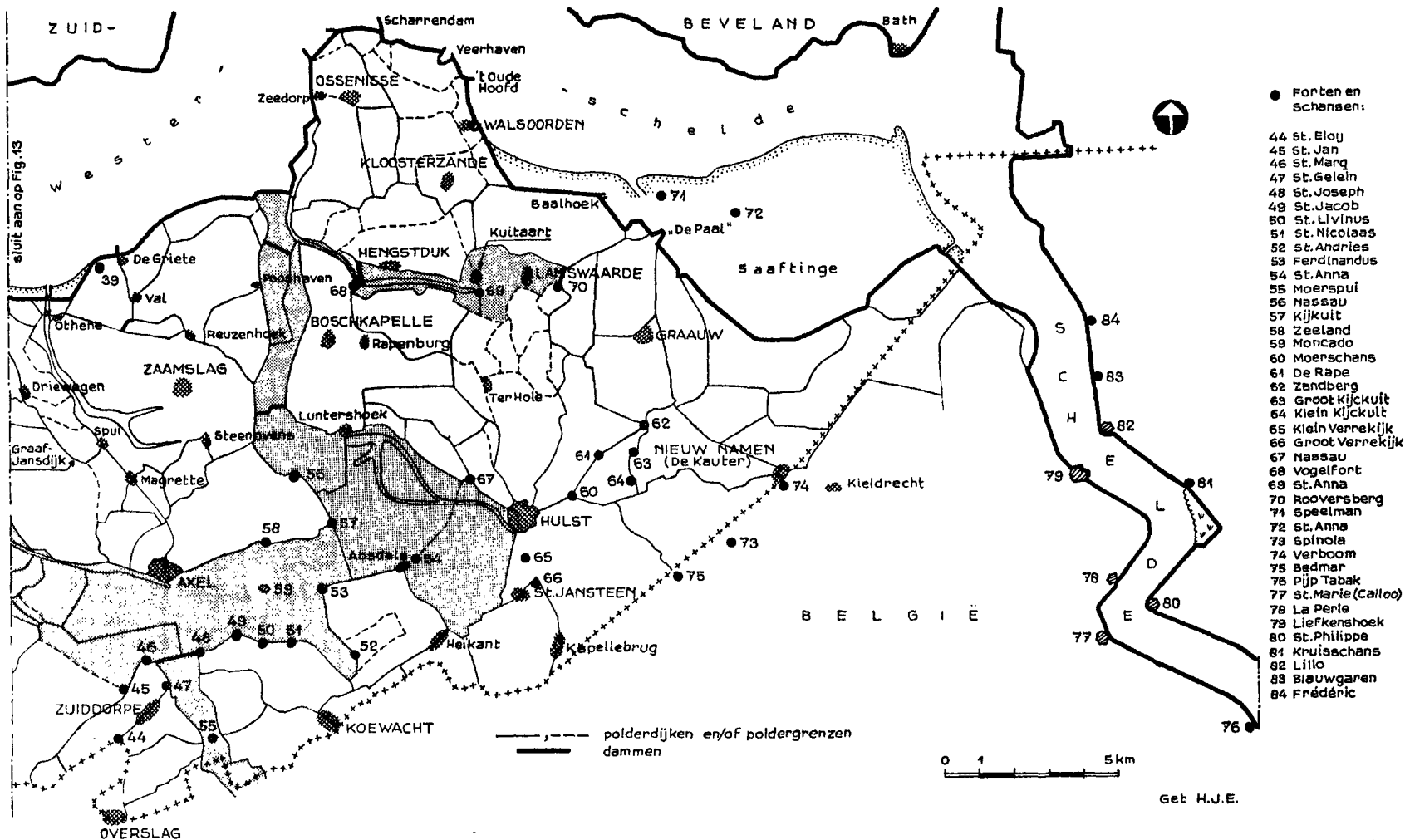

Fig. 14. Voormalige forten, schansen en batterijen in Zeeuwsch Vlaanderen (oostelijk deel). De belangrijkste v.m. kreek- en goulgebieden zijn grijs getint.

Het werk moet spoedig zijn aangevangen, want in een resolutie²⁶⁾ staat dat „de nieuw begonnen redoute op den Kruisdijk tusschen Sluis en Aardenburg was ingestort”. Ter verdediging van het door Menno van Coehoorn nieuw gekozen tracé van de Eede ten behoeve van de „zoete” inundatie van Sluis, werd zij in 1701 weer hersteld. In 1762 werd besloten de „Kruisdijkschans” te verkopen; op 2 november 1762 droeg de Raad van State aan Pieter Hennequin,

„den eigendom over van het door hem gekochte fort, genaamd „de Kruisdijk” in „Bewestereede, met zijn kapitale walglacis, doornhage, twee houten bruggen en „grachten, zoo kapitale als de buitengracht met de barrières en de ronduite daarin „staande”.

De prijs bedroeg 201 gulden. Als defensief punt vervallen, werd de schans toen aangelegd tot een fraaie buitenplaats die lange tijd werd bewoond door de Hennequins, een gefortuneerd Hugenotengeslacht. Er bestaat nog altijd het mysterie van het koffertje van Hennequin, dat met goud en juwelen daar verborgen, maar nooit gevonden zou zijn; het bleef de gouden legende van de Kruisdijk. Mr Pieter Christiaan Jacobus Hennequin (geb. 20 mei 1851 te Sluis) werd in 1878 burgemeester van St Kruis en in 1888 van Aardenburg. Als boerderij maakt de Kruisdijkschans thans deel uit van het Zeeuwsvlaamse polderland op een kruispunt van vier wegen.

Vroeger was Aardenburg met het Zwin verbonden door het riviertje de Ee, dat uitmondde bij Slepeldamme, een voorhaven aan het Zwin. Nadat de Ee driemaal (1688, 1702 en 1745, dus in de jaren van oorlogsdreiging) aan de monding was afgedamd en telkens weer kort daarna was geopend, werd zij in 1813 met machtiging van Napoleon, door generaal Van Damme voorgoed afgesloten. Aan de Sluisse kant van Slepeldamme lag het Aardenburgs Havenfort (15), dat in 1794 door de Fransen, onder generaal Van Damme, tijdens het beleg van Sluis, als aanvalsbasis op deze stad werd gebruikt.

De Linies Door de aanwezigheid van vele krekten en geulen werd het huidige Zeeuwsch Vlaanderen — uit oogpunt van defensie — een bastion van de provincie Zeeland genoemd. De oudste verdedigingslinie in (West Zeeuwsch) Vlaanderen werd gevormd door het Zwin. De forten en schansen aan dit water zijn hiervoor reeds vermeld.

Omstreeks 1600 werd op de schorren van Coxy (in de huidige Diomedepolder) de Coxyschans (16) gebouwd, ongeveer op de plaats waar het toenmalige Zwarte Gat of Coxysche Gat een noordoostwaarts gerichte aftakking van het Zwin vormde. Prins Maurits veroverde deze versterking in 1604 en versterkte haar. In 1620 werd de schans verlaten, waarna ze allengs in de golven verdween. In de meest zuidelijke hoek

van de Grootte Lodijkpolder werd omstreeks 1643 het Loofort (17) opgeworpen. Het diende ter verdediging van de Nieuwe Haven (Oostburg) aan de samenloop van het Zwin met het Coxysche Gat. In 1611 werd melding gemaakt van de Hans Vriese Schans (18), gelegen bij de buurtschap Oostburgsche Brug, waar de oude haven van Oostburg uitmondde. De schans, die omstreeks 1673 werd gesloopt, diende tijdens de 80-jarige oorlog om het land van Oostburg te beveiligen.

De zgn. linie van Oostburg bestond uit een zevental fortjes e.d. (nrs 19 t/m 25). In de zuidwesthoek van de Veerhoekpolder lag de redoute Melk en Brokken (19), die in 1673 gesloopt is; het restant diende als schaapsstalle voor de schapen, die op de schorren graasden waaruit later de Austerlitzpolder is ontstaan. Men sprak in 1710 van „de stalle in de Veerhoek”.

Het fort of de schans Nijvelt (20) aan de zuidzijde van de Brugsche Vaart (Grootte Gat) tegenover Oostburg wordt vermeld in 1612. De schans had vier bolwerken en een ravelijn. Ten oosten van Nijvelt lagen vervolgens de redoute „Spek en Brood” (21), de Cathalijneschans (22) (eveneens een gebastioneerd vierkant) en de redoute St Philip (23). Aan de noordzijde van het Grootte Gat lag tegenover de Cathalijneschans, de redoute „Kaas en Brood” (24) bij de v.m. sluis aan de Molenkreek, die naar Schoondijke liep. In het bedijkingsoctrooi van 1633 van de Stampershoekpolder wordt vermeld de redoute Scherpbier (25) bij Stampershoek, ca 2 km ten noorden van Oostburg. Al deze versterkingen werden in 1673 gesloopt, zodat daarmee de linie van Oostburg opgeheven was.

Een andere Staatse linie was de Passageule-linie, deze liep in feite van het Zwin zuidelijk langs de Generale Prins Willempolder (1e deel) tot IJzendijke. Tot deze linie behoorden de schansen „De Drie Gatén” (26), het Vrije (27), Middelburg (27a), Konstantinopel (28), Turkije (29) en de Jonkvrouwschans (30) even ten zuiden van IJzendijke. Toen in 1702 de Grootte Jonkvrouw benoordenpolder werd herdijkt werd door Menno van Coehoorn (zie ook par. 11, hfdst. II) die waterlinie via de Kleine Zuiddiepepolder langs de daar aangelegde versterkingen Westfort (32) en Oostfort (33) doorgetrokken tot aan de Braakman (de Oude Linie). De Passageule-linie werd tijdens de Spaanse Successieoorlog (1700-1713) in 1708 in de buurt van Waterlandkerkje door de Fransen geforceerd, waarbij de omstreken van IJzendijke deerlijk werden verwoest.

Daarna werd in 1735 door de kapitein-ingenieur P. Wiltschut ten zuiden en zuidoosten van IJzendijke (via de Grootte Zuiddiepepolder, waardoor Biervliet in 1688 met het vaste land was verbonden), een kanaal gegraven naar de Braakman; dit kanaal werd mede als waterlinie gebruikt (de „Nieuwe Linie”). De grote moeilijkheid was om i.v.m. een aanwezig wantij, deze waterlinie op diepte te houden. Genoemde Wilt-

schut²⁷⁾ heeft daartoe vele onderzoekingen gedaan, doch de verlanding van de geul (en kanaal) tussen Zwin en Braakman was niet te keren. In 1786 werd het kanaal met de „Kapitale Dam” afgesloten en daar met een redoute (31) versterkt. De Passageeule en het kanaal doen thans nog dienst voor de afwatering.

Afsluiting
van de
Schelde

De zgn. „Positie van Breskens”, die met de Vlissingse fortificatiën in de Franse tijd de Westerscheldemond afsloot bestond uit de forten Napoleon en Impérial, gebouwd omstreeks 1809, ze kregen na 1814 de namen Frederik Hendrik (34) en Wilhelmus of Willem I (35). Tussen Breskens en fort Frederik Hendrik bouwde Napoleon omstreeks 1809 een versterkte toren, de zgn. Caffarellitoren, genoemd naar de genie-generaal Louis Caffarelli (1756-1799), later de Nassautoren (36) genaamd. De Fransen hebben meermalen beproefd om van Vlissingen naar Breskens telegrammen in een holle kogel over de Schelde te schieten, hetgeen ook enkele malen gelukt zou zijn.²⁸⁾

Nederland bouwde in 1835 met het oog op de internationale verwickelingen rond de „Belgische opstand” het Havenfort (37) bij de oude haven te Breskens; het werd in 1890 voor afbraak verkocht. In 1836 is er sprake geweest om tussen Vlissingen en Breskens een fort (38) — zie fig. 13 — midden in de mond van de Westerschelde te bouwen op de zandplaat Elleboog. Abraham Caland²⁹⁾ schreef daarover een verhandeling met het doel:

„het groot belang te dienen dat Oud Nederland heeft bij het behoud van het volle „regt en het vrije bezit der Schelde door in de mond dier rivier een Fort te stichten „en duurzaam in stand te houden omdat naar het oordeel der kundigste mannen „alleen door middel van een fort in de rivier, behoorlijk in verband gebracht met de „sterkten op de wederzijdsche oevers, dat bezit en dat regt ten alle tijde kan gehand- „haafd worden”.

Het plan is evenwel nooit tot uitvoering gekomen.

Een tweede linie om de Westerschelde te kunnen beheersen werd gevormd door het in 1835 gebouwde fort te Ellewoutsdijk in Zuid Beveland en de vesting Terneuzen in Zeeuwsch Vlaanderen.

Terneuzen was bij het begin van de 80-jarige oorlog een open vlek. In 1583 lieten de Staten der „Vereenigde Nederlanden”, na de verovering door de Graaf van Hohenlohe, de plaats versterken, hetwelk de Hertog van Parma vergeefs poogde te beletten. Na het sluiten van de vrede van Munster (1648) liet men de vestingwerken vervallen, terwijl men in 1680 besloot deze te slechten; men werd daarbij geholpen door de natuur, in 1682 werd nl. een deel door het zeewater verzwolgen.

In 1809 gaf Napoleon bevel dat: „Terneuse doit être un fort capable de soutenir un siège” tezamen met een batterij te Ellewoutsdijk. Dat fort is niet gebouwd, evenmin de batterij te Ellewoutsdijk. Wel was in 1807 een batterij (39) opgeworpen ten oosten van Terneuzen aan de noord-

westhoek van de Margarethapolder (fig. 14). De naam „batterië” is daar nog bekend.

Van het begin van 1831 dagtekent het voornemen der Nederlandse Regering om van de stad Terneuzen een vesting te maken. Bij Z.M. Besluit van 17 juli 1833 — L 21 geheim — werd de „bevestiging” van Terneuzen vastgesteld ingevolge het aan dit besluit gehechte plan, dat bij de Algemene Directie der Genie was opgemaakt; bij dat besluit werd tevens de nodige onteigening der gronden bevolen.

De aanleg der vesting begon 15 november 1833 met het graven van het Stadshavenkanaal behorende tot het havenfront, waarvan de bouw tegelijkertijd was aangevangen. Op 15 oktober 1839 waren alle werken der vesting, uitgezonderd de gebouwen, voltooid. De kosten bedroegen f 1.835.248,94; men werkte toen dus ook al met miljoenen. De vesting, doorsneden door twee armen van het kanaal Gent-Terneuzen had vier gebastioneerde fronten, die de gehele stad omsloten en alle, met uitzondering van het havenfront, voorzien waren van natte grachten.

Toen op het eind van de vorige eeuw minder prijs gesteld werd op het behoud werden in 1902 onderhandelingen gevoerd met de gemeente Terneuzen om de vesting aan de gemeente te verkopen en elders in de omgeving een eenvoudige kustbatterij te bouwen (o.a. in de Nieuw Neuzenpolder). In 1904 zag de minister van Oorlog van dit voornemen af wegens de hoge kosten. Toch werd daarna bij K.B. van 19 mei 1908 bepaald dat de vesting „Neuzen” voortaan zou bestaan uit één kustbatterij, waartoe een deel van de vesting (westzijde) werd bestemd. Het overige (grootste) deel werd opgeheven en op 2 mei 1910 aan het Departement van Financiën overgedragen.

De overgebleven batterij diende om met het aan de overzijde van de Westerschelde gelegen (in 1835 gebouwde) fort Ellewoutsdijk, de neutraliteit op de Westerschelde te handhaven, in welk opzet ook aan de zee-macht een taak was toebedeeld. Na enige jaren werd ook deze batterij opgeheven.

Op de scheiding van het huidige West- en Oost Zeeuwsch Vlaanderen werd in 1701 ten zuiden van de Braakman op huidig Belgisch grondgebied het fort St Laurent (40) gebouwd door de Franse generaal De La Motte. Verder vindt men in Oost Zeeuwsch Vlaanderen eveneens een aantal restanten van enkele verdedigingslijnies, daterende uit een tijd dat vele landen nog waren geïnnundeerd.

Forten c.a.
in Oost
Zeeuwsch
Vlaanderen

Het Mauritsfort (41) ten zuiden van Hoek werd in 1588 door Prins Maurits in de Koudenpolder gebouwd ter verdediging van de toen daar nieuw ingedijkte polders. Uit de tegenoverliggende schans te Philippine, die later werd uitgebreid tot een vesting, maakten de Spanjaarden destijds

het land van Axel onveilig. Na 1648 deed het Mauritsfort geen dienst meer en kwam het in verval (een deel spoelde zelfs in 1682 weg), waarna de restanten grotendeels werden geslecht. De overgebleven gracht met omwalling deed daarna nog enige tijd dienst als spuikom om het toenmalige haventje ten zuiden van het vervallen fort op diepte te houden.

Ten zuiden van het Axelse kanaal lagen de hieronder vermelde (naar heiligen genoemde) schansen, die in de 16e eeuw door de Spanjaarden waren opgeworpen tot verdediging van het Axeler Ambacht. Het waren de ten zuiden en zuidoosten van de vesting Sas van Gent gelegen forten St Anthony (42) en St Steven (43) en het ten zuidwesten van Zuiddorpe gelegen fort St Eloy (44). Voorts lagen westelijk van Zuiddorpe en aan de meest oostelijke hoek van de huidige Kanisvliet Binnepolder resp. de forten St Jan (45) en St Marc (46); zuidelijk hiervan lag St Geleijn (47). Het voormalige fort St Jan is thans in het terrein terug te vinden als een begroeiide hoogte. Verder oostwaarts lag een reeks Spaanse forten als St Joseph (48), St Jacob (49), St Levinus (50), St. Nicolaas (51), St Andries (52), Ferdinandus (53) en St Anna (54) bij Absdale.

In de tegenwoordige Moerspuipolder lag het Moerspuifort (55), een vijfhoekige versterking, de grootste in de „Axelse linie”. Het fort lag rondom in het water; alleen twee dammen gaven verbinding met het hoger gelegen land. De bezetting bestond soms uit 300 man. Interessant is dat de toenmalige Hervormde gemeente van Zuiddorpe is voortgekomen uit de „bewoners” van Moerspui.³⁰⁾ Het fort is door inundaties van 1672 vernield, in 1688 grotendeels geslecht, doch omstreeks 1701 weer „opgemaakt”; thans is alleen de aarden omwalling nog duidelijk in het terrein terug te vinden. In fig. 16, p. 36 ziet men de forten Moerspui en Geleijn in plattegrond. Na de verovering van Hulst in 1645 vielen al deze versterkingen in handen van de Republiek; ze werden toen geslecht met uitzondering van St Marc en Moerspui, die nog vrij lang in het Nederlandse verdedigingssysteem gehandhaafd bleven; St Marc verviel na de inundaties van 1672.

Na de inneming van Axel in 1586 heeft Prins Maurits een defensielinie langs de toenmalige zeedijk van de Beoosten Blij Benoordenpolder aangelegd. Die linie, die bestond uit de forten St Margriet (56), later Nassau geheten, Kijkkuit (57) en Hendrik Filip (58), later Zeeland genoemd, is in 1747 tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog door de Fransen geslecht. De zuidoostelijke dijk van genoemde polder heet nog de Liniedijk; in 1784 werd deze linie weer tijdelijk hersteld. Kijkkuit is momenteel een buurtschap ter plaatse van het voormalige fort.

Op de schorren ten zuidoosten van Axel hadden de Spanjaarden een redoute opgeworpen, zie fig 17, p. 37, genoemd Monkado (59), naar

de opperbevelhebber van 's Konings krijgsmacht in de Nederlanden, Franciscus de Monkado. Op 2 november 1645 werd het fort verlaten. Op dezelfde kaart van fig. 17 is een project getekend „van een linie en bedijkinge ter versterkinge” van Hulst. Ten noordoosten van de vestingstad Hulst was reeds eind 16e eeuw door de Nederlanders een linie aangelegd, bestaande uit de forten Moerschans (60), De Rape (61) en Zandberg (62), de laatste ook genoemd Groote Raap of Spitsenberg, zie fig. 18, p. 38. Ten zuiden daarvan lagen de versterkingen Groot Kijkuit (63) en Klein Kijkuit (64), daterende uit het eind van de 17e eeuw. Ten zuiden van Hulst waren de schansen Klein Verrekijker (65) en Groot Verrekijker (66) eveneens eind 17e eeuw aangebracht, terwijl het uit het eind van de 16e eeuw daterende fort Nassau (67) ten noordwesten van Hulst, in 1672 bij inundaties werd vernield.

In het noordelijk deel van het huidige Oost Zeeuwsch Vlaanderen hebben nog dienst gedaan de forten „Vogelfort” (68), St Anna (69) en Rooversberg (70), terwijl op het Verdronken Land van Saaftinge de restanten moeten liggen van het Speelman ronduite (71) en van het vrij grote fort St Anna (72), dat in 1715 is vervallen.

In België lagen dichtbij de tegenwoordige Belgisch-Hollandse grens, de uit de 80-jarige oorlog stammende forten Spinola (73) en Verboom (74) bij Nieuw Namen. Het fort Bedmar (75) werd in 1702 aangelegd tijdens de Spaanse Successie-oorlog.

Ter afgrenzing van de Schelde benoorden Antwerpen hebben de forten Pijp Tabak (76), St Marie (Callo, 77), La Perle (de parel, 78) en Liefkenshoek (79) aan de linkeroever en de forten St Philippe (80), Kruisschans (81), Lillio (82), Blauwgaren (83) en Frederik Hendrik (84) aan de rechteroever van de Schelde, lange tijd dienst gedaan. Liefkenshoek, Lillo, Kruisschans en Frederik Hendrik bleven na de vrede van Munster in Nederlands bezit; het Committedimus was met het onderhoud belast. In 1785, na de vrede van Fontainebleau, gingen zij over aan de Oostenrijkers.

De meeste van deze forten zijn of waren reeds in 1582/84 door de Antwerpenaren tijdens het beleg door de Spanjaarden aangelegd. Nederlanders, Oostenrijkers, Fransen en Belgen hebben deel uitgemaakt van de meermalen wisselende bezetting. Van de situatie van Lillo en Liefkenshoek is in fig. 19, p. 37 een kaart gereproduceerd.

Het opschrift luidt:

„Kaarte van de polders den Doel, St Anna ende Keetenisse gemeten op ordre der „Hoofst gelanden A° 1628 y 1629 door Steven Jansens: En gecopieert door J. van „Landeghem A° 1711, waar na verder gecopieert door J. van Goethem in den jare „1729. Na welke laatste copie diesen getransportteert, ende op twee vijfde deelen „verklint is met bijvoeging der plans van Lillo en Liefkenshoek, twee uijterste „Sterktens die den Staat op de Schelde heeft, door W. F. Hatinga an. D. 1739: „En door mij Cornelis van Bomme, weer gecopieert den 16 Juny 1739.”

Vele vestingwerken uit voorgaande eeuwen zijn de moeite waard om als monument behouden te blijven; de Stichting Menno van Coehoorn heeft zich tot taak gesteld daartoe het hare bij te dragen. Anders is het gesteld met de betonnen kazematten en bunkers, die in onze eeuw zijn gebouwd.

Atlantikwall

Bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog was de Nederlandse verdediging in Zeeuwsch Vlaanderen beperkt tot de zuidelijke verdediging van de toegang van de Westerschelde bestaande uit één open opstelling bij Nieuwesluis en twee soortgelijke punten te Cadzand. De haven van Breskens was verder beschermd door een viertal kazematten.

Al spoedig na de bezetting in 1940 troffen de Duitsers aan de West Zeeuwsvlaamse kust uitgebreide verdedigingsmaatregelen. Op de Zeeuwse eilanden hadden ze twee eigenlijke steunpunten nl. Westerschouwen en Vlissingen. Tot laatstgenoemde behoorde ook Breskens, dat daar het Zuidfront vormde (Vlissingen-Süd). De verdediging van Breskens bestond slechts uit enkele eenvoudige (P.A.K.) tankafweer-opstellingen. (P.A.K. = Panzer Abwehr Kanone). Zuidelijk lag rond Breskens, op ca 1500 m uit het centrum, een 8 m brede en 4 m diepe tankgracht, die aan de westzijde uitmondde in de gracht van het v.m. fort Frederik Hendrik. Wegkruisingen met de tankgracht waren afgesloten door betonmuren van 2 m hoog en 1 m dik.

De kust van Breskens tot Cadzand vormde verder een krachtig verdedigde linie met het front naar de Wielingen (uitloper van de Atlantikwall). Vele betonnen geschutopstellingen, kazematten, munitiebergplaatsen en onderkomens werden gebouwd, terwijl verscheidene zgn. „buhrbronnen” werden aangelegd (onder kazematten gebouwde waterputten), die zijn samengesteld uit op elkaar gemetselde rioolbuizen tot een diepte van 10 à 12 m. Langs vrijwel de gehele duinkust lagen verder stroken mijnevelden, elk ter lengte van ca 250 m en een breedte van meestal 30 m. Het aantal na de oorlog in deze velden geruimde mijnen bedroeg 29137 stuks.³¹⁾

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen werden een achttal geschutbunkers gebouwd ter afsluiting van de haven van Terneuzen, terwijl langs het kanaal Terneuzen-Sas van Gent enig verdedigingswerk werd aangelegd. Vermeldenswaard is de bouw van talloze gemetselde schuilplaatsen langs de weg Driewegen-Terneuzen over een lengte van ongeveer 3 km. Ze waren bestemd voor naar Terneuzen doortrekkende troepen, die aldaar zouden worden ingescheept voor de „Fahrt gegen England”. De schuilplaatsen werden reeds in 1940 gebouwd.

Bovenstaand beknopt overzicht moge enige indruk geven van de evolutie, die op het gebied van de defensie heeft plaats gehad, waarbij het land van Zeeuwsch Vlaanderen ten nauwste betrokken is geweest.³²⁾

ENKELE BUITENDIJKSE GEBIEDEN:

Onder buitendijkse gebieden verstaan we de slikken, schorren en stranden, die blootgesteld zijn aan eb en vloed, dus buiten de hoogwaterkering liggen. Vele van die gronden hebben een historie, die nauw verbonden is met het ontstaan en vergaan van vele bedijkingen; het hiernavolgende geeft hiervan een goede indruk.

Verschillende transgressies afgewisseld door regressies hebben op de Het Zwin Vlaamse kust hun stempel gedrukt. Eén van de belangrijkste doorbraken — die van de Duinkerke IIIA transgressie (begin 11e eeuw) — had tot gevolg, de vorming of uitbreiding van het Zwin tot een zee-inham aan de huidige Belgisch-Nederlandse grens. Vanuit het Zwin werd het oostelijk deel van Belgische kustvlakte overstromd. Ten einde het overstromingsgebied in westelijke richting te beperken werd de Blankenbergsche dijk opgeworpen. Deze dijk (inmiddels afgegraven) was de oudste van de dijken ten noorden van Brugge en liep van Blankenberge tot Brugge; hij was dus enkel zeevering, geen landaanwinnings- of polderdijk.

Bij de Duinkerke IIIB transgressie (12e eeuw) bereikte de Zwininham een maximale uitbreiding met een breedte van ongeveer 4 km bij de huidige Rijksgrens. De belangrijkste Zwinarm drong door tot Damme; tussen Damme en Brugge strekte zich een strandvlakte uit, nagenoeg vrij van kreken.³³⁾ Wel bestond een haventoeegang naar Brugge; in die tijd werd Brugge één der belangrijkste havens van West-Europa en zelfs het „Venetië van het Noorden” genoemd.

Jacob van Maerlant, een Nederlands letterkundige uit de 13e eeuw, die zich in 1266 in Damme vestigde, schreef over het Zwin in zijn „Wapene Martijn” (een gedicht, waarin een tiental vragen van zedelijke en maatschappelijke aard worden behandeld) o.a.

„Al waert al dijn, dat comt in 't Zwin,
Gout, Zilver, Loot, Staal, Ijzer, Tin”.

De middeleeuwse rijkdom van Brugge is thans nog in vele schakeringen te bewonderen zoals het Belfort (met 80 m hoge Halletoren), het stadhuis in gotische stijl met een mooie schepenzaal, de St Salvatoriekathedraal en vele andere middeleeuwse kerken, het Begijnhof, het Minnewater (vroeger de haven van Brugge) enz.

Dat het Zwin een zeearm van betekenis was, blijkt ook uit het feit dat op 20 juni 1340 tussen de Engelse en de Franse vloot in die zeearm een zeeslag werd geleverd (gewonnen door de Engelsen).

Maar inmiddels was meer landinwaarts de verzanding van het Zwin al in de 12e eeuw begonnen. Op het eind van de 12e eeuw konden de diepst gaande zeeschepen niet verder komen dan Damme; de vracht werd daar overgeladen. Damme was de eerste voorhaven van Brugge geworden. In het begin van de 13e eeuw was het overstromde gebied van het Zwin, vooral in het zuiden, reeds aanzienlijk verkleind; vele bedijkingen waren

uitgevoerd en de verzanding zette zich voort. Ondertussen waren nog enkele Zwinhavens ontstaan zoals in Mude (St Anna ter Muiden), in Monnikenrede en in Hoeke (zie fig. 20A) maar in de 14e eeuw kwamen de zeeschepen niet verder dan Sluis.

De stormvloed in de winter van 1375/76 heeft grote veranderingen in het Zwin teweeggebracht. Een nieuwe Zwinmondung ontstond tussen Cadzand en de Vlaamse kust; die geul werd bekend als het „Sluische Gat”. Vele koopvaardij- en oorlogsschepen kwamen daar binnen. Maar wat de natuur in enkele uren door een stormvloed kan wegvagen, geeft ze dikwijls weer terug, maar dan eerst na vele jaren. We doelen op de natuurlijke verzanding van de laatste Zwinmondung, die gepaard ging met herdijkingen aan weerszijden daarvan. De handel met Brugge werd mede

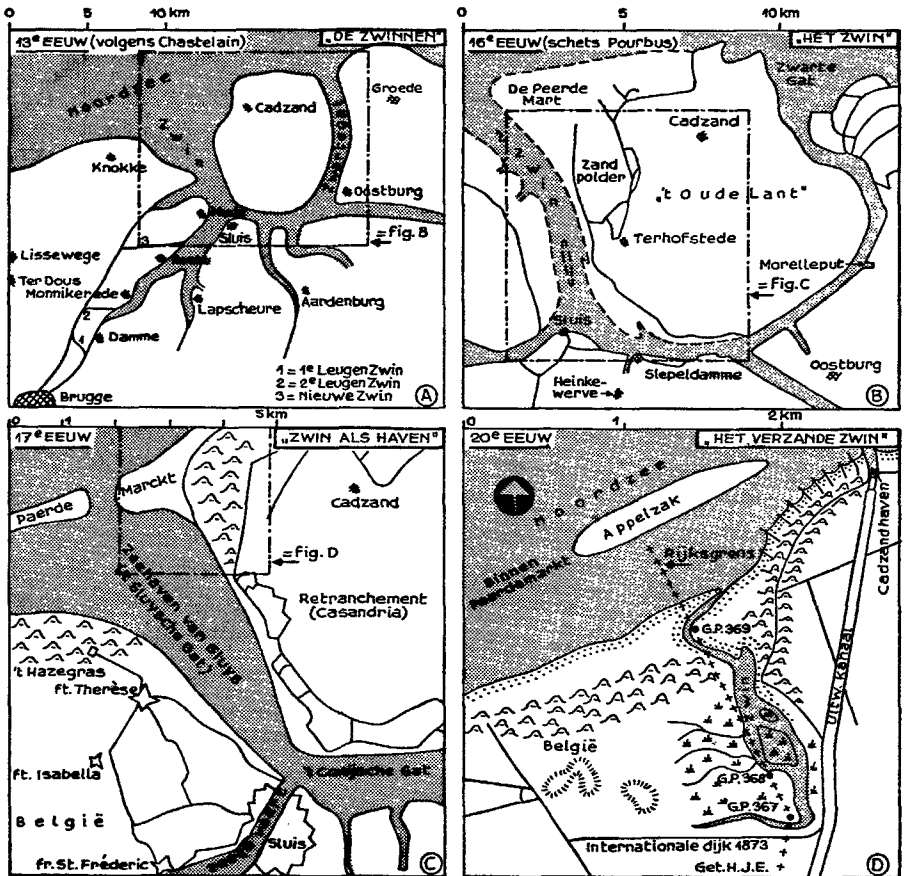

Fig. 20. Een viertal schetsen van het Zwin van de 13e tot de 20e eeuw. De schalen van de fragmenten A, B, C en D verhouden zich ongeveer als 10:5:3:1 en zijn aangegeven op de bovenranden der schetsen. Het grijs getinte gebied is buitenwater.

daardoor, maar ook door andere moeilijkheden te Damme, belemmerd.

Brugge liet in 1566 een kanaal graven (door de oude Reigersvliet?) met een wijde boog om Damme heen naar het Zwin; de vaart kreeg de naam Zoete of Versche Vaart; de oude verbinding tussen Damme en Sluis heette de Zoute Vaart. Om de nieuwe vaarweg naar zee volledig te kunnen beheersen, kocht Brugge in 1566 van Philips II de stad Sluis met inbegrip van het waterrecht op het Zwin.³⁴⁾ Sluis bleef met Brugge verenigd totdat de hertog van Parma in 1584 Brugge tot overgave dwong. De Zoete Vaart werd in 1594 reeds bij Sluis afgesloten. De Zwinmonding werd steeds ondieper; konden in het begin van de 18e eeuw slechts kleine schepen Sluis nog bereiken, in het midden van de 18e eeuw was Sluis voor schepen onbereikbaar vanuit het Zwin. De binnen de Sluisse wallen gelegen haventoeegang was totaal verzand, werd in 1861 afgedamd en kreeg de naam „Sluissche Havenpolder” (zie fig. 36). Drie jaar later volgde een nieuwe afdamming en ontstond de Zwinpolder terwijl met de afdamming van 1873, toen de Willem Leopoldpolder ontstond, het hedendaagse buitendijks gelegen Zwingebied overbleef. Fig. 20 toont enkele fasen van het Zwin, dat in België en Nederland tot natuurmonument is verklaard; de „Stichting Het Zeeuwsche Landschap” beheert het Nederlandse deel.

In België werd op 23 februari 1938 opgericht de vereniging „Het Zwin”, die door de Maatschappij „Het Zoute” werd belast, alles in het werk te stellen om te waken voor het behoud van dit kust- en natuurmonument.³⁵⁾

De laatste herinnering aan de scheepvaart op het Zwin verdween, toen in 1873 het beurtschip van Hennenfreund, de laatste beurtschipper, bij opbod werd verkocht. Hennenfreund had het beurtvervoer te water onderhouden tussen het Zwin en Holland, eerst vanaf de Sluissche haven, daarna vanaf Retranchement.³⁶⁾

De overgebleven boorden van het Zwin vormen één van de weinige Zeeuwse gebieden waar men, naast vele zoutminnende planten, nog de zeekraal (*Salicornia herbacca*) en de lamsoren (*Limonium vulgare*) vindt. Beide planten zijn in de loop der eeuwen in Zeeland als groente genuttigd. Thans worden ze slechts sporadisch voor dat doel verzameld; bedijkingen en afdammingen bewerkstelligden mede de verdwijning.

De schelpenrijkdom van het Zwin is algemeen bekend. Men vindt er een grote verscheidenheid, vooral van fossiele schelpen. Van een eldorado voor handel en scheepvaart is van het buitendijkse Zwin bij de Nederlands-Belgische grens alleen een prachtig natuurgebied overgebleven.

Sinds de stormvloed van 1802 is ten noordoosten van Cadzand een natuurgebied ontstaan, dat vooral de laatste jaren vanwege de toekomstige

Ge-
inundeerde
Zwarte-
polder

stige dijkverzwaring in het kader van de Deltawet, de aandacht vraagt. In genoemd jaar inundeerde ongeveer 120 ha vruchtbaar polderland — de Zwartepolder —. Slechts een klein gedeelte, de tegenwoordige Zwartepolder, 8 ha groot, werd in 1803 herdijkt; in 1829 volgde nog herdijking van ca 23 ha land, dat werd de Herdijkte Zwartepolder. In fig. 21 zijn de Zwartepolders aangegeven.

Zo onstond een grote inham, die dienst deed als „zandvanger”. Van een minimale „zandhoek”, zo men dergelijke plaatsen aanvankelijk pleegt te noemen, ontstond een betrekkelijk laag duingebied en deels schorgebied met een begroeiing waar vrijwel alle zoutminnende planten vertegenwoordigd zijn. Het planten van duindoorns en het plaatsen van rijsschermen heeft daartoe veel bijgedragen.³⁷⁾ Sinds enige jaren is dit gebied als natuurreservaat in beheer bij de „Stichting Het Zeeuwse Landschap”.

De opheffing (1971) van het ter plaatse staande gemaal dat door waterlozing een sterk meanderend geultje naar de Wielingen in stand hield, zal op den duur van invloed kunnen zijn op het reservaat.

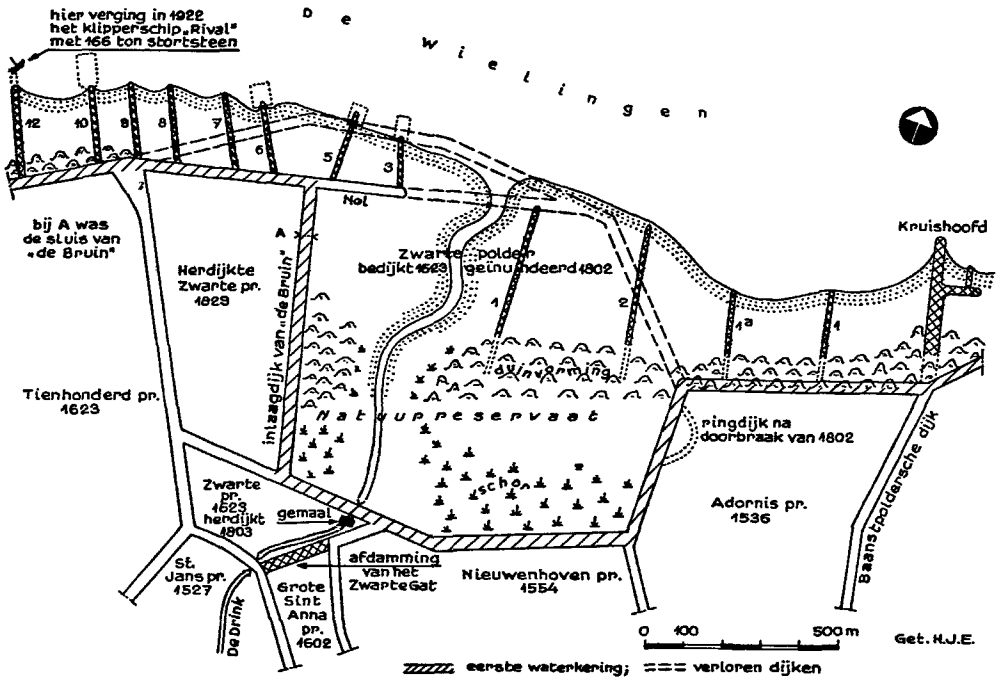

Fig. 21. Situatie van de „Zwarte” polders en omgeving. Nrs. 1, 2 enz. zijn strandhoofden.

De Mosselbanken

De Mosselbanken (oppervl. ong. 250 ha) noemt men het slikken- en schorregebied voor de Braakmanpolder. Verschillende schrijvers spreken

van de Brakman of Braakman als over „een vochtige lage streek” of van „schorgonden met brak water of braak land” of van „woest land” of van een „lage moerassige streek”. In deze lage streek ten oosten van Biervliet werd bij de stormvloed in de winter van 1375/76 een enorme bres geslagen.³⁸⁾ Na een begin van herdijking deed de stormvloed van 19 november 1404 opnieuw de dijken wegspoelen; door een overstroming in 1477 werd de inham verder uitgebreid terwijl de stormvloed van 1 november 1570 zelfs een verbinding van de Braakman met het Zwin tot stand bracht, waardoor: „dit water een natuurlijke haven aan de Schelde vormde, waarin meer dan duizend schepen plaats konden vinden”.³⁹⁾ We kunnen aannemen dat de Braakman omstreeks die tijd (1570) zijn grootste „invloedsfeer” bereikt had. In fig. 22 zijn enkele fasen van het Braakmangebied na 1800 getekend.

De hoofdgeul — genoemd de Braakman — vormde tot 1826 een deel van de vaarweg naar Gent. De vaarweg verzandde; vanaf 1826 hadden de schepen toegang via het toen gereedgekomen kanaal Terneuzen-Sas van Gent.

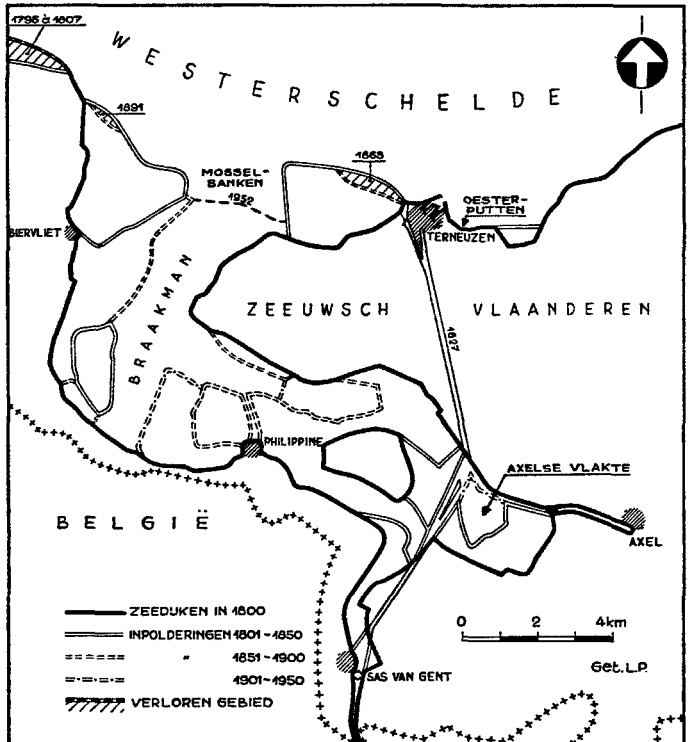

Fig. 22. De Braakman na 1800 in enkele fasen. De grootste bedijking (afdamming) na 1800 was in dit gebied de Braakmanpolder in 1952.

Als gevolg van diverse inpolderingen aan weerszijden van de Braakman werd de komberging steeds kleiner en voltrokken zich grote veranderingen in het mondingsgebied. Het vroegere vaarwater naar Gent splitste zich in een oostelijke en een westelijke geul. De verzanding van het Braakmangebied ging voort, vooral de westelijke geul verminderde sterk in capaciteit. Met de indijking van de Braakmanpolder in 1952 dacht men in de Braakman een eindfase te hebben bereikt. De chemische industriëlen (en het departement van Economische Zaken) denken er blijkbaar anders over, hoewel men nog steeds niet tot overeenstemming schijnt te kunnen komen over een west- of zuidwaartse uitbreiding van de chemische industrie Dow Chemical (Nederland) B.V., die sinds 1964 in de aangrenzende Nieuw Neuzenpolder is gevestigd. Wel werd de nog resterende Braakmangeul aan de oostzijde reeds grotendeels ingericht en uitgediept tot een binnenvaarthaven.

De „Oesterputten

Direct ten oosten van de watertoren van Terneuzen lag een terrein dat is aangeduid in fig. 22 en bekend was als „de oesterput”; op oude kaarten werd het westelijk deel daarvan ook wel aangeduid als „leeuwerikkenput”. De naam „oesterput” is ontleend aan het feit dat in 1882 vóór de zeedijk van de Noordpolder een kade met daarachter oesterputten zijn aangelegd; in 1896 is de kade met steen bekleed, het was een begin van de huidige zeekering. Nog in 1936 werd aan de toen in Terneuzen gevestigde N.V. Maatschappij tot Exploitatie der oesterput „Ostrea” (dir. J. van Rompu), die de desbetreffende gronden in eigendom had, vergunning verleend tot het wederom beoefenen van de oestercultuur en andere schelpdierenteelt op de buitengronden van de Noordpolder.⁴⁰⁾

Nadat lange tijd geen gebruik van de vergunning was gemaakt en de N.V. inmiddels was ontbonden, werd de vergunning eerst in 1956 ingetrokken. De kade is ondertussen recht getrokken en tot zeedijk op deltahoogte verzaard. Een kleine 10 ha buitendijkse grond werd op die manier vrijwel ongemerkt aan het Scheldewater onttrokken. De „oesterputten” zijn sinds enige jaren opgenomen in de uitbreidingsplannen van Terneuzen, als begin van een zich in oostelijke richting ontwikkelende boulevardstrook.

Saaftinge
c.a.

In het noordoostelijk deel van Oost Zeeuwsch Vlaanderen lag in de middeleeuwen een welvarende landbouwstreek; de „rijke meekrapvelden” werden daarbij apart genoemd. Als grafelijk domein had dit gebied een eigen regering; door Margaretha van Vlaanderen werd het met een eigen keur begiftigd. Er was een dorp Saaftinge en in 1287 stichtte Margaretha het „Saeftinger Slot”, een sterke burcht, die in 1382 tevergeefs door de Gentenaren werd belegerd. Fig. 23, p. 55 toont een reproductie van een

fig. 23.

Oost Zeeuwsch Vlaanderen met het in 1530/1570 verdrinken land van Saafdinge omstreeks 1700.

Alg. Rijksarchief, Den Haag

fig. 25.

Dam in Saaftinge, aangelegd in 1938.
Opname juli 1967.

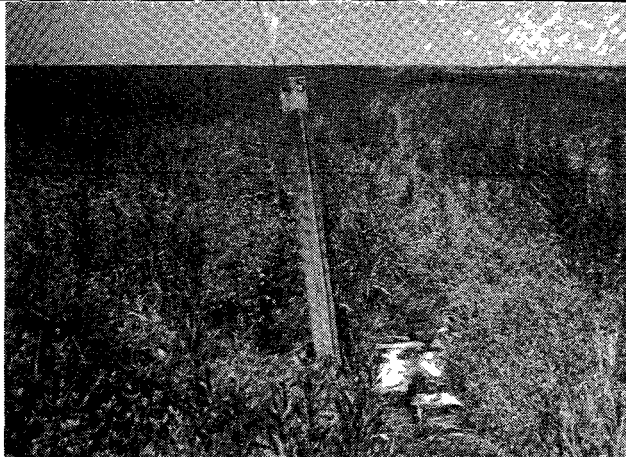

fig. 26.

Meanderende geul in Saaftinge, gezien
tijdens laag water in 1967.

fig. 27.

Afkalven van een oeverrand in Saaf-
tinge langs de „Ijskelder” in 1967.

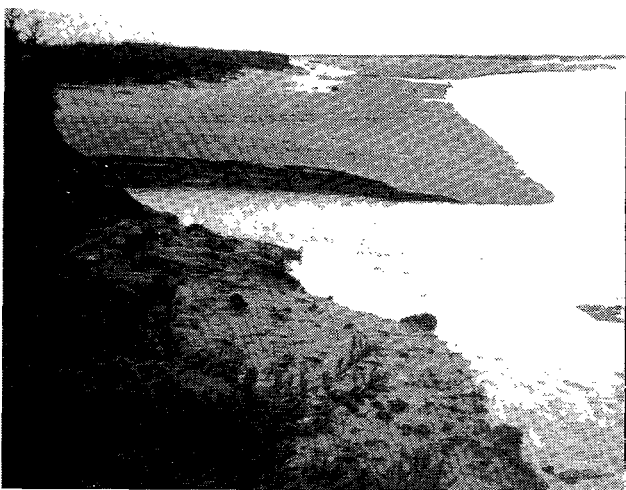

fig. 28.

„Overbrugging” van een Saaftingekreek in het
looppad naar de „schaapstalle”, de Noorder-
schaapskooi.

kaartfragment van Oost Zeeuwsch Vlaanderen met het verdronken Land van Saaftinge omstreeks 1700.

In fig. 24 zijn in de huidige situatie van het Land van Saaftinge de voormalige polders aangegeven. Daaruit blijkt dat het gebied in de middeleeuwen uit een serie grote en kleine inpolderingen bestond. Nadat eerst (1508/11) een groot gedeelte van Hontenisse was overstroomd en in 1530/32 dijkdoorbraken plaatsvonden overstroomde een groot deel van Saaftinge in 1570. In het noordwesten bleef nog een zestal polders als eiland bestaan: de polder van Namen (bedijkt in 1285) was daarvan de grootste. Door herdijking van een deel van Hontenisse — de Kruispolder in 1612 — werden die zes polders met Oost Zeeuwsch Vlaanderen verbonden. Maar de polder van Namen (met het dorp Namen) inundeerde in 1715. Overigens waren tussen 1612 en 1688 grote gebieden herdijkt (zie hoofdstuk II). Na een tweetal bedijkingen in de 18e eeuw en een zestal in de 19e eeuw vormde de bedijking van de Hertogin Hedwigpolder in 1907 een sluitstuk, waarmee de Saaftingeschorren en -slikken hun huidige begrenzing hadden gekregen. Het is momenteel een gebied van bijna 3000 ha schorren, kreken, geulen en slikken waar ongetwijfeld vele historische gegevens zijn ondergeslibd. De invoering in 1924 van het Engelse slijkgras *Spartina Townsendii* — de bekende slibvanger⁴¹), heeft ertoe bijgedragen dat Saaftinge een machtig en uniek gebied van op- en aanwassen is geworden.

In 1938 heeft de Dienst der Domeinen (Landaanwinningswerken) „op de Staatsbuitengronden” de natuur een handje geholpen door het aanleggen van een bijna 2,5 km lange aarden (deels stenen) dam volgens het profiel zoals in fig. 24 is aangegeven; de kosten bedroegen f 47500. Fig. 25, p. 56 toont een gedeelte van die dam 30 jaar na aanleg. Een dam (leidingstraat) aangelegd in 1965/66 in het zuidoosten van de Saaftingeschorren dient voor berging van transportleidingen van gas en water en voor twee transportleidingen van de Shell N.V. Door aanleg van die „straat”, die een kruinshoogte heeft van N.A.P. + 6,50 m en aan de rivierzijde (oost) met een kade, verbinding heeft met de zeedijk van de Hertogin Hedwigpolder, is bij normale vloedhoogte eigenlijk ca 120 ha van het buitenwater afgesloten (dus ingepolderd).

Een in 1961/62 uitgevoerde waterpassing van de schorren geeft op vele plaatsen een schorhoogte aan van N.A.P. + 2 à 3 m. Enkele overgebleven geulen zijn, van west naar oost, het Speelmansgat, de Ijskelder en het Hondegat of het Kieldrechtsche Gat. Schorgedeelten als het Konijnenschor en Marlemontsche Plaat zijn herinneringen aan voorgaande eeuwen.

De fig. 26 t/m 28, p. 56 geven enkele opnamen uit het krekengebied van Saaftinge. Men vindt er een veelzijdigheid van het meanderen van

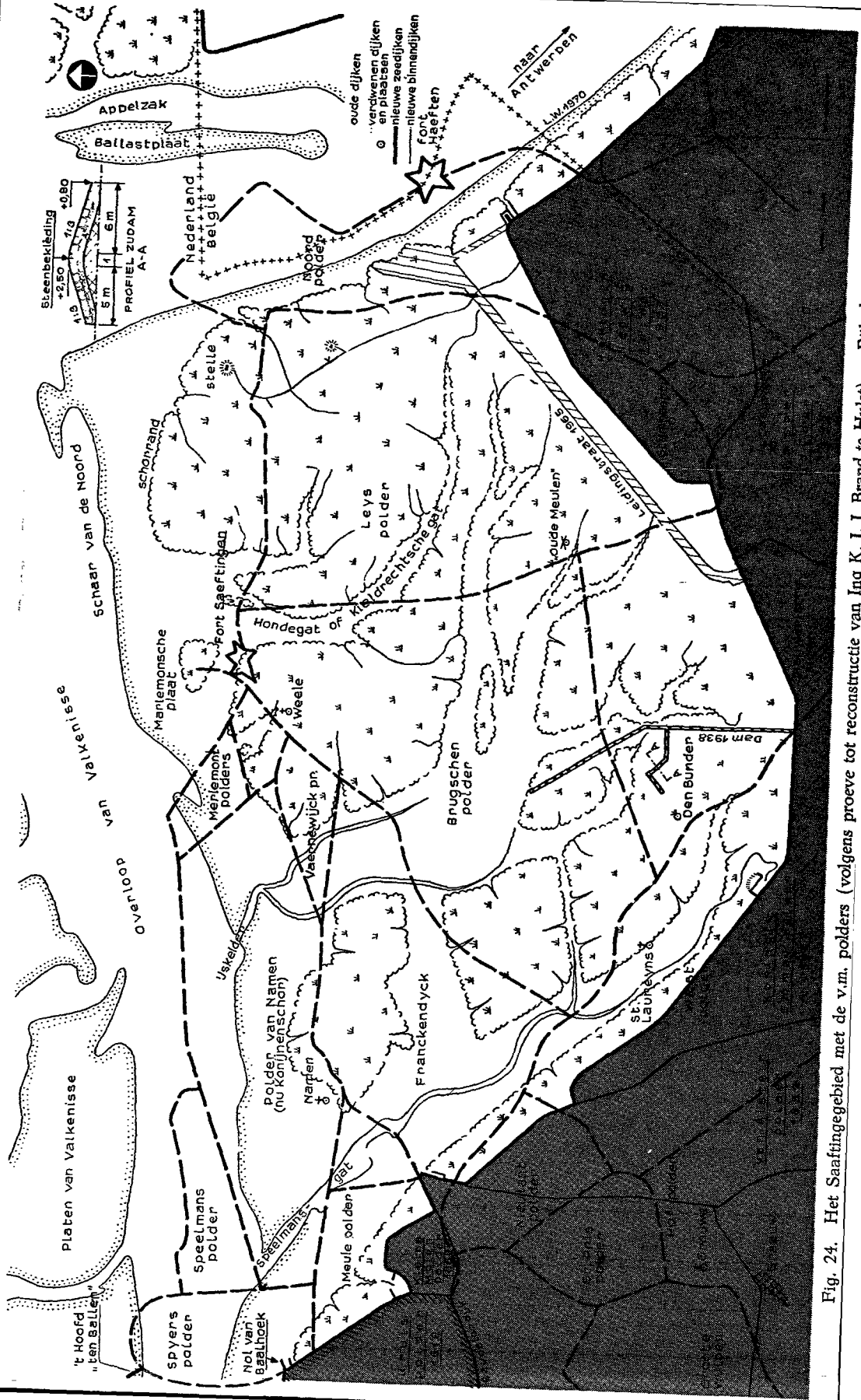

Fig. 24. Het Saftinggebied met de v.m. polders (volgens proeve tot reconstructie van Ing K. I. J. Brand te Hulst) en Rijkdam van 1938. Van de

geulen, van het afkalven van oeversranden en van abrasieranden van schorren en zelfs „overbrugging” van kreken.

Reeds omstreeks 1950, toen landaanwinning nog aantrekkelijke kanten had, waren plannen aan de orde voor afsluiting van het Land van Saaftinge, waarmee ong. 2500 ha cultuurgrond zou kunnen worden verkregen. Na de stormramp van 1953 kreeg deze materie extra aandacht. Er waren echter ook Belgische belangen bij betrokken; de Belgen vreesden toen nl. dat door de voorgenomen bedijking een verhoging van de stormvloedstand op Belgisch gebied zou ontstaan, waardoor vooral te Antwerpen meer wateroverlast zou worden ondervonden. Bij een waterstand van N.A.P. + ong. 4,60 m lopen de kaden te Antwerpen onder. De stormvloedstand van 1953 te Antwerpen was N.A.P. + 5,75 m. Men kwam niet tot overeenstemming.

Inmiddels werden in het Belgische waterbouwkundig laboratorium te Borgerhout modelproeven uitgevoerd, voor de normalisatie van het oostelijk deel der Westerschelde. In 1967 werd daarbij een verdergaand plan tot „Doorsteek van het Verdronken Land van Saaftinge” betrokken. Sinds enige jaren is tevens een plan aan de orde voor het graven van een kanaal vanaf Baalhoek door of langs het Land van Saaftinge naar het industriegebied van Antwerpen aan de westelijke Schelde-oever (nader behandeld in hoofdstuk VI).

Ondanks deze land- maar tegenwoordig meer industriehonger bleef Saaftinge tot heden een natuurgebied, dat voor West-Europa uniek genoemd wordt. Laten we hopen dat dit zo zal blijven.

Als minder omvangrijke buitendijkse gebieden kunnen nog worden genoemd: „De Groe” of „Groesche Duintjes” onder Groede, die in West Zeeuwsch Vlaanderen voor de „Kleine polder” zijn ontstaan op de overstromde gronden van de Wulpen- en Cleefse polders, die eerder op hun beurt waren bedijkt op de verzande uitmonding van het Coxysche of Zwarte Gat.

Ten noordwesten van Biervliet (zie fig. 29b) ligt voor de Paulina-polder één der weinige overgebleven schorgebieden in de Rijn-Maas-Schelde delta. Enkele decennia terug lag daar tevens nog het zg. „schoreiland”, gescheiden van het aan de dijk grenzende schor, door een secundair geultje de Appelzak. Het schoreiland heeft vrijwel geheel zijn begroeiing verloren, terwijl de Appelzak tot een zeer minitieuze geultje is gereduceerd.

Overigens kent men langs de Schelde-oever vier geultjes (scharen), die betiteld worden met de naam „Appelzak”. Ze zijn in fig. 29 in enkele fragmenten afgebeeld. Mocht U op de Zeeuwse stromen een vaarttuig

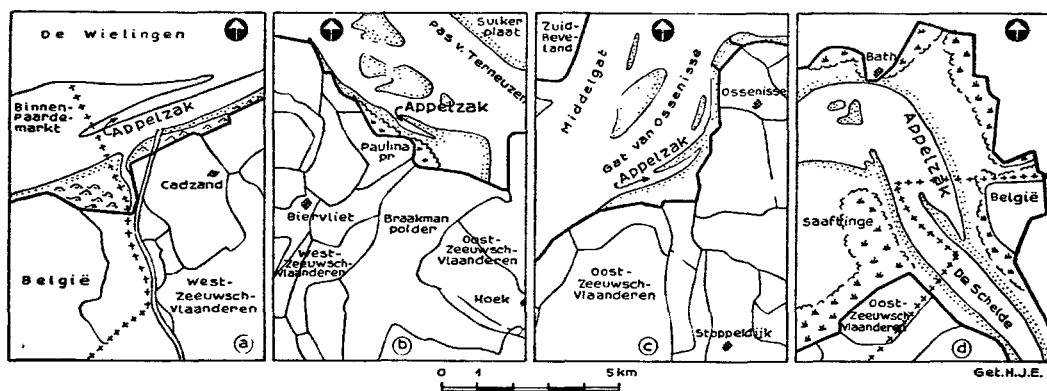

Fig. 29. Vier geultjes (scharen) genaamd „Appelzak”.

- a. voor de kust van Cadzand.
- b. direct ten westen van de Braakman.
- c. ten zuidwesten van Ossenisse.
- d. bij de Belgisch-Nederlandse grens t. Z. van Bath.

Alleen de laatstgenoemde is nog aanwezig, de andere zijn verzand of nauwelijks terug te vinden.

(boorbak) van de rijkswaterstaat tegenkomen met de naam Appelzak, dan zal de naamsafleiding wel duidelijk zijn.

De platen van Hulst vormen in hoofdzaak een slikkengebied, dat is ontstaan door verzanding van één der bovengenoemde Appelzakken (zie fig. 29c), waardoor het voorliggende platengebied met de kust werd verheeld.

Ten oosten van Walsoorden liggen de restanten van de geïnundeerde polders van Hontenisse, na inundatie eerst bekend als schorren van Hontenisse en na 1612 (bedijking Kruispolder) als de slikken van Kruisdorp.

Hoewel niet aan het vasteland van Zeeuwsch Vlaanderen verbonden maar toch vrijwel geheel liggende binnen de gemeentegrenzen van Oostburg en Terneuzen (zie fig. 31) zijn bovendien vermeldenswaard de Hooge en Lage Springerplaten (ca 1800 ha), die ten noorden van de Hoofdplaat- en Thomaespolders in de Westerschelde zijn gelegen. Vooral de Hooge Springerplaten onderscheiden zich van de meeste zandplaten, allereerst door hun hoge ligging, voor het oostelijk deel door de daarop voorkomende begroeiing van het bekende *Spartina Townsendi* en op het westelijk deel door het daar aan de oppervlakte voorkomende tertiair schelpenmateriaal. In fig. 30 is de situatie van de Hooge Platen in 1818 met toen nog het vaarwater naar Gent en de situatie van 1968 met de afgedamde (1952) Braakman aangegeven.

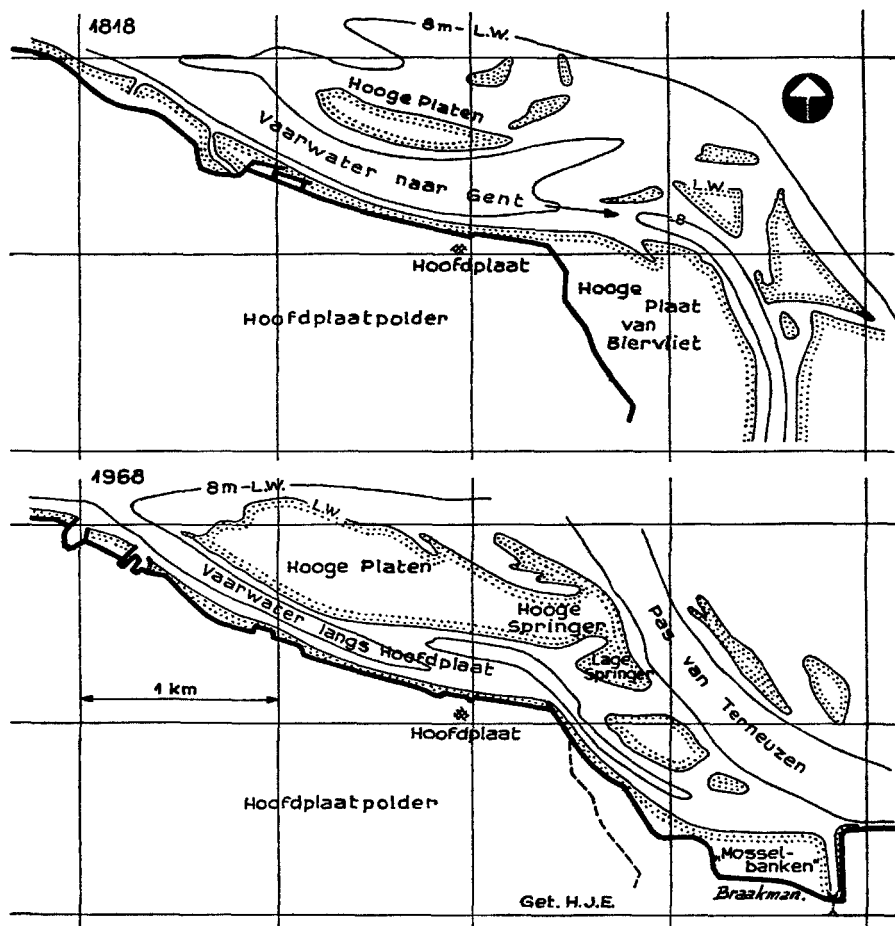

Fig. 30. Situatie van de Hoge Platen in 1818 met het Vaarwater naar Gent en 150 jaar later met de afgedamde Braakman.

§ 2. PLAATSBEPALING, INDELING, BEVOLKING EN VARIA

Zeeuwsch Vlaanderen ligt volgens het coördinatenstelsel der Rijks-driehoeksmeting (R.D.M.) tussen de coördinatenlijnen: Coördinaten
c.a.

$x = - 79500$ m en $x = - 141500$ m en

$y = - 80500$ m en $y = - 105200$ m, zoals in fig. 30a is aangegeven.

Van enkele markante punten in Zeeuwsch Vlaanderen geven we hieronder de plaatsbepaling:

	— x	— y
Sluis, Belfort	139520,— m*	92230,— m*
Oostburg, Watertoren.	131669,— m	90004,18 m
Terneuzen, Watertoren	108242,60 m	89767,60 m
Hulst, Basiliek.	93010,20 m	96447,89 m

* opgemeten op top. krt. 1 : 25000.

De toren van de Basiliek te Hulst is het hoogste punt in Oost Zeeuwsch Vlaanderen.

De lijnrechte afstand van het Belfort te Sluis tot de watertoren in Oostburg is 8160,47 m, tussen de watertorens van Oostburg en Terneuzen 23429,72 m en van de watertoren Terneuzen tot de Basiliek van Hulst 16632,87 m.

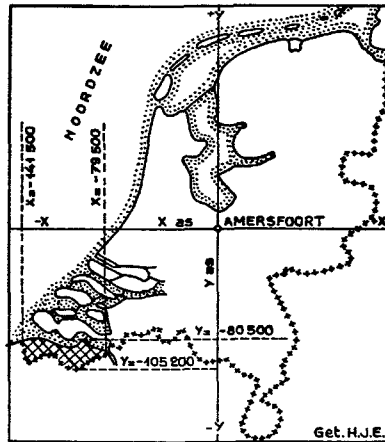

Fig. 30a. Plaatsbepaling in Nederland.

Voor de plaatsbepaling doen tal van kenbare punten (torens, molens, silo's enz.) in het landschap dienst, terwijl vele niet direct in het terrein te herkennen punten zijn vastgelegd met de zg. W.A.T.-stenen (Waterstaat), K.A.D.-stenen (Kadaster) en R.D.M.-stenen, alle ingemeten t.o.v. het nulpunt — „de Lange Jan” — te Amersfoort.

Gemeenten

Het huidige Zeeuwsch Vlaanderen vormde in het begin van de 19e eeuw in de provincie Zeeland, die toen in vijf districten was verdeeld, het vierde en het vijfde district. De v.m. gemeenten van het IVe district (West Zeeuwsch Vlaanderen) zijn in onderstaande staat genoemd. Achter elke gemeente is de oppervlakte en het aantal inwoners per 1 januari 1970 vermeld:

Gemeenten	oppervl. in ha		aantal inwoners
	land	water	
Aardenburg	5090	55	3853
Biervliet	3932	188	1944
Breskens	717	470	3857
Cadzand	1488	169	985
Groede	2912	113	1773
Hoofdplaat	1125	3228	1165
Nieuwvliet	661	98	370
Oostburg	1342	16	4044
Retranchement	1021	65	460
Schoondijke	2362	25	2039
Sluis	2324	31	2810
Waterlandkerkje	1095	10	420
IJzendijke	4358	18	2492
Zuidzande	1511	1	772
	29938	4487	26984

De v.m. gemeenten Eede en St Kruis werden in 1941 bij Aardenburg terwijl de gemeenten Heille en St Anna ter Muiden reeds in 1880 bij Sluis waren gevoegd. In fig. 31 zijn de binnen- en buitendijkse gemeentegrenzen van vóór 1 april 1970 aangegeven.

Het Ve district (Oost Zeeuwsch Vlaanderen) omvatte de v.m. gemeenten, die in de hiervolgende staat zijn vermeld met gegevens als vorengenoemd eveneens per 1 januari 1970:

Gemeenten	oppervl. in ha		aantal inwoners
	land	water	
Axel	4235	106	9804
Clinge	5719	694	3728
Graauw en Langendam	2742	722	1277
Hoek	3397	461	2817
Hontenisse	3643	2256	5240
Hulst	659	16	6699
Koewacht	2051	17	2439
Overslag	539	2	251
Philippine	1361	24	1328
Sas van Gent	1371	1	5385
St Jansteen	2576	78	4002
Terneuzen	2619	3950	22014
Vogelwaard	5269	1288	3299
Zaamslag	2157	73	2579
Westdorpe	3745	291	3092
Zuiddorpe	1051	5	859
	43134	10083	73913 ⁴²⁾

Uit de v.m. gemeenten Boschkapelle, Hengstdijk, Ossenisse en Stopveldijk is in 1936 een nieuwe gemeente Vogelwaard gevormd. De gemeentegrenzen van vóór 1 april 1970 zijn in fig. 31 aangegeven.

Herindeling

Ook in Zeeuwsch Vlaanderen kwam de herindeling van gemeenten aan de orde. In april 1963 verscheen een schetsplan van Ged. Staten van Zeeland om het aantal gemeenten in West- en Oost Zeeuwsch Vlaanderen terug te brengen van 30 tot 11. In december 1964 volgde een plan waarbij slechts 10 gemeenten zouden overblijven, omdat men alsnog Aardenburg en Sluis wou samenvoegen. Nog geen half jaar later (mei 1965) verscheen andermaal een herindelingsplan. De 30 bestaande gemeenten zouden daarbij teruggebracht worden tot 7 nieuwe gemeenten. Men had vooral belangrijke wijzigingen aangebracht in de kanaalzône.

Voortgezette studie van de herindeling bracht eind 1965 opnieuw drastische wijziging. Zeeuwsch Vlaanderen zou daarbij worden ingedeeld in slechts 5 gemeenten. Vooral de kanaalzône werd daarbij als een krachtige middengemeente aangemerkt wat ongetwijfeld samenhangt met de snelle industriële ontwikkeling in dat gebied. Ook de schaalvergroting heeft wellicht parten gespeeld.

Het wetsontwerp tot herindeling in 5 gemeenten bereikte tenslotte medio 1966 de Tweede Kamer. Het werd eind 1967 toen een voorlopig verslag van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken daarover verscheen. Men was niet éénstemmig van oordeel over het scheppen van één gemeente in de kanaalzône. Een aantal stemmen ging op om toch drie kanaalgemeenten in te stellen. In de Memorie van Antwoord hield minister mr H. J. Beernink vast aan de voorgestelde vijf gemeenten. Bij de behandeling van het desbetreffende wetsontwerp sprak de Tweede Kamer zich uit voor acht nieuwe gemeenten, waarvan drie in de kanaalzone waren gelegen. Het wetsontwerp werd aangepast en op dinsdag 11 november 1969 kon ook de Eerste Kamer zich akkoord verklaren met de indeling in acht gemeenten. Dat plan werd gerealiseerd op 1 april 1970. Zeeuwsch Vlaanderen bestaat sindsdien uit de volgende gemeenten:

TERNEUZEN (kanaalzône noord), met ruim 32000 inwoners, samengesteld uit de gemeenten Terneuzen, Biervliet, Hoek en Zaamslag.

AXEL (kanaalzône midden), met ruim 12000 inwoners, samengesteld uit de gemeenten Axel, Koewacht, Zuiddorpe en Overslag.

SAS VAN GENT (kanaalzône zuid), met ruim 9000 inwoners, samengesteld uit de gemeenten Sas van Gent, Westdorpe en Philippine.

HULST, met ruim 16000 inwoners, samengesteld uit de gemeenten Hulst, Graauw en Langendam, Clinge en St Jansteen.

HONTENISSE, met ruim 8000 inwoners, omvattende de v.m. gemeen-

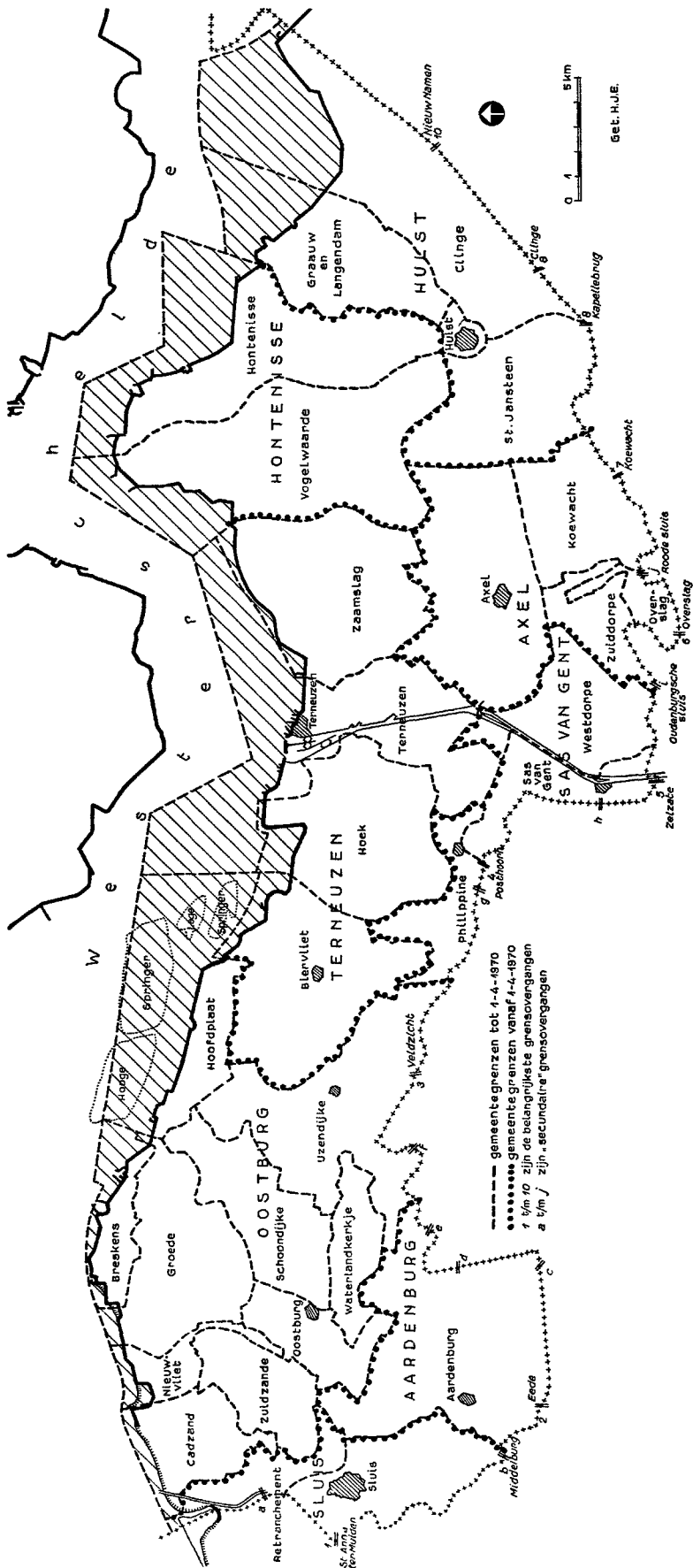

Fig. 31. De gemeentegrenzen in Zeewusch Vlaanderen vóór en na de herindeling van 1970. De ruim gearceerde gebieden zijn buitendijks gelegen.

ten Hontenisse en Vogelwaarde. Eén van de laatste besluiten van de gemeenteraad van Vogelwaarde was om de namen Boschkapelle en Stoppeldijk — twee van de in die gemeente liggende dorpen — voortaan aan te duiden als het dubbeldorp Vogelwaarde. De in 1936 ontstane gemeentenaam Vogelwaarde heeft men zodoende bewaard; de twee genoemde dorpen waren inmiddels vrijwel aaneengesgroeid.

OOSTBURG, met ruim 18000 inwoners omvattende de gemeenten Breskens, Cadzand, Groede, Hoofdplaat, Nieuwvliet, Oostburg, Schoondijke, Waterlandkerkje, IJzendijke en Zuidzande.

SLUIS, met ruim 3000 inwoners, samengesteld uit de gemeenten Sluis en Retranchement.

AARDENBURG, met bijna 4000 inwoners is de enige gemeente, in Zeeuwsch Vlaanderen, waarvan het grondgebied geen wijzigingen heeft ondergaan.

De grenzen van de nieuwe gemeenten zijn in de eerder genoemde fig. 31 aangegeven. Inmiddels is in 1971/72 op landelijk niveau de gewestvorming aan de orde gesteld waarbij men geografische eenheden onder een gewestraad wil brengen; er is al een ontwerp gewestwet. Evenals in vele andere gemeenten kon men in 1972 in Zeeuwsch Vlaanderen niet overal grote animo opbrengen om deze nieuwe bestuursvorm spoedig in te voeren. Wel gingen o.a. enkele stemmen op voor één gewest voor geheel Zeeuwsch Vlaanderen.

Bevolking De bevolking van Zeeuwsch Vlaanderen telde op 1 januari 1972: 103.647 inwoners, d.w.z. ong. 142 inwoners per km². Sinds 1830 (1e volkstelling) is het aantal verdubbeld van bijna 50.000 tot ruim 100.000 inwoners; het verloop is in een grafiek in fig. 32 aangegeven. Duidelijk blijkt daaruit het verschil in bevolkingsgroei tussen Oost en West Zeeuwsch Vlaanderen. West Zeeuwsch Vlaanderen had een vrij langzame toename (40 %), van ca 20.000 inwoners in 1830 tot 28.000 in 1930, om dan tot 1970 ongeveer gelijk te blijven en in 1971 zelfs een kleine teruggang te vertonen. Oost Zeeuwsch Vlaanderen daarentegen vertoont een sterke toename (170 %), van 27.000 inwoners in 1830 naar 73.000 in 1970, waarbij sinds 1960 een zeer sterke toename valt waar te nemen.

Uit de voorgaande overzichtstabellen blijkt dat de bevolkingsdichtheid van Oost Zeeuwsch Vlaanderen met ruim 170 inwoners per km² in 1970 bijna het dubbele bedroeg van West Zeeuwsch Vlaanderen met ruim 90 inwoners per km². Vooral de oude gemeente Terneuzen (26 km²) dat van nog geen 2000 inwoners in 1830 gestegen was tot 22000 inwoners in 1970, heeft daarbij een heel belangrijk aandeel gehad.

Ter vergelijking geven we hieronder een overzicht van oppervlakte

en bevolking van alle Zeeuwse gebieden per 1 januari 1972, gerangschikt naar bevolkingsdichtheid.⁴³⁾

gebied: in volgorde van bevolkingsdichtheid	beschreven in deel van deze serie	oppervl. in ha		aantal inwoners	bevolkings- dichtheid per km ² land
		land	water		
Walcheren	III	20787	24861	94922	456
Zuid-Beveland	III	36732	22338	68300	186
Oost Zeeuwsch Vlaanderen	IV	45107	11679	78192	173
Tholen	II	12091	9326	16417	136
Schouwen-Duiveland	II	24192	21415	24554	101
St Philipsland	II	2090	812	2094	100
West Zeeuwsch Vlaanderen	IV	27967	2889	25455	91
Noord-Beveland	I	8189	4092	6190	75
Zeeland totaal:		177155	97412	316124	178
Nederland:		3371586	744414	13269563	394

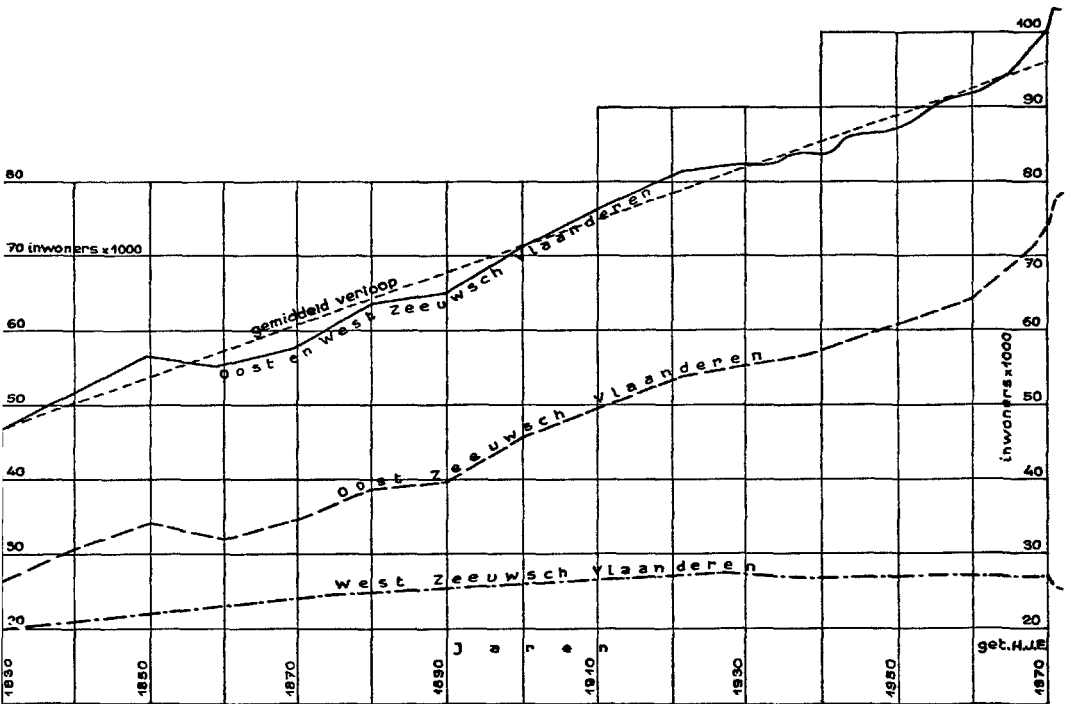

Fig. 32. Verloop der bevolking in Zeeuwsch Vlaanderen van 1830-1972.

Enkele bijzonderheden:

Tijdrekening In dit deel van deze serie werken worden enige algemene bijzonderheden vermeld, die speciaal voor Zeeuwsch Vlaanderen van belang of interessant zijn. Vooral in de archieven van de Zeeuwsvlaamse polders komt men nl. voor de periode rond 1800 nogal eens data tegen, die zijn vermeld volgens de Frans-Republikeinse tijdrekening. Daarom vermelden we hiernaast een herleidingstabel van onze kalender — de Gregoriaanse tijdrekening — met de Frans-Republikeinse kalender.

Bij gebruik van de tabel dient met het volgende rekening te worden gehouden. Omdat bij de F.R. kalender de jaren III (1794/95), VII (1798/99) en XI (1802/03) en bij de Greg. tijdrekening alleen 1796 en 1804 schrikkeljaren waren, moeten bij herleiding de volgende dagen van de F.R. kalender één dag opschuiven:

1 vendemiaire IV t/m 10 ventôse V, wordt dan 23 sept. 1795 t/m 29 febr. 1796.

1 vendemiaire VIII t/m 30 fructidor XI, wordt dan 23 sept. 1799 t/m 17 sept. 1803 en 11 ventôse XIII t/m 10 nivôse XIV, wordt dan 2 maart 1804 t/m 31 december 1805, terwijl de volgende data twee dagen moeten opschuiven:

1 vendemiaire XII t/m 10 ventôse XII, wordt dan 24 sept. 1803 t/m 1 maart 1804. (Bij de F.R. kalender was de schrikkeljaar altijd de laatste dag van het jaar.)

De Frans-Republikeinse kalender werd ingevoerd bij besluit der Conventie van 5 oktober 1793 en werd geacht aan te vangen op 22 september 1792 — het jaar van de stichting der Republiek —. Men nam 12 maanden aan, elk van 30 dagen: vendemiaire, brumaire, enz. (zie tabel). De vijf dagen, 17 t/m 21 september, die overbleven werden sans-cullottides genoemd en tot feestdagen bestemd, terwijl men om de vier jaren als laatste dag van het jaar een grande sans-cullottide (dag van het schrikkeljaar) vierde.

De maand werd verdeeld in 3 decades, van elk 10 dagen: met de namen primidi, duodi, tridi, quartidi, quintidi, sextidi, septidi, octidi, nonidi en decadi. De quintidi en decadi waren rustdagen.

Deze tijdrekening bleek geen eeuwigdurende kalender. Eind 1805 werd ze reeds door Napoleon opgeheven en op 1 januari 1806 werd opnieuw de Gregoriaanse tijdrekening ingevoerd.

Gewapend beton Omdat Zeeuwsch Vlaanderen voor het gewapend beton als het ware de toegangspoort vanuit Frankrijk en België naar Nederland is geweest vermelden we ook daarover enkele bijzonderheden.

De Fransman Joseph Monier was al vanaf 1855 bezig met experimenteren om meer duurzame bloembakken te maken. Als tuinman in de Orangerie van Versailles had hij nl. ieder jaar te maken met houten bloembakken, die bezweken op de meest ongelukkigste momenten. Hij kwam op de gedachte cementen bloembakken te maken en de bodem daarvan te verstevigen met een vlechtwerk van ijzeren staafjes. De proeven gelukten steeds beter, zodat hij tenslotte octrooi aanvraagde, dat hem op 16 juli 1867 werd verleend en dat als „geboortebewijs” van het gewapend beton

Gregoriaanse kalender	jan.	febr.	maart	april	mei	juni	juli	aug.	sept.	okt.	nov.	dec.	Gregoriaanse kalender	
	Frans-Republikeinse kalender (begin 22 sept. 1792; einde 31 dec. 1805)													
	nivôse	pluvôse	ventôse	germinal	floréal	praïrial	messidor	thermidor	fructidor	vendemiaire	brumaire	frimaire		nivôse
1	12	13	11	12	12	13	13	14	15	10	11	11	1	
2	13	14	12	13	13	14	14	15	16	11	12	12	2	
3	14	15	13	14	14	15	15	16	17	12	13	13	3	
4	15	16	14	15	15	16	16	17	18	13	14	14	4	
5	16	17	15	16	16	17	17	18	19	14	15	15	5	
6	17	18	16	17	17	18	18	19	20	15	16	16	6	
7	18	19	17	18	18	19	19	20	21	16	17	17	7	
8	19	20	18	19	19	20	20	21	22	17	18	18	8	
9	20	21	19	20	20	21	21	22	23	18	19	19	9	
10	21	22	20	21	21	22	22	23	24	19	20	20	10	
11	22	23	21	22	22	23	23	24	25	20	21	21	11	
12	23	24	22	23	23	24	24	25	26	21	22	22	12	
13	24	25	23	24	24	25	25	26	27	22	23	23	13	
14	25	26	24	25	25	26	26	27	28	23	24	24	14	
15	26	27	25	26	26	27	27	28	29	24	25	25	15	
16	27	28	26	27	27	28	28	29	30	25	26	26	16	
17	28	29	27	28	28	29	29	30		26	27	27	17	
18	29	30	28	29	29	30	30			27	28	28	18	
19	30		29	30	30				1	28	29	29	19	
20		1	2	30		1	2	3	4	29	30	30	20	
21		2	3		1	2	3	4	5	30		1	21	
22		3	4	1	2	3	4	5	6		1	2	22	
23		4	5	2	3	4	5	6	7	begin	2	3	23	
24		5	6	3	4	5	6	7	8	↓	3	4	24	
25		6	7	4	5	6	7	8	9		4	5	25	
26		7	8	5	6	7	8	9	10		5	6	26	
27		8	9	6	7	8	9	10	11		6	7	27	
28		9	10	7	8	9	10	11	12		7	8	28	
29		10	—	8	9	10	11	12	13		8	9	29	
30		11	—	9	10	11	12	13	14		9	10	30	
31		12	—	10	11	12	—	13			10	—	31	
				11	—							11		

Herleidingstabel van de Gregoriaanse tijdrekening voor de Frans-Republikeinse kalender. Voor een juiste herleiding dienen voor bepaalde perioden de in de tekst vermelde opschuivingen te worden toegepast.

is te beschouwen. Hij exposeerde zijn uitgevoerde toepassingen op de Parijse tentoonstelling in 1867.

De eerste toepassing⁴⁴⁾ in ons land vond plaats omstreeks 1880, toen onder Frans-Belgische invloed in Zeeuwsch Vlaanderen enkele gewapend betonnen reservoirs en vloeren werden uitgevoerd. In 1888 stichtte de Gentse fa. Gebr. Picha, die het octrooi van Monier had gekocht, in Sas van Gent onder de naam fa. Picha-Stevens een filiaal, dat ongetwijfeld de eerste Nederlandse Betonwarenfabriek is geweest. Overigens was daarvoor in 1887 (eveneens te Sas van Gent) een gewapend betonnen roeiboot, voorzien van houten banken, vervaardigd.

Onder de naam „Zeemeeuw” werd die boot (afm. 4,20 x 1,40 m x 0,60 m) omstreeks 1910 naar Amsterdam gebracht. Daar werd zij — nu enkele jaren geleden — teruggevonden in een vijver van Artis, waar ze al sinds 1941 bleek te liggen. In november 1967 werd op de Betondag 1967 — tijdens het 40-jarig jubileum van de Nederlandse Betonvereniging, tevens het eeuwfeest van het gewapend beton in Nederland — het vaartuigje tentoongesteld in het R.A.I. gebouw te Amsterdam; de 80-jarige roeiboot verkeerde nog in redelijke staat, zie fig. 33, p. 73.

Amfirol De bakermat van een bijzonder voer- en vaartuig, nl. — de Amfirol — moeten we eveneens zoeken in Zeeuwsch Vlaanderen. Op de Machinefabriek-reparatiebedrijf van J. J. de Bakker te Hulst, werd in het begin der zestiger jaren een amfibievaartuig ontwikkeld.

Het voer- en vaartuig — fig. 34, p. 73 —, bestaat uit een rechthoekige bak, ong. 5,50 m lang en 3 m breed, die rust op twee als drijvers fungerende rollen, waaromheen in schroefvorm schoepen zijn aangebracht. De twee rollen met schoepen worden in beweging gebracht door 2 VW 1600 motoren gekoppeld aan een DAF 44 Variomatic. Elke rol heeft zijn eigen aandrijfmotor en een automatisch transmissiesysteem. Door middel van een ingenieus uitgedachte besturing kan het vaartuig in elke gewenste richting worden voortbewogen.

Het gewicht is ongeveer 3,5 ton terwijl een snelheid ontwikkeld kan worden van 5-12 km/uur afhankelijk van de terreingesteldheid (op harde grond is de snelheid 20-30 km/uur). Het bijzondere is dat men kan rijden en varen dwars over slikken en schorren en door geulen waar men met de normale middelen in de regel niet kan komen.

Prijsindex In de vier delen van deze uitgave worden meermalen prijzen vermeld van aanbestedingen van dijkwerken e.d. Om nu enige vergelijking te kunnen maken met het huidige prijsniveau is in de hierna volgende grafiek — fig. 35 — het prijsverloop aangegeven van 1770-1970 met als basis 1770-1774 = 100.

Het cijfermateriaal voor het samenstellen van de grafiek werd welwillend verstrekt

door het Centraal Bureau voor de Statistiek, die daar evenwel de volgende restricties aan verbond:

„Voor de 19e eeuw geldt reeds dat de statistische waarneming slechts op een zeer beperkt terrein en dan nog vrij ongeregeld plaats had; voor de 18e eeuw is het materiaal nog veel schaarser”. Door het Bureau is een reeks prijsindexcijfers van de gezinsconsumptie gepubliceerd welke tot 1900 teruggaat. De cijfers zijn verkregen door koppeling van een aantal van elkaar onafhankelijke reeksen tot één geheel en dragen derhalve enigszins het karakter van een raming. Het prijsverloop in de tweede helft van de 19e eeuw kon slechts op zeer globale wijze worden geschat aan de hand van enige publikaties. Een bron welke enig inzicht verschafte in het verloop der prijzen van de 17e eeuw af is het werk van prof. N. W. Posthumus, „Nederlandsche Prijsgeschiedenis”. Het is duidelijk dat de aldus verkregen indexcijfers het karakter hebben van een zeer globale schatting en dat de daaruit samengestelde grafiek dus met het nodige voorbehoud dient te worden bekeken.

Duidelijk komen uit die grafiek de oorlogsperioden 1795-1814 („Franse Tijd”), 1914-1918 (1e wereldoorlog) en 1940-1945 (2e wereldoorlog) naar voren; zelfs de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871, waarbij ons leger evenals in 1914-1918 uittrok om de grenzen te bewaken, schijnt op

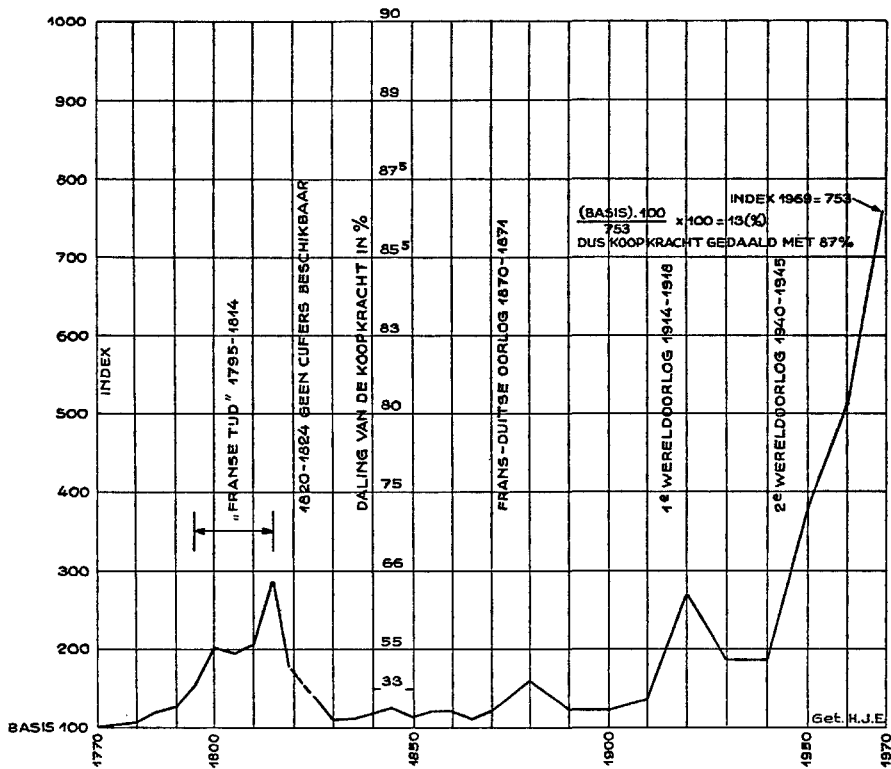

Fig. 35. Geschat prijsverloop van 1770-1970 in grafiekvorm op basis 1770-1774 = 100. (Cijfermateriaal verstrekt door het Centraal Bureau v. d. Statistiek, onder de in de tekst vermelde restricties.)

de koopkracht van invloed te zijn geweest. Staatkundige gebeurtenissen kunnen dus belangrijke fluctuaties doen ontstaan. Het opmerkelijke is evenwel dat het prijsherstel, dat zich na elke gebeurtenis voordeed, niet plaats vond na de oorlog 1940-'45; de waardedaling bleef zich tot heden in een vrijwel gelijkmatig tempo voortzetten. Uit de grafiek blijkt dat de koopkracht van het geld gedurende de laatste 200 jaar met totaal ca 87 % is gedaald, waarvan ongeveer 40 % vanaf 1940-1970. Indexcijfers van de koopkracht worden gevonden door de reciproken (omgekeerde waarde van een getal) te berekenen van de prijsindexcijfers.

§ 3. DE WAPENS VAN DE ZEEUWSVLAAMSE WATERSCHAPPEN

Evenals in de delen I t/m III van deze serie zijn de wapens van de desbetreffende waterschappen in kleur afgebeeld tegenover de titelpagina. Het wapen van het waterschap „Het Vrije van Sluis” is bij K.B. van 4 december 1950 bevestigd in het gebruik van het wapen, waarvan de beschrijving luidt: „in zilver een schuine balk van azuur. Het schild gedekt met een distelplant met drie bloemen, alles in natuurlijke kleur”.

De naam van het waterschap is ontleend aan de historie en met name aan die van het bestuurscollege „'s Lands van den Vrijen”, zetelende te Sluis, dat tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, behalve over Biervliet, bevoegdheden en zeggenschap had verkregen over West Zeeuwsch Vlaanderen.

Zonder ons verder in de heraldiek der gemeentewapens te verdiepen is het toch wel interessant te vermelden dat vijf van de in 1970 opgeheven gemeenten nl. Cadzand, Groede, Retranchement, Schoondijke en Zuidzande en de reeds in 1941 opgeheven gemeente St Kruis in hun wapen eenzelfde schuine balk voerden. Behalve Groede had elke gemeente bovendien daaraan de eerste letter van de plaatsnaam toegevoegd. Het wapen van Groede was gekroond met een distel; geflankeerd ter rechterzijde door een wildeman en ter linkerzijde door een beeld der Gerechtigheid, gekleed in een sluier en houdende in de rechterhand een ontbloot zwaard. Dat wapen behoorde destijds aan bovengenoemd College van het oude Vrije van Sluis.

Na de herindeling der gemeenten in Zeeuwsch Vlaanderen werd bij K.B. van 19 februari 1971 aan de nieuwe gemeente Oostburg een nieuw wapen verleend. De ontwerper J. A. J. Boekhout te Breskens is er goed in geslaagd om dezelfde historische gegevens daarin te verwerken. De schuinbalk van azuur als hoofdmotief is aangehouden. In het hartschild is de in Romaanse stijl gebouwde burcht uit de 13e eeuw verwerkt⁴⁵).

Aan het waterschap Axeler Ambacht werd bij K.B. van 6 januari

fig. 33.

Betonnen roeiboort in 1887 vervaardigd te Sas van Gent. Eén der eerste produkten van gewapend beton in Nederland.

Foto: Redactie „Cement”, Amsterdam

fig. 34.

De Amfirol in actie in het Land van Saaffinge.

(Aan boord Delftse studenten tijdens de opleiding van een Ierse bemanning.)

foto: Studio Theo Buijsse, Hulst.

fig. 46.

Het „waterschapsdijkje” ten zuidoosten van Retranchement. Restant van de middeleeuwse dijken rond Cadzand.

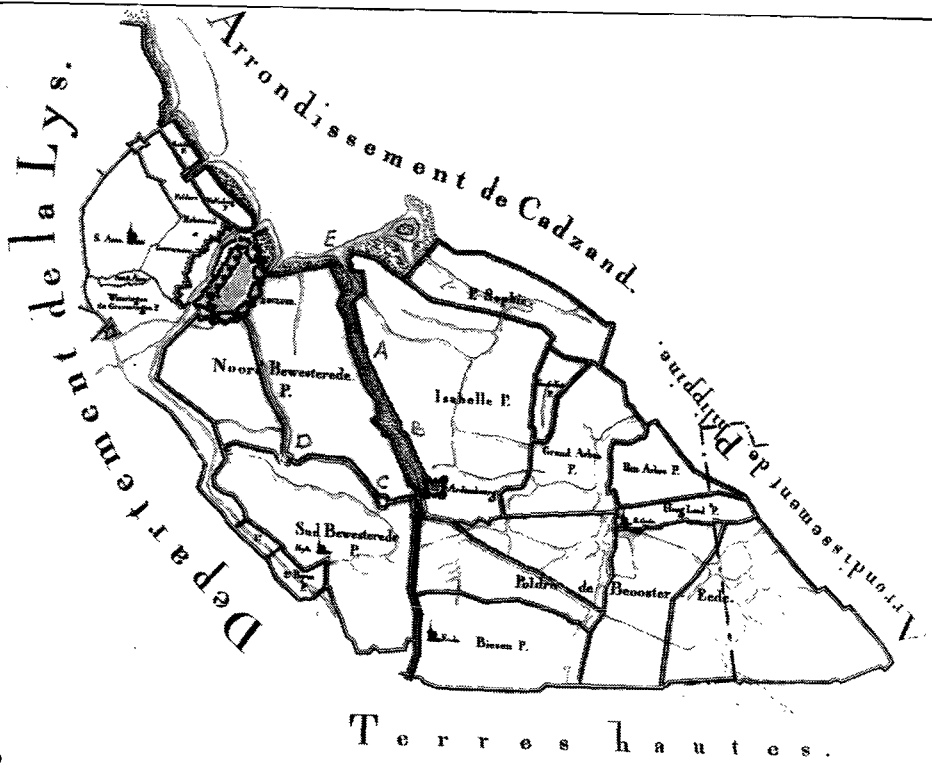

fig. 39.

Situatie van de Aardenburgse polders en omgeving Sluis in de „Franse tijd”. Bij A is thans het kruispunt „Draaibrug”, bij B was de Olieschans, C is de Elderschans, D is de Kruisschans en bij E lag Stenedamme en het Aardenburgse havenfort. De ----- lijn is de huidige Rijksgrens.

Alg. Rijksarchief, Den Haag, no. 2913

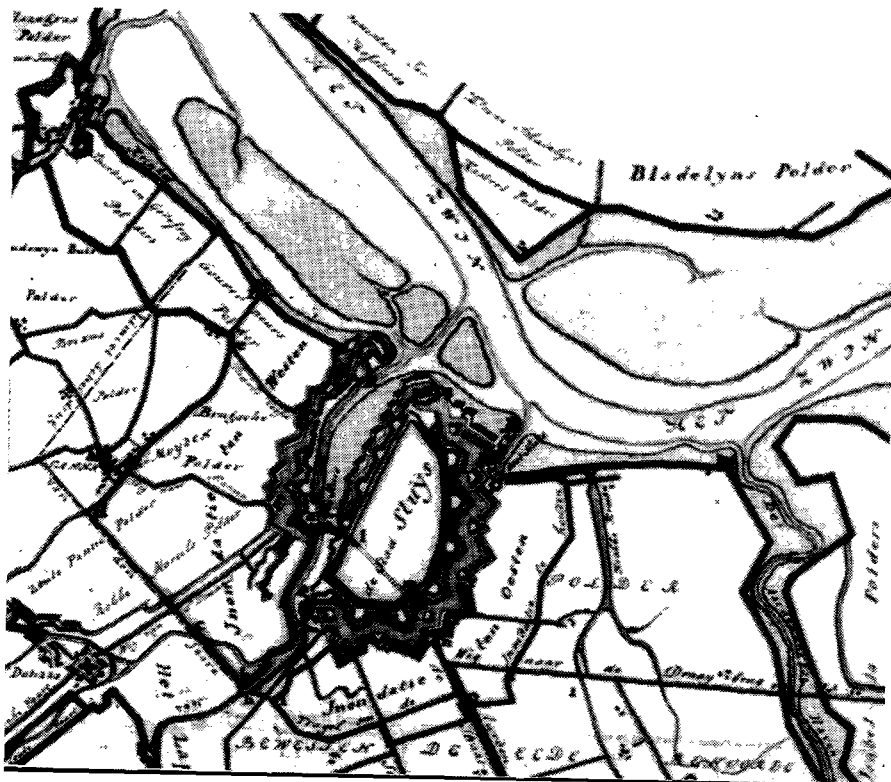

fig. 41.

De stad Sluis aan het Zwin, midden 18e eeuw. Let op het project van betrageling om in geval van inundatie de stad droog te houden.

Alg. Rijksarchief, Den Haag, no. 2907

1966 een eigen wapen verleend, dat als volgt wordt beschreven: „Van goud, beladen met twee door een keper van keel aan elkander gehechte sleutels van azuur, de afgewende baarden naar boven gericht en ter weerszijden vergezeld van een Sint Jacobsschelp van zilver; het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paaren”.

De ontwerper is de uit Zuid-Beveland afkomstige ir A. J. Beenhakker te 's Gravenhage. Ter gelegenheid van de opening van het nieuwe waterschapshuis op 7 juli 1966 gaf hij over het wapen de volgende uiteenzetting. Het ingestelde wapen is dat van het oude Axeler Ambacht. Het geslacht Van Ghistelle, dat in de Middeleeuwen erfelijk schout was, zowel van de stad als van het Ambacht van Axel, voerde een rode keper (omgekeerde V) in een gouden veld. Zowel de stad als het Ambacht hebben hieraan blauwe sleutels toegevoegd, als teken van hun zelfbestuur: ze konden hun land afsluiten als ze dat wilden. De Sint Jacobsschelp is het symbool van ridders, die aan kruistochten hadden deelgenomen; Joost van Ghistelle was een befaamde kruisridder. De kroon op het wapen is een zgn. burgerkroon, symbool van burgerlijke autoriteit.⁴⁶⁾

Het waterschap De Verenigde Braakmanpolders kreeg bij K.B. van 9 mei 1967, nr. 17, een eigen wapen, eveneens ontworpen door ir. A. J. Beenhakker. De omschrijving luidt: „Verdeeld volgens de omgekeerde gaffelsnede:

- I. in goud een omgewende leeuw van sabel, getongd en genageld van keel;
- II. in keel een leeuw van goud, gekroond met een kroon van drie bladeren en twee paaren van hetzelfde, getongd van azuur, houdende in de opgeheven rechter voorklauw een ontbloot zwaard van zilver en in de linker voorklauw een bundel van zeven pijlen van goud, met punten van azuur, de punten omhoog;
- III. in sinopel een geopende burcht van goud. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paaren”.

De ontwerper heeft de voornaamste feiten van de wordingsgeschiedenis van het waterschap verwerkt. De omgekeerde gaffelsnede symboliseert de Braakman, in het zuiden gesplitst in de twee takken het Axelsche Gat en het Sasse Gat. De wapens van Vlaanderen en van de Generaliteit, samen een symbool voor Staats Vlaanderen, vindt men erin terug. De gouden burcht op een veld van sinopel symboliseert de inpoldering van vruchtbaar land rond de versterkte plaatsen.⁴⁷⁾

Het waterschap Hulster Ambacht kreeg een eigen wapen, verleend bij K.B. van 25 februari 1966, nr. 23. Het is ontworpen door de oud-

heidkundige P. J. Brand te Hulst, kenner bij uitstek van het Vlaamse land. De omschrijving luidt als volgt:

Gevierendeeld:

- I. In azuur drie golvende dwarsbalken van zilver;
- II. In zilver een monnik met tonsuur en korte bruine baard, gekleed in een grauwe pij met kap, dragende om het middel een riem, alles van hetzelfde, geschoeid van sabel, staande op een grasgrond van sinopel en dragende over de rechter schouder een schop van sabel, gesteeld van keel;
- III. In zilver drie bomen van sinopel, de stammen van natuurlijke kleur, staande op een grasgrond van sinopel, de schildvoet gegolfd van azuur en zilver van drie stukken;
- IV. In zilver een ploeg van sabel, staande op een bouwland van natuurlijke kleur.
Hartschild: In goud een klimmende leeuw van sabel, gekroond van hetzelfde, getongd en genageld van keel.
Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paalen.

De ontwerper is er goed in geslaagd om in het wapen de historische ontwikkeling van het waterschap tot uitdrukking te brengen en toont met het hartschild de verbondenheid tussen de stad Hulst en Hulster Ambacht aan. Een bijzonderheid is dat de afbeelding van de 15e-eeuwse ploeg in het vierde kwartier, voorkwam op een grafsteen gevonden in de Groot Cambronpolder.⁴⁸⁾

* *
*

II. DE POLDERS VAN ZEEUWSCH VLAANDEREN.

Waterstaatkundige en historische gegevens.

§ 1. OVERZICHT.

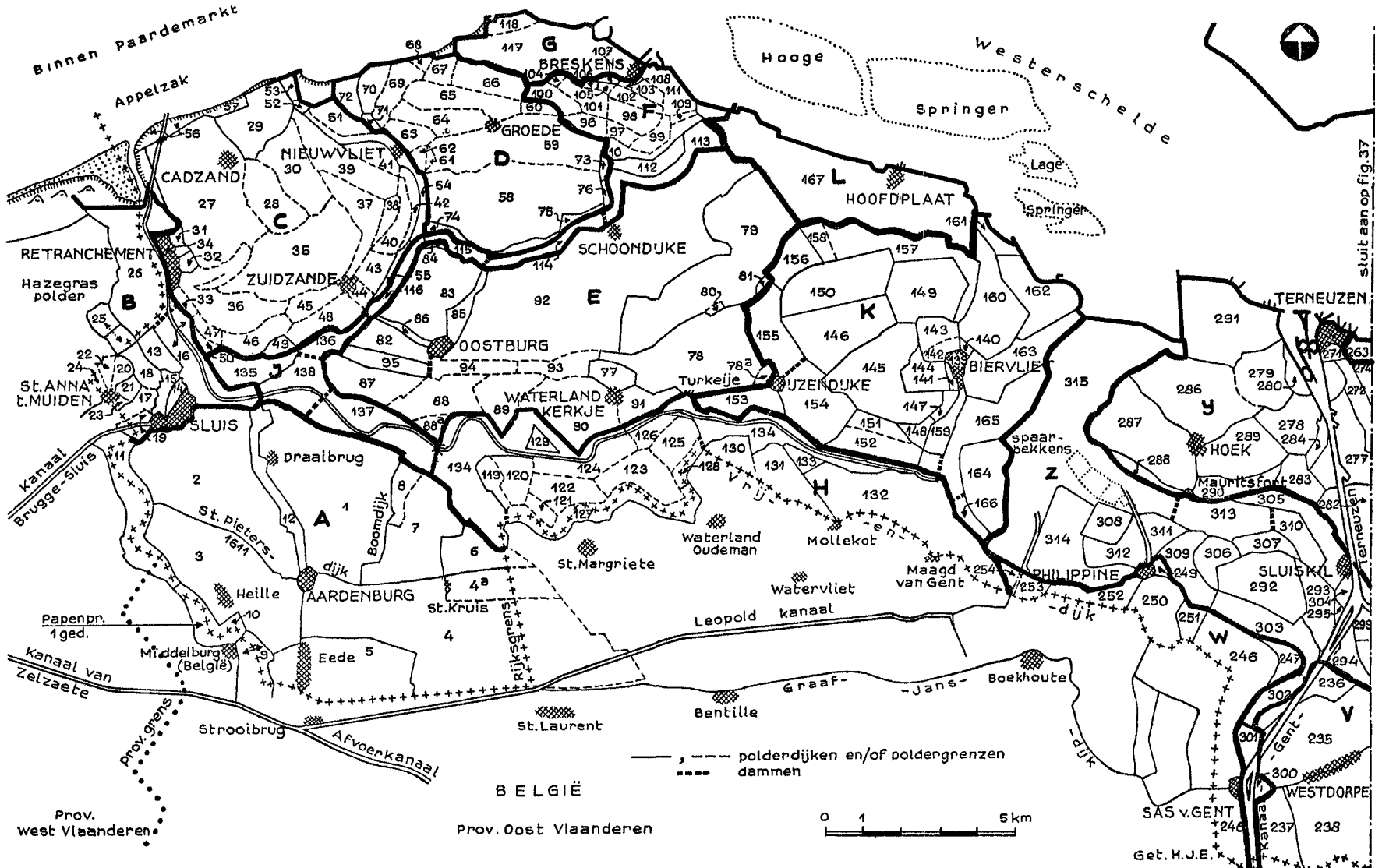
Een groot deel van het huidige Zeeuwsvlaamse polderpatroon heeft het ontstaan te danken aan de activiteiten van de voormalige kloosterbewoners uit Vlaanderen. Vooral de Benedictijner monniken van de abdijen St Bavo en St Pieter te Gent, de Cisterciënsers van de abdijen „Ter Duinen” bij Veurne en „Ter Doest” bij Lissewege, de broeders van „Cambron” in Henegouwen en van „Baudeloo” bij Sinaay en de Norbertijnen uit Drongen hebben daarbij een grote rol gespeeld. Velen van hen waren trouwens ook betrokken bij het ontstaan van menige polder in overig Zeeland.

Zeeuwsch Vlaanderen — het Zeeuwse polderland ten zuiden van de Westerschelde — is onderverdeeld in West Zeeuwsch Vlaanderen, gelegen ten westen van de in 1952 ingepolderde Braakman en in het ten oosten daarvan gelegen Oost Zeeuwsch Vlaanderen. Gemakshalve zullen we dan de Braakmanpolder tot Oost Zeeuwsch Vlaanderen rekenen.

De globale oppervlakten van het polderland en van de tot de Zeeuwsvlaamse gemeenten behorende buitendijks gelegen slikken, schorren, zandplaten en wateren zijn hieronder aangegeven.

gebied	aantal polders	oppervlakte in ha		oppervlakte in ha
		polderland en polderwater	slikken, schor en buitenwater	
West Zeeuwsch Vlaanderen	167	28281	2575	30856
Oost Zeeuwsch Vlaanderen	148	46482	10304	56786
Zeeuwsch Vlaanderen (totaal)	315	74763	12879	87642

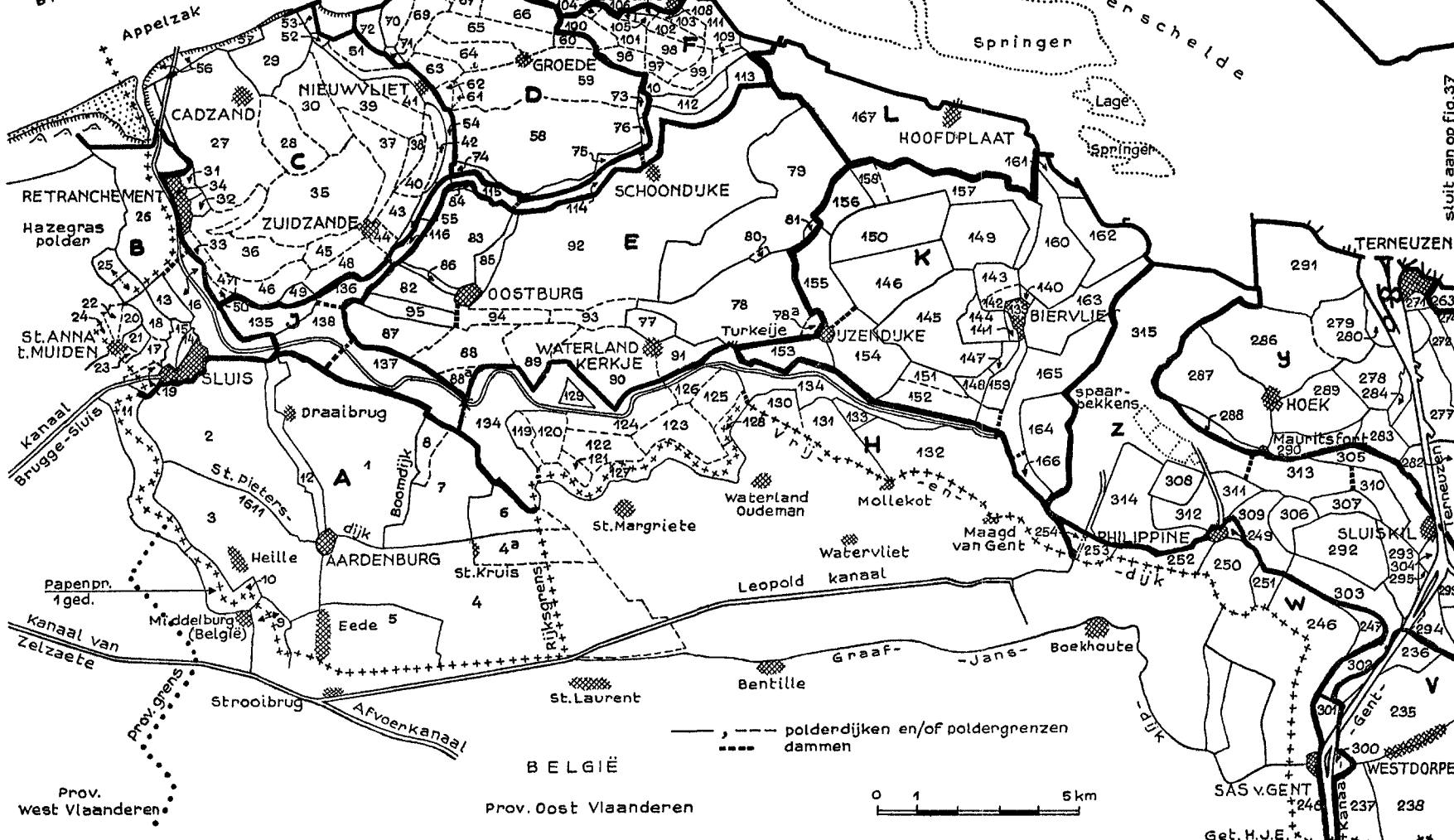
In de fig. 36 en 37 is een overzichtssituatie getekend resp. van de polders van Zeeuwsch Vlaanderen (west. deel) en van Zeeuwsch Vlaanderen (oost. deel); in de bijbehorende staten zijn alle poldernamen met daarachter de jaren van inpoldering of herdijking vermeld. In de daaropvolgende paragrafen van dit hoofdstuk wordt een beschrijving gegeven

Binnen Paardemarkt

sluit aan op fig. 37

—, - - - polderdijken en/of poldergrenzen
 - - - - - dammen

BELGIË

Prov. west Vlaanderen

Prov. Oost Vlaanderen

SAS v. GENT
 Get. H.J.E.

DE POLDERS VAN WEST ZEEUWSCH VLAANDEREN GROEPSGEWIJS VERMELD (met jaartal van bedijking):

§ 2. DE POLDERS ROND AARDENBURG

— A —

1	Isabellapr. ben. Aardenburg	1649
2	Bew. Eede ben. St Pietersdijk	1650
3	Bew. Eede bez. St Pietersdijk	1650
4	Beoost. Eede en	
4a	Hoogland v. St Kruis	1651/1687
5	Blezen	1608
6	Kleine Boom	1672
7	Groote Boom	1698
8	Goodsvliet	1698
9	Middelburgsche	1700
10	Papen 2e ged.	1700
11	Lapschuursche Gat	1739
12	Aardenburgsche haven	1813

§ 3. DE SLUISSCHE- EN ZWINPRS.

— B —

13	Kleine Pas	1795
14	Maria (Sluis)	1773?
15	Sluissche Haven	1861
16	Zwin	1864
17	Robbemoreel	1375?
18	Gouverneur	1716
19	Kraeyens	1747
20	Maneschijn	ca 1282
21	Brugsche	?
22	Brixus	?
23	Zoutepanne	?
24	Greveninge	?
25	Godefroi en Burcel	?
26	Willem Leopold	1873

§ 4. DE PRS. v. CADZAND, ZUIDZANDE EN NIEUWVLIET — C —

27	Oudelandsche (Cadzand)	1112?
28	Vierhonderd	1399
29	Tienhonderd	1623
30	Strijdersgat	1415
31	Versche	?
32	Zand	?
33	Bew. Terhofstede	1498
34	Retranchement	?
35	Zuidzande	1112?
36	Vierhonderd Beoost. Terhofstede	1403
37	Antwerper	1417
38	Gars en Grubeke	1502
39	St Jans	1527
40	St Joris	1534

41	Mettenije	1543
42	Lijsbette	1556
43	Eijke	1547
44	Christoffel	1537?
45	Capelle	1422
46	Groote Bladelings	1443
47	Kleine Bladelings	1540
48	Groote Lodijk	1556
49	Kleine Lodijk	1767
50	Kasteel	1624
51	Nieuwehoven	1554
52	Zwarte	1803
53	Herdijkte Zwarte	1829
54	Groote St Anna	1602
55	Kleine St Anna	1698
56	Kievieten	?
57	Vlaming	?

§ 5. DE „CATSPOLDERS" c.a. — D —

58	Nw. Groedsche	1613
59	Oude Groedsche	1613
60	Bloks	1613
61	Tuin	1613
62	Isen	1613
63	Oude	1613
64	Stoute of Zoute	1613
65	Proost	1613
66	Gerard de Moors	1613
67	Kleine	1613
68	Cleyhems of Cletems	1613
69	's Graven	1613
70	Baanst	1448/1611
71	Lampins	1530
72	Adornis	1536/1615
73	Parochie	1635
74	v. de Lingsen	1636
75	Groote Cornelia	1649
76	Kleine Cornelia	1650

§ 6. DE ORANJEPOLDERS c.a. — E —

77	Gouden	1539
78	Maurits	1614
78a	Retranchement (IJzendijke)	1604
79	Oranje	1618
80	Dierentijd	1618
81	Manteau	?
82	Veerhoek	?
83	Groote Henricus	1615/1637
84	Kleine Henricus	1649/1660

85	Stampershoeek	1634
86	Oude Haven	1679
87	Vijfh. in beoosten Eede	1650
88	Dierkensteen	1650
88a	Bakkers	1650
89	Cathalijne	1650
90	Oude Passageule (noord.)	1650
91	Vrije (noord. dl)	1650
87		
t/m	= Pr. Willempr (1e ged.)	
91		
92	Gen. Pr. Willempr, 2e d.	1652
93	St Philips	1652
94	Nieuweveld	1652
95	Brugsche Vaart	1684

§ 7. DE BAARZANDEPRS. c.a. — F —

96	Zuidwesthoek	1610
97	Noordwesthoek	1610
98	Buizen	1610
99	Zuidoosthoek	1610
100	Heeren	1610
101	Stenen	1610
102	Gistelare	1610
103	Golen	1610
104	Schallegalle	1610
105	Rode	1610
106	Parasys	1610
107	H. Veerse of Verse	1610
108	Zuidkerke	1610
109	Voise	1639
110	Klein Baarzande	1639
111	Eilsabeth	1639
112	Jong Baarzande	1663
113	Nieuwerhaven	1744
114	Magdalena	1775
115	Snouck Hurgronje	1794
116	Crane	1799

§ 8. PRS. OP BRESKENSZAND — G —

117	Oud Breskens	1610
118	Jong Breskens	1610

§ 9. EILAND- EN BRANDKR. PRS.

— H —

119	Marguérite	1429
120	St Joris	1450
121	Kruis	1462
122	St Lievens	1481
123	Jeronimus	1501
124	Oude Passageule (zuid. dl)	1711

125	Kl. Oudemans	1526
126	Vrije (zuid. dl)	1711
127	Brandkreek	1711
128	Krakeel	1711
129	v. d. Beke	1772
130	Gr. Oudemans	1652
131	Gr. Jkvr. Bezuiden	1546
132	Clara	1650
133	Thibaut	1648
134	Nw. Passageule	1788

§ 10. DE „OTTEVAERE EN VAN DAMME" PRS. — J —

135	Olieslagers	1803
136	Austerlitz	1805
137	Sophia	1807
138	Diomede	1827

§ 11. DE PRS. ROND BIERVLIET — K —

139	Oude Stads	?
140	Kom	1866?
141	Brils	?
142	Kleine Zoute	1619
143	Groote Zoute	1619
144	Geertruida	1619
145	Oranje (Biervliet)	1619
146	Amalia	1638
147	Maria (Biervliet)	1666
148	St Anna	1666?
149	Helena	1691
150	St Pieters	1699
151	Kleine Zuiddiepe	1660/1670
152	Groote Zuiddiepe	1688
153	Kl. Jkvr. Benoorden	1653
154	Gr. Jkvr. Benoorden	1702
155	Zacharias 1e d.	1740
156	Zacharias 2e d.	1774
157	Wilhelmina	1776
158	Zacharias 3e d.	1776
159	Magdalena	1780
160	Beukels	1804
161	Thomae	1845
162	Paulina	1845
163	Elisabeth	1866
164	Angelina	1847
165	Koninginne	1893
166	Van Dunné	1907

§ 12. DE HOOFDPLAATPR. — L —

167	Hoofdplaat	1778
-----	------------	------

DE POLDERS VAN OOST ZEEUWISCH VLAANDEREN GROEPSGEWIJS VERMELD (met jaartal van bedijking):

§ 13. DE PRS. VAN HONTENISSE EN VAN OSSENISSE — M —

168	Zand	v. 1170
169	Maria	
170	Noordhof	
171	Perk	
172	Kievits	ca 1200
173	Molen	
174	Burg- en Zouteland	
175	Nijs	1610
176	Hoogland	
177	Ser Arends	1710
178	Zoute	v. 1200
179	Gr. Hengstdijk	v. 1161
180	Kl. Hengstdijk	v. 1200
181	Rummersdijk	ca 1200
182	Schapers	v. 1200
183	Noorddijk	1622
184	Kruis	1612
185	Wilhelmus	1644

§ 14. PRS. TUSSEN LAMSWAARDE EN HULST — N —

186	Hoof- en Molen	ca 1226
187	Mispad	ca 1233
188	Stoof	1621
189	Oudeland	ca 1235
190	Vitshoek	ca 1235
191	Eekenisse	ca 1237
192	Haven	ca 1300
192a	Oversprong v/d haven	—
193	Dullaert	ca 1358
194	Ser Paulus	v. 1263
195	Westvogel	1615
196	Oostvogel	1615

§ 15. DE „GRAAUWSE" PRS. — O —

197	Oude Graauw	1619
198	Langendam	1619
199	Melo	1684
200	Willem Hendriks	1687
201	Kleine Molen	1862

§ 16. DE CLINGE-KIELDRECHTPRS. — P —

202	Clinge	1616
203	Gr. Kieldrecht	1654

204	Kl. Kieldrecht	1654
205	Nieuwe Kieldrecht	1784

§ 17. DE SAAFTINGE PRS. — Q —

206	Saaftinge	1805
207	Louisa	1847
208	Prosper	1847
209	Van Alstein	1852
210	Kon. Emma	1897
211	Hertogin Hedwig	1907

§ 18. DE PRS. v. STOPPELDIJK EN CAMBRON — R —

212	Stoppeldijk	1645
213	Gr. Cambron	1707
214	Hulsternieuwland	1617
215	Havik	1754
216	Kl. Cambron	1770

§ 19. PRS. TUSSEN HULST EN APPELZAK — S —

217	Absdale	1789
218	Riet- en Wulfsdijk	1789
219	Catharina	1846
220	Willem III	1861
221	Van Lijnden	1876
222	Hellegat	1926

§ 20. ST JANSTEEN, WILDELANDEN EN FERDINANDUS PRS. — T —

223	St Jansteen	v. 1585
224	Wildelanden	1585
225	Rieden	1600
226	Oud Karnemelk	1662
227	Nieuw Karnemelk	1698
228	Gr. of Oud Ferdinandus	1700
229	Kl. of Nieuw Ferdinandus	1787

§ 21. DE BEOOSTEN BLIJ PRS. — U —

230	Oud Beoosten Blij Bezuiden	1612
231	Beoosten Blij Benoorden	1653
232	Nw. Beoosten Blij Bezuiden	1698
233	Beoosten en Bewesten Blij	1790
234	Kanisvliet Buiten	1790

§ 22. DE KANISVLIET- EN MOERSPUI PRS. — V —

235	Autriche	1620
236	Papeschor (oud)	1711
237	St Antonie	1787
238	Kanisvliet Binnen	1787
239	Zuiddorpe (noord. dl)	1698
240	Zuiddorpe (zuid. dl)	1698
241	Varempé	1698
242	Lippens	1698
243	Moerbeke	1699
244	Overslag	1699?
245	Moerspui	1767

§ 23. PRS. VAN ALBERT EN ISABELLA — W —

246	Gr. St Albert	1612
247	Kl. St Albert	1805
248	Poel	1787?
249	Stad Philippine	1505
250	St Pieters	1690
251	Verdronken	1848
252	Philippine	1700
253	Gr. Isabella	1794
254	Kl. Isabella	1794

§ 24. DE ZAAMSLAGPRS. — X —

255	Zaamslag	1650
256	Aan- en Genderdijke	1671
257	Gr. Huijssens	1695
258	Kl. Huijssens	1718
259	Kreke	1718
260	Margaretha	1742
261	Eendragt	1779
262	Kl. Eendragt	1779
263	Noord (Terneuzen)	1606
264	Ser Lippens	1725
265	Nw. Othene	1848

§ 25. PRS. TUSSEN AXEL, TERNEUZEN EN HOEK — Y —

266	Noord (Axel)	1606
267	Buth	
268	Oud Eglantier	
269	Vischers	

270	Kapelle	1614
271	Lievens	?
272	Zeven Trinite's	1617
273	Cats	1613
274	Zuid	1617
275	St Anna	1638
276	Sparks	ca 1638
277	Oude Zevenaer	1598
278	Goesche	1615
279	Willemskerke	1629
280	Vlooswijk	1608
281	Nw. Eglantier	1648
282	Nw. Zevenaer en Koegors	1648
283	Noord Westenrijk	1648
284	Sluis	1648
285	Nw. Koegors	1840
286	Loven	1542
287	Kouden	1545
288	Looze	1851
289	Oud Westenrijk	1638
290	Nw. Westenrijk	1665
291	Nw. Neuzen	1816

§ 26. PRS. IN DE VAARWEGEN NAAR AXEL EN GENT — Z —

292	Oud Vogelschor	1700
293	Nw. Vogelschor	1807
294	Nw. Papeschor	1825
295	Stroodorpe	1825
296	Smidsschorre	1825
297	Emma	1845
298	Dekkers	1906
299	Axelse Vlakte	ca 1906
300	Nw. pr. bij Sas van Gent	1826
301	Ghelinck	1826
302	Eugenia	1848
303	v. Remoortere	1852
304	Louisa	1844
305	Pierssens	1864
306	Seydlitz	1856
307	Visart	1869
308	Kl. Stelle	1866
309	Vergaert	1884
310	Bonte	1887
311	Kanaal	1899
312	Mossel	1900
313	v. Wulfckhulse	1912
314	Dijkmeester	1920
315	Braakman	1952

van het ontstaan van alle Zeeuwsvlaamse polders, die daarvoor groeps-
gewijs (A t/m Z) zijn ingedeeld overeenkomstig de aanduidingen in de
fig. 36 en 37 en in genoemde overzichtstaten. Boven elke paragraaf zijn
de nummers van de behandelde polders en de groepsletter aangegeven;
alle oppervlakten zijn afgerond in ha.

Ter verduidelijking van de hiernavolgende polderbeschrijvingen zijn
tenslotte in fig. 38 een drietal fasen van het gebied tussen Sluis en Hulst
geschetst.

WEST ZEEUWSCH VLAANDEREN.

§ 2. DE POLDERS ROND AARDENBURG — nrs 1 t/m 12 — A.

Het land rond Aardenburg dat tot de oudste Zeeuwsvlaamse gebieden
wordt gerekend, werd eertijds wel eens genoemd „de bakermat van
Vlaanderen”. Nadat deze streek vele rampen had ondergaan, in de 80-
jarige oorlog (1568-1648) veel van het water te lijden had gehad en toen
grotendeels vanwege de oorlogshandelingen was geïnuundeerd, — bijna
geheel Zeeuwsch Vlaanderen lag toen met de zee gemeen —, volgden in
de 17e eeuw rond Aardenburg een viertal vrij grote inpolderingen (her-
dijkingen), nadat in 1611 (tijdens het Twaalfjarig Bestand), op octrooi
van Albert en Isabella van Oostenrijk, reeds de St Pietersdijk tussen
Aardenburg en St Kruis was opgeworpen om het land ten zuiden daarvan
te beveiligen. De voornaamste belanghebbende was toen de abdijs van
St Pieter.

**De Eede-
polders**

De genoemde „grote vier” polders zijn: de „Isabellapolder benoorden
Aardenburg” (nr 1) — 1043 ha —, die volgens octrooi van 11 mei 1649
in datzelfde jaar werd herdijkt; vervolgens de in 1650 herwonnen polders
„Bewester Eede benoorden St Pietersdijk” (nr 2) — 969 ha — en „Be-
wester Eede bezuiden St Pietersdijk” (nr 3) — 994 ha —, alsmede de
polders „Beooster Eede en Hoogland van St Kruis” (nrs 4 en 4a)
— 1335 ha —, die bij octrooi van 22 april 1650, in 1651 werd herwonnen,
in 1672 werd geïnuundeerd en nogmaals herdijkt in 1687. Van deze polder
is het zgn. Hoogland, — inderdaad een hoog gelegen zandige streek,
waarin het dorp St Kruis ligt — in 1672 reeds van kaden voorzien, omdat
toen de rest van de polder ter verdediging van Aardenburg geïnuundeerd
werd. Het Hoogland werd tot 1820 afzonderlijk beheerd.

De Beooster Eedepolder (en Hoogland van St Kruis) is — hoewel hij
nooit als zodanig stond geregistreerd — in feite een internationale polder,
omdat het oostelijk deel (500 ha) bij de grensvaststelling in 1664 bij de
Oostenrijkse Nederlanden werd gevoegd; de totale oppervlakte van Be-
ooster Eede is dan ook 1835 ha.

De Isabellapolder is een deel van het vroegere Beooster Eede, waarvan

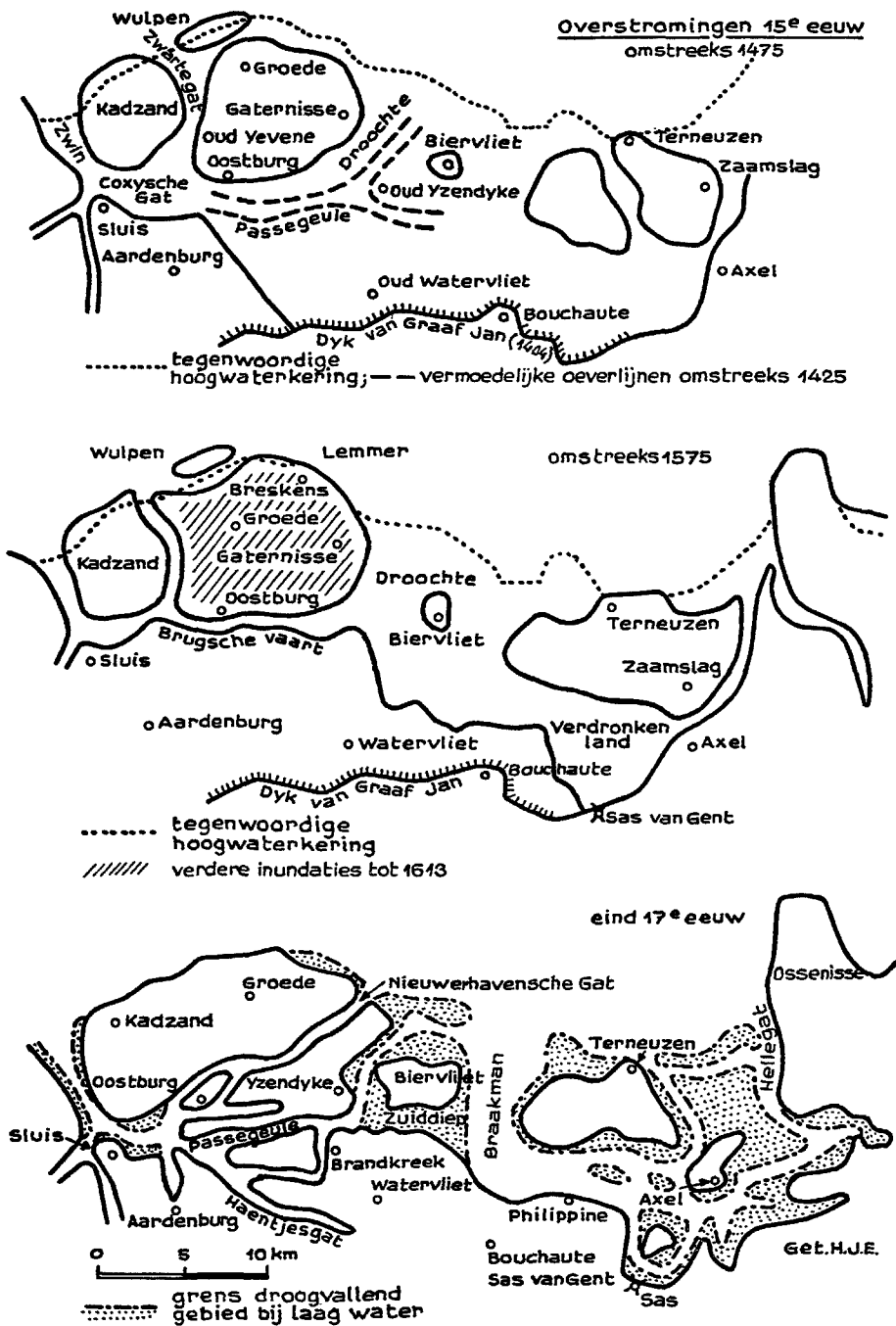

fig. 38. Een drietal schetsen van het gebied tussen Sluis en Hulst in de 15e, 16e en 17e eeuw (naar R. Blanchard).⁴⁹⁾

de dijken in 1583 werden doorgestoken. In 1615 volgde gedeeltelijke her-
dijking, maar na het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd het gebied
onder water gezet. Bij de herdijking van 1649 verbond men aan de polder
de naam van de landvoogdes Isabella (vermoedelijk omdat daar reeds
eerder een polder die naam had).

In fig. 39, p. 74 zijn de Aardenburgse polders aangegeven ten tijde van
de Franse overheersing; het krek- en geulenpatroon, dat tijdens boven-
genoemde inundaties was ontstaan, komt daarop nog duidelijk naar voren.
Rechts is de Rijksgrens van 1843 ingetekend, waaruit blijkt dat ong.
500 ha van Beooster Eede alsmede een klein deel (21 ha) van de Kleine
Boompolder buiten Nederland is blijven liggen.

Dat er niet enkel sprake kan zijn van een „graf van de onbekende soldaat”, bleek
ons uit een aantekening op een copiefragment van een kadastrale kaart van 1930 van de
Bewester Eede Bezuiden St Pietersdijkpolder.⁵⁰⁾ De aantekening „graf van de onbekende
boer” was geplaatst op het perceeltje, gemeente Sluis, sectie D nr 17, groot ongeveer
2 a 35 ca en gelegen ong. 600 m ten zuidoosten van de Kruisschans of Kruisdijk langs
de thans zo genoemde Hogeweg.

Biezenpolder

In het zuidwesten van het geïnundeerde Beooster Eedeland was in
1608 reeds een gedeelte (435 ha) van dijken voorzien om het land rond
het plaatsje Eede veilig te stellen. De daardoor ontstane bedijking kreeg
de naam Biezenpolder (nr 5), genoemd naar een reeds in de 14e eeuw
vermeld gehucht in het Beooster Eedeland. Het oostelijk deel van de
Biezenpolder heette oorspronkelijk Dooperspolder; de noordelijke dijk heet
nog Doopersdijk. Men brengt deze namen in verband met een toendertijd
aanwezige groep doopsgezinden, die uit het zuidelijk deel van Vlaanderen
waren uitgeweken.⁵¹⁾ Aardenburg en omgeving was nl. in 1603 door
Prins Maurits in bezit genomen.

Boom- en Goodsvliet- polders

Na vorengenoemde herdijkingen bleef ten noordoosten van Aarden-
burg een driehoekig schor- en krekengebied over, waaruit de „Boompol-
ders” zijn ontstaan. Op 26 januari 1652 (verlengd op 18 november 1654)
kreeg David Coolhaas, burgemeester en commies te Oostburg met con-
sorten, octrooi om 1400 gemeten (ong. 600 ha) schor, genaamd „den
Grooten Boom” benoorden St Kruis, te bedijken.⁵²⁾ Het werd 1657, eer-
de bedijking, genaamd Boompolder, voltooid was. Toen in 1672, om Aar-
denburg te beschermen, de St Pietersdijk bij de kreek het Gat van St Kruis
(Grote Gat fig. 39) doorgestoken werd, overstroomde de Grootte Boom-
polder. Spoedig zag men nadeel in een zo grote waterlinie; daarom kregen
Wouter Cruysse c.s. als grondeigenaren al in juli 1672 vergunning van
de Staten Generaal om een dijk te leggen, waarmee het gedeelte ten
oosten van de „St Cruiskreek” kon worden herdijkt; zo ontstond in 1672
de Kleine Boompolder (nr 6) — 196 ha —. Overstromingen daarvan
volgden in 1678 en in 1682, maar werden spoedig ongedaan gemaakt.

In 1698 volgde herdijking van de resterende Boompolder (nr 7)

— 495 ha —, waarvan een deel, de Goodsvlietpolder (nr 8) — 83 ha —, werd genoemd naar de oude stroom, die langs de oostelijke dijk (Boomdijk) van de Isabellapolder liep. Het grootste deel (412 ha) kreeg de naam Groote Boompolder. Sommige geschiedschrijvers achten het waarschijnlijk dat de Goodsvlietpolder reeds in 1660 zou zijn herdijkt. De Kleine Boompolder is een internationale polder met een totale oppervlakte van 209 ha, waarvan 21 ha in België is gelegen.

Ten westen van Aardenburg was, door de inundatie van 1583, vanuit het noorden het Lapschuursche Gat ontstaan, een geul die was doorgedrongen tot voorbij het tegenwoordige Belgische Middelburg. Het meest zuidelijk gedeelte werd in 1700 drooggemaakt en kreeg de naam Middelburgsche polder (nr 9), waarvan 45 ha op Nederlands gebied is gelegen. In hetzelfde jaar was de Papenpolder, ten noordwesten van Middelburg, van het buitenwater afgesloten. In fig. 40, p. 91 is een detailkaart van de Papenpolder afgebeeld, opgemeten in februari 1707 door de „geswoorene Landmeters 's Lands van den Vrije, (Ferd. Pasman en Frans Verplanke) ten verzoeke van den heer dijkgraaf ende geswoorne van dezen nieuwen polder”.

Lapschuursche Gatpolder c.a.

Uit die kaart blijkt dat de huidige Rijksgrens op dat gedeelte indertijd midden door „de geule” is gelegd; het gebied ten westen daarvan lag op „Keisers Bodem” (het eerste begin), en is dus nu Belgisch gebied — Papenpolder, 1e ged. —; het gebied ten oosten van de grens lag op „Staaten Bodem” (het tweede begin), nu genoemd Papenpolder, 2e ged. (nr 10) — 39 ha —. In 1739 volgde afdamming van het Lapschuursche Gat, dat na doorbraak eerst in 1747 voor goed werd afgesloten toen door de Generaliteit het Paswater bij Sluis werd afgedamd. Deze Lapschuursche Gatpolder (nr 11) beslaat een oppervlakte van 94 ha.

Met de afdamming van de Aardenburgse haven (nr 12) in 1813, hierna genoemd onder de Van Dammepolders in par. 10 van dit hoofdstuk, was het poldergebied rond Aardenburg compleet.

§ 3. DE SLUISSCHE- EN ZWINPOLDERS — nrs 13 t/m 26 — B.

Aan de zuidwestzijde van het v.m. Zwin ligt de stad Sluis (zie ook hoofdstuk V). Al naar gelang de verlanding van het Zwin vorderde werd Sluis steeds meer omringd door polderland. Tot 1757 werden ten westen van Sluis een aantal polders bedijkt, die tevens deel uitmaken van het Belgische polderland. Men vindt ze vermeld onder de internationale polders en waterschappen in par. 27 van dit hoofdstuk.

In fig. 41, p. 74 is de stad Sluis met een deel van het Zwin en omgeving afgebeeld omstreeks het midden van de 18e eeuw. Op die kaart is aangegeven een project van „betrageling” (omkading) van een gebied

ten westen en ten oosten van de stad, om destijds in geval van inundatie, de stad met omgeving droog te houden.

Kleine Paspolder

Ten noordwesten van Sluis lag toen aan de westzijde van het Zwin een schoreiland, door een kleine nevengeul van de zo geheten Krinkeldijk gescheiden. In 1764 werd een plan ter tafel gebracht om op het daar liggende „Groote Schorre” een zgn. „tragel” (kade) te leggen, „om meer water in het verlamde Canaal te brengen”;⁵³) met het „Canaal” was dan de hoofdgeul het Zwin bedoeld. Het schijnt dat die tragel evenwel niet gelegd is. Wel werd in 1787 ten noorden van de huidige Nederlands-Belgische grens door de Oostenrijkers een poldertje bedijkt onder de naam Lippens (nog steeds een bekende naam in Knokke). Dat poldertje overstroomde in 1820 en werd ruim een halve eeuw later herdijkt bij de Willem Leopoldpolder (nr 26).

De zuidelijk gelegen en aan de Lippenspolder grenzende schorren werden in 1795 bedijkt onder de naam Waesberghepolder. Het plan van bedijking is in fig. 42, p. 92 afgebeeld. Tussen de Lippenspolder en de Waesberghepolder bleef op de Rijksgrens een strook onbedijkt, zie fig. 43, p. 92. Daaruit blijkt tevens dat bij de bedijking niet helemaal het tracé gevolgd is van het plan in fig. 42. De aldus ontstane polder bleef, ondanks enkele overstromingen, tot heden voortbestaan onder de naam Kleine Paspolder (nr 13) — 71 ha —, genoemd naar 't Kleine Pas aan het Paswater — de haventoeegang naar Sluis —.

Maria- en Sluissche Havenpolder

Binnen de vesting Sluis was het Paswater enkele honderden meters breed. Dat leidde onherroepelijk tot splitsing van vloed- en ebgeulen met als gevolg het ontstaan van een zandplaat tussen beide geulen. Tegen het eind van de 17e eeuw was de plaat zover opgeslibd dat men (in 1686) poogde deze op te ruimen, maar alle moeite was tevergeefs. In fig. 42 is die zandplaat zelfs een begroeid schor geworden waarop een trekpad is aangelegd voor de schepen. Het schor was in 1773 door een dam met de stad verbonden en ten bate der gouverneurs en vanaf 1775 tot 1806 ten bate van Sluis verpacht.

Met de Franse bezetting kwamen er moeilijkheden over de verpachting, want op 10 november 1806 werd Laurentius de l'Haye te Maldeghem (België) voor 12 franc per gemet de pachter. Hij schijnt het schor ook van kaden te hebben voorzien; men noemde het gewoonlijk „Louw de Leyespolder”, maar zelf gaf hij daaraan de naam Mariapolder (nr 14) — 14 ha —, genoemd naar zijn dochter.⁵⁴)

Koning Willem I gaf het poldertje in 1815 terug aan Sluis, die bij het doorbreken van de dijk „aanmerkelijke uitschotten” moest doen. Desondanks maakte het domeinbestuur zich meester van de polder en verkocht deze op 22 november 1848 voor f 31200. De naam Mariapolder is gebleven.

Sluis had tot 1861 nog verbinding met het Zwin door het genoemde Paswater, maar in dat jaar was de verlanding volledig en volgde afdamming. Er werd een nieuwe Pasdam in richting St Anna ter Muiden en een tweede Pasdam ten noorden van Sluis gelegd. De ontstane polder kreeg de naam Sluissche Havenpolder (nr 15) — 14 ha —; de kosten bedroegen f 898. De scheepvaartverbinding was inmiddels in 1857 gewijzigd door het kanaal van Brugge naar Sluis te verlengen tot in de oude haven van Sluis.

In het midden van de vorige eeuw was de Zwingeel van een breed **Zwimpolder** vaarwater van lieverlede verkleind tot een smalle doodlopende inham, die eindigde bij de in 1827 gelegde westelijke dijk (dam) van de Diomedepolder (nr 138). Na het leggen van deze dam ging de verlanding snel, maar het duurde evenwel bijna 40 jaar, eer opnieuw een deel van de Zwingeel werd ingepolderd oftewel werd afgedamd. Dat het zo lang duurde lag niet aan de rijpheid der schorren, maar er was een proces ontstaan, dat ruim 20 jaar aanhangig was over het eigendomsrecht der schorren. Door tussenkomst van de Commissaris des Konings werd het proces in 1863 beëindigd. In het voorjaar van 1864 werd vanwege het Domeinbestuur de afdamming aanbesteed, zodat in hetzelfde jaar de Zwimpolder (nr 16) — 235 ha — tot stand kwam; de kosten bedroegen f 39000, waarvoor 800 m zeedijk (Zwindam) werd aangelegd. Hiermede had Sluis een (kortere) vaste verbinding gekregen met Retranchement en met het land van Cadzand.

Tussen het stadje Sluis en St Anna ter Muiden (Mude) lag op het eind van de 13e eeuw een in de monding van het Zwin opgewassen schor. In 1375 wordt dit gebied vermeld als Robbemoreelpolder (nr 17) — 60 ha —, die mogelijk uit twee poldertjes Robbe en Moreel is ontstaan.⁵⁵) Het is één der internationale polders ten westen en ten noorden van Sluis, die in fig. 44 zijn aangegeven. **Robbe-
moreel c.a.**

De Gouverneurspolder (nr 18) — 47 ha —, (volgens G. P. Roos⁵⁶) wellicht naar de Gouverneur van Sluis genoemd) werd in 1716 bedijkt ten noorden van Robbemoreel. Toen in 1747 het Lapschuursche Gat voorgoed werd afgedamd volgde de Kraeyenspolder (nr 19) — 33 ha —, genoemd naar Abraham Kraey, destijds burgemeester van Sluis en heer van Idewalle; men sprak daarom ook wel van de Burgemeesterspolder. Genoemde drie polders vormden een internationaal waterschap met een totale oppervlakte van bijna 182 ha, waarvan 139 ha in Nederland ligt.

Ten noorden van St Anna ter Muiden werd bij de toenmalige haven van die plaats, vermoedelijk omstreeks 1282 door Jan van Namen, de Maneschijnpolder (nr 20) — 26 ha — bedijkt; na overstroming in 1404 volgde herdijking in 1407. Met de oude polders Brugsche (nr 21) — 24

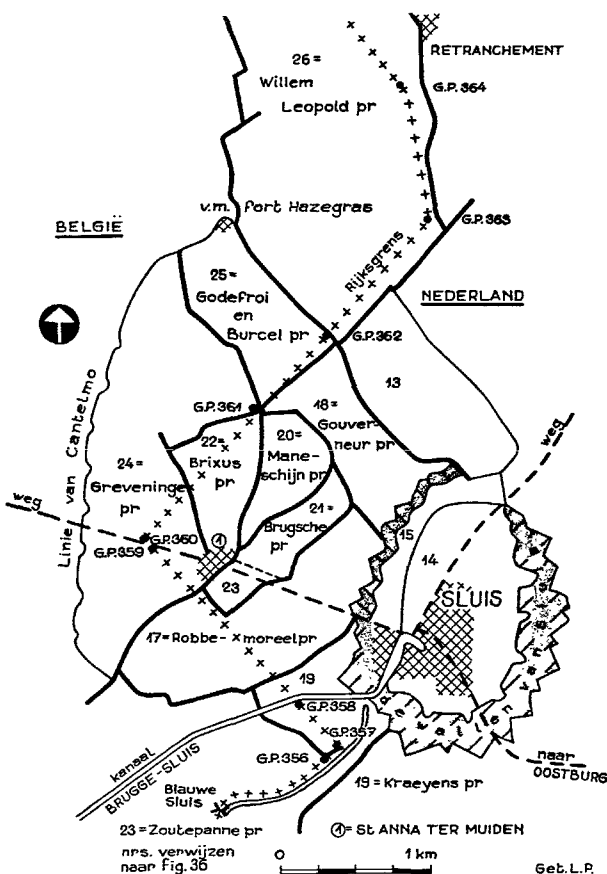

fig. 44. Internationale polders ten westen en noordwesten van Sluis. G.P. 357 enz. zijn Rijksgrenspalen.

ha —, Brixus (nr 22) — 15 ha —, Zoutepanne (nr 23) — 7 ha — en de grotendeels in België gelegen grote polder Greveninge (nr 24) — 740 ha — was het internationale waterschap Greveninge gevormd. De totale oppervlakte is 812 ha, waarvan ruim 87 ha tot Nederland behoort.

Volledigheidshalve zij nog vermeld dat tussen de grenspalen GP 361 en GP 362 (zie fig. 44) de internationale polder Godefroi en Burcel (nr 25) — 56 ha — ligt; slechts 0,6 ha daarvan behoort tot Nederlands gebied.

Willem Leopold-polder

Tenslotte memoreren we de jongste bedijking in het Zwin. Op 25 mei 1872 werd te Brugge voor rekening van Nederland en België het door een Internationale Commissie opgemaakte plan tot bedijking van een deel der schorren in het Zwin voor een som van 224400 francs aanbesteed. Een in augustus 1872 ontstane ramp maakte wijziging van het bedijkings-

plan noodzakelijk.⁵⁷⁾ De bedijking, die in 1873 gereed kwam en de naam Willem-Leopoldpolder (nr 26) kreeg, (genoemd naar koning Willem III van Nederland en koning Leopold II van België) omvat 629 ha, waarvan 134 ha op Nederlands gebied is gelegen. Het was in feite een laatste afdamming van het Zwin.

§ 4. DE POLDERS VAN CADZAND, ZUIDZANDE EN NIEUWVLIET — nrs 27 t/m 57 — C.

De ligging van bovengenoemde polders is in fig. 45 meer in detail getekend. De landen van Cadzand en van Zuidzande zijn oorspronkelijk ontstaan uit kleine bedijkingen of omkadingen, waarvan die van Cadzand zich verder zeewaarts hebben uitgestrekt dan de huidige zeekering. Die kleine inpolderingen van Cadzand behoren tot de oudste van West Europa.⁵⁸⁾ Voor zover de verkaveling de laatste jaren niet is gewijzigd is het merendeel van de grenzen van de vroeger zo genoemde „beginnen” (overeenkomende met die kleine polders) terug te vinden in het terrein in de vorm van polderwegen of waterlopen.

Van de Oudelandsche polder (nr 27) — 907 ha —, die reeds vermeld wordt in 1112, zijn nog enkele tientallen „beginnen” aan te wijzen. Ook de bodemkartering heeft uitgewezen dat in de Oudelandsche polder een aantal dijk(jes) heeft bestaan.

Oude-landsche en Tienhonderdpolder c.a.

De oorspronkelijke Oudelandsche polder is aanmerkelijk groter geweest dan thans. De noordelijke dijk (de Noorddijk) van deze polder is „een inlaag van 't oude land van Cadzand”. Ook aan de westzijde werd een inlaagdijk gelegd; de bijbehorende inlaag of „kuip” bleef vrij van het zeewater en staat thans grotendeels ten dienste van de recreatie voor de bezoekers van het Zwinstrand en omgeving.

Aan de zuidoostzijde van Cadzand is uit de kavelgrenzen van de polders Vierhonderd bezuiden de Kerk (nr 28), Strijdersgat (nr 30) en in mindere mate van de ten noorden daarvan gelegen Tienhonderdpolder (nr 29) op te maken dat die gebieden eertijds ook tot de Oudelandsche polder hebben behoord. Uit een reconstructie van Gottschalk blijkt ook dat bv. zowel ten oosten als ten westen van de zgn. Ambachtsdijk overeenkomstige benamingen van de „beginnen” zijn gebruikt. De Ambachtsdijk is de scheidingsdijk tussen de Oudelandsche en de Vierhonderd (bezuiden de Kerk) polders en heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat de overstromingen die tussen 1375 en 1394 plaatsvonden, beperkt bleven.

Nog op het eind van de 14e eeuw begonnen de herdijkingen; allereerst werd in 1399⁵⁹⁾ ten zuidoosten van de Oudelandsche polder, de polder Vierhonderd (bezuiden de Kerk) — 185 ha — herdijkt. Het is duidelijk dat de toevoeging slaat op de kerk van Cadzand, terwijl de naam Vier-

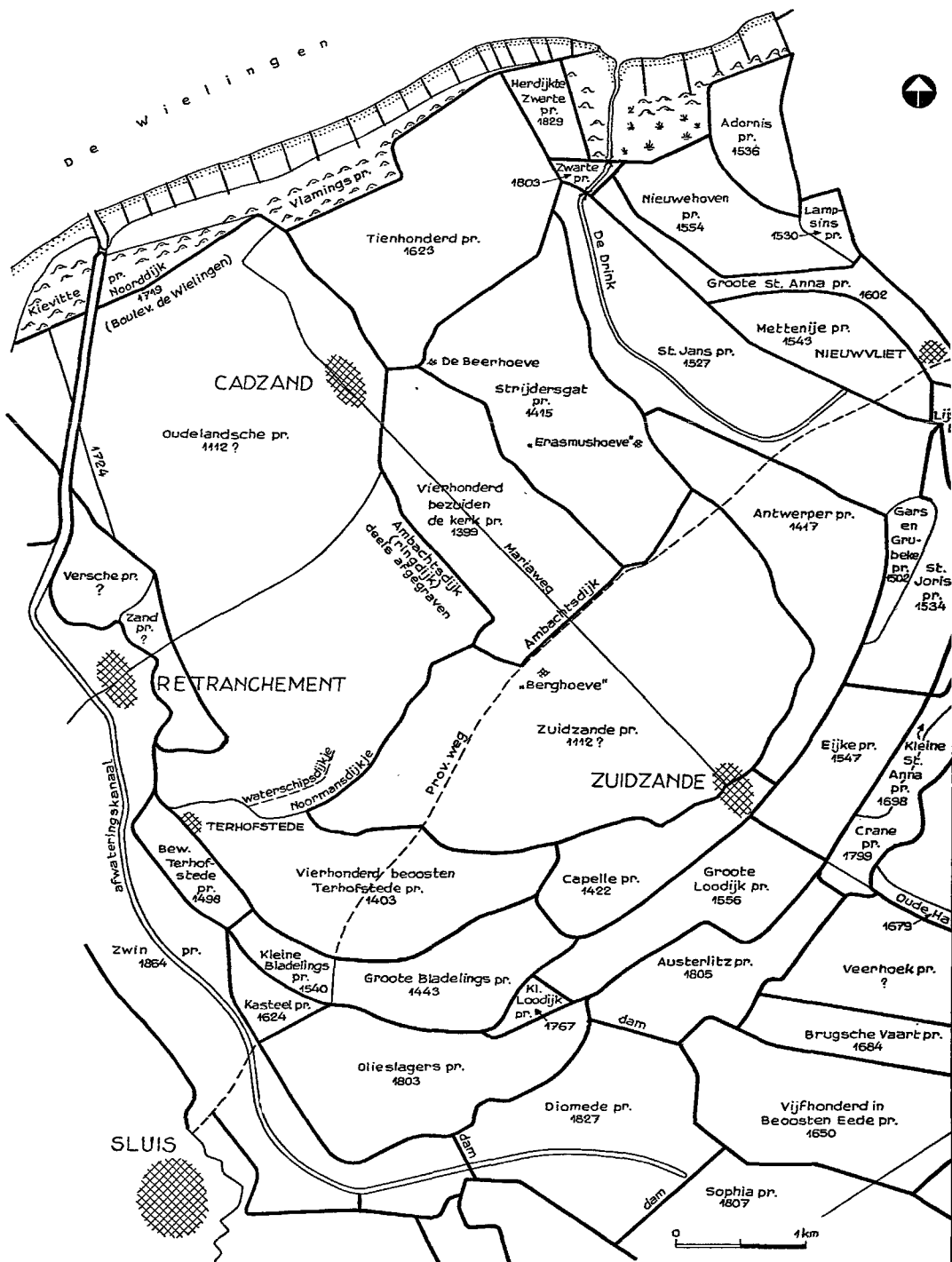

fig. 45. De polders van Cadzand, Zuidzande en Nieuwvliet.

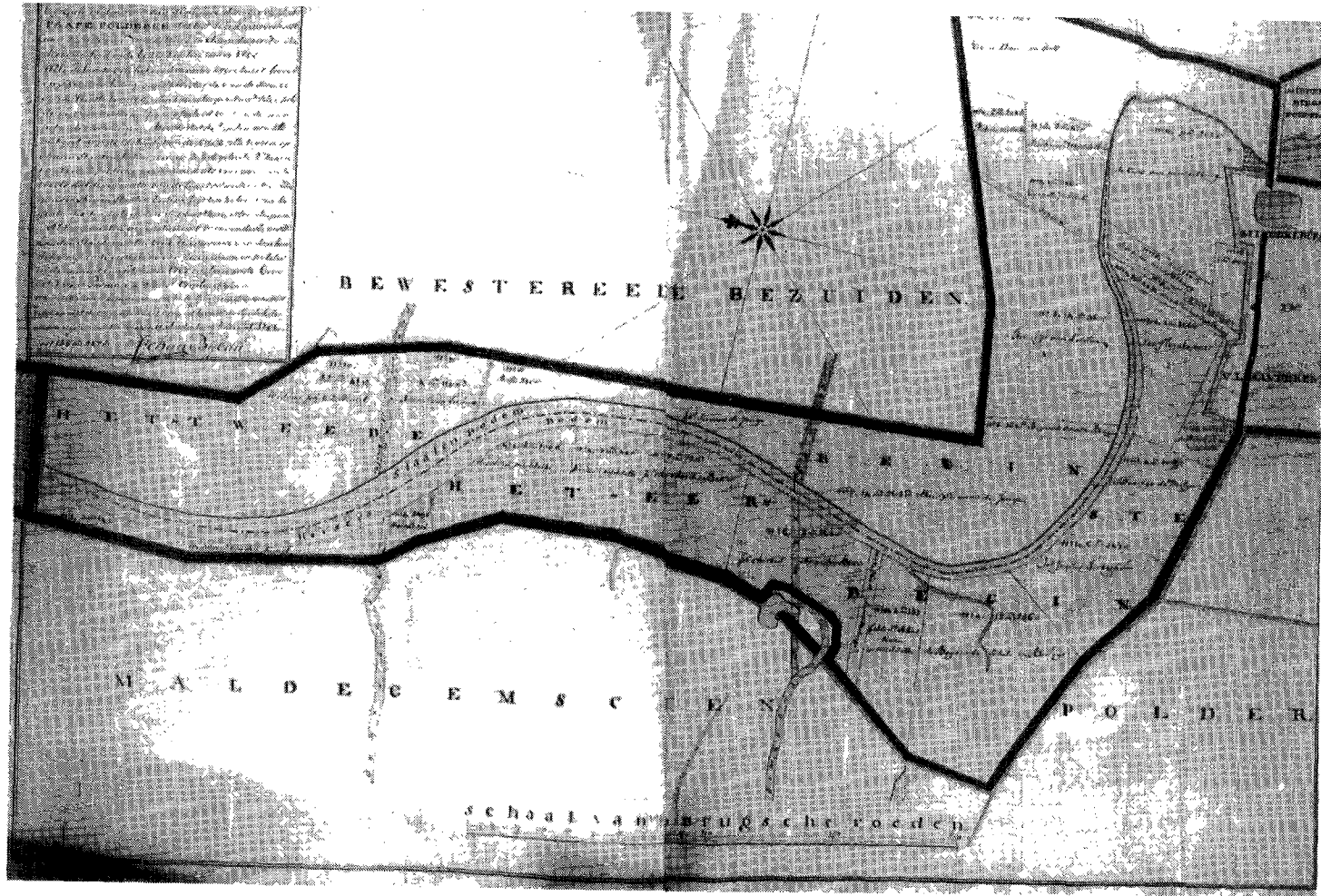

fig. 40.

Kaart van de Papenpolder, opgemaakt in februari 1707. De Rijksgrans tussen „Staaten Bodem” en „Keisers Bodem” is midden door „de geule” gelegd.

Alg. Rijksarchief, Den Haag

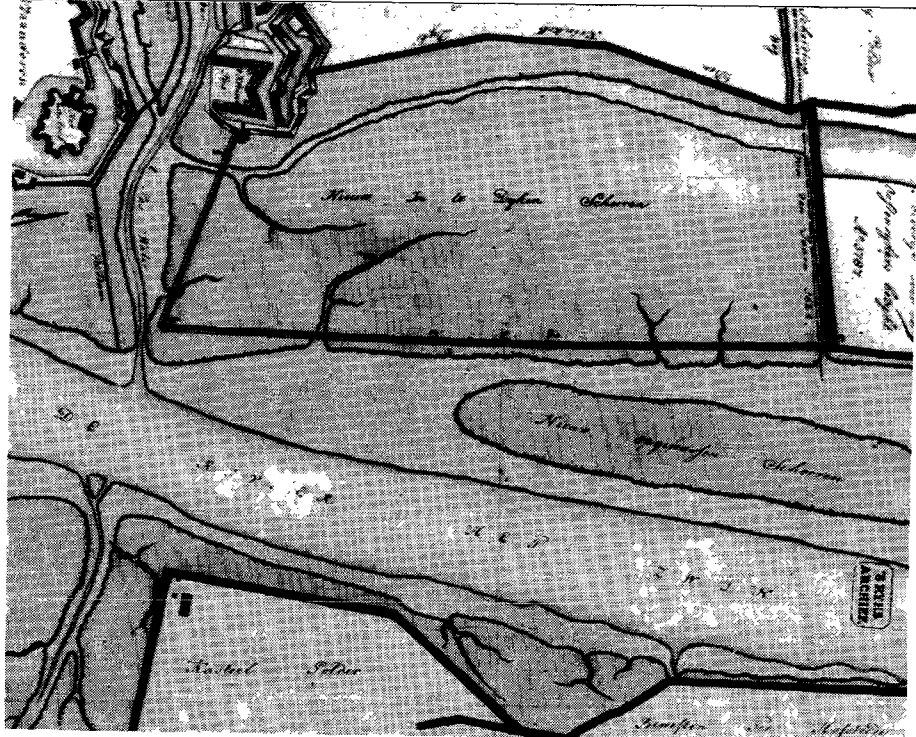

fig. 42.

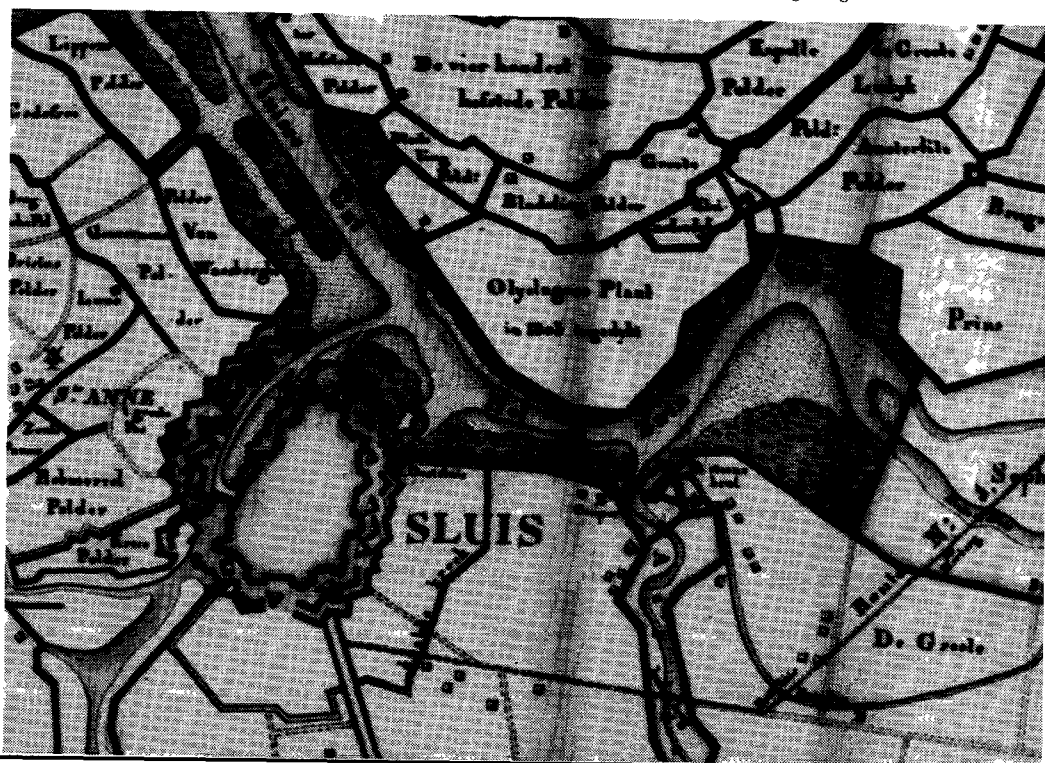
Plan van bedijking (a, b, c, d, e) van schorren tussen het Zwin en de Gouverneurspolder. Uitgevoerd in 1795; de polder kreeg de naam Waesberghepolder. Links boven is de haven van Sluis.

Alg. Rijksarchief, Den Haag, Hingman 2908

fig. 43.

Situatie van de landen bij Sluis, langs het Sluise Gat en langs het Zwin in 1817.

Alg. Rijksarchief, Den Haag, Hingman 2911

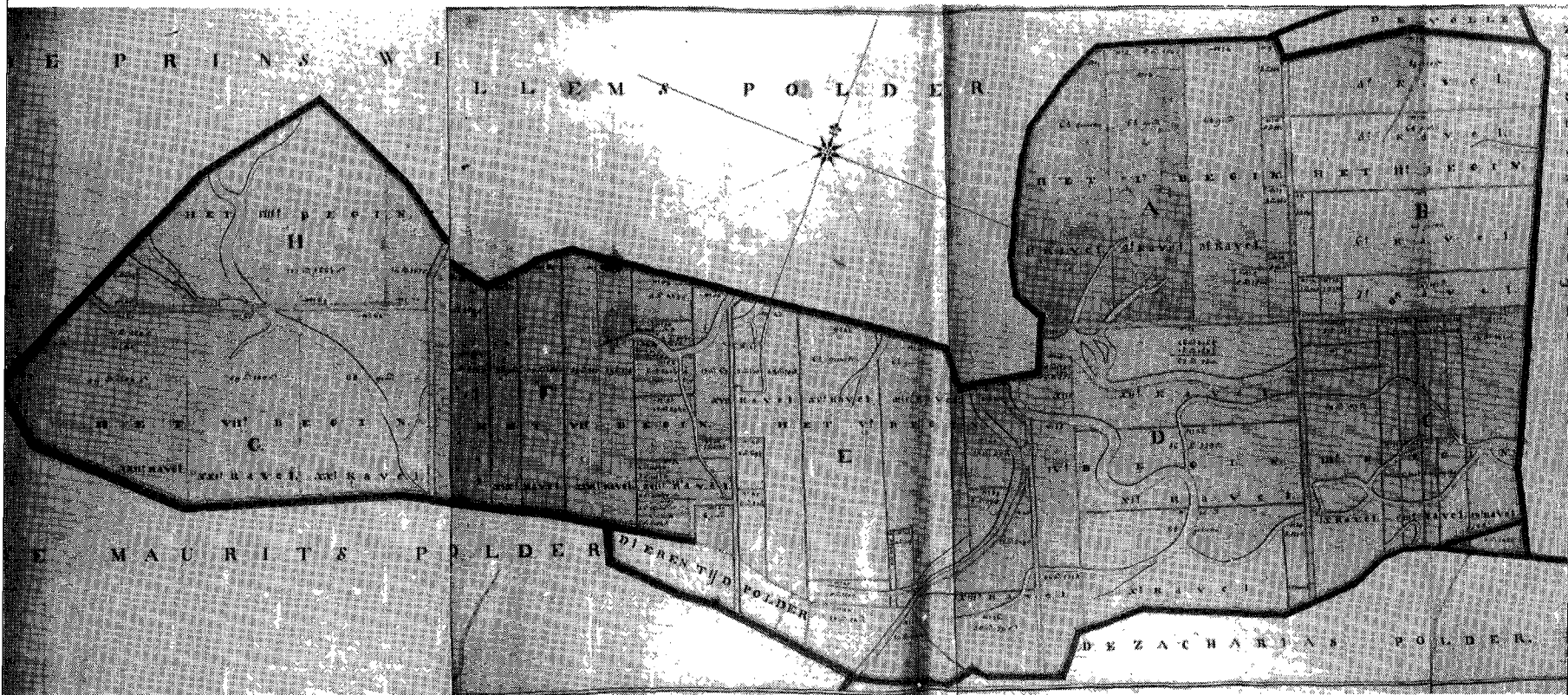

fig. 48.

Kaart van de Oranjepolder, eertijds genaamd „De Droogte”, geкартеerd in het zomerseizoen van 1618 (jaar van bedijking) door de landmeter Abraham Meulwerf met de Brugsche landroede. „Uit welke kaart de bijzondere beginnen zijn getrokken en in de polderommelooier geplaatst door de landmeter Christiaan de Pau in 1697”. Gecopieerd door Johan Bybau in 1781.

Alg. Rijksarchief, Den Haag

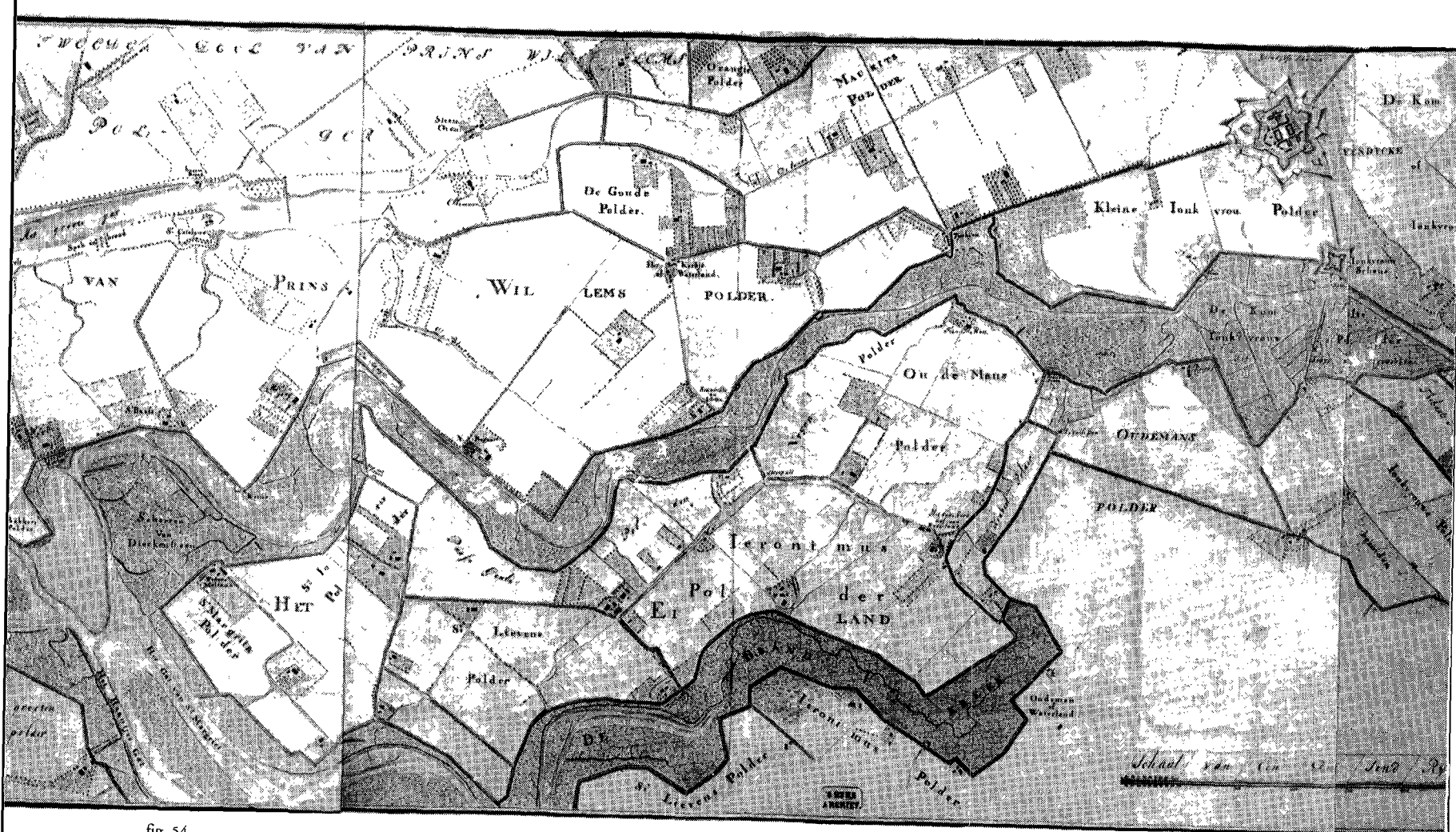

fig. 54.

Gedeelte van een kaart van de loop der Passageule met ten zuiden daarvan de Eiland- en Brandkreekpolders, opgemaakt 1765/66 door de Capitein Ingenieur R. v. Suchtelen.

honderd kennelijk verband houdt met de oppervlakte — 400 gemeten = ruim 170 ha —.

In 1402 volgde herdijking van de Tienhonderdpolder, kennelijk ook zo genoemd omdat hij oorspronkelijk ongeveer 1000 (10 × 100) gemeten — ong. 430 ha — groot was; een groot gedeelte is echter verloren gegaan door overstroming. Bij octrooi van 18 augustus 1623 volgde nogmaals herdijking; de daarna nog opgetreden overstroming van 1682 werd spoedig daarop ongedaan gemaakt. De polder omvat thans nog 223 ha.

Ten oosten en zuidoosten van de Tienhonderdpolder stroomde het Strijdersgat of Schotsche geul als nevengeul van het Zwarte Gat, ontstaan door de grote overstromingen in de 14e eeuw. In 1415 kon een deel worden herdijkt, dat de naam Strijdersgatpolder (nr 30) — 223 ha — kreeg. De polder werd ook wel genoemd de Knockaert⁶⁰) naar één der „beginnen” gelegen midden in die polder. Overstroming had nogmaals plaats in 1477, herdijking volgde in 1503 of 1506.

Tussen de Oudelandsche polder en Retranchement liggen twee dwergpoldertjes nl. de Verschepolder (nr 31) — 9 ha — en de Zandpolder (nr 32) — 4 ha —. Het „Varsche Polderkin” — de Verschepolder — werd reeds in 1435 vermeld en beschouwd als een vermoedelijke herdijking van eerder overstroemd land.⁶¹) Daar de vroegere Zandpolder in 1423 werd bedijkt (zie hieronder) moet de Verschepolder echter al vóór 1423 zijn ontstaan.

**Versche-,
Zand-,
Bew.
Terhofstede-
en Retran-
chement-
polder**

Aan de westzijde van het eiland Cadzand was in 1423 een grote bedijking uitgevoerd, genaamd de Zandpolder — 250 ha —. De polder werd in 1497 overstroemd en in 1498 in twee afzonderlijke gedeelten herdijkt. Het zuidelijk deel of „Zuudpolre” is de huidige Bewesten Terhofstedepolder (nr 33) — 34 ha —. Het noordelijk deel werd toen de nieuwe Zandpolder,⁶¹) die echter op een kaart van het Brugse Vrije van Pieter Pourbus in 1571 staat getekend met aan de noordzijde de dijk doorgebroken en slechts beschermd door enkele duintjes. De stormvloed van 1 november 1570 zou daar de oorzaak van kunnen zijn. In 1682 wordt de Zandpolder weer vermeld als in dat jaar overstroemd; slechts een dwergpoldertje van 4 ha is tenslotte overgebleven. De Retranchementpolder (nr 34) — 45 ha — omvattende forten en dorp van Retranchement is te beschouwen als een restant van de voormalige Grote Zandpolder. In 1873 werd het daarvoor nog buitendijks liggende grootste deel van die v.m. Zandpolder opgenomen in de toen bedijkte Willem Leopoldpolder.

De Zuidzandepolder (nr 35) — 521 ha — is op dezelfde wijze en waarschijnlijk in dezelfde tijd ontstaan —, dat is voor 1112, — als de Oudelandsche polder nl. uit een aantal (28) kleine poldertjes of omkadingen, zgn. „beginnen”; ook de grenzen daarvan zijn als wegen, sloten

Zuidzandepolder c.a.

e.d. in het terrein terug te vinden. Gelet op de vorm der „beginnen” moet het „eerste begin” van de Zuidzandepolder, die als opwas is bedijkt, worden gezocht ongeveer ter plaatse van de Berghoeve, (fig. 45) waar in de vroege middeleeuwen een zandplaat, „het Zuidzand”, lag. Al spoedig moet het gebied toen met het Oudeland van Cadzand zijn verbonden en werden de overige „beginnen” als aanwassen bedijkt tot de Zuidzandepolder” zijn tegenwoordige vorm kreeg.

Ten westen grenst aan de Zuidzandepolder, de polder Vierhonderd beoosten Terhofstede (nr 36) — 195 ha —, waarvan 1403 als jaar van (her)dijking wordt vermeld. Volgens Gottschalk bestond de oorspronkelijke polder uit acht „beginnen”. De tegenwoordige polder bevat bovendien een zestal „beginnen”, (totaal 80 ha), die eertijds tot de Oudelandse polder behoorden. Restanten van die polderbegrenzingsen zijn o.a. het Waterschapsdijkje, (of waterschipsdijkje) zie fig. 46, p. 73, en een gedeelte van het daarop aansluitende Noormansdijkje. (zie ook fig. 45)

Het toenmalige eiland Cadzand werd van lieverlede weer groter van omvang. In 1417 werd aan de oostzijde tegen Strijdersgat en Zuidzande, de Antwerperpolder (nr 37) — 169 ha — bedijkt. De naam zou kunnen wijzen op aangewassen land (anworpe); in een verkoopacte (15e eeuw) spreekt Pieter Bladelin van de „polre van anworpe”.⁶²⁾

Nieuwe schorren vormden zich langs de Antwerperpolder; 24 ha daarvan werd in 1502 bedijkt als de Gras en Crubeke of Grubekepolder (nr 38), volgens Gottschalk⁶³⁾ vermoedelijk door Anna de Baenst, weduwe van de heer Van Crubeke. Men sprak eertijds ook wel van het Gorspoldertje.

In 1524 verleende Karel V aan Jan de Baenst octrooi voor bedijking der schorren, die zich langs de Antwerperpolder uitstrekten. Deze droeg in 1527 die concessie over aan de Brugse koopman Jan van Adornis, die in hetzelfde jaar de bedijking tot stand bracht als de St Janspolder (nr 39) — 245 ha —.⁶⁴⁾ Overstroming volgde in 1530/32, herdijking in 1533. De landwinst begon nu in snel tempo. In 1534 werd ten oosten van de Gars en Grubekepolder de St Jorispolder (nr 40) — 80 ha — bedijkt door „mijn heere van St Jooris”,⁶⁵⁾ volgens Gottschalk vermoedelijk één der leden van de familie de Baenst.

In 1543 werd door Jan Adornis, de Mettenyepolder (nr 41) — 78 ha — aan de zuidoostzijde van de St Janspolder toegevoegd. Adornis noemde de polder naar zijn echtgenote Catharina Mettenye.⁶⁶⁾ Hijzelf overleed in het bedijkingsjaar, zijn vrouw korte tijd later. Het land van Cadzand (en Zuidzande) werd als eiland aan de oostzijde in 1556 voltooid met de Lijsbettepolder (nr 42) — 49 ha —. „De ommeloper van de Watering Cadzand noemt als bedijkers de gebroeders Pieter en Claes de Meulenaere”.⁶⁷⁾

Ten zuiden van de St Jorispolder was inmiddels in de zomer van 1547 de Eikenpolder of Eykepolder (nr 43) — 83 ha —, ontstaan doordat ridder Cornelis van den Eecke de schorren aldaar bedijktte.⁶⁸) Ten zuiden grenst daaraan de Christoffelpolder (nr 44) — 4 ha —, die in 1537 is vermeld; in dit poldertje is het dorp Zuidzande gelegen.

Ten westen van Zuidzande was ruim een eeuw daarvoor (in 1422) door de heer Van der Capelle 84 ha schorren bedijkt, die de naam Capellepolder kreeg. In 1443 volgde de Bladelinspolder (nrs 46 en 47) — 119 ha —, genoemd naar Pieter Bladelin, een lid van de Raad van de hertog en stichter van de plaats Middelburg in België.

Al blijkt dat nergens duidelijk uit, toch is naar onze mening de Kleine Bladelinspolder dat deel van de Bladelinspolder, dat in 1532 werd overstroemd en in 1540 door Sebastiaan Christiaens werd herdijkt; ter onderscheiding sprak men sindsdien van de Grootte (nr 46) en van de Kleine Bladelinspolder (nr 47) — resp. 93 ha en 26 ha —. In de „ommelooper” (d.i. de polderlegger) van de Watering Cadzand wordt gesproken van de Sebastiaan Christiaanspolder.⁶⁹)

Evenals aan de oostzijde werd het v.m. eiland van Cadzand aan de zuidzijde voltooid in 1556 en wel met de bedijking van de Loodijkpolder (nrs 48 en 49) — 115 ha — door jhr Nic. van Remerswale, heer van Loodijc. We menen dat de Kleine Loodijkpolder (nr 49) — 11 ha — op overeenkomstige wijze is ontstaan als de Bladelinspolder nl. als een bedijking na een gedeeltelijke overstroming van de Loodijkpolder. Het niet overstroemde deel van de polder zou dan de huidige Grootte Loodijkpolder (nr 48) — 104 ha — zijn. De Hullu vermeldt dat Klein Loodijk in 1634 al enige jaren geïnundeerd lag. In genoemd jaar volgde herdijking, daarna opnieuw overstroming in 1652/53; na de herdijking (vermoedelijk in 1687) werd dit poldertje ten derde male overstroemd tijdens de stormvloed van 2 januari 1767 waarop tenslotte nogmaals herdijking volgde (op grond van het octrooi van 1 mei 1767) door de eigenaars Pieter Hennequin en Antheunis Herny.

Tegenover Sluis lagen aan de oostzijde van het Zwin nog enige schorren, die volgens octrooi van 18 juni 1537 bij de watering Cadzand behoorden. Op 1 mei 1624 werd het schor door de Raad van State ter bedijking uitgegeven aan Jacques van Loo te Sluis.⁷⁰) De daardoor ontstane polder kreeg de naam Kasteelpolder (nr 50) — 21 ha —, naar het aan de overzijde van het Zwin gelegen en nu reeds lang verdwenen Kasteel te Sluis. De gouverneur van Sluis kon onder zekere voorwaarden over de polder beschikken; dit houdt vermoedelijk verband met het recht van doorgang i.v.m. het eertijds daar aanwezige veer. Overstromingen, die plaats hadden in 1653 en 1682 werden gevolgd door herdijkingen. Het

was de laatste polder, die aan het eiland van Cadzand werd toegevoegd.

Het Zwarte Gat was in het begin van de 15e eeuw een stroomgeul in de geteisterde kuststreek van Zeeuwsch Vlaanderen en scheidde het Cadzandse land en Wulpen van het land van Groede — zie fig. 38 —. (In de 17e eeuw werd die geul (of wat er van over was) ook genoemd „de Drink” of „den Drynk”, als scheiding tussen de Heerlijkheden van Nieuwvliet en van Cadzand). Na overstroming van Wulpen werd die stroomgeul groter, mogelijk mede als gevolg van de verlanding van het Zwin. De Bruggenaren was dit niet naar de zin; zij beraamden plannen voor afdamming en wilden die zelfs realiseren met een gelijktijdige herdijking van een deel van Wulpen. De herdijking van 150 ha van het land van Wulpen werd in 1418 voltooid,⁷¹⁾ maar de afdamming van het Zwarte Gat bleef achterwege. Dat kwam opnieuw aan de orde toen de heer Van Moerkerk in 1422 met de bedijking begon van een gebied tussen de Tienhonderd- en de Wulpenpolders, ook genoemd de polder van het Zwarte Gat.⁷²⁾ Dit was vanzelfsprekend wel naar de zin van de Bruggenaren, omdat ze door de daarmee gepaard gaande afsluiting van het Zwarte Gat een verbetering van de vaart door het Zwin verwachtten.

Maar het Zwin verbeterde niet. Diverse plannen werden door een in 1470 ingestelde Zwincommissie onderzocht; tot het goedkoopste plan werd besloten, nl. het doorsteken van de in 1422 bedijkte polder van Van Moerkerk in de mond van het Zwarte Gat. Dat stuitte op tegenstand van diverse belanghebbenden. Karel de Stoute, die de handel via het Zwin als een algemeen landsbelang beschouwde decreteerde in 1470 dat de genoemde polder zou worden opgeofferd.⁷³⁾

Het duurde nog enkele jaren eer men dat decreet opvolgde, maar omstreeks 1473/74 werd het Zwarte Gat heropend. Enkele jaren later moest men opnieuw vaststellen dat het Zwin toch niet verbeterd was, integendeel, het werd steeds minder bevaarbaar. Uiteindelijk besloot Brugge het Zwarte Gat dan maar weer opnieuw af te sluiten.⁷⁴⁾

Dat was er ondertussen niet gemakkelijker op geworden. Het Zwarte Gat was aanmerkelijk verdiept, maar men zag blijkbaar geen betere oplossing. In 1486 toog men aan het werk; met allerlei toentertijd voorhandige waterbouwkundige materialen als: „aarde, stenen, rijshout, riet, rijlsbeddingen, palen, stro, ijzerwerk” enz. trachtte men landhoofden te vormen waartussen men met enkele haringbuizen (visserscheepjes) de sluiting van het Zwarte Gat wilde verrichten. Het werd een mislukking. Een inmiddels uitgebroken burgeroorlog verhinderde bovendien dat de mislukte afsluitingswerkzaamheden konden worden hervat.⁷⁵⁾

Omstreeks 1500 was er blijkbaar meer tijd om aandacht aan de vaart naar Brugge te besteden, hetgeen resulteerde in het graven van een kanaal

ten zuiden van Oostburg in 1501/1505. Maar alvorens het kanaal te openen wilde men eerst het Zwarte Gat afdammen. Brugge besteedde andermaal in 1505/1508 zeer grote sommen aan die afsluiting maar moest tenslotte wegens geldgebrek stoppen. Na de najaarstormen van 1509, toen veel schade aan de werken werd geleden, leek de zaak hopeloos. In 1514 beschouwde men de afdamming van het Zwarte gat als onuitvoerbaar. Tenslotte werd in 1515 door Karel V besloten dat het kanaal ten zuiden van Oostburg mocht worden geopend; waarschijnlijk onder voorbehoud dat eerst een dam bij Croxhouke (ca 1 km t.z.v. het huidige Nieuwvliet, zie fig. 47) moest worden gelegd. Die dam kwam tot stand maar werd omstreeks 1548 weer doorgestoken.

Als doorlopende stroom had echter het Zwarte of Coxysche Gat kennelijk zijn kracht verloren. Enkele jaren na de doorsteek van 1548 werd nl. aan de Groedse zijde door Gheron en Jacques Adornis, erfgenamen van Jan Adornis, in 1554 in de Nieuwehopenpolder (nr 51) — 88 ha — bedijkt. De schorren in de mond van het Zwarte Gat werden krachtens het octrooi van 18 augustus 1623 (evenals de hiervoor genoemde Tienhonderdpolder) van het buitenwater afgesloten, waardoor de Zwartepolder was ontstaan. Die bedijking verdween in 1802 onder water; de ondergang is in hoofdstuk III beschreven. Slechts een kleinere Zwartepolder (nr 52) — 8 ha — werd in 1803 herdijkt om de achterliggende St Jans- en Groote St Annapolders te beschermen; de „Herdijkte” Zwartepolder (nr 53) — 24 ha — volgde in 1829. Laatstgenoemde polder (ook genoemd „Van Melle's schorre”, naar de eerste gebruiker) werd van het buitenwater afgesloten door een kade, op een kaart van 1860 vermeld als: „inlaagdijk van de Bruin”, waarin voor de afwatering een „sluis van de Bruin” was gebouwd. In werkelijkheid was die dijk een kade, waarop in de loop der jaren enige duinvorming ontstond.

In het noordelijk deel van het resterende Zwarte Gat was na de doorsteek van 1548 een opwas ontstaan; dat werd de basis van het huidige Nieuwvliet in de Groote St Annapolder (nr 54) — 101 ha —, die in 1602 door Anselmus Opitius Adornis werd bedijkt (afdamming). De Kleine St Annapolder, ook wel Puijispoldertje genoemd, (nr 55) — 32 ha — volgde spoedig, werd in 1653 vanuit het zuiden overstromd maar herdijkt krachtens octrooi van 14 december 1656 door Jan Pietersen Puijs. Bij de overstroming van 1682 liet de eigenaresse Constantia Theresia van der Goes, het poldertje drijven. Nagelaten aan Jacob Danikins werd het door deze herdijkt in 1698.⁷⁶⁾

Om de behandeling van de desbetreffende groep bedijkingen te vol-
toeien dienen nog twee polders te worden vermeld, die eigenlijk geen
polders zijn omdat ze nimmer bedijkt werden. Het zijn de Kievitte-
en Vlamings-
polder

(nr 56) — 25 ha — en de Vlamingspolder (nr 57) — 23 ha —, beide gelegen ten noorden van Cadzand. Nadat aan de noordzijde van de Oudelandsche en van de Tienhonderdpolder gedeelten waren overstroemd en inlaagdijken waren gelegd, had op de voorliggende schorren duinvorming plaats. De aangestoven duinregel werd tenslotte zo hoog dat hij tot natuurlijke waterkering kon dienen.

Op 13 oktober 1770 sloot de toenmalige eigenaar van de Vlamingspolder, Servaas de Jong, gehuwd met M. Cornelia Blondeel, een overeenkomst met Directeuren van de Tienhonderd en Zwartepolders, om het Vlamingspoldertje daarmee te combineren tot één waterschap;⁷⁷⁾ als calamiteus waterschap volgde per 1 januari 1966 invoeging bij het waterschap Het Vrije van Sluis. Beide „duinpolders” bestaan uiteraard uit zandgrond; ze zijn, vooral de laatste decennia, van belang voor de recreatie (campings, hotels en zomerwoningen). Toen de Vlamingspolder nog niet door een aangestoven duin van het buitenwater was afgesloten spraken men van het Persschorre.^{77a)}

§ 5. DE „CATS”POLDERS c.a. — nrs 58 t/m 76 — D.

De situatie van de Catspolders c.a. is in fig 47 meer in detail getekend. Het land tussen Groede en Oostburg is een deel van het oude land van Zeeuwsch Vlaanderen, dat in de late middeleeuwen door vele overstromingen en daarna in de 16e eeuw door de inundaties van de 80-jarige oorlog werd geteisterd. Het gebied omvatte eertijds het waterschap der Oude Yevene en het waterschap Groede, die evenals het land van Cadzand en van Zuidzande uit een aantal „beginnen” waren samengesteld. De scheiding tussen die twee waterschappen was de Barendijk die in fig. 47 is aangegeven.

Genoemde overstromingen en inundaties brachten grote veranderingen in het landschap teweeg; het Nieuwerhavensche Gat verdeelde het waterschap der Oude Yevene in twee delen. Het gebied ten noorden van die ontstane geul noemen we de Catspolders, dit omdat nl. Jacob Cats in deze omgeving als eerste vele gronden heeft doen herdijken. In het eerste desbetreffende octrooi (van 11 april 1612) „tot bedijking van verschillende landen onder Groede, 's Heer Geerts de Moorswating enz.” worden de namen mr Jacob Cats, advocaat te Middelburg en Cornelis Cats, burgemeester van Brouwershaven naast die van enige andere personen genoemd. Voorts werd op 1 september 1612 tussen de Abdij van St Pieter te Gent en Cornelis en Jacob Cats een contract gesloten „over het bedijken van 800 gemeten lands in het kwartier van Oostburg, Isendijke en Groede”. Onder het nadere bedijkingsoctrooi van 8 januari 1613 werden in 1613 ruim 2000 ha gronden herdijkt, die samen de watering van Groede vormden en de volgende polders omvatten:

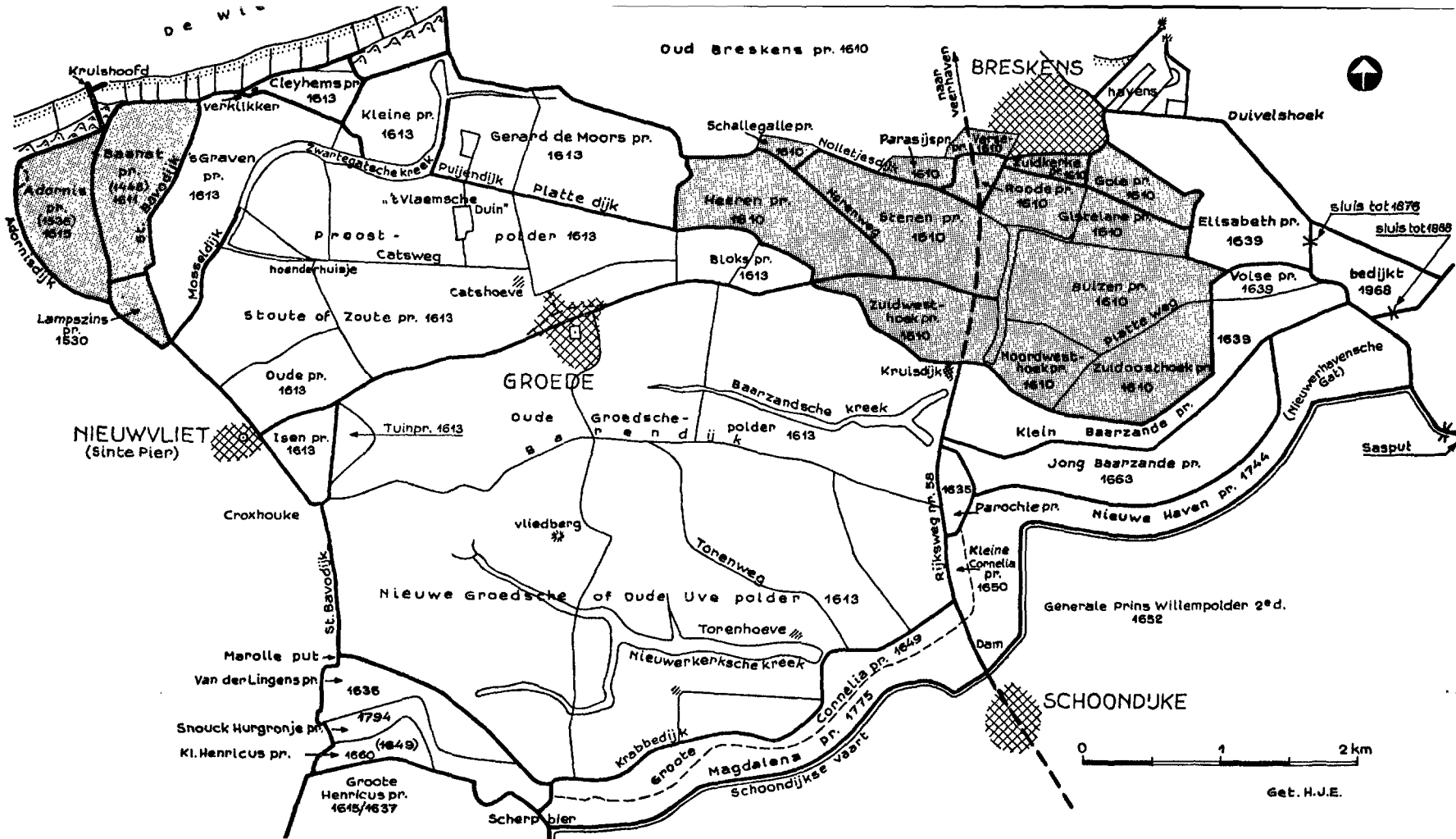

fig. 47. Situatie van de Catspolders c.a. merendeels herdijkt in 1613 en van Groot- en Klein Baarzande c.a. na de inundaties van 1585, merendeels herdijkt in 1610. De grijs getinte gebieden zijn herdijkt in 1610/11 en 1615. De Barendijk was de scheiding tussen de v.m. waterschappen Oude Yvene en Groede.

De Nieuwe Groedsche- of Oude Yvepolder (nr 58), — 778 ha —. In deze polder vindt men de Nieuwerkerksche kreek waarvan de naam evenals die van de in de polder liggende Torenhoeve en van de Torenweg, herinneren aan de verdronken parochie Nieuwerkerk, die na reeds vele overstromingen te hebben doorstaan uiteindelijk in 1585 ten onder is gegaan.

De Oude Groedsche polder (nr 59) — 459 ha —, die een groot deel omvat van de vroegere watering van Groede. De zuidelijke grens is de genoemde Barendijk, eens de grens tussen de watering van Groede en Oude Yvene. De Baarzandsche kreek, bij de inundatie van 1585 ontstaan in de v.m. „Groedschen waterganc” is nog duidelijk in de polder terug te vinden.

De Blokspolder (nr 60) — 54 ha —, waarschijnlijk genoemd naar mr Nicolaas de Blocq, die in de ommeloper der Groedsche Watering van 1616 voorkomt als eigenaar van verscheidene partijen land in deze polder.⁷⁸⁾ Een dwergpoldertje van — 7 ha — de Tuinpolder (nr 61) ten westen van de Oude Groedsche polder met ten westen daarvan de Isenpolder (nr 62) — 23 ha —.

De Oudepolder (nr 63) — 96 ha —, grotendeels omvattend de Oude-landtpolder van de vroegere Groedsche watering, de Stoutepolder of Zoutepolder (nr 64) — 134 ha —, de Proostpolder (nr 65) — 176 ha —, de Gerard de Moorspolder (nr 66) — 133 ha —, de Kleine- of Kleine Gerard de Moorspolder (nr 67) — 44 ha —, (voorheen de polder van Namen), de Cleyhems- of Cletemspolder (nr 68) — 18 ha — en de 's Gravenpolder (nr 69) — 96 ha —. Men acht het aannemelijk dat de 's Gravenpolder zijn naam ontleent aan graaf Jan van Namen, die de oorspronkelijke 's Gravenpolder na 1282 had doen bedijken.

De 12 polders samen omvattende een oppervlakte van 2015 ha zijn dus in één jaar (1613) — en zeker niet alle afzonderlijk — herdijkt, zij vormden samen de watering van Groede herwonnen uit vroegere oude bedijkingen.

Het lijkt ons juist om aan de „bedijker Cats” in dit werk enige aandacht te schenken.

Jacob Cats overleed op 12 september 1660, bijna 83 jaar oud. Volgens de Jonge van Ellemeet liet hij een vermogen na van 2 ¼ miljoen gulden, een voor die tijd fantastisch bedrag, waarvan voor een deel de grondslag was gelegd door zijn activiteiten om „in groote ernst van water landt te maecken”.⁷⁹⁾

Moelijkheden zijn hem daarbij niet bespaard gebleven; processen over de eigendomsrechten der landen, opnieuw inundaties bij het hervatten van de 80-jarige oorlog na het 12-jarig bestand in 1621 en verbeurd-verklaring

van zijn goederen gaven hem veel zorgen. Bovendien beleefde hij vele onprettige ervaringen bij zijn deelname in de droogmaking van landen in Engeland, die onder leiding van Vermuijde stonden.

De Catshoeve uit 1614, gelegen onder Groede, herinnert door haar naam aan datgene wat deze bedijker in Zeeuwsch Vlaanderen heeft tot stand gebracht. Bij de 300-jarige herdenking was het de Bruin, één der hedendaagse Zeeuwse polder- en historiekenners bij uitstek, die in zijn bovenaangehaald artikel, na te hebben gewezen op de misprijzingen, die „vader Cats” ook ten deel zijn gevallen, hem recht doet wedervaren.

De uittocht van Cats, nu meer dan 300 jaar geleden, vanuit het landhuis Sorgvliet door 's Gravenhage naar de Kloosterkerk aan het Voorhout, in een, door het licht van 40 toortsen beschenen, stoet van 18 rouwkoetsen was volgens de geschiedschrijver een indrukwekkende gebeurtenis, maar uiteraard een momentopname. De Catshoeve (en vele duizenden versregels van Cats) zijn blijven voortbestaan.

Aan de noordwestzijde van het hiervoor genoemde poldercomplex was in 1611 reeds de Baanstpolder (nr 70) — 60 ha — herdijkt als restant van de oorspronkelijke in 1448 door Guy de Baenst bedijkte polder, waarvan in de 16e eeuw ongeveer de helft in zee was verdwenen. De lasten voor de Baanstpolder werden te zwaar, hetgeen tot gevolg had dat hij bij de in 1613 ontstane Watering van Groede werd gevoegd, wat later als Waterschap Groede en Baanst tot 1942 heeft voortbestaan.

Aan de westzijde van de Baanstpolder sluit de Adornispolder (nr 72) aan, die genoemd is naar Jan van Adornis. Deze had in 1527 aan de westzijde van het Zwarte Gat met succes de St Janspolder (nr 39) bedijkt en daarna het plan gemaakt een schor aan de oostzijde van die geul. — het „'s Gravenschorre” — in te polderen. Door de St Felixvloed van 5 november 1530 werd de uitvoering verhinderd. Alleen de kleine Lampzinspolder (nr 71) — 11 ha — ten zuiden van de Baanstpolder kwam in 1530 tot stand. In 1536 vond de uitgestelde bedijking van de Adornispolder (nr 72) — 85 ha — toch haar beslag; ruim een derde deel ervan (30 ha) ging weer verloren; de resterende 55 ha werd herdijkt in 1615.

Langs de zuidoostelijke en zuidelijke rand van het waterschap Groede en Baanst werden nog enkele kleine bedijkingen uitgevoerd, die tot 1942 als afzonderlijke polders bleven bestaan, zoals de Parochiepolder (nr 73) — 13 ha —, door de parochie van Groede in 1635 bedijkt door afsluiting van de v.m. spuikom of houwer. Deze spuikom had dienst gedaan voor schoonspuien van het toen ter plaatse gelegen haventje van Baarzande.⁸⁰) Verder werd bij octrooi van 12 juni 1649 door de ingelanden van de Groedsche watering de Grootte Corneliapolder (nr 75) — 50 ha — bedijkt,

waarschijnlijk kort daarop gevolgd door bedijking van de Kleine Corneliapolder (nr 76) — 9 ha —.

In het zuidwesten was inmiddels volgens het octrooi van 10 januari 1636 de Van der Lingenspolder (nr 74) — 39 ha —, bedijkt door Johan van der Linge. Deze polder is waarschijnlijk bij de stormvloed van januari 1682 overstroomd en in 1686 door de toenmalige eigenaar jhr Pieter Richard herdijkt.⁸¹⁾

§ 6. DE „ORANJE”POLDERS c.a. — nrs 77 t/m 95 — E.

Goudenpolder

Eén van de weinige Zeeuwsvlaamse polders, die na 1530 nimmer overstroomd zijn geweest, is de Goudenpolder (nr 77) — 63 ha —. Hij werd in 1539 bedijkt aan de zuidoostzijde van de toenmalige Brugsche Vaart (fig. 49). De polder die zich na 1539 meermalen als een eiland in de onafzienbare watervlakte heeft verheven, is zijn naam waard gebleken.

Evenals elders in West Zeeuwsch Vlaanderen, hadden rond de plaats van het huidige IJzendijke daarentegen de stormvloeden van 1377, 1404 en na herdijking vooral de stormvloed van 1570 en daarna nogmaals de oorlogsinundaties uit de 80-jarige oorlog, vele gronden met de zee in gemeenschap gebracht; het oude IJzendijke was onder water verdwenen. Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werden enkele herdijkingen gerealiseerd. Zo werd op 13 februari 1614 octrooi verleend aan jhr Jacob de Chartraine dict Broucsault, Pieter Lem, Carel van der Swalme en Pieter Goethals en Co.,⁸²⁾ waardoor ten westen van het huidige IJzendijke de Mauritspolder (nr 78) — 532 ha — ontstond, genoemd naar Prins Maurits (1567-1625). In 1615 werd in de zuidoostelijke hoek reeds een verdedigingslinie aangelegd zodat het poldergedeelte tussen die linie (Boerenverdriet) en IJzendijke ook wel Retranchementpolder (nr 78a) wordt genoemd.

Mauritspolder c.a.

Op 30 juni 1617 volgde een bedijkingsoctrooi, afgegeven door de Staten Generaal, voor bedijking van „Gaternisse, Oude en Nieuwe-Yeve, Wijngje, Dierentijd, enz.” Door deze inpoldering ontstond in 1618 de Oranjepolder (nr 79) — 791 ha —. De genegenheid voor het Oranjehuis blijkt uit de naamgeving. In fig. 48, p. 93 is een kaart van „den Oranjepolder” gereproduceerd volgens een opmeting in het jaar van bedijking (1618) en door Johan Bybau gecopieerd in 1781.

Het kleine Dierentijdpoldertje (nr 80) — 13 ha — werd als restant van een vroegere grotere Dierentijdpolder (genoemd in 1388) in de Oranjepolder opgenomen. Een paar km noordoostelijk ligt nog een dwergpoldertje, het Manteaupoldertje (nr 81) — 6 ha —, dat op het eind van de 17e eeuw, zal zijn bedijkt. Waarschijnlijk heeft de landmeter-ingenieur Pieter Manteau van Dalem (1607-1688) uit Sluis daar nog bemoeienissen mee gehad.

Ten zuidwesten van Oostburg lagen „7 percelen land”, vnl langs de „zeedijk” en de „havendijk”,⁸³⁾ als het 1e „begin” van het v.m. waterschap De Oude Yevene. Tijdens de 80-jarige oorlog is dit poldergedeelte droog gebleven. De beschutte ligging ten zuidwesten van Oostburg is daar mogelijk niet vreemd aan geweest. In de noordwesthoek was een veerverbinding over het Coxysche Gat naar Zuidzande. Dat het „1e begin” na de herdijkingsactiviteiten van de 17e eeuw onder de naam Veerhoekpolder (nr 82) — 124 ha — bleef voortbestaan is dus niet zo vreemd.

Prins-
Willem-
polders c.a.

De herdijking van de gebieden ten zuiden van het Nieuwerhavensche Gat (fig. 49) begon in 1615, toen op grond van het octrooi van 20 maart de Grootte Henricuspolder (nr 83) — 405 ha — als een eiland, met Oostburg in de zuidoosthoek, in hetzelfde jaar door Jacob Cats werd bedijkt, aanvankelijk onder de naam Oostburgsche polder. De polder onderging een militaire inundatie in 1621 en bleef „met de zee gemeen liggen” tot opnieuw herdijking volgde onder octrooi van 15 juli 1637. De naam herinnert aan prins Frederik Hendrik (1584-1647); men sprak overigens ook wel van de Mosterdpolder. Aan de noordzijde van genoemde bedijking werd bij octrooi van 8 september 1649 de Kleine of Annex-Henricuspolder (nr 84) — 15 ha — bedijkt (fig. 47). Na inundatie in 1649/50 volgde herdijking bij octrooi van 3 september 1660.

Aan de zuidoostzijde van de Grootte Henricuspolder lag een strook hooggelegen gronden als deel van de geïnundeerde landen van het waterschap de Oude Yevene. Door de Staten Generaal werden bij octrooi van oktober 1633, deze schorren ter bedijking uitgegeven aan Pieter Pietersen van Gulick. Genoemde octrooihouder was in 1609 uit Almkerk in het land van Altena in Noord-Brabant naar België gekomen en had zich daar omstreeks 1617 als „werkbaas (ingenieur)”⁸⁴⁾ in het gehucht Stampershoek bij Damme gevestigd. Door moeilijkheden met de geestelijkheid werd hij verdreven, hij vestigde zich in 1618 in Oostburg, waar hij met de stadsregering geschillen kreeg over verpachting der overstroomde landen. Hij schijnt evenwel toch verdienstelijk werk te hebben verricht, gezien zijn benoeming in het stadsbestuur en zijn aandeel in het voltooiën der vestingwerken. De beloning was kennelijk het hierboven genoemde octrooi. De schorren werden in 1634 bedijkt; gelet op het tegenwoordige profiel van de dijk (de Stampershoekweg, ook genoemd Maaidijk) is destijds voor die bedijking kennelijk geen „zware zeedijk” nodig geweest. Aan de aldus ontstane polder gaf van Gulick de naam Stampershoekpolder (nr 85) — 43 ha —, naar zijn vroegere woonplaats bij Damme.

De Veerhoekpolder en de Grootte Henricuspolder bleven in eerste aanleg gescheiden door de oude havengeul naar Oostburg, die reeds in de middeleeuwen was gegraven. De oude geul die reeds rond 1500 aan

het verzanden was werd afgedamd bij octrooi van 30 oktober 1679⁸⁵) en is sindsdien bekend als de Oude Haven- of Zoetwaterpolder (nr 86) — 18 ha —.

Bij de vrede van Munster in 1648 waren de landstreken ten oosten en ten zuiden van Oostburg nog aan eb en vloed blootgesteld. Plannen voor herdijking vonden vóór 1648 verzet bij de Staten van Zeeland,⁸⁶) maar met het sluiten van de vrede kwamen hier de bedijkingsactiviteiten spoedig op volle gang.

Door de besturen van Aardenburg, Sluis en Oostburg werd „Willem Pietersen Tersteijn (Teresteijn) gecommiteerd om” met den baljuw Jacob van der Swalme octrooi te vragen, voor de inpoldering van deze landen, welk octrooi op 23 maart 1651 verleend werd.⁸⁷)

In 1650 waren reeds door herstel der oude dijken (er was toen kenmerklijk ook al een „Dienst Dijkherstel”, zoals in 1953) ten zuiden en zuidoosten van Oostburg enkele oude polders drooggelegd. Het dijkherstel betrof de polders: Vijfhonderd in beoosten Eede (nr 87) — 196 ha —, Dierkensteen (nr 88) — 268 ha —, Cathalijne (nr 89) — 160 ha —, Oude Passageule (nr 90) — 321 ha — en de Vrijepolder (nr 91) — 105 ha —, totaal 1050 ha, samen bekend als de Prins Willempolder, (1e ged.). Het zuidelijk deel van Dierkensteen is ook wel bekend als de Bakkerspolder (nr 88a). De situatie van de Prins Willempolders c.a. is in fig. 49 getekend.

Tot de grootste bedijkingen (herdijking), die in Zeeland zijn uitgevoerd behoort de Prins Willempolder 2e gedeelte (nr 92) — 1975 ha —, die bij genoemd octrooi in 1651/52 tot stand kwam. In deze grootste polder van Zeeuwsch Vlaanderen werd het huidige Schoondijkje gebouwd.

Omdat met de bedijking van de Mauritspolder (nr 78) in 1614 en van de Oranjepolder (nr 79) in 1618 de verbinding via de Brugsche Vaart naar de Westerschelde (oostzijde) was afgesloten, was de toen doodlopende Brugsche Vaart aan verlanding onderhevig. Die verlanding kwam ten einde toen in 1652 een gedeelte van de Brugsche Vaart, die de Prins Willempolder in een 1e en 2e deel scheidde, bij Oostburg werd afgedamd met de zgn. „Groote Dam”. Men noemde de ingepolderde (afgedamde) strook land „de Brugsche dijklanden”; het oostelijk deel kreeg de naam St Philipspolder (nr 93) — 99 ha —, het westelijk deel werd de Nieuweveldpolder (nr 94) — 78 ha —, beide genoemd naar de v.m. versterkingen: de redoute St Philip en fort Nijeveldt. Het gehele poldercomplex van acht polders (nrs 87 t/m 94) — totaal ruim 3200 ha — is de Generale Prins Willempolder, genoemd naar de stadhouder Willem II (1626-1650).

Het restant van de Brugsche Vaart slibde daarna verder dicht en werd

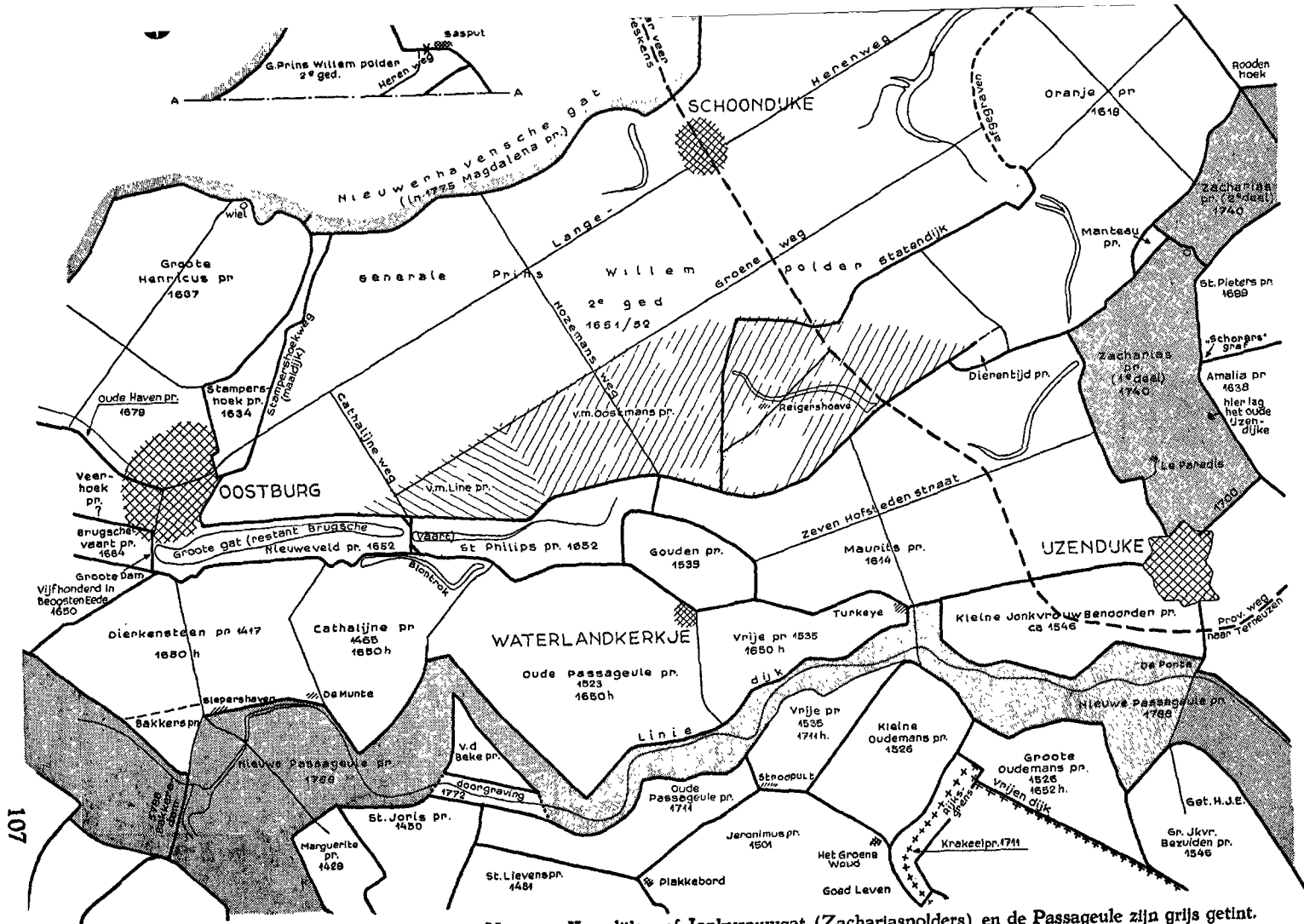

fig. 49. Situatie van de Prins Willempolders. Het v.m. IJzendijke- of Jonkvrouwgat (Zachariaspolders) en de Passageule zijn grijs getint.

aan de westzijde in 1684 afgedamd door François Velters, baljuw van Oostburg. Het afgedamde gebied kreeg de naam Brugsche Vaart- of Kanaalpolder (nr 95) — 87 ha —.

§ 7. DE BAARZANDEPOLDERS c.a. — nrs 96 t/m 116 — F.

De Baarzandepolders zijn ook in detail aangegeven in fig 47. Behalve het gebied van Groede lag ten noorden van het Nieuwerhavensche Gat ook het land van Baarzande, dat eveneens in 1585 was geïndeerd. Volgens Gottschalk⁸⁸) waren Groede en Baarzande (en Vraberdiijk) vóór 1585 één waterschap.

Groot- en Klein Baarzande c.a. Op 22 januari 1610⁸⁹) werd octrooi verleend tot herdijking van de Baarzandepolders, die daarna de watering Groot- en Klein Baarzande vormden. Die watering, die volgens Roos⁹⁰) in 1616 is opgericht, omvatte aanvankelijk de volgende polders:

Zuidwesthoek (nr 96) — 39 ha —, Noordwesthoek met Buizen (nr 97/98) — 142 ha —, Zuidoosthoek (nr 99) — 56 ha —, Heerenpolder (nr 100) — 75 ha —, die vóór 1583 tot de Gerard de Moorswatering had behoord, Stenenpolder (nr 101) — 67 ha —, genoemd naar Jan van den Stene, lid van een aanzienlijke Brugse familie, Gistelare (nr 102) — 48 ha —, Golen (nr 103) — 24 ha — en een zestal dwergpoldertjes aan de noordzijde, die niet meer of nauwelijks in het terrein zijn terug te vinden, te weten:

Schallegalle (nr 104) — 5 ha —, Roode (nr 105) — 10 ha —, vroeger bekend als Pieter Roodes poldertje, waarvan de ringdijk omstreeks 1840 is afgegraven,⁹¹) Parasijs (nr 106) — 10 ha —, Hendrik Veersche of Verse (nr 107) — 10 ha — en het Zuidkerkepoldertje (nr 108) — 9 ha —.

Onder octrooi van 10 februari 1639 volgde bedijking van de Elisabethpolder (nr 111), die oorspronkelijk ruim 340 ha groot was en zich tot voor de polder Oud-Breskens uitstreekte. De stormvloed van 26 januari 1682 deed de Elisabethpolder overstromen, waarna echter spoedig drooglegging volgde. Een nieuwe overstroming in september 1697 was funest; in 1699 werd slechts ca 85 ha herdijkt.

Volgens octrooi van 27 mei 1639 werd de polder Klein Baarzande (nr 110) — 81 ha — bedijkt en aan de watering toegevoegd. Het noordelijk gedeelte van deze herdijking is de Voisepolder (nr 109) — 13 ha — en waarschijnlijk een restant van de Kwadentijdpolder van vóór 1583.

De Jong Baarzandepolder (nr 112) — 105 ha —, die werd bedijkt bij octrooi van 21 maart 1663, afgegeven aan Adriaan van Hecke en Jacob van Nispen⁹²) bleef als een zelfstandige eenheid bestaan tot de samenvoeging van 1942 met het waterschap Het Vrije van Sluis.

Na de vele herdijkingen, die hiervoor zijn vermeld was in het midden van de 17e eeuw het Nieuwerhavensche Gat — ontstaan bij de inundatie van 1587 — nog onbedijkt overgebleven. In 1739 werden daarin twee dammen gelegd, één bij Schoondijke ten westen van de tegenwoordige Rijksweg en één met spuisluis bij de huidige buurtschap Scherpbier. Het tussen beide dammen liggende deel moest dienen als spuiboezem.

**Nieuwer-
havenpolder**

Het ten oosten van de dam bij Schoondijke gelegen gedeelte was reeds ver dichtgeslibd. Op 20 februari 1742 werd dan ook octrooi verleend (en wel aan Willem van Citters en Jacob Hurgronje) tot indijking, die in 1744 geschiedde d.m.v. een ca 160 m lange dam aan de oostzijde. Daarmee was de Nieuwerhavenpolder (nr 113) — 137 ha — ontstaan.

Het duurde tot 17 december 1774 eer dat een bedijkingsoctrooi werd verleend aan de eigenaars C. K. van Citters c.a. van de tussen bovengenoemde dam en spuisluis gelegen schorren. Op dat octrooi kwam de Magdalenapolder (nr 114) — 74 ha — tot stand.

**Magdalena-
Snouck
Hurgronje en
Crane-
polders**

Bij octrooi van 22 oktober 1793 volgde afdamming van het laatste en westelijke deel van het Nieuwerhavensche Gat, hetgeen in 1794 geschiedde door de familie Snouck Hurgronje c.a. De naam Snouck Hurgronjepolder (nr 115) — 35 ha — is dus duidelijk.

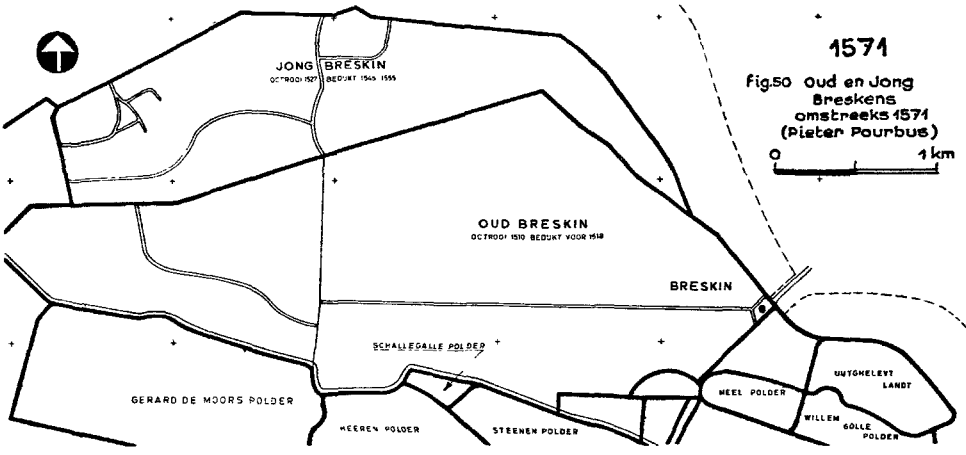
Tot slot werd in 1799 ten noordwesten van Oostburg de Cranepolder (nr 116) — 30 ha — aan de kreekafdammingen toegevoegd door Michiel Bruijnooge, die de ontstane polder noemde naar de Zierikzeesche burgemeester Marinus Cornelis de Crane.⁹³⁾

§ 8. POLDERS OP BRESKENSZAND — nrs 117 en 118 — G.

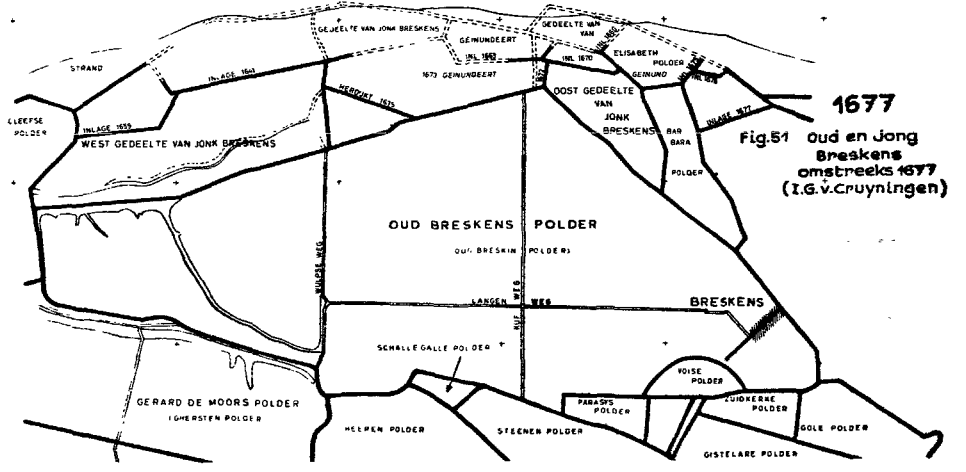
In de fig. 50 t/m 53 zijn een viertal fasen van de polders rond Breskens weergegeven. Verzanding en aanslibbing hadden veroorzaakt dat in de 15e eeuw in de mond van de huidige Westerschelde, ten noorden van de Groedsche polders „de schorren en anwerpen” van Breskenszand waren ontstaan. Door Maximiliaan van Oostenrijk werd in 1487 voor genoemde schorren een bedijkingsoctrooi verleend aan Philips van Kleef, heer van Ravestein. Vanwege de burgeroorlog (1488-1492) in Vlaanderen, waarbij Philips van Kleef zich aan de zijde der opstandelingen schaarde, werd de inpoldering uitgesteld. In 1497 werden nog ca 4300 ha schorren van het Breskenszand verpacht.⁹⁴⁾

In 1510, werd volgens een nieuw octrooi van 6 april,⁹⁵⁾ de (toen nog genoemd) Groot-Breskenspolder ingedijkt. Bij octrooi van 12 januari 1527, uitgegeven door Philips van Kleef, toen heer van Breskens,⁹⁶⁾ werd opnieuw een deel van Breskenszand bedijkt nl. de Jong Breskenspolder; de naam Groot Breskenspolder zal toen veranderd zijn in Oud Breskens. Behalve beide polders die „up de wilde ende openbare zee”⁹⁷⁾ lagen,

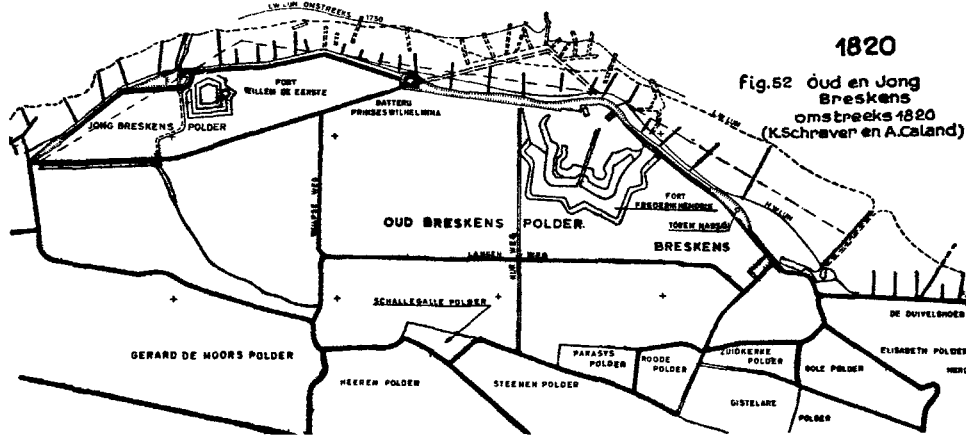
**Groot
Breskens-
polder**

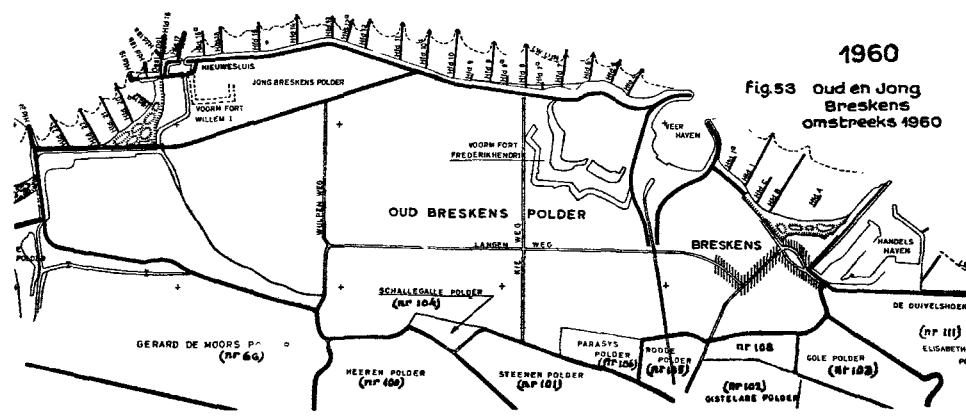
1574
 Fig.50 Oud en Jong
 Breskens
 omstreeks 1574
 (Pieter Pourbus)

1677
 Fig.51 Oud en Jong
 Breskens
 omstreeks 1677
 (I.G.v.Cruyningen)

1820
 Fig.52 Oud en Jong
 Breskens
 omstreeks 1820
 (K.Schraver en A.Caland)

1960
 Fig.53 Oud en Jong
 Breskens
 omstreeks 1960

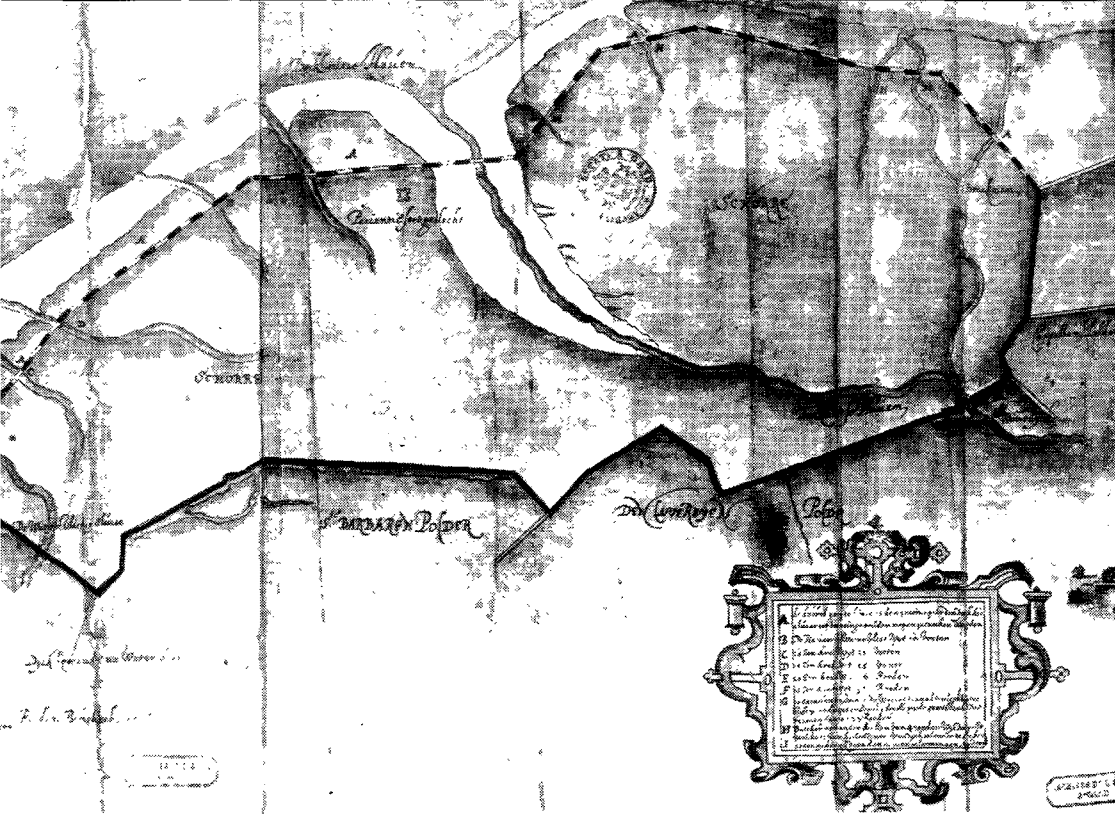
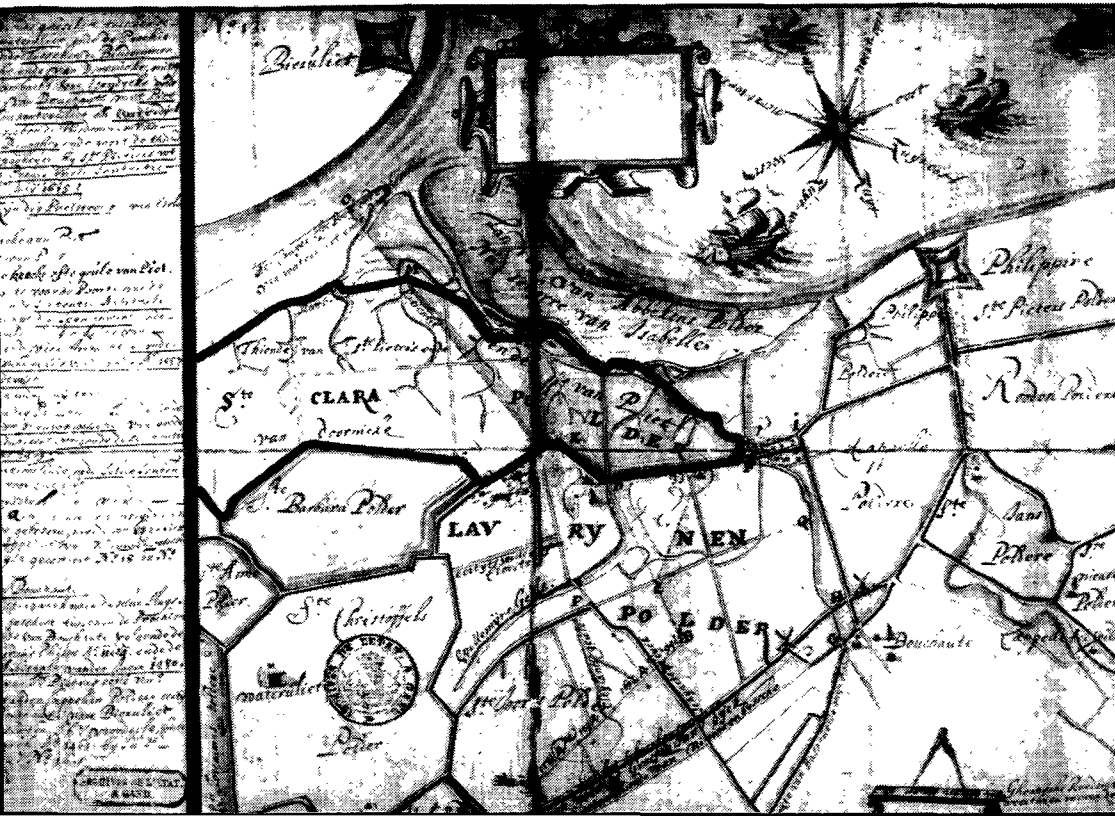

fig. 55. Kaart met bedijingsplan van de Clarapolder ten zuidoosten van IJzendijke, tot stand gebracht in 1614; in 1622 werden de dijken (geblokte lijn) doorgestoken.

Staatsarchief, Gent, verz. v. d. Meersch, no. 708

fig. 56. Kaart waarop de in 1650 herdijkte Clarapolder voorkomt. Het „schorre van Isabelle” is toen buitendijks gebleven.

werden verschillende kleinere bedijkingen op Breskenszand uitgevoerd, die echter alle verloren zijn gegaan. De Oud- en Jong Breskenspolders zijn gebleven, al ging dat met inundaties gepaard en moest vooral van Jong Breskens een groot deel aan de zee worden prijsgegeven.

De gebeurtenissen in 1583/85 brachten ook voor de polders van Breskens ingrijpende veranderingen. Parma had toen een groot gedeelte van Vlaanderen in handen. Om de opmars te stuiten werden in, wat nu West Zeeuwsch Vlaanderen heet, grote gebieden onder water gezet, waarbij ook de Bressiaanse polders waren betrokken.

Al in 1595 was namens de hertog van Kleef, als ambachtsheer aan de Staten van Zeeland verzocht „de heerlijkheid van Breskenszand weder in state te mogen brengen”, alsmede „dat de landzaten aldaar vrijelijk wonen en hun nering doen mochten”, wat door de Staten werd afgewezen „in aanziening des tijds en dat de vijand hem aldaar zocht te prevaleren tegen deze landen”.⁹⁸⁾

Nadat de Staten Generaal een request hadden ontvangen van Nicolaas Cauwe, rekenmeester van Zeeland,

Oud- en
Jong
Breskens-
polders

als in pacht hebbende gekregen van wijlen de laatste hertog van Kleef, de heerlijkheid van Breskenszand „met alle preëminentien van dien” en van andere ingelanden van Breskens, o.a. inhoudende:

„de landen van Breskens, door 't verloop van den oorloge nu omtrent 26 jaren „woest en onbewoond en van de zee ingenomen, waardoor de dijken weggelopen en „gebroken en drie groote zeegaten zijn ingevloed en nog dagelijks meer en meer de „zeegaten dieper worden en de dijken wegelopen en afnemen alles tot groote schade „en nadeele van Z. Doorluchtigheid”.⁹⁹⁾

werd op 11 november 1609 aan Nicolaas Cauwe octrooi tot bedijking verleend. In 1610 was er weer een Oud- en een Jong Breskenspolder. Laatstgenoemde polder kreeg het spoedig zwaar te verduren en veel land moest aan de zee worden prijsgegeven (men zie hiervoor de situatie van 1677 in fig. 51). Toen kwam de stormvloed van 26 januari 1682. De Jong Breskenspolder en het ten oosten ervan gelegen Barbarapoldertje overstroomden; het water stortte over de dijk van de Oud Breskenspolder waarvan alleen de hoogst gelegen delen droog bleven.

In een request van 4 mei 1685 van Oud en Jong Breskens aan de Staten Generaal wordt o.a. vermeld:

„zij hebben vele landerijen door het geweld van de zee verloren en verscheiden zware „inlagen moeten leggen, gelijkerwijs geschied is in den jare 1641, 1659, 1663, 1670, „1672, 1675, 1678 en 1681, met het gevolg dat de geschoten zeer hoog hebben „geloopt en dat zij verscheidene kapitalen hebben moeten opnemen”.

Vele werken werden uitgevoerd om Oud- en Jong Breskens alsnog te behouden. Dat lukte, maar niet dan met grote verliezen, vooral van de Jong Breskenspolder, waarvan momenteel nog slechts 45 ha over is. Van de Oud Breskenspolder (nu nog 567 ha) verdween alleen de meest noordelijk gelegen hoek in zee.

§ 9. EILAND- EN BRANDKREEKPOLDERS c.a.

— nrs 119 t/m 134 — H.

De (oude) Passageule, voor het eerst vermeld in 1470, (fig. 38) toen er plannen waren voor het graven van een verbinding tussen de Passageule ten oosten en het Coxysche Gat ten westen van Oostburg, was oorspronkelijk een wijde inham tussen het waterschap de Oude Yvene en de zgn. Waterlanden. Ze scheidde verder de Dierkensteenspolder (nr 88) van de polders Marguérite (nr 119) en St Joris (nr 120). Volgens Gottschalk zou waarschijnlijk in 1404 de „waardijk” tussen eerstgenoemde twee polders zijn bezweken waardoor een geul was uitgeschuurd.

Overstromingen en inundaties brachten ook in dit gebied een totale verandering. Zo vond in de 17e eeuw de (nieuwe) Passageule, enkele kilometers ten zuiden van de Brugsche Vaart, in het westen verbinding met het Zwin en met het Coxysche Gat (fig. 38). Zuidwaarts ontstond een aftakking in het huidige Belgische polderland, onder de naam Haantjesgat (ca 2 km t.O. van St Kruis).

**Marguérite-
polder c.a.**

Overigens waren al voor 1470 een aantal herdijkingen tot stand gekomen na de overstromingen van 1404, zoals de Marguéritepolder (nr 119) — 54 ha — in 1429, die aanmerkelijk kleiner was dan de polder St Margriet van vóór 1404. In 1450 volgde de St Jorispolder (nr 120) — 95 ha —, die door een zekere Willem de Wilde werd bedijkt. De St Kruispolder (nr 121) volgde in 1462, bedijkt door Jan de Plaet, koopman uit Brugge. Slechts 27 ha van de St Kruispolder hoort thans nog tot Nederlands gebied. Dezelfde koopman bedijkte in 1481 de St Lievenspolder (nr 122), waarvan 121 ha Nederlands gebied is.

Toen de familie de Baenst zich in 1499 associeerde met Jeronimus Laurijn, die aan het hof van Philips de Schoone hoge ambten bekleedde, kwamen grote inpolderingen tot stand. Eén daarvan was de Jeronimuspolder (nr 123), bedijkt in 1501; ongeveer 197 ha daarvan ligt nu in Nederland.

In 1523 werd de Passageulepolder bedijkt, die echter bij de overstroming in 1570 weer met de zee gemeen kwam te liggen; de „geule” hervond toen haar loop. Ten noorden daarvan werden in 1650 een aantal polders (nrs 87 t/m 91, Prins Willempr. 1e ged.) herdijkt; het opengebleven deel der Passageule (fig. 49) deed dienst als verdedigingslinie. In 1672 werden de polderdijken doorgestoken om de Fransen tegen te houden. Verdere herdijking ten zuiden van de „geule” had tot gevolg dat de oorspronkelijke Oude Passageulepolder in een noordelijk en een zuidelijk deel uiteenviel; de eerste (nr 90) is reeds genoemd in par. 6, de tweede Oude Passageulepolder (nr 124) — 103 ha —, werd in 1711 ten zuiden van de „geule” tegen het zgn. eiland van Brandkreek definitief herdijkt.

De Kleine Oudemanspolder (nr 125) — 117 ha — in 1526 bedijkt als deel van de oorspronkelijke Oudemanspolder werd in 1622 daarvan afgescheiden door het graven van de Brandkreek. De Vrijepolder, bedijkt in 1535, onderging hetzelfde lot als de Passageulepolder en werd ook in twee delen herdijkt; het noordelijk deel (nr 91) werd eveneens genoemd in par. 6; het zuidelijk deel (nr 126) — 70 ha — werd in 1711 herdijkt tegen de Brandkreekpolder (nr 127). De laatstgenoemde acht polders (nrs 119 t/m 126) — totaal omvattende 784 ha — vormden samen één watering bekend als de Generale Vrije polder of het Eiland.

In 1622 was nl. aan de zuidzijde van die polders een verdedigingslinie aangelegd, in welk kader het Haantjesgat aan de westzijde door een gegraven geul werd verbonden met de Passageule aan de oostzijde — de gegraven geul kreeg de naam Brandkreek —; ten noorden daarvan bleef het poldergebied als een eiland over (fig. 38). De zgn. Waterlanden waren zodoende in drie delen uiteengevallen. In 1664 werd de huidige Rijksgrens (grenspalen G.P. 330 tot G.P. 334) midden door de Brandkreek gelegd. Toen in 1711 de Brandkreek was afgedamd werden de aldus ontstane polders: Brandkreek (nr 127) — Ned. ged. 105 ha — en het oostelijk deel, genoemd Krakeelpolder (nr 128) — Ned. ged. 14 ha — bij de watering „het Eiland” gevoegd, dat daarna als waterschap Eiland en Brandkreek tot 1942 bleef bestaan. Fig. 54, p. 94 toont een gedeelte van de Passageule en de situatie van 1765/66 met de Eiland-Brandkreekpolders.

In 1772 werd ten zuidoosten van Oostburg een sterk kronkelend gedeelte van de Linie- of Passageule recht getrokken. Daardoor werd het noordwestelijk gedeelte van de polder Oude Passageule, behorende tot het zgn. „Eiland”, daarvan afgesneden en ontstond een aparte bedijking. Sinds die gronden in 1788 door de Raad van State werden verkocht aan mevr. de wed. van der Beke en later eigendom werden van haar zoon Jan van der Beke,¹⁰⁰ spreekt men van de Van der Bekepolder (nr 129) — 27 ha —.

Tussen de Brandkreek en de Braakman liggen ten zuiden van de Passageule nog een viertal polders op Nederlands gebied. Het zijn de nrs 130 t/m 133, t.w. de Grootte Oudemans-, de Grootte Jonkvrouw be-
zuiden-, de Clara- en de Thibautpolder. Oudemans-
en
(Jonkvrouw)
polders

De oorspronkelijke Oudemanspolder werd in 1526 bedijkt bij octrooi van hertog Filips, gegeven aan Jeronimus Laurijn; reeds in het najaar kon de verkaveling plaats vinden. In 1622 was door de polder de Brandkreek gegraven. Het deel ten westen daarvan staat daarna bekend als de Kleine Oudemanspolder (nr 125), hiervoor genoemd; het deel ten oosten werd de Staten Oudeman of de Grootte Oudemanspolder (nr 130) — 463

ha —, herdijkt in 1652, die overigens bij het vaststellen van de Rijksgrens in 1664 voor het grootste deel (361 ha) op „Oostenrijksen bodem” (België) kwam te liggen (zie ook fig. 54, p. 94). Langs de Rijksgrens werd door de Spaanse ingezetenen het westelijk deel van de zgn. Vrijen dijk (fig. 36) aangelegd, uit vrees voor de Nederlandse gewoonte om in geval van oorlogsdreiging een aantal polders te inunderen (vergelijk de Koningsdijk in Oost Zeeuwsch Vlaanderen, par. 16).

Eenzelfde verdeling onderging de Jonkvrouwpolder, die omstreeks 1546 was bedijkt. Door overstromingen, inundaties en herdijkingen zijn er vier Jonkvrouwpoleders ontstaan. Ten zuiden van de Passageule grenst aan de Groote Oudemanspolder de Groote Jonkvrouw bezuidenpolder (nr 131) — 174 ha —, die door de Vrijen dijk gescheiden is van de Kleine Jonkvrouw bezuidenpolder, die geheel in België ligt, (zie ook fig. 153, p. 318).

Clarapolder en Thibaut- polder

In fig. 55, p. 111 is een kaart gereproduceerd met een bedijkingsplan voor een partij schorren ten zuidoosten van IJzendijke. In 1614 werd deze vrij grote inpoldering tot stand gebracht; ze kreeg de naam Clarapolder, genoemd naar de landvoogdes Isabella Clara Eugenia.¹⁰¹⁾ Uit genoemde kaart blijkt dat de toenmalige Clarapolder zich veel verder noordelijk uitstrekte dan thans het geval is. De „kinderjaren” van de polder waren niet zo rooskleurig: acht jaren na de bedijking — in 1622 — werden de dijken doorgestoken met alle gevolgen van dien. Een aanvraag tot herdijking aan de Staten van Zeeland, gedaan in 1623, ontmoette bezwaren. Eerst op 24 augustus 1648 werd door de Staten octrooi verleend en volgde herdijking in 1650. De oppervlakte van de polder was toen aanmerkelijk kleiner, zoals ook blijkt uit fig. 56, p. 111. Het zgn. „schorre van Isabella”, (eertijds ook bekend als „landen van Abbekenspolder”) bleef buiten de bedijking. Nog waren rampen niet ten einde; in 1788 volgde een vierjarige inundatie; bij de stormvloed van januari 1808 bezweek de suatiesluis en op 6 augustus 1831 werd ca 100 m ten zuiden van de Kapitale dam een coupure in de zeedijk gemaakt om de polder nogmaals i.v.m. de „Belgische opstand” te inunderen.

De Patentieweg in de polder herinnert aan een oude schans (redoute) van die naam. De zuidelijke poldergrens is de Vrijen dijk, die de noordelijke dijk vormt van de thans Belgische Kleine Jonkvrouw-, St Barbara- en Laureinenpolders. De langs deze dijk gelegen woonwijken Mollekot en Maagd van Gent vormen twee Belgisch-Nederlandse grensgemeenschappen. De huidige Clarapolder (nr 132) is nog 546 ha groot.

Aan de noordwesthoek van de Clarapolder was in 1648 tevens de Thibautpolder (nr 133) — 34 ha —, vroeger ook wel Greniuspolder genaamd,¹⁰²⁾ als een gedeelte van de v.m. Jonkvrouwpolder bedijkt door

Hendrik Thibaut, heer van Aagtekerke enz. De dijk van deze polder is nog slechts ten dele aanwezig.

De Eiland- en Brandkreekpolders vormden één geheel met de aangrenzende Belgische polders en waren van het huidige West Zeeuwsch Vlaanderen gescheiden door de Passageule. Nadat deze geul aan de oostzijde (daar genoemd het Zuiddiep) in 1688 was ingepolderd (Grote Zuiddiepepr.) werd in 1735 in die polder een nieuwe geul, bedoeld als defensielinie, van de Passageule naar de Braakman gegraven. Ondanks diverse pogingen de Passageule als verbinding tussen Zwin en Braakman open te houden, kreeg de verzanding de overhand. Door het leggen van de Kapitale dam aan de oostzijde en van de Bakkersdam aan de westzijde in 1786/88 was „het Eiland” aan het latere West Zeeuwsch Vlaanderen gehecht. Het tussen beide dammen gelegen gebied kreeg de naam van Nieuwe Passageulepolder (nr 134) — 848 ha —; in de dammen werden suatiesluizen gebouwd.

Nw. Passageulepolder

§ 10. DE „OTTEVAERE EN VAN DAMME”POLDERS

— nrs 135 t/m 138 — J.

In het midden van de 17e eeuw lag aan de zuidoostzijde van het Zwin bij de samenkomst met het Coxysche Gat tegenover Sluis, een schor, dat in 1650 aan de bedijkers van de Prins Willempolder 1e ged. (nrs 87 t/m 91) was afgestaan, maar vanwege de ongunstige ligging toen nog niet werd bedijkt. Eerst op 8 september 1802 werd dit schor, met andere aangeslibde gronden in de districten Sluis (en Hulst), die inmiddels waren aangegroeid, door het Franse gouvernement ter bedijking uitgegeven aan de Compagnie Ottevaere. Deze concessie werd voor 32 jaar, te beginnen 23 september 1802, verleend. Aanvankelijk was de compagnie, die een zeer gemengde groep deelnemers omvatte, genoemd naar Thomas Danneels, vervolgens naar Ferdinand Ottevaere, broer van F. B. Ottevaere, maire van Dienze (B.), die ook deelnemer was en tenslotte naar J. Benteijn.¹⁰³) In het onderhavige geval gebeurde de bedijking evenwel niet zonder tegenspraak van de eigenaars van de Prins Willempolder. Laatstgenoemden gingen dan ook een proces aan en werden eerst op 17 oktober 1845 door de Hooge Raad der Nederlanden in hun recht hersteld.¹⁰⁴)

Olieslagerspolder

Inmiddels was de bedijking in 1803 gereed gekomen en had de naam Olieslagerspolder (nr 135) — 171 ha — gekregen. Vijf jaar later overstroomde de polder door de stormvloed van 1808; de schade werd evenwel spoedig ongedaan gemaakt.

Op 2 december 1805 hadden de Fransen onder generaal Dominicus Jozef van Damme (1871-1830) een schitterende overwinning behaald in

Austerlitzpolder

de slag bij het Moravische dorp Austerlitz. De generaal werd beloond met het grootkruis van het legioen van eer. Bovendien werd bij decreet van keizer Napoleon van 6 Fructidor, an XIII (23 augustus 1805) aan Van Damme vergunning verleend tot inpolderen van het verlande gedeelte van het Nieuwerhavense kanaal, dat voorheen de toegang tot de haven van Oostburg vormde. Zo ontstond in 1805 aan de noordzijde van het Coxysche Gat, de Austerlitzpolder (nr 136) — 90 ha —; het is duidelijk dat de eerste inpoldering van Van Damme naar de plaats van zijn zege is genoemd. Bij de vergunning, die voor een duur van 52 jaar werd verleend, had Van Damme het recht al de buitengronden ten noorden en ten zuiden van het Zwin in te dijken. Men noemde daarna de „Groote Plaet” — een zandbank, later een „schorre”, ter hoogte van Hazegras (zie fig. 36) in het Zwin — dan ook wel het „Eiland van Damme”. Het eigendomsrecht van de door hem verkregen polders is later een bron van processen geweest.¹⁰⁵⁾

**Sophia-
polder**

Ingevolge genoemde concessie van 23 augustus 1805 en de acte van 7 Brumaire XIV (29 oktober 1805) werd in het kamp te Boulogne aan dezelfde generaal Van Damme, die (pijnlijk voor de Zeeuwisch Vlamingen) ook een groot aandeel had geleverd om Zeeuwisch Vlaanderen voor Frankrijk te veroveren, toestemming verleend om te bedijken „de oude gronden van het Oostburger en Aardenburger ambacht en Beooster Eede, welke, ingevloed, het Coxysche Gat hadden doen ontstaan”.¹⁰⁶⁾

Dit Coxysche Gat was allengs verzand; de resterende kreek kreeg de naam Passageule. Na de reeds vermelde afdamming van het oostelijk deel van de Passageule in 1786/88 slibde de doodlopende inham ten westen van de Bakkersdam (zie fig. 36 en 49) snel dicht, zodat kort na 1800 inderdaad aan inpolderen gedacht kon worden. De bedijking werd voltooid in 1807. Van Damme gaf aan de aldus ontstane polder, de naam Sophia-polder (nr 137) — 329 ha —, genoemd naar zijn echtgenote Sophia 't Kindt. Ten behoeve van de concessionaris werd in het zuidwesten van de polder een houten paviljoen gebouwd, dat dienst deed als „zomerwoning” en omstreeks 1860 werd uitgebreid tot een hofstede.

**Aarden-
burgsche
Haven- en
Diomedepolder**

Dezelfde generaal Van Damme, deed in 1813 de toegang naar de haven van Aardenburg bij Slepeldamme (gelegen aan het Zwin of Coxysche Gat), voorgoed afsluiten. Daarmee was de Aardenburgsche Havenpolder (nr 12) — 104 ha — ontstaan.

Het sluitstuk van de activiteiten van Van Damme is de bedijking van de Diomedepolder (nr 138) — 179 ha —, die in 1827 gereed kwam. Ook dit geschiedde krachtens de concessie van 1805 door Napoleon verleend, en hoewel de „kleine Keizer” reeds lang uit deze streken was verdwenen en in 1821 overleden, was ze in 1827 blijkbaar nog geldig. De bedijking

werd genoemd naar de enige zoon van generaal Van Damme. De erven Van Damme hadden voor een geringe som het vruchtgebruik van de gronden gedurende 52 jaar.

§ 11. DE POLDERS ROND BIERVLIET — nrs 139 t/m 166 — K.

Uit vele overstromingen en rampen was Biervliet in het midden van de 16e eeuw overgebleven als een eiland, dat bestond uit de Oude Stads-
polder (nr 139) — 45 ha —, de kern van het Oude Biervliet. Daarbij werd later aan de zuidwestzijde het Brilspoldertje (nr 141) — 5 ha — gevoegd; de Kompolder (nr 140) — 6 ha — is in 1866 bedijkt.

Oude Stads-
polder c.a.

Midden 16e eeuw verkeerde Biervliet in zijn meest hachelijke situatie. Maar ofschoon in 1561 werd vermeld dat er sedert enkele jaren „grote apparentie van wasdomme”¹⁰⁷) viel te constateren, duurde het nog tot de volgende eeuw eer dat betere tijden voor deze omgeving aanbraken. Inpolderingen vonden plaats in 1619, 1638, in de periode 1660-1702 en in 1774-1776, alleen ten westen, noorden en zuiden van Biervliet. Eerst in 1804 werd ook ten noordoosten van Biervliet (in het gebied van de Braakman) land ingedijkt.

Ten noordwesten van Biervliet liggen de Kleine Zoutepolder (nr 142) — 33 ha — en de Grootte Zoutepolder (nr 143) — 66 ha —, die lang droog waren gebleven maar in 1532 overstromden. Herdijking volgde in 1619. Voor zover de Geertruidapolder (nr 144) — 113 ha —, oorspronkelijk bedijkt in 1539, geïmundeerd was moet deze eveneens in 1619 zijn drooggelegd: nadat op 6 augustus 1617 een bedijkingsoctrooi was afgegeven voor inpoldering van 600 gemeten, grotendeels ten westen van de Geertruidapolder liggende schorren werden deze in 1619 ingepolderd, nadat ze door de erven Hieronimus Laurin¹⁰⁸) voor 16 gulden per gemet waren verkocht. De bedijking kreeg de naam Oranjepolder (nr 145) — 413 ha —. De situatie van de polders rond Biervliet is aangegeven in fig. 57.

Ten noordwesten van de Oranjepolder verkochten de erven Laurin in 1638 nogmaals een partij schorren aan ene Pieter Rombouts voor 6 gulden per gemet. Bij octrooi van 11 juni 1638 werden die schorren ingepolderd door de landmeter Pieter Gillissen. De bedijking kreeg de naam Amaliapolder (nr 146) — 372 ha — genoemd naar de gemalin van Prins Frederik Hendrik, Amalia van Solms. In 1666 werd ten zuiden van Biervliet nog een klein schor bedijkt, dat de naam Mariapolder (nr 147) — 32 ha — kreeg en spoedig moet zijn gevolgd door bedijking van de ten zuiden daarvan liggende St Annapolder (nr 148) — 33 ha —.

In 1678 of 1679 werden schorren en aanwassen ten noorden en ten westen van Biervliet verkocht aan de heren Van der Nisse, Van den
Helena- en
St Pieters-
polder

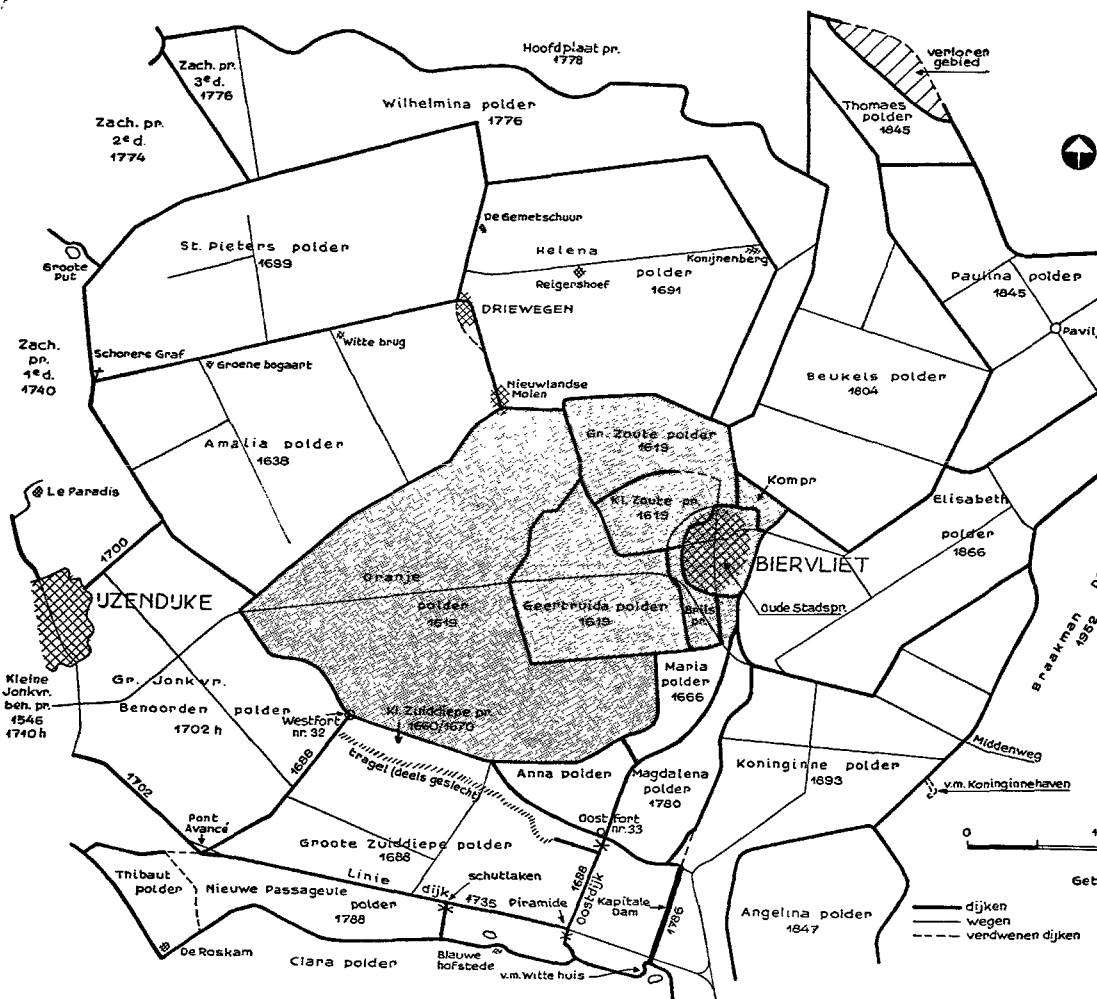

fig. 57. Situatie van de polders rond Biervliet. Het grijs getinte gebied was het eiland van Biervliet van 1619-1638. De aanduiding „tragel” betekent „lage kade”.

Brande, Ingelse, Van de Perre, Zuidland, De Huibert en Steengracht, allen van toen bekende Zeeuwse families. In 1691 werd het noordelijk deel van die aanwassen bedijkt door de heren Antonie de Huibert van Kruiningen, Willem van Zuidland, Johan Goris en mr Zacharias Paspoort. De bijna zeshoekige bedijking, die daardoor ontstond kreeg de naam Helena-polder (nr 149) — 315 ha —; eertijds ook wel Kruiningenspolder genoemd.¹⁰⁹⁾

Enkele jaren later — in 1699 — volgde bedijking van het westelijk deel der aanwassen, dat de naam St Pieterspolder kreeg (nr 150) — 309 ha —.

Tussen de Biervlietse Oranjepolder en de Clarapolder stroomde het

Zuiddiep als oostelijk verlengstuk van de Passageule; de daarbij behorende **Zuiddiepen** (Jonk-vrouw) polders schorren werden in 1663 door François le Boeuf, heer van Watervliet, verkocht aan Sr Jan van der Swalme te IJzendijke.¹¹⁰) Een nevengeul aan de noordzijde van het Zuiddiep verlandde en werd tussen 1660-1670 als Klein Zuiddiepepolder (nr 151) ingedijkt. Ook de hoofdgeul verlandde zodat in 1688 de Grootte Zuiddiepepolder (nr 152), grenzend aan de Clarapolder, werd aangewonnen bij octrooi van juni 1688. Door aanleg van de eerder genoemde defensielinie (doorgraving Passageule naar Braakman) in 1735 werd de Grootte Zuiddiepepolder aan de zuidzijde aanmerkelijk verkleind. De Zuiddiepepolders zijn thans samen nog 228 ha groot. Het aan defensie afgestane deel werd in 1788 bij de Nieuwe Passageulepolder herdijkt.

De Kleine Jonkvrouw benoorden (de geul Zuiddiepe) nr 153 — 155 ha — en de Grootte Jonkvrouw benoordenpolder (nr 154) — 278 ha — zijn twee herdijkte poldergedeelten van de hiervoor reeds genoemde Jonkvroutpolder uit 1546. De meermalen geïnundeerde en evenzovele malen herdijkte Kleine Jonkvrouw benoordenpolder is na de herdijking van 1710 droog gebleven. De Grootte Jonkvrouw benoordenpolder, die in 1650 was herdijkt, overstroomde in 1673, waardoor een verbinding werd verkregen van het noordelijk geulensstelsel (Jonkvroutwengat) tussen Biervliet en IJzendijke met de Passageule.

Met de al eerder genoemde bedijkingen van de Amaliapolder (nr 146) in 1638 en van de St Pieterspolder (nr 150) in 1699 was het schor- en geulgebied tussen Biervliet en IJzendijke teruggebracht tot een betrekkelijk smalle strook van ong. 1 km breed. Vermoedelijk kwam het vloedwater vanuit het noorden door het Jonkvroutwengat en vanuit het zuiden door de Passageule tezamen bij IJzendijke, waar dan een wantij was. Althans in 1700 werd daar een dam gelegd tussen IJzendijke en de Amaliapolder, waardoor het eiland van Biervliet met IJzendijke was verbonden. In 1702 volgt dan herdijking van de ten zuiden van die dam gelegen Grootte Jonkvrout benoordenpolder.

De bekende vestingbouwkundige Menno van Coehoorn werd bij die inpoldering ingeschakeld omdat men verzekerd wou zijn dat het verdedigingssysteem van de wallen van IJzendijke zo weinig mogelijk van zijn functie zou verliezen.¹¹¹) Dit werd bereikt door aanleg van een waterlinie (bekend als de Oude Linie), die via het Westfort en het Oostfort (nrs 32 en 33 op fig. 57) naar de Braakman leidde.

Zoals gezegd was in 1700 het „IJzendijkse Gat” of „Jonkvroutwengat” **Zacharias- en Wilhelmina-** afgedamd bij IJzendijke; ten noorden daarvan lagen de IJzendijkse **polders** schorren. Gelet op de aanduidingen op de Hattinga kaarten werden in 1740/74/76 de Zachariaspolders bedijkt (fig. 58, p. 112). Vermoedelijk

in 1740, werd de Manteaudijk (ten noorden van het Manteaupoldertje) doorgetrokken en ontstond de Zachariaspolder 1e deel (nr 155) — 229 ha —; met een betrekkelijk „kleine operatie” waren enkele honderden ha land gewonnen. De Zachariaspolder 2e deel (nr 156) — 89 ha — volgde in 1774. Beide delen noemde men destijds „den Jongen Zachariaspolder”.

Langs de noordzijde van de St Pieterspolder en langs de noord- en oostzijde van de Helenapolder werd op octrooi d.d. 30 januari 1775 in 1776 de Wilhelminapolder (nr 157) — 313 ha — bedijkt. In het westen daarvan ligt nog een klein gebied dat toen tot de Generaliteitslanden behoorde; het wordt genoemd Zachariaspolder 3e deel (nr 158) — ruim 30 ha —. De naam der Zachariaspolders verwijst naar mr Zacharias Paspoort, in 1691 penningmeester van de Helenapolder.

Fig. 58, p. 112 is een reproductie van een kaart waarop genoemde polders voorkomen met daarop o.a. de volgende aantekening:

„zooals deselve zijn gemeten en afgecavelt door de Ingenieur J. I. Freytag en den „Landmeter D. W. C. Hattinga, waar bijgebracht den Jongen Zachariaspolder 1e „deel volgens de Kaarte en Afcavelinge door P. van Hove en A. J. Eversdijk ten „jaare 1772 daar van gedaan”.

**Magdalena-
polder ca.**

Tussen Biervliet en de Braakman vond eerst daarna een zevental bedijkingen plaats van jonge schorren — of zo men wil grotendeels herdijkingen van overstroomde gebieden —. Het begon in 1780 met bedijking van de Magdalenapolder (nr 159) — 60 ha — ten zuiden van Biervliet. De geïnteresseerden waren mr Jacobus Mersen, heer van Nieuwvliet, Machiel Faro, Pieter Alvarez, heer van Westdorpe en Johan Abr. Staal. Een dijkdoorbraak aan deze polder in 1808 werd spoedig hersteld.

Bij octrooi van 8 september 1802, door de Franse regering afgegeven aan de meergenoemde (par. 10) Compagnie Ottevaere uit Gent, voor bedijking van de schorren tussen Biervliet en Hoofdplaat, ontstond in 1804 de Nieuw Biervlietsche polder (nr 160) — 302 ha —, naderhand Beukelspolder genoemd. Die naam zal velen niet vreemd klinken, gezien de (overigens wel omstreden) uitvinding van het haringkaken door Willem Beukelsz te Biervliet in de 14e eeuw. Op 24 januari 1821 heeft het Nederlandse gouvernement de rechten van het domein op de gronden van de Compagnie Ottevaere overigens verkocht aan de Compagnie Benteijn. Vele van die gronden zijn opgeëist door particulieren. Zo is een deel van de Beukelspolder, grenzend aan de Wilhelminapolder later toegekend aan zekere A. Thomaes te Biervliet.¹¹²⁾

Ongeveer 72 bunders schorren vóór de Beukelspolder (noordwestelijk deel) waren in 1843 eigendom van C. B. Thomaes. Constantinus Bernardus Thomaes uit Waterland-Oudeman in België had zich in 1803 in de Helenapolder gevestigd. In die tijd waren de grondprijzen laag; er was nl. vrees dat het land voorgoed aan de Fransen verloren was. Anderen,

zoals Thomaes zagen er echter wel wat in. Vooral zijn zoon Augustinus Bernardus heeft zich beijverd om de hiernagenoemde vier polders te doen bedijken.¹¹³) Het zuidoostelijk deel (ong. 226 ha) was eigendom van de Staat. De familie Thomaes — destijds betiteld als „rijk geworden landbouwers” — had bedijkingsplannen, ook voor de schorren van de Staat. Dat was voor de Administratie der Domeinen aanleiding om op zaterdag 1 juni 1844 te Sas van Gent ten overstaan van notaris C. E. Vermandel, „residerende” in het „Logement van Zeeland” aldaar, de 226 bunders van de Staatsschorren te veilen. Die schorren werden gekocht door de compagnie van Pussemier te Assenede (B.).¹¹⁴) Het resultaat was dat in 1845 twee bedijkingen gelijk werden uitgevoerd en voltooid, met een scheidingsdijk tussen de schorren van de familie Thomaes en de vm. Staatsschorren; die scheidingsdijk is dus één van de weinige dijken, die nooit zeedijk zijn geweest. Het noordelijk gedeelte werd de Thomaespolder (nr 161) — 74 ha —, het zuidelijk gedeelte werd de Paulinapolder (nr 162) — 225 ha —. De bedijkingen waren overigens niet zonder stagnatie verlopen en er moest zelfs een compagnie soldaten te Biervliet gelegerd worden om „werkstakingen onder de polderjongens” in toom te houden. Midden in de in wording zijnde Paulinapolder werd op een hoogte van 1 m boven het maaiveld een permanent stenen directieverblijf gebouwd, dat voorzien was van een achtkantige koepelkamer. Men vindt er thans een boerderij „Het Paviljoen”.

Bij Zijner Majesteits besluit van 15 april 1865, nr 37, werd vergunning verleend aan o.a. Jacobus Thomaes tot bedijking van de domaniale schorren in de Braakman gelegen voor de Beukespolder en voor de Paulinapolder.

De eerste aanbesteding van het bedijkingswerk werd door de Minister van Financiën afgekeurd. Bij een herbesteding in 1866 werd het werk gegund voor f 152.900. Tot de werken behoorden het graven van een suatiekanaal, het bouwen van een suatiesluis aan de mond van het kanaal, het aanleggen van een los- en laadplaats en het bouwen van een sluiswachterswoning. De aanleg van wegen en het graven van sloten werd afzonderlijk aanbesteed voor f 7798.^{114a}) De bedijking, die in 1866 gereed kwam, kreeg de naam Elisabethpolder (nr 163) — 242 ha —, genoemd naar de echtgenote van Jac. Thomaes, Elisabeth van Remoortel. Met het uitwateringswaterschap „De Verenigde polders van de sluis te Biervliet” (zie hfdst. IV) werd een overeenkomst gesloten voor de afwatering, waardoor in een lang gevoelde behoefte werd voorzien.

In fig. 59, p. 129 is een reproductie van een kaart van „den nieuwen polder nabij Biervliet, bij het Kadaster bekend onder sectie D der gemeente Biervliet” (thans gemeente Terneuzen) afgebeeld. De polder is destijds verkaveld in ongeveer 70, bijna alle rechthoekige, kavels.

Gelet op de toenmalige activiteiten van de familie Thomaes is het wel aardig te vermelden dat aan één der nevengeulen van de Westerschelde ter hoogte van voornoemde polders, enkele jaren geleden door de Studiedienst Vlissingen van de Rijkswaterstaat, de naam Thomaesgeul is gegeven.

**Angelina-
polder**

Tegen het midden van de vorige eeuw was in het zuidwestelijk schor- en krekengebied van de Braakman een hoog gelegen schoreiland ontstaan:

„gewoonlijk de Savoyaard genoemd, zoo men wil naar een paar Savoische bedelaars, „die bij gelegenheid van een Biervlietsche kermis de schorren van de Braakman „overstaken en, in dien omtrek verrast door den opkomenden vloed, verdronken”.¹¹⁶⁾

De zgn. Savojaardsplaat lag volgens de topografische kaart van 1887 overigens veel meer noordelijk in de Braakman als bedoeld schor. Eerstgenoemd schoreiland werd in 1846 door het domeinbestuur aan Aug. B. Thomaes voor f 120.000 verkocht. Bedijking van deze opwas volgde in 1847 waarvoor een ringdijk van ong. 6,5 km lang nodig was; het zo ontstane eiland — 247 ha groot — kreeg de naam Angelinapolder (nr 164), eveneens genoemd naar een familielid van één der bedijkers. De polder, oorspronkelijk grotendeels tot Philippine behorend, werd in 1892 geheel bij Biervliet gevoegd als gevolg van een grenswijziging tussen Biervliet en Philippine.

**Koninginne-
polder en
Van Dunné-
polder**

In 1891¹¹⁶⁾ werd bij Ged. Staten van Zeeland een aanvraag ontvangen om vergunning tot bedijken van bijna 285 ha buitengronden gelegen in de Braakman ten westen en ten noorden van de Angelinapolder en grotendeels behorende aan de Staat der Nederlanden. De daarvoor benodigde dijk aanleg werd in 1892 aanbesteed voor f 96400¹¹⁷⁾ en kwam in 1893 gereed. Daarmee was het sinds 1847 bestaande eilandje Angelinapolder met het vasteland verbonden. De nieuwe bedijking kreeg de naam Koningindepolder (nr 165) en is 295 ha groot.

Aan de zuidzijde was daardoor tussen de Clarapolder en de Angelinapolder een inham ontstaan, die zeer gunstig lag om snel te verlanden. Het verwondert dan ook niets dat in 1905 ter inzage lag, een vergunningaanvraag tot bedijking van ca 50 ha buitengronden tussen de Clarapolder en de Angelinapolder onder de gemeenten Biervliet en Philippine. De bedijking, die eind 1906 werd aanbesteed voor f 16800¹¹⁸⁾ kwam in 1907 gereed. Ze werd genoemd Van Dunnépolder (nr 166) — 51 ha —, de laatste inpoldering ten westen van de Braakman (zie fig. 97). De zelfstandigheid van deze en een aantal andere polders bleef voortbestaan tot 1942, toen alle polders (behalve de internationale en de calamiteuze) werden ondergebracht bij het toen opgerichte waterschap „Het Vrije van Sluis”.

§ 12. DE HOOFDPLAATPOLDER — nr 167 — L.

Ongeveer 3 km ten noorden van Biervliet stroomde rond 1600 in de richting noordwest-zuidoost een sterk kronkelende geul, genoemd het Hoogplaatse Gat, later Kromme watergang. Ten zuiden daarvan lag het toen grotendeels geïnundeerde Zeeuwsch Vlaanderen, ten noorden de Hooge Plaat, een vrij omvangrijke opwas, die kort na 1600 zijn grootste omvang had bereikt.

De „Hoog-plaat” of „Hooge Plaat” ontleende haar naam aan de hoge ligging; de zandafzettingen en aanslibbingen waren blijkbaar zo intensief geweest dat zelfs schorbegroeiing kon plaats vinden. De plaat was toen rijp geworden voor beweiding met schapen, destijds na de „oogst van zeekraal en lamsoor” een eerste vorm van exploitatie van buitendijks gelegen gronden.

Bij besluit van 4 juni 1624 deden de Edelmogenden, uit naam van de Grafelijkheid, door de Rentmeester-Generaal bewesterschelde, Jan Reigersberghe, de schorre openbaar verpachten voor de tijd van 23 achter-eenvolgende jaren.¹¹⁹) Op de hoogste punten van de schorren waren zes zgn. stelbergen opgeworpen, die als volgt bekend waren:

Stel naast de Sasput, Noord Stel (met vliedbergje), West Stel, Hoofd Stel, Oost Stel en Nieuwe Stel; ze zijn in fig. 62 aangegeven. In 1642 was de Plaat door stormschade zoveel afgenomen, dat het schor onbruikbaar werd, zodat het uit de pacht werd genomen; de Staten gaven kwijtschelding der pachtpenningen.

We wijzen erop dat aan de overzijde van de Honte of Westerschelde omstreeks die tijd (1616) de in 1530 overstroomde Borsselepolder (1400 ha) was herdijkt. Tussen de Hooge Plaat en Borssele werd het buitendijkse gebied hierdoor aanmerkelijk versmald. Bij hoge vloed nam dus het doorstroomprofiel af en dit kan van invloed zijn geweest op de hoofdstroom, die wellicht mede daardoor meer zuidwaarts werd geleid met als gevolg afneming van de Hooge Plaat. Die plaat werd nl. zuidwaarts opgedrongen; daardoor verlandde de scheidingsgeul met Biervliet. Men sprak van „t Verlande Vaarwater, scheijdinge van de Hoofdplaat”.

In augustus 1664 werden echter weer „schorren met stelle en herdershuis” op de Hoofdplaat verpacht, nu voor 21 jaar en voor f 14 jaarlijks. Enkele jaren later is ook sprake van enige bewoning van de „Hoogplaat” en in 1681 wordt Bartholomeus Willaart genoemd als stellenaar. De zgn. stellenaars kozen destijds de stelbergen als hun domein. Tot 1728 zijn er regelmatig aanwijzingen van bewoning der stellen op de „Hoog-plaat” door het geslacht Willaart.¹²⁰) In dezelfde periode werden gedeelten van de Borsselepolder en van de aangrenzende Wolphertspolder buitengedijkt (deel III, p. 137/139).

Nadat de Staten van Zeeland in 1704 besloten de schorren „de Hooge Plaat bij Biervliet met ambachtsgevolgen” publiek te verkopen werd dat gebied een middelpunt van jarenlange twist. Het bestuur van Biervliet, dat op het rechtsgebied aanspraak maakte, kwam in verzet; de ambachtsheer van Breskens en het College van het Vrije van Sluis meenden daar eveneens rechten te hebben. 's Graven stroom (de Schelde) kwam in het geding en de verkoop ging niet door.

Door de verlanding van de reeds genoemde scheidingsgeul was de Hooge Plaat veranderd van opwas in aanwas. De Algemeene Staten beweerden dat de aanwas van het overstroomde land van Vlaanderen aan de Staat toekwam. De Staten van Zeeland verdedigden hun rechten door nog steeds de Hooge Plaat te beschouwen als een opwas in de Schelde. De strijd werd fel gestreden en de geschillen konden moeilijk tot een oplossing worden gebracht en bleven tientallen jaren slepen.

Voor mr Willem Schorer, president van de Raad van Vlaanderen was de gang van zaken aanleiding om een tweetal geschriften te doen verschijnen waarin op rechtsgronden de rechten van Zeeland op de betwiste Hooge Plaat werden aangetoond. Anderen (Leendert van Oosdorp en L. F. de Beaufort) benaderden de zaak meer op historische gronden. In 1772 klimt mr Schorer nogmaals in de pen naar aanleiding van een verschenen tractaat van onbekende hand. Hij is dan woedend en spuit zijn woede in een geschrift getiteld:

„Zeedige bedenkingen op Zeeker naamloos Tractaatje”. Zijn en van Oosdorp's tegenstrevers noemt hij: „Letterbeulingen” en raadt hun aan „dat zij (om van den „Helleborum, dat heilzaam nieskruid voor geconstipeerde harsenen, niet te ge-
„wagen), zonder uitstel met d'eersten Postwaegen naar Amersfoort vertrekken,
„alwaer men Luyden, door een konstgreep van soortgelijke wangevoelens, vrij civiel
„en behendig helpt”.¹²¹⁾

In 1775 werd de Hooge Plaat nauwkeurig in kaart gebracht en werden plannen en berekeningen gemaakt tot bedijking der onderhavige schorren. Men scheen tot een vergelijk te willen komen, hetgeen tenslotte ook lukte. In de Conventie van 31 augustus 1775 kwam men overeen om het oostelijk of $\frac{3}{5}$ deel van de Hooge Plaat aan de Provincie Zeeland en het westelijk of $\frac{2}{5}$ deel aan de Generaliteit toe te wijzen. Op de scheiding tussen beide delen zou men een kade aanleggen.

De aanbesteding van de bedijking met aanverwante werken vond plaats in 1777 te IJzendijke voor een som van f 235100. De bedijkingswerken, die onder directie stonden van kapitein-luitenant ingenieur de Freitag kwamen in 1778 gereed; de naam Hoofdplaatpolder lag voor de hand. Het oostelijk deel werd door de Staten van Zeeland tot een aparte ambachtsheerlijkheid gemaakt, het westelijk deel kwam onder het rechtsgebied van het Vrije van Sluis. De scheiding tussen beide delen werd de

Hooge weg genoemd. In de fig 60/61, p. 130 zijn beide inpolderingen aangegeven.

De laagwaterlijn lag bij de bedijking 250 m — 400 m uit de zeedijk, terwijl vrijwel overal een ettelijke honderden meters breed schor aanwezig was. Maar het is haast onvoorstelbaar hoe snel het voorland werd opgegruimd. Nog geen twintig jaar na de inpoldering — in 1795 — was men al genoodzaakt de eerste respectabele inlagen te maken. Nadien volgde aanleg van een aantal kleinere inlagen o.a. in 1797, 1802, 1807, 1811, 1814, 1816 en 1828. Behalve een tweetal kleine afsnijdingen in 1932 en 1964 aangebracht tengevolge van een tweetal dijkvallen, werd de laatste inlaag in 1921/22 aangelegd. Ze zijn alle in fig. 62 aangegeven. De laagwaterlijn was van 1775-1814 ongeveer 300-800 m landwaarts getrokken, d.w.z. gemiddeld 8-20 m per jaar.

Ofschoon er sprake was van verwaarlozing van het dijkbeheer in de Franse tijd, ontkomen we niet aan de indruk dat de bedijking van de Hoofdplaatpolder in 1778 een te forse ingreep in het regime van de Westerschelde is geweest, die niet ongestraft kon blijven. Met de bedijking van de Hooge Plaat was nl. de Westerschelde tegenover Borssele met ongeveer 2½ km versmald; daarvan heeft men ongeveer 700 m prijs moeten geven. Deze gang van zaken is geheel vergelijkbaar met die bij Borssele (1616 bedijkt, 1728 ong. 700 m verloren)! Van de oorspronkelijke zeedijk van de Hoofdplaatpolder is nog ruim 10 km dijk aan de westzijde en ong. 2 km aan de oostzijde van de polder aanwezig. Alleen de westelijke hoek baart de laatste jaren grote zorgen.

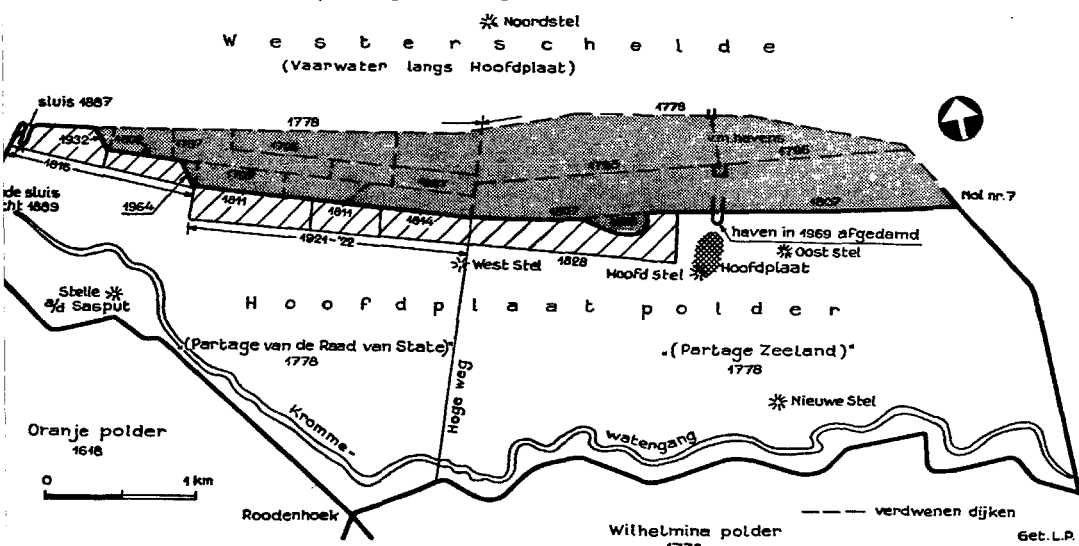

fig. 62. De inlagen van de Hoofdplaatpolder. Het grijs getinte gebied (ong. 290 ha) is onder water verdwenen; de enkel gearceerde gebieden (ong. 88 ha) zijn de huidige inlagen. Van de aangeduide voormalige zes „stellen” lag de „Noordstel” op de huidige Hooge Springerplaten.

OOST ZEEUWSCH VLAANDEREN

Tijdens het vooronderzoek dat voor het samenstellen van dit werk verricht moest worden bleek dat ing K. J. J. Brand te Hulst, bezig was met een reconstructie van de bedijkingen van Oost Zeeuwsch Vlaanderen in de loop der eeuwen. Hij was zo bereidwillig toe te staan dat een viertal door hem vervaardigde kaarten voor dit werk werden gebruikt; ze zijn afgedrukt in de fig. 63 t/m 66 en kunnen dienen ter verduidelijking van de beschrijving van de hiernavolgende poldergroepering M t/m X en deels van de poldergroepen Y en Z.

De stormvloed van de 12e eeuw hadden de landen van Hulsterambacht kort vóór 1200 in één groot schorgebied veranderd; kreken en geulen slingerden zich door de voormalige landen. Er ontstond een „archipel” van eilanden waarin een aantal zgn. „oude kernen” bleef bestaan. Enkele grote geulen domineerden en verdeelden het schorgebied in afzonderlijke delen. Tussen de landen van Hulst en van Hontenisse stroomde in oostwestrichting de Vogelkreek; men sprak van het Noordermoeras ten noorden van die kreek en van het Zuidermoeras ten zuiden van die kreek. In het zuidwesten werd het gebied begrensd door de Saxvliet, die vanuit de toen zogenoemde Honte bij de tegenwoordige Hellegatpolder naar Hulst stroomde. Hulst, dat toen al in opkomst was (zie hfdst. V), had op die manier een natuurlijke haven gekregen.

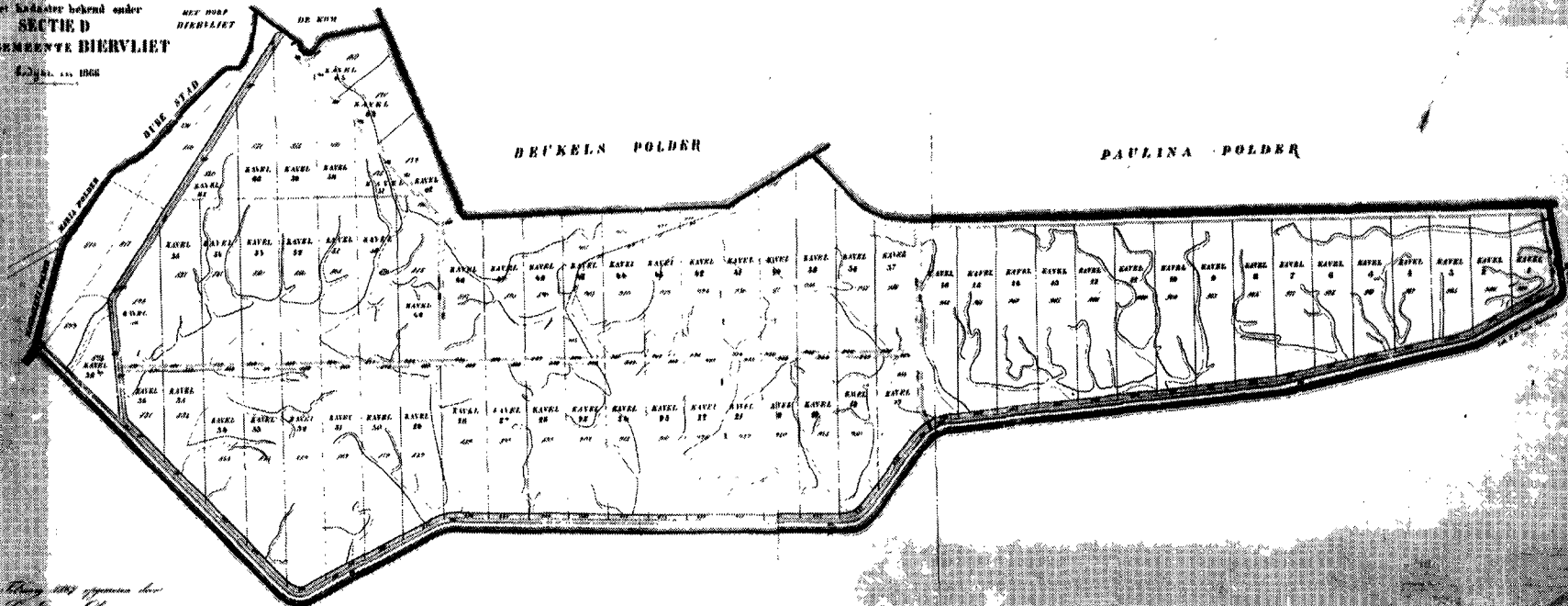
§ 13. DE POLDERS VAN HONTENISSE EN VAN OSSENISSE — nrs 168 t/m 185 — M.

Zandpolder,
Mariapolder
en
Noordhof-
polder

Bij de oudste herdijkingen van die overstroomde gebieden uit de 12e eeuw horen ongetwijfeld de polders van Hontenisse. De huidige situatie van deze polders is getekend in fig. 67. In 1183 waren de gronden tussen Ossenisse en Hontenisse door graaf Philips van Vlaanderen aan de St Pietersabdij te Gent geschonken. Waarschijnlijk omdat het land onbedijkt was gebleven schonk de volgende graaf Balduinus van Vlaanderen dezelfde gronden 13 jaar later aan de abdij van Ter Duinen; door een akte van 24 juli 1196 van de abt van St Pieter bekrachtigde deze de schenking.¹²²⁾ Van de landen, die toen nog grotendeels uit onbedijkte schorren bestonden, was de Zandpolder (nr 168) — 259 ha — reeds in 1170 vermeld.¹²³⁾ In deze polder werd de uithof (een nederzetting voor monniken) „het Hof ter Zande” gebouwd; in de volksmond sprak men later van „Het Klooster”, wat dit hof evenwel nooit geweest is. Dat in de directe omgeving een dorp met de naam Kloosterzande ontstond is dus niet zo vreemd. Kort na de schenking van 1196 zijn de monniken van de abdij Ter Duinen in dit gebied aan het bedijken gegaan, — hun activiteiten bij bedijkingswerken in Vlaanderen, Holland en Zeeland waren allerwege bekend —.

Kaart
VAN DEY NIEUWEN POLDER
 bij BIERVLIET
 bij het Kadaster bekend onder
SECTIE D
 DER GEMEENTE BIERVLIET
 1867

1867

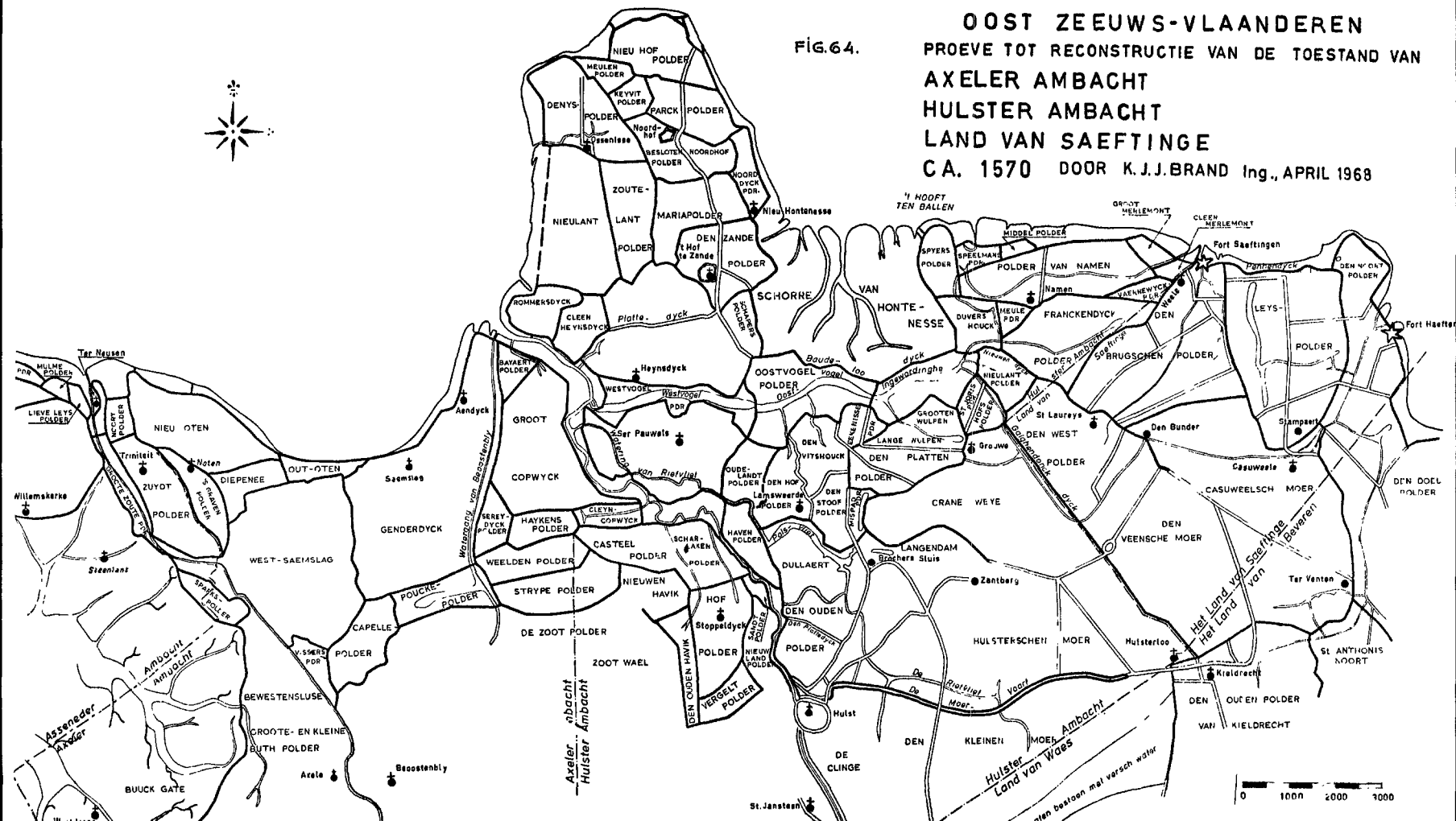
A. van Dooren
 Landmeter van het Kadaster
 1867

fig. 59.

Kaart van de Elizabethpolder bij Biervliet in februari 1867 opgemaakt door C. J. van Dooren, landmeter van het Kadaster.

FIG.64.

OOST ZEEUWS-VLAANDEREN PROEVE TOT RECONSTRUCTIE VAN DE TOESTAND VAN AXELER AMBACHT HULSTER AMBACHT LAND VAN SAEFTINGE C.A. 1570 DOOR K.J.J.BRAND Ing., APRIL 1968

0 1000 2000 3000

FIG.65. PROEVE TOT RECONSTRUCTIE VAN DE TOESTAND VAN
 AXELER AMBACHT
 HULSTER AMBACHT
 LAND VAN SAEFTINGE
 C.A. 1670 DOOR K.J.J.BRAND Ing., APRIL 1968

0 10 20 30

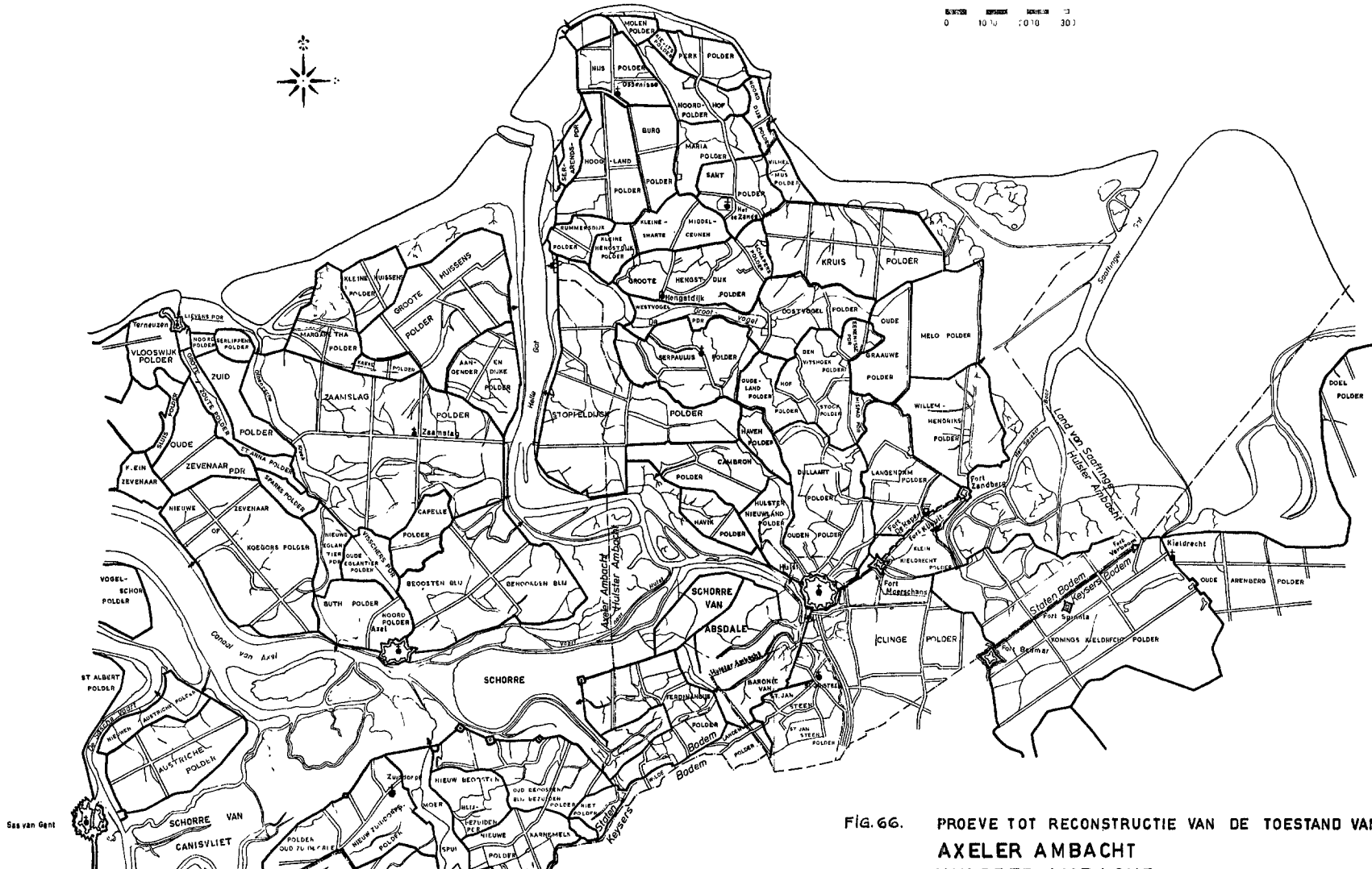

FIG. 66. PROEVE TOT RECONSTRUCTIE VAN DE TOESTAND VAN AXELER AMBACHT

Het door hen nabij het huidige Walsoorden gestichte Noordhof in de Noordhofpolder (nr 170) was reeds in 1210 gebouwd.¹²⁴)

In de periode 1196-1210 moeten dus de Mariapolder (nr 169) — 237 ha —, genoemd naar de Heilige Maagd en de „Besloten Noortpolder”, later genoemd Noordhofpolder (nr 170) — 223 ha —, genoemd naar het in de noordzijde van die polder gebouwde Noordhof, zijn bedijkt. De poldergedeelten ten westen van de huidige buurtschap Noordstraat (fig. 67) noemt men ook wel Klein Lammersvelde (zuid. ged.) en polder Groot Lammersvelde (noord. ged.).

Omstreeks dezelfde tijd moet ten noordoosten daarvan de „Besloten Noordhofpolder” — later Paerkpolder of Perkpolder genoemd (nr 171) — 166 ha — zijn bedijkt. Ten noordwesten daarvan volgden de Keynes-, Keyvit- of Kievitpolder (nr 172) — 24 ha — en de Meule- of Molenpolder (nr 173) — 52 ha —, alsmede de Nieu Hoes- of Nieuhofpolder, die echter in 1591 in de Westerschelde verdween. Ook een deel van de Molenpolder is omstreeks 1632 aan de zee prijsgegeven; klaarblijkelijk was aan de noordzijde de uiterste bedijkingsgrens bereikt. In fig. 68, p. 148/149 is een fragment van een kaart van Vlaanderen (van P. de Waele) uit 1575 met bovengenoemde polders afgebeeld.

**Perkpolder,
Kievitpolder
en Molen-
polder**

Aan de west-, aan de zuid- en aan de oostzijde van het „bedijkingscentrum” Hof ter Zande hadden de bedijkers uit de abdij Ter Duinen evenmin stil gezeten. Aan de westzijde waren in het begin van de 13e eeuw de toenmalige polders van Ossensisse bedijkt. Na overstroming volgde omstreeks 1610 herdijking en ontstonden de Burg- en Zoutelandspolder (nr 174) — 225 ha —, de Nijspolder (nr 175) — nu nog 274 ha — en de Hooglandpolder (nr 176) — 442 ha —. Rond 1800 werd de noordwesthoek van de Nijspolder aangevallen, zie fig. 69, p. 147. Ongeveer 68 ha is kort na 1800 in zee verdwenen; daarvan werd in 1962 ca 24 ha herdijkt. De Ser Arendspolder (nr 177) — nu nog 49 ha — werd in 1710 herdijkt uit de in 1530 geïnundeerde landen van de voorheen zogenoemde Kerckepolder. De betrekkelijk kleine en smalle op de stormstreek gelegen bedijking kreeg het zwaar te verduren. Door het verloren gaan van twee inlagen (ong. 20 ha) zie fig. 70, p. 147 en door het langs de polder gegraven uitwateringskanaal (zie hoofdstuk IV) kreeg de polder zijn huidige vorm.

**Polders van
Ossensisse
en van
Hengstdijk**

Aan de zuidzijde was het gebied in de middeleeuwen reeds uitgebreid met de Zoutepolder (nr 178) — 229 ha —, die op oude kaarten van west naar oost is onderverdeeld in „De Kleyne Keune”, „De Middel Keune” en „De Swarte Keune”, verder met de Grootte Hengstdijkpolder (nr 179) — 424 ha —, de Kleine Hengstdijkpolder (nr 180) — 103 ha — en met de Rummersdijkpolder (nr 181) — 114 ha —, alsmede met de Schapers-

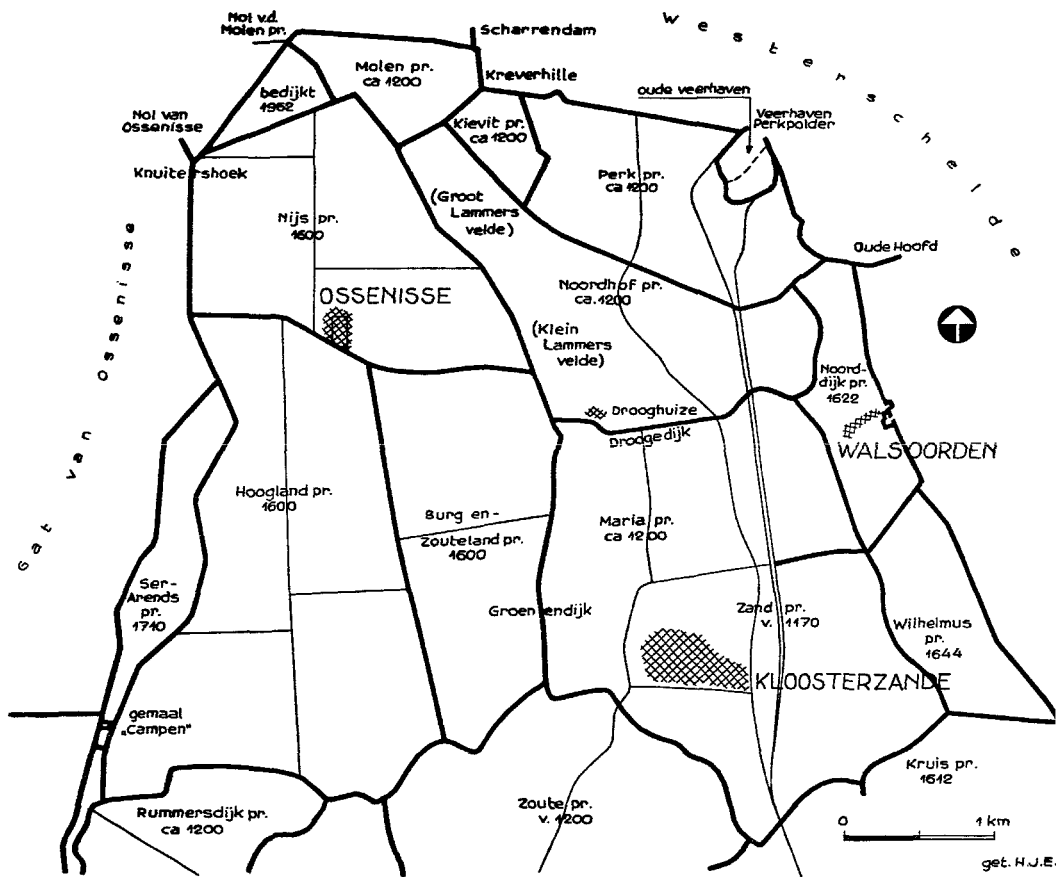

fig. 67. Situatie van de polders van Hontenisse en van Ossenisse.

polder (nr 182) — 71 ha —. Laatstgenoemde 5 polders waren tot 1965 samengevoegd tot het waterschap Hengst- en Rummersdijk.

**Noorddijk-
polder**

Gezien de ligging van de huidige zeedijk en gelet op de vroegere polderverkaveling (en misschien ook de geringe oppervlakte — 67 ha —) van de Noorddijkpolder (nr 183) rijst sterk het vermoeden dat deze gronden een restant zijn van een eerdere en grotere Noorddijkpolder, die door de „Duinheren” in de 13e eeuw in het kader van hun grote bedijkings-activiteiten was tot stand gebracht.

De reeds genoemde kaart van fig. 68, p. 148 van omstreeks 1575 geeft — hoewel figuratief — ook een grotere Noorddijkpolder aan dan thans het geval is. Genoemde polder moet tussen 1575 en 1622 geïnundeerd zijn; 1622 staat nl. bekend als jaar van bedijking, in dit geval van herdijsing, waarmee de kleinere Noorddijkpolder is ontstaan. Het aan de noordzijde

van de polder gelegen „Oude Hoofd” krijgt in dit verband, in hoofdstuk IV over de oeververdediging, een aparte behandeling.

Aan de oostzijde van Hof ter Zande hadden de „Duinheren” hun gebied in de middeleeuwen tevens uitgebreid met de toenmalige oude polder van Hontenisse. De bedijkers hadden niet altijd voorspoed, de gevolgen der stormvloeden bleven hun niet bespaard. Meermalen kostte het grote inspanning om het land te behouden of te herwinnen, terwijl niet altijd de daardoor nodige gelden aanwezig waren. Een duidelijk voorbeeld daarvan was de genoemde oude polder van Hontenisse. Door de overstromingen van 1508/1511 kwam deze polder met de zee gemeen te liggen en sprak men weldra van de schorren van Oud Hontenisse, (fig. 68, p. 148).

Omdat de monniken van de abdij Ter Duinen, eigenaars van de polder Hontenisse, deze, in hoofdzaak vanwege de hoge kosten, niet herdijkten, zouden de schorren — volgens het toen geldende dijkrecht — aan de Graaf komen. Dat gaf aanleiding tot een proces over het eigendomsrecht, dat eerst in 1611 werd afgesloten. Het resultaat was dat de monniken van Ter Duinen afstand deden van hun eigendomsrecht op de schorren van Oud Hontenisse onder voorwaarde dat ze van de in te dijken polder grenzende aan de Zandpolder (nr 168) en de Schaperspolder (nr 182), — die reeds hun eigendom waren — 150 gemeten zouden krijgen. Zij behielden voorts het tiendrecht over de te herdijken schorren, terwijl de herdijking na twee jaar voltooid moest zijn. Het verdrag werd 31 december 1610 te Brussel gesloten met François Marchant, raadsheer der Aartshertogen en op 4 januari 1611 door de vorsten bevestigd.¹²⁵) Onder de bezielende leiding van de rentier van Zande, D. Bernard Campmans, later abt en tweede stichter der abdij binnen Brugge, was kennelijk een handelsgeest bij de monniken van Ter Duinen ontwaakt.

De Aartshertogen zouden dus herdijken. Zij schonken nu op hun beurt de schorren van „Outhontenisse, alias Franckendijk” aan drie hunner hovelingen (Nicolaas de Montmoreney, baron de Haveskercke, Joachim Veuchenscheur de Dirchhoucendorff en Anthoine Zuares de Arguello), die elk 400 gemeten kregen.

Zuares of Suarez sloot voor zijn deel een overeenkomst met Martin Wery te Brussel en Pieter van Oostendorp te Moll. Beide ondernemers bedijkten de 400 gemeten van Suarez op eigen kosten, waarvoor zij de helft dus 200 gemeten in eigendom kregen. Zo kwam Suarez, zonder Brussel te verlaten in bezit van 200 gemeten poldergrond in Hontenisse of Nieuw Franckendijk.¹²⁶) De gehele bedijking, die overigens aanmerkelijk groter is dan de $(3 \times 400) + 150$ gemeten (totaal ong. 530 ha), die volgens overeenkomst zouden worden herdijkt, gelukte binnen de bepaalde

Kruispolder
en
Wilhelmina-
polder

tijd en kwam eind 1612 gereed. De polder kreeg de naam Cruys- of Kruijzpolder, later genaamd Kruispolder (nr 184) — 746 ha —.

In 1644 volgde nog een herdijking van een klein gedeelte van de schorren van Oud-Hontenisse en ontstond de Wilhelmuspolder (nr 185) — 78 ha —.

§ 14. POLDERS TUSSEN LAMSWAARDE EN HULST

— nrs 186 t/m 196 — N.

Van deze polders is de situatie getekend in fig. 71. Terwijl de „heren van Duinen” in het „Noordermoeras” al vele ha schor van dijken hadden voorzien verschenen rond 1225¹²⁷⁾ de broeders van de abdij Baudeloo in het „Zuidermoeras”. Rond 1200 woonden in het land van Waes enige geestelijken, die leefden volgens de Benedictijner regel van Clugny; hun abdij stond te Klein-Sinaai. De stichter was Boudewijn van Boucle, een monnik uit de abdij van St Pieter te Gent. In 1213 spreekt de Vlaamse graaf Ferdinand reeds over de abt en de monniken van Baudeloo. In 1215 zou de abdij van Baudeloo tot de Orde der Cisterciensers zijn overgegaan.¹²⁸⁾

Er bestond kennelijk een nauwe relatie tussen „heer Hugo, kastelein van Gent” en de abdij van Baudeloo. Eerstgenoemde had aanzienlijke eigendommen in het Zuidermoeras; in 1226 waren de heren van Baudeloo daar bezig schorren te bedijken.

Lit een oorkonde van 1237 blijkt: „dat abt Diederik en de kloostergemeenschap van Baudeloo na scheidsrechterlijke uitspraak een regeling treffen met ridder Boudewijn van Bergh, als plaatsvervanger van Hugo, kastelein van Gent, omtrent het bezit en de kostenverdeling der bedijkte gronden van Eeckenisse”.¹²⁹⁾

In 1242 kreeg de abdij van Baudeloo (van Hugo, kastelein van Gent), het bezit der gronden van „Lamswert” en „Betsade” (oostelijk deel van Lamswaarde), hetgeen in 1247 door Margaretha van Konstantinopel (1202-1280), gravin van Vlaanderen en Henegouwen, bevestigd werd.¹³⁰⁾

**Hoof- en
Molenpolder
c.a.**

Zowel de polder Hoof en Molen als de polders Mispad, Stoof, Oudeland, Vitshoek en Eekenisse zijn bedijkingen, die de Baudelose monniken in de eerste helft van de 13e eeuw hebben tot stand gebracht. Gelet op de bedijkingsvormen van deze poldergroep (fig. 37 en 71) zijn wij geneigd te veronderstellen dat de bedijking vanuit het noorden is begonnen met de inpoldering van een opwas, de bijna ringvormige Eekenissespolder (nr 191). Op grond van het feit dat destijds aan de zuidzijde van de Hoof- en Molenpolder (nr 186) — langs de Notendijk ongeveer bij de buurtschap Molenhoek, zie fig. 71 — de uithof „Lamsweerde” was gevestigd, neemt Brand¹³¹⁾ echter aan dat de bedijkingswerken vanuit het zuiden zijn aangepakt; de hiernagenoemde globale bedijkingsjaartallen geven

ook die volgorde aan. De bedijkingswerken in dit gebied zouden dan omstreeks 1226 zijn begonnen met de inpoldering van de Hoof- en Molenpolder (nr 186 — 112 ha — en zijn gevolgd door de bedijking van de toenmalige Mispadpolder, door de monniken van Baudeloo omstreeks 1233 ten uitvoer gebracht. Bij zijn inundatie in de 16e eeuw is waarschijnlijk het oostelijk gedeelte droog gebleven en als Mispadpolder (nr 187) — 41 ha — blijven voortbestaan. Het geïnundeerd gebleven deel werd in 1621 als de huidige Stoofpolder (nr 188) — 108 ha — herdijkt.

Omstreeks 1235 zouden dan zijn bedijkt de Oudelandpolder (nr 189) — 113 ha — (gelegen ten oosten en westen van Rijksweg nr 60 ongeveer halverwege tussen Kuitaart en Ter Hole) en de polder Vitshoek (nr 190) — 156 ha —. Deze laatste polder wordt in het westen begrensd door de Molenstraat en in het zuiden door de Koedamstraat; het noordelijk poldergedeelte draagt de naam Koelewei. Bedijking van de bijna ringvormige Eekenisepolder (nr 191) — 67 ha — zou dan omstreeks 1237 hebben plaatsgehad. Zoals hiervoor is vermeld, werd reeds in datzelfde jaar een scheidsrechterlijke uitspraak over „de *bedijkte*” gronden van Eekenisse” gedaan. Dat zou een aanwijzing kunnen zijn dat de bedijking al vóór 1237 was geschied.

Binnen de ring van bovengenoemde zes polders is het merendeel der binnendijken verdwenen, afgevlakt of afgegraven en tot polderwegen bestemd zoals de Molenstraat en de Koedamstraat. De polderverkavelingen van enkele eeuwen terug waren tot de ruilverkaveling „Stoppeldijk” (1963/66) nog aanwezig. Het huidige patroon wijkt belangrijk van deze middeleeuwse verkaveling af.

Zuidwestelijk van bovengenoemd poldercomplex werd in dezelfde tijd (begin 13e eeuw) de Havenpolder (nr 192) — 105 ha — bedijkt. Geïnundeerd bij de oorlogsinundaties tijdens de Franse verwickelingen in de 18e eeuw werd deze polder in 1755 herdijkt volgens de oorspronkelijke dijkage. Het ten zuiden daaraan grenzende polderdeel wordt Oversprong van de Havenpolder genoemd (192a) — 26 ha —.

**Dullaert-
polder**

Aan de noordzijde van Hulst lag in het begin der 13e eeuw de Oude Polder, die aan de noordzijde werd begrensd door de nu reeds lang verdwenen Platte dijk; deze dijk was gelegen ongeveer vanaf de plaats waar nu de boerderij het Hooghuis staat in de richting van de buurtschap 't Jagertje (fig. 71).

Tussen die Platte dijk en de zuidelijk grens van de Hoof- en Molenpolder en de Stoofpolder (de Notendijk) was toen een stelsel krekken aanwezig, waarvan de Dullaertkreek één der voornaamste was. De oostelijke begrenzing van dit krekengebied werd gevormd door een sterk kronkelende dijk, gelegd in de 13e eeuw tijdens de bedijking van de

Hulsterse moeren (de huidige polder van Langendam, nr 198, zie par. 15).

Dit krekenselsel was onderhevig aan de werking van eb en vloed via de haventoeegang (de Saxhaven) naar Hulst. Om die haventoeegang te verbeteren werd in 1358¹³²⁾ tussen de Platte dijk en de zuidelijke hoek van de Havenpolder (zie fig. 71) een afdamming tot stand gebracht. De Dullaertkreek met nevengeulen was daarmee van het buitenwater afgesloten. De aldus ontstane polder kreeg de naam Dullaertpolder (nr 193) — 644 ha —, waarbij sinds het opruimen van de Platte dijk ook de vm. Oude Polder behoort. De bedijking van 1358 vormt als het ware een „corridor” tussen het bedijkte „Zuidermoeras” in het noorden en Hulst in het zuiden. De westelijke begrenzing wordt vanaf Ter Hole tot het Hooghuis gevormd door Rijksweg nr 60 en vervolgens door de Tivolidijk, die op de wallen van Hulst aansluit.

Door de activiteiten van de monniken van Baudeloo zal kort vóór 1263¹³³⁾ de „Ser Pauwelspolder” zijn bedijkt. In 1273 volgde door afdamming van de Vogelkreek de Vogelpolder; beide polders waren resp. ten noordwesten en noorden van het toenmalige „Lamsweerde” gelegen. Door de inundaties in de 16e eeuw heeft het land geruime tijd aan de getijwerking bloot gestaan. Dat kan voor de Ser Pauluspolder betekend hebben dat vooral de westelijke dijk steeds verder aan vernieling bloot stond. Bij herdijking van de Ser Pauluspolder (nr 194) — 516 ha — in 1668 is vermoedelijk de westelijke dijk in oostelijke richting teruggelegd. Een aanwijzing daarvoor kan zijn dat bij de bodemkartering, die daar in 1956/57 voor de ruilverkaveling is uitgevoerd, westelijk van de huidige begrenzing de zate van een oude dijk werd teruggevonden. De overige dijken van de Ser Pauluspolder konden vrijwel overal worden hersteld; het vrij kronkelige tracé — kenmerk van vele middeleeuwse dijken — getuigt daarvan.

Ser Paulus-
en
Vogel-
polders

Zoals gezegd is de oorspronkelijke Vogelpolder in 1273 ontstaan door afdamming van de oost-west lopende Vogelkreek. De polder werd evenals de genoemde Ser Pauluspolder geïnnundeerd in de 16e eeuw. In 1615 volgde herdijking door een (her)afdamming van de Vogelkreek op twee plaatsen, te weten even ten oosten van Lamswaarde (ter hoogte van de in de Kruispolder gelegen Ooststraat) aan de oostzijde en tussen Hengstdijk en het Vogelfort aan de westzijde. Op grond van de situatie van de aangrenzende polders mag men namelijk aannemen dat de noordelijke en zuidelijke dijken (waaronder de Baudeloodijk) vrijwel intact waren gebleven. Bij het dorp Kuitaart werd de nieuwe Vogelpolder al vroeg in tweeën verdeeld door een brug, althans „bij toekenning van de landen van Ter Duinen in 1646, moest de Prins van Oranje o.a. onderhouden samen met het klooster van Baudeloo, „de dam en de brug liggende door den Vogel nabij Cuytaerde”.¹³⁴⁾ Het is logisch dat men sinds die over-

brugging spreekt van de polder Westvogel (nr 195) — 322 ha — en van de polder Oostvogel (nr 196) — 181 ha —. De Westvogelpolder, bij de sportvissers genoegzaam bekend, is merendeels water. Het „Land van de Vogel”, wordt door sommige van onze Zuiderburen (vissers) wel „het schoonste brokske Zeeland” genoemd. Op 21 mei 1971 werd in het westelijk deel van de Westvogelpolder bij Hengstdijk het recreatiegebied „De Vogel” officieel geopend.

§ 15. DE GRAAUWSCHE POLDERS — nrs 197 t/m 201 — O.

Om het klooster Ter Doest, dat door overstromingen elders veel financiële schade had geleden, zoveel mogelijk tegemoet te komen gaf in juli 1221 de abt van Ter Duinen aan de dochterabdij Ter Doest vergunning, gronden in „Grouwe en Saeftinghe” aan te kopen en te ontginnen.¹³⁵) Als westelijke grens van het door Ter Doest in te dijken gebied werd vastgesteld „de loop der Roterdinghe”, een vroeger stroompje dat liep ongeveer in de lijn Rooversberg-Mispadpolder, zie fig. 71. Zo ontstond daar in de middeleeuwen een complex van aaneengesloten polders zoals: Nieulant, Hofpolder, Grooten Wulpen, Den Platten polder, Crane Weye en Westpolder (zie fig. 68, p. 148). Het jaar 1585 (na de val van Antwerpen) bracht echter de ondergang; evenals elders in het Hulsterambacht moesten de dijken n.l. worden doorgestoken om de Spanjaarden een halt toe te roepen. Van het dichten der dijken was voorlopig geen sprake, zodat vooral de storm- en springtijden veel konden vernielen en van de toch al niet zware dijken veel werd opgeruimd. Toen later tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) en daarna weer mogelijkheden ontstonden om te herdijken lag het voor de hand de vele geïnundeerde polders niet meer in hun oorspronkelijke vorm te doen herrijzen.

**Oude
Graauw en
Langendam**

De polders Oude Graauw (nr 197) — 271 ha — en Langendam (nr 198) — 463 ha — waren de eerste polders, die in dit gebied in 1619 werden herdijkt. De scheidingsdijk tussen beide polders is een deel van de Schenkeldijk, welke dijk vermoedelijk een der overgebleven oude dijken van vóór de oorlogsinundatie van 1585 is. De Oude Graauwpolder onderging nog een overstroming bij de stormvloed van 1682. Twee gedempte „wielen” langs de Oude Graauwsche dijk — kenbaar aan de twee bochtige afwijkingen in het dijktracé — zijn daarvan de overblijfselen.

De „Polder van den Langendam” strekt zich uit tot aan de stad Hulst. Het noordelijk deel staat ook bekend als de „Oversprong van den Ouden Graauwpolder” (100 ha). De zuidoostelijke poldergrens is de Liniedijk tussen Hulst en het vm. fort Zandberg; genoemde dijk werd tijdens de in 1585 teweeggebrachte inundatie in stand gehouden. De Langendam-polder kon zodoende herdijkt worden door aanleg van de Langendamsche

dijk (ong. 2500 m lang) en door herstel van de genoemde Schenkeldijk. Beide hier besproken polders vormden tot 1965 het waterschap Oude Graauw en Langendam.

Na het Twaalfjarig Bestand duurde het nog tot 1648 eer men in het gebied van Graauw weer aan het bedijken of herdijken was. In maart 1648 kregen de ingelanden van de toen nog droog gebleven Namenpolder van de Staten Generaal octrooi „om zeker aanwas of slik, genaamd de Graauw, te mogen bedijken”.¹³⁶⁾ Zo ontstond in 1645 de polder „Nieuwe Grauwe”, ongeveer 824 ha groot.

Maar de dijken van deze polder waren in 1682 niet bestand tegen de stormvloed van 26 januari en de Nieuwe Grauwepolder overstroomde. Twee jaar later werd het noordelijk gedeelte herdijkt dat de naam Melopolder (nr 199) — 428 ha — kreeg en tot 1965 een zelfstandige polder is gebleven; in de noordoosthoek van deze polder is de buurtschap „De Paal” ontstaan. Dat de poldernaam ontleend zou zijn aan de Spaanse landvoogd D. Francisco de Melo of de Mello, markies de Tor de Laguna, graaf van Assumar¹³⁷⁾ komt ons vreemd voor gezien het feit dat de 80-jarige oorlog in 1648 was beëindigd. Waarschijnlijk had dat poldergedeelte reeds bij een eerdere herdijking (1645) die naam gekregen.

Het zuidelijk gedeelte van de Nieuwe Grauwepolder werd in 1687 herdijkt bij octrooi van 4 maart 1687; de naam werd Willem Hendriks-polder (nr 200) — 526 ha —. T.o.v. de oude polder onderging de herdijking een uitbreiding aan de oostzijde. De oude dijk van de „Nieuwe Grauwe” polder liep van Graauw naar fort Zandberg, waarschijnlijk aan de westzijde van de huidige Graauwsche kreek, de nieuwe dijk werd oostwaarts daarvan gelegd waardoor de polder ong. 130 ha groter werd dan voorheen. De meest westelijke hoek van de polder staat bekend als de Schelphoutshoek of ook wel Scheldevaartshoek.

Ten noorden van de Melopolder lag nog ong. 30 ha schor dat rijp was voor inpoldering; concessie daarvoor werd verleend bij K.B. van 15 augustus 1855.¹³⁸⁾ Nadat in 1859 door de Dienst der Domeinen tevergeefs getracht was de schorren voor bedijking te verkopen, lukte dit wel in 1861 en werd de inpoldering in 1862 door de kopers voltooid, waarmee de Kleine Molenpolder (nr 201) — 28 ha — was ontstaan.

§ 16. DE CLINGE- EN KIELDRECHTPOLDERS

— nrs 202 t/m 205 — P.

Op een oude kaart staat vermeld: „Nieuw bedijkten polder van Rietvelt, Clingepolder „alias de Clinge, bedijkt A° 1616, gelegen tusschen den nieuwen zeedijk, „de raaye van de keur van Waes, Absdale, de vrijheid der stede van Hulst „en de contre'escarp van de Moervaart in Hulsterambacht d.d. 1621”.¹³⁹⁾

Tijdens het beleg van Hulst was deze polder — de Clingepolder — in 1596 geïnundeerd. Twintig jaar was het land aan eb en vloed blootgesteld geweest toen in 1616 herdijking plaatsvond. Maar ruim een halve eeuw later was de nadering der Fransen (oorlog 1672-1678) oorzaak dat in 1672 de polder opnieuw — hoewel slechts voor korte tijd — onder water werd gezet. Blijkbaar niet voorzien van voldoende herstelde dijken herhaalde de inundatie zich voor korte tijd door dijkdoorbraak in november 1674.

Maar niet alleen de bescherming tegen vijandelijke legers, ook de natuur eiste een „tol” bij de stormvloeden van 26 januari 1682 en van 3 maart 1715. Beide vloeden veroorzaakten een tijdelijke overstroming. Bij de droogmaking in 1683 werd de polder met ong. 135 ha uitgebreid toen de Steensche dijk tussen Hulst en een punt even ten westen van St Jansteen werd aangelegd. Het gebied tussen de oorspronkelijke poldergrens (de oude Gentsche vaart) en de genoemde Steensche dijk, toen nog Trageldijk geheten, werd bij de Clingepolder gevoegd. Dat poldergedeelte heet ook wel „Oversprong van de Clingepolder”. De totale oppervlakte van de Clinge- of Klingepolder (nr 202) is thans 1110 ha. Vooral het zuidelijk polderdeel, dat aan de hoge gronden van het Land van Waes in België grenst, ligt vrij hoog. Bij genoemde inundaties en overstromingen zal dan ook een groot deel droog gebleven zijn. Dat is wellicht de reden dat de oude perceelsindeling grotendeels gehandhaafd kon blijven. Zo bestaat de verkaveling tussen de Lange Nieuwstraat en de Molenstraat uit ca 40 oost-west gerichte kavels met een gemiddelde breedte van ongeveer 38 m.

De eigenlijke Clingepolder is aanmerkelijk groter dan alleen het Nederlandse gedeelte. In 1664 werd nl. de huidige Rijksgrens vastgesteld, waardoor ca 500 ha land aan Oostenrijk werd toegewezen; dat werd de Zuidpolder van Clinge oftewel 's Konings Clinge, in tegenstelling tot het Nederlandse deel, dat ook wel de Noordpolder van de Klinge of „Staaten Kling” genoemd werd.

Groot- en
Klein
Kieldrecht

De oorspronkelijke Kieldrecht polder bestond reeds in de middeleeuwen en was grotendeels in het Belgische Land van Waes gelegen. De gronden werden evenals vele andere polders meermalen door het zeewater overstroomd, zowel als gevolg van stormvloeden als van oorlogshandelingen. Zo werden ook de dijken van Kieldrecht in 1594 doorgestoken toen Hulst werd ingenomen door de Spanjaarden. In het nog aanwezige vrij uitgebreide krekengebied baande een geul zich door de laagst gelegen Kieldrechtlanden. In het noorden stroomde vanuit de Schelde de Zandbergsche of Vlaamsche kreek, zich voortzettend in de Rotte kreek en de Kleine kreek van Kieldrecht. In het zuidelijk deel stroomde de kreek „Zestig Voet”, die in de richting Saaftinge overging in „de Vuilmuil”

(Dievegat). In het hoger gelegen (nu Belgische) deel van Kieldrecht ontstond de Groote Geule van Kieldrecht. In fig. 72, p. 150, getiteld „Plan der stad Hulst en onderhorige forten” (1784) waar ook de Kieldrecht-polders op voorkomen is een deel van dat geulenpatroon terug te vinden. In fig. 73 zijn de tegenwoordige geulen, die nog uit dat patroon zijn overgebleven, aangeduid.

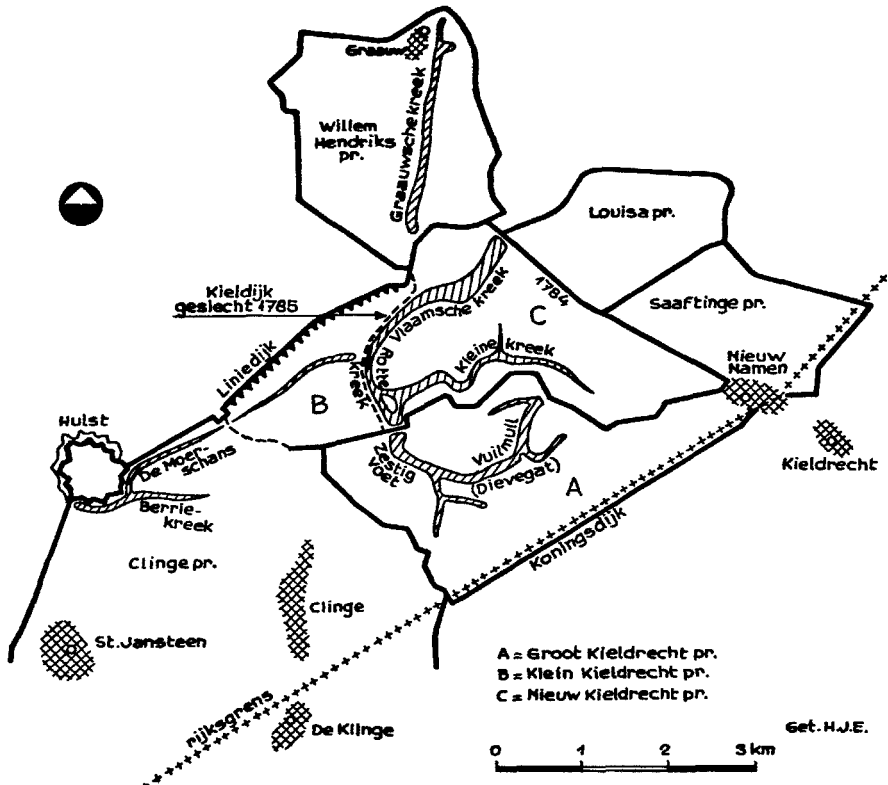

fig. 73. De binnengedijkte geulen en kreen in de Kieldrecht-polders en omgeving.

Zes jaar na het sluiten van de Munsterse vrede was in 1654 de eerste Kieldrecht-polder herdijkt met een dijk waarbij de geulen „Zestig Voet” en „Vuilmul” waren afgedamd. De meermalen genoemde stormvloed van 1682 liet de Kieldrechtgronden niet ongemoeid; een tijdelijke overstroming volgde. Bij de herdijking werd tevens de Kieldijk aangelegd, zodat sindsdien de Groote Kieldrecht-polder (nr 203) — 598 ha — en de Kleine Kieldrecht-polder (nr 204) — 200 ha — twee aparte polders zijn. Bij de grensvaststelling in 1664 kwam een groot deel van de Groote Kieldrecht-polder bij Oostenrijks Vlaanderen. Langs de grens werd tussen het vm. fort Bedmar en Nieuw Namen door de Spanjaarden de Koningsdijk

aangelegd, vermoedelijk uit vrees voor de Nederlandse gewoonte om in geval van oorlogsdreiging een aantal polders te inunderen. Ten noorden van de Koningsdijk bleef de polder van Groot Kieldrecht op „Staaten Bodem”, ten zuiden daarvan op „Konings Bodem”; laatstgenoemd gedeelte hoort thans bij het Land van Waes in België.

**Nieuw
Kieldrecht**

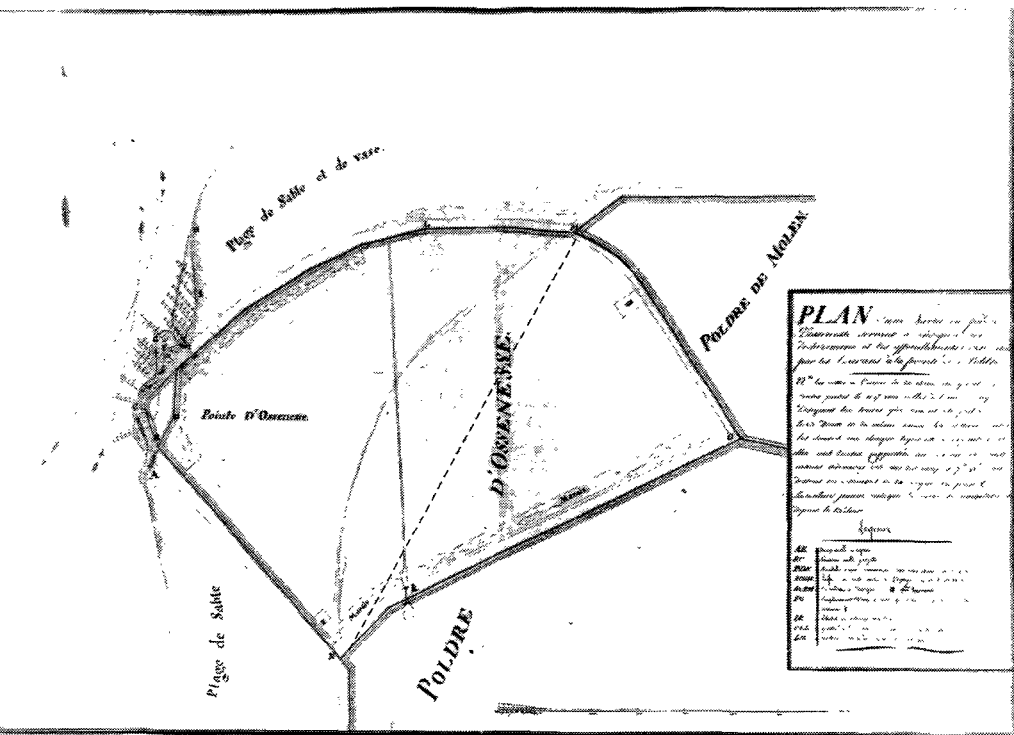
Afdamming van de overige kreen (Vlaamsche kreek, Rotte kreek en Kleine kreek) vond plaats toen in 1686/87 een dijk werd gelegd van Nieuw Namen naar de zuidoosthoek van de toen tegelijkertijd herdijkte Willem Hendrikspolder. Die bedijking kreeg de naam Nieuw Kieldrecht-polder (nr 205) — 521 ha —. Nog eenmaal nam het zeewater bezit van de gronden in Kieldrecht bij de niet eens zo zware stormvloed van 1687; de „verse” zeedijk zal nog niet voldoende „gezet” geweest zijn en brak door, zodat de genoemde kreen hun loop weer terug vonden. Alleen Groot- en Klein Kieldrecht werden spoedig herdijkt. Nieuw Kieldrecht bleef „drijven”, bijna een eeuw lang, tot in 1784 een definitieve herdijking plaatsvond. Men sprak ook van de nieuwe polder van Aremberg; de graaf van Aremberg was nl. eigenaar geworden van de heerlijkheid van Kieldrecht. De scheidingsdijk tussen Nieuw- en Klein Kieldrecht werd volgens een kaart (fig. 18, p. 38) in 1785 geslecht. De genoemde kreen in de Kieldrecht-polders zijn de „levende getuigen” van de worsteling met het Scheldewater en vormen voor de Clingse hengelaarsvereniging dankbare objecten om daar hun sport te beoefenen, (mits de watervervuiling beperkt blijft).

§ 17. DE SAAFTINGE POLDERS — 206 t/m 211 — Q.

Onder de Saaftingepolders verstaan we de zes polders, die na 1800 in het verdronken land van Saaftinge zijn bedijkt, zie fig. 74.

**Saaftinge-
polder,
Louisepolder
en Prosper-
polder**

Een groep personen onder leiding van N. J. Blémont, president van het crimineel gerechtshof en A. G. M. Beyens, president van de arrondissementsrechtbank, beiden te Gent, hadden van het Franse gouvernement concessie gekregen om „alle schorren van de Brakman tot het Vlaamse Hoofd voor Antwerpen”¹⁴⁰⁾ te bedijken. Deze zgn. compagnie Blémont werkte samen met de in par. 10 genoemde compagnie Ottevaere. Men begon in de meest zuidelijk gelegen hoek bij Nieuw Namen, waar door de compagnie Blémont in 1805 ong. 286 ha schorren werden ingepolderd; van de bedijking, die de naam Saaftingepolder (nr 206) kreeg, ligt 18 ha op Belgisch gebied. De polder maakt deel uit van het Groot Waterschap der Verenigde Polders van het Land van Waas (B.) en behoorde in het begin van deze eeuw nog aan de Prinsen van Aremberg, maar sinds de dertiger jaren (1934/36) berust het eigendomsrecht bij de N.V. Administratie en Beleggings Maatschappij „Den Eik” te 's Gravenhage.

g. 69.

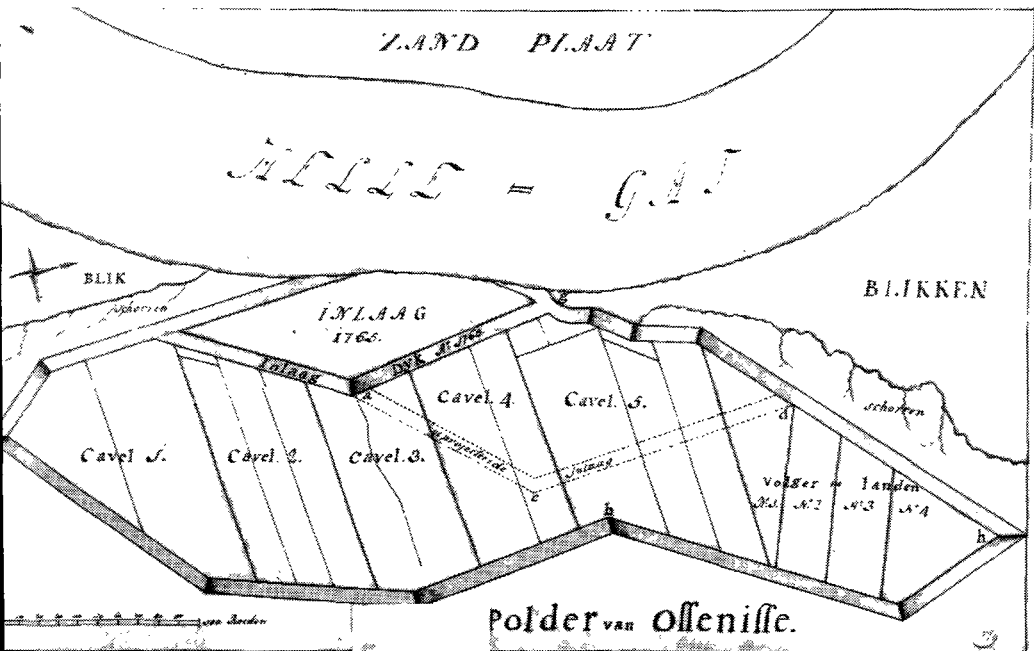
oordwesthoek van de „Poldre d'Ossense” (Nijspolder) met plan tot het leggen van een inlaag, ca. 1800. De grote inlaag is ort na 1800 overstromd. In 1962 werd een deel (oost van de — lijn) herdijkt.

Alg. Rijksarchief, Den Haag, Hingman 4131

g. 70.

e Ser Arendspolder met oorspronkelijke kavelverdeling en met de verloren inlagen op het eind van de 18e eeuw.

Alg. Rijksarchief, Den Haag, Hingman 2989

g. 70.

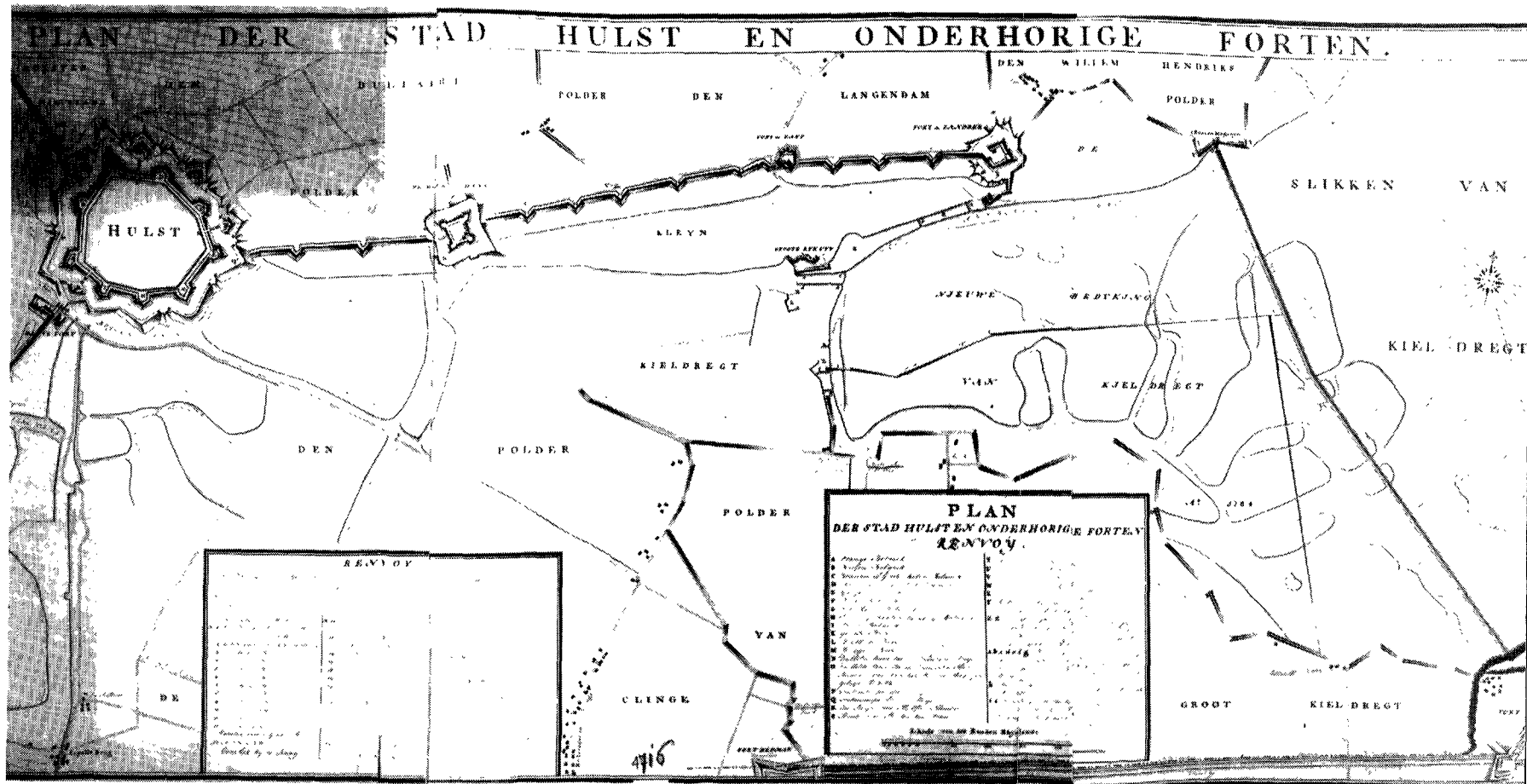

fig. 72.

De Kioldrechtpolders tussen Hulst en Nieuw-Namen op het eind van de 18e eeuw met een „plan der stad Hulst en onderhorige fortien”.

Ten noorden van Kieldrecht had de hertog van Aremborg een groot deel van Saaftinge en ook de heerlijkheid van Kieldrecht in eigendom verkregen. De hertog stelde een nota op, waarin het belang van bedijking van de overstromende landen voor de verdediging van het land van Hulst werd uiteengezet. Dat had tot resultaat dat op 13 juli 1846 octrooi werd verstrekt voor het bedijken van ong. 1350 ha schorren van de familie van Aremborg. Het gevolg was dat in 1847 tot stand kwamen de Louisapolder (nr 207) — 253 ha — en de Prosperpolder (nr 208) — 1100 ha —; genoemd naar Prosper Louis d'Aremberg. Van de Prosperpolder ligt ongeveer de helft (533 ha) op Belgisch gebied. Het toezicht op de bedijkingen van de familie van Aremborg had destijds de rentmeester Louis Gustave Goossens, burgemeester en notaris te Calloo.¹⁴¹)

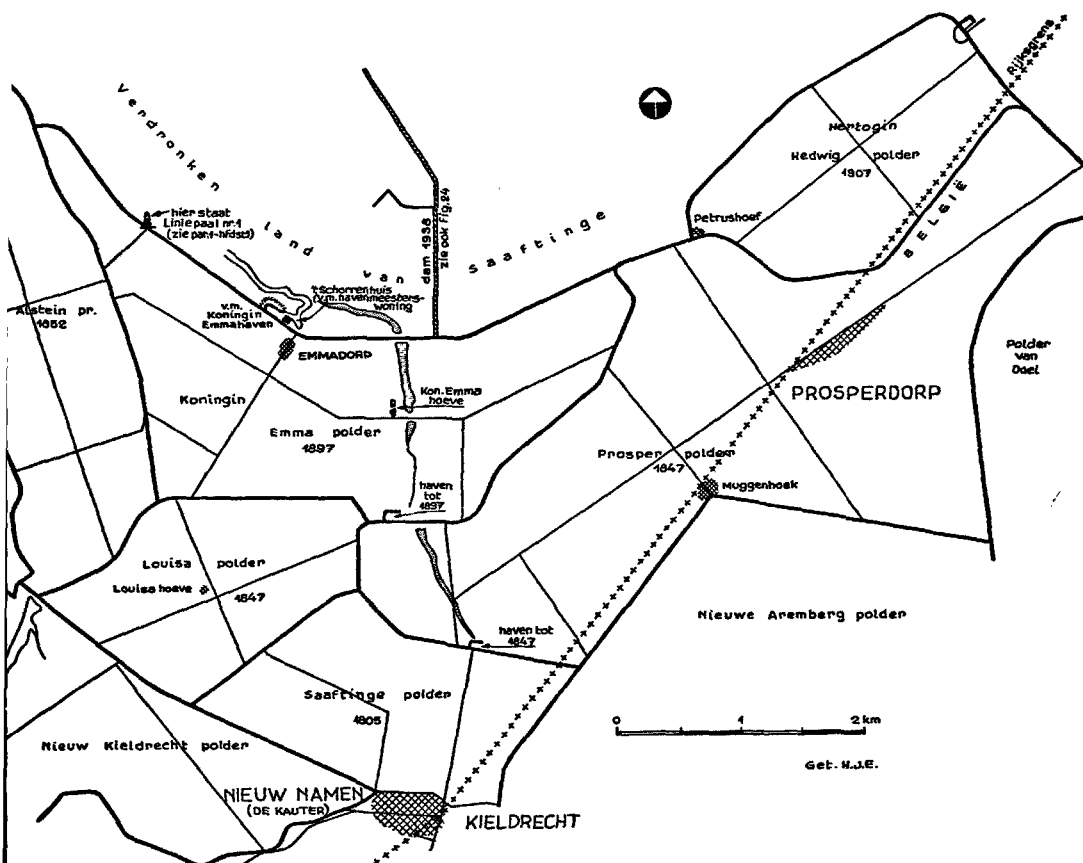

fig. 74. Zes polders in het Land van Saaftinge bedijkt tussen 1804 en 1908 (totaal 2430 ha, zonder Belgisch gebied). De haven van Nieuw Namen werd bij die inpolderingen telkens rivierwaarts verlegd; de laatste is de dichtgeslibde Koningin Emmahaven.

De Prosperpolder behoorde aanvankelijk tot de zgn. polders „mixtes of limitrophes”,¹⁴²⁾ wat inhield dat het Algemeen reglement voor de polders en waterschappen in Zeeland en het Reglement van politie voor de polders en waterschappen in Zeeland er niet op van toepassing waren. Toen er in de jongste dertiger jaren sprake van was dat het eigendomsrecht der poldergronden niet meer in één hand zou blijven, werd met het oog op de waterstaatkundige belangen de wens geuit dat een waterschap werd opgericht.

Op 20 februari 1935 richtte de toenmalige eigenares van de Prosperpolder (Ned. ged.), de N.V. Mij tot exploitatie van onroerende goederen „Huis en Haard” gevestigd te St Jansteen, zich tot het College van de Provinciale Staten in Zeeland, met het verzoek de oprichting te willen bevorderen van een waterschap over de aan die N.V. toebehorende gronden, welke tezamen vormden het op Nederlands grondgebied gelegen gedeelte van de internationale Prosperpolder.

De K.B. van 7 oktober 1935 werd goedgekeurd de oprichting van het waterschap Prosperpolder (Nederlands gedeelte). De eerste en laatste dijkgraaf was P. V. M. Vercauteren te Clinge, die deze functie vervulde van 1936-1965 toen de Prosperpolder bij het waterschap Hulster Ambacht werd ondergebracht.

**Van
Alstein-
en Koningin
Emma-
polders**

In het noordwesten van Saaftinge werden in 1852 enkele honderden ha van de Graauwse schorren bedijkt. De daardoor ontstane polder — de Van Alsteinpolder (nr 209) — 434 ha — werd genoemd naar één van de bedijkers. Van de toen aangelegde ong. 4,5 km lange zeedijk behoort thans nog ruim 1 km lengte tot de hoofdwaterkering.

In 1890 werd een aanvraag ingediend voor bedijking der schorren, gelegen voor de polders Van Alstein, Louisa en Prosper. Het eigendomsrecht berustte deels bij de Staat der Nederlanden en deels bij de familie Van Aremborg.¹⁴³⁾ Eerst in 1896 werd vergunning verleend tot bedijken van ong. 508 ha schorren als bovenbedoeld. Eind 1896 vond de aanbesteding van het bedijkingswerk plaats; de eerste aanbesteding lukte niet, inschrijvers hadden voorwaarden op hun biljetten gesteld zoals: „een bedrag van f mits art. 17 in par. 33 van het bestek vervalt” enz. Een herbesteding volgde; van de 17 inschrijvers kwam de combinatie C. v. d. Hoofd te Terneuzen en C. de Wilde te Kattendijke als laagste met een bedrag van f 296.200 uit de bus. Zij voerden het werk voor die prijs uit onder directie van de Domeinen. In 1897 werd de bedijking voltooid. De polder kreeg de naam Koningin Emmapolder (nr 210) — 599 ha — naar H.M. de Koningin-Regentes.

**Hertogin
Hedwig-
polder**

In 1902 werd door A. T. Rottier te St Jansteen, als gemachtigde van de gezamenlijke eigenaren van schorren en slikken voor de Prosperpolder in de Westerschelde, in het Verdronken Land van Saaftinge onder de

Nederlandse gemeente Clinge en onder de Belgische gemeenten Doel en Kieldrecht vergunning verzocht tot het bedijken van ongeveer 316 ha van deze buitengronden.¹⁴⁴)

De vergunning werd verstrekt bij K.B. van 17 februari 1903 o.a. onder de voorwaarde dat op Belgisch grondgebied langs de Nederlands-Belgische grens een waterkerende kade zou worden aangelegd en onderhouden. De bedijking, die in 1904 werd aangevangen, kwam, mede door enige uitbreiding der werken, eerst in 1907 gereed. Deze jongste Saaftingepolder, ontstaan uit de in 1584/85 verdronken polders Casuweelsche Moer, Leyspolder en Doelpolder, kreeg de naam Hertogin Hedwigpolder (nr 211) — 316 ha —. Ongeveer 304 ha hoort tot Nederlands en ca 12 ha tot Belgisch gebied. Met deze inpoldering was een eind gekomen aan de herwinning van het verdronken land van Saaftinge.

§ 18. DE POLDERS VAN STOPPELDIJK EN CAMBRON

— nrs 212 t/m 216 — R.

Naast de activiteiten van Ter Duinen in het noorden, van Ter Doest in het oosten en van Baudeloo in het zuiden waren de monniken van de abdij Cambron in het westen van het later zogenoemde Hulsterambacht aan het inpolderen begonnen.

De Cambronse broeders uit de Henegouwse abdij hadden op aanmoediging van gravin Johanna van Vlaanderen zich in 1223 gevestigd op de schorren van het oude Stoppeldijk ten zuidwesten van de Saxvliet — de toenmalige haventoeegang naar Hulst —. Er ontstonden door hun toedoen een serie polders zoals: Hofipolder (waarin het hof Stoppeldijk was gelegen), Santpolder, Nieulant, den Suiden Havinck, Nieuwen Havick, Zoot Wael, de Zootpolder, Scharlaken, Casteel, Cleyn Copwyck, Haeyken, Schreydyck, Weelden, Strihee, Poucke, Groot Copwyck en Baeyaartpolder (zie fig. 68, p. 149). Al deze gronden kwamen door overstromingen en oorlogsinundaties met de zee gemeen te liggen; 1584/85 waren daarbij de grootste rampjaren.

Eerst tegen het eind van de tachtigjarige oorlog was men in staat een groot gebied te herwinnen. Op 10 mei 1643¹⁴⁵) werd door de Staten Generaal octrooi verleend aan Benedictus van Munster, proost van St Willibrord en aan zijn vier broers om in de omgeving van Stoppeldijk een partij schorren te herdijken. In 1644/45 ontstond zodoende de huidige Stoppeldijkpolder (nr 212) — 1297 ha —; ruim 11 km zeedijk moest er voor worden aangelegd. Merkwaardig is daarbij het rechthoekige dijks-tracé in het zuidoosten; het houdt waarschijnlijk verband met het toen nog door de Spanjaarden bezette Hulst (in 1645 bevrijd). In het westen grensde de polder aan het toenmalige Hellegat, de latere haventoeegang

Stoppeldijk-
polder

naar Hulst. De reeds lang verzande vroegere haventoeegang (Saxvliet) was door de bedijking van Stoppeldijk geheel van het buitenwater afgesloten.

In het centrum van de polder ontstonden de dorpen Boschkapelle en Rapenburg. Verder vindt men een aantal buurtschappen als Luntershoeck, Saswijk, Stoppeldijkse veer en Campen, alsmede enkele poldergebieden met namen als Ruischende Gat, Schapershoeck, Keizerrijk, Kamperhoeck en Vogelfort, waar enkele woningen staan of stonden.

**Cambron- en
Hulster-
nieuwland-
polders c.a.**

Na de vrede van Munster in 1648 duurde het nog tot 1707 eer men ten zuidoosten van Stoppeldijk de herdijking van de geïndeerde landen weer ter hand nam. Uit een partij schorren (het verdronken land van Cambron) tussen Stoppeldijk en Hulst werden in dat jaar de Groot Cambronpolder (nr 213) — 342 ha — en de Hulsternieuwlandpolder (nr 214) — 342 ha — bedijkt. Het noordoostelijk deel (26 ha) van deze polder staat ook bekend als Oversprong van de Havenpolder (nr 192a). In fig. 75, p. 167 is een kaart van 1772 gereproduceerd, waarop enkele toen nieuwe bedijkingen (nrs 212, 213, 215 en 216) voorkomen met aanduiding van een aantal oude polderbenamingen. Wat Hulsternieuwland betreft, adviseerde reeds in 1698, Menno, baron van Coehoorn, die van 1701-1704 gouverneur van Staats Vlaanderen was en te Hulst woonde, om de bedijking van het Hulsternieuwland zo uit te voeren, dat de zuidelijke dijk over ongeveer 750 m recht op het noordwestelijk ravelijn van de vesting Hulst zou aanlopen.¹⁴⁶) In het terrein is te zien dat dit inderdaad gebeurd is.

Bij octrooi van 9 oktober 1753 werd vervolgens de Havikpolder (nr 215) — 161 ha — aangewonnen. Met de Kleine Cambronpolder (nr 216) — 70 ha —, die in 1770 werd bedijkt, was het gebied van Stoppeldijk en Cambron vrijwel herwonnen.

§ 19. POLDERS TUSSEN HULST EN APPELZAK

— nrs 217 t/m 222 — S.

**Absdale-
polder**

Hulst grenst in het westen aan het land van Absdale, dat naar wordt gezegd „uit de moeren van Hulst” bedijkt was. Inundaties bleven het land van Absdale niet bespaard; in 1585 herdijkt, onder water gezet in 1596, beverst (= van een kade voorzien) in 1617 en in 1672 geïndeerd om de Franssen tegen te houden, daarna nog enkele malen drooggelegd en overstroomd werd de Absdalepolder (nr 217) — 727 ha — in 1789 voor goed herdijkt. Daar de gronden van Absdale vrij hoog zijn gelegen bleven de inundaties beperkt tot het dras zetten der laagst gelegen landen. Het is mogelijk dat op de hoge gedeelten, waar ook enige stelbergen lagen, de exploitatie der gronden voortgang heeft kunnen vinden.¹⁴⁷)

**Riet- en
Wulfsdijk-
polder**

Ten westen van Absdale liggen de gronden van Riet- en Wulfsdijk,

eertijds bekend als Zoot Wael en de Zootpolder. Deze namen wijzen erop dat dit gebied laaggelegen, zout en moerassig was. In 1586 geïnundeerd zal het land er niet beter op zijn geworden. Bij de bedijking of herdijking, die gelijk met de inpoldering van Absdale in 1789 plaatsvond werd dan ook een waterrijke polder gewonnen; binnen zijn dijken bleef zelfs een eiland bestaan, het zgn. Groot Eiland, vroeger ook Volderseiland genoemd, naar de toenmalige eigenaar familie De Volder te Gent. De Riet- en Wulfsdijkpolder (nr 218) — 996 ha — kon door afdamming van de naar Hulst en Axel stromende geulen resp. bij Luntershoek en bij Kijkuit met betrekkelijk weinig bedijkingswerk worden gerealiseerd. Bij Luntershoek werd het Hulstersas gebouwd om de schepen vanuit het Hellegat toegang tot de haven van Hulst te geven.

Maar met laatstgenoemde afdamming van 1789 was in feite ook de bedijking van het (laatste) vaarwater naar Hulst — het Hellegat — begonnen. Men heeft de aanslibbing tegen Riet- en Wulfsdijk ongeveer een halve eeuw afgewacht. Toen werd in 1843 een aanvraag ingediend voor bedijking van een partij schorren in het Hellegat, waarbij gesteld werd dat de noordelijke afdamming niet verder mocht reiken dan het toenmalige Stoppeldijkse veer. De schorren waren eigendom van de Burgerlijke Godshuizen van de stad Gent, die bij besluit van President Raden en Rekenmeesteren der Domeinen op 22 september 1820 in hun eigendomsrecht waren bevestigd.¹⁴⁸) Bij K.B. van 7 september 1843 werd octrooi verleend voor het bedijken van een gedeelte van de aangewassen schorren. Het leggen van een dijk dwars door het Hellegat nabij het Stoppeldijkse Veer werd op 22 oktober 1845 aanbesteed voor f 19.500. Eén der voornaamste opdrachtgevers was toen de familie W. Seydlitz te Hulst. De bedijking, die in 1846 gereed kwam, kreeg de naam Catharinapolder (nr 219) — 413 ha — naar Catharina Seydlitz, dochter van bovengenoemde familie. In de polder is ook een Catharinastraat en een Catharinahoeve.

**Catharina-
polder**

Daarna ging kennelijk het aanslibben sneller. Bij K.B. van 15 augustus 1855¹⁴⁹) werd concessie verleend voor het bedijken van een aangrenzend schorgedeelte. De bedijking — in 1860 aanbesteed voor f 106.699 kwam in 1861 gereed en kreeg de naam Willem III polder (nr 220) — 235 ha —, naar de toenmalige koning van Nederland (1849-1890).

**Willem III-,
Van Lijnden
en Hellegat-
polders**

In 1876 werd door het bestuur der Domeinen een volgende bedijking in het Hellegat aanbesteed; de aannemingssom was f 53.500, waarvoor bijna 800 m zeedijk (een afdamming) moest worden gemaakt. Het resultaat werd de Van Lijndenpolder (nr 221) — 174 ha —, genoemd naar mr R. W. baron van Lijnden, die van 1860 tot zijn overlijden in 1876, commissaris des Konings in Zeeland was.

In 1926 werden de laatste schorren in het Hellegat van het buitenwater

afgesloten. De Provinciale Staten van Zeeland besloten op 21 december 1926 tot oprichting van een polder over die bedijkte gronden, en gaven daaraan de naam Hellegatpolder (nr 222) — 132 ha —. „Waar land werd zee en zee werd land” was hier letterlijk — evenals trouwens voor een groot deel van Zeeuwsch Vlaanderen — van toepassing. Het voor de Hellegatpolder resterende geultje is nog enkele tientallen jaren onder de naam „Appelzak” blijven bestaan (zie ook par. 1, hoofdstuk I).

§ 20. ST JANSTEEN-, WILDELANDEN- EN FERDINANDUS-POLDERS — nrs 223 t/m 229 — T.

**St Jansteen-
polder**

Ten zuiden van Hulst ligt St Jansteen, dat door de grensvaststelling van 1664 bij Nederland werd gevoegd. Reeds in de middeleeuwen was sprake van „de Baronnie van St Jansteen”. Met de Franse overheersing, toen veel nieuwe gedachten hun intrede deden, werd de titel van baron van St Jansteen afgeschaft. De oostelijke grens van de Baronnie met het Hulsterambacht is in fig. 76, p. 168 aangegeven; aan de zuidzijde was de grens met het tegenwoordige Belgische Land van Waes reeds in 1552 nauwkeurig bepaald.¹⁵⁰⁾

Vanwege het feit dat de gronden ten zuiden van St Jansteen deels uit hoge zandgronden bestaan, de verkaveling nog een „lappedeken” is en ten oosten grenzen aan de hoog gelegen Clingepolder, waarin eveneens de oude verkaveling nog bestaat ligt het voor de hand aan te nemen dat St Jansteen niet zo intensief van de overstromingen en inundaties te lijden heeft gehad als vele andere polders. In het oosten vormden de kaden van de daar toen gelegen Oude Gentse Vaart tevens een barrikade voor het buitenwater. Niettemin werd het nodig geoordeeld in het noordwesten tussen St Jansteen en de buurtschap Heikant een dijk aan te leggen, om overstroming bij stormvloeden uit het noordwesten te voorkomen. Mogelijk zal dat reeds gebeurd zijn vóór 1585; toen werd nl. het aangrenzende Absdale voor de eerste (?) maal herdijkt. In ieder geval de bedijking, genoemd St Jansteepolder (nr 223) — 454 ha — kan als oude poldergrond worden geboekstaafd.

**Rieden- en
Wildelanden**

Ten westen van de St Jansteepolder lag tussen de buurtschap Heikant en het dorp Koewacht eertijds een strook niet ontgonnen zandgronden, — „De Wilde Landen van Stekenen” (zie fig. 17, p. 37) — thans een polder bekend onder de naam Wildelanden (nr 224) — 104 ha —, Rieden (nr 225) — 20 ha — en Oud Karnemelk (nr 226) — 28 ha —, die omstreeks 1600 en 1662 van dijken zouden zijn voorzien. In fig. 77, p. 185 is de situatie van een dezer polders, daar genoemd „den Rieppolder” (i.p.v. Rieden) aangegeven. Ten westen van Koewacht werd daar in 1698 nog 323 ha aan toegevoegd, waaraan de naam Nieuw Karnemelkpolder (nr 227) werd gegeven.

Op een „kaart van de bedijking der schorren tussen Hulst en Sas van Gent” van omstreeks 1790 vonden we de aantekening „doorgestoken in 1784”, „herdijkt 1787”, een bewijs dat de betreffende landen deelden in het lot dat een groot deel van Zeeuwsch Vlaanderen heeft ondergaan.

Ten noorden van de Wildelanden lag eertijds een oude bedijking — de Ferdinanduspolder —. Dijkdoorbraken veroorzaakten meermalen overstromingen maar werden gevolgd door herdijkingen. In 1700 o.a. heeft een herdijking plaatsgehad.¹⁵¹⁾ Vervolgens gaven de Staten Generaal in 1714 vergunning om de onder hun gebied gelegen gronden waaronder de Ferdinanduspolder te herdijken. Vanwege een conflict met de Staten van Zeeland werden toen niet alle gronden herdijkt, zie fig. 78, p. 185. Op die afgebeelde kaart is sprake van de „noordzijde van den Ferdinanduspolder” en van de „zuijtzijde van den Ferdinanduspolder”, beide delen gescheiden door een trageldijk aangeduid met de letters c-d. De kreek, die beide delen scheidde heet op die kaart „Guapers gad”, kennelijk een verbastering van „Kwaadpaardsgat” zoals is aangeduid op andere kaarten.

Voor de „buiten gebleven schorren, blikken en slikken” van de Ferdinanduspolder werd in 1776 aan de eigenaars vergunning verstrekt voor bedijking. De inpoldering — het leggen van een ca 900 m lange dam — geschiedde onder toezicht van opzichter-generaal van 's Lands zeewerken, Teunis Woutersz. van Doeveren en van zijn zoon en opvolger Jacob van Doeveren.¹⁵²⁾ Sindsdien spreekt men van de Groot- of Oud Ferdinanduspolder (nr 228) — 593 ha — en van de Klein of Nieuw Ferdinanduspolder (nr 229) — 103 ha —. De inundatie van 1784 ter beveiliging van Axel was de laatste; de herdijking van beide polders in 1787 was definitief.

§ 21. DE BEOOSTEN BLIJPOLDERS — nrs 230 t/m 234 — U.

Bovengenoemde tussen Axel en Koewacht gelegen polders ontleen hun naam aan een oude stroom de Blyée, Blide of Blyde, een vaart van Axel naar Gent.¹⁵³⁾ Ze vormen een deel van het land van Axel — Axeler Ambacht —, één van de Vier ambachten in Oost Zeeuwsch Vlaanderen. Nadat het land meermalen overstroomd was hadden daar op het eind van de 16e eeuw nogmaals grote veranderingen plaats door stormvloed en oorlogshandelingen. Het land van Axel werd generaliteitsland, maar werd als deel van het Committedimus (besluit R. v. State 13 augustus 1588) door gecommiteerde Raden van Zeeland beheerd.

Reeds tijdens het Twaalfjarig Bestand werd een groot gebied herdijkt. Eén in 1595 en nogmaals één op 27 december 1597 door de Staten Generaal verstrekt bedijkingsoctrooi was op niets uitgelopen vanwege de nabijheid der Spanjaarden in Hulst. Zo waren de bedijkers in 1596 met

herdijking begonnen en waren daarmee al zover gevorderd dat nog slechts één kreek moest worden gedicht waarvoor reeds voorbereidingen waren getroffen. Tijdens het beleg van Hulst werd één der dijken — de groene dijk — doorgestoken zodat er nieuwe stroomgeulen ontstonden; de bedijkers hadden reeds f 40.000 uitgegeven. Met een opnieuw op 4 juli 1612 verstrekt octrooi had men meer succes. Ten zuiden van de vroegere Blyée werd toen de Oud Beoosten Bly bezuidenpolder (nr 230) — 500 ha — bedijkt. Gezien zijn ligging is de zuidelijke dijk kennelijk één der overgebleven dijken van het oude Vlaamse land. Alleen de noordelijke dijk werd aangelegd en werd onderdeel van een verdedigingslinie. Men kan er nog de plaatsen terugvinden van de forten St Joseph, St Jacob, St Livinus, St Nicolaas en St Andries, zie fig. 79, p. 186, waarop ook de schorren van St Marc, van de Verkensputten, van Moncado, van Reygersbos, van St Anna en van Absdale en St Jansteen zijn aangeduid.

**Beoosten Blij
benoorden-
polder**

Na de vrede van 1648 bleef Axeler Ambacht grotendeels onder het gebied der Staten. De bedijkingsactiviteiten kwamen toen, evenals elders in Zeeland, op volle gang. Reeds op 6 december 1647 ontving Axel een verzoek van diverse „portionarissen” in de schorlanden gelegen in Beoostenblij om aan hen octrooi te verlenen deze schorren, „benoorden de guelen (geulen) ende noord-oost aen de stad Axel gelegen”, in 't begin van 1648 te mogen bedijken. Op 11 december 1647 schrijft Tuyll van Serooskercke, „dat de heer Reygersberg morgen naar Den Haag gaat om „over deze dijkage te spreken”.¹⁵⁴⁾ Enkele jaren later (1652) kon men het volgende bericht lezen:

„dat opgeroepen worden in het schuttershof van den voetboog te Middelburg, op „3 januari 1652, al degenen die gerechtigd zijn in de schorren of verdronken landen „ghelegen in Beoosten Blij, benoorden de geule of 't canaal voorbij de stad Axel „loopende”.¹⁵⁵⁾ Gedrukt te Middelburg bij J. Fierens in de giststrate in de Globe.

Aangenomen kan worden dat de bedijking van de zogeheten Beoosten Blij benoordenpolder (nr 231) — 977 ha — het volgend jaar (1653) gereed kwam. Het notulenboek van deze polder begint nl. met 1653.

**Overige
Blijpolders
en Nieuw
Karnemelk**

In 1698 werd ten oosten van de Moerspuische watergang — restant van de „Soute Vaart” — 233 ha land aan de „Blijpolders” toegevoegd; „den nieuwen cleenen polder van Beoostenblij, onder Gods zeeghen van desen Jahre 1698... is bedijkt en gemaackt tot eenen vasten koorenlande”.¹⁵⁶⁾ Ter onderscheiding van de bedijkte Blijpolder van 1612 kreeg de nieuwe bedijking de naam Nieuw Beoosten Blij bezuidenpolder (nr 232). Tegelijkertijd werd ten zuiden van de Oud en van de Nieuw Blijpolder, de reeds in de vorige par. genoemde Nieuw Karnemelkpolder (nr 227) van een waterkering voorzien.

Op het eind van de 18e eeuw was het gebied van Axel, Zaamslag, Terneuzen en Hoek tot één omvangrijk eiland uitgegroeid, zie fig. 80,

p. 186. Ten zuiden, zuidwest en zuidoost van Axel was tenslotte een uitgebreid schorren-, slikken- en krekengebied overgebleven. Van west naar oost gezien waren die schorren bekend als de schorren van St Marc, van de Verkensputten of Meulenaarsschorren, de St Jacobsschorren, de schorren van Moncado, van Reygersbos en de schorren van St Anna, (zie fig. 79). Hier en daar kwamen op die schorren enkele stelbergen voor zodat exploitatie door beweiding met schapen kon plaats vinden. Tussen de schorren door slingerden zich een aantal krek en geulen o.a. het „Canaal (van Axel) naar St Jacob”, de Bogtkille, de Grootte Steile Kille, het St Andriesgat, de Eilandkreek, het Oude Diep en de Schuytkille.

Op 16 september 1766 gaven de Staten van Zeeland octrooi aan Johan Fred. Thierens, om de schorren enz. bekend als de Verkensputten en de schorren van Moerspui enz. te bedijken met o.a. de bepaling dat de „diepte voor Axel” bewaard moest blijven.¹⁵⁷) De bedijking van de „Verkensputten” stagneerde door meningsverschillen tussen de Staten-Generaal en de Staten van Zeeland en later met de stadsregering van Axel over het vaarwater naar die plaats. Het is niet duidelijk of de dijk, waarvan men op oude kaarten slechts fragmenten terugvindt, ooit voltooid is geweest. De bedijking van de schorren van Moerspui ging wel door, zie volgende par.

Ondertussen kwamen andere plannen tot uitvoering. Tussen Hulst, Axel en Sas van Gent lagen grote overstromde gebieden waarvan in 1789 Absdale en Riet- en Wulfsdijk was bedijkt (zie par. 19 van dit hoofdstuk). Daarmee was in feite Hulster Ambacht met Axeler Ambacht verbonden en was het gebied Axel-Zaamslag-Terneuzen-Hoek, eiland af. De toenmalige zeedijk vanaf Luntershoek door het Hellegat was de eerste afdamming. De dijk genaamd „Derde Verkorting” tussen het v.m. fort Kijkuit en de Oud Ferdinanduspolder was de tweede verbinding met Hulsterambacht.

Toen in 1790 tussen Zwartenhoek en de Axelsche Sassing, de tegenwoordige Sasdijk werd aangelegd was één der grootste bedijkingen in Zeeland en de grootste in Oost Zeeuwsch Vlaanderen tot stand gebracht. Het is de Beoosten en Bewesten Blijpolder (nr 233) — 1950 ha —. De hierbovengenoemde omstreden schorren van „Verkensputten” c.a. kwamen door de bedijking van 1790 in het zuidwesten van Beoosten en Bewesten Blij te liggen en vormen sindsdien met deze polder één „dijkage”. Dat deel staat bekend als Kanisvliet Buitenpolder (nr 234) — 332 ha —.

Als overzicht volgt hieronder een staatje met de acht grootste polders in Zeeland.

volg nr	polder	oppvl in ha	opmerkingen
1	Walcheren	17719	
2	Breede Watering Bew. Yerseke	9659	De nrs 1, 2, 3 en 4 zijn elk mogelijk één dijkage geworden door afgraving van binnendijken.
3	Schouwen	9153	
4	Vier Bannen v. Duiveland	2270	
5	Generale Prins Willem-polder	1974	
6	Beoosten en Bewesten Blijpolder	1950	ontstaan door het leggen van twee dammen.
7	Poortvliet en Malland	1747	twee polders onder één dijkage.
8	Oud Noord-Bevelandpolder	1731	ontstaan door het leggen van een ringdijk (polder was oorspronkelijk groter).

§ 22. DE KANISVLIET- EN MOERSPUIPOLDERS

— nrs 235 t/m 245 — V.

Verschillende watervloeden hadden in gebied V (fig. 36 en 37) reeds hun tol opgeëist, toen Prins Maurits in 1586 opdracht gaf tot uitgebreide inundaties in Oost Zeeuwsch Vlaanderen i.v.m. de verdediging van het Zeeuwsvlaamse land. Van de oude Westdorpepolder bleef niets anders over dan de Graaf Jansdijk (tussen Sas van Gent en Zwartenhoek), ook wel genoemd Gemeenelandsdijk, aan beide zijden door het water bespoeld. Dat duurde tot 1610. Een blik op de gereproduceerde kaart van fig. 81, p. 203 geeft een indruk van de situatie rond Sas van Gent, zoals die omstreeks 1700 was. De bedijkingen in dit gebied zijn vanuit de toenmalige Spaanse Nederlanden aangevat. De werkzaamheden begonnen ten noordoosten van Sas van Gent tijdens het Twaalfjarig Bestand. De vroegere ambachtsgerechtigden lieten toen overigens de gronden voor wat ze waren zodat de daar gelegen schorren met veel voorrechten aan het kapittel van de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen¹⁵⁸) werden afgestaan.

**Autriche-
polder**

Op octrooi van maart 1617 van Albertus en Isabella van Oostenrijk werd door de Antwerpse kanunniken in 1620 de Autrichepolder (Oostenrijkpolder, nr 235) — 568 ha — herdijkt uit de geïnundeerde landen van Westdorpe. In fig. 81, p. 203 is de polder (daar genoemd Austrissenpolder) aangegeven. Met deze herdijking had men in dat deel van Zeeuwsch Vlaanderen weer „vaste grond onder de voeten”. Het nieuwe Westdorpe verrees weldra als dijkdorp langs de genoemde Graaf Jansdijk. In 1626 verkocht het Antwerpse kapittel de ambachtsrechten aan François Dinghens. Daarna worden verschillende eigenaren vermeld zoals Anthonie Seys, Johan Stringnaerts, Guillam Alvarez (in 1738 als ambachtsheer van

Westdorpe genoemd), Pieter Alvarez en Pieter Geene (1790-1832). In de Franse tijd vervielen de meeste ambachtsrechten.

Aan de noordwestzijde van de Autrichepolder waren enige schorren (de Papeschorren) onbedijkt gebleven, waarvoor de Staten-Generaal op 28 april 1700 een bedijkingsoctrooi verleenden. Het bedijkingsjaar van de toen ontstane (Oud) Papeschorpolder (nr 236) — 167 ha — staat evenwel vermeld als zijnde 1711.¹⁵⁹) Brand noemt 1702 als jaar van bedijking. Men vermoedt dat de naam verband houdt met de Antwerpse kanunniken, die de aangrenzende Autrichepolder hadden bedijkt.

Kort na bedijking van de Autrichepolder gaf koning Philips II op 16 april 1627 octrooi tot bedijking der „ingevloede landen tusschen Sas van Gent en den dijk van Selsaete bij het fort St Antonie”. Het werd de St Antoniepolder (nr 237), genoemd naar het gelijknamige fort. De oorlogsomstandigheden vereisten dat ook deze bedijking meermalen onder water werd gezet. Tenslotte vond in 1787 definitieve herdijking plaats, tegelijk met de Kanisvliet Binnenpolder (nr 238), hierna genoemd. Als oostelijke grens van de St Antoniepolder — 77 ha —, kan thans worden beschouwd de landweg, genoemd „Visschers Verkorting”. Een deel van de grote Kanisvlietkreek, die oorspronkelijk buiten de oude polder viel, ligt thans in de St Antoniepolder. De zuidelijke dijk (zuidzijde) vormt een deel van de grens met België. In de zuidwesthoek ligt de buurtschap „De Stuiver” of „de laatste Stuiver”. Ten zuiden van die dijk ligt de Belgische Karnemelkpolder en het Belgische Zelzate.

Op dezelfde kaart van fig. 81 is een bedijkingsproject volgens het tracé ABCDEFGH getekend. Op 23 april 1650 kreeg kapitein Caspar de Mauregnault, kommandeur van Sas van Gent, octrooi tot bedijking van Kanisvliet. Na een doorbraak bij fort St Marcus in 1653 werd het octrooi in januari 1654 gewijzigd. Het octrooi was door de Staten Generaal verstrekt; zoals meermalen het geval was gaf dit vervolgens verschil van mening met de Staten van Zeeland.

De polder, die van Zuiddorpe gescheiden was door een grote kreek, — de geule van St Marc —, bleef in die vorm geen lang leven beschoren; omstreeks 1700 vond overstroming plaats. Nadat in 1717 reeds een herdijking aan de orde was geweest, kwam deze echter pas in 1787 tot uitvoering als eerste inpoldering van een algemeen herdijkingsplan van de geïnundeerde gronden tussen Hulst, Axel en Sas van Gent. De tegenwoordige Kanisvliet Binnenpolder (nr 238) — 1187 ha — was toen ontstaan; in fig. 82, p. 204 komen de Kanisvlietpolders voor.

Zoals in de paragrafen 19 en 21 is vermeld werden nl. in 1789 Absdale (nr 217) en Riet- en Wulfsdijk (nr 218) bij Hulst en in 1790 de Beoosten en Bewesten Blijpolder en de Kanisvliet Buitenpolder ten zuidwesten van Axel bedijkt.

Zuiddorpe-
polders c.a.

Ten zuidoosten van Kanisvliet liggen de Zuiddorpepolders. Het oude Zuiddorpe, waaraan de naam van het geslacht der heren van Gistelles verbonden was, ging verloren bij het doorgraven der dijken t.b.v. de beveiliging van het land van Axel.

Op 4 juli 1612 gaven de Staten-Generaal vergunning aan de stadsregeringen van Axel en Terneuzen om Zuiddorpe — en de reeds in par. 21 genoemde Oud Beosten Blij Bezuiden (de Geule) polder — te bedijken. Op de kaart van fig. 81, p. 203 van omstreeks 1625 zien we dan ook vier Zuiddorpepolders bedijkt. Een bestudering van het kaartenmateriaal staft de conclusie dat in het polderland van Zuiddorpe verschillende vroegere polderdijken bewaard zijn gebleven en na de militaire inundaties van de 16e en 17e eeuw telkens zijn hersteld. Op het eind van de 17e eeuw (1698) waren de volgende polders voor de zoveelste maal herdijkt: Zuiddorpepolder (noord. deel, nr 239) — 357 ha —, Zuiddorpepolder (zuid. deel, nr 240), ook wel genoemd Zijpepolder — 225 ha —, Varempepolder (nr 241) — 268 ha — en de Lippenspolder (nr 242) — 42 ha — genoemd naar het geslacht Lippens. In 1699 werd daar nog de Moerbekepolder (nr 243) — 133 ha — aan toegevoegd, nadat op verzoek van de abdis van het klooster ter Hagen in Gent en andere eigenaren door koning Karel van Spanje op 17 juli 1696 octrooi tot herdijking van de landen van Moerbeke was verleend.^{159a)} Deze grotendeels in België gelegen polder vormt een deel van „Oud Zuytdorpe”.¹⁶⁰⁾

Overslag-
polder en
Moerspui-
polder

De Overslagpolder (nr 244) — 76 ha — aan de Belgische grens is de meest zuidelijk reikende polder in Zeeland en wordt vermeld als zijnde bedijkt in 1612 en na overstroming herdijkt in 1672. In een request van september 1686 van de gemeene ingelanden van den Overslag onder Oud Zuiddorpe, Axeler Ambacht staat vermeld:

„sedert 1673 zijn hun landen en woningen doorgestoken en geïnundeerd gebleven; „zij hoopten van jaar op jaar herdijking, hetgeen nog steeds niet is geschied, waar „door zij aldaar zeer onnoozel en miserabel wonen. Dat zij met grote kosten kaai- „dijken hebben aangelegd om hun huizen tegen de wintervloeden te beschermen. „Zij verzoeken vrijdom van alle lasten”.¹⁶¹⁾

Kort daarna is de Overslagpolder herdijkt (1687/89?).

Het Moerspui was een deel van het vaarwater van Axel naar Gent, maar in de 17e eeuw reeds verland. Op een hoog gelegen deel in dat vaarwater was na de doorgraving der dijken ter beveiliging van Axel, kort vóór 1600 het fort Moerspui aangelegd. Toen Hulst in 1645 ingenomen was door Prins Frederik Hendrik werd ook het fort Moerspui met de schansen St Gelein, St Catharina, St Marcus en St Jozef aan de Staten overgegeven; Moerspui bleef rondom in het water liggen.

Zoals reeds in de vorige par. is vermeld gaven de Staten van Zeeland op 16 september 1766 octrooi aan Johan Ferd. Thierens als gemachtigde

van de eigenaren der polders Zuiddorpe (zuiddeel), Varempe, Overslag en een deel van Moerbeke om de schorren bekend als Moerspui en de Verkensputten (zie ook par. 21), grotendeels behorende tot het Committimus en een klein deel behorende tot het land van Waas (Oostenrijks) te bedijken. Zoals in par. 21 gezegd, werd bepaald dat de „diepte voor Axel” bewaard moest blijven. De bedijking van de Moerspuischorren werd in 1767 tot stand gebracht; het was in feite een afdamming van het Moerspui met de ruim 1 km lange Moerspuiische dijk. In fig. 83, p. 203 is een bedijkingskaart van de polder afgebeeld. Het restant van de geul is als Moerspuiische Watergang in de polder terug te vinden. De plaats van het fort is nog als een met struikgewas omkaad stuk bouwland aanwezig. De Moerspui polder (nr 245) is een internationale polder, met een totale oppervlakte van 295 ha waarvan 41 ha in België is gelegen. Het dijkgraafschap van deze internationale polder werd vele jaren vervuld door een lid van de familie Puylaert nl. van 1915-1938 door B. C. Puylaert en van 1938-1965, toen het Waterschap Axeler Ambacht werd opgericht door M. A. B. Puylaert voor zover het Nederlandse gedeelte betreft. Van het Belgische gedeelte van de Moerspui polder bleef laatstgenoemde Puylaert (die van 1940-1961 tevens burgemeester van Zuiddorpe was) dijkgraaf tot aan zijn overlijden op 20 januari 1972.

§ 23. POLDERS VAN ALBERT EN ISABELLA

— nrs 246 t/m 254 — W.

Tussen Sas van Gent, Philippine en Boekhoute (België) ligt langs de Nederlands-Belgische grens een poldergebied, dat geïnuundeerd in de 16e eeuw, in de periode 1612 t/m 1848 is herdijkt. Gr. en Kl.
St Albert-
polders

Op een kaart van 1620 — fig. 84, p. 205 — komt voor „de Sancte Albertus polder”, ten noordwesten van Sas van Gent. Het was één van de eerste polders, die uit de overstroomde landen werd herwonnen. Aarts-hertog Albertus van Oostenrijk gaf op 9 november 1610 octrooi voor de bedijking der schorren en aanwassen van St Jan onder Asseneder-ambacht. De bedijking, die in 1612 gereed kwam, werd oorspronkelijk genoemd naar deze aartshertog; kennelijk is daar later het predikaat Sint (= heilige) aan toegevoegd. Men spreekt nu van de Groote of Oude St Albertpolder (nr 246) — 943 ha —, in tegenstelling tot de Kleine of Nieuwe St Albertpolder ook wel Sas van Gentpolder genoemd (nr 247) — 72 ha —, die in 1805 door de compagnie Blémont op de schorren aan de noordoostzijde van de Groote St Albertpolder werd bedijkt. Uit bovengenoemde kaart blijkt duidelijk dat de schorren, waarop de Nieuwe polder ontstond, zijn uitgebreid door uitbochting van de „Vaart van Philippine naar het Sas van Gend” (het Sassche Gat) naar het noordoosten.

De verkaveling van de Groote St Albertpolder was voor die tijd vrij „modern”. Er waren 19 kavels, die waren begrensd door een rechthoekig stel „straeten” met namen als: de corte straete, de langhe straete (thans polderweg 1), de sluusstraete (thans het zeestraatje), de suster straete en de Auen straete, thans bekend als Mariapolderdijk. De geulestraete, die de „Ie en IIe cavel” scheidde, deelde tevens de „IIIe, IVe en Ve cavel” in tweeën, terwijl de „nieustraete”, de „VIe, VIIe, VIIIe en IXe cavel” halveerde. De geulestraete en de nieustraete heten beide thans Vrijstraat. De geulen in de XVIIIe kavel zijn de Grote Kil en de Bakkerspoldersbeek. De XIXe kavel in het zuidwesten noemde men ook de polder Smalle land of Smalle Gelande, kennelijk genoemd naar de eertijds daar aanwezige afwateringsgeul en toegangseul van het Belgische Assenede (zie fig. 84, p. 205).

Toen in 1664 de grens van Staats Vlaanderen werd vastgesteld, die in 1843 de Nederlands-Belgische grens werd, werd de Groote St Albertpolder een internationale polder. De grens werd getrokken langs de geulestraete, de nieustraete en de langhe straete, zodat ca 483 ha bij Staats Vlaanderen kwam en ca 480 ha bij de Zuidelijke Nederlanden. Bij een overstroming in 1808 ging aan de noordwestzijde de XVe kavel (20 ha) verloren die later werd herdijkt bij de aangrenzende polder, zodat de Groote St Albertpolder, Nederlandse gedeelte, thans 463 ha groot is.

Poelpolder

Ten zuidoosten van de Groote St Albertpolder en ten zuiden van de Graaf Jansdijk ligt de Poelpolder (nr 248) — 134 ha —, die in 1812 door de ingelanden zo werd genoemd.¹⁶²) Het is een oud gebied in de „lage streek van Assenede”, gezien de naam (Poelpolder) waarschijnlijk één van de moerlanden, die in die omgeving veel voorkwamen. Toen in 1549 de vaart van Selzate, naar de plaats waar later Sas van Gent is ontstaan, was gegraven, kwam dit gebied apart te liggen en deelde in de 16e eeuw het lot der meermalen genoemde inundaties. In 1787 gelijktijdig met de herinpolderingen ten oosten van de vaart Sas van Gent-Selzate vond herdijking plaats door afdamming met een kade. De polder is grotendeels in beslag genomen door de industrie van Sas van Gent.

Philippine- en St Pieters- polders

De Stad Philippinepolder (nr 249) — 28 ha —, omvat grotendeels het gebied van de vroegere stad Philippine, die in 1505/06 is gesticht. Ten zuidoosten daarvan lag in de 17e eeuw het „schorre toebehorende den heeren van den Raedt Vlaenderen” — het Raadsherenschor —, dat van de Groote St Albertpolder was gescheiden door een forse geul, het restant van de toegang naar Assenede in België (zie fig. 84, p. 205). In 1690 werd dat schor, reeds bedijkt in 1663 maar overstroomd in 1682, herdijkt; de bedijking kreeg de naam St Pieterspolder (nr 250). Ten oosten van Philippine brak in 1808 de dijk door, hetgeen tot gevolg had dat bij de herdijking een deel van de St Pieterspolder en bovendien nog 25 ha van de Groote St Albertpolder verloren ging. Herdijking van 203 ha vond plaats in de huidige vorm; ong. 23 ha bleef onbedijkt. Eerst in 1848 werd ook die schade ongedaan gemaakt; kennelijk waren toen de eerder ontstane geulen verland en konden ze worden afgedamd. Het resultaat was de Verdronken polder (ten zuidoosten van Philippine, nr 251)

— 48 ha —; in feite dus een herdijking van een deel (23 ha) van de St Pieterspolder en van een deel (25 ha) van de Grootte St Albertpolder.

Ten zuidwesten van Philippine liggen de Philippinepolder (nr 252) — 123 ha —, de Grote Isabellapolder (nr 253) — 36 ha — en de Kleine Isabellapolder (nr 254) — 13 ha —, in feite reeds lang bestaande maar in de 17e eeuw herdijkte gebieden. De Philippinepolder, al in het begin van de 16e eeuw door Hiëronimus Laurin bedijkt of herdijkt,¹⁶³) daarna geïnunderd, werd in 1700 opnieuw en toen definitief op de zee gewonnen. De Grote en Kleine Isabellapolders werden in 1794 herdijkt; deze polder-tjes zijn restanten van de vroegere in 1622 geïnunderde Clarapolder (zie de fig. 55 en 56, p. 111). Van de Kleine Isabellapolder werd de zuidwestelijk gelegen dijk in 1964 afgegraven zodat hij nu onder één dijkage ligt met de Clarapolder.

§ 24. DE ZAAMSLAGPOLDERS — nrs 255 t/m 265 — X.

De dijkage van „Saemslach” was omstreeks het midden van de 13e eeuw het eiland Zaamslag geworden; daarna breidde dit eiland zich uit door herdijking in vrijwel alle richtingen, zodat Hulster- en Axeler ambacht verenigd werden. Tijdens de Tachtigjarige oorlog liet Prins Maurits om Axel te beveiligen, dat hij op 17 juli 1586 had veroverd, de dijken doorsteken. Zaamslag verdween zodoende onder de golven. Een in 1610 verleend octrooi om het westelijk deel te herdijken kwam niet tot uitvoering. Waarschijnlijk zaten de Spanjaarden nog te dicht in de buurt: Hulsterambacht was nog bezet gebied.

Nauwelijks was in 1648 de vrede van Munster getekend of Gerard van der Nisse, sinds 1647 ambachtsheer van Zaamslag, kreeg (op 12 december 1648) octrooi tot „beversching van Zaamslag, Aandijck, Oud en Nieuw Otene en Pouquespolder”. In fig. 85, p. 206 is de „nieuwe dijkage van Saemslach” aangegeven.

De nieuwe zeedijk sloot in het noordwesten aan op de Ser Lippenspolder bij Terneuzen om vervolgens in ongeveer zuidoostelijke richting het Hellegat te bereiken en vandaar aan te sluiten op de oude zeedijk van de Kapellepolder bij Axel. Deze dijksgedeelten heten thans achtereenvolgens: Reuzenhoekse dijk, Zaamslagse dijk, Oude Zeedijk en Pouckepolderse dijk. De herdijking, die ruim f 400.000 kostte, werd in 1650 voltooid; de nieuwe Zaamslagpolder (nr 255), waarin opgenomen waren gronden van Oud en Nieuw Othene, van 's Gravenpolder, Diepenée, Poucques en een deel van Genderdijk, totaal 1363 ha, was toen een feit. De eerste dijkgraaf was Leendert Jacobse van Dijke († 24-2-1669).

In deze polder ligt aan de westzijde een uitgebreid krekeneareaal bestaande uit de ong. 4 km lange en 200 m brede Othenese kreek met aan de zuidzijde een aftakking, die onder de naam Bronkreek naar de sluis aan

de buurtschap Spui loopt. Meer oostwaarts vinden we de uitlopers Gat van Pinte met de Groote Dulper en de Kleine Dulper, zoals in fig. 85a is aangegeven.

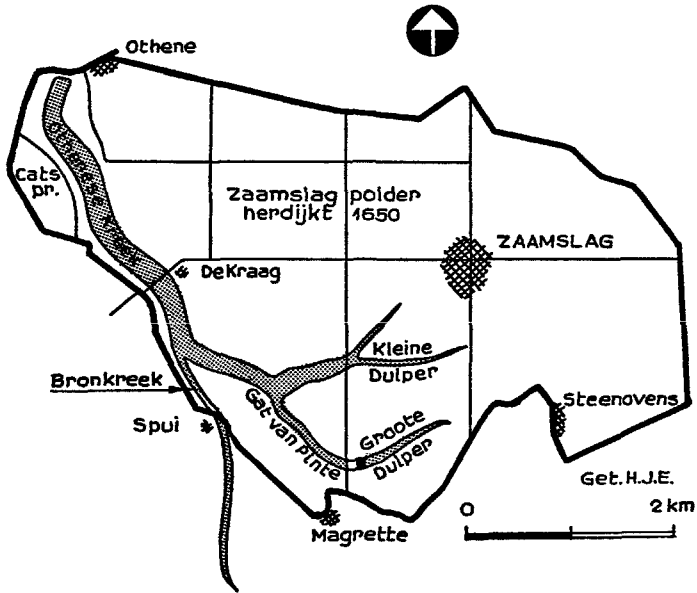

fig. 85a. Het krekengebied in de in 1650 herdijkte Zaamslagpolder.

Aan- en Genderdijkte

Na velen malen van eigenaar te zijn gewisseld kwam de heerlijkheid Zaamslag op 19 januari 1647 in handen van mr Gerard van der Nisse, lid van een bekend Zeeuws geslacht. Deze ambachtsheer kreeg op 19 juli 1669 octrooi tot inpoldering van de aan de noordoostzijde van Zaamslag gelegen schorren van Aandijke (Aan- en Genderdijkte), die tot dan toe buiten de grote bedijking van Zaamslag waren gebleven. In hetzelfde jaar kwam de heerlijkheid aan zijn dochter Cornelia, in 1656 gehuwd met Johan Huyssen, heer van Kattendijkte. De genoemde schorren werden in 1671 van dijken voorzien en in kaart gebracht door Pieter Geense.¹⁶⁴⁾ Het land van Aan- en Genderdijkte was herrezen, zie fig. 86, p. 206; de polder (nr 256) — 317 ha — kreeg de gelijkkluidende naam van het voormalige poldergebied.

Gr. en Kl. Huyssenspolders

Het volgende bedijkingsoctrooi voor de Zaamslagpolders werd verstrekt op 21 december 1692 aan Johan Huyssen voornoemd, ambachtsheer van Zaamslag en Aandijke. In 1695 (in de historie een jaar van plasregens genoemd), kwam de bedijking van 673 ha schorren ten noorden van Zaamslag tot stand; ze kreeg de naam Grooten Huyssenspolder (nr 256) en werd in 1696 door D. en Jac. Annemaet in kaart gebracht, fig. 87, p. 223.

Na het overlijden van Cornelia Huyssen-van der Nisse kwam de

heerlijkheid aan haar kinderen. Reeds in 1699 wordt Johan Hiëronymus Huyssen van Cattendijke, heer van Vossemeer en Zaamslag, als één der voornaamste grondeigenaars vermeld. Hij is degene, die op 17 februari 1718 van de Staten-Generaal het octrooi ontvangt om aan de noordwestzijde van de Grooten Huyssenspolder een schorregebied te bedijken. Zodoende ontstond in hetzelfde jaar de Kleinen Huyssenspolder (nr 258) — 161 ha —, in kaart gebracht door J. Matelé en G. Alvarez, zie fig 88, p. 223.

Bij de bedijking van de Grooten Huyssenspolder in 1695 had men aan **Krekepolder** de zuidwestzijde een grote kreek (door Hattinga genoemd „De Hondt”) buitendijks gehouden vanwege gevreesde moeilijkheden met de afdamming. Het lag voor de hand dat deze doodlopende inham zou volslibben. Na enkele tientallen jaren was dat ook gebeurd. In 1718 werd met een afdamming aan de westzijde — tegenwoordig genoemd de Paardendijk — de dichtgeslibde kreek afgesloten. De naamgeving was eenvoudig; de Krekepolder (nr 259) — 68 ha — was ontstaan, zie fig. 88, p. 223.

Voor dit poldertje verleenden de Staten van Zeeland bij resolutie van 13 februari 1727 daarvan surséance van executie, mits betalende 4 % 's jaars van de waarde van het land.¹⁶⁵⁾

Noordwestelijk van de Krekepolder lagen nog meer schorren — hoe- **Margaretha-**
wel in het zuiden doorsneden door een brede kreek —, „bouwklaar” ter **polder**
bedijking. Op een kaart van Hattinga van 1737 staat vermeld „Dit schorre is bekwaam om bedijkt te worden”. Door de Staten van Zeeland werd op 21 december 1741 aan de ambachtsgerechtigden octrooi voor inpoldering verstrekt. De polder, „uijt den souden bedijkt A° 1742” — fig. 89, p. 224, werd genoemd naar Margaretha de Mauregnault, één der ambachtswomen van Zaamslag, gehuwd met Johan van Hoorn, commies generaal enz. Met deze Margarethapolder (nr 260) — 253 ha — had men ter plaatse langs de Westerschelde de bedijkingsgrens bereikt; de volgende feiten staven dit.

Tweeëndertig jaar na de bedijking werd de zeedijk van de Margarethapolder voor de eerste maal zwaar beschadigd bij de stormvloed van 15 november 1775. Aan de noordzijde werd toen een inlaagdijk gelegd (zie fig. 120). Maar niet alleen de ligging op de stormstreek speelde parten, ook de stroom was toentertijd langs de noordzijde van de polder gericht waardoor het voorland snel werd opgeruimd (zie ook hoofdstuk III onder vallen). Bij een dijkval in 1800 bleef de polder gespaard, maar inundeerde de inlaag. Twee jaar later overstroomde de gehele polder (22 januari 1802). Na droogmaking bedroeg het verlies één hofstede en enige ha land; men vond het daarbij nodig een nieuwe inlaagdijk te leggen vanaf de tegenwoordig zo genoemde buurtschap „De Val” in westelijke richting.

Nadat de Margarethapolder bij de bekende stormvloed van 14/15 januari 1808 nog een keer vol water liep door het open laten staan van een sluisje in de scheidingsdijk met de Huyssenspolder, bleef het zeewater sindsdien — zelfs in 1953 — buitendijks.

**Eendragt-
polder**

Fig. 90, p. 224 toont een kaart van „de situatie en gelegenheid der schorren leggende ten noorden en ten oosten der „Groten en Kleinen Huyssenspolder in den Eilande van Axel, zich strekkende van „den Margrietapolder tot aan den dijk van Aandijke, compiterende de Hoog Ed. „Heeren en Vrouwen van Zaamslag”, opgemeten door de landmeter Johannes Leys Jr en gedagtekend 19 juni 1775. De breedte en de diepte van 20 killen (schorkreken) werden eveneens door hem opgemeten. De killen waren 1 tot 11 roeden breed en $2\frac{1}{2}$ tot $5\frac{1}{2}$ voeten diep.

Op dezelfde kaart heeft de landmeter en dijkgraaf S. F. Lippens na „ter plaatse geweest visiteren”, een nieuwe zeedijk geprojecteerd zoals met een gestippelde lijn is aangegeven. Op 6 januari 1777 werd octrooi voor dat bedijkingsplan verstrekt aan de gezamenlijke ambachtsheren en -vrouwen van Zaamslag. Het duurde bijna 3 jaar tot — op 12 november 1779 — de bedijking voltooid was; men moest daarbij ook 20 killen (kleine kreken) afdammen. De Eendragt-polder (nr 261) — 227 ha — was daarmee aan het toenmalige eiland van Axel toegevoegd.

Op 15 januari 1808 (stormvloed) brak de zeedijk aan de oostzijde door (merkwaardig niet op de stormstreek, maar aan de luwzijde, waarschijnlijk door opstuwing van het Scheldewater in het Hellegat). Een klein gedeelte werd toen buitengedijkt. Toch voelde men zich blijkbaar niet veilig genoeg want daarna is in 1813 een dwarsdijk gelegd waardoor ong. 25 ha van de Eendragt-polder werd afgesneden. Men sprak van het „Franse dijkje” hetgeen doet vermoeden dat dit door de Fransen is uitgevoerd. Op 22 mei 1816 vond aanbesteding plaats van „het compleet afwerken van de afsnijdingsdijk van den jare 1813”. De aannemer was Willem Roose voor f 104. Het aanbestedingscontract was ondertekend door: Ritmeester, conducteur bij Rijkswaterstaat en door de directie: Van Waesberghe Boeije, Jacob Scheele en Verdurmen (?).¹⁶⁶

Het afgesneden polderdeel is thans bekend als de Kleine Eendragt-polder (nr 262) — 25 ha —. Na 1808 bleef de Eendragt-polder tot heden voor rampen gespaard. Evenwel was ook daar de grens van inpoldering bereikt; de vooroever kreeg het zwaar te verduren (zie hoofdstuk III en IV).

**Ser Lippens-
en Nieuw-
Othene-
polders**

Het geslacht Ser Lippens uit Oudenaarden (België) had zich in 1532 in Axel gevestigd. Omstreeks 1600 kocht oud-burgemeester Jan Ser Lippens van de stad Axel „een schorreken strekkende van de poort van Triniteit op de westzijde der vaart tot aan nieuwe inlage”.¹⁶⁷ Vermoedelijk is met die „nieuwe inlage” bedoeld het ten oosten van Terneuzen gelegen noordelijk deel van de oude Lievenspolder (hierna genoemd in par. 25), die

overstroomd zijnde in 1606 moet zijn herdijkt en de naam Noordpolder (nr 263) — 50 ha — kreeg. Volgens de *Zélandia Illustrata* lag destijds in deze polder één door de wed. de Feyter bewoonde hofstede, die in augustus 1852 bezocht werd door koningin Victoria van Engeland en prins Albert, toen deze door stormweer op de rede van Terneuzen opgehouden werden en een uitstapje in het land deden. Door aanleg van de fortificatiewerken van Terneuzen is de vorm van de Noordpolder in de vorige eeuw gewijzigd (par. 1, hfdst. I).

Bedijking van eerstgenoemd „schorreken, groot honderd elf gemeten, hem Ser Lippens alleen aencomende”¹⁶⁸) vond plaats in 1618 en werd naar de eigenaar vernoemd. De polder inundeerde o.a. bij de stormvloed van 1682. In 1725 vond herdijking plaats, gepaard gaande met enige uitbreiding van de oorspronkelijke oppervlakte zodat de Ser Lippenspolder (nr 264) thans te boek staat voor een kadastrale grootte van 62 ha. Bij de stormvloed van 15 januari 1808 onderging de bedijking nogmaals een kortstondige inundatie; in 1953 bleef het bij een gedeeltelijke overstroming. Inmiddels is de polder volgespoten met zand van de jongste kanaalwerken van het kanaal Terneuzen-Sas van Gent en zijn de terreinen bebouwd volgens het uitbreidingsplan van Terneuzen.

Tussen de Ser Lippenspolder en de Margarethapolder was het schor van Othene aangewassen in de uitmonding van de aldaar in 1650 afgedamde Othenesche kreek. Bij K.B. van 27 december 1846 werd aan de eigenaars van die sinds 1650 ontstane schorren vergunning verleend om deze te bedijken. Die indijking van het schor van Othene maakte overigens deel uit van de werken, die met het toen aan te leggen uitwateringskanaal in Oost Zeeuwsch Vlaanderen in verband stonden.¹⁶⁹) In 1848 was de Nieuw-Othenepolder (nr 265) — 54 ha — een feit. Een dading tussen belanghebbende partijen, omtrent eigendom van de ingepolderde schorren werd goedgekeurd bij een wet van 17 december 1851.¹⁷⁰)

§ 25. POLDERS TUSSEN AXEL, TERNEUZEN EN HOEK — nrs 266 t/m 291 — Y.

In de driehoek Axel-Terneuzen-Hoek ligt een kern van oude bedijkingen, die tot ongeveer midden 13e eeuw een eiland vormden en toen met de (oude) polders van Zaamslag werden verbonden (zie fig. 80, p. 186). Vrijwel het hele complex van genoemde polders is meermalen geteisterd door stormvloed en oorlogsinundaties. Door herdijking werd het oude polderpatroon grondig gewijzigd; slechts van een aantal hierna te noemen bedijkingen konden de oorspronkelijke dijken worden gehandhaafd.

Ten noorden van Axel konden in 1606 de Noordpolder (nr 266) **Noordpolder**
c.a. bij Axel

— 84 ha —, de Buthpolder (nr 276) — 212 ha — (ontstaan uit de Groote But- en de Kleine Butpolder), de Oud Eglantierpolder (nr 268) — 76 ha —, de Visscherspolder (nr 269) — 60 ha — en in 1614 de Kapellepolder (nr 270) — 172 ha — voor de zoveelste keer in hun oorspronkelijke vorm worden herdijkt.

Voor enkele van bovengenoemde polders was blijkbaar op verzoek van de stad Axel door de Staten van Zeeland op 15 augustus 1606 een herdijkingsoctrooi uitgegeven,¹⁷¹) voor de Noordpolder aan particulieren terwijl als bedijkers van de Butpolder werden genoemd de Zierikzeese patriciërs Bonifacius de Jonge, Nicolaas Cauwe, Daniel Anthoniss (Stoutenburg) en Cornelis Mulocq.¹⁷²)

Lievens-
polder c.a
bij
Terneuzen

Ten zuiden van Terneuzen — als havenplaats ontstaan aan de mond van een natuurlijke havengeul tussen Axel en de Schelde — ligt als „oude kern” de (Kleine) Lievenspolder (nr 271) — 17 ha —, die geheel is opgenomen in de Terneuzense woonwijken evenals de Zeven Triniteitspolder (nr 272) — 120 ha — c.a. Sommigen vermoeden dat laatstgenoemde poldernaam verband houdt met zeven voormalige poldertjes, omstreeks 1300 bedijkt in de verzande geul of kreek tussen Axel en de Schelde (Honte) bij Terneuzen. Deze gronden werden door Maria van Artois, vrouw van Sluis, weduwe van Jan van Namen, in 1336 bedijkt.¹⁷³) Hattinga geeft op zijn kaarten „Seven Polderkens van Triniteijt” aan.

In 1559 volgde overstroming van deze landen. Herdijkingen vonden plaats in 1613: zoals de Catspolder (nr 273) — 36 ha —, door jhr Jan Peeters van Cats bedijkt en in 1617 toen de Zuidpolder (ook Zuidlandpolder genoemd, nr 274) — 203 ha — en de genoemde Zeven Triniteitspolder ontstonden. Daaraan werden in 1638 de St Annapolder (nr 275) — 38 ha — en omstreeks die tijd ook de Sparkspolder (nr 276) — 23 ha — toegevoegd. De Zuid-, de Cats-, de St Anna- en de Sparkspolder vormden tot 1965 één waterschap. Thans vormen zij een deel van het Axeler Ambacht en zijn grotendeels inbeslaggenomen door de nieuwe woonwijken van de stad Terneuzen.

Zevenaar-
en
Koegors-
prs. c.a.

Op 31 maart 1595 verleenden de Staten Generaal aan de stadsregering van Axel en Terneuzen octrooi tot bedijking van de schorren ten zuidwesten van Terneuzen. Achtereenvolgens ontstonden toen de polders Oude Zevenaar (nr 277) — 314 ha — in 1598, de door inwoners van Goes bedijkte en daarom zo genoemde Goesche polder (nr 278) — 178 ha — in 1615 en de meermalen overstroomde Willemskerkepolder (nr 279) — 160 ha — in 1629. Tussen Willemskerkepolder en Terneuzen (zie fig. 92) ligt de Vlooswijkpolder (nr 380) — 203 ha —.

De desbetreffende schorren waren door de Magistraat van Axel, Neuzen en Biervliet in 1603 aan Bartholt van Vlooswijk ter bedijking uitge-

geven. Genoemde van Vlooswijk was een aanzienlijk burger van Rotterdam, lid van de vroedschap en meermalen burgemeester. Hij zat evenwel in financiële moeilijkheden. In 1605 was hij een flink bedrag voor zinkrijfschuldig, dat gebruikt werd bij bedijkingen. De vergadering van de vroedschap zag hem voor het laatst op 10 april 1606. Wij weten niet of hij door zijn voorgenomen bedijkingen een middel zag om uit zijn benarde financiën te komen. Een goudmijn is in elk geval de in 1608 bedijkte „Nieuw Willemskercke” ook genoemd „Flooswijkpolder” niet geweest. Deze polder, reeds in 1827 en later in 1900 nogmaals doorsneden door het kanaal Terneuzen-Gent, is in de jaren 1961/68 voor een groot deel in beslag genomen door de jongste sluis- en kanaalwerken. Genoemde polders zijn alle herdijkingen van meermalen overstromde landen. In de vorige eeuw werden de sporen van het oude dorp Willemskerk nog gevonden in de noordwesthoek van de Goesche polder.

Het jaar 1648 was belangrijk in het poldergebied tussen Axel en Terneuzen. Door herdijking van overstromde landen werden de Axelse en Terneuzense polders opnieuw verenigd. Toen werden nl. bedijkt: de Nieuw Eglantierpolder (nr 281) — 132 ha —, de Nieuw Zevenaar- en Koegorspolder (nr 282) — 959 ha —, die in fig. 91, p. 241 zijn afgebeeld en de Kleine Zevenaar- of Noordwestenrijkpolder (nr 283) — 102 ha — totaal 1193 ha, terwijl tevens de Sluispolder (nr 284) — ca 51 ha — (tussen de Goesche en Oud Zevenaarpolders) van het buitenwater werd afgesloten. Het dwergpoldertje Nieuwe Koegors (nr 285) — 4 ha — is ontstaan in 1840 toen twee kleine stukken weiland tegen de zuidzijde van de Koegorspolder werden „betrageld” oftewel van kaden werden voorzien.¹⁷⁴⁾ Overigens waren deze 4 ha reeds in 1825 van het buitenwater afgesloten door aanleg van de kanaalwerken Terneuzen-Sas van Gent.

Ten zuidwesten van Terneuzen werd in de 16e eeuw een groot deel van de verloren gronden in de Braakman teruggewonnen (fig. 92). Op 7 januari 1542 nl. gaf Karel V aan Jan van der Walle, octrooi om „ten sijnen pericle of fortune, 2500 gemeten in Assenederambacht te bedijken”.¹⁷⁵⁾ In de jaren 1542/45 ontstonden toen de Lovenpolder (nr 286) — 460 ha — en de Koudenspolder (nr 287) — 494 ha —. Zoals uit fig. 92 blijkt werd in de Lovenpolder een uitgebreid krekengebied zoals: Voorste Kreek, Achterste Kreek, Kerpelgat, Boeyensgat, Loopgeul en Nieuwe Gat, binnengedijkt. Beide polders vormden aanvankelijk (tot 1615) een afzonderlijk eiland dat veel met het zeewater te kampen had. Daarbij kwamen nog financieel kostbare processen met de prelaten van St Pieter en van St Bavo, zodat koning Philips II bij octrooi van 7 juli 1562 en 19 juli 1572 gedeeltelijk vrijdom verleende van de tienden, welke de bedijkers ten gebruike hadden ontvangen.¹⁷⁶⁾ Aan de zuidzijde van de

Loven- en
Kouden-
polders c.a.

daarom aanvankelijk ook wel Delftse polder werd genoemd. De naam Oud Westenrijkpolder houdt de herinnering levend aan de van Vlooswijks, bezitters als zij waren van tiendrechten van twee hoeven in Vlooswijk of Westenrijk onder Woerden.^{177a)}

Het merendeel van bovengenoemde polders met een oppervlakte van bijna 4700 ha vormde tot 1650 één nieuw eiland. In 1650 werd dat eiland aanmerkelijk vergroot met de bedijking van de Zaamslagpolder aan de oostzijde, zie vorige paragraaf.

In fig. 93, p. 241 is het schorgebied ten noordwesten van Terneuzen aangegeven zo dat in 1775 door de „geadmitteerde Landmeeter van Zeeland”, Zacharias Drubbels was opgemeten. De schorren en slikken worden aan de zuid- en aan de noordzijde begrensd resp. door de geulen „den Abeele” en het „Kees Teunis Gat”. Het opschrift van de kaart luidt:

Nieuw-
Neuzen-
polder

„Kaart van een schor en slikken liggende voor de polders genaamd Vlooswijk, „Willemskerke en Loovenpolder Benoorden het Ambagt van Terneuse van welke „polders de buijtendijken gemeeten zijn van den hoek Dijks bij Terneuse gemerkt „(a) tot aan den hoek van Den Kouden Polder gemerkt (b). Vervolgens is het „Vaarwater genaamt den Abeele, Tussen 't schor en Terneuse Wal gediept van „het Oost eynde af tot aan der uijtersten hoek van Vremdijke. Bepaaldelijk ter „plaatse waar de merken staan en is ook de diepte op laag water daar bij in Voeten „uitgedrukt met Schouwse Maat de Roede in 12 voet. Eijndelijk zijn de Distantien „der Kerktorens van Biervliet en Ellewoutsdijk gemeeten en de Plaats in de „Kaart aangeweesen.

„Op order van den Wel Edel Gebore en Gestrenge Heer mr Cornelis Kien Van „Citters, Hoogballieuw en Rentmeester Generaal van de Graafelijke Domeijnen „van Zeeland Bewesten Schelde etc. etc.

„Door onderschreve in de Maanden Augustus en September Anno 1775 —

Zacharias Drubbels
Geadmitteerd Landmeeter van Zeeland
te Wolphaartsdijk —

„Nota: Van het punt op Schor gemerkt (d) tot aan den kerktoren van Biervliet „is lang 16488 Voeten”.

Ter vergelijking met de huidige situatie is op de kaartreproductie aangegeven de nu langs Terneuzen stromende hoofdgeul het Pas van Terneuzen alsmede de zeedijk van de Nieuw Neuzenpolder. Dan zien we dat ter plaatse van het „Kees Teunis Gat” nu het Pas van Terneuzen stroomt, dat voor de stad Terneuzen een diepte van ongeveer 60 m onder N.A.P. bezit. Bijna 200 jaar geleden kon men daar over de slikken lopen. Voorts zien we op de kaart restanten van oude dijken, die bij stormvloed zijn doorgebroken. Midden op het schor lag destijds een stelberg, thans het centrum van één der grootste chemische industrieën in Nederland, Dow Chemical (Nederland) B.V.

De bedijking was als volgt tot stand gekomen. Bij besluit van den préfet van het Département der Schelde van 1 Ventôse XII (21 februari 1805), werden onder zekere voorwaarden aan de Compagnie Blémont, voor den tijd van 32 jaar, afgestaan de schorren der Westerschelde aan de zijde van de Franse Republiek, tussen de Braakman en Terneuzen tot

aan het Hoofd van Vlaanderen (tegenover Antwerpen) „ten einde deze „terreinen in te dijken en in cultuur te brengen, naar gelang zij daartoe „geschikt zouden zijn of worden”.

Ondanks de uitgestrektheid der schorren, die aan de Compagnie Blémont waren afgestaan zijn behalve de Nieuw-Neuzenpolder alleen de Saaftingepolder (in 1805 — par. 17.) en de in par. 26 genoemde Nieuw Vogelschorpolder door die Compagnie bedijkt. Men heeft de toegestane 32 jaar kennelijk niet produktief kunnen maken; de Franse invloed was trouwens ook na 1813 afgelopen. Wel zijn we in West Zeeuwsch Vlaanderen de compagnie Ottevaere tegengekomen, die de Olieslagerspolder in 1803 (par. 10) en de Beukelspolder in 1804 (par. 11) bedijkten.

De Nieuw Neuzenpolder (nr 291) — nu nog 474 ha — kwam ten slotte in 1816 tot stand, krachtens een nadere aan de Compagnie verleende concessie — K.B. 19 mei 1815, autorisatie Min. v. Waterstaat en Publieke werken 10 februari 1816, 3e afd. no 931.¹⁷⁸) Bij de concessie werd de „uitdrukkelijke conditie” gevoegd dat de te bedijken polder,

„in geen geval eenig secours of hulp zal kunnen vorderen of reclameren, tot vinding „van de kosten, welke de défencie harer zeeeringen zal vereischen, gedurende „den geheelen termijn van de concessie, ten behoeve van de Societèit Blémont, „zoodat provisioneel de dispositie van het reglement op de administratie van de „polders in 't gewezen departement der Schelde van 28 december 1811 van geen „applicatie zullen zijn in het faveur van den polder”.

Toch werd de Nieuw Neuzenpolder in 1872 calamiteus verklaard. De oorzaken, die daartoe aanleiding gaven, alsmede de oeververdediging worden besproken in de hoofdstukken III en IV. Voor de situatie van de polder omstreeks 1860, zie fig. 92.

§ 26. POLDERS IN DE VAARWEGEN NAAR AXEL EN GENT — nrs 292 t/m 315 — Z.

**Vogelschor-
en Pape-
schorpolders**

Tussen de „Vaart van Philippine naar het Sas van Gend” (zuidzijde) en de „Gewese Riviere naar Axel” (noordzijde) lag op het eind van de 17e eeuw één der weinige Zeeuwsvlaamse opwassen „het Vogelschor” als één der hooggelegen schorren van de geïnundeerde landen in het Braakmangebied, zie fig. 94, p. 242.

De Staten van Zeeland gaven op 19 december 1699¹⁷⁹) octrooi tot bedijking van bovengenoemde opwas. De daarvoor benodigde ringdijk werd „een zware dijk, 2200 roeden (ca 8,5 km) lang”. In de loop van 1700 kwam de bedijking van de toen zo genoemde Vogelschorrepolder (nr 292) — 300 ha — gereed, thans bekend als Oud Vogelschor of Zuidwestenrijkpolder. Ruim een eeuw heeft het Oude Vogelschor als ingepolderde opwas (dus als een eiland) bestaan, zonder dat het door enige bedijking uitgebreid werd.

Eerst in 1807 werd nl. aan de oostzijde van het Vogelschor een aanwas ingepolderd en wel door de meergenoemde compagnie Blémont op vergunning van de Franse regering van 17 augustus 1804. Het meest zuidelijk gelegen deel van die nieuwe polder werd daarbij over ca 200 m lengte aangesloten op de in 1711 aangewonnen (oud) Papeschorpolder (zie fig. 94, p. 242). Het Vogelschoreiland was toen verbonden met de landen van Westdorpe en van Zuiddorpe. De nieuwe bedijking kreeg de naam Nieuw Vogelschor of Westdorpepolder (nr 293) — 175 ha —. In 1825 werd die verbinding weer verbroken met de doorgraving voor het kanaal Terneuzen-Sas van Gent. Een klein deel (12 ha) van Nieuw Vogelschor kwam toen aan de oostzijde van het kanaal te liggen. Tevens werd aan de oostzijde van het kanaal 108 ha schor ingedijkt. Die bedijking kreeg de naam Nieuw Papeschorpolder (nr 294), destijds ook bekend als „polder bij Karel la Groe”.¹⁸⁰⁾

Laatstgenoemde bedijking behoorde overigens, evenals de bedijking van het 17 ha grote nog niet genoemde Stroodorpepolder (nr 295), tot de bijkomende werken, die werden uitgevoerd ter realisering van de toenmalige kanaalwerken Terneuzen-Sas van Gent. Langs de zeedijk van Nieuw Papeschor werd een aftakking van het Axelsche Gat als suatiegeul (Zwartenhoeksekreek) naar de toenmalige Zwartenhoekse sluis geleid.

Het Stroodorpepolder — men sprak ook van Kleinpolder bij L. de Backer of Strooyendorpe —¹⁸¹⁾ ontstond ten westen van het kanaal door het leggen van een afsluitdam (dam B in fig. 95) tussen de Nieuw Vogelschorpolder en de westelijke kanaaldijk ter afsluiting van het Axelse gat (oost. deel). Tijdens de kanaalwerken plaatste men in die polder stroohutten voor de „polderjongens”, die bij het graven van het kanaal werkzaam waren. Wat men nu een „barakkenkamp” zou noemen was toen een „stroodorp”; de poldernaam is dus duidelijk, evenals de naam van de daar ontstane buurtschap Stroodorpe. Eenzelfde naamgeving zijn we tegengekomen bij de Stroodorpepolder in Zuid-Beveland onder Krabbendijke (dl III, p. 167).

Tot de bijkomende kanaalwerken behoorde tevens de verbetering van de vaart naar Axel. Daartoe werd een oude vaargeul als zijkanaal hergraven vanaf het tegenwoordige Sluiskil tot de toen reeds bestaande Axelse Sassing — fig. 95 — (die in hoofdstuk VI wordt behandeld). Ten zuidoosten van dat zijkanaal werd toen het zgn. Smidsschorre ingepolderd met openlating van de reeds genoemde suatiegeul naar de Zwartenhoekse sluis. De bedijking, groot 233 ha, kreeg de naam Smidsschorrepolder (nr 296). De suatiegeul kwam in 1845 te vervallen; door afdamming (met de Suikerdijk) kwam in dat jaar de Emma- of Ameliapolder (nr 297) — 22 ha — tot stand.

Nadat in augustus 1855 de kade van de Nieuw Papeschorpolder (langs

Smidsschorrepolder
ca.

de Axelse Vlake) was verzakt en daarna was doorgebroken, bezweek op 20/21 mei 1856 onverwachts de Suikerdijk in de Zwartenhoekse kreek bij stil weer en gewone kanaalwaterstand. Het aangrenzende polderland kwam 24 uur onder water te staan. Als oorzaken werden genoemd, dat de watergangen te dicht tegen de kade lagen omdat die 's zomers droog staan en daardoor steun aan de kade ontnemen.¹⁸²⁾

Axelse Vlake

Toen in 1827 het kanaal Terneuzen-Sas van Gent en het zijkanaal naar Axel waren gegraven, bleef aan de zuidoostzijde van de daardoor ontstane driesprong bij Sluiskil een watervlakte over. Het was een deel van het v.m. Axelse Gat met een aftakking naar de Zwartenhoekse sluis, zie A, fig. 95. Het Axelse Gat was nl. aan de westzijde van het kanaal-tracé afgedamd met een „kapitale dijk” B, waarin een tijdelijke houten sluis was gebouwd voor de afwatering, die dienst moest doen tot het kanaal klaar was.

Het afgesloten deel van het Axelse Gat vormde een ondiep water dat al spoedig betiteld werd als de Axelse Vlake. In 1875 werd reeds een deel van de Axelse Vlake van een omkading voorzien om zand te bergen dat door verdieping van het kanaal vrij kwam.¹⁸³⁾ Een door een internationale commissie ontworpen overeenkomst ter verbetering van het kanaal Terneuzen-Gent werd op 29 juni 1895 gesloten. Daarbij behoorde het indijken van het Axelse Gat; tevens werd de scherpe bocht bij Sluiskil verruimd en werd bij de Axelse Vlake over een paar km een nieuw kanaal gegraven. Tussen beide kanaalarmen bleef een driehoekig eiland over dat ook bekend werd als de Axelse Vlake (inmiddels weggebaggerd). Bij deze kanaalverbetering, die in 1900/10 werd uitgevoerd, werd ca 6.660.000 m³ grond verzet, waarvan 640.000 m³ in de Westerschelde is gelost, 2.605.000 m³ in ophoging is verwerkt en 3.415.000 m³ op de grondbergplaats in de Axelse Vlake werd geborgen.¹⁸⁴⁾ De Axelse Vlake (nr 298/299) — 140 ha — was toen volledig uit het water „gerezen”. In fig. 95 zijn enkele fasen getekend. Het oostelijke deel van die Axelse Vlake heet de Dekkerspolder (nr 298) — 85 ha — en staat te boek als zijnde „bedijkt” in 1906. Men zou in dit geval beter van een droogmaking kunnen spreken, maar dan niet ontstaan door bemaling, maar door ophoging of demping, hetgeen reeds gedeeltelijk in 1875 was geschied.

Melania-polder c.a.

Tot de bijkomende werken van het kanaal Terneuzen-Sas van Gent hoorde ook de afdamming van het Sassche Gat ten noorden van Sas van Gent. Dat geschiedde in 1826 bij de zuidelijke dijk van de (Oud) Pape-schorpolder. De bedijking kreeg de naam Nieuwe polder van Sas van Gent (nr 300) — 72 ha — ook wel genoemd Melaniapolder —. Toen de polder in 1854 meer dan één eigenaar kreeg moest een polderbestuur worden aangesteld. De aan weerszijden van het kanaal gelegen poldergedeelten

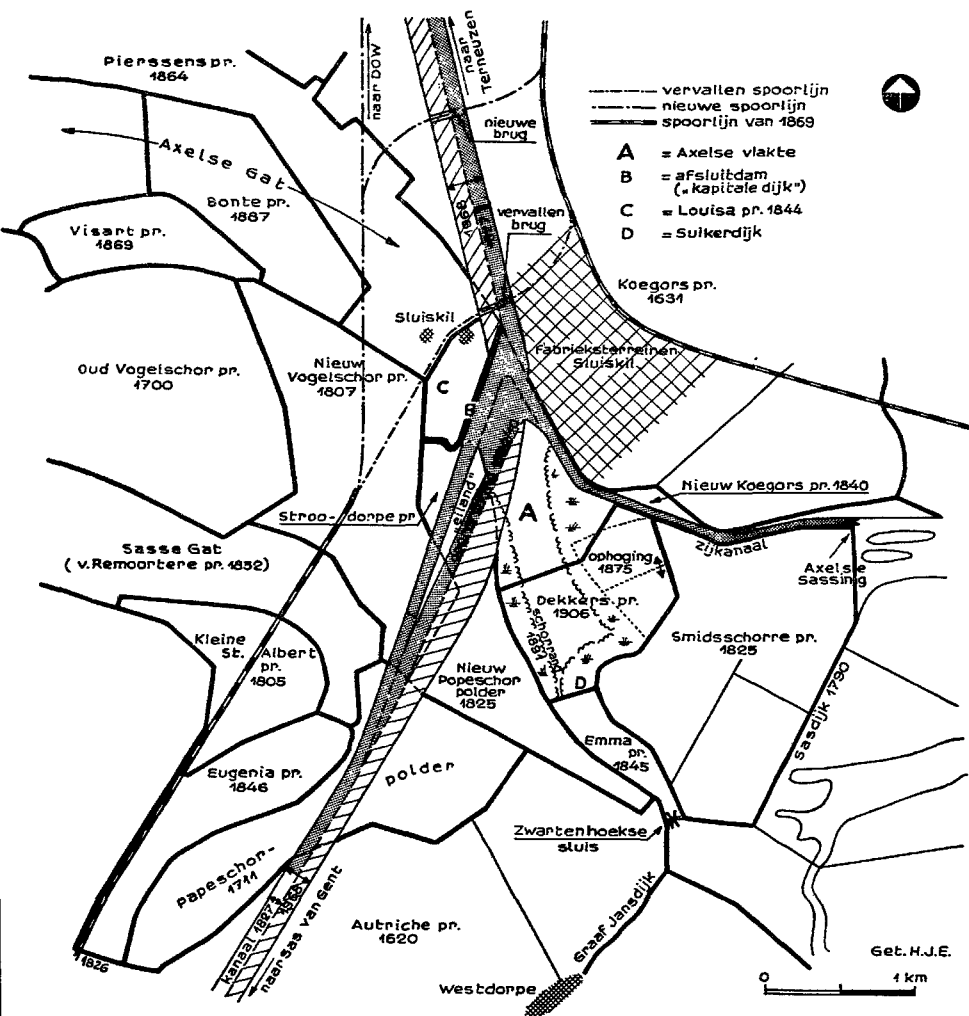

fig. 95. Situatie van enige kanaal- en polderwerken c.a. rond Sluiskil en de Axelse Vlake sinds 1827. Het kanaal van 1827 met de doorgraving 1900/10 is grijs getint; de kanaalverbreding van 1961/68 is enkel gearceerd.

werden van toenaf apart bestuurd; het westelijk deel (46 ha) kreeg de naam Ghellinckpolder (nr 301) naar een bekende Vlaamse familie de Ghellinck, die daar eigendommen bezat. Ghs. de Ghellinck was dijkgraaf van de polder.^{184a)}

De verzanding van de afgesloten Sassche Vaart ging daarna in vrij snel tempo. Bij K.B. d.d. 7 december 1845 werd dan ook vergunning verleend voor het bedijken van 80 ha schor in het Sassche Gat aan F. W. Baron van Zuijlen van Nievelt, ontvanger der domeinen te Sas van Gent en aan A. E. Gheldolf c.a.¹⁸⁵⁾ De bedijking (afdamming) volgde in 1846

en kreeg de naam Eugeniapolder (nr 302) — 80 ha — genoemd naar de echtgenote van genoemde Gheldolf, destijds een bekend geschiedkundige te Gent. In 1851¹⁸⁶) werd andermaal octrooi verleend voor bedijking van schorren en slikken in het Sassche Gat. Deze polder, die in 1852 gereed kwam¹⁸⁷) werd de Van Remoorterepolder (nr 303) — 203 ha — genoemd naar het geslacht van die naam.

Louisapolder
c.a.

Het lag voor de hand dat na de afdamming van het Axelse Gat in 1825 (dam B in fig. 95), de aanslibbing ten westen van die dam bevorderd zou worden. De inpolderingen volgden elkaar dan ook regelmatig op. Eerst werd in 1844 27 ha schor tegen de westelijke kanaaldijk (benoorden Stroodorpe) ingepolderd verband houdende met wijziging in de waterafvoer. — De Louisapolder (nr 304) genoemd naar één der prinsessen Oranje Nassau^{184a}) was daarmee gerealiseerd (zie C in fig. 95).

In 1863 werd vergunning verleend tot bedijking van een partij schorren aan de noordzijde van Axelse Gat en aansluitend tegen de Louisapolder. De aanbesteding van 3½ km dijk, inclusief de bouw van 2 duikers en 2 heulen (kleine duikers), geschiedde voor f 69.500.¹⁸⁸) De polder, bedijkt voor gezamenlijke rekening van de eigenaars der schorren, kwam gereed in 1864 en kreeg de naam Pierssenspolder (nr 305) — 168 ha —, genoemd naar Philippus Petrus Thomas Pierssens (1794-1873), die een tijdlang burgemeester van Hulst is geweest.¹⁸⁹)

Seijdlitzpolder en Visartpolder

Aan de zuidzijde van het Axelse Gat was in 1856 door de compagnie Blémont voor een bedrag van f 70.000, de Seijdlitzpolder (nr 306) — 107 ha — bedijkt. De polder werd genoemd naar de landeigenaar notaris Willem Seijdlitz te Hulst, ook reeds vermeld bij de naar zijn dochter genoemde Catharinapolder in het Hellegat.

Bij K.B. van 13 februari 1869, nr 13 werd vergunning verleend voor het bedijken der schorren in het Axelse Gat gelegen voor de polders Oud en Nieuw Vogelschor (nrs 292/293) en voor de Seijdlitzpolder (nr 306). De bedijkingswerken werden aanbesteed voor f 43.440.¹⁹⁰) In 1869 kwam de bedijking gereed; er was ruim 2 km dijk aangelegd, waaraan de stormvloeden van oktober en november 1869 vrij beduidende schade toebrachten, die echter spoedig werd hersteld. Het bedijkte schor kreeg de naam Visartpolder (nr 307) — 60 ha —, naar de eigenaar, lid van een Brugse familie.

Kleine Stelpolder

Bij Z.M. besluit van 16 mei 1866, nr 66, werd vergunning verleend tot bedijking van de domaniale schorren genoemd „De Kleine Stelle”, één der jongste opwassen gelegen in de Braakman ten noordwesten van Philippine. Nadat in juni van hetzelfde jaar de aanbesteding van het bedijkingswerk had plaats gevonden voor een bedrag van f 81.000¹⁹¹) kwam in november 1866 de polder, genaamd „de Kleine Stelpolder” (nr 308) — 79 ha — gereed. Een droevige gebeurtenis bij dit bedijkingswerk was dat onder de

ongeveer 500 dijkwerkers, de cholera uitbrak, waarbij een 25-tal slachtoffers viel te betreuren. In fig. 96, p. 259 is de situatie van de nieuwe polder aangegeven zo die in februari 1867 is opgemeten door de landmeter van het Kadaster I. I. B. Wiecking. De polder lag toen als een opwas tussen jonge schorren en hoge zandplaten in het Braakmangebied. Ten noorden van de opwas gaf de geul „het Kleine Scheer” toegang naar het toenmalige haventje „van den Hoek” bij Mauritsfort, terwijl men via een aftakking van die geul zuidwaarts naar Philippine kon komen. Ook kon men ten zuiden van de Kleine Stelpolder via het Hondengat de haven van Philippine bereiken.

In 1878 lag in het gemeentehuis van Philippine ter inzage voor belanghebbende besturen en personen, een vergunningaanvraag tot het bedijken van 185 ha schorren in het Sassche Gat onder de gemeenten Sas van Gent, Terneuzen en Hoek met kennisgeving dat belanghebbenden bevoegd waren binnen 14 dagen eventuele bezwaren tegen de voorgenomen bedijking in te dienen.

Vergaert-
polder

Het belangrijkste bezwaarschrift kwam van B. en W. van Philippine, i.v.m. de nadelige gevolgen van de bedijking voor de haven van Philippine. Door Gedeputeerde Staten van Zeeland werd daarover een verslag aan de Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid gezonden met het advies, de vergunning niet te verlenen alvorens tussen de concessionarissen en belanghebbenden overeenstemming zou zijn bereikt.

Een langdurige briefwisseling tussen de departementen van Waterstaat, Handel en Nijverheid en van Financiën was het gevolg. Aan ir M. B. G. Hogerwaard (toen nog in dienst bij de Rijkswaterstaat) werd in 1881 opgedragen een onderzoek in te stellen naar de ingebrachte bezwaren en een plan op te maken. Hogerwaard kwam tot de conclusie dat verplaatsing van de haven van Philippine westwaarts naar het zgn. „Noorwegen” (fig. 97) ernstige overweging verdiende. De zeer gunstige ligging van de noordwestpunt van Philippine maakte het mogelijk door het aanleggen van een haventje aldaar, aan die gemeente nog voor lange tijd voldoende gemeenschap met het buitenwater te verzekeren. De begroting was f 35.000.

Het werd billijk geacht dat door belanghebbenden werd bijgedragen in de kosten, te weten $\frac{1}{3}$ door de bedijkers, $\frac{1}{3}$ door het Rijk en $\frac{1}{3}$ door de gemeenten en de polders Stad Philippine, St Pieters en door de Verdrongen polder. De polders waren erbij betrokken i.v.m. verbetering van de afwatering. De gemeente Philippine bleek niet bij machte het aandeel in de kosten te dragen, zodat het plan werd verlaten. Een nieuw bedijkingsplan werd vastgesteld waaraan een bepaling werd verbonden voor het maken van een spuiboezem om alsnog de bezwaren, voortvloeiende bij uitvoering van het nieuwe plan, op te heffen. De kosten van

de spuiboezem waren voor de bedijkers; het onderhoud en de bediening kwamen voor Rijksrekening.

In 1883 vond de aanbesteding der werken plaats voor f 97.900.¹⁹²⁾ In november 1884 werd de bedijking voltooid; ze kreeg de naam Vergaertpolder (nr 309) — 201 ha — naar een der eigenaren A. Vergaert.

Bontepolder

In 1885 was opnieuw een aanvraag tot bedijking van ca 100 ha schor in het meest oostelijk deel van het Axelsche Gat in behandeling. Die aanvraag leverde minder moeilijkheden op, zodat bij K.B. d.d. 25 mei 1886 de concessie werd verleend aan „s Rijks domein” en aan de polder Klein Zevenaar (of Noordwestenrijk — nr 283 —), als eigenaar van de buitengronden in het Axelsche Gat. De bedijkingswerken bestaande uit een afsluitdam van ca 720 m lengte tussen de Visart- en de Pierssenspolder werden eind 1886 aanbesteed voor f 25.500 en kwamen in september 1887 gereed. De langs de dam en de twee in de polder aangelegde wegen (zandbanen) werden op 1 mei 1888 voor het publiek verkeer opengesteld.¹⁹³⁾ De polder kreeg de naam Bontepolder (nr 310) — 101 ha —, genoemd naar de familie Bonte als grootste belanghebbende in de polder.

**Mossel- en
Kanaal-
polder**

In 1898 kwam de haven van Philippine opnieuw aan de orde toen een vergunning werd aangevraagd tot bedijking van de gronden in de Braakman tussen de stad Philippine-, de Kleine Stelle- en de Vergaertpolders in de gemeenten Philippine en Hoek, in combinatie met het aanleggen van een open scheepvaartkanaal van de haven van Philippine naar de vaargeul in het Axelsche Gat. Nadat bij K.B. d.d. 2 maart 1899 vergunning was verleend werden de bedijkingswerken in hetzelfde jaar aanbesteed voor f 292.500¹⁹⁴⁾ en kwamen deze in 1899/1900 gereed. Door de aanleg van het scheepvaartkanaal waren in feite twee polders ontstaan. Het gebied ten oosten van het kanaal kreeg de naam Kanaalpolder (nr 311) — 86 ha —, terwijl het gedeelte ten westen daarvan de naam Mosselpolder (nr 312) — 141 ha — kreeg. De namen spreken in dit gebied voor zichzelf.

Opmerkelijk is dat een besluit (d.d. 9-11-1900) van de Provinciale Staten van Zeeland om beide polders tot één waterschap samen te voegen, de koninklijke goedkeuring niet kon verkrijgen, op grond van de overweging dat deze polders geen enkel waterstaatsbelang gemeen hadden.¹⁹⁵⁾

**Van
Wuyck-
huise-
polder**

In 1910 werd door de Directeur der Registratie en Domeinen te Middelburg vergunning aangevraagd om te bedijken „gronden in het „Axelsche-gat, zijnde het meest oostelijke gedeelte van den Brakman, „in de gemeente Hoek”.

Op 24 februari 1911 werd de vergunning verstrekt door de minister van Waterstaat. Aanbesteding voor het bedijkingswerk volgde op 11 april 1911 te Middelburg voor een prijs van f 63.900; mede-eigenaren-bedijkers van de gronden waren M. L. Thienpont te Oudenaerde (B.), O. Claeys Fievé, A. Osterrieth Lippens en Y. Cortvriendt.¹⁹⁶⁾

Het werk werd een „ouderwetse” bedijking of liever gezegd, afdamming van een gedeelte van de verzande Braakman, waarbij in het bestek nog sprake was van: „spekdammen en van een voorversching”, van cementijzeren duikers en buizen, evenals van een glooing van briksteen tussen kribpalen en van keien uit de groeven van Lessines of Quenast, de zgn. recoupins façonnées. De werken, die onder leiding van de Hoofdopziener der Domeinen in Zeeland, I. L. van Wuyckhuise (1844-1928), werden uitgevoerd, kwamen in 1912 gereed.

Dat Isaak Levinus van Wuyckhuise een functionaris was, die door grote ijver en intensieve studie, een waterbouwkundige van formaat was geworden, moge blijken uit een in 1928 verschenen levensbeschrijving.¹⁹⁷) Mede gelet op zijn Zeeuwsvlaamse herkomst (hij werd geboren op 25 oktober 1844 te Aardenburg), leek het ons op zijn plaats, een aantal door hem uitgevoerde activiteiten, waarvan verscheidene voor Zeeuwsch Vlaanderen van groot belang zijn gebleken, te memoreren.

„Op 16-jarige leeftijd vestigde hij zich reeds te Middelburg om aldaar zijn technische „opleiding te ontvangen van den gemeente-architect, den heer Krijger. Hoofdzakelijk „door zelfstudie behaalde hij in 1863 het diploma van gezworen landmeter en in 1871 „de middelbare acte rechtlijnig teekenen en perspectief, waarna zijn benoeming volgde „tot leeraar aan de Burgeravondschool te Middelburg voor bouwkundig teekenen.

„Bij de gemeentewerken maakte hij een goede en praktische leerschool door bij de „uitvoering van verschillende werken zoals bruggen en rioleringen. Met den praktijk „van het bedijkingswezen kwam hij eerst in aanraking als dagelijksch opzichter bij „de bedijking van den Elisabethpolder in 1866-'67, waarbij hem 't toezicht was „opgedragen op den bouw van de uitwateringssluis en den opbouw van een ge- „deelte zeedijk”.

In 1869 was hij werkzaam bij de ontmanteling van vestingwerken; van 1870-1874 volgde een tweede periode bij de gemeentewerken Middelburg; enige door hem in die stad geconstrueerde bruggen zoals de Koningsbrug (inmiddels in 1968 vernieuwd) waren daarvan het bewijs. Op 1 januari 1874 trad hij als opziener voorgoed in dienst van 's Lands Domeinen in Zeeland; van 1890-1915 was hij hoofdopziener. Hem werd o.a. opgedragen het in kaart brengen, verkavelen en uitbakenen van de oesterpercelen in de Oosterschelde en een visserijonderzoek in de Zuiderzee bij Wieringen. Na 1890 ontwierp en leidde hij behalve de bedijking van de naar hem genoemde polder, andere bedijkingswerken in Zeeuwsch Vlaanderen zoals van de Koninginnepolder (1893), Koningin Emmapolder (1897), Kanaal- en Mosselpolder (1899/1900), Hedwigpolder (1907), Van Dunnépolder (1907), alsmede van de Anna Mariapolder (1886), Völckerpolder (1903), Hogerwaardpolder (1912) en de herdijking van de Bathpolders (1906) in Zuid-Beveland en van de Prins Hendrikpolder (1907) bij St Philipsland. De regering benoemde hem voor zijn activiteiten tot ridder in de orde van Oranje Nassau.

Dat zijn verdiensten bijzonder werden gewaardeerd bleek ook, toen eigenaren van de in 1912 gereed gekomen nieuwe bedijking in Zeeuwsch Vlaanderen voorstelden de polder naar hem te mogen noemen. De Staten van Zeeland besloten overeenkomstig dit voorstel. De polder verkreeg dus de naam Van Wuyckhuisepolder (nr 313) — 214 ha —. In 1914 besloot hij op 70-jarige leeftijd het geregelde werk te beëindigen, maar heeft bij de watersnood van 1916 nog de leiding gehad bij een herdijking op Zuid-Beveland.¹⁹⁸). Hij overleed 30 november 1928 te Middelburg.

**Dijk-
meester-
polder**

De Braakman, waarvan het ontstaan (behandeld in hfdst. I, par. 1) enkele eeuwen geleden veel ellende had veroorzaakt is rond de jongste eeuwwisseling een slibvanger van formaat geworden. De vele afdammingen ten westen en ten oosten van de inham, waardoor een aantal polder-eilanden met het vasteland van Vlaanderen waren verenigd, hadden daartoe mede bijgedragen.

Nadat de westelijke toegang naar Philippine in 1900 was afgesloten, (bedijking Mosselpolder) was in de meest zuidoostelijke hoek van de Braakman een gebied van jonge schorren en hoge zandplaten overgebleven, dat weldra rijp was voor bedijking. Omstreeks 1914 kwam een plan ter tafel om een dijk te leggen tussen de Kleine Stelpolder en de Angelinapolder, waarmee globaal 600 ha in het zuidelijk deel van de Braakman van het getij kon worden afgesloten. Het Pottegat, de toegang tot het haventje van Boekhoute, zou daarbij worden ingedijkt; een nieuw haventje was aan de noordwestzijde van de nieuwe dijk gedacht. Waarschijnlijk door de inmiddels ontstane oorlogsomstandigheden (1914-1918) — de afwatering van een deel van België via de Isabellasluis kwam in het geding — kwam het plan niet tot uitvoering. Een beperkter bedijkingsplan kwam toen aan de orde waarbij zowel het haventje van Boekhoute als de suatie via de Isabellasluis intact bleef. Tenslotte onderging ook dit plan nog een wijziging, waarbij het genoemde haventje verlegd werd naar de Isabellasluis. Na verkregen concessie werd dan ook in 1918 door het Domeinbestuur onderhands aanbesteed „het bedijken van de buitengron- den gelegen in de Braakman, vóór de polders Groote Isabella, Philippine, Mossel en Kleine Stelle”. De aanbestedingsprijs was f 890.000; daarbij was ook inbegrepen de aanleg van een haven en van een scheepvaart- en suatiekanaal naar het Pottegat, alsmede de bouw van een suatiesluis. De uitvoering van de werken, die alle in 1920 gereed kwamen, geschiedde voor rekening van het Rijk en van enige medebedijkers.¹⁹⁹)

Het sluitgat had een vloeddebiet van ongeveer 2 miljoen m³ water. Dwars door de kreek (in het sluitgat) was een brugconstructie gebouwd, waarop dubbel spoor was aangelegd. Door bij laag water over deze steiger grote hoeveelheden grond aan te voeren en te storten werd het sluitgat

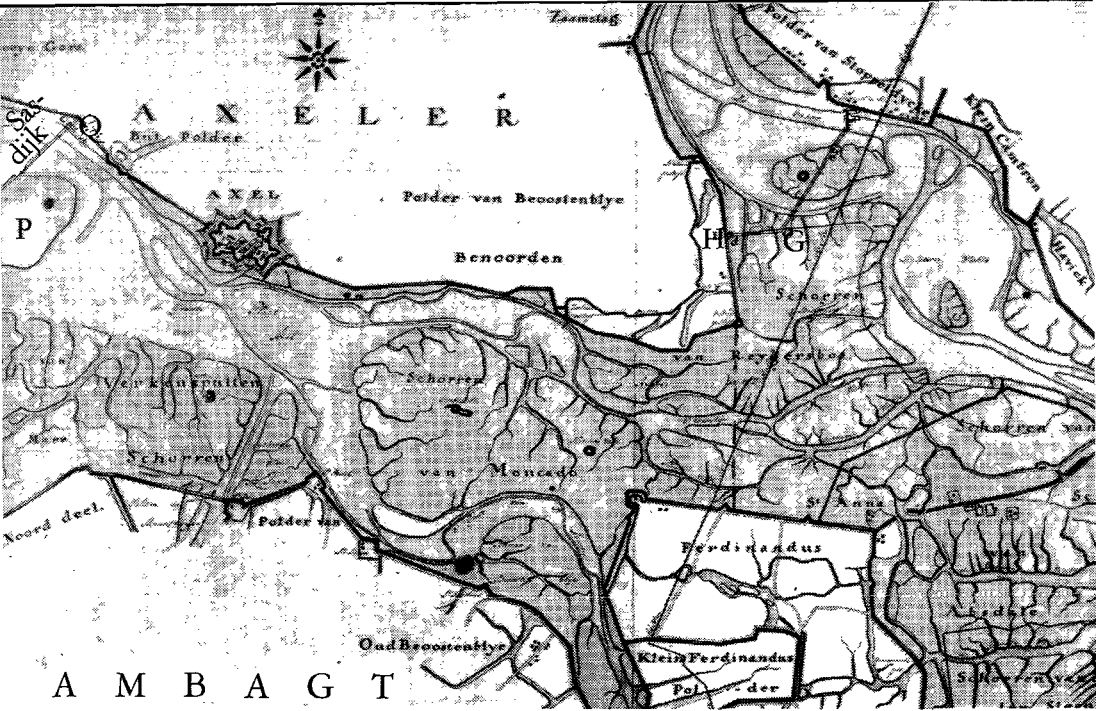

fig. 79.

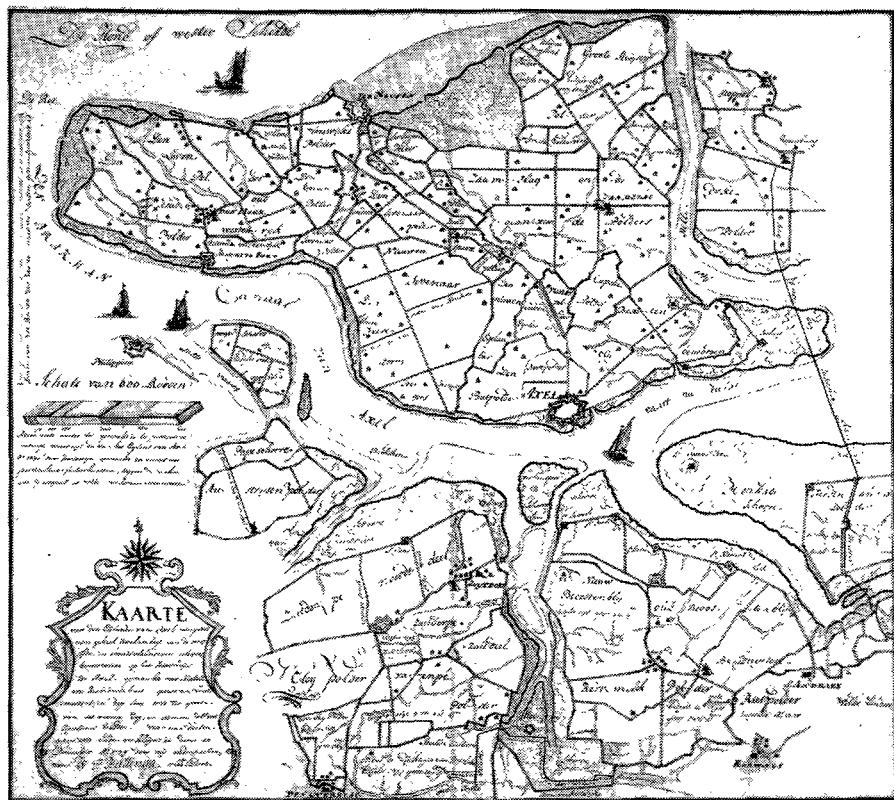
Schorren gelegen tussen Hulst en Axel met plan van bedijking, zie dammen P-Q en F-G-H, in 1789. Bij Q is de Axelse Sassing, bij F het Lunterse Sas. De streeplijn is de „Derde Verkorting”.

fig. 80.

Alg. Rijksarchief, Den Haag

Het eiland Axel-Zaamslag-Terneuzen-Hoek in 1733 door Matel  en Manderschait. Gecopieerd door W.F. Hattinga in 1739.

R.A.Z., Middelburg, Hattinga

gedicht. De benodigde grond was 2 keer zoveel als volgens het wiskundig profiel was berekend. Door deze sluiting was een gebied van 344 ha van eb en vloed afgesloten. De bedijking (zie fig. 97) kreeg de naam Dijkmeesterpolder (nr 312), naar de toenmalige (1906-1921) Commissaris der Koningin in Zeeland mr Herman Jacob Dijkmeester.

Nadat tot 1920 een groot deel van de schorren in het Braakmangebied een eldorado was geweest voor de landaanwinners, bleef nog een grote inham over; de waterkering langs dit schorren-, slikken- en krekengebied had een lengte van bijna 28 km. Tussen 1820 en 1920 was ca 3000 ha schor ingepolderd. De invoering van het bekende Engelse slijkgras (*Spartina Townsendii*) door ir A. G. Verhoeven in Zeeland (1924) en zijn uitplanting in de Braakman, bleek bevorderlijk voor de aanslibbing. Dat was in 1926 voor de toen bestaande Commissie tot Werkverruiming in Zeeuwsch Vlaanderen²⁰⁰) aanleiding om bij de Minister van Financiën een verzoek in te dienen om ca 250 ha schorren in het zuidelijk deel van de Braakman te doen inpolderen door het leggen van een dijk van A naar B; een variant was een kleinere inpoldering met een dijk van A naar C, (zie fig. 97).

De Commissie had daarmee op het oog de, vooral in de winter, heersende werkloosheid onder de Zeeuwsvlaamse landarbeiders te bestrijden; de in 1920 en in 1926 bedijkte Dijkmeester- en Hellegatpolders werden genoemd als voorbeelden van arbeidsintensieve werken. De voorbereiding van een dergelijk werk nam evenwel zoveel tijd in beslag — in dit gebied ook op internationaal niveau — dat een dergelijk object niet geschikt werd geacht om de werkloosheid, althans op korte termijn, te verminderen. Aan het verzoek kon derhalve niet worden voldaan.

Een nadelig gevolg van de aanslibbing was dat de afwatering van een aantal omliggende polders in het gedrang kwam; ook suatiegeulen slibden dicht. Vooral na de oorlog 1940-'45 kwam dit sterk naar voren. Het werd een internationale kwestie; een deel (ca 12000 ha) van Belgisch Vlaanderen moet nl. volgens de Conventie van Gent van 20 mei 1843, het overtollige water via de Braakman op de Westerschelde lozen. Omstreeks 1930 was de suatie al zeer moeilijk, soms onmogelijk, men moest dan met noodgemalen werken. Een en ander leidde opnieuw tot het maken van bedijkingsplannen van het Braakmangebied; o.a. werd een dijk (D-E in fig. 97) ontworpen van de zuidwestelijke hoek van de Lovenspolder aan de oostzijde, naar de Koninginnepolder aan de westzijde van de Braakman. Dit plan kwam evenmin aan uitvoering toe.

Na de oorlog 1940/45 werden andere plannen, waarbij een afsluitdam meer rivierwaarts zou worden gelegd, in studie genomen. Tenslotte werd het huidige tracé gekozen „als zijnde een zeer economische oplossing ten opzichte van directe en toekomstige kosten”.²⁰¹) In het waterloopkundig

**Braakman-
polder**

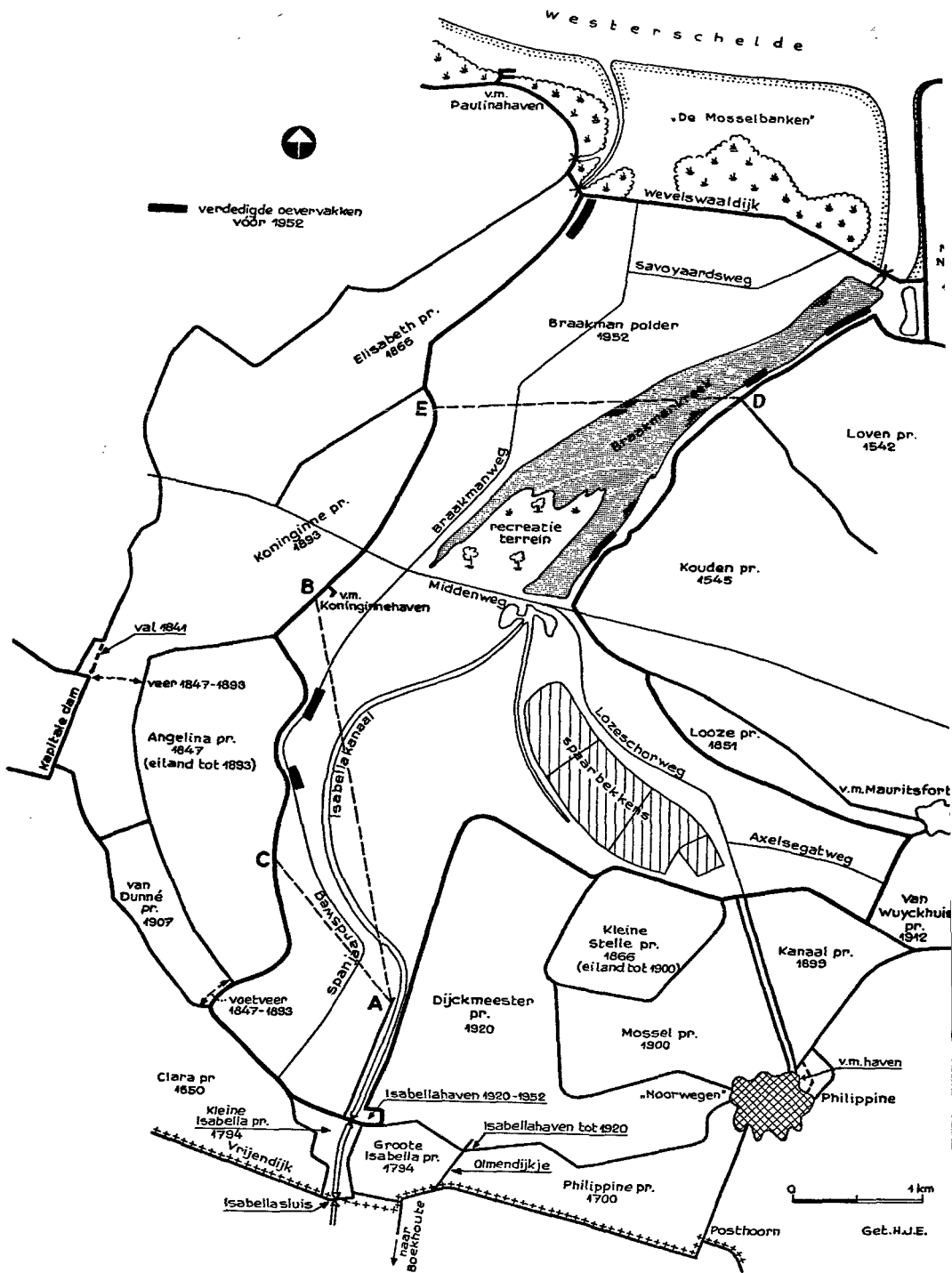

fig. 97. De Braakmanpolder en omgeving. Het in 1952 overgeleveren binnenwater is grijs getint; A-B, A-C en D-E zijn tracé's van „vooroorlogse" niet uitgevoerde bedijkingsplannen. De Isabellahaven is het haventje van Boekhoute.

laboratorium in de Noordoostpolder werd op schaal 1 : 45 een model gebouwd van het Braakmangebied om de juiste wijze van het dichten van het oostelijke sluitgat te kunnen vaststellen. Men koos de methode van aanleg van een beteugelingsdam met 2 drempelhoogten nl. de westelijke helft op N.A.P. — 6.50 m en de oostelijke helft op N.A.P. — 8 m. Het gemiddeld vermogen (in- en uitstroming samen) van de Braakmangeul bedroeg 36 miljoen m³; daarvan kwam 8 % voor rekening van de Westgeul en 92 % voor rekening van de Oostgeul. De Westgeul werd eerst gedicht. Nadat het dijkslichaam daar aan weerszijden was uitgebouwd, bleef een opening van ongeveer 150 m breed over. In de geul werden enkele bakken aan de grond gezet om de breedte van de op te spuiten zanddam te beperken. Nadat op 3 april 1952 aanvankelijk alles volgens plan verliep, ontstonden doorbraken tussen de gezonken bakken, die veel oponthoud veroorzaakten. Men kon de opkomende vloed niet voor blijven; de op de kade werkende draglines moesten hals over kop retireren. De zanddam schuurde uit tot op de geulbodem. Toen werd het nachtwerk; met afgaand water werd het werk hervat. De daaropvolgende morgen — 4 april — was de Westgeul gedicht; de dam werd daarna spoedig waterkerend gemaakt.

Inmiddels was de drempel in de Oostgeul opgezonken en opgestort en werden landhoofden uitgebouwd, zodat een sluitgat van 111,50 m breed overbleef. Daarin werden stroomsnelheden gemeten van 2,60 m/sec bij vloed en van 1,95 m/sec bij eb. Aantasting van de geulbodem bleef niet uit. De sluiting zou plaats hebben met 2 Phoenix-caissons (genoemd Oostponton en Westponton), afkomstig van de invasiehavens van 1944 in Normandië. Toen op zaterdag 28 juni 1952 tijdens hoogwaterkentering de zgn. Oostponton zonder tegenslag was geplaatst, stegen de stroomsnelheden in het dan resterende sluitgat tot 3,52 m/sec bij vloed en 3,60 m/sec bij eb.

Maandag 30 juni 1952 volgde plaatsing van de zgn. Westponton. Toen om 13.51 uur deze „deur” tegen de Oostponton werd geduwd, de afsluiters werden geopend en de Phoenix op zijn definitieve basis zakte werd met het bekende sirenegeloei van sleepboten en werkschepen en met hijsen van de Nederlandse driekleur aangekondigd dat de Braakman was afgesloten.

Hoewel onmiddellijk werd aangevangen met zand spuiten en steen storten rond de pontons kostte het toch veel moeite om de dam gesloten te houden. Tussen de pontons en de landhoofden ontstonden nog krachtige stromingen. Alleen door voortdurend storten van keileem en steen werd uiteindelijk de afsluiting volledig; dat kon men zeggen op 16 juli 1952.²⁰²⁾

Men had behalve de caissons en betonelementen bijna 52000 m² zink-

en kraagstuk en ruim 30000 ton lichte en zware stortsteen aan de afsluiting verwerkt. Aan de gehele afsluitdam was bovendien 520.000 m³ zand gespoten en 34000 m³ klei aangebracht. Met inbegrip van de bijbehorende werken zoals het graven van een afwateringskanaal, het maken van een spuiком in de Lovenpolder, het bouwen van suatiesluizen inclusief de ter beschikking gestelde materialen werd bijna voor 7 miljoen gulden verwerkt. Het eerste gedeelte was aangenomen door de N.V. Amsterdamse Ballastmij, het tweede gedeelte door het Hollands Aannemersbedrijf Zanen Verstoep. De verdere afwerking zoals het baggeren van het Isabellakanaal en van het Philippinekanaal en aanleg van een gedeelte der wegen geschiedde door de fa Hageman en Zn te Zwolle.²⁰³⁾

Van het bedijkte gebied waarbij in dit geval de landaanwinning niet voorop heeft gestaan behoorde slechts ca 60 ha aan particulieren; de rest is eigendom van de Staat der Nederlanden, die ook de 60 ha heeft aangekocht. Met deze bedijking was de eerste waterkering ingekort van ca 28 km tot bijna 2,7 km. De nieuwe zeedijk kreeg de naam Wevelswaaldijk als herinnering aan het eertijds in die omgeving verdronken plaatsje Wevelswaale.²⁰⁴⁾ Van deze jongste Zeeuwsvlaamse polder, die onder de naam Braakmanpolder (nr 315) — 1525 ha — voortbestaat is ong. 910 ha schorggrond, 410 ha zandgrond en 205 ha water. Een groot deel is bestemd voor recreatie, onder beheer van de nieuwe gemeente Terneuzen. Ongeveer 200 ha bos werd in 1954/57 aangeplant (zie par. 1, hfdst. I), terwijl een ruim bungalowpark werd opgebouwd. Er wordt wel gesproken van de „Braakmanoase”; het natuurreservaat kreeg de naam „Westgeul”, waar inmiddels door deskundigen enkele honderden planten, waaronder zeldzame soorten, werden gedetermineerd. Op 20 mei 1961 werd het veelzijdige recreatiecentrum „Braakman” voor het publiek toegankelijk gesteld.

§ 27. ORGANISATIE EN BESTUUR

Graafschappen en wateringen Men kende eertijds in de Vlaams-Hollandse kuststreek het graafschap Holland en het graafschap Vlaanderen. Zeeland (zonder het tegenwoordige Zeeuwsch Vlaanderen) was tot in de 13e eeuw een deel van het graafschap Holland, daarna sprak men van het graafschap Zeeland, zonder dat echter de band met Holland verbroken werd. Zeeuwsch Vlaanderen maakte oorspronkelijk deel uit van het graafschap Vlaanderen; eerst in 1814 werd dat gebied bij Zeeland gevoegd (zie par. 1, hfdst. I).

Het beheer en bestuur van vele poldergebieden berustte in de middeleeuwen veelal bij zgn. „wateringen”. In het huidige Zeeuwsch Vlaanderen waren destijds de voornaamste wateringen:

- a. Groede/Cadzand,
- b. Oude Hevene of Oude Yvene,
- c. Bewesten-Eede,

- d. Beoosten-Eede,
- e. Bewesten-Blyde en
- f. Beoosten-Blyde.²⁰⁵⁾

Ze zijn in fig. 98 schetsmatig aangegeven. Door de vele overstromingen en als gevolg van krijgsverrichtingen zijn die oude wateringen vervallen en werden de daarna bij herdikking gewonnen gebieden in andere vorm geformeerd, hetzij in waterschappen of als een afzonderlijke polder.

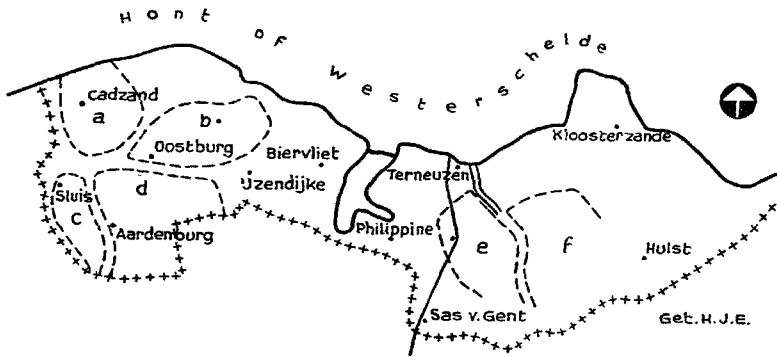

fig. 98. De ligging der 6 middeleeuwse wateringen in het huidige Zeeuwsch Vlaanderen. a = Groede/Cadzand; b = Oude Yvene; c = Bewesten Eede; d = Beoosten Eede; e = Bewesten Blyde; f = Beoosten Blyde (volgens S. J. Fockema Andreae).

Het huidige West Zeeuwsch Vlaanderen (waarin de onder a t/m d **Het Vrije van Sluis** genoemde wateringen lagen) ressorteerde onder het Vrije van Brugge (een bestuurseenheid binnen het graafschap Vlaanderen) dat in 1580 toetrad tot de Unie van Utrecht, die op 22 januari 1579 gesloten was. Maar de stad Brugge viel in 1584 in handen van Parma waardoor het Vrije van Brugge, behalve het oostelijk gedeelte (het zgn. Oost Vrije) aan de Unie van Utrecht werd onttrokken. Het Oost Vrije dat bij resolutie van 5 februari 1586 ontheffing kreeg van alle onderhorigheid aan Brugge, werd in 1587 door Parma bezet maar in 1604 maakte Prins Maurits dit ongedaan waarna dit gebied staatkundig t.o.v. Zeeland in de plaats trad van Het Vrije van Brugge en als Het Vrije van Sluis de geschiedenis in ging. Op het eind van de 18e eeuw bestond Het Vrije van Sluis uit: het Land van Cadzand, het Oostburger Ambacht en het Aardenburger Ambacht, zie fig. 99, p. 259.

In Het Vrije van Sluis trad op het „College 's Lands van den Vrije van Sluis”, dat zowel bestuurs- als rechtscollege was, overeenkomstig het „College van den Vrije van Brugge”. Voor het Vrije van Sluis werd een Raad van Vlaanderen gevestigd te Middelburg.²⁰⁶⁾ Het College bestond uit een hoogbaljuw en acht schepenen, waarvan er één jaarlijks door de

afgevaardigden van de Staten Generaal tot burgemeester werd gekozen.²⁰⁷⁾ Over de dijken en andere waterstaatswerken had het College het „oppertoezicht”. Commissarissen van het College waren in de praktische uitoefening van het oppertoezicht werkzaam. Tevens fungeerden nog zgn. hoofddirecteuren, voor het toezicht op de buitengewone waterstaatswerken van de polders.²⁰⁸⁾ Het bestuur van de afzonderlijke polders van het Vrije werd gevormd door een dijkgraaf en gezworenen.

De ontwikkeling in het polder- en waterschapswezen ging toentertijd steeds meer de kant op van decentralisatie, vooral na de vele herdijkingen in de 17e eeuw. Vrijwel elke herdijkte polder kreeg een zelfstandig bestuur, dat alleen de belangen van de eigen polder behartigde. Wel kwamen een aantal kleine polders door samenvoeging tot één waterschap zodat omstreeks 1940 in Zeeuwsch Vlaanderen ong. 225 waterschappen en/of afzonderlijke polders elk met een eigen bestuursorganisatie bestonden.

De Vier Ambachten

Wat „het Vrije” was in West, waren de Vier Ambachten in Oost Zeeuwsch Vlaanderen. De „Vier” omvatten de ambachten Assenede, Boekhoute, Axel en Hulst (zie fig. 23, p. 55). Ze ressorteerden onder het rechtsgebied van de kasselrij van Gent en onder de kerkelijke hiërarchie van het Bisdom Utrecht.²⁰⁹⁾ Evenals in het Vrije voerde ook in de Vier Ambachten de graaf van Vlaanderen het overheidsgezag uit. Bij het vaststellen van de grens in 1664 kwamen van de ambachten Assenede en Boekhoute (waarvan reeds grote gedeelten in de Schelde waren verdwenen) slechts kleine gedeelten als Sas van Gent en Philippine met enig poldergebied bij de Noordelijke Nederlanden te liggen.

Nadat in de middeleeuwen door verschillende dijkdoorbraken — waarvan één der belangrijkste de Braakman deed ontstaan — het land was geteisterd, bleven de Vlaamse polders kwetsbaar voor overstromingen. De bodemdaling en de zeespiegelrijzing waar wij het in onze tijd zo druk mee hebben, waren waarschijnlijk toen al begonnen. Men zou kunnen denken dat Philips II dat reeds beseftte maar het was meer zijn centralistische neiging die hem deed besluiten een concentratie van poldergebieden in te stellen. Hij richtte in 1576 het vrij grote Waterschap „Het Quartier van Ter Neuse” op. Volgens Gallé was met de daarop betrekking hebbende ordonnantie van 2 maart 1576 een mijlpaal in de ontwikkeling van het waterschapsbestel in het deltagebied bereikt.²¹⁰⁾

Bovendien blijkt uit archiefonderzoek van De Bruin²¹¹⁾ dat Philips op dezelfde datum in 1576 in het land van Saaftinge eveneens een groot waterschap heeft opgericht nl. voor de toenmalige polders Groot en Klein Merlemont (tegenwoordig kennen we de Marlemontsche plaat) en Speijer, annex de polder van Namen. Een waterschapsbestuur werd ingesteld bestaande uit een dijkgraaf en vijf gezworenen. Een goed begin bleek in

deze zaken nog niet het halve werk te zijn als gevolg van politieke gebeurtenissen. Na de Pacificatie van Gent (1576) en de Unie van Utrecht (1579), moesten de oude toestanden op waterschapsgebied worden hersteld. Er zouden enkele eeuwen voorbijgaan eer men de toen teruggebogen lijn in die ontwikkeling weer opvatte.

In de „Franse tijd” rond 1800 volgde een omwenteling in het Zeeuwsche **Dijkkringen** polderwezen. Bij decreet van 11 januari 1811 werden o.a. werken van algemeen belang, de hulp aan de calamiteuze polders en de bestuursinrichting geregeld. Het tegenwoordige Zeeuwsch Vlaanderen met een deel van de Vlaamse grensstreek werd daartoe in zes dijkkringen verdeeld;²¹²) ze zijn aangegeven in fig. 100. Na vertrek der Fransen bleef het decreet

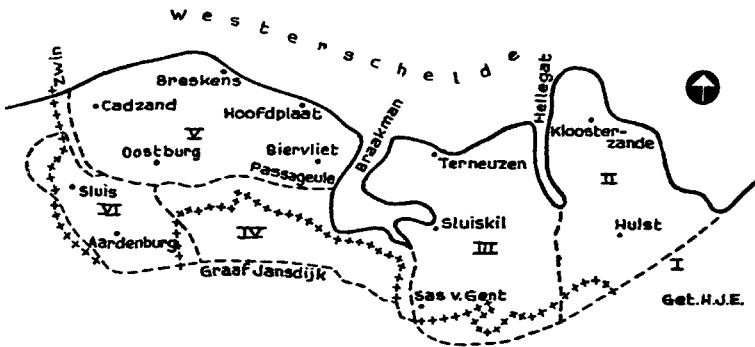

fig. 100. Zeeuwsch Vlaanderen 1811, verdeeld in dijkkringen.
I ring Calloo; II ring Hulst; III ring Axel; IV ring Philippine; V ring Cadzand;
VI ring Sluis (volgens S. J. Fockema Andreae).

van 1811 nog enige tijd van kracht tot 1840, toen het Algemeen Zeeuwsch Polderreglement werd ingevoerd. Dat reglement is sindsdien meermalen gewijzigd en thans niet meer van toepassing. De sinds kort gevormde waterschappen hebben elk een eigen reglement; behalve enkele afwijkende bepalingen ter zake van de grenzen en indeling in districten zijn die reglementen vrijwel aan elkaar gelijk.

In West Zeeuwsch Vlaanderen waren in de loop van de tijd vier vrije waterkerende en vijf vrije niet-waterkerende waterschappen plus één vrij niet-waterkerende „gebundelde” polder ontstaan. (In dit geval betekent „vrij waterkerend”, direct aan zee of rivier gelegen en niet calamiteus; „vrij niet waterkerend” betekent beschermd door voorliggende polders en evenmin calamiteus.)

De vm. waterschappen

De vrije waterkerende waterschappen waren:

- a. het waterschap Cadzand (3271 ha), bestaande uit de 20 polders: Oudelandsche, Vierhonderd (beoosten de kerk), Strijdersgat, Zuidzande, Vierhonderd beoosten Terhofstede, Bewesten Terhofstede, Antwerper, Gars en Grubeke, St Joris, St Jans, Lijsbette,

Mettenije, Eiken, St Christoffel, Kapelle, Groote Lodijk, Grote Bladelings, Kleine Bladelings, Retranchement en de Kasteelpolder.

- b. het waterschap Groede en Baanst (2076 ha), bestaande uit de 13 polders: Oude Groedsche, Nieuwe Groedsche of Oude Yve, Tuin, Isen, Oude, Stoute of Zoute, Proost, Bloks, Gerard de Moors, Kleine, Cletems, 's Graven en de Baanstpolder.
- c. het waterschap Groot en Klein Baarzande (724 ha) opgericht in 1616 en bestaande uit de 16 polders: Klein Baarzande, Zuidoosthoek, Noordwesthoek, Zuidwesthoek, Heeren, Steenen, Buizen, Voise, Schallegalle, Parasijs, Roode, Gistelare, Zuidkerke, Veersche of Verse, Golen en de Elisabethpolder.
- d. het waterschap Groote St Anna en Nieuwehove (193 ha) bestaande uit de 2 polders van gelijke naam.

De vijf vrije niet waterkerende waterschappen waren:

- a. het waterschap Beoster Eede en Hoogland van St Kruis (1335 ha) bestaande uit twee polders met gelijke naam als het waterschap.
- b. het waterschap Groote Boom en Goodsvliet (504 ha), eveneens bestaande uit twee polders met gelijkkluidende naam.
- c. het waterschap Groote Jonkvrouw-bezuiden (289 ha), bestaande uit de twee polders Groote Jonkvrouw-bezuiden en Groote Oudemans.
- d. het waterschap Oranje Dierentijd (817 ha), bestaande uit de twee polders: Dierentijd en Oranje (benoorden Ijzendijke), opgericht 1 mei 1883, bij Zijner Majesteits Besluit d.d. 31 juli 1882, nr. 15.
- e. het waterschap Eiland en Brandkreek (953 ha) — opgericht in 1711? —, bestaande uit de tien polders: Brandkreek, Jeronimus, Kleine Oudemans, Krakeel, Kruis, Marguerite, Oude Passageule, St Joris, St Lievens en de polder Vrije. Bovendien bestond in West Zeeuwsch Vlaanderen de Generale Prins Willempolder (3254 ha), die niet onder de waterschappen was gerangschikt maar uit de volgende acht polders was „gebundeld”.
Cathalijne, Dierkensteen, Generale Prins Willem 2e gedeelte, Nieuweveld, Oude Passageule, St Philips, Vrije en de polder Vijfhonderd in beoosten Eede.

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen bestonden drie vrije waterkerende en dertien niet-vrije waterkerende waterschappen alsmede één bijzondere waterschap genaamd „Nol Kouden en Loven”.

De vrije waterkerende waterschappen waren:

- a. het waterschap Groote en Kleine Isabella (61 ha) bestaande uit de twee polders in de naam van het waterschap vermeld.
- b. het waterschap Loven en Willemskerke (621 ha) bestaande uit de twee polders eveneens in de naam van het waterschap vermeld.
- c. het waterschap De Verenigde polders van Ossensisse (898 ha), bestaande uit de drie polders: Hoogland, Nijs en Ser Arends.

Het bijzondere waterschap „Nol Kouden en Loven”, was speciaal voor het beheer en onderhoud van de Nol tussen de Kouden- en de Lovenpolder. Het waterschap dat werd opgericht in 1878 en opgeheven in 1962, bestond uit de Koudenpolder en uit het waterschap Loven en Willemskerke. Sinds de bedijking van de Braakman in 1952 had het bijzondere waterschap geen betekenis meer voor de oeververdediging van de Nol tussen beide polders.

De vrije niet-waterkerende waterschappen waren:

- a. het waterschap Absdale, Riet- en Wulfsdijk (1722 ha), bestaande uit de drie polders in de naam van het waterschap vermeld.

- b. het waterschap Aan- en Genderdijke (317 ha).
- c. het waterschap Ferdinandus (696 ha), bestaande uit de twee polders Groot of Oud Ferdinandus en Klein of Nieuw Ferdinandus.
- d. het waterschap Groote en Kleine Zoute (105 ha), bestaande uit de twee polders als in de naam genoemd.
- e. het waterschap Groote en Kleine Zuiddiepe (228 ha), bestaande uit de twee polders als in de naam genoemd.
- f. het waterschap Hengst en Rummersdijk (981 ha), bestaande uit de vijf polders: Groote Hengstdijk, Kleine Hengstdijk, Rummersdijk, Schapers en Zoute.
- g. het waterschap Koegors c.a. (1092 ha) bestaande uit de drie polders: Nieuwe Zevenaer, Koegors en Nieuwe Eglantier.
- h. het waterschap Lamswaarde c.a. (1907 ha) bestaande uit de dertien polders: Dullaert, Eekenis, Haven, Hoof- en Molen, Mispad, Oostvogel, Oudeland, Oude Stadshaven, Oversprong van de havenpolder, Ser Paulus, Stoof, Vitshoek en Westvogel.
- i. het waterschap Oude Graauw en Langendam (750 ha), bestaande uit de twee polders als in de naam vermeld.
- j. het waterschap Rieden c.a. (154 ha), bestaande uit de drie polders Oude Karnemelk, Rieden en Wildelanden.
- k. het waterschap Smids- en Koegorsschorre c.a. (251 ha), bestaande uit de twee polders Emma of Amelia en Smidsschorre.
- l. het waterschap Willem Hendriks en Klein Kieldrecht (729 ha) bestaande uit de twee polders als vermeld in de naam van het waterschap.
- m. het waterschap Zuid, Cats, St Anna en Sparks (377 ha) bestaande uit de vier polders als vermeld in de naam van het waterschap.

In tegenstelling tot de vrije polders en waterschappen kennen we de calamiteuze polders waarvan het onderhoud der waterkeringen geschiedt met bijdragen van Rijk en Provincie volgens de wet op de calamiteuze polders van 19 juli 1870. Een algemene uiteenzetting over het ontstaan van de calamiteuze polders werd reeds gegeven in deel I van deze serie. Een groot deel van de Zeeuwsvlaamse kust en van de oevers behoort tot de calamiteuze waterkeringen, die zijn aangegeven in fig. 101 en waarop de wet van 19 juli 1870 van toepassing is. Hieronder volgt daarvan een overzicht met daarachter vermeld de datum van het Koninklijk Besluit van goedkeuring:

WEST ZEEUWSCH VLAANDEREN

- a. waterkering van het calamiteuze waterschap Tienhonderd en Zwarte (K.B. van 16 augustus 1871).
- b. waterkering van de calamiteuze Adornispolder (K.B. van 16 augustus 1871).
- c. waterkering van het calamiteuze waterschap Oud en Jong Breskens (K.B. van 16 augustus 1871).
- d. waterkering van de calamiteuze polders Hoofdplaat en Thomaes (K.B. 21 juni 1888).

OOST ZEEUWSCH VLAANDEREN

- e. waterkering van de calamiteuze Nieuw Neuzenpolder (K.B. 2 maart 1873).
- f. waterkering van de calamiteuze polders Ser Lippens, Nieuw-Othene, Margaretha, Kleine Huyssens en Eendragt (K.B. 15 maart 1924).
- g. waterkering van het calamiteuze waterschap Walsoorden (K.B. 16 augustus 1871).

De onder a, b en c vermelde waterschappen waren reeds vóór 1871

calamiteus; bij de invoering van de desbetreffende wet werd hun calamiteus-zijn voortgezet. Dit was ook het geval met de onder d genoemde Hoofdplaatpolder, waarvan de „partage Zeeland” reeds calamiteus was verklaard bij K.B. van 21 augustus 1816, terwijl dit daarna ook geschiedde met het deel dat aanvankelijk tot de Generaliteit behoorde; in 1889 werd de Thomaespolder als calamiteuze waterkering daar bijgevoegd. Van de calamiteuze polders genoemd onder f, waren de daar drie laatstgenoemde polders reeds vóór 1871 calamiteus en zijn dat daarna gebleven; in 1924 werden de Ser Lippens- en Nieuw Othenepolders calamiteus verklaard waarmee groep f tot vijf polders was uitgebreid.

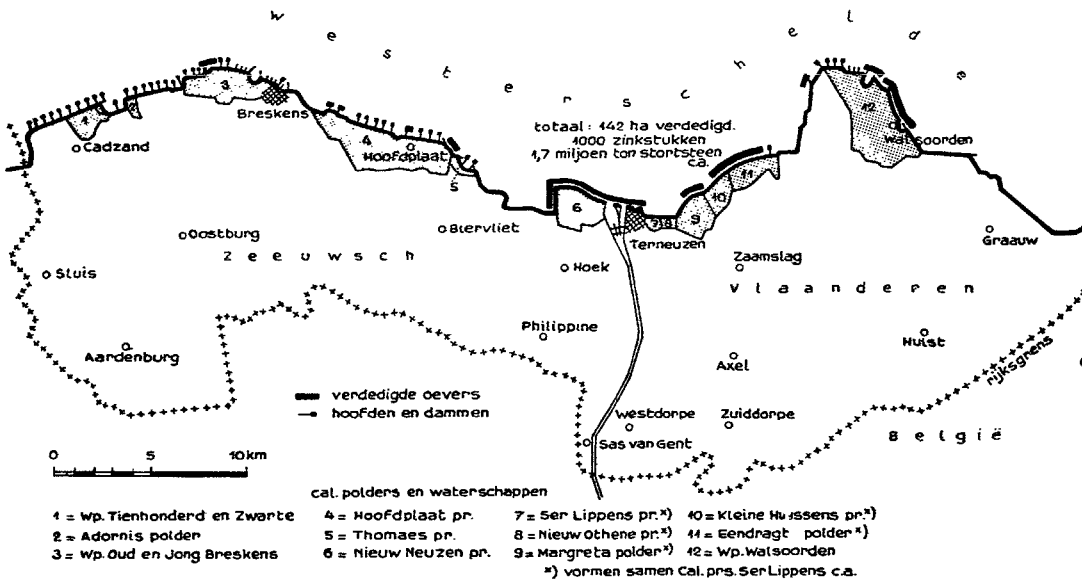

fig. 101. De calamiteuze polders in Zeeuwsch Vlaanderen (grijs getint) met aanduiding van de verdedigde oevervakken.

De Watering van Walsoorden was bij K.B. van 26 september 1844 onder de calamiteuze polders in Zeeland opgenomen.²¹³ Zulks geschiedde naar aanleiding van een verzoek door het bestuur van de polders Molen-, Kievitte-, Perk-, Noorddijk- en Wilhelmus, destijds behorende aan „de Maatschappij ter begunstiging van Volksvlijt”, omdat de watering door herhaalde dijkverzakkingen in een ongunstige toestand verkeerde en jaarlijks aanzienlijke kosten tot voorziening vereiste.²¹⁴

Voor niet-ingewijden in de Zeeuwse poldergeschiedenis zal het misschien vreemd in de oren klinken dat de Stad Philippinepolder, een nu ver landwaarts gelegen poldertje (28 ha, zie fig. 102), waarin de stad Philippine ligt, van 1872 tot 1899 tot de calamiteuze waterkeringen heeft be-

hoord. Het vaarwater naar Sas van Gent stroomde eertijds langs de zeeweringen van Philippine, dat vanaf 1900 nog enkel door een havenkanaal met de Westerschelde was verbonden, welk kanaal in 1952 door de afdamming van de Braakman, van het buitenwater werd afgesloten.

Andere calamiteuze waterkeringen in Zeeuwsch Vlaanderen, die vrij verklaard werden (d.w.z. niet meer gebonden aan de bepalingen, die aan calamiteuze polders zijn gesteld en het dijkonderhoud zelf kunnen bekostigen) zijn: waterschap Groot en Klein Baarzande (op 1 mei 1866), de Magdalenapolder bij Biervliet en de Koudepolder bij Hoek op 1 mei 1864.

Sinds de oprichting der nieuwe waterschappen wordt het dagelijks bestuur van de officieel zo genoemde „Waterschappen voor het besturen, beheren en bekostigen van de zeeweringen en oeververdedigingen van de calamiteuze polders of waterschappen” — ook genoemd „Buitenbeheren” — uitgeoefend door de dagelijkse besturen van die nieuwe waterschappen, zolang de wet van 1870 op de calamiteuze polders nog niet is opgeheven.

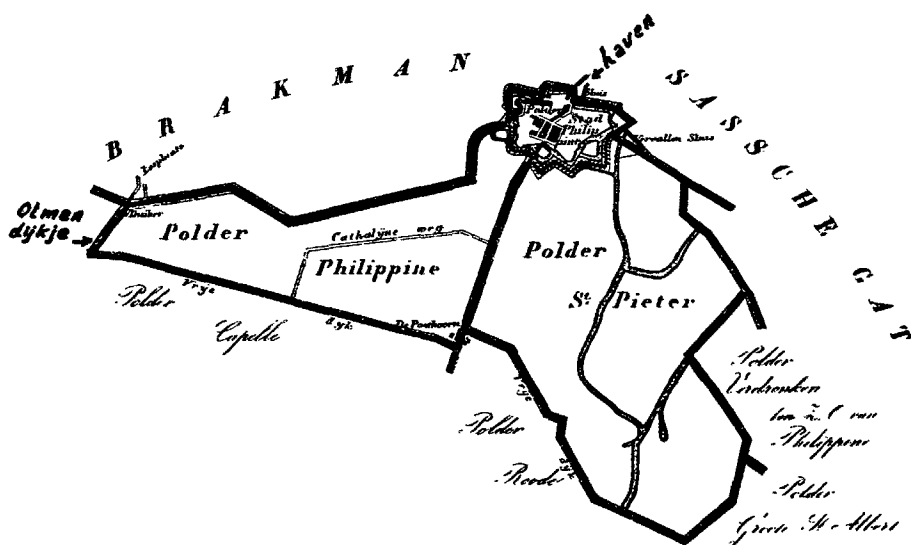

fig. 102. Situatie van de Stad Philippinepolder (tot 1899 calamiteus) en omgeving omstreeks 1860.

Een bijzondere groep polders in Zeeuwsch Vlaanderen zijn de internationale polders, die uiteraard in het grensgebied met België liggen; ze zijn in de eerder genoemde fig. 36 en 37 aangegeven en in de hiernavolgende staat vermeld. Voor zover dat mogelijk was is het ontstaan van die polders behandeld in de paragrafen, vermeld in de laatste kolom van de tabel.

**Inter-
nationale
polders**

nr in fig. 36/37	naam polder	Ned. gebied in ha	Belg. gebied in ha	bedijkt in	zie hoofdstuk II par.
WEST ZEEUWSCH VLAANDEREN:					
6	Kleine Boom	196	21	1672	2
9	Middelburgsche	44	193	1700	2
10	Papen 1e en 2e ged.*	45	?	1700	2
26	Willem Leopold*	134	495	1873	3
17	Robbemoreel	60	} 42	1716	3
18	Gouverneur	47			
19	Kraeyens nr 17, 18 en 19 vormden één waterschap.	33	} 725	ca 1282	
20	Maneschijn	26			
21	Brugsche	24			
22	Brixus	15			
23	Zoute Panne	7			
24	Greveninge nr 20 t/m 24 vormden het waterschap Greveninge.	15			
25	Godefroi en Burcel	0,6	55	—	3
127	Brandkreek*	105	?	1711	9
128	Krakeel*	14	?	1711	9

nr. 127 en 128 hoorden bij het waterschap Eiland en Brandkreek; van de nrs 10, 26, 127 en 128 zijn de Nederlandse gedeelten op 1 januari 1942 en van de overige polders op 1 januari 1967 bij het waterschap Het Vrije van Sluis gevoegd.

OOST ZEEUWSCH VLAANDEREN:					
206	Saaftinge	206	18	1805	17
208	Prosper*	566	533	1847	17
245	Moerspui	255	45	1767	22
246	Groote St Albert	463	480	1612	23
totaal		2255,6	2607		

De Nederlandse gedeelten van de nrs 206 en 208 werden per 1 januari 1965 bij het waterschap Hulsterambacht, van nr 245 bij het waterschap Axelerambacht en van nr 246 bij het waterschap De Verenigde Braakmanpolders gevoegd.

De met * aangeduide polders zijn officieel nooit als internationale polders geregistreerd geweest; men spreekt van het Nederlandse en van het Belgische gedeelte.

Van de Groote of Oude St Albertpolder valt als bijzonderheid te vermelden dat tot 1950, met uitzondering van de dijkgraaf, de bestuursleden voor het leven benoemd werden. In 1951 werd die niet erg democratische bepaling veranderd in een benoeming voor zes jaren.

Voor de Kleine Boompolder en voor de Middelburgsche polder was behalve het Algemeen Reglement voor de polders of waterschappen in Zeeland tevens van toepassing het reglement:

Décret imperial du 28 decembre 1811, contenant règlement d'administration publique pour les polders du Département des Bouches de l'Escaut. De Middelburgsche polder had bovendien een: Reglement van inwendige orde van 23 mei 1905.

Zoals uit het voorgaande blijkt waren omstreeks 1940 in Zeeuwsch Vlaanderen 128 polders tot een 24-tal waterschappen samengevoegd. De overige bijna 200 polders hadden toen nog een zelfstandige bestuursorganisatie. Samen-
voeging

In de 18e eeuw heeft men gepoogd om de in de 16e eeuw hiervoor genoemde teruggebogen ontwikkeling tot concentratie van polders tot grotere bestuurseenheden opnieuw op gang te brengen. De Staten Generaal dachten er toen nl. over om al de polders van Cadzand, Groede, Breskens en Baarzande tot een algemeen waterschap te verenigen, maar de adviezen daarover van de polders zelf en van andere belanghebbenden waren zo ongunstig dat men daarvan afzag.²¹⁵⁾

Behalve dat in sommige gevallen enkele aan elkaar grenzende polders, die soms tegelijk werden bedijkt of herdijkt en dezelfde belangen hadden, reeds in de 18e of 17e eeuw tot kleine waterschappen zijn samengevoegd, was men in de 18e eeuw voor grote concentraties blijkbaar nog niet rijp. In 1905 werd door Ged. Staten van Zeeland nog een voorstel ingetrokken waarbij in Oost Zeeuwsch Vlaanderen de Ser Lippens-, de Noord- en de Othenepolder en meer achtergelegen binnenpolders tot één groot waterschap zouden worden verenigd.²¹⁶⁾

De gedachte tot samenvoeging kreeg in de regel voedsel wanneer een stormvloed de dijken had geteisterd. Zo kwam Beekman²¹⁷⁾ na de stormvloed van 12 maart 1906 met het voorstel om „ringdijkwaterschappen” op te richten. Hij had de gedachte om het beheer en onderhoud der dijken per eiland onder te brengen. De gemeenschappelijke belangen vooral bij de verdediging tegen het buitenwater en in vele gevallen ook bij de afvoer van het binnenwater zouden ermee gediend zijn, zo betoogde hij. Gallé²¹⁸⁾ kent hem de verdienste toe, de eerste auteur uit het jongste verleden te zijn geweest, die het plan voor een sterk gecentraliseerd dijksbeheer in Zeeland heeft geopperd. De historische ontwikkeling van het waterschapsbestel in Zeeland bleek echter voorlopig nog een remmende invloed te hebben. Er zou bijna een halve eeuw voorbijgaan eer de eerste belangrijke polder- en waterschapsconcentratie in Zeeland plaatsvond (daarbij buiten beschouwing gelaten het in 1933 opgerichte Uitwateringswaterschap Hulster en Axeler Ambacht, dat een beperkte taak had).

In 1934 werd door Ged. Staten van Zeeland een vooronderzoek ingesteld naar de mogelijkheid van waterschapsconcentratie; de leiding berustte bij mr P. Dieleman. West Zeeuwsch Vlaanderen was het object van onderzoek. Voorjaar 1938 kwam de commissie-Dieleman met het voorstel tot oprichting van een heemraadschap „Het Vrije van Sluis”. Het voorstel ondervond veel bezwaren vanuit de Provinciale Staten. Velen zagen de noodzaak van concentratie niet in, omdat geen duidelijke tekortkomingen in het beleid van de bestaande besturen waren gebleken.

Van een daarna benoemde commissie van deskundigen voor nader onderzoek, ook onder leiding van mr Dieleman, kon de meerderheid zich achter het ingediende voorstel plaatsen.

Desondanks bleven vele Statenleden tegen concentratie; sommigen spraken zelfs van het „onvrije van Sluis” als het voorstel zou worden aangenomen. Anderen meenden dat alle zeeweringen in Zeeland in beheer en onderhoud bij het Rijk moesten komen; ze beschouwden dat als een nationale zaak. De meningsverschillen werden tenslotte in zoverre opgeheven dat de meerderheid van de Provinciale Staten op 22 januari 1941 het besluit nam, het ontwerp-reglement voor het Waterschap „Het Vrije van Sluis” te aanvaarden. De goedkeuring werd verleend bij besluit van het Departement van Waterstaat van 24 april 1941. De samenvoeging van 76 polders en waterschappen in West Zeeuwsch Vlaanderen, als eerste grote polderconcentratie in Zeeland, was op 1 januari 1942 een feit.

De benamingen „heemraad” en „heemraadschap” werden niet uit het oorspronkelijke voorstel overgenomen; het bleef het in Zeeland meer bekende „gezworene” en „waterschap”. In Zeeland zijn alleen in Schouwen en bij de Groote of St Albertpolder in Zeeuwsch Vlaanderen heemraden in functie geweest. De calamiteuze polders en de internationale polders en waterschappen bleven voorlopig nog buiten de samenvoeging. Het „voorlopig” zou tenslotte nog 24 jaren duren, want eerst op 1 januari 1966 werden de calamiteuze polders en op 1 januari 1967 de internationale polders en waterschappen (uiteraard zonder de in België liggende gedeelten) in West Zeeuwsch Vlaanderen bij het Vrije van Sluis gevoegd.

Het waterschap „Het Vrije van Sluis”, met een kadastrale oppervlakte van 28944 ha, is ingedeeld in de vier kiesdistricten: Oostburg, Groede, IJzendijke en Aardenburg, waarvande grenzen in fig. 103 zijn aangegeven. Het bestuur wordt uitgeoefend door de Algemene Vergadering, bestaande uit de dijkgraaf, 10 gezworenen (op voordracht van de Algemene Vergadering benoemd door de Kroon) en 46 hoofdingelanden. De dijkgraaf en de gezworenen vormen het dagelijks bestuur; de eerste dijkgraaf was I. P. Becu, die deze functie vervulde tot 1 januari 1944. De zetel van het waterschap is gevestigd te Oostburg waar het kantoor aanvankelijk werd ondergebracht in een daartoe ingericht pand staande op de Markt naast het vroegere stadhuis. Beide gebouwen vielen ten prooi aan de oorlogsverwoestingen. Tijdelijk werd toen onderdak verkregen in Biervliet totdat op 25 juli 1950 in Oostburg het Polderhuis aan de Brouwerijstraat werd geopend. Daarmee was tevens een bijdrage geleverd aan de wederopbouw van de in 1944 zo deerlijk door de oorlogshandelingen verwoeste stad.

Wat de concentratie in Oost Zeeuwsch Vlaanderen betreft had mr P. Dieleman²¹⁹) het reeds lang verdwenen waterschap het „Quartier van Ter Neuse”, door Philips II in 1576 opgericht, als voorbeeld gesteld voor

een goede vorm van centralisatie van het dijksbeheer. Het in 1906 door Beekman geopperde plan tot oprichting van ringdijkwaterschappen achtte hij voor Zeeland niet de juiste oplossing. Volgens hem moesten alle waterschapstaken aan één waterschap worden toebedeeld. De noodzaak tot polder- en waterschapsconcentratie spitste zich vooral toe na de stormramp van 1 februari 1953.

Toen de dijken waren gedicht wendden Ged. Staten van Zeeland zich tot de minister van Verkeer en Waterstaat voor het plegen van overleg, vooral inzake de kwestie van de calamiteuze polders. De bekende wet van 19 juli 1870 op de calamiteuze polders vormde nl. een beletsel voor een radikale samenvoeging. Desondanks kwam men ook in Oost Zeeuwsch Vlaanderen tot een oplossing. Nadat per 1 januari 1959 de concentratie op Schouwen-Duiveland, Tholen, Noord- en Zuid-Beveland en op 1 januari 1965 ook op Walcheren werd gerealiseerd volgde, eveneens op 1 januari 1965, de concentratie van de polders en waterschappen in Oost Zeeuwsch Vlaanderen.

Begin 1961 was op verzoek van Ged. Staten van Zeeland een commissie onder voorzitterschap van ir G. P. M. Dikötter ingesteld, die werd belast met een studie over het polderwezen in Oost Zeeuwsch Vlaanderen. Na een onderzoek van ongeveer twee jaar kwam de commissie met het voorstel aan Ged. Staten om in Oost Zeeuwsch Vlaanderen over te gaan tot vorming van drie waterschappen, waarin als novum tevens de cala-

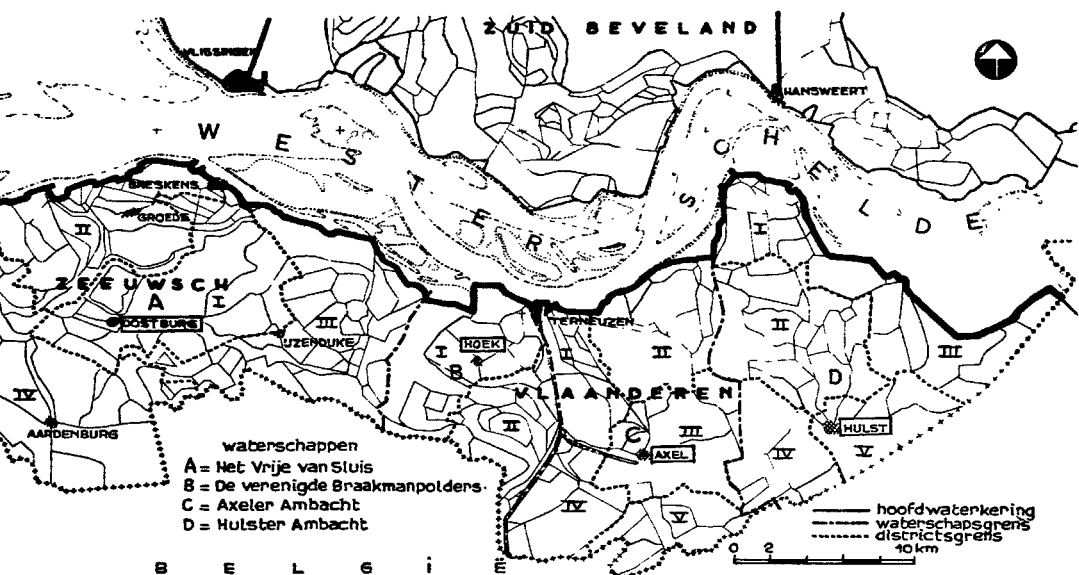

fig. 103. Overzicht van de waterschappen in Zeeuwsch Vlaanderen met verdeling in districten. In Oostburg, Hoek, Axel en Hulst zijn de desbetreffende zetels van de waterschappen gevestigd.

mitenze polders en de internationale polders zouden worden opgenomen. Ged. Staten deden het voorstel toekomen aan de Provinciale Staten; het voorstel hield in, instelling van drie waterschappen te weten: het Westerkwartier (ten westen van het kanaal Terneuzen-Sas van Gent), het Axeler Ambacht en het Hulster Ambacht. De naam Westerkwartier vond men niet geslaagd, het deed te veel denken aan „de kwartieren” in het Groningse; het werd tenslotte De Verenigde Braakmanpolders.

Ondanks een aantal stemmen tegen de concentratie werd het voorstel door de Staten aangenomen. De reglementen op de drie afzonderlijke besturen werden goedgekeurd bij K.B. van 8 december 1964. Bij besluit van Ged. Staten van 14 december 1964 nr 2, werden de genoemde drie waterschappen geacht tot stand te zijn gekomen op 1 januari 1965. De besturen bestaan uit een algemene vergadering, een dagelijks bestuur en een dijkgraaf.

Het waterschap Axeler Ambacht (kadastrale oppervlakte 15717 ha) werd verdeeld in 5 districten — aangegeven in fig. 103 — met als bestuur de dijkgraaf, 12 gezworenen en 47 hoofdingelanden. Als eerste dijkgraaf werd benoemd P. van Hoeve te Axel. De installatie van de leden van het Algemeen Bestuur vond plaats op 12 januari 1965. De installatierede werd uitgesproken door de gedeputeerde J. M. A. C. van Dongen, die daarbij o.a. wees op het aantrekkelijke van het pionierswerk dat de nieuwe waterschappen staat te wachten. De zetel werd gevestigd te Axel; nadat het waterschap vanaf juli 1965 onderdak had gevonden op het gemeentehuis kon men op 7 juli 1966 een nieuw waterschapshuis in gebruik nemen. Het semi-permanente gebouw was gebouwd voor rekening van de gemeente Axel en werd in huur overgedragen aan het waterschap. De opening geschiedde door de Commissaris der Koningin in Zeeland mr J. van Aartsen. Hij herinnerde in zijn openingsrede aan de vroegere polderconcentraties in de 16e eeuw te Cadzand en in 1576 te Terneuzen, die beide tot stand waren gekomen na het voorafgaan van een stormvloed.

Van het Waterschap „De Verenigde Braakmanpolders” (kadastrale oppervlakte 8004 ha) werden de leden van het Algemeen Bestuur op donderdag 14 januari 1965 in het nieuwe Braakmanrestaurant in het bijzijn van vele Zeeuwse autoriteiten plechtig geïnstalleerd. Dat waterschap is verdeeld in 2 districten (zie fig. 103) waarvan het bestuur wordt gevormd door de dijkgraaf, 6 gezworenen en 21 hoofdingelanden. Als eerste dijkgraaf werd benoemd H. P. Wolfert te Biervliet. In de installatierede, evenals in Axel en Hulst uitgesproken door de gedeputeerde J. M. A. C. van Dongen, wees deze op het waardevol en deskundig werk, door de voormalige polderbestuurders verricht. De wnd Commissaris der Koningin

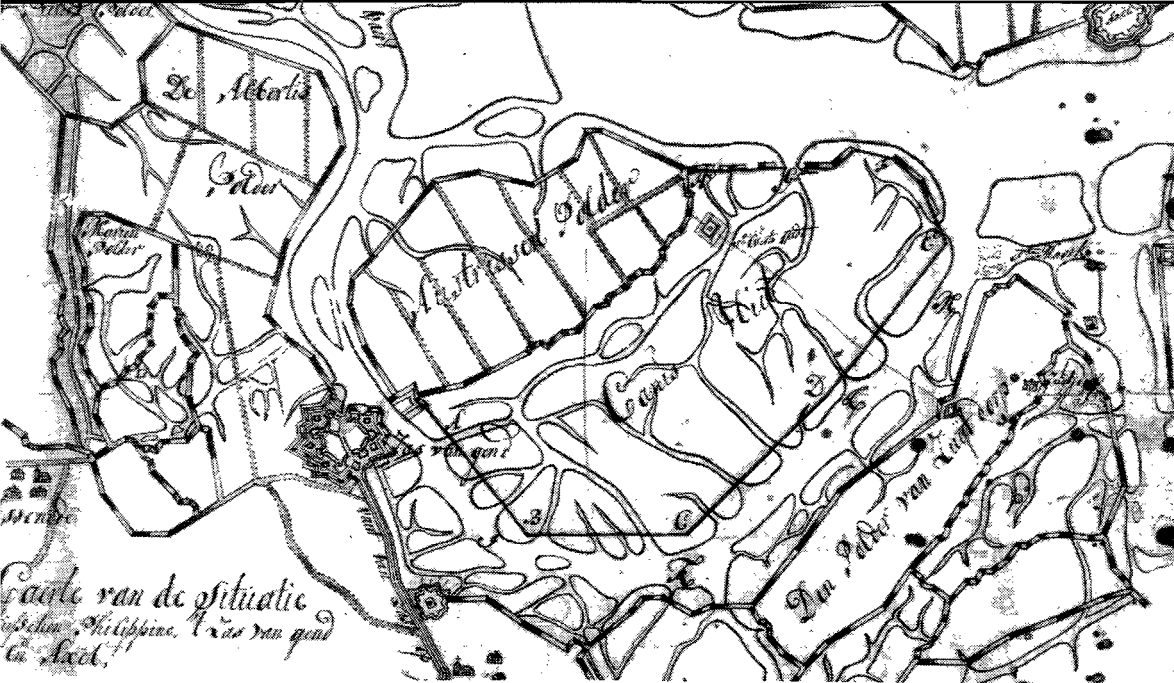

fig. 81.

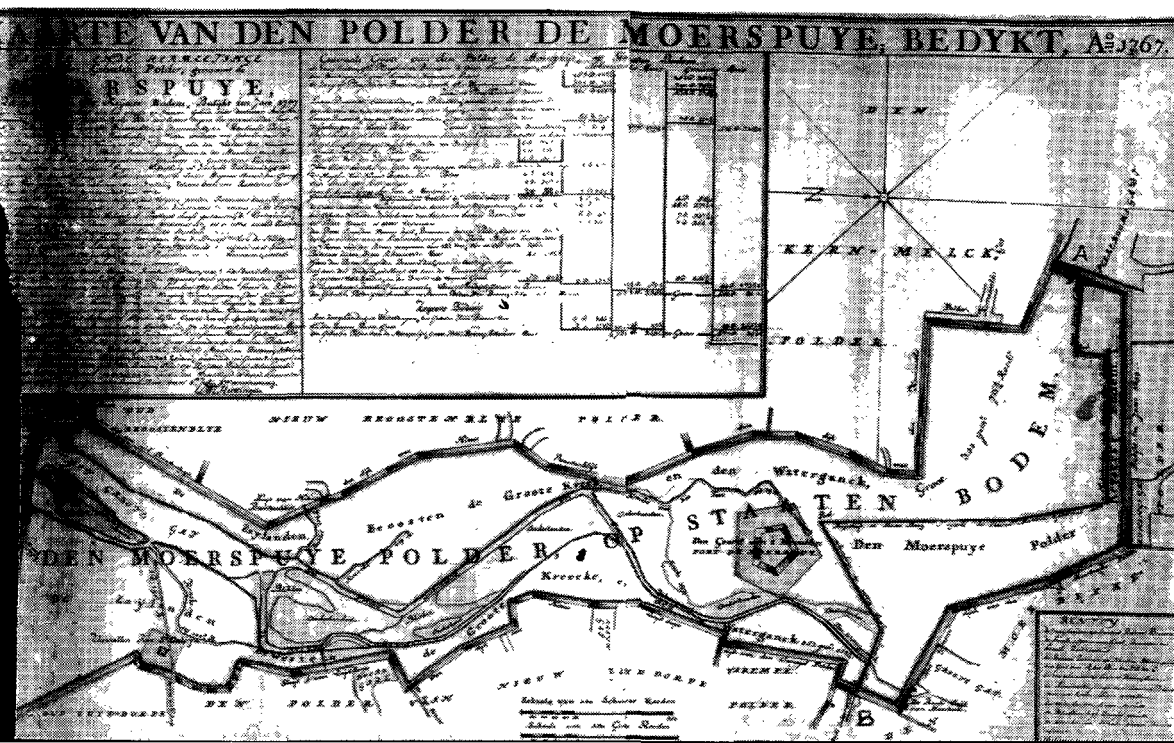
Situatie tussen Philippe, Sas van Gent en Axel begin 17e eeuw, met de „Austrissen” (Atriche) polder bedijkt in 1620 en een bedijkingsplan voor Canisvliet (A - B - C - D - E - F - G - H).

Alg. Rijksarchief, Den Haag

fig. 83.

De Moerspuijpolder bedijkt in 1767. Ten zuiden van de lijn A-B is thans deel van België.

Alg. Rijksarchief, Den Haag

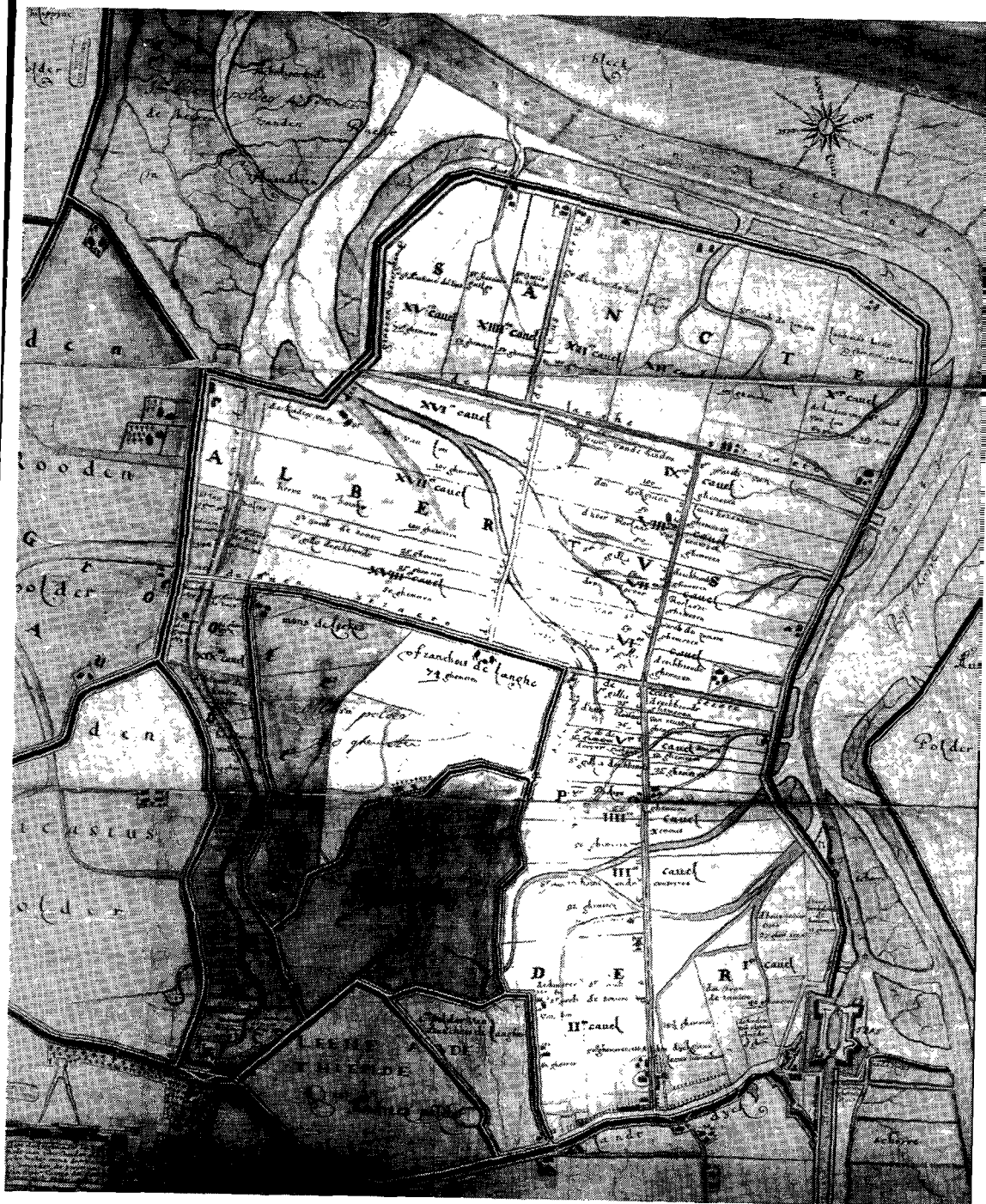

fig. 84.

De „Sancte Albertuspolder” ten noordwesten van Sas van Gent, bedijkt in 1612. De meest zuidelijke dijk op de kaart is een deel van de bekende Graaf Jansdijk. Ongeveer de helft van de Grootte St. Albertpolder (zuidwestelijk deel) behoort bij België (zie fig. 36). In de linkerbenedenhoek was de haventoeegang naar Assenede.

Staatsarchief, Gent

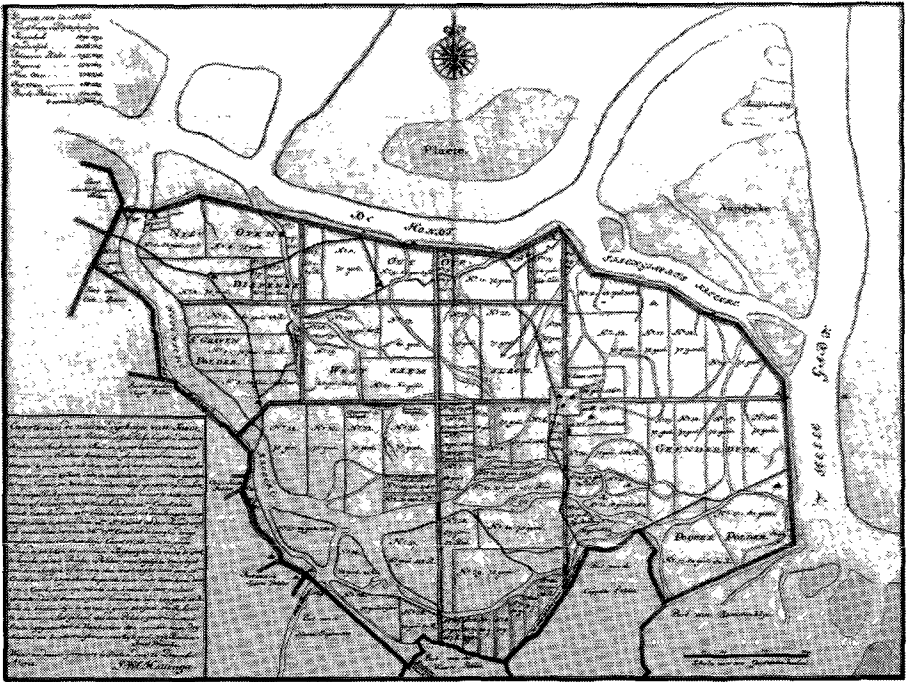

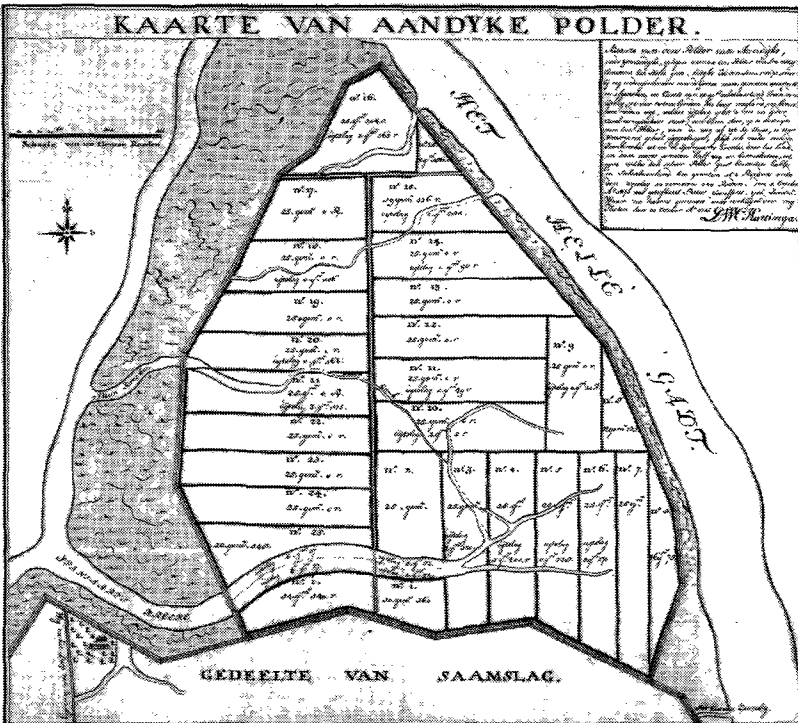
fig. 85.

„Caarte van de nieuwe dijkkage van Saemslach” herdijkt in 1650. Gekarteerd door Jonas Wissche, gecopieerd in 1744 door D. W. C. Hattinga.

R.A.Z. Middelburg (coll. Hattinga)

fig. 86.

„Kaarte van den polder Aandyke ende Genderdijke” opgemeten door de gezwoeren landmeter Pieter Geense; gecopieerd door D. W. C. Hattinga in 1744.

mr dr A. J. J. Mes toonde zich verheugd over het feit dat in alle drie de nieuwe waterschappen in Zeeuwsch Vlaanderen reeds volop aan de opbouwwerkzaamheden werd gewerkt. De nieuwe dijkgraaf sprak van een historisch gebeuren voor de 43 in het nieuwe waterschap verenigde polders. Als voornaamste taak zag hij de verdediging van de oevers tegen het buitenwater; daarnaast de zorg voor de wegen en voor de waterbeheersing. De zetel is gevestigd te Hoek; na tijdelijk verblijf in een particulier gebouw werd op 17 maart 1966 het nieuwe polderhuis — een semi-permanent gebouw — aan de Julianastraat te Hoek geopend door de Commissaris der Koningin in Zeeland, mr J. van Aartsen, in tegenwoordigheid van vele autoriteiten.

Het waterschap Hulster Ambacht (kadastrale oppervlakte 17203 ha) werd evenals Axeler Ambacht verdeeld in 5 districten (zie fig. 103) met als bestuur de dijkgraaf, 12 gezworenen en 53 hoofdingelanden. De eerste dijkgraaf werd W. P. J. Staal te Vogelwaarde, een reeds lang actieve figuur in het polder- en waterschapswezen. Hetgeen 's morgens 12 januari 1965 te Axel plaatsvond, herhaalde zich 's middags te Hulst met de plechtige installatie van de leden van het Algemeen Bestuur van het Hulster Ambacht waar ook de gedeputeerde J. M. A. C. van Dongen de installatierede uitsprak. De zetel werd gevestigd te Hulst. Na tijdelijk onderdak te hebben gevonden in een bijgebouw van het stadhuis te Hulst, kon op 1 september 1967 een daartoe naar de eisen des tijds ingericht waterschapshuis aan de Gentsestraat in gebruik worden genomen. De officiële opening geschiedde, welhaast gewoontegetrouw, door de Commissaris der Koningin mr J. van Aartsen. Het was voorlopig de laatste plechtigheid in het kader van polder- en waterschapsconcentraties, die sinds 1959 tot stand waren gebracht. Misschien dat na voltooiing der Deltawerken nog een verdere concentratie mogelijk zal zijn. Overigens werden de in de herfst van 1972 gelanceerde gedachten van mr F. J. Kranenburg, voorzitter van de zgn. Diepdelverscommissie (eind 1968 geïnstalleerd om de organisatie van de waterschappen aan te passen) om per provincie niet meer dan drie hoofdwaterschappen in te stellen, in Zeeland niet algemeen met instemming ontvangen.

Toen in 1604 de bestuurseenheid Het Vrije van Sluis was ontstaan, vergaderde het „College 's Lands van den Vrije van Sluis” vanaf 1605 in het huis van jhr Philips van Royen, één der schepenen te Sluis. Op 12 december 1617 werd voor dat doel het „Huys van Spaegne” aan de Vrijstraat gehuurd, dat op 28 oktober 1625 in eigendom aan het College overging en het Landshuis werd genoemd.²²⁰) Het huis was gebouwd en bewoond door de heren van Baenst.²²¹) Het bestuur bleef daar gevestigd tot 1794, toen het gebouw, door de Franssen in brand geschoten, groten-

**Polder-
huizen**

deels werd vernield. Tijdelijk werd van 3 juli 1794 tot 8 augustus 1795 te Groede vergaderd, waarna men weer onderdak vond in Sluis.

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen had men het „Landthuys” te Hulst, oorspronkelijk de zetel van Hulster Ambacht (volgens Brand²²²) wordt verondersteld dat het reeds in de 13e en 14e eeuw als zetel en rechtshuis diende). Bij een brand in 1562 werd het verwoest. Het laatste „Landthuys”, gebouwd in 1655 in de Steenstraat, heeft als zetel van het ambachtsbestuur dienst gedaan tot 1795, het monumentale gebouw is nog aanwezig; het bordje „invoerrechten en accijnzen” duidt op de huidige bestemming.

Ook in Philippine heeft een „Landshuis van de Kommies” gestaan, waarschijnlijk mede ten dienste van polder- en waterschapsbestuurders. Rond 1800 kende men nl. de functie van Commies bij het polderbeheer; het kantoor was het „commieshuys”. Men vond ze langs de zeeverende polders (zie bv. fig. 159, hfdst. IV).

Door de grote veranderingen tijdens de Franse bezetting en de daarop gevolgde ontwikkeling in het Zeeuwse polderbestel alsmede door de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden in 1830 (definitief in 1839) werden Sluis en Hulst als bestuurscentra voor het polderwezen steeds minder belangrijk. Er ontstonden afzonderlijke bestuurseenheden.

In de vorige eeuw werd bij een inpoldering van enig formaat soms tevens een permanent directiegebouw geplaatst. Dit kon dienst doen tijdens de bedijking en werd dan later als directiegebouw voor de beheerder en voor de concessionarissen bestemd, die daar van tijd tot tijd hun belangen konden bespreken en als daartoe aanleiding was de vergaderingen met een feestelijk tintje konden omgeven. Men gaf een dergelijk gebouw destijds de wijdse naam „Het Paviljoen”. In West Zeeuwsch Vlaanderen werden ze o.a. gebouwd in de Sophiapolder (1807) en in de Paulinapolder (1845). In beide polders staan ter plaatse van „Het Paviljoen” thans boerderijen, op oude topografische kaarten nog met dezelfde naam aangeduid.

Toen in 1807 ten zuiden van Biervliet in de Kapitale Dam een dubbele sluis werd gebouwd, werd daar tevens een sluiswachterswoning neergezet met daarbij een paviljoen-kantoor voor de directeur van de toen opgerichte „Uitwatering van den Kapitalen Dam”. Het paviljoen kreeg de naam „Het Witte Huis”; de directeur Grégoire du Bosch was tijdens de Belgische opstand van 1830 echter „fout”, hij speelde de sluizen aan de Kapitale Dam in handen van de vijand. Het gevolg was dat het gebouw tijdens de Tiendaagse Veldtocht (2-12 augustus 1831) in brand werd geschoten; later weer opgebouwd heeft het nog tot 1875 dienst gedaan als sluiswachterswoning. De „Uitwatering” werd toen opgeheven en „Het

Witte Huis" werd verkocht; eerst in 1966 werd het gebouw afgebroken. In Oost Zeeuwsch Vlaanderen staat een boerderij „Het Paviljoen" dicht bij de noordelijke dijk van de in 1846 bedijkte Catharinapolder. Ook in de Ghellinckpolder bij Sas van Gent werd bij de bedijking (1826) een paviljoen gebouwd. Fig. 104, p. 260 geeft een afbeelding van een dergelijk directiegebouw, gebouwd door de eigenaren van de in 1907 bedijkte Hertogin Hedwiggpolder. Dat „paviljoen" staat buitendijks aan de noord-oosthoek van de polder langs de Schelde dichtbij de Nederlands-Belgische grens.

De zeewerende polders en dan in hoofdzaak de calamiteuze waterschappen hadden langs de zeewering een eigen directiegebouw of polderhuis. Dat bestond dan veelal uit een royale woning met kantoor voor de districtsambtenaar en een vergaderzaal voor het polderbestuur of voor het bestuur van de calamiteuze waterkering.

De districtambtenaar was in de vorige eeuw, allereerst de „werkbaas", daarna spraken men van de „dijkbaas", toen kwam in 1920 de waterbouwkundig ambtenaar, die sinds enige jaren bijna overal heeft plaats gemaakt voor de technisch of waterstaatkundig ambtenaar of hoofdambtenaar/waterbouwkundige/ingenieur als staftunctionaris of hoofd van de gecentraliseerde Technische Diensten der nieuwe waterschappen. Er is mij wel eens verteld dat de lengte van de waterkering in de voormalige districten en de plaats der toen zogenoemde „dijkbazenwoningen" eertijds zo werd gekozen dat de „dijkbaas" des voormiddags een contröleronde te voet heen en weer langs de ene helft van zijn zeewering kon afleggen om des namiddags de andere helft te inspecteren. De woning werd dan ongeveer halverwege het district geplaatst; de lengte van het district werd op ongeveer 8 km gesteld.

De jongste wijzigingen in het besturen der polders en waterschappen hadden tot gevolg dat de nog overgebleven zgn. directiegebouwen, restanten van een stuk Zeeuwse polderhistorie, niet meer aan hun bestemming beantwoordden en gedoemd waren te verdwijnen. Omdat enkele van die gebouwen tegen en op de zeedijk waren gebouwd paste dat tevens in het plan van de aan de gang zijnde algemene dijkverzwaring tot „deltahoogte".

Directiegebouwen stonden o.a. te Cadzand ten behoeve van het toenmalige waterschap aldaar. Dit gebouw is later als eigendom van het waterschap Het Vrije van Sluis aan een particulier verkocht en draagt thans als zomerwoning de naam „Zwinhoek". Het v.m. Uitwateringswaterschap Sluis aan de Wielingen had vlakbij de sluis te Cadzandhaven, een eigen dienstgebouw, thans eigendom van Het Vrije van Sluis. Op de duinregel van de Tienhonderd en Zwartepolder heeft een directiekeet (op de zeekaart van 1875 genoemd „t Huisje van de Gaten") en later een directiegebouw gestaan. Het werd in de oorlogsjaren 1940/45 gesloopt.

Aan het v.m. waterschap Groede en Baanst woonde tot voor enkele jaren de districtambtenaar in een dienstwoning onder aan de zeedijk van de 's Gravenpolder bij het kustlicht „Kruishoofd". Voor de cal. polders Oud en Jong Breskens stond een directiegebouw op de zeedijk bij Nieuwesluis. Het werd in de oorlog 1940/45 vernield. Ook het directiegebouw van de cal. Hoofdplaat- en Thomaespolders, staande aan de zeedijk bij de in 1969 gesloten haven van Hoofdplaat, moest het in dezelfde oorlog ontgelden.

Het directiegebouw van de cal. Nieuw Neuzenpolder was van bescheiden formaat. Het stond op de inlaagdijk, die in het kader van de dijkverzwaring in 1966 werd opgegruimd, waarbij tevens het gebouw werd gesloopt. Het was gebouwd in 1875 voor f 4590 als woning voor de waterbouwkundig ambtenaar met een vergaderkamer ten dienste van bestuur en leden van de dijkraad.

De massaal aandoende woning afgebeeld in fig. 105, p. 260 stond op de zeedijk bij de buurtschap en het haventje aan de Griete onder Zaamslag. Zij werd gebouwd in 1918 voor het waterschap van de waterkering van de calamiteuze polders Margaretha c.a. Voor de dijkverzwareing tot deltahoopte werd het gebouw in de zomer van 1969 gesloopt.

Het directiegebouw aan de 's Heer Arendspolder van het voormalige Uitwateringswaterschap Stoppeldijk c.a. zag zijn bewoners in 1968 naar elders vertrekken toen het bijbehorende gemaal was afgebroken en de zeedijk was verzwaard.

De „dijkbaas” van Ossenisse had eertijds zijn dienstwoning onder aan de zeedijk bij Zeedorp. Daarna nog lang bewoond door één der dijkwerkers is het sinds enige jaren bestemd als zomerwoning. Een verschijnsel dat in onze tijd niet op zichzelf staat.

Aan het calamiteuze waterschap Walsoorden stond — ongeveer midden in een bijna 9 km lang dijktracé — een directieket aan de dijkhoek (genaamd „De Magere Merrie”) bij Perkpolder, waar nu de veerhaven is. Het verblijf werd in 1909 vervangen door een nieuwe „woning met directielokaal” (kosten f 8007,77⁵) gebouwd op de zeedijk dicht bij de haven van Walsoorden. Ook dat gebouw (zie fig. 179, p. 338) werd in 1969 door de waterbouwkundig ambtenaar verlaten en is inmiddels voor de dijkverzwareing in 1971 gesloopt.

Door de gewijzigde omstandigheden in werken en leven en mede door de samenvoeging van polders en waterschappen is de behoefte aan die afzonderlijke directiegebouwen verdwenen. Elk nieuw waterschap heeft thans in de plaats van vestiging een eigen waterschapshuis, zoals vermeld in deze paragraaf onder „samenvoeging”. In fig. 106, p. 260 is het uit 1950 daterende waterschapsgebouw te Oostburg afgebeeld. Het werd gebouwd op de fundamenten van een in de oorlog 1940/45 verwoest bankgebouw.

Kroon- domein

Het is bekend dat vooral in het „Land van Hulst”, in de kop van Oost Zeeuwsch Vlaanderen veel gronden (ca 1800 ha) tot het Kroondomein behoren. De oorsprong daarvan is terug te vinden in de 80-jarige oorlog. Prins Willem van Oranje had veel van zijn bezittingen opgeofferd ter bekostiging van de veldtochten voor de bevrijding van de Nederlanden van het Spaanse juk, terwijl zijn goederen in Bourgondië door de koning van Spanje waren verbeurd verklaard. In 1582 was dit voor de vier Leden der Staten van Vlaanderen aanleiding om de Prins een aantal goederen te doen toekomen waaronder die van abdij ter Duinen te Hontenisse.

Een en ander staat uitvoerig beschreven in een akte van „gifte, cessie en opdracht” van den 31 januari 1583 waarin „de Vier Leden des Landts van Vlaanderen”, Zijne Excellentie „hooghheijck bedanken voor de vrome, getrouwe en geduerighe dienst bij hem den Lande gedaan”.²²³)

Voorlopig betekende die schenking niet veel, het land was immers nog bezet of overstroomd. Eerst op 16 april 1646 toen het Land van Hulst was bevrijd, bevestigden de Algemene Staten dat o.a. de goederen van de Abdij Ter Duinen in het Hulster Ambacht aan de Prins van Oranje waren toegekend. De Prins stelde jhr François de Smijtere als rentmeester aan. Het Hof te Zande werd ingericht als verblijfplaats.

Na de dood van Prins Willem III (1702) kwamen de goederen aan de Raad der Domeinen te 's Gravenhage, maar werden in mei 1732 weer aan

de Prins van Oranje toegekend. Bij de wet van augustus 1822 werden de bezittingen afgestaan aan koning Willem I, die ze in 1826 overdeed aan de Maatschappij ter bevordering van Volkswlijt. Na het scheidingsverdrag met België van 5 november 1842, waarbij enige bij het tractaat van 19 april 1839 nog onafgedane zaken werden geregeld, kwamen de goederen weer aan koning Willem II,²²⁴) die ze in 1848 terugschonk aan de Staat onder voorwaarde dat de inkomsten blijvend aan de Kroon zouden komen. Leden van het geslacht Collot d'Escury hebben reeds sinds vele jaren als rentmeester de administratieve zaken van het Kroondomein behartigd. Tot dit Kroondomein behoren ook ongeveer 200 ha gronden in de omgeving van Axel en Westdorpe alsmede ca 250 ha op Walcheren en enkele honderden ha op Noord-Beveland en in overig Zeeland. Overigens is vanaf 1 januari 1973 het beheer van de Kroondomeinen bij de Dienst der Domeinen van het departement van Financiën ondergebracht, waar ook de Staatsdomeinen worden beheerd.

* *
*

III. ZEEUWSCH VLAANDEREN.

— Landverlies —

§ 1. VALLEN EN AFSCHUIVINGEN

Op het eind van de vorige eeuw schreef R. P. J. Tuteyn Nolthenius **Overzicht** de dichterlijke woorden:

„Zeeuwsche zandkorrels gewonnen in zonnebrand en hemeldauw op de berghellingen „van Midden Europa, weggeleurd door de zondvloed en neergeploft in het kille „sombere diep, niet gekomen tot rust, maar trillen nog na, breed uitvloeiend als enige „schok hen opjaagt uit de schijnbare eeuwslaap“.²²⁵)

Uit waterstaatkundig oogpunt gezien blijven die zandkorrels nog steeds een meer zakelijke rol spelen in de geschiedenis van de Rijn-Maas-Scheldedelta. Al komen dan de oever- en dijkvallen, mede dank zij de aangebrachte oeververdediging, niet meer zo talrijk voor als in de vorige eeuw, toch blijft het pakket Jong Zeezand, waaruit een groot deel van de delta is opgebouwd en waarin zich valverschijnselen kunnen voordoen, de nodige aandacht vragen. Dit losgepakte en beweeglijke Jonge Zeezand speelt vooral de laatste jaren nog een rol van betekenis, eensdeels als object van zandwinning, anderdeels bij kunstmatige ingrepen in het regime van de rivierarmen (bagger- en zuigwerken, deltawerken, leggen van kabels en leidingen, vaste oeververbindingen).

Zoals in de delen I, II en III van deze serie reeds is uiteengezet, zijn

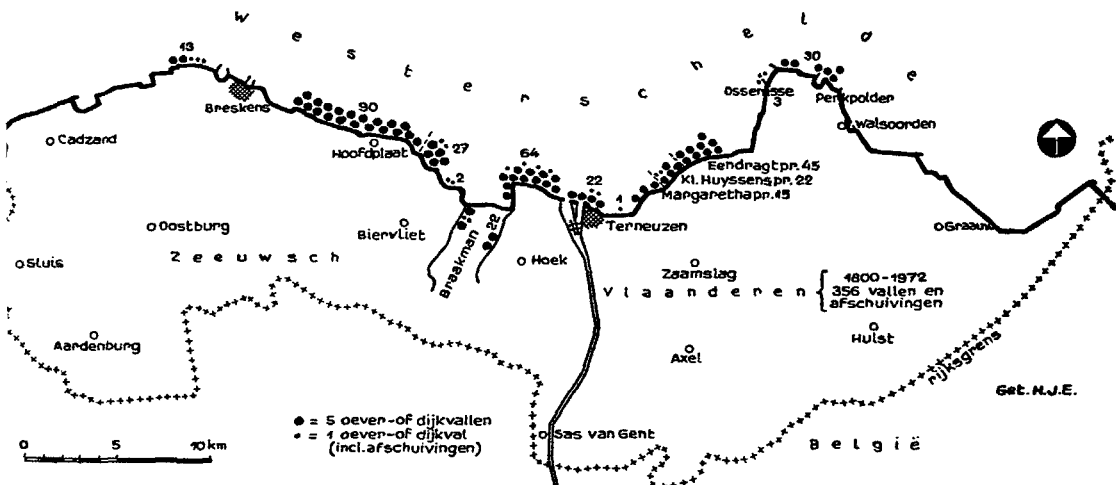

fig. 107. Overzicht vallen en afschuivingen in Zeeuwsch Vlaanderen.

oever- en dijkvallen zettingsvloeiingen, die in losgepakte zandafzettingen kunnen optreden wanneer het talud de kritische helling heeft bereikt, waarna bij de minste verstoring zandmassa's in beweging kunnen komen. Lage waterstanden kunnen het proces bespoedigen.

Het land ten zuiden van de Westerschelde is niet het minst gespaard gebleven voor de oever- en dijkvallen. Hierna volgt een overzicht van de vallen en afschuivingen, die sinds 1800 langs de Zeeuwsvlaamse oevers zijn geregistreerd. Ze zijn tevens schematisch in fig. 107 aangegeven.

WEST ZEEUWSCH VLAANDEREN

Jong Breskenspolder	14	
Hoofdplaatpolder	90	
Thomaespolder	27	
Paulinapolder	2	
Polders in de voormalige Braakman	22	
		155

OOST ZEEUWSCH VLAANDEREN

Nieuw Neuzenpolder	64	
Rijkszeewering Terneuzen	22	
Nieuw Othenepolder	1	
Margarethapolder	15	
Kleine Huyssenspolder	22	
Eendragtspolder	45	
Nijspolder (Ossenisse)	3	
Waterschap Walsoorden	30	
		202
Totaal		357

Ter vergelijking volgt hieronder een overzicht van de vallen en afschuivingen opgetreden in de andere Zeeuwse gebieden:

Noord-Beveland	246	(zie deel I)
Schouwen-Duiveland	134	} (zie deel II)
Tholen	157	
Walcheren	71	} (zie deel III)
Zuid-Beveland	147	

Volgens dit overzicht werden sinds 1800 in Zeeland ruim 1100 vallen en afschuivingen geregistreerd. Bovendien zijn vele kleine ontgroningen opgetreden, die niet in een register zijn opgenomen.

Ontgroningen Het is toch wel opvallend dat langs de door duinen beschermde kust-
Cadzand- gebieden in Zeeland, weinig ontgroningen plaatsvonden. We kennen
Breskens alleen de strandvallen en strandafschuivingen langs de Walcherse Oost-
watering toen het Veerse gat nog met de Noordzee in open verbinding

stond, alsmede een enkele strandval langs het Noorderstrand van Schouwen.

Dat van de Zeeuwsvlaamse kust een brede strook in zee verdwenen is, is bekend, maar meer dan door „grondbraken” (het oude woord voor vallen) was dat een gevolg van stormvloed. Langs de huidige Zeeuwsvlaamse stranden zijn geen vallen of afschuivingen bekend. Anders is het gesteld met de vooruitstekende hoek bij de „Groedsche zeesluis”, tegenwoordig beter bekend als Nieuwesluis, gelegen aan de meest noordwestelijke hoek van de Jong Breskenspolder.

Na het verlorengaan van een strook land tussen Cadzand en Breskens heeft de Wielingen zich tot een hoofdgeul ontwikkeld en „leunt” bij de Jong Breskenspolder met enig voorland tegen de zeevering. Het westelijk deel van die polder verdween in 1827 onder water. Oeverafschuivingen werden geregistreerd in 1846, 1850, 1851, 1858, 1870 en 1891, zie fig. 108.

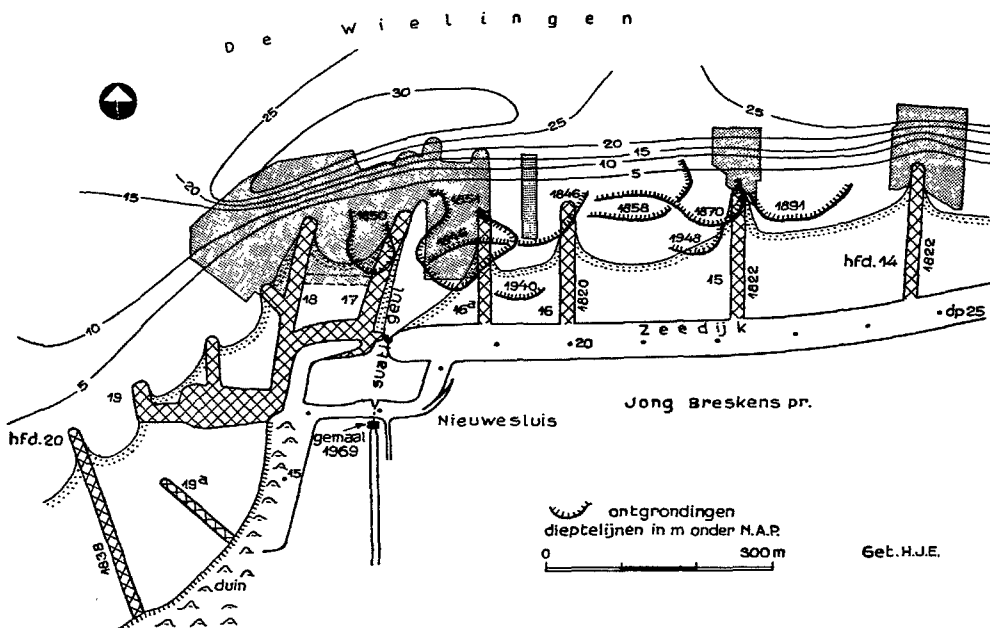

fig. 108. Situatie strandhoofden, oeverwerken en ontgrondingen bij Nieuwesluis, ong. 4 km ten westen van Breskens. De grijs getinte stroken zijn zinkwerken en bestortingen.

Ze traden op vóór de suatiegeul van Nieuwesluis en tussen en vóór de koppen van een drietal hoofden ten oosten daarvan. Daarna kwamen dertig jaar lang geen ontgrondingen voor tot in 1921 een onderzeese afschuiving werd geconstateerd bij hoofd 14 (ong. 700 m ten O. van Nieuwesluis). Ze werd gevolgd door soortgelijke afschuivingen in 1925, 1937 en 1940 en door een kleine ontgronding in 1948 naast hoofd 15.

Behalve dat eind 1965 nog een kleine afschuiving plaatshad bij hoofd 16, en op 30 juli 1973 een kleine ontgronding optrad bij hoofd 14 zijn dergelijke verschijnselen sindsdien niet tussen Cadzand en Breskens voorgekomen. De ontgrondingen bij Nieuwesluis waren alle van kleine omvang; een grondverplaatsing van bijna 25000 m³ (in 1940) was het maximum. Tot wezenlijk verlies van poldergronden hebben ze niet geleid.

Een min of meer kunstmatig veroorzaakte ontgronding vond plaats in de herfst van 1958 tijdens de aanleg van de nieuwe veerhaven te Breskens aan de binnenzijde van de toen pas aangelegde oosthavendam. De oorzaak was waarschijnlijk de hoge grondwaterstand in het damlichaam als gevolg van het opspuiten van het veerplein; de waterstand in de dam was N.A.P. + 3,50 m zodat met laag water een verval van ong. 5,50 m aanwezig was.

Vallen
tussen nr 1
en tot
voorbij nr 7

Ten oosten van Breskens ligt de Hoofdplaatpolder, bedijkt op de zgn. Hoge Springerplaten, waarvan de ondergrond voor een groot deel is opgebouwd uit het zo voor vallen gevoelige jonge zeezand.²²⁶⁾

Nummer Eén, — fig. 109 — zo heet de buurtschap gelegen ten oosten van Breskens in de meest westelijke hoek van de Hoofdplaatpolder. Nummer Zeven is de naam van het overgebleven dijkrestant van de oorspronkelijke zeedijk van de Hoofdplaatpolder aan de oostzijde. Tussen beide punten is een deel van de in 1778 bedijkte Hoofdplaatpolder, mede door de vele ontgrondingen, verloren gegaan waarbij het voor vallen gevoelige jonge zeezand parten heeft gespeeld.

Dat het zandmateriaal daar beweeglijk is bleek reeds in de 16e eeuw toen, in een kwestie tussen Brugge en andere Leden van de Raad van Vlaanderen over de afdamming van het Zwarte Gat, het verdronken Gaternisse gelegen in het huidige Hoofdplaatse gebied in West Zeeuwsch Vlaanderen als voorbeeld werd gesteld.

„Al was de dijk daar van de beste klei gemaakt, die er in Vlaanderen maar te vinden was, toch was door de zandige ondergrond vlak onder de kust een grote diepte ontstaan. Daar dreigde voortdurend — grontblixeme die den gront van onder mineert —”²²⁷⁾ Men had verscheidene inlagen moeten maken. In 1505 was er een ernstige oeverafschuiving geweest „bij der nieuwer havene” — Nieuwerhaven —. Gaternisse deed toen een beroep op de naburige watering.

Daar Gaternisse eertijds lag tussen Nummer Eén en Nummer Zeven is het bovenstaande een aanwijzing voor de gesteldheid van de ondergrond van de Hoofdplaatpolder.

Op een „Kaart van de situatie en de zinkwerken aan den Hoofdplaatpolder over de jaren 1819-1836”²²⁸⁾, waarop ook „de dijkslinie van 1778” is aangegeven, staan vele dijkvallen en oeverafschuivingen en zinkstukken vermeld. Omdat reeds in 1808 zelfs de haven van het dorp „wegzongk” blijkt dus dat reeds spoedig na de bedijking (1778) de zeekering door de stroom werd aangevallen.

De Hoofdplaatpolder is gelegen langs het toenmalige vaarwater naar Gent, thans genaamd Vaarwater langs Hoofdplaat, dat tevens van oost naar west in een trechtervormige versmalling verloopt. Het grootste ge-

deelte van het Braakmangebied werd toentertijd bij vloed via dit vaarwater gevuld en bij eb geleid. Mede door de onstabiele ondergrond kwam dit de Hoofdplaatpolder duur te staan. Vanaf het begin der 19e eeuw zijn vrijwel alle ontgrondingen geregistreerd. Ze zijn in fig. 109 schematisch aangegeven. De serie begon in 1817 toen vijf afschuivingen werden geregistreerd, gevolgd in 1818 (4 st.), 1819 (2), 1820 (1), 1821 (1), 1822 (3), 1823 (3), 1824 (4), 1825 (3) en 1826 (6). Toen kwam er enkele jaren rust totdat in 1832 aan de oostzijde van de polder een afschuiving ontstond, die weer door een nieuwe serie ontgrondingen werd gevolgd: 1834 (3 st.), 1835 (1), 1836 (2), 1837 (1), 1838 (1), 1840 (1), 1843 (1), 1844 (1), 1845 (1), 1848 (3), 1851 (2), 1852 (2) en 1855 (1). Na een zesjarige rustperiode ontstond op 4 november 1861 een val, die bij dijkpaal 44, ong. 70 m van een rijshoofd meeslepte.

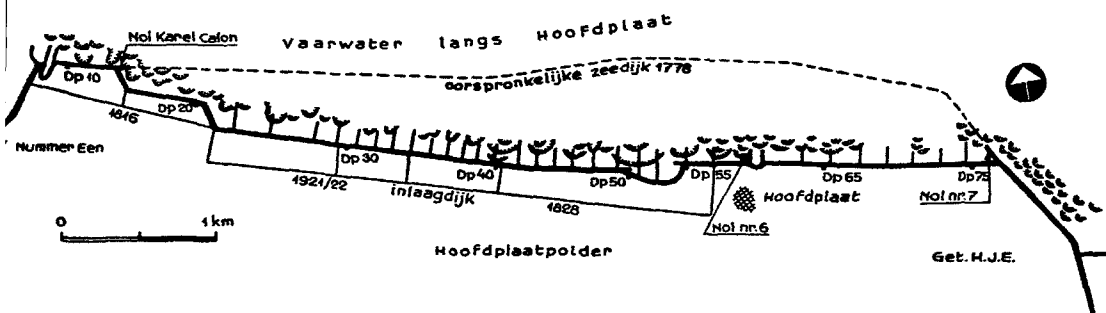

fig. 109. De vallen en afschuivingen langs de Hoofdplaatpolder vanaf 1800; totaal 90 stuks, schematisch aangegeven.

Nieuwe ontgrondingen volgden: 1864 (1), 1865 (3), 1866 (2), 1867 (5), 1868 (1), 1869 (4), 1871 (1), 1872 (2), 1873 (1), 1875 (1). Daarna deed het verschijnsel zich meer onregelmatig en met grotere tussenpozen voor: 1886 (3), 1895 (1), 1897 (2), 1901 (1), 1902 (1), 1904 (1), 1913 (1), 1919 (1), 1929 (1), 1942 (1), 1962 (1), terwijl met de jongste oever- en dijkval aan de Hoofdplaatpolder op 10 juni 1964, een aantal van minstens 90 vallen en afschuivingen langs de bijna 9 km lange oever van Hoofdplaat werd bereikt. De ontgrondingen traden in allerlei vormen en afmetingen op; fig. 110 geeft daarvan enkele voorbeelden.

De meeste van de bovengenoemde ontgrondingen bleven beperkt tot een verplaatsing van enkele tienduizenden m³ zoals b.v. op 20 februari 1886, toen bij dijkpaal 46 ong. 32000 m³ grond in de Westerschelde vloeide en op 20 april 1897 bij dijkpaal 59, waar ong. 64000 m³ grond verdween. Op 29 augustus 1919 waren het 85000 m³ grond, die bij de zgn. Nol van Calon plotseling „zee kozen”; dit betrof een dijkval, die dank zij een daar aanwezige inlaag niet onmiddellijk gevaar voor de polder op-

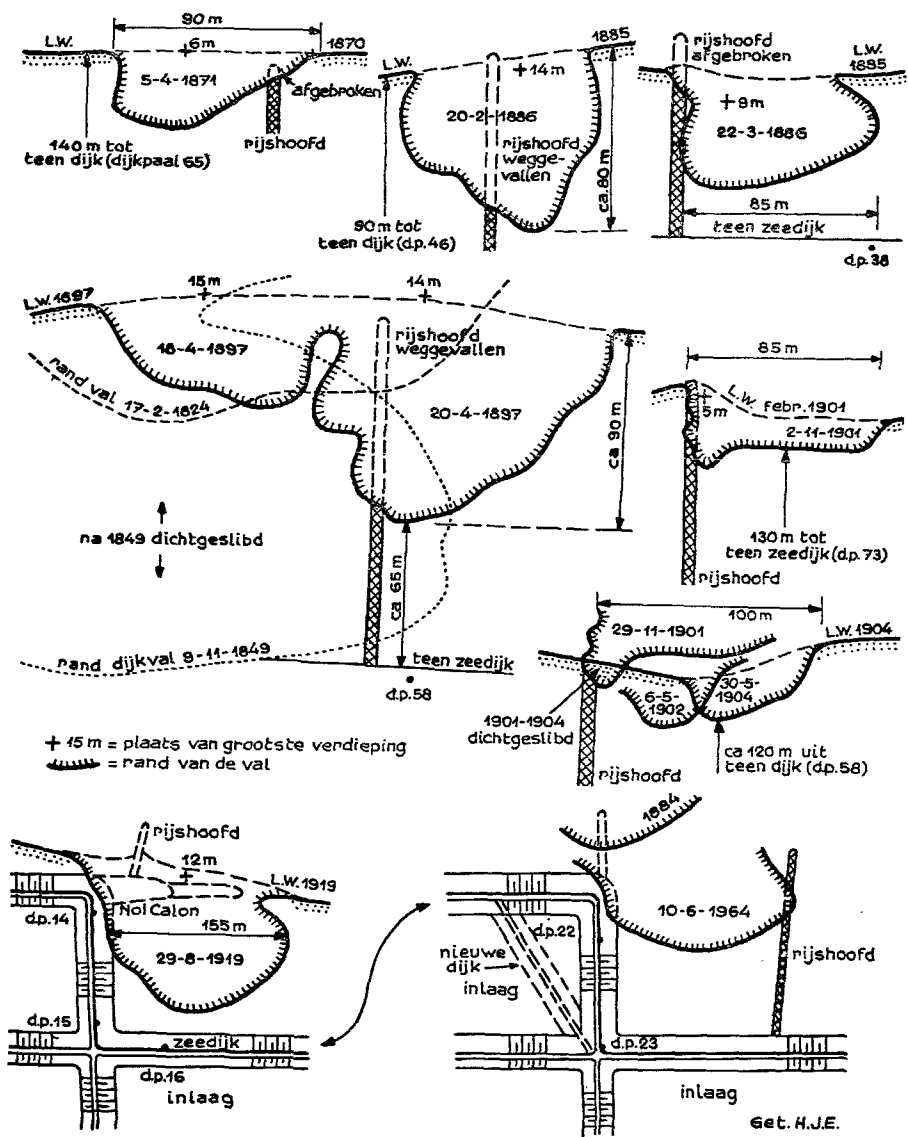

fig. 110. Diverse „modellen” van langs de Hoofdplaatpolder opgetreden ontgrondingen.

leverde. De toenmalige nol „Karel Calon” bekleed met basalt en vilvoordse steen, het in 1879/1882 aangelegde verlengstuk van die nol en een loodrecht daarop staand rijshoofd verdwenen bij die gelegenheid 's morgens tussen 6 en 7 uur in de diepte. De steenglooiing van de aangrenzende zeedijk werd zwaar aangetast (zie fig. 110 links onder).

Toen een begin was gemaakt met de aanleg van een kade dwars door

de inlaag achter de beschadigde dijk, werd door het stormachtige weer van 19/20 september 1919, de nol Calon zo zwaar beschadigd, dat men grotere onheilen vreesde. Men besloot daarom de inlaag prijs te geven, de inlaagdijk waterkerend te maken en van een basaltglooiing te voorzien. Het beschadigde gedeelte van de zeedijk werd afgegraven en een nieuwe nol Calon werd onder profiel gebracht. Dertien jaar lang werd de inlaag overstroomd totdat in 1932 aan de oostzijde een afsluitdam werd gelegd (kosten f 7500) om de inlaag van zeewater te vrijwaren.²²⁹) Zo kon het gebeuren dat men van 1932 tot 1964 daar een inlaagdijk aantrof, voorzien van basaltglooiing en toch niet dienst doende als eerste waterkering. In 1964 werd de glooiing weggenomen om andermaal te gebruiken voor het herstel van een toen ontstane dijkval (10 juni 1964), hierna vermeld.

Een andere belangrijke, hoewel niet grote, oeverval was die van 1 november 1929 met een verplaatsing van ca 45000 m³ grond. De situatie is aangegeven in fig. 111. De rand van de val bleef slechts 40 m uit de

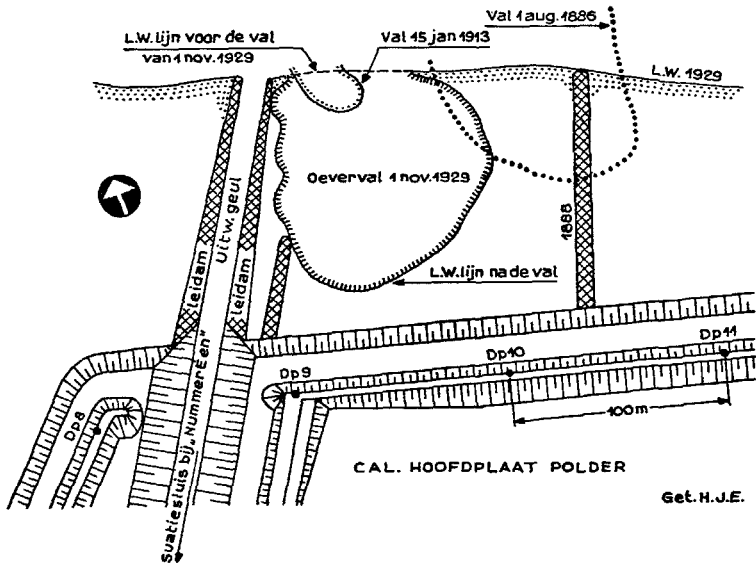

fig. 111. Situatie oeverval van 1 november 1929 aan de cal. Hoofdplaatpolder. Er werd ca 45000 m³ grond verplaatst; ong. 1 ha voorland was verdwenen. De rand van de val bleef slechts 40 m uit de kruin van de zeedijk.

kruin van de zeedijk verwijderd; bijna 1 ha voorland was verdwenen. Uit de situatie is te zien dat de val in zijn vrije loop was gestuit door de oostelijke leidam langs de uitwateringsgeul van de suatiesluis bij „Nummer Eén”, terwijl de oostzijde van de val een begrenzing vond in de zandmassa van de aangezande val van 1 augustus 1886. De bekende schelpvorm was ong. 100 m in het voorland doorgedrongen, zie ook fig. 112, p. 270.

Op 19 januari 1940 ontstond een vrij grote val bij dijkpaal 36, zich uitstreckende tot in de zeedijk (dijkval). Ongeveer 190.000 m³ grond werd rivierwaarts verplaatst, ruim 2½ ha voorland ging verloren. Het bijzondere was, dat ditmaal de val plaatsvond bij zware ijsgang, de grond was diep bevroren en op de steenglooiing bevond zich een laag ijsschotsen. Een ter plaatse liggend strandhoofd verdween geheel in de diepte evenals ongeveer 140 m lengte van de steenglooiing. De zeedijk werd zwaar beschadigd. De noodvoorzieningen, die spoedig waren getroffen, hebben de oorlogsjaren 1940-'45 kunnen doorstaan. In 1954 werd de dijk weer tot zijn oorspronkelijke profiel afgewerkt.

De jongste oever- en dijkval aan de Hoofdplaatpolder ontstaan aan het westelijk gedeelte, dateert van 10 juni 1964 en werd ontdekt door de bemanning van een voorbijvarend patrouillevaartuig van de rivierpolitie. Het duurde toen niet lang eer alle belanghebbenden in actie kwamen. Het bleek dat de aangrenzende zeedijk tot in de buitenberm afgebrokkeld was. Uit peilingen werd berekend dat ong. 175000 m³ grond in de rivier was verdwenen. De afmetingen van de val waren ong. 100 m x 200 m; de diepte bedroeg ongeveer 12 m. Deze „fraaie schelpvormige” val, die aan de westzijde in „haar loop” was gestuit door de daar aanwezige zeedijk en aan de oostzijde min of meer beperkt werd door een met steen bezet rijshoofd, waarvan evenwel enkele tientallen meters waren afgebroken is afgebeeld in de fig. 113 en 114, p. 269/270. Het voorval was analoog aan de dijkval van 1919, die ongeveer 1 km meer westwaarts was opgetreden. Zoals toen, werd ook in 1964 gevreesd voor doorbraak van de zeedijk en werden evenals in 1919 in allerijl maatregelen getroffen voor het leggen van een noodbakke achter de aangetaste zeedijk om de inlaag voor overstroming te vrijwaren.

Dat het snel ging blijkt uit het volgende journaal:

Woensdag 10 juni 1964.

ong. 11.30 uur	ontdekking van de val door de rivierpolitie; melding aan de voorzitter van de Waterkering, aan de Provinciale Waterstaat en aan de Rijkswaterstaat.
13.45 uur	inspectie van de schade door alle belanghebbende instanties ter plaatse en overleg over de te treffen voorzieningen.
16.30 uur	eerste machine, een zgn. „shovel” begon de werkzaamheden.
17.00-19.00 uur	aankomst van drie draglines en van een bulldozer. ²³⁰⁾

In de loop van de volgende morgen kon dan ook reeds worden gemeld dat de noodbakke tot even boven de hoogwaterlijn was gereedgekomen. In de daarop volgende dagen en nachten werd de bakke verder verzwaard en aan de buitenzijde verdedigd met azobé-matten op kunststof foelie, verzwaard met vilvoordse steen van het prijs te geven dijkgedeelte. Daarna werd in het lopende seizoen de bakke verzwaard tot zeedijk en werd het beschadigde dijkgedeelte afgegraven. Met een en ander waren

enkele tonnen gelds gemoeid, maar de zoveelste wonde in de Hoofdplaatse waterkering was hersteld.

Tenslotte is het opgevallen dat bij de vele ontgroningen die langs de oever van Hoofdplaat plaatsvonden, dikwijls een met steen bezet rijs- hoofd werd afgebroken of zelfs geheel in de diepte verdween, zie ook fig. 110.

De betrekkelijk kleine Thomaespolder heeft naar verhouding meer dan zijn deel gehad van de vallen en afschuivingen; er is een aantal van 27 geregistreerd. Nadat al enige jaren achteruitgang van de oever was geconstateerd verdween het voorland in snel tempo. Dat bleek o.a. in maart 1888 toen over 700 m à 800 m lengte een belangrijk grondverlies werd waargenomen en bij de meest rivierwaarts liggende hoek van de Thomaespolder het voorland 50 m was versmald; er bleef een breedte van 135 m over tot de zeedijk. In fig. 115 is de situatie van de polder met vallen en afschuivingen getekend.

Vallen c.a. Thomaespolder en Paulinapolder

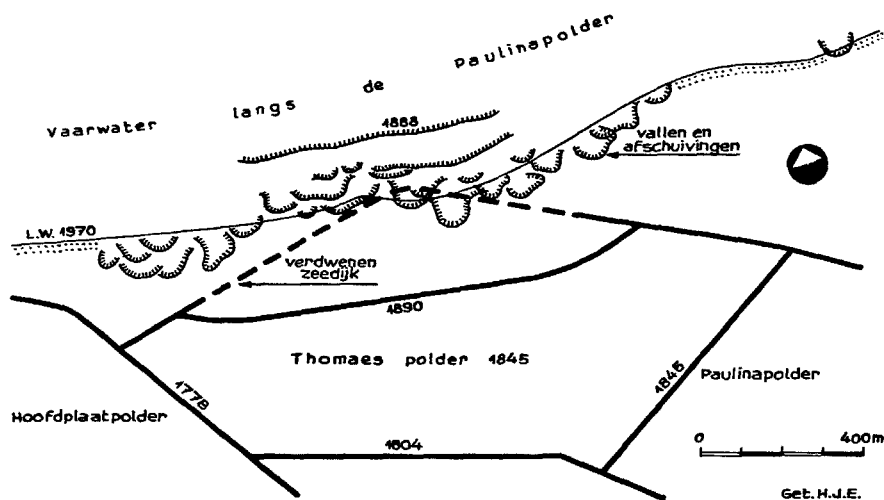

fig. 115. Overzicht van de oever- en dijkvallen voor de Thomaespolder.

De voorliggende geul „Het Vaarwater langs de Paulinapolder” drong snel landwaarts op. Er was voor het polderbestuur voldoende reden om op 30 oktober 1888 calamiteusverklaring aan te vragen; de op korte termijn in het verschiet liggende oeververdedigingswerken konden niet uit de polderkas betaald worden. Bij K.B. van 21 juni 1889 werd de polder calamiteus verklaard, zodat de eerste verdedigingswerken nog in hetzelfde jaar werden uitgevoerd.

De stroomaanval ging door; op 25 september en op 27 oktober 1889 ontstond een afschuiving, waarbij de pas geplaatste zinkstukken werden

aangetast. Men werd terecht bevreesd voor overstroming van de polder. Op 8 oktober 1889 was dan ook reeds het leggen van een ringkade aanbesteed, die op het eind van dat jaar gereed kwam. Een definitieve inlaagdijk werd in 1890 aangelegd, zie fig. 115.

Op de bewuste dijkhoek, die kwetsbaar bleef wisselden het ontstaan van ontgrondingen en het aanbrengen van zinkwerken elkaar af. In 1890 ontstonden daar vijf en in 1891 vier vallen. De oever- en dijkval van 9 maart 1891 strekte zich over ongeveer 115 m lengte in de buitenberm van de zeedijk uit. Toen werd besloten geen verdere voorzieningen tot behoud van die dijkhoek te treffen. De oever- en dijkval van 6 juni 1891 beschadigde niet alleen een deel der oeverwerken maar nam over ca 30 m lengte de kruin van de dijk mee. Op 21 juni 1891 stroomde het middengedeelte van de inlaag vol water; ong. 40 m zeedijk was toen geheel verdwenen. De oever- en dijkval van 6/7 augustus 1891 was de volgende fase. Daarmee verdween nogmaals 90 m van de reeds zwaar aangetaste zeedijk.

De vallenserie was nog niet ten einde. Na het aanbrengen van het oeverwerk (bekend als oeverwerk B) voor de fatale dijkhoek en van het oeverwerk C aan de oostzijde van de polder trad een aantal ontgrondingen tussen die oeverwerken op. Om de aangrenzende Hoofdplaatpolder van de gevolgen te vrijwaren werd in 1892 de oostflank van de daar liggende oeverwerken aanmerkelijk uitgebreid. Sindsdien is die flank ook wel bekend als oeverwerk A, zie fig. 169 in hfdst. IV.

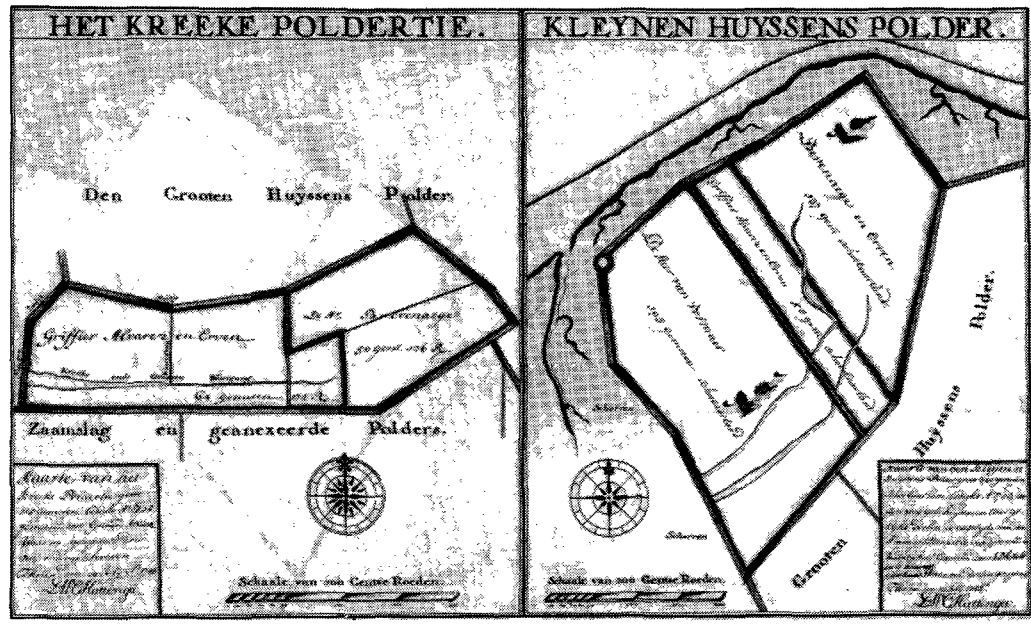
Na de genoemde ontgrondingen van 1891 traden aan de Thomaespol- der nog vallen en afschuivingen op in 1892 (3), 1893 (1), 1894 (2), 1895 (2) en 1901 (1). De weggeschoven of weggevoerde grondmassa's bleven beperkt tot enkele tienduizenden m³; de grootste val was die op de nieuwjaarsdag van 1901 toen 56000 m³ grond in de rivier was verdwenen. Maar enkele vallen waren zo dichtbij en in de reeds in 1891 doorgebroken dijk opgetreden dat de restanten (nollen of bouten) verder afbrokkelden. De dwarskaden in de inlaag (restanten van de ringkade van 1889) braken in 1897 door zodat uiteindelijk de huidige situatie ontstond.

Het evenwicht schijnt kort na 1901 hersteld te zijn, althans tussen 1901 en 1959 zijn aan de Thomaespol- der geen vallen of afschuivingen opgetreden. Tot plotseling op 26 april van laatstgenoemd jaar aan de westzijde van de polder een ontgroning werd geconstateerd. Ongeveer 1/3 ha slikken was weggeval- len waarbij bijna 20000 m³ grond in de rivier was gevloeid. De afmetingen van de oevertal waren ong. 60 m x 60 m binnen de laagwaterlijn; de diepte was ong. N.A.P. -10 m. Fig. 116, p. 270/271, geeft een opname van de val daags na het optreden. Er bestond geen gevaar voor de zeedijk; de rand van de val lag 140 m uit de teen van de dijk. Na enkele jaren bleek de ontstane kom grotendeels te zijn aangezand en dichtgeslibd. Geologisch onderzoek toonde aan dat de val plaatsvond

fig. 87. „Den Grooten Huysenspolder” in 1696 in kaart gebracht door D. en Jac. Annemaet; gecopieerd in 1746 door D. W. C. Hattinga.
 Rijksarchief (coll. Hattinga)

fig. 88. „Het Kreekepolderdertie” en de Kleine Huysenspolder beide bedijkt in 1718. Gekarteerd door J. Matelén en G. Alvarez; gecopieerd in 1746 door D. W. C. Hattinga.
 Rijksarchief, Middelburg (coll. Hattinga)

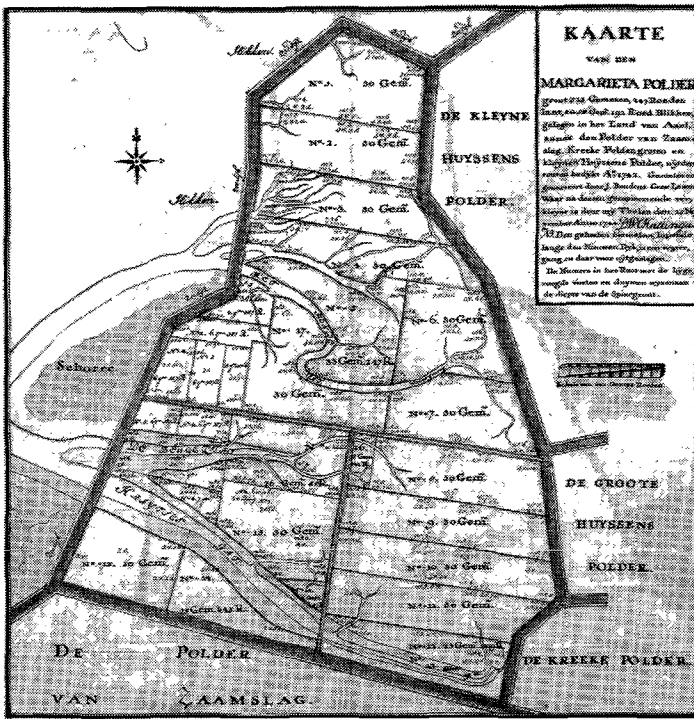

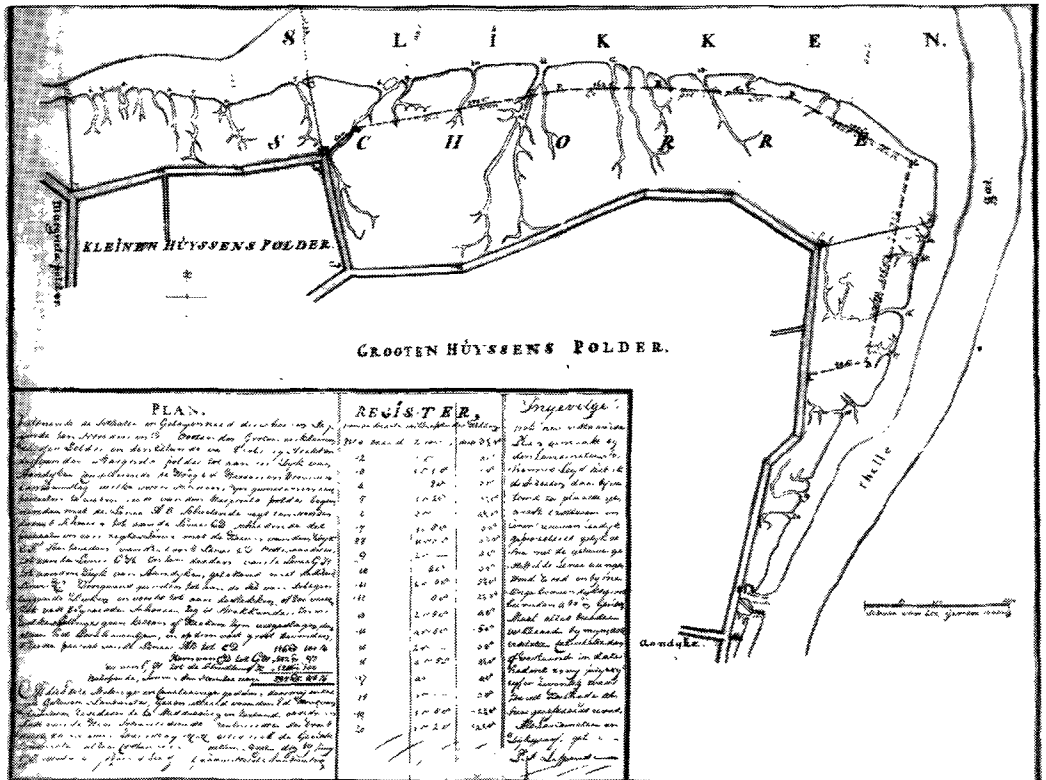
fig. 89.

De Margarethapolder onder Zaamslag bedijkt in 1742. Opgemeten en gekarteerd door de gezworen landmeter J. Boudens; gecopieerd in 1744 door D. W. C. Hattinga.

Rijksarchief, Middelburg
(coll. Hattinga)

fig. 90. Plan van bedijking van de schorren gelegen voor de Grooten Huyssenspolder. Daar ontstond in 1779 de Eendragt-polder, aan de oostzijde grenzend aan het Hellegat.

Alg. Rijksarchief, Den Haag

in een zeer jonge (post-middeleeuwse) aanzanding van de destijds aangestaste kust.²³¹)

Na 1959 is tot heden niets bijzonders meer langs de Thomaespolder voorgevallen, maar ongeveer 15 ha van de polder bleef buitendijks of onder water liggen. Waar men honderd jaar geleden bij laag water op de slikken kon lopen peilt men thans een grootste diepte van bijna 30 m water onder N.A.P.

De twee oevervallen, die in het aangrenzende gebied aan de oostzijde van de Thomaespolder plaatsvonden waren van kleine omvang. Ze traden op aan de oever van de Paulinapolder in 1890 en 1896 waarbij resp. ongeveer 1330 m³ en ongeveer 7100 m³ grond werd verplaatst. De veiligheid van de waterkering liep daarbij geen gevaar.

Eén nu al lang vergeten vallengebied vormden tot 1952 de oevers van de Braakmanpolders, toen deze nog niet door de Wevelswaaldijk (zeedijk van de Braakmanpolder) van het Westerscheldewater waren afgesloten. Ontgrondingen traden o.a. op aan: de Elisabethpolder in 1868 (5), 1869 (6), 1870 (3), 1872 (1) en 1873 (1), totaal 16 stuks. Tussen de noord-oosthoek van de Elisabethpolder en de daar tegenover liggende zandbank ging ruim 100 jaar geleden een sterke stroom omdat het geulprofiel steeds nauwer werd en de Braakman toch mede door deze geul elk tij gevuld en geleidigd moest worden. Sterke afname van de vooroever was het gevolg, hetgeen zich openbaarde met een aantal oeververschuivingen (zie ook par. 3, hfdst. IV).

„Vallen”
in de
Braakman

Verder trad een ontgroning op in 1892 aan de Angelinapolder, die toen nog een eiland was en kwamen aan de Lovenpolder (Waterschap Loven en Willemskerke) in 1884, 1905, 1917, 1927 en 1938 totaal vijf ontgrondingen voor.

Op 25 september 1840 was zelfs een val geconstateerd aan de zuid-oosthoek van de Magdalenapolder, een paar km ten zuiden van Biervliet. De kop van de zgn. nol van Geensen (Jacobus Geensen wonende tegen de Kapitale Dam, was daar destijds dijkbaas, dijkwachter en visser), één der sluisdammen van de uitwateringssluis der Zeven Verenigde polders werd beschadigd; het is dan ook geen toeval dat in die hoek van de Magdalenapolder een inlaagdijk is gelegd, nog te herkennen aan de inspringende dijkhoeck ter plaatse bij de noordelijke aansluiting met de Kapitale Dam.

De aangevallen punten waar bovengenoemde voorvallen plaatsvonden zijn in fig. 97 aangegeven. In tegenstelling met andere poldergebieden zoals de hiervoor genoemde Hoofdplaat- en Thomaespolder waar een groot deel „land werd zee”, behoren de vroegere vallengebieden in de

Braakman thans tot de cultuurgronden of tot de recreatiegebieden van Oost en West Zeeuwsch Vlaanderen.

Gezien het geringe vermogen en de geringe diepten van de 19e-eeuwse Braakmangeulen is het begrijpelijk dat de zandverplaatsingen van die ontgrondingen van beperkte omvang waren (slechts enkele duizenden m³). Omdat ze echter optraden langs die oevergedeelten, die als schaar-oever functioneerden, waren enige zink- en bestortingswerken nodig. Het kan dus zijn dat daar bij uitvoering van bouwwerken, zinkstukken en bestorting in de ondergrond worden aangetroffen.

De 64
„vallen” aan
de Nieuw
Neuzen-
polder

De opruiming van het voorland van de in 1816 bedijkte Nieuw Neuzenpolder ging gepaard met een serie ontgrondingen. Reeds in 1838 was het polderbestuur door Ged. Staten van Zeeland opmerkelijk gemaakt op de snelle afname van de buitengronden. Vallen en afschuivingen noopten daarna tot het treffen van kostbare voorzieningen. De eerste twee vallen, die geregistreerd werden dateren van 2 februari 1858 en van 13 juni 1858. Daarna volgden ze elkaar in snel tempo als volgt op: 1859 (1), 1861 (2), 1862 (2), 1864 (1), 1865 (1), 1866 (4), 1867 (1), 1868 (3), 1869 (3), 1870 (1), 1873 (2), 1875 (2) en 1876 (2).

Al deze ontgrondingen hadden als primaire oorzaak de westwaartse opschuiving van het hoofdvaarwater het Pas van Terneuzen. In fig. 117 zijn enkele fasen van die opschuiving getekend. De secundaire oorzaak was de ondergrond, die uit het voor vallen zo gevoelige jonge zeezand bestaat. De ontgrondingen van 5 mei 1859 en van 2 december 1861 ontwikkelden zich tot grote dijkvallen. Bij de eerstgenoemde moest een in hetzelfde jaar gelegde inlaagkade tot zeedijk worden verzwaard. Ongeveer 20 ha van de Nieuw Neuzenpolder ging verloren. Op 2 december 1861 verdween in twee uur tijds ca 100 m zeedijk in de diepte. Ook de vallen van 14 mei 1875 en van 15 december 1876 waren dijkvallen. Laatstgenoemde val had een lengte van 455 m, een breedte van 110 m, terwijl op de vm. laagwaterrand, 16 m en ter plaatse van de weggevallen dijkskruin 10 m water werd gepeild. Vijf zinkstukken waren geheel en drie gedeeltelijk weggevallen. De zeedijk was over een lengte van ruim 300 m verdwenen; een $\frac{1}{2}$ ha land was verzwolgen. Door een inlaagkade (van 1863) werd de overstroming beperkt, maar tijdens de herstelwerkzaamheden brak de kade op 30/31 januari 1877 op drie plaatsen door tengevolge van de storm, die toen heerste. Het water stond toen tegen een in 1869 gelegde inlaagdijk. Niettemin werd het dijkherstel in hetzelfde jaar voltooid.

Inmiddels was de polder in 1872 calamiteus verklaard. Dat betekende meer financiële armslag om oeververdedigingswerken uit te voeren. Maar nog een reeks ontgrondingen, waarvan een 12-tal (w.o. enkele dijkvallen) langs het Nieuw Neuzense oevergedeelte van de Braakman, zou volgen. Ze traden op in 1877 (3), 1878 (1), 1879 (4), 1880 (7), 1881 (4), 1882

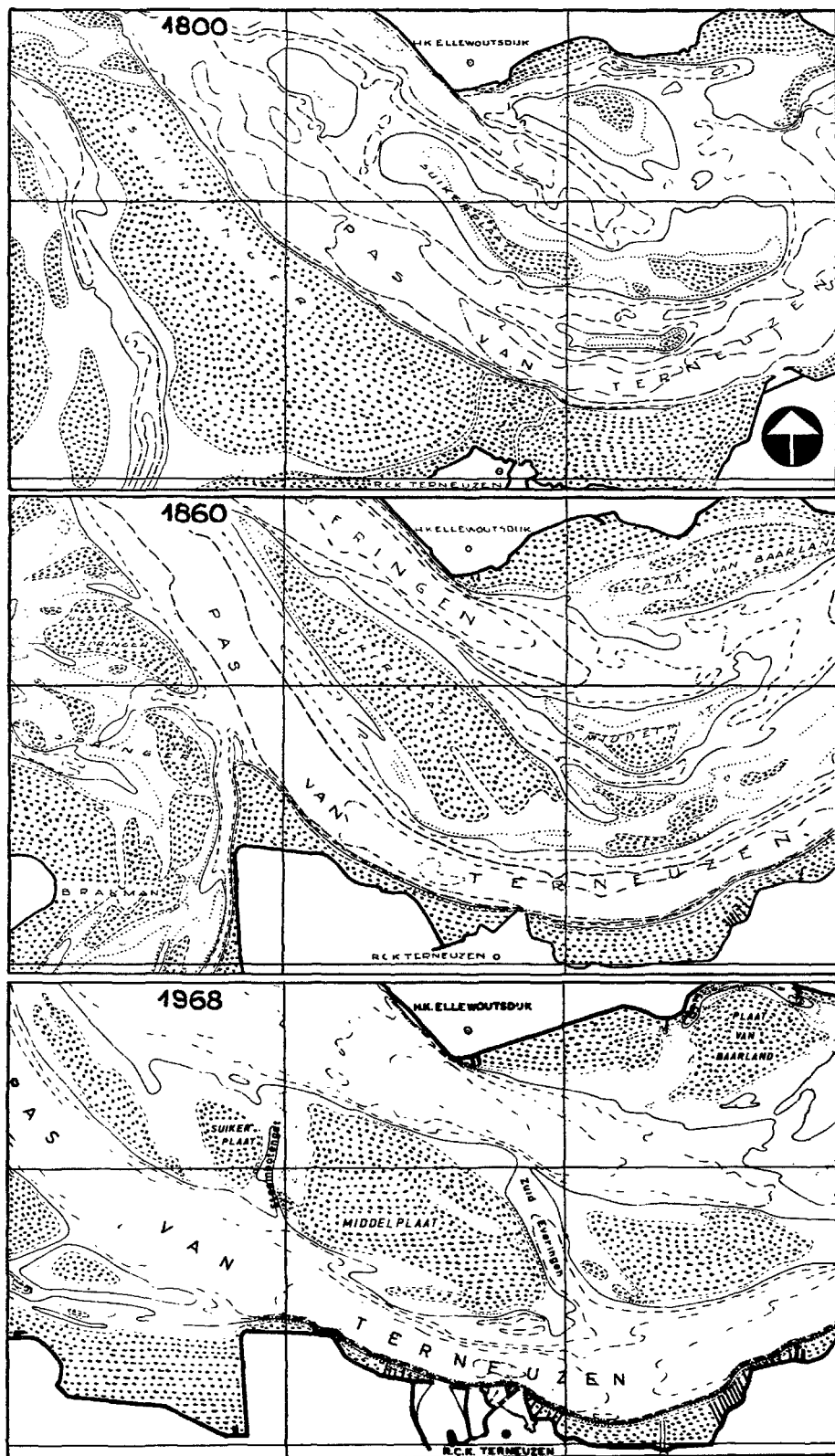

fig. 117. Een drietal fasen van het Pas van Terneuzen en omgeving van 1800-1968.

(1), 1883 (3), 1884 (5), 1885 (5), 1887 (3), 1890 (1) en 1892 (1), waarna voorafgegaan door een rustperiode, nog een kleine oeverval op 4 oktober 1911 optrad. Sinds daarna op 7 december 1949 nogmaals een kleine afschuiving optrad, is het tot heden, wat de ontgrondingen betreft, rustig gebleven aan de Nieuw Neuzenpolder. De oever is dan ook aaneengesloten verdedigd, zie hoofdstuk IV.

**Vallen
aan de
Rijks-
zeewering
Terneuzen**

Volgens hydrografische opname lag de laagwaterlijn in 1818 ongeveer 600 m rivierwaarts uit de vesting Terneuzen. Maar het is zonder meer duidelijk dat de westwaartse opdringing van het Pas van Terneuzen ook daar van invloed was.

Het blijkt eveneens uit het volgende:

„Terwijl men bij den aanleg van het kanaal van Neuzen omstreeks 1826 geen bezwaar zag in het voortdurend behoud der koppen van de beide uitgestrekte havendammen en zelfs voor den westhavenkop een paalhoofd uitbracht — dat echter even spoedig als plotseling in de diepte wegzonk — heeft het behoud dier havenkoppen later de meeste zorg gebaard, doch is men daarin geslaagd, ofschoon ten koste van den onmiddellijk boven- en benedenwaarts gelegen oever, waarvan — onder anderen in 1845, 1851 en 1852 — aanmerkelijke oppervlakten in de diepte „verdwenen, zonder echter de aangrenzende dijken in dadelijk gevaar te brengen.“²³²⁾

Na twee ontgrondingen opgetreden in 1830 en 1831 voor de koppen der toenmalige havendammen, kwamen tussen 1840 en 1887 — parallel lopend met de vallenperiode aan de Nieuw Neuzenpolder — 20 vallen en afschuivingen aan de Rijkszeewering voor; ze zijn in fig. 118 schematisch aangegeven. Ze brachten de veiligheid van de zeewering niet in

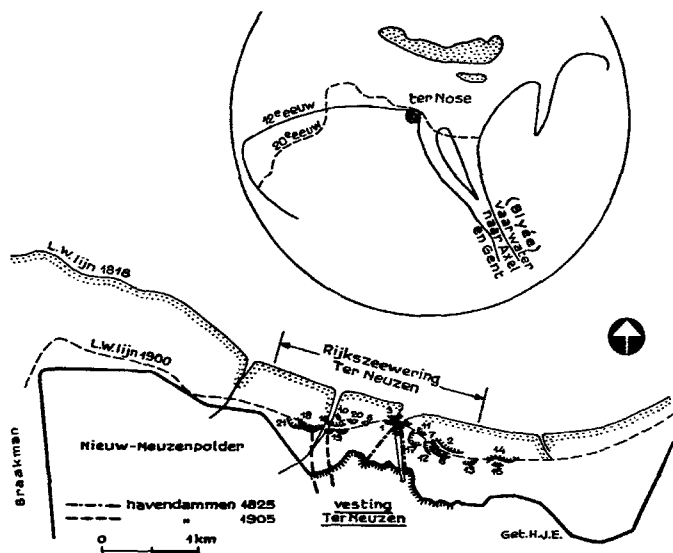

fig. 118. Overzicht van de ontgrondingen (22) voor de Rijkszeewering Terneuzen. Ze traden op tussen 1830 en 1887. Boven: Schets ligging van Terneuzen in de 12e eeuw.

gevaar; de grootste val met een grondverplaatsing van ca een half miljoen m^3 reikte tot ongeveer 110 m uit de teen van de hoogwaterkering. Aangezien in dezelfde periode van het optreden der vallen ook de oeververdediging fors werd aangepakt, zijn na 1887 voor Terneuzen geen vallen of afschuivingen meer voorgekomen.

Dat de ondergrond van de Terneuzense vooroever vooral aan de westzijde geen geweldige samenhang bezit is enkele jaren geleden nog gebleken, toen in 1966/68, kort na de aanleg van de nieuwe Westhavendam, enkele ontgrondingen aan die dam optraden. We moesten bij het horen daarvan direct denken aan de hierbovengenoemde ondervonden moeilijkheden bij de aanleg van de havendammen in 1826. Er is niets nieuws onder de zon.

Tussen Terneuzen en de Margarethapolder ten oosten van Terneuzen, lag omstreeks 1800 een bijna 1 km breed voorland. Een deel daarvan werd in 1848 afgesloten met de bedijking van de Nieuw Othenepolder. Het resterende voorland dat reeds aanmerkelijk was versmald, nam tot ongeveer 1910 nog verder af. Een en ander viel samen met de westwaartse opdringing van het Pas van Terneuzen, die reeds hiervoor ter sprake kwam. De laagwaterlijn, die na 1910 niet zoveel meer veranderde, ligt thans ongeveer 300 m uit de hoogwaterkering.

„De Val”
van
Nw. Othene

Slechts éénmaal werd het gebied op natuurlijke wijze verstoord door het optreden van een oeverval op 11 februari 1902, waarvan de situatie in fig. 119 is getekend. De afmetingen waren 120 m x 367 m, terwijl ongeveer 190.000 m^3 grond de rivier invloede; de diepte van de val was bijna 17 m onder N.A.P. Bijna 3 ha buitengronden was verdwenen.

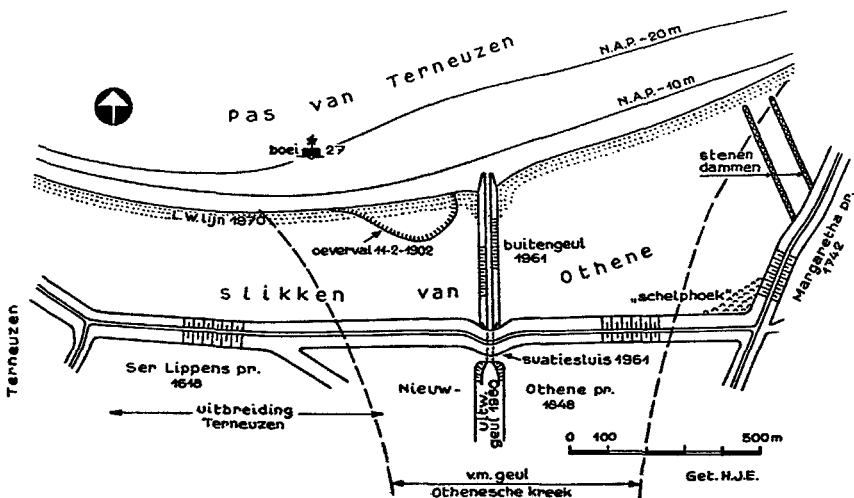

fig. 119. Het voorland van de Ser Lippenspolder en van de Nieuw Othenepolder met aanduiding van het verzande geulgebied en van de oeverval van 1902.

Hoewel men destijds²³³) van mening was, dat dit het begin zou zijn van een verdergaande inscharing, is sindsdien op dat oevergedeelte geen achteruitgang van betekenis voorgekomen. Wel is het voorland aan verlaging onderhevig: de stroken schor, die 50 jaar geleden nog aanwezig waren, zijn verdwenen. Ook de in het zuidoosten aanwezige „schelphoek” duidt op een vermagering van het slik; de daarbij vrijkomende schelpen worden kennelijk door wind en stroom naar die „schelpenvanger” getransporteerd (zie fig. 119).

Het beschouwde oevervak ligt in het vroegere mondingsgebied van de Othenesche kreek, welke de hoofdgeul vormde van een vóór 1650 aanwezige zeeboezem. Door de afdamming in 1650 nabij de daar ontstane buurtschap Othène t.b.v. de bedijking van de Zaaamlagpolder is het buiten die dam gebleven mondingsgebied aangezand. De pakking van deze (holocene) jonge zeezandlagen is in het algemeen zeer los.

Inmiddels heeft in het desbetreffende gebied een kunstmatige ingreep plaatsgehadt door het in 1961 graven van een uitwateringsgeul dwars door de slikken van Nieuw Othene.

Een serie van 82 vallen Ten oosten van Terneuzen ligt tussen de Nieuw Othenepolder en de Hellegatpolder een oevergedeelte ter lengte van ca 8 km, behorende tot de Margarethapolder, de Kleine Huyssspolder en de Eendragtpolder.

M a r g a r e t h a p o l d e r

Op het laatst van de 18e eeuw — tijdens de Franse bezetting — was de stroomaanval vooral op de Margarethapolder reeds aan de gang. In 1799 was de noordelijke zeedijk al aangetast en werd een inlaagdijk gelegd.

In 1800 volgde een „grote grondbraak”, waarschijnlijk de eerste oeverdijkval aan deze polder. Het bijzondere daarbij was dat de op de zeedijk staande directiekeet voor de helft mee in de diepte verdween en dat de dijkbaas staande met de rug tegen de rest van de keet zich ternauwernood kon redden. De inlaag van 1775 inundeerde maar de polder bleef behouden.²³⁴) De westelijke dijknoel werd door de Fransen benut om er in 1807 een „batterij” aan te leggen, die met kanonniërs werd bezet toen de Engelsen aan de overzijde van de Schelde in Ellewoutdijk zaten. Engelse schepen, die in de richting Bath voeren, werden vanuit de batterij onder vuur genomen. Dat werd door de Engelsen beantwoord zoals op 16 augustus 1809 toen door het vuur van een Engels fregat het kruitmagazijn der batterij werd getroffen en in de lucht vloog; 23 Franse militairen sneuvelen daarbij.²³⁵)

De bij genoemde dijkdoorbraak van de Margarethapolder ontstane inham is de plaats geweest waar Napoleon het plan had een dok of bassin (marinehaven) te doen aanleggen, zie fig. 120. Dat plan is nooit tot uit-

voering gekomen maar kennelijk heeft men getracht de in 1800 geïnundeerde inlaag daarvoor te benutten; na de bevrijding van de Fransen werd dit object aan zijn lot overgelaten. Alleen de vermoedelijk daarvan afkomstige restanten zijn onder water terug te vinden. Althans bij een in 1958 uitgevoerd duikonderzoek bleek ter plaatse van de vroegere zeedijk een langgerekte rug stenen te liggen, zoals in het dwarsprofiel van fig. 121

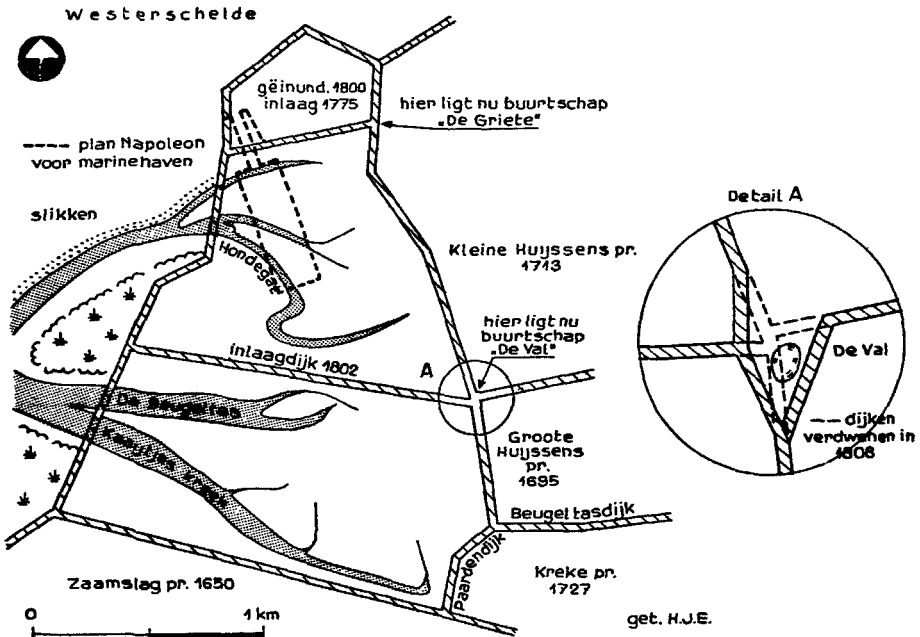

fig. 120. De Margarethapolder bedijkt in 1742 met het plan van Napoleon voor aanleg van een marinehaven. Detail A geeft de situatie van de buurtschap „De Val” voor en na de dijkdoorbraak van 1808.

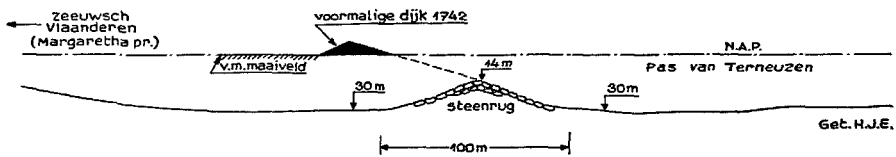

fig. 121. Dwarsprofiel steenrug (restant oeververdediging v.m. zeedijk van de Margarethapolder) in het Pas van Terneuzen bij „de Griete” onder Zaamslag, bij duikonderzoek gevonden in 1958.

is aangegeven. De gevonden steenrug kan afkomstig zijn van dijksverdediging en/of van verdedigde havendammen.

Maar dat alles was op de stroomaanval niet van invloed. Er wordt melding gemaakt van een serie vallen en afschuivingen, die optraden in

1817 (1), 1819 (2), 1822 (1), 1827 (1), 1829 (1), 1833 (1), 1835 (1), 1839 (1), 1846 (1), 1847 (1), 1852 (2), 1866 (1) en 1879 (1) — totaal 15 stuks. Hoewel er enkele doordrongen tot in de zeedijk waren ze over het algemeen niet van grote omvang. Men leest van „het opmaken van de val van 1 december 1829” en van „het bezinken van de val van 4 april 1839” enz. Na 1879 lijkt de inmiddels aangebrachte en in 1880/81 nog uitgebreide oeververdediging een nuttig effect te hebben gesorteerd want na dat jaar zijn aan de Margarethapolder geen ontgrondingen meer opgetreden.

Kleine Huyssenspolder

In dezelfde periode als aan de Margarethapolder begon ook de stroomuitschuring langs de oever van de Kleine Huyssenspolder. Van vallen en/of afschuivingen wordt o.a. melding gemaakt in 1826 (1), 1827 (1), 1831 (1), 1836 (1), 1840 (1), 1849 (1), 1851 (2), 1852 (1), 1853 (2), 1855 (1), 1859 (1), 1867 (2), 1870 (1), 1873 (2), 1892 (1), 1893 (1) en 1896 (1). Een zestal drong door tot in de zeedijk; de val van 1859 bleef slechts 6 m uit de teen van de zeedijk verwijderd. Onder het Franse bestuur en in 1855 waren ter plaatse reeds inlaagdijken gelegd. Nadat op 8 december 1926 nog een kleine onderzeese afschuiving was ontdekt, is sindsdien geen sprake meer geweest van enige ontgroning aan de desbetreffende oever. De ondertussen aangebrachte bijna aaneengesloten oeververdediging heeft kennelijk de uitschuring daar eveneens tot staan gebracht. Ook de vallen aan de Kleine Huyssenspolder waren niet van grote omvang.

Wel toepasselijk in dit gebied lijkt de naam van de buurtschap „De Val”, gelegen in de meest zuidwestelijke hoek van de polder. Op een kaart van Hattinga (1745) is ter plaatse nog niets te zien dat aan een dergelijk voorval herinnert. Uit een beschrijving van de stormvloed van 14/15 januari 1808²³⁶) is echter bekend dat bij die stormvloed een dijkdoorbraak van de Grootte Huyssenspolder samenviel met een tweede dijkdoorbraak in de Margarethapolder. Dit kan dan vrijwel nergens anders geweest zijn dan bij genoemd buurtschap. De daar nu aanwezige waterpartij is dan een zgn. „wiel” als restant van die dijkdoorbraak. De naam „Het Wiel” zou daarom voor de nadien daar ontstane buurtschap meer toepasselijk zijn geweest dan de naam „De Val”.

Eendragt polder

In tegenstelling met de ontwikkeling aan de Margarethapolder en aan de Kleine Huyssenspolder waar de vallen/afschuivingen van beperkte omvang bleven, was en is de oever van de Eendragt polder meer gevoelig

voor het optreden van grote oever- en dijkvallen (zettingsvloeiingen). Het verschil in die ontwikkeling is duidelijk. De Eendragtspolder is grotendeels bedijkt op een ondergrond, die opgebouwd is uit het losgepakte jonge zeezand, neergezet in de monding van het voormalige Hellegat, waarvan in fig. 177 de globale begrenzing is aangegeven. Daarentegen hebben de oevers van de Margaretha- en van de Kleine Huysenspolder als ondergrond de zgn. oude kernlagen bestaande uit klei-, veen- en vaste zandlagen, waarin geen vloeiverschijnselen optreden.

Het begon aan de Eendragtspolder in november 1831 toen aan de oostzijde langs het Hellegat in het in 1808 geïnundeerde poldergedeelte, een oeverafschuiving optrad. In oktober 1838 volgde daar een tweede afschuiving. Ook het voorland van de Eendragtspolder langs de Westerschelde ruimde snel op. Omstreeks 1820 was de laagwaterlijn aan de westzijde van de polder, de dijk tot ongeveer 40 m genaderd. Dijkvallen bleven dan ook niet uit. Op 3 januari 1846 ontstond de eerste dijkval, die op 26 januari 1848 werd gevolgd door een tweede dijkval. Het was nog slechts het begin van een serie waarin vallen en afschuivingen elkaar afwisselden. Aanvankelijk voorkomend op het westelijk oevergedeelte drongen ze van lieverlede meer oostwaarts op. Het leggen van een inlaagdijk in 1855 was geen luxe. Ontgrondingen traden op in de jaren: 1850 (1), 1852 (2), 1853 (1), 1854 (1), 1860 (1), 1861 (1), 1863 (2), 1864 (1), 1865 (3), 1866 (2), 1868 (1), 1872 (2), 1875 (1) en een forse dijkval op 27 februari 1876. Dijkdoorbraak werd gevreesd; in allerijl werd in maart 1876 een inlaagkade opgeworpen. De zeedijk kon worden hersteld, terwijl de inlaagkade inmiddels weer is afgegraven. Vervolgens werd men op 2 februari 1878 aan de oostzijde van de polder — overigens op veilige afstand uit de zeedijk — verrast door een oeverval van abnormale afmetingen; over een lengte van 770 m en een breedte van 120 m was de grondslag verdwenen. Behalve de oeverval, die in 1874 bij Borssele met een grondverplaatsing van 1,6 miljoen m³ was opgetreden, was genoemde oeverval van 1878 aan de Eendragtspolder met een verplaatsing van ruim 1 miljoen m³ grond de tot dan toe grootst bekende val in Zeeland. Boven laagwater was 9,6 ha voorland in de Westerschelde verdwenen.

In 1883 werden twee afschuivingen geregistreerd, waarbij bijna 30000 m³ en 40000 m³ grond werd verplaatst; daarna volgden ontgrondingen in 1885 (1), 1886 (2), 1887 (2), 1888 (3), 1890 (1), 1892 (1), 1893 (1), die met grotere tussenpozen steeds verder oostwaarts optraden, zoals in 1901, 1906, 1930, 1943 en 1949.

Slechts zelden is een val of afschuiving met het oog waargenomen. Maar de oeverval van 22 maart 1949 gebeurde toen de dijkwerkers ter plaatse langs de zeedijk aan het werk waren. Het was stil en rustig weer, toen zij plotseling een grote deining in de waterspiegel constateerden,

direct gevolgd door een van het normale beeld afwijkende sterke stroming van het water naar de wal toe. Het was opkomend water; bij de daaropvolgende laagwaterstand kon men vaststellen, dat hetgeen men de vorige dag gezien had het gevolg was geweest van het ontstaan van een oeverval. Na peiling bleek dat ca 95000 m³ materiaal was weggevoerd. Na 1949 was het geruime tijd rustig aan de oever van de Eendragtspolder. Totdat op 28 januari 1965, toen de reeds enige jaren aan de gang zijnde uitbocht van de vaargeul het Gat van Ossensisse zich deed gevoelen en aan de oostflank van de oeververdediging (fig. 177) een ontgroning veroorzaakte. Ongeveer 18000 m³ grond werd rivierwaarts verplaatst.

Nogmaals deed zich aan dezelfde flank een oeverval voor op 10 januari 1969; daarbij verdween ca 65000 m³ grond in de rivier. De rand van de val was de dijk tot op ongeveer 10 m genaderd. Toch was de situatie van dien aard dat niet onmiddellijk maatregelen nodig waren. Na enkele maanden kon dan ook enige aanzanding in de kom van de val worden geconstateerd. Reeds in behandeling zijnde plannen tot uitbreiding der verdediging werden aangepast en kwamen eind 1969 in uitvoering.

Drie
„vallen” bij
Ossensisse

Het was op 26 oktober 1903 dat een kleine ontgroning (ca 600 m³) plaatsvond aan de zgn. Nol van Ossensisse, een resterende dijkbout aan de noordwestzijde van de Nijspolder in de kop van Oost Zeeuwsch Vlaanderen (fig. 67). Het was een gewone afbrokkeling van grondlagen. Overigens bleef de oever van Ossensisse in de loop der jaren (tot 1961) verschoond van vallen en afschuivingen. In 1961 echter was een algemene dijkverzwaring van de polders van Ossensisse in uitvoering. Daarvoor waren ten oosten van de genoemde dijkbout jukken geplaatst, waarover een persleiding voor zand t.b.v. het dijkwerk was gelegd. Dagelijks werd daar door een hopperzuiger meermalen tegen de steiger afgemeerd om een lading zand te lossen. Het zeer turbulente schroefwater van de zuiger heeft vermoedelijk het talud aangetast, waardoor op 2 mei 1961 het optreden van een oeverafschuiving werd ingeleid en daarna ongeveer 34000 m³ grond werd verplaatst. In fig. 122 is daarvan de situatie met een dwarsprofiel getekend. Ongeveer op het tijdstip van laagwater werd de afschuiving merkbaar door het wegvallen van de perssteiger en het afbreken van de persleiding, zie fig. 123, p. 271. De hopperzuiger was op dat moment niet ter plaatse aanwezig. Op 14 februari 1967 deed zich in hetzelfde gebied nog een soortgelijke afschuiving voor. Geen van beide leverde gevaar op voor de veiligheid van de waterkering, zodat geen maatregelen nodig waren.

Een afschuiving van geheel andere aard had zich al eerder tijdens het dijkwerk voorgedaan aan de binnenzijde van de zeedijk bij Zeedorp. Tijdens het aanbrenge van de dijkverzwaring schoof het binnentalud tegen een daar staande landbouwschuur (toevallig de schuur van de dijk-

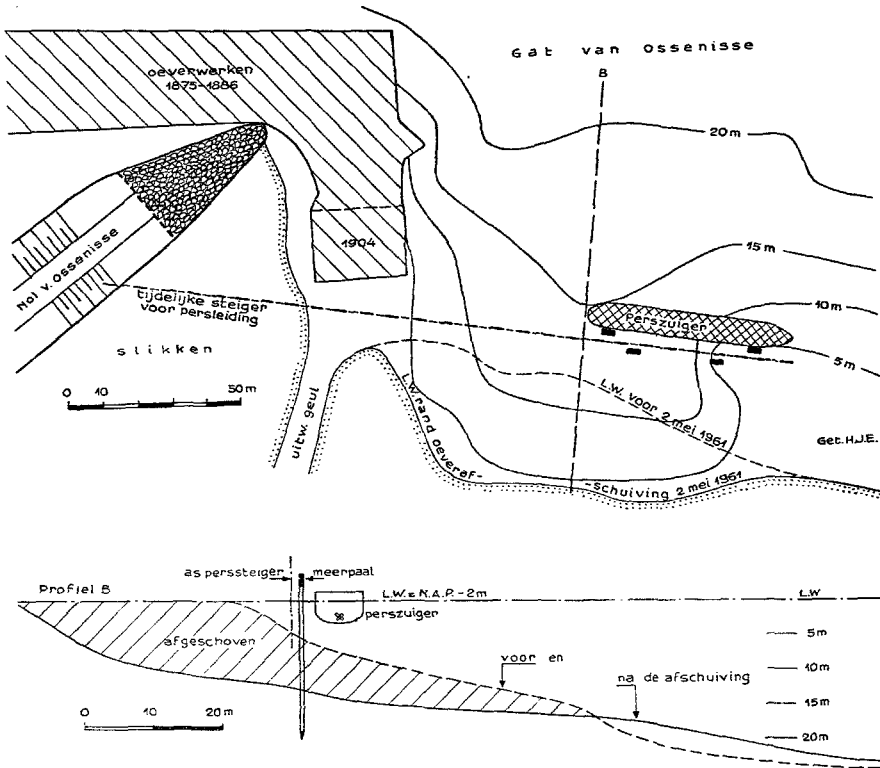

fig. 122. Situatie met dwarsprofiel van de oeverafschuiving van 2 mei 1961 bij de Nol van Ossensisse.

graaf E. G. M. de Waal van het toenmalige waterschap de Verenigde polders van Ossensisse). De oorzaak moet gezocht worden in de onder de zeedijk gelegen laag oude wadklei (spierklei), die als glijdvlak diende voor de zand- en kleiophoging en kennelijk de extra belasting niet kon weerstaan. Nadat de afschuiving uitgewerkt en de ophoging voldoende ingeklonken was kon de dijk tot het gewenste profiel worden uitgevoerd.

De ontgrondingen, die langs de waterkering van Walsoorden plaatsvonden, zijn terug te brengen tot twee groepen, te weten:

- a. Aan de Perkpolder en
- b. Rond Scharrendam.

De eerste groep is de belangrijkste; de desbetreffende ontgrondingen vonden plaats aan de meest in de Schelde gelegen dijkhoek (eertijds bekend als de „Magere Merrie”) van de Perkpolder, waar sinds 1943 de veerhaven ligt. Tussen 1839 en 1852 traden daar zes ontgrondingen op waarvan er zich twee ontwikkelden tot een dijkval. In 1904 volgde een afschuiving, waarna tussen 1911 en 1913 en tussen 1928 en 1932 resp.

**De „vallen”
van
Walsoorden**

nog vijf en drie afschuivingen optraden. De grootste was die van 20 april 1913 met een verplaatsing van ruim 19000 m³ grond.

De andere serie vond plaats bij de zgn. Scharrendam aan de Molenpolder. In 1885, 1890 en 1891 traden vier afschuivingen op aan de westzijde van die dam. Het waren kleine ontgrondingen, de grootste verplaatsing was slechts 1900 m³ grond; de diepte langs de Scharrendam was dan ook gering — ca 5 m bij laagwater — en ong. 15 m onder laagwater vóór de kop van de dam. In 1904, 1910, 1939, 1943 en 1945 volgden nog zes afschuivingen, de grootste met bijna 5400 m³ grondverplaatsing.

Vervolgens kwamen aan de ten oosten van Scharrendam gelegen Kievittepolder nog een viertal afschuivingen voor op 1 oktober 1899, op 22 januari 1926, in 1932 en op 18 november 1938. Met een ontgroning op 12 juli 1949 aan de oostzijde van de stenen dam voor de zgn. Nol van de Molenpolder werd tot heden een serie van 30 ontgrondingen aan het calamiteuze waterschap Walsoorden afgesloten. Laatstgenoemde afschuiving was een gevolg van wateroverstort bij vloed over genoemde dam, die door verlaging van het slik, te hoog daarboven was komen te liggen. Het gat werd in 1951 gedempt met zink- en stortwerk.

Behalve de „vallen” bij de „Magere Merrie” zijn deze ontgrondingen niet gevaarlijk geweest voor de hoogwaterkering. Overigens is het opvallend dat ze langs de polders van Walsoorden alle van geringe omvang waren. De oorzaak is dat er geen sprake was van zettingsvloeiingen, omdat het daarvoor zo gevoelige jonge zeezand vrijwel ontbreekt. De 30 ontgrondingen vonden alle plaats langs de rand van oude kerngronden (veen, klei en vast zand).

Twee
„Belgische
vallen”

Bij het fort Lillo, ca 12 km ten noordwesten van Antwerpen aan de rechteroever van de Schelde zonk in de nacht van 2 op 3 april 1831, een gedeelte van de Scheldedijk over 20 m lengte tot een diepte van enkele meters in de rivier. De schade werd hersteld, maar een ergere verzakking volgde op 30 mei 1831. Ondanks alle maatregelen, die men had genomen, verdween de dijk 's avonds om zes uur geheel in de diepte.²³⁷) De inschrijving van de zeedijk ten zuiden van het fort Lillo en de op oude topografische kaarten, op die plaats vermelde benaming „Het Gat” alsmede de namen „Cirkeldijk” of „Kraagdijk” voor de toen achter het fort gelegde inlaagdijk duiden op de gebeurtenissen van bijna anderhalve eeuw geleden.

Dat overigens in dat deel van de Schelde eveneens ontgrondingen kunnen optreden werd bewezen in 1966 toen tijdens werkzaamheden bij het leggen van gas- en waterleidingzinkers, daar op 29 september 1966 een „oeverval” werd waargenomen aan de Nederlandse zijde van de Schelde. Op kleinere schaal kan men de beweeglijkheid van het jonge zeezand gadeslaan in het krekengebied van het land van Saaftinge, fig. 124, p. 271.

Vooral de laatste decennia zijn op de Zeeuwse stromen ook de zgn. plaatvallen waargenomen. Tegenover de oevers van Zeeuwsch Vlaanderen vonden ze o.a. plaats tegenover het Oude Hoofd (vóór de inkorting van 1966) te Walsoorden in de jaren 1953/54, 1955/56, 1957/58, 1960, 1961, 1963 en 1966. Het was een gevolg van overmatig zandtransport bij vloed over de zandplaten; het zandmateriaal zette zich aan de rand van de vóór het Oude Hoofd gevormde trog af. Het talud werd dan te steil zodat mede door de zeer sterke turbulentie rond het Oude Hoofd een plaatval van enige tienduizenden m³ het gevolg was waardoor de genoemde trog ongeveer 10 à 12 m verondiepte. De kop van het Oude Hoofd was zo stabiel dat de geul niet landwaarts op kon schuiven. De aanzanding was na betrekkelijk korte tijd opgeruimd en eenzelfde voorval kon zich weer herhalen; in de periode 1953/1966 gebeurde dat bijna tweejaarlijks. Sinds

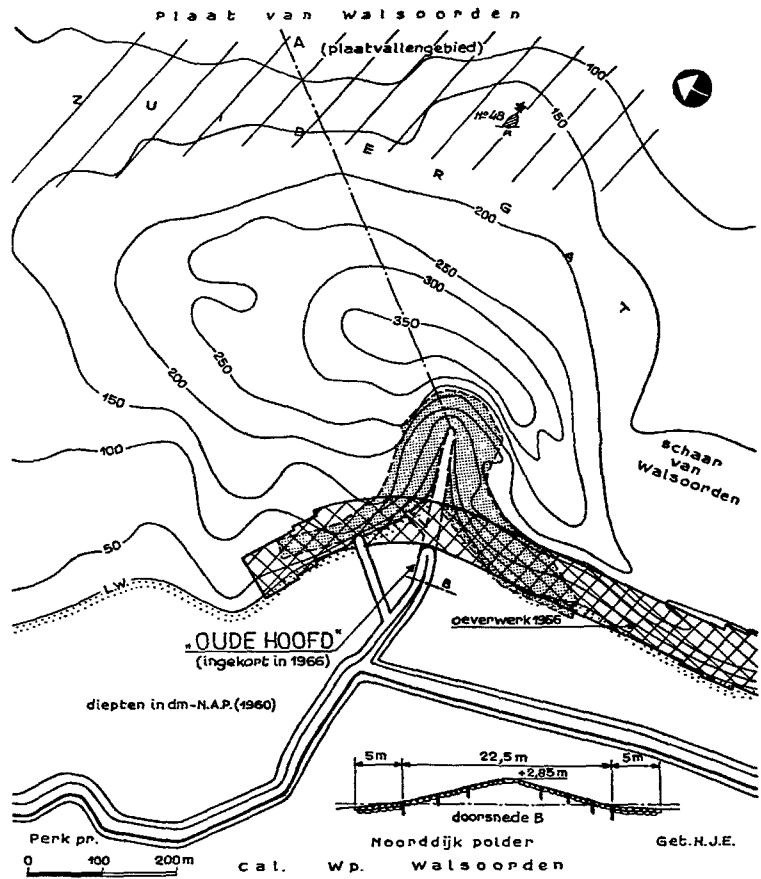

fig. 125. Situatie van het plaatvallengebied (enkel gearceerd) tegenover het Oude Hoofd bij Walsoorden; de nieuwe oeverwerken zijn dubbel gearceerd, de oude oeverwerken zijn grijs getint; voor dwarsprofiel A, zie fig. 126.

het Oude Hoofd in het najaar van 1966 met ong. 170 m is ingekort, komen de plaatvallen, althans tot heden, daar niet meer voor. In fig. 125 is de situatie van het Oude Hoofd en omgeving en in fig. 126 een dwarsprofiel van het Zuidergat met één der plaatvallen getekend.

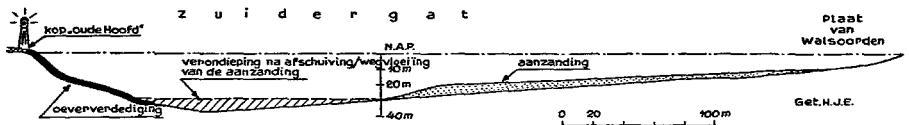

fig. 126. Dwarsprofiel (A van fig. 125) van het Zuidergat voor het Oude Hoofd (vóór de inkorting) met aanduiding van één der plaatvallen.

Een plaatval van bijzondere aard werd een tiental jaren geleden waargenomen aan de rand van de Middelplaat tegenover Terneuzen, waarvan in fig. 127 een situatie is getekend. Op de daarop met een pijl aangeduide plaats werd in 1959 een massale schelpenrug met een westwaartse uit-

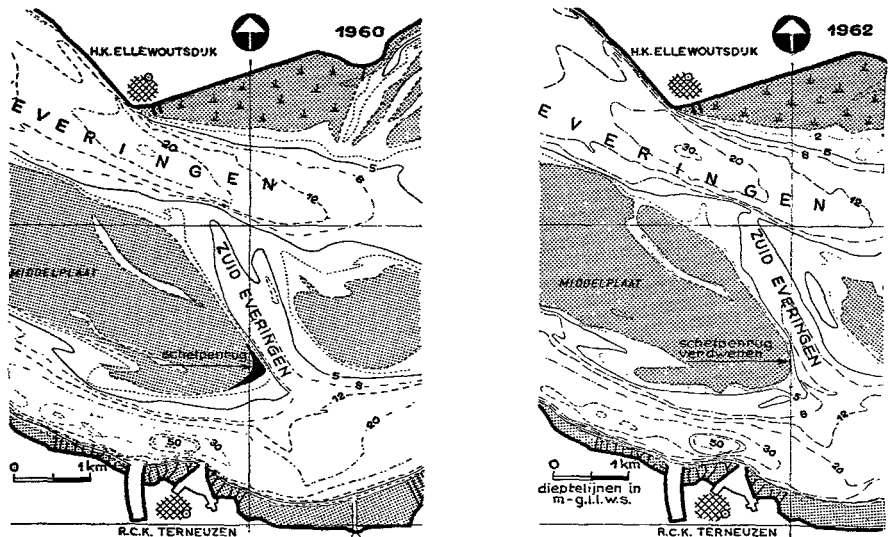

fig. 127. Situatie van de Middelplaat voor Terneuzen in 1960 en 1962. Ter plaatse van de schelpenrug in 1960 aanwezig aan de zuidostrand van de plaat is in 1962 ong. 10 m water gepeild. Het grijs getinte gebied komt droog bij g.l.l.w.s. (gem. laag laagwater spring bij Terneuzen = N.A.P. - 2.59 m).

loper aangetroffen. De top van de schelpenrug reikte tot 2,38 m boven N.A.P., dat is ruim de gemiddelde hoogwaterstand ter plaatse. Fig. 128, p. 272 geeft een indruk van die schelpenmassa. Het waren schelpen van *Cardium edule*, alle recent, onbeschadigd en vele als doublet, geen gruis. De herkomst moet worden gezocht in de afname van de zuidoosthoek van

de Middelplaat, die destijds werd aangestroomd door het vloedwater uit de Zuid-Everingegeul. Door erosie van de oostpunt van de Middelplaat werden de schelpen in betrekkelijk korte tijd omhooggewerkt.

Maar nog sneller was de grondslag ter plaatse verdwenen. Volgens rivierpeilingen van de Rijkswaterstaat is tussen november 1960 en april 1961 de bodem ter plaatse van de schelpenrug met ca 10 m verdiept; aan de rand van de plaat was een plaatval ontstaan. Naar aanleiding van een publikatie²³⁸) daarmee verband houdend, werd ons door een geïnteresseerde lezer, die zijn zegsman onder de schelpenvissers had, medegedeeld dat zeker een groot deel der schelpen t.b.v. de gritmalerij door schelpenvissers waren weggehaald. Wij kunnen daaruit alleen concluderen dat dit dan kort voor het ontstaan van de plaatval moet zijn gebeurd.

Inmiddels zijn in 1971/72 in de Westerschelde enkele opvallende plaatvallen geconstateerd o.a. aan de noordoostzijde van de Plaat van Ossenisse tegenover Hansweert, aan de Brouwerplaat tegenover Hoedekenskerke en in november 1972 tegenover de haven van Walsoorden. Naar aanleiding daarvan werd een algemene uiteenzetting gepubliceerd²³⁹) over plaatvallen, waarin o.a. een formule werd afgeleid om zeer globaal de mogelijke afmetingen en inhoud van een toekomstige val in een bepaald gebied vast te stellen.

Volledigheidshalve zij vermeld dat met ontgroningen — de verzamelnaam voor vallen en afschuivingen — tegenwoordig ook ontgravingen kunnen worden bedoeld in de zin van de Ontgroningenwet²⁴⁰), die op 1 september 1971 in werking is getreden.

§ 2. STORMVLOEDEN.

Evenals de oevers van Zeeuwsch Vlaanderen de eeuwen door menigmaal door vallen en afschuivingen werden aangetast, zo werden meermalen grote gedeelten van het Zeeuwsvlaamse land door stormvloedengeteisterd. We hebben reeds eerder vermeld²⁴¹) dat de daarover bestaande kronieken en geschriften lang niet in alle opzichten betrouwbaar zijn. Van grote waarde moet daarom worden geacht, het in 1971 verschenen eerste deel van de studie van Gottschalk,²⁴²) waarin alle vermeldingen van stormvloedeng over de periode vóór 1400 zeer kritisch zijn onderzocht. Uit die studie blijkt dat van de oudste stormvloedeng (vóór het jaar 1000) weinig of niets bekend is. Verder blijkt dat er dikwijls verwarring ontstaat schijnt te zijn met rivieroverstromingeng, die plaatsvonden tengevolge van hoog opperwater zonder dat stormeng daar invloed op uitoefendeng. Enkele rivieroverstromingeng b.v. langs de Seine en de Marne in 583 en andere in 711 en 784 zouden een aanwijzing kunnen zijn, dat er in dezelfde tijd in Nederland ook overstromingeng hebben plaatsgevondeng.²⁴³) Wel moet

op 26 december 838 een zware storm de gehele Nederlandse kust hebben geteisterd.

We vermelden hierna enkele stormrampen, die tussen de jaren 1000 en 1530 plaatsvonden, volgens de kroniekschrijvers mede ten zuiden van de Westerschelde fatale gevolgen hadden en voor zover zij vóór 1400 optraden bij de studie van Gottschalk zijn geverifieerd. Vooral bij de oudste stormvloed vinden we soms ongelooflijke en angstwekkende verhalen vermeld, die moeilijk zijn te verifiëren, maar die, ontdaan van alle franje, misschien toch een indruk geven van de angst van de toenmalige deltabewoners voor het Noordzeewater. Wellicht zal voor de mensen, die de stormramp van 1953 aan den lijve hebben ondervonden, die taal een andere klank hebben, dan voor diegenen, die een stormramp „op afstand” meemaakten. In het hiervolgend overzicht hebben we enkele fragmenten van die bijzondere „verhalen” tussengevoegd. Men moet daarbij wel bedenken dat, als van *Vlaanderen* gesproken wordt, dit destijds betrekking had op het gebied vanaf Cadzand tot ver over de Frans-Belgische grens, terwijl het huidige Zeeuwsch Vlaanderen eerst in de vorige eeuw die naam kreeg.

„Verjaarde”
storm-
vloed

1 juni 1003: Een bijzonder hoge waterstand heeft in *Vlaanderen* veel uitwerking gehad.²⁴⁴) Gottschalk acht het niet onmogelijk dat hier toen rivieroverstromingen hebben plaatsgehad.

28 september 1014: „kwam de storm snel aanloopen en werden in *Vlaanderen* aan den zeekant vele akkers overstroomd en vele dijken doorgebroken”.²⁴⁵) Een bijzonder relaas daarbij was het volgende:

„Er zijn vreeselijke wolken verschenen, die gedurende drie nachten stilstaande, de „aanschouwers bedreigden. Den derden dag bracht een hevig gekraak van den „donder de wateren in beroering, zodat zij zeer hoog stegen en de wolken raakten. „Toen de inwoners met schrik de plotselinge, zoo rampspoedige overstrooming „gewaar werden, waarbij schepen evenals na de dood van Julianus den Afvallige „op de hellingen der rotsen vastzaten, sloegen zij uit vrees op de vlucht. Maar hunne „zonden waren oorzaak, dat hunne vlucht niet snel genoeg kon zijn en zoo zijn er „vele duizenden, die het vertoorned gelaat des Heeren niet konden ontwijken, omgekomen”.²⁴⁶)

Verhulst²⁴⁷) beschouwt de gebeurtenissen van dat jaar als het begin van de eerste fase van de Duinkerke III-transgressie.

3 novembr 1042: De oceaen brak de *Vlaamse* dijken door, overstroomde de nabij gelegen akkers en bracht zware schade toe aan alle bij de zee wonenden, terwijl er behalve veel vee ook mensen zijn omgekomen.²⁴⁸)

Zo kunnen we doorgaan met de jaren 1086, 1099, 1134, enz. waarin van stormvloed en grote onheilen wordt gesproken. Ofschoon geen nauwkeurige gegevens voorhanden zijn, is het volgens Gottschalk wel

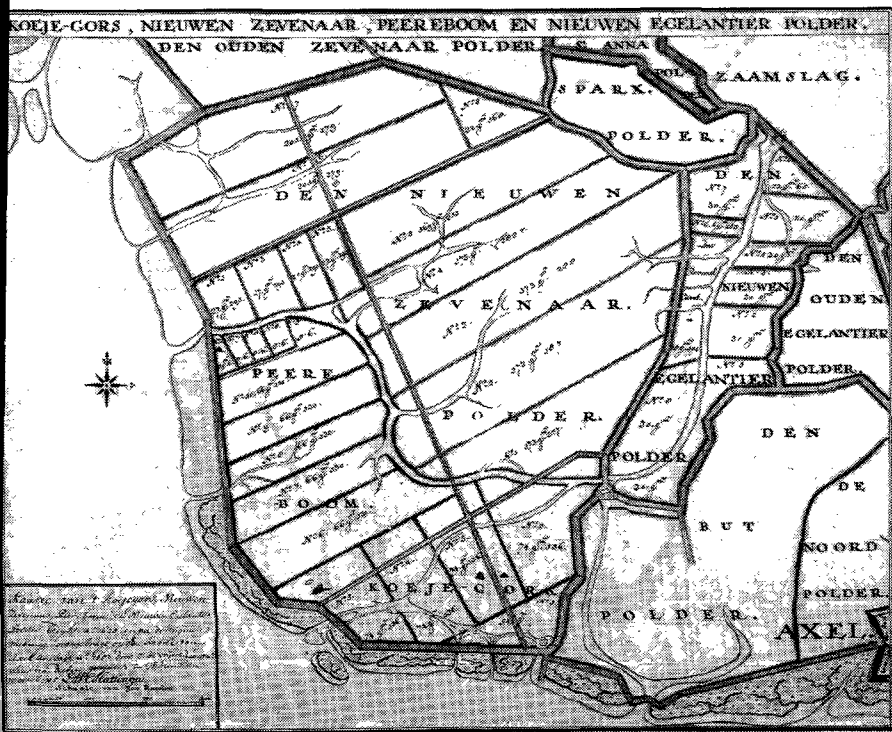
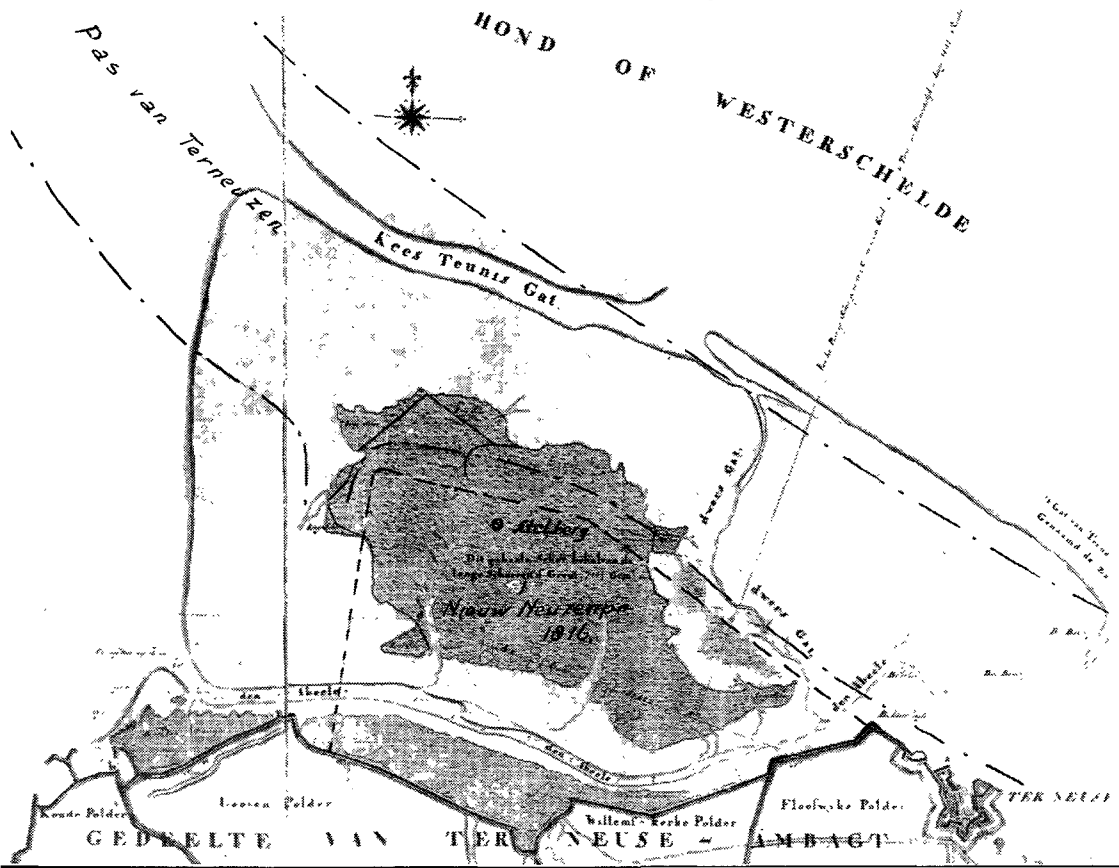

fig. 91.
„Kaarte van 't Koejegors, Nieuwen Zevenaer, Peereboom en Nieuwen Eglantierpolder”,
D. W. C. Hattinga in 1745.
Rijksarchief, Middelburg (coll. Hattinga)

fig. 93.

De schorren ten noordwesten van Terneuzen in 1775, met streeplijn is de in 1816 bedijkte Nieuw Neuzenpolder en met streeppuntlijn de ligging van de huidige vaargeul het Pas van Terneuzen (Kees Teunis Gat) ingetekend. Waar eens een stielberg lag, staan nu de fabrieken van DOW Chemical (Nederland) B.V.

Alg. Rijksarchief, Den Haag, Hingman no. 4535

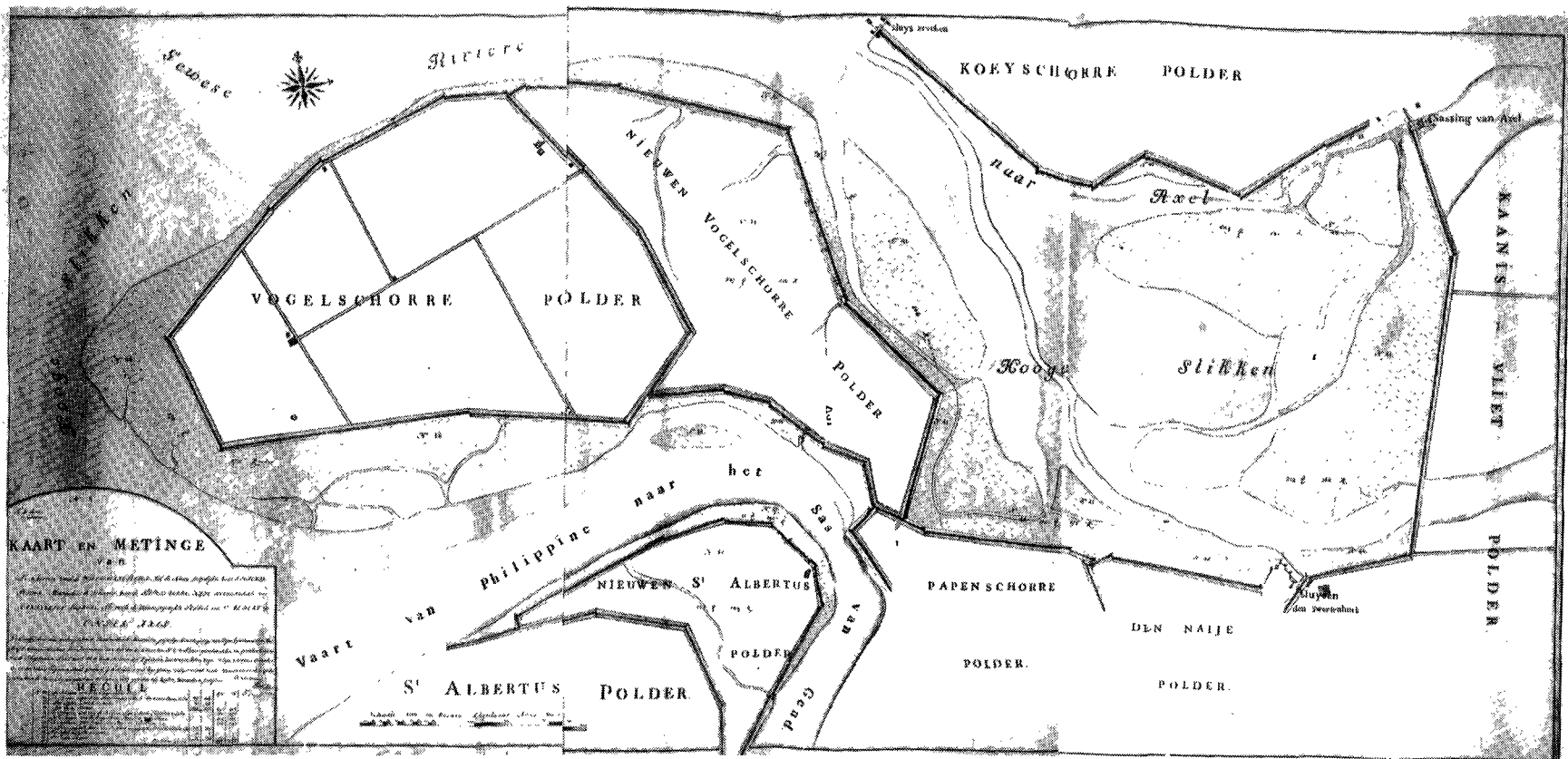

fig. 94.

„Kaart en Metinge” van de Vogelschorrepolders met aangrenzende schorren, geulen en zandplaten, opgemeten in 1815.

zeer aannemelijk dat in 1214 het toenmalige Frankendijk in Oost Zeeuwsch Vlaanderen is overstroomd.

In 1248 moest in West Zeeuwsch Vlaanderen het (nu reeds lang verdwenen) eiland Koezand het ontgelden. Van Oost Zeeuwsch Vlaanderen is bekend dat abt Nicolaus in Zande (later Kloosterzande) bericht ontving dat het grondbezit van de hof te Zande overstroomd was geraakt en dat ook andere gebieden in de Vier Ambachten (Boekhoute, Assenede, Axel en Hulst) door de stormvloed onder water waren gezet. Aangenomen mag worden dat hiermee de stormvloed van 1248 wordt bedoeld.²⁴⁹)

Voor het jaar 1262 acht Gottschalk voldoende gegevens aanwezig om aan te nemen dat door een stormvloed in dat jaar het Cisterciënser vrouwenklooster Ter Hagen bij Axel in gevaar kwam. Verder worden genoemd de jaren 1268, 1287 en 1288, waarvan vooral de twee laatstgenoemde van belang waren voor Oost Zeeuwsch Vlaanderen. Gottschalk noemt als data december 1287 en begin februari 1288. Uit de verschillende daarbij vermelde bronnen is, wat Oost Zeeuwsch Vlaanderen betreft, bekend dat het gebied van Ossenisse in het Hulster Ambacht werd overstroomd. De herdikking verliep niet voorspoedig; na mislukking in de eerste zomer en nogmaals in de tweede zomer na de overstroming gelukte het in de derde zomer door de monniken van Ter Duinen, die door de graaf daartoe waren verzocht.²⁵⁰) Het jaar van herdikking zou dus 1290 zijn.

23 november 1334:²⁵¹)

„In dit jaar, op het feest van St Clemens in de maand november had er zulk een „grote storm, vergezeld van bliksem en donder plaats, als bij mensenheugenis niemand „ooit gezien of van gehoord had. Door de overmatige stortvloeden brak de zee door „alle zeedijken heen, verwoestte alle hinderpalen, veel dorpen met mensen zowel als „vee in *Vlaanderen*, *Zeeland*, *Holland* en *Friesland*, afschuwelijk om aan te zien”.

Dit bericht lijkt ons sterk overtrokken als we het volgende lezen: Wat Vlaanderen betreft, kan volgens Gottschalk op grond van geloofwaardige bronnen gezegd worden, dat in 1334 overstromingsschade werd teweeg gebracht in Oostende, Blankenberge, bij het Zwin, op het toenmalige eiland Wulpen, in het land van Saaftinge en bij Kieldrecht.

In de kerstnacht van 1357 werden de Vier Ambachten in *Vlaanderen* overstroomd, „hetgeen aan vele mensen en andere schepselen het leven kostte”.²⁵²) Uit het recente bronnenonderzoek wordt bevestigd, dat de kust van Vlaanderen op vele plaatsen werd overstroomd en dat de datum van 24 december 1357 daarvoor als alleszins geloofwaardig kan worden beschouwd.²⁵³)

Over de datering van één der grootste stormrampen, die mede Zeeuwsch Vlaanderen heeft geteisterd, is de eeuwen door (evenals trouwens over vele andere stormvloeden) misverstand geweest; die storm-

vloed werd gedateerd tussen 1374 tot 1377, maar meestal op 16 november 1377. Gottschalk achtte in 1955 reeds goede redenen aanwezig om aan te nemen dat die geweldige watervloed in de winter van 1375/76 zijn vernielend werk had verricht. In haar jongste studie weet zij de juiste datum nader vast te stellen op 8 oktober 1375. Toen werd een enorme bres geslagen in de kust ten oosten van Biervliet en verdwenen allereerst de plaatsen Boterzande en Wevelswale in de golven, terwijl daarna het oude IJzendijke en de dorpen Ten Hamer, Roeselare, Oostmanskerke, St Cathalijne (bij Oostburg), St Jan in Eremo, Hugovliet, Willemskerke, Gaternisse en nog enkele nederzettingen zijn vergaan. Het resultaat was één grote watervlakte, de Zuidzee, later Dullaert genoemd, nog later bekend onder de naam Braakman.

In de daarop volgende decennia tot 1400 traden dan nogmaals enkele stormvloed op, o.a. in 1394, waarbij enkele in de Braakman herdijkte polders opnieuw verdrongen. De gevolgen van deze stormvloed zijn vaak verward met die van 1375, waardoor het juiste beeld van de ramp van 1375 vertroebeld werd. Ook in de daarop volgende eeuwen traden in Zeeuwsch Vlaanderen stormvloed op, zoals op 19 november 1404:

„Naar menselijke herinnering had een overstroming in Vlaanderen nog nooit zulke „vreselijke gevolgen gehad als van die St Elizabethsdag. Tot drie mijlen afstand uit „de zee werd alles overstroomd. De Vier Ambachten, Sluis, Damme, Rodenburg „(Aardenburg), Oostburg, Biervliet, Hugovliet, Wulpen, Cadzand en Bouchaute „werden snel verwoest”.²⁵⁴⁾

En zo kunnen we verder gaan met bv. 27 september 1477, toen bij de bekende (1e) Cosmas- en Damianusvloed het water tot aan de toenmalige Burgkerk in Antwerpen stond en vele polders in Vlaanderen overstromden. Tussen Nieuwpoort en de Schelde was de gehele kust gehavend.²⁵⁵⁾

Gottschalk heeft in 1957²⁵⁶⁾ door uitgebreid onderzoek getracht o.a. ook deze vloed tot de juiste proporties te herleiden. Zij komt tot de conclusie dat, ofschoon ernstige schade aan de dijken werd opgelopen, geen dorpen verloren gingen. Bij verscheidene polders moet de ravage zeer groot geweest zijn. Bij Biervliet was „een uitermate zorgwekkende situatie geschapen”. De stormvloed van 1477 was stellig wel een ramp en de hevigste storm, die het kustgebied van Vlaanderen sedert 1404 had geteisterd, maar geen land ging toen voor lange tijd verloren.

Dan worden nog stormvloed vermeld, die Zeeuwsch Vlaanderen in meer of mindere mate hebben geteisterd zoals in 1497 en op St Gallenavond van het jaar 1508, toen Hontenisse voor de zoveelste maal overstromde en voorlopig bleef „drijven”. De (2e) Cosmas- en Damianusvloed van 27 september 1509 bracht nieuwe overstromingen zodat er „vele ende diversche polders verdrongen ende onder 't zoute water liggende ende rijdende zijn”, aldus is vermeld in een ordonnantie van 27 oktober 1509.²⁵⁷⁾

Opvallend is dat bij vermeldingen van de St Felixvloed, die op „St Felix quade Saterdach”, (5 november 1530) in Zeeland zoveel schade, ellende en grondverlies teweegbracht en waarvan gezegd wordt dat hij behoorde tot de meest vernielende overstromingen, die de Noordzeekusten tussen Het Kanaal en Jutland geteisterd hebben, Zeeuwsch Vlaanderen zo weinig wordt genoemd.

Toch hadden daar toen ook een aantal overstromingen plaats zoals van het Oudeland van Cadzand en van de in 1527 bedijkte St Janspolder, waarbij tevens het pas daarin gestichte dorp Nieuwvliet werd verwoest. In Biervliet kon het water doordringen tot in de stad.²⁵⁸) Ook de Philip-pinepolder overstroomde. Door Karel V werd in het voorjaar van 1531 een plakkaat uitgevaardigd, waarin de Raad van Financiën richtlijnen aangaf voor het dijkherstel. Onder de geldschieters kwam voor de naam Lazarus Tucher, destijds een bekende bankfirmant uit Antwerpen en reeds „gesignaleerd” in de andere Zeeuwse rampgebieden. Maar tegenslag was op komst; op 13 januari 1532 werden dezelfde gebieden nogmaals geteisterd. Daarbij werd een in 1530 vernieuwde brug van de poort aan de zuidzijde van Biervliet uit het werk „gheworpen”; een houten juk waarop de brug rustte werd „ghedreven tot an de stede van Vlissinghen”, waar het later door de Biervlieters werd teruggehaald.²⁵⁹) In Oost Zeeuwsch Vlaanderen overstroomden bij deze stormvloed Othene, Aandijk en Zaamslag, die het jaar daarop werden herdijkt.

1 november 1570: Bij deze vloed werden de polders van Zeeuwsch Vlaanderen opnieuw zwaar getroffen. Het daarop volgende dijkherstel kon niet worden voltooid vanwege de politieke situatie: de Spaanse troepen onder bevel van Alva waren op komst en de reeds begonnen 80-jarige oorlog stond herstel van de overstromingsschade in de weg.

20 april 1606: Een hoge vloed veroorzaakte speciaal in Zeeuwsch Vlaanderen (dat toen reeds voor een groot deel onder water stond) overstroming van enige polders rond Axel, zodat het „geheele kwartier van Axel met de zee gemeen lag”. Herdijking volgde in hetzelfde jaar (zie par. 25, hfdst. II).

Om een indruk te geven van de „waterige” toestand in Zeeuwsch Vlaanderen in de 80-jarige oorlog is in fig. 130, p. 272 een kaart van het westelijk deel gereproduceerd met de situatie omstreeks 1600.

26 januari 1682: Zeeuwsch Vlaanderen kreeg het weer zwaar te verduren. Vele polders, vooral in het westelijk deel, overstroomden. Bij Breskens ging de Barberapolder en een deel van de Elisabethpolder verloren. Cadzand leed zware schade.

Dan volgt nog de vloed van 3 maart 1715, die ook enige overstromingen teweegbracht. Maar de stormvloed van 15 januari 1808 deed ten westen van de Braakman 23 en ten oosten van de Braakman 17 polders

overstromen; 16 polders overstroomden gedeeltelijk. Totaal stond 11400 ha land onder water.

Het jaar 1825 bracht op 5 februari overstroming van de stad Sluis met een klein gedeelte van de polder Bewester Eede en van enige polders rond Axel.

En zo is het gegaan, de eeuwen door; vanaf 1825 tot 1973 staan ongeveer 100 lage, tot zeer zware stormvloedgenoteerd, d.w.z. dat evenzovele malen het huidige grenspeil (voor Vlissingen N.A.P. + 3,27 m) in meer of mindere mate werd overschreden.

Over de gevolgen van de twee hoogste stormvloedgenoteerd sinds 1825 (1906 en 1953) volgen hieronder enkele details.

12 maart
1906

De stormvloed van 12 maart 1906 bereikte een hoogte van N.A.P. + 3,92 m te Vlissingen en van N.A.P. + 4,60 m te Walsoorden, destijds de hoogst bekende waterstanden ter plaatse. Op 10 maart was het vollemaan geweest, dus 12 maart viel in de springtijden. De wind liep van west naar noordwest. Sterke opstuwing van het vloedwater binnengaats deed de waterstand in de zeearmen landwaarts buitengemeen stijgen, terwijl zware buien uit het noorden, omstreeks de tijd van hoogwater, hoge „zeeën” veroorzaakten, waardoor de golven over vele zeedijken sloegen, waarvan in het oosten van de provincie Zeeland dijkdoorbraken het gevolg waren.

Dat was ook het geval in Zeeuwsch Vlaanderen. Behalve dat vele dijken en duinen werden beschadigd en overslag van golven voorkwam overstroomden enkele polders, zie fig. 130. De zeedijk van de Clarapolder brak door vanwege overstort der golven, waardoor een inlaag (ca 2 ha) volstroomde. De gedupeerde was de landbouwer August Claeys, die met zijn gezin een bedrijf in de inlaag uitoefende. Het herstel duurde van 2 tot 17 april 1906.

De groote Isabellapolder overstroomde door dezelfde oorzaak; het dijkgat was 58 m lang en 2 m tot 5 m diep. Langs het „Olmendijkje” — scheiding tussen de Isabella- en de Philippinepolders — stonden een 20-tal arbeiderswoningen tot aan het dak in het water; de bewoners waren gevlucht naar de Boekhoutse haven. De polder was kort tevoren in eigendom overgegaan aan een Belgische grondeigenaar. Deze droeg het herstel op aan een Belgische aannemer, die het dijkgat trachtte te blokkeren door het laten zinken van een vaartuig. Het mislukte; het vaartuig verzakte, brak en sloeg uit elkaar. Ook een later door het gat gelegde kade van schorgrond werd door de opkomende vloed weggeslagen. Door het leggen van een dijk buitenwaarts om het gat (de vakterm is: vingerling) werd tenslotte de polder op 18 april 1906 weer van het buitenwater afgesloten. Op 11 mei was de polderwaterstand weer normaal. De herstelkosten bedroegen f 26.500.²⁶⁰)

Ook de zeedijk van de Wilhelmuspolder bij Kloosterzande brak in

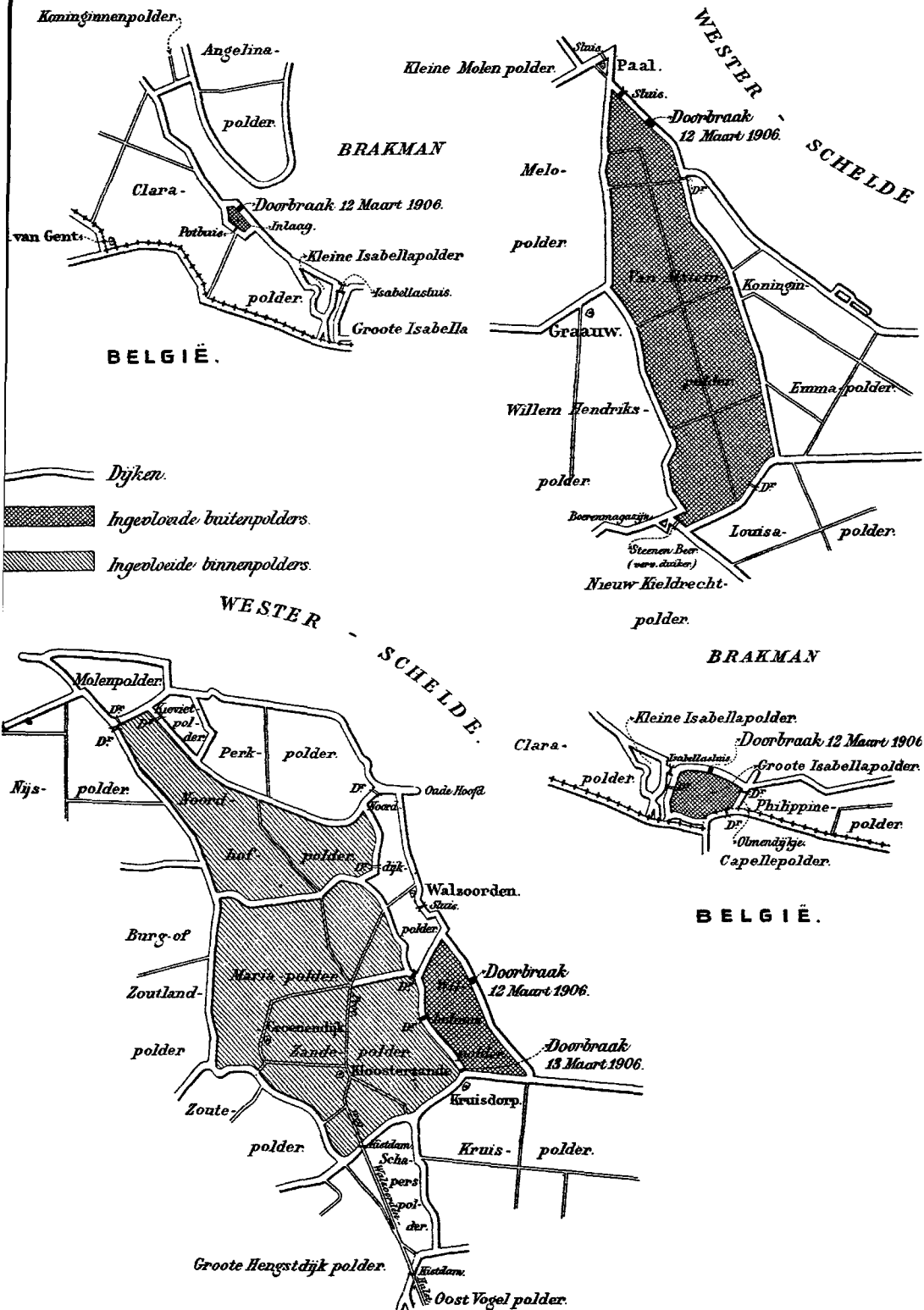

fig. 130. De door de stormvloed van 12 maart 1906 overstroomde polders in Zeewsch Vlaanderen.

1906 door overloop van golven door (zie fig. 130); het gebeurde vlak bij de hoeve van Jacobus J. van Arenhals, destijds één der pachters van het Kroondomein. Het dijkgat werd zodoende in de volksmond al gauw betiteld als het „gat van Ko”. Het water steeg in zijn woning tot de zolder. Fig. 131, p. 281 geeft een beeld van de in het water staande boerderij met de vissersschepen varende over het erf. De dag na de doorbraak bezweek ook de binnendijk tussen de Wilhelmuspolder en de Zandpolder bij de buurtschap Kruisdorp, waardoor de Zandpolder overstroomde. Men noemde deze doorbraak „het gat van Stallaert” naar de pachter, die op de hoeve vlakbij die doorbraak woonde. Fig. 132, p. 281 toont de boerderij van Stallaert met daarbij de genietroepen bezig met het herstelwerk der dijken. De ramp werd nog groter; omdat de scheidingsdijken van de Zandpolder en Mariapolder en van deze met de Noordhofpolder te laag bleken, overstroomden ook die twee polders. De lage gedeelten van Kloosterzande en Groenendijk onder-vonden mede waterbezwaar. Op andere in de omgeving te laag liggende binnendijken werden in allerijl kistdammen geplaatst. Het water steeg in de ingevloede polders ongeveer tot N.A.P. + 2 m. Het tramverkeer kwam vanuit Hulst niet verder dan Kuitaart. De burgemeester van Hontenisse, die te Parijs vertoefde, werd telegrafisch opgeroepen. Hij verzocht de regering om hulp van de Genie, aan welk verzoek op 16 maart werd voldaan. Tot 7 april werkten behalve vele arbeiders, een détachement genietroepen ter sterkte van 150 man met 3 officieren mee, allereerst aan het herstel van de binnendijk.

Die doorbraak in de binnendijk van de Wilhelmuspolder werd op 21 maart 1906 gedicht door het plaatsen van een kistdam noordoost van het dijkgat en door het storten van zakken met klei, losse grond en steen. Op 31 maart 1906 waren allereerst de binnenpolders van het zeewater bevrijd. Toen kon men aan de doorbraak in de zeedijk van de Wilhelmuspolder beginnen. Op 14 mei aangevangen was het werk op 21 juli 1906 voltooid. Het was een „ouderwetse” sluiting; twee grondzinkstukken werden eerst aangebracht, waarna met een opeenstapeling van rijswerk, als zinkstukken ter plaatse bewerkt en zwaar met steen bezet, een waterkering werd verkregen van twee rijzen dammen met daartussen een 3 m brede kist schorggrond. Daarop werd 1 juni een sluitkade aangebracht. Met zand en klei werd het dijkslichaam voltooid, waarna de Wilhelmuspolder op 13 juni droogkwam. De aannemer van het herstelwerk was T. van Haften te Zaltbommel; de aannemingsprijs bedroeg f 63990.

De dijkdoorbraak waardoor de Van Alsteinpolder overstroomde was ongeveer 125 m lang en enkele meters diep. De dijkdichting geschiedde door in het gat een rijzen dam op te zinken en aan te vullen met klei en zand. Nadat de rijzen dam aanvankelijk veel water doorliet, was de polder

op 4 mei 1906 weer van het buitenwater afgesloten. De uitvoering geschiedde door de aannemer fa Kalis en Co te Sliedrecht, die het werk voor f 108000 had aangenomen.

Op 23 maart 1906 bracht H.M. Koningin Wilhelmina met Z.K.H. Prins Hendrik een bezoek aan de geteisterde gebieden in Zeeuwsch Vlaanderen. Vanuit Vlissingen werden via Breskens eerst de Clara- en de Isabellapolders en daarna de overstroomde polders bij Kloosterzande bezocht. Aan de meest zuidelijke hoek van de Zandpolder staat aan de Tasdijk (oost van de oude Rijksweg) een gedenkteken met het volgende opschrift:

„Ter herinnering aan den watersnood van 12 maart 1906 en uit dankbaarheid aan „H.M. onze Koningin Wilhelmina voor haar bezoek en hare zoo ruimschoots verleende steun“.

Eén van de indirecte gevolgen van deze watersnood was dat genoemde Jac. van Arenthals, wiens landbouwbedrijf het meest geteisterd was, een vrijkomende hoeve van het Kroondomein op Noord-Beveland kreeg toegewezen. Ruim een halve eeuw later vervulde één van zijn zoons M. W. van Arenthals de functie van dijkgraaf van het waterschap Noord-Beveland (van 1959 tot 1967).

De meest tot onze generatie sprekende stormramp is wel die van 1 februari 1953. De gebieden, die toen in Zeeuwsch Vlaanderen zijn overstroomd, zijn in fig. 133 aangegeven. In verhouding tot de overstroomde oppervlakte in het overige deltagebied had Zeeuwsch Vlaanderen de ramp betrekkelijk goed doorstaan. De volgende polders werden overstroomd of kwamen dras te staan; op de daarachter vermelde data waren ze weer watervrij.

De stormramp 1-2-1953

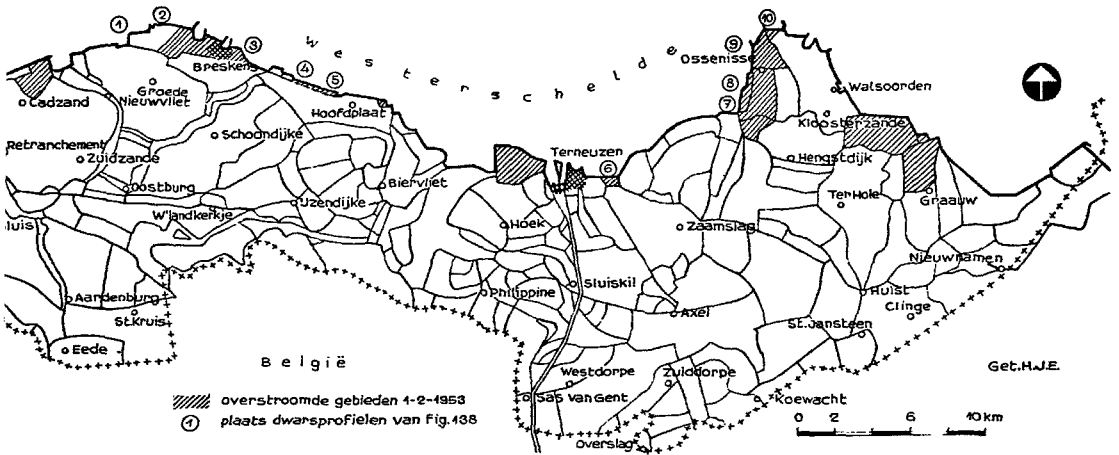

fig. 133. De overstroomde gebieden in Zeeuwsch Vlaanderen bij de stormvloed van 1 februari 1953. De nrs 1 t/m 10 zijn dwarsprofielen van dijkbeschadigingen/doorbraken getekend in fig. 138.

WEST ZEEUWSCH VLAANDEREN:

Willem Leopold	—	20 ha (Ned. ged.)	—	14 februari 1953.
Herdijkte Zwarte	—	24 ha	—	6 februari 1953.
Tienhonderd	—	160 ha (dras)	—	7 februari 1953.
Elisabeth (Breskens)	—	85 ha (dras)	—	3 februari 1953.
Hoofdplaat (oost)	—	15 ha (dras)	—	3 februari 1953.
Hoofdplaat (inlaag)	—	50 ha	—	16 maart 1953.
Hoofdplaat (inlaag)	—	15 ha	—	28 maart 1953.

369 ha (ruim 1%)

OOST ZEEUWSCH VLAANDEREN:

Nieuw Neuzen	—	474 ha	—	20 februari 1953.
Ser Lippens	—	62 ha	—	10 februari 1953.
Nieuw-Othene	—	54 ha	—	20 februari 1953.
Nijs	—	250 ha	—	7 maart 1953.
Ser Arends	—	50 ha	—	10 april 1953.
Hoogland	—	442 ha	—	7 maart 1953.
Rummersdijk	—	114 ha	—	7 maart 1953.
Molen (Walsoorden)	—	15 ha (dras)	—	1 maart 1953.
Kleine Molen	—	28 ha	—	1 maart 1953.
Kruis	—	746 ha	—	14 februari 1953.
Melo	—	428 ha (ged. dras)	—	7 februari 1953.

2663 ha (ruim 5%)²⁶¹⁾

Totaal was in Zeeuwsch Vlaanderen 3032 ha polderland overstroomd. Bovendien waren vele beschadigingen (aan de waterkeringen) ontstaan, die spoedig hersteld konden worden zoals: bij de sluis aan de Wielingen, waar een gat in het sluishoofd op 2 februari met zakken zand werd gedicht. Bij die beschadigingen schiepen op duinen en zeedijken staande bunkers soms gevaarlijke situaties, terwijl het duin op sommige plaatsen zo ver was afgenomen dat ondergestoven dijkglouingen weer te voorschijn kwamen. De fig. 134 t/m 137, p. 282 geven enkele beelden van de overstromingen en dijkbeschadigingen ontstaan bij de stormvloed van 1953 in Zeeuwsch Vlaanderen. In fig. 138 zijn een tiental vormen van dijkbeschadigingen geschetst.

Doordat de overstromingen veel kleiner van omvang waren dan in de andere rampgebieden waren de herstelwerkzaamheden ook minder spectaculair. Toch moesten naast vele herstelwerkzaamheden aan beschadigde zeeverende werken enkele omvangrijke werken worden uitgevoerd. Van de belangrijkste volgen hieronder enige bijzonderheden.

De twee bressen in de zomerkade van de Herdijkte Zwartepolder werden gedicht door dammen van zakken zand met klei versterkt. In hetzelfde jaar (1953) werd de zomerkade tot de sterkte van een zeedijk verzwaard (ze is nog steeds geen officiële hoogwaterkering).

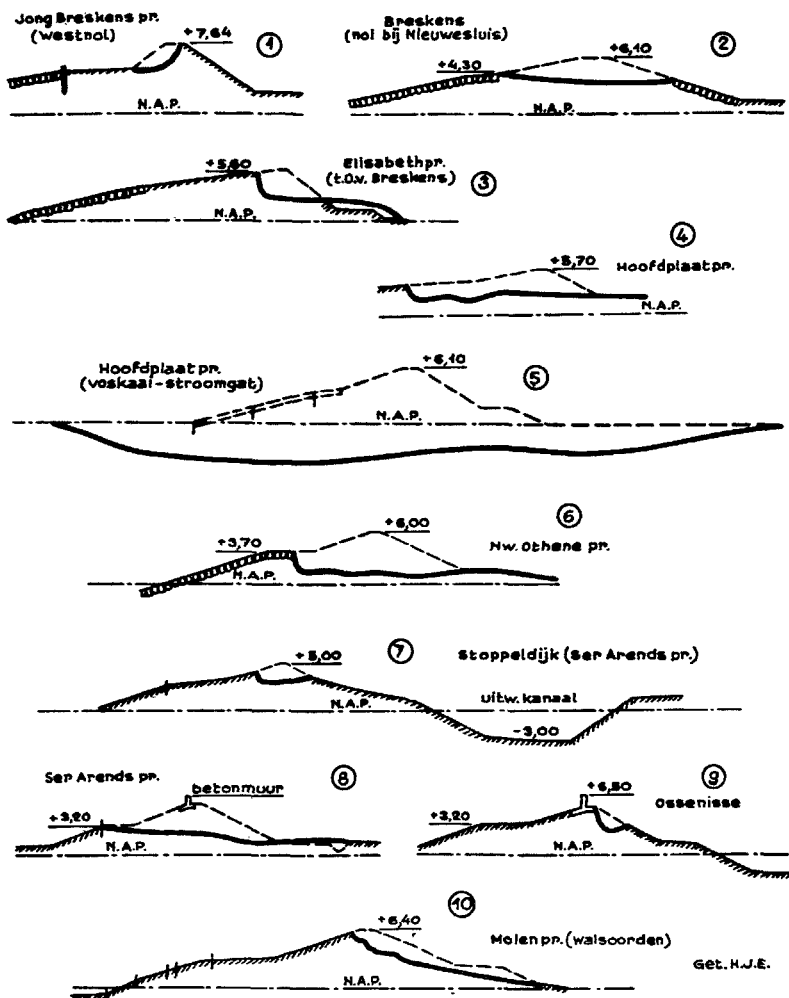

fig. 138. Diverse vormen van dijkbeschadigingen of dijkdoorbraken in Zeeuwsch Vlaanderen bij de stormramp van 1 februari 1953. De plaatsen zijn in fig. 133 aangegeven.

Aan de Elisabethpolder bij Breskens werd de kruin van de zeedijk ernstig aangetast (zie nr 3 van fig. 138); ca 100 m van de bekende Muralt-betonmuur werd weggeslagen. Aan de Scheldekade te Breskens waren op een aantal plaatsen geen schotbalken tussen de woningen aangebracht. Beide feiten waren voldoende om de polder, alsmede de laagstgelegen gedeelten van Breskens te overstromen. Dat was evenwel van korte duur want met zakken zand en grond werden de doorbraken voorlopig gedicht waardoor de polder en Breskens op 3 februari al weer watervrij konden zijn.

Bij Hoofdplaat kwam een stroomgat (zie nr 5 van fig. 138) tot ontwikkeling in de zgn. Voskaai ten westen van het dorp, waardoor een inlaag volstroomde. Om de uitschuring te beperken werd de vloedkom verkleind door aanleg van een noodbade. Daarna kon het stroomgat op 7 maart 1953 worden gedicht.

De overstroming van de Nieuw Neuzenpolder was ernstig. Aan de oostzijde waren drie bressen in de zeedijk geslagen. Door opkisting van de binnendijk konden de achterliggende polders voor overstroming worden gevrijwaard. Eén der dijkgaten ontwikkelde snel tot een stroomgeul, zodat in allerijl een inlaagkade werd aangelegd, die op 8 februari werd gesloten en uiteindelijk tot N.A.P. + 3,40 m werd verhoogd. Omdat de vloedkom hierdoor aanmerkelijk was verkleind, was de sluiting der dijkgaten na inbedrijfstelling van een perszuiger, reeds op 19 februari een feit. Het volledige herstel was op 1 september 1953 gereed.

Van het Uitwateringswaterschap Stoppeldijk was de Scheldedijk op twee plaatsen doorgebroken, (nrs 7 en 8 van fig. 138). De betonnen muur van de Muralt was op een aantal plaatsen weggeslagen. Stroomgaten ontstonden en veroorzaakten zandafzettingen in het uitwateringskanaal van Stoppeldijk. Het kanaal liep over met het gevolg dat de Ser Arendspolder volstroomde, vanwaar uit weer de Hooglandpolder en vervolgens de Rummersdijkpolder onder water kwamen te staan. Door de aldus ontstane situatie was de wachtsluis bij Kampen (in de N.W. hoek van de Stoppeldijkpolder) eerste waterkering geworden; de sluis werd daarom met zakken zand gedicht.

Nadat eerst de westelijke dijk van de Ser Arendspolder was hersteld, was de vloedkom drastisch verkleind. Alleen het gebied van het kanaal tussen het toenmalige gemaal Stoppeldijk en de sluis bij Kampen stond nog in open verbinding met de zee. De resterende dijkgaten konden op 23 en 24 maart 1953 worden gedicht door volspuiten met zand, waarvoor de desbetreffende zandzuiger zich tot ong. 600 m uit de zeedijk, een geul baande door het ca 4 km brede voorland, bekend als de Platen van Hulst. Het gehele herstel van de waterkering kwam op 21 november 1953 gereed.

Verder moesten ook in Oost Zeeuwsch Vlaanderen tal van ernstige en minder ernstige beschadigingen aan de dijken en aan andere waterkerende werken worden hersteld. Vermeld zij dat zowel in West- als in Oost Zeeuwsch Vlaanderen naast de vele burger- en militaire arbeidskrachten ook hulp is verleend door Belgische genietroepen ter sterkte van twee compagnieën (ca 475 man).

Wielen Van de vele dijkdoorbraken, die overstromingen tot gevolg hadden, zijn nog tal van littekens in het landschap terug te vinden in de vorm van

de zgn. wielen, welen of walen. Anderdeels zijn door de mens en door de zee vele sporen grondig uitgewist. Een ter plaatse van een aantal dijkdoorbraken verricht onderzoek heeft een zeker verband aangetoond tussen de plaats van doorbraak en de bodemgesteldheid.²⁶²) Dijkdoorbraken blijken vrijwel steeds te zijn opgetreden t.p.v. oude geulen of geulgebieden, die in de regel opgevuld zijn met het zgn. jonge zeezand, dat ook bij vallen een overheersende faktor vormt.

In Zeeuwsch Vlaanderen konden nog 43 wielen worden geregistreerd, waarvan de meeste (29) in het oostelijk deel zijn ontstaan. Enkele wielen hebben of hadden een eigennaam zoals het nog bestaande Biesputje en de voormalige Middelburgsche put, achtereenvolgens gelegen in het tracé van de Doopersdijk en in het tracé van de Middelburgsche dijk, tussen het Belgische Middelburg en het Nederlandse grensplaatsje Eede. De Doopersdijk is inmiddels grotendeels afgegraven en de Middelburgsche dijk (thans een weg) is ter plaatse van het wiel rechtgetrokken. De „Groote Put” is een wiel langs de scheidingsdijk tussen de Zachariaspolders 1e en 2e gedeelte ten noorden van IJzendijke.

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen kennen we „De Val”, in strijd tot de naam „een wiel”, restant van een dijkdoorbraak, ontstaan in de meest zuidelijke hoek van de Kleine Huysseenspolder bij één der stormvloedten in het begin van de vorige eeuw. Het wiel werd reeds genoemd in par. 1 van dit hoofdstuk onder vallen.

Het wiel „De Put” bij hoeve Steenbosch langs de Beosten Blijsche straat in de Beosten Blij Benoordenpolder ligt vermoedelijk in de zate van een voormalige zeedijk. In dezelfde omgeving, in de Kapellepolder ten noorden van Axel, liggen de zgn. „Ronde Putten”; dit was een wiel inmiddels gedempt met afval; de daar vroeger aanwezige ringdijk is geslecht.

Het Keizersputje aan de oostzijde van de Overslagpolder en de „Put van Waes” tussen Zuiddorpe en Overslag waren de meest zuidelijk gelegen wielen in Zeeuwsch Vlaanderen. Een ander bekend wiel in Oost Zeeuwsch Vlaanderen is het nog geheel intact zijnde Schaperswiel in de Schaperspolder bij Kloosterzande, zie fig. 139, p. 299. Voorts zijn in de fig. 140 en 141, p. 299 nog een tweetal naamloze wielen afgebeeld; ze leveren een waardevolle bijdrage tot natuurlijke aankleding van het landschap. Dit geldt voor de meeste wielen; helaas werden en worden sommige wielen gebruikt als stortplaats.

Naar aanleiding van een publikatie werd ons gewezen op de zgn. „Draaiput” in de Kompolder te Biervliet, waarop na demping tennisvelden zijn aangelegd en op de Clarapolderput die ca 3 km ten zuiden van Biervliet ligt; het vroegere „Witte Huis” een waterschapsgebouw genoemd

in par. 27 van hoofdstuk II stond tot 1966 bij laatstgenoemd wiel.²⁶³)

De omgeving van wielen en ook inlagen waren in voorgaande eeuwen dikwijls plaatsen waarbij of waarin woningen werden gebouwd. De in die inlagen gelegen of de bij die wielen behorende grond was meestal bouw- of weiland dat sterk in gebruikswaarde was gedaald en in die tijden aantrekkelijk om er een of meer arbeiderswoningen te bouwen. Op die manier zijn verschillende buurtschappen ontstaan; een voorbeeld is de hiervoor genoemde buurtschap „De Val”.

**Water-
standen**

Thans volgen enige gegevens van gemiddelde waterstanden en van waterstanden bij stormvloeden. Voor het hoofdwaarnemingsstation te Vlissingen en voor het station Terneuzen waar sinds 1862 de waterstanden zijn geregistreerd gelden momenteel onderstaande gemiddelde waterstanden:

Waterstanden in m t.o.v. N.A.P. (slotgemiddelde 71.0)				
getij	Vlissingen		Terneuzen	
	hoogwater	laagwater	hoogwater	laagwater
gem. springtij	+ 2,37	— 2,04	+ 2,54	— 2,15
gem. tij	+ 1,98	— 1,82	+ 2,18	— 1,92
gem. doodtij	+ 1,47	— 1,47	+ 1,68	— 1,57

Grenspeil Vlissingen 3,27 +; Terneuzen 3,55 +

Hoogst bekende waterstand: { Vlissingen 4,55 + } 1-2-1953.
 { Terneuzen 4,96 + }

Laagst bekende waterstand: Vlissingen 3,33 —; 31-1-1956.
 Terneuzen 3,50 —; 27-2-1941.
 Breskens 3,54 —; 4-3-1881.
 Walsoorden 3,67 —; 4-3-1881.

Sinds 1862 zijn te Vlissingen 18 × stormvloedstanden genoteerd hoger dan N.A.P. + 3,50 m. Die standen zijn met die van de overige stations langs de Zeeuwsvlaamse kust in onderstaande overzichtstaat vermeld.

Bovendien werd in de 10-jarige periode 1961-1970 te Vlissingen 47 × een waterstand genoteerd hoger dan N.A.P. + 3,00 m, met standen tussen + 3,22 m (in 1964) en + 3,73 m (in 1966). In die periode was 1963 een rustig jaar; de hoogste waterstand kwam in dat jaar te Vlissingen slechts tot N.A.P. + 2,80 m (op 6 oktober).

Wat de toekomstige hoogwater- en stormvloedstanden betreft zijn (volgens de overschrijdingslijnen van de hoogwaterstanden 1901-1950) voor het waarnemingsstation Terneuzen de onderstaande frequenties te verwachten:^{263a})

Waarnemings- station	Jaren en data van stormvloeden met een waterstand hoger dan N.A.P. + 3,50 m te Vlissingen																	
	20-12 1862	31-1 1877	23-12 1894	29-11 1897	31-12 1904	12-3 1906	14-1 1916	28-11 1928	23-11 1930	1-12 1936	26-1 1944	1-3 1949	1-2 1953	23-12 1954	21-3 1961	10-12 1965	16-11 1966	28-2 1967
Hoofdstation Vlissingen (1862)*	3.56	3.85	3.67	3.75	3.65	3.92	3.53	3.74	3.70	3.66	3.58	3.82	4.55	3.56	3.67	3.65	3.73	3.52
WEST ZEEUWSCH VLAANDEREN																		
Wielingen Cadzand (1876)	—	3.95	3.85	3.78	3.60	4.15	3.39	3.80	4.00	3.55	3.80	4.00	4.70	3.65	3.85	3.65	3.44	3.29
Breskens (1862)	3.31	—	3.81	3.80	—	4.15	3.61	3.80	3.87	3.80	3.75	3.95	4.80	3.55	3.75	3.70	3.75	3.50
Hoofdplaat (1868)	—	—	3.95	4.10	—	4.30	3.55	3.89	3.94	3.80	3.75	3.93	4.85**	3.70	3.86	3.90	3.90	3.70
OOST ZEEUWSCH VLAANDEREN																		
Terneuzen (1862)	3.58	4.08	3.94	3.97	3.85	4.27	3.95	4.00	4.13	3.90	3.87	4.07	4.96	3.86	3.96	3.95	4.03	3.81
Walsoorden (1861)	3.81	3.98	3.98	4.00	—	4.60	4.05	4.39	4.48	4.01	4.07	4.28	5.25	4.15	4.03	4.11	4.18	4.20
Hedwigpolder (1930)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4.17	4.37	4.42	5.43	4.30	—	—	—	—

* Jaar van aanvang der waarnemingen.

Te Cadzand is op 21 september 1966 een nieuw meetstation in werking gesteld, waarvan de gegevens in het gemaal „De Wielingen” worden geregistreerd.

** Volgens G. A. Nelissen, destijds Waterbouwkundig ambtenaar te Hoofdplaat, was de door hem waargenomen hoogste waterstand in 1953 te Hoofdplaat zelfs N.A.P. + 5,02 m (plaats van opneming achterin de toenmalige haven). Overigens is te Hoofdplaat meermalen een hogere waterstand waargenomen dan uit de standen van Breskens en Terneuzen zou zijn te verwachten (zie in de tabel 1894, 1897 en 1906).

Frequenties der te verwachten waterstanden bij Terneuzen.

waterstand in m + N.A.P.	frequentie	waterstand in m + N.A.P.	frequentie
2,50	65 × per jaar	4,25	1 × in 40 jaar
2,75	18 × per jaar	4,50	1 × in 80 jaar
3,00	4 × per jaar	4,75	1 × in 165 jaar
3,25	1¼ × per jaar	5,00	1 × in 400 jaar
3,55		5,25	1 × in 1000 jaar
(grenspeil)	1 × in 2 jaar	5,50	1 × in 2500 jaar
3,75	1 × in 7 jaar	5,75	1 × in 5600 jaar
4,00	1 × in 16½ jaar	6,00	1 × in 14000 jaar

Het zal duidelijk zijn dat dezelfde waterstanden voor elke plaats een andere frequentie hebben.

Dat ook bij betrekkelijk rustig weer (maar als gevolg van depressies elders) hoge waterstanden kunnen optreden, bleek op 29 september 1969. Er heerste toen een zware depressie in het noordelijk deel van de Noordzee; dat had in het deltagebied een zeldzaam natuurverschijnsel genoemd „zeebeer” tot gevolg. Een enorme watermassa was door bovengenoemde depressie in beweging gekomen en bewoog zich in de richting van de Noordzeekust. Het K.N.M.I. verwittigde de belanghebbende instanties; men hield rekening met een waterstandsverhoging van 2 m. Eer echter het tijdstip van hoogwater aangebroken was, had de „zeebeer” een groot deel aan kracht ingeboet en bereikte het water een stand van N.A.P. + 3,13 m te Vlissingen, dat was 0,75 m boven de stand, die op die dag normaal zou zijn opgetreden.

Verloren land

Na het overzicht der stormvloed door de eeuwen heen, laten we nog enkele bijzonderheden volgen van de belangrijkste onder water verdwenen Zeeuwsvlaamse gebieden, voor zover die niet reeds vermeld zijn in de hoofdstukken II en IV. In de huidige Westerscheldemond lagen destijds landen, die in de middeleeuwen bij stormvloed kwetsbaar bleken te zijn. Hun zeewaartse begrenzing(en) is (zijn) mede hierdoor slechts globaal aan te geven.

Schooneveld, Koezand, Waterdunen

Ongeveer 15 km ten noordwesten van de mond van het Zwin vindt men op de topografische kaart de naam „Droogte van Schooneveld”. In hoeverre deze „droogte” (er is bij laag water nog ca 5 m diepte) een aanwijziging zou kunnen zijn voor de plaats van het vroegere eiland Schooneveld laten we in het midden. Volgens Gottschalk behoeft aan het vroegere bestaan van dit eiland niet te worden getwijfeld evenmin als aan het bestaan van Koezand. Beide eilanden werden wel in één adem genoemd en soms als „legendarische eilanden” betiteld.²⁶⁴) Van één van de weinige

kaarten waarop enkele voormalige eilanden voorkomen is in fig 142 een fragment overgenomen. Hoewel figuratief getekend, geeft deze reconstructie toch een indruk van de toenmalige situatie.

Van Schooneveld is weinig of niets bekend. Dat een eiland Koezand heeft bestaan staat wel vast, het was van het meer bekende eiland Wulpen gescheiden door de zeearm Hedensee, in vele oorkonden genoemd als 'grens van Zeeland. In het begin van de 13e eeuw was Koezand nog onbedijkt. Gravin Johanna van Vlaanderen schonk de gronden in 1237 aan het hospitaal te Rijssel, dat het enige jaren later (in 1243) ter bedijking uitgaf aan een viertal personen.²⁶⁵) De bedijking ging niet van een leien dakje; toen ze eenmaal gelukt was, vergde het veel inspanning om het eiland te behouden. Later spreekt men van het eiland Wulpen-Koezand; dat zou er op kunnen wijzen dat de genoemde Hedensee verzand was.

Eén van de vroegere smalsteden in dat gebied van Vlaanderen was Waterdunen — nu genoemd „een vergeten stad in Zeeuwsch Vlaanderen”²⁶⁶) — en gelegen ten noorden van de eilanden Wulpen en Koezand. Volgens Gottschalk is Waterdunen ondergegaan bij de grote overstroming in de winter van 1375/76. Buntinx²⁶⁷) meent reeds lang daarvoor.

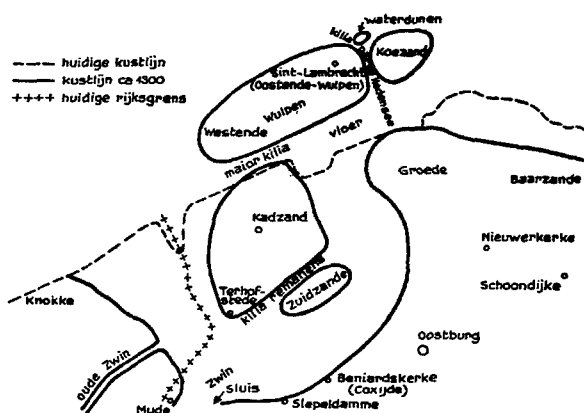

fig. 142. Fragment van de v.m. eilanden van Cadzand (volgens Buntinx).

Waterdunen was in de 13e eeuw als opwas in de mond van de Honte (Westerschelde) verrezen. In fig. 143 is de situatie geschetst. Nadat de smalstad, die tot het Brugse Vrije behoorde, was verdronken bleef de kerkparochie Waterdunen nog geruime tijd bestaan, maar ging waarschijnlijk bij de stormvloed van 1483 verloren.

In 1514 wordt het genoemde eiland Wulpen van dag tot dag al meer en meer bedreigd; „bereids vier dorpen en meer dan 400 gemeten lands „aan de zuidkust zijn door het water verslonden en in april 1518 was de „parochie van Wulpen geheel en al verdronken”.²⁶⁸) Het benoorden

**Eiland
Wulpen**

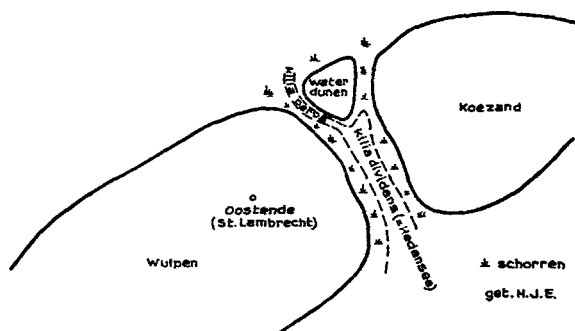

fig. 143. Situatie van Waterdunen geschetst (volgens Buntinx).

van Cadzand gelegen eiland bevatte vijf dorpen, waarvan bovengenoemde vier waarschijnlijk bij de stormvloed van 30 september 1514 verloren gingen; het vijfde dorp, genaamd Wulpen verging wellicht 24 november 1516, toen de parochie Wulpen „gheheel ende al verdroncken is”.²⁶⁹) Na de stormvloeden van 1530/32 deed het hospitaal van Rijssel veel moeite, de overstroomde landen van Wulpen weer droog te leggen, waarin men gedeeltelijk slaagde.²⁷⁰)

Voor het hospitaal van Rijssel bleven de uitgaven verre boven de opbrengsten zodat het behoud der dijkage niet meer aantrekkelijk was. Inmiddels veroorzaakte een stormvloed (1542?) opnieuw dijkdoorbraken en overstromingen.

In 1545 waren er nog plannen voor inpoldering van de Vloer — een geul die Wulpen van Cadzand en Groede scheidde — waardoor Wulpen met het vasteland zou worden verbonden. Door verzet van Brugge gingen deze plannen niet door. We kunnen wel zeggen dat dit het begin van het einde van het inmiddels reeds danig afgenomen eiland Wulpen was. „Toch rees het eiland, hoe ook verkleind, nog in 1552 uit zee op, met een „breed schorre aan den kant van Kadzand en een kerkdorp tegen den „noordelijken zeedijk”.²⁷¹) In 1570 werd het nogmaals sterk aangetast. Op de kaart van Pieter Pourbus (1571) omvat Wulpen nog een klein gebied; daarna moet het spoedig onder water zijn verdwenen evenals het eerder genoemde Koezand.

**Wulpen-
polder**

Het eiland Wulpen was verloren, maar een nieuwe Wulpenpolder verrees uit de zee. Het reeds eerder genoemde vaarwater „De Vloer” was nl. inmiddels verzand en ter plaatse ontstond een schor. Nadat reeds eerder enkele bedijkingen op dit schor waren uitgevoerd werd hier in 1637 een grote bedijking tot stand gebracht; het geheel verkreeg de naam Wulpenpolder. Maar het ging de Wulpenpolder al evenmin naar wens als het Wulpeneiland. Het werd één onafgebroken strijd tegen de golven en tegen de geldelijke zorgen. Overstroming had plaats in 1682; in 1715

KAART
 van de **Ouderklein-Stelle**
 die den KARASTER bekend
 onder **SECTIE B** der
EMEENTE HOEK
 uitgeg. ten jare 1866.

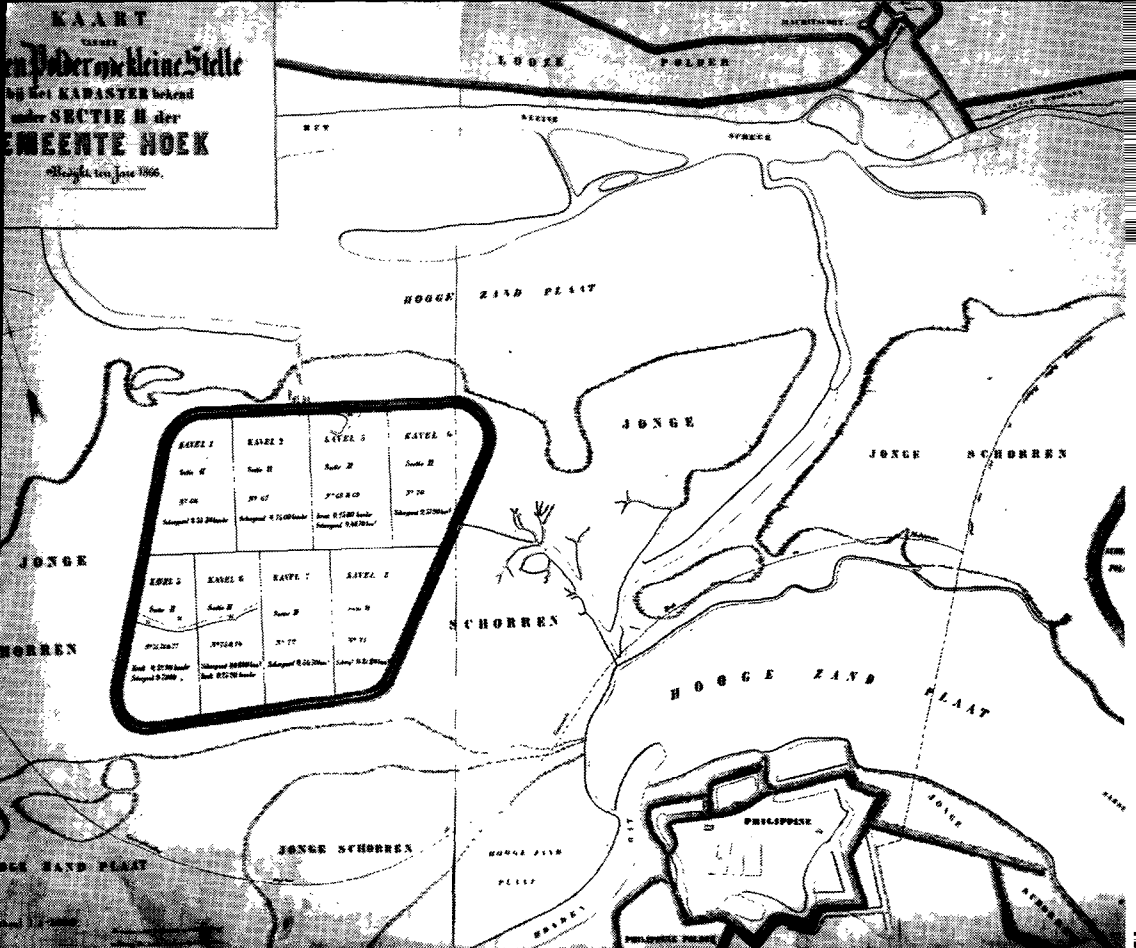
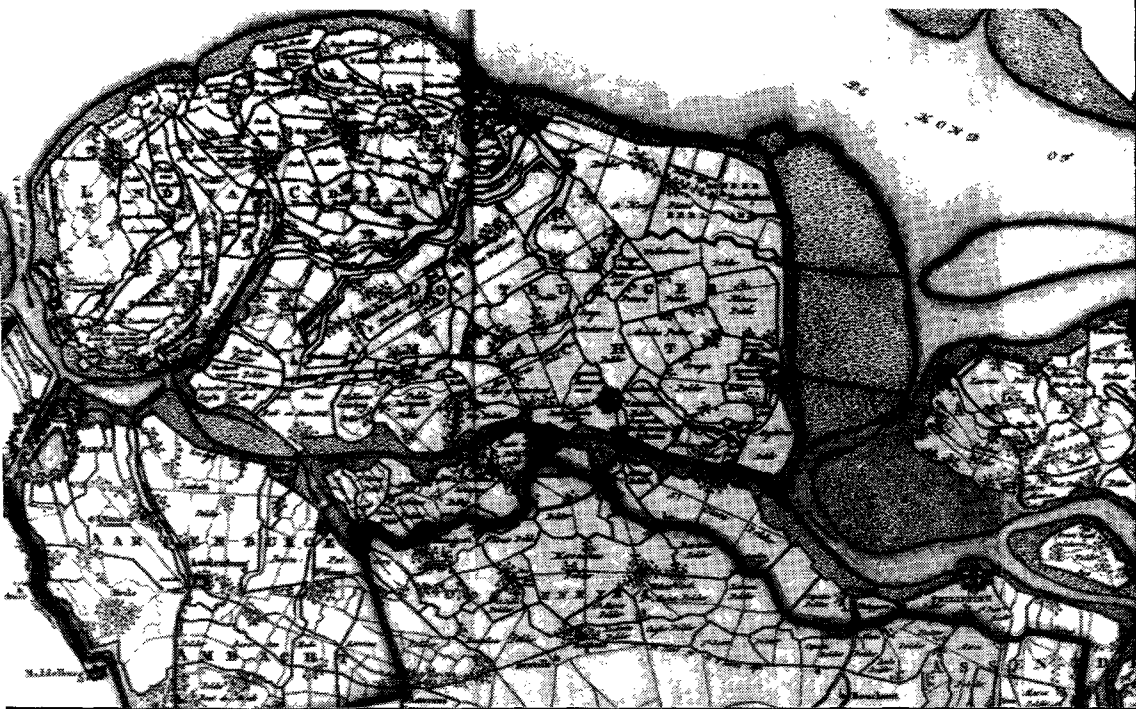

fig. 96. De Kleine Stellepolder in 1866 bedijkt in het Braakmangebied, opgemaakt door I. J. B. Wiecking.
Alg. Rijksarchief, Den Haag

fig. 99. De Ambachtsheerlijkheden in Staats-Vlaanderen (west. ged.), volgens conventie van 1664
 (fragment kaart midden 18e eeuw).

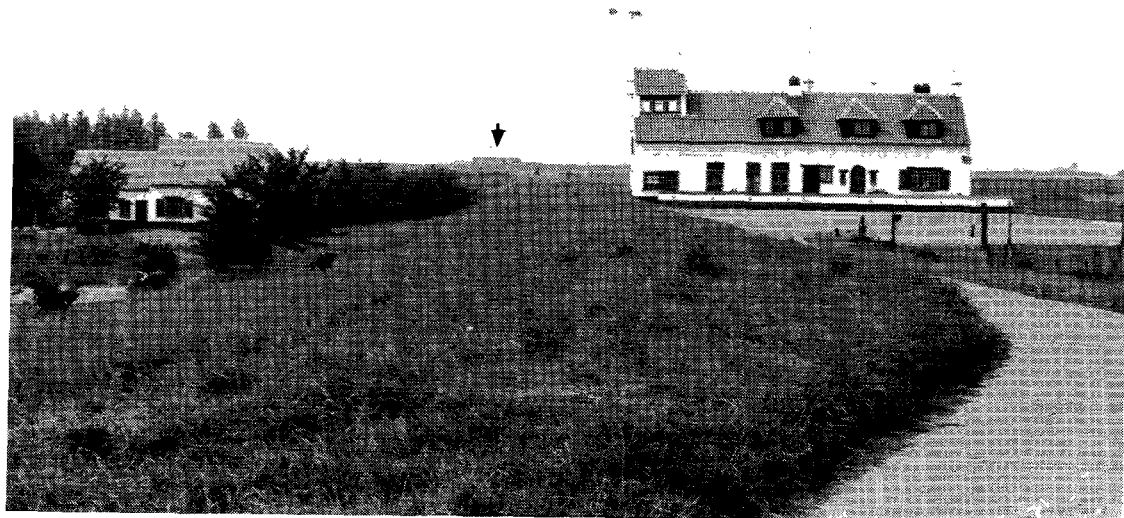

fig. 104.

„Paviljoen” buitendijks van de Hertogin Hedwigpolder langs de Schelde. Op de achtergrond (bij pijl) ziet men links van het gebouw één van de twee stellingen in Saafginge.

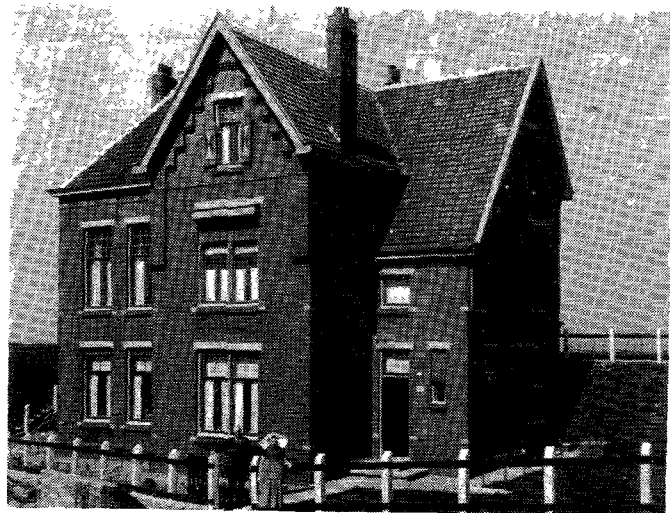

fig. 105.

Directiegebouw van de calamiteuze polders Margaretha c.a. gebouwd in 1918, gesloopt in 1969. Het stond aan de zeedijk bij het haventje aan de Griete te Zaamslag.

fig. 106.

Het waterschapsgebouw van het waterschap Het Vrije van Sluis te Oostburg dateert van 1950.

leed de Wulpenpolder „geduchte schade”²⁷²) en op de oudejaarsdag van 1720 werd „de polder aan alle zijden sterk beschadigd, zodanig dat op „het oosteinde een dijk gansch is doorgebroken, lager als het weiland, „zoodat het zeewater enige roeden lengte door de brake is in den polder „geloopen”.

Ofschoon subsidies werden verstrekt, ontheffingen en vrijstellingen van polderlasten werden verleend, leningen werden aangegaan en hulp van de omliggende polders (het meest van de Groedse Watering) werd verkregen, bleef de toestand précair.

Op een „Extra Ordinaire Vergadering van de stemhebbende ingelanden van den Wulpenpolder in de herberge de drie Koningen in der „Groede op 11 februari 1745” komt opnieuw de slechte toestand der dijken aan de orde. Door de stormvloed van december 1744 waren „de duinen afgenomen en weggespoeld tot bijna op 't Oude zeedijkje”; kostbare voorzieningen waren nodig.

Van de vele stormvloeden, die de Wulpenpolder teisterden was die van 1774 wel één der noodlottigste. Door het leggen van een inlaagdijk werd de oppervlakte aanmerkelijk verkleind. Aan de overige werken tot kering van het zeewater moesten grote sommen gelds worden besteed. Uit fig. 144, p. 300 blijkt de desolate toestand van de zee- en inlaagdijken van de Wulpenpolder in „8 floréal, an 5” (27 april 1797). Twee gebeurtenissen versnelden de ondergang, t.w. de Franse bezetting (1795-1814) en een ontstane twist tussen bestuur en ingelanden van de polder. De Fransen bekommerden zich niet om de zeekering. De ingelanden verweten het polderbestuur willekeurig optreden; het werd tijdens de Franse bezetting niet meer door een hoger gezag tot de orde geroepen. Onder die omstandigheden werden de toch al in slechte toestand verkerende polderwerken verder verwaarloosd.

Op 7 december 1797 brak dan ook de inlaagdijk door en werd de gehele Wulpenpolder „verzwolgen”.²⁷³) Na afloop der Franse bezetting werden de financiële aangelegenheden afgewikkeld. Bij de liquidatie bleek er een schuldenlast van bijna f 78000 te zijn. Het was als gewoonlijk een „roemloze ondergang”. Vele families hadden aanzienlijke verliezen geleden. Wanneer 100 jaar geleden in West Zeeuwsch Vlaanderen sprake was van de twijfelachtige rijkdom van een meisje, zei men: „ze heeft misschien obligatiën op Wulpen”.²⁷⁴)

Om een indruk te geven, hoe men bijna twee eeuwen geleden bij storm en ontij ijverde om ons polderland te behouden en hoe men reageerde als de strijd verloren was, laten we hieronder een afschrift volgen van een tweetal brieven, die in 1801 en 1802 per expresse zijn verzonden door Johannis Risseeuw te Zuidzande aan Jb. Hennequin te Sluis. De brieven hebben betrekking op de ondergang van de Zwartepolder en zijn letterlijk

**Zwarte
polder**

overgenomen. De situatie van de „Zwarte”polders is reeds in fig. 21 aangegeven.

D'Heer Jb. Hennequin
Op de kaay tot
Sluijs in Vlaanderen.

Mijn Heer, Waarde Vriend,

Heden dezend avond ontfang ik tijding van den dijkgraaf, Jsan Claerbout, waar hij mij onderrigt, dat ten langsten aanstaande Maandag, de voorhanden zijnde Materiaalen uijt het Nieuwenhooven, Nieuwvlietse Bosch en het kleyn Boschje van Jannis de Hullu, St Nicolaas zullen verwerkt zijn en derwijl den dringenden nood van den Zwartepolder, zoo zij nog al te behouden is, vordert, om zonder ophouden, daar aan te arbeijden en alle Materiaalen, de welke maar konnen bijeengebragt worden, daar aan te gebruijken, hij onderrigt mij verder, geïnformeerd te wezen, dat eerstdaags, in het Bosch van Retranchement, een particulier bosch, aankomende dhr Van der Beeke, zoude verkogt worden. En versoekt mij wijders, om per Expresse, zoo van het Een als andere Uwe kennes te geven en tevens U Ed. in het vrindelijke te versoeken, om de goedheid te willen hebben, om konde het wezen, consent van de heer van der Beeke te bekoomen, om een gedeelte van gemelde Bosch te mogen gebruijken voor gemelden Zwartepolder, te meer alzoo in dat Bosch, zeer veel gaarden zoude te vinden zijn, dewijl het hout niet Extra zwaar valt en waar aan nog wel het meeste gebrek zal komen.

Zoo het U Ed. beliefdde aan het verzoek van den dijkgraaf Claerbout te voldoen en het genoegen hadde bij d'heer van der Beeke te slaagen, Zoo zoude verder het verzoek zijn, dat d'heer van der Beeke, een persoon benoemd, wien hij Zulksbest vertrouwd om beneevens die geene, de welke de Maire der, onder wien het bosch gelegen is, van zijn zijde benoemen sal om te samen gemelde bosch hout te taxeeren. En was het mogelijk, schoon bijna te veel van Uwe ten allen tijde bereijdwillegheit gevergt, (om per Retourneerdende Expresse, dewelke nog tusschen beijden naar St Anna ter muijden moet) antwoord te mogen ontvangen, zoude den Dijkgraaf Claerbout en ons allen veel plaijsier doen en in staat stellen om oogenblikkelijk de noodige Maatregels in het werk te stellen, om gemelde Bosch hout te doen bearbeijden en vertransporteren.

Wat het vooruijtsigt van het behoud van genoemden polder aangaat zal geen onzer veel durven zeggen, het gedaane werk heeft wegens gebrek aan steen, veel te lijden, en door de gedeurige booze Zee en ruwe weder, gaat gedeurig de gronden van onder en van voor de bermen al langzaam gedeurig weg. En het beloop van het strand vermindert zoo zeer, dat indien door matiging van het Ruwe aanhoudent weder, zulks niet verandert, als het waare, het water maar pas van het onderwerk af zal gaan, indien ik eenig Respijt mogte hebben, zoo zal aanstaande week in Sluijs eens moeten weezen, en hoope U Ed. als dan mondelinge van alles te onderrigten, dan wij hebben gedeurig meer dan de handen vol om al het benoedigde te versorgen.

Intusschen U Ed: en familie wetende met verseekeringe van alle waare en opregte hoogachting, zoo noeme mij

Uw ed. dw. dienaar en Vriend
w.g. Johan's Risseeuw.

Z'zande, den
19 december 1801.

D'Heer Jb. Hennequin
Op de kaay tot
Sluijs in Vlaanderen.

Mijn Heer, Waarde Vriend,

Den Zwartepolder is verlooren, hedenmorgen omstreeks drie uren heeft den zelven door den voorbeeldeloosen hoogen vloed, moeten bezwijken, het is, niet dan met veel moeite en geweld van Menschen dat den tien hondert, nog tot heden behouden is, op een plaatse ter lengte van 5 à 6 roeden is het water over het dijkje, hetwelk den tien hondert en Zwartepolder van malkanderen scheijft, overgelopen, en het heultje aan de hofstede van Im de hullu, onder gemelde dijkje leggende, heeft onbegrijppelijke Arbeijd gekost, om digt te krijgen dan beijde dese gevaaren ben onder Gods hulp te boven

gekoomen, het water heeft in den Zwartten polder zoo hoog geweest dat op een kleinje voet na, den St Janspolder mede zoude ingeloopt zijn, waar op wij hebben geresolveerd, om tot dekking van dien polder, een kleine verhooging, ter lengte van 25 à 30 Roeden, aanstonds met alle mooglijke magt te maken, waar aan wij morgenochtend zullen beginnen, het kleen Loodijk polderken van zwager Abr. van Cruijnningen is mede volgelopen, hebbende het water op agt onderscheidene plaatsen over den zeedijk geslaagen, zoo dat er als waare geen enkelen voet gronds van het geheele polderken boven water is gebleeven, wij hebben (dank zij God) aan onse wateringten zoo veel tot heden ontdekt is, weijnig schade, ter uitzonderinge dat wij wederom veel zant verlooren hebben.

De Nieuwe Batterie is in zee gestort, ik hoope morgen alles in oogenschijn te gaan helpen nemen, alsoo dese dag zulks onmooglijk is geweest.

Men zegt mij, (dog staa voor geene waarheijt in) dat Groede ook bijna wederom is weg geweest, Breskens zoude zeeker wederom geheel geinundeert zijn, de Conservatie Shuis van Groede gesprongen en de Zee Sluys van Breskens zoo niet geheel weg, immers onherstelbaar ontramponneert zijn, het nieuw gemaakte werk aan de brugse vaard, is ook geheel weggespoeld.

Wij hebben steeds en hoopen verder, onder Gods Zegen, alles aan te wenden, dat geene, welk ons ampt en pligt vordert, om voor den Tien hondert en voor onse geheele wateringte, die middelen bij de hand te nemen en dat geene in het werk te stellen wat tot desselfs behoud nodig is. Uwe verseekerende dat in mij zelven in niets onbetuygt zal laten. Maar alles wat daar toe nodig is, zal helpen bevorderen.

Ik blijve in haast, dog met alle
oprechte hoogachtinge,
Mijnheer en Waarde Vriend,

Uwed. Dw. Dienaar en Vriend,
w.g. Johan's Risseeuw.²⁷⁵)

Z'zande,
22 januari 1802.

Ook aan Oud en Jong Breskens werden verliezen geleden. Ongeveer **Van
Breskens
tot
Saaftinge** een halve eeuw na de herdijking in 1610 was de aanval vanuit de Noordzee zwaar. Vele inlagen werden gelegd; de fig. 50/53 in hoofdstuk II geven enkele fasen van de situatie weer. Inlaagdijken, die vrijwel alle verloren gingen, werden gelegd in 1663-1670, 1672, 1675, 1678 en in 1681. Bij de stormvloed van 26 januari 1682 was de toestand kritiek; met een nieuwe inlaag werd het land voor totale ondergang behoed. Na de winter van 1690-1691, toen nog een deel van de Jong Breskenspolder verloren ging, is de situatie weinig meer veranderd.

Ten oosten van Breskens verdwenen verder veel inlagen langs de Zeeuwsvlaamse kust onder water; die verliezen kwamen reeds ter sprake in hoofdstuk II. De tegenwoordige en vroegere kustlijn voor het Braakmangebied is aangegeven in de eerder genoemde fig. 22 in hoofdstuk I. De oude vestingwerken van Terneuzen werden bij de stormvloed van 1682 voor een deel door het Scheldewater verzwolgen.²⁷⁶)

Tussen Ossensisse en Walsoorden verdronken delen van de Nijspolder, van de Molenpolder en van de Noorddijkpolder, alsmede in 1591 de gehele Nieuhofpolder (par. 13, hfdst. II). Oud Hontenissee bleef voor een groot deel buitendijks gebied, alleen de Kruispolder werd uit die verdronken landen herdijkt.

Eén der grootste overstromingen, die de lage landen teisterden, heeft

ons in het uiterste oosten van Zeeuwsch Vlaanderen het unieke schorrengebied van Saaftinge nagelaten (zie par. 1, hfdst. I). Het laatste gebied dat daar overstroomde was de polder van Namen, waarvan een kaart is gereproduceerd in fig. 145, p. 300; die polder verdween in 1715 onder water. Het in die polder gelegen Namen was een welvarende plaats. Volgens een legende zou de ondergang reeds lang voorspeld zijn door een zeemeermin, die uit een waterput in Namen opdook; dit verhaal vertoont grote overeenkomst met het bekende verhaal van de zeemeerman, die uit de Oosterschelde opdook en de ondergang van Westenschouwen zou hebben voorspeld.²⁷⁷)

§ 3. MILITAIRE INUNDATIES.

Vroegere inundaties

De geschiedenis heeft geleerd dat in de lage landen oorlog en inundatie vaak samengaan. In 1385 tijdens de 100-jarige oorlog (een reeks van oorlogen tussen Frankrijk en Engeland in de periode 1337-1453) waarbij Philips IV de Schone ijverde voor onderwerping van Vlaanderen, waar de bloeiende lakenindustrie economisch op Engeland was georiënteerd, vielen de Fransen en Engelsen Vlaanderen binnen en bezetten ook de poldergebieden onder Oostburg en IJzendijke. Hoewel bij die gelegenheid de dijken niet werden doorgestoken werd het land toch geïnundeerd; door die bezetting bleef het land braak liggen en werden de dijken verwaarloosd; de stormen zorgden wel voor de rest.

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen liet Arnoud Janssoone in datzelfde jaar wel een zeedijk bij Ossensisse doorsteken, om zich tegen de aanvallen van de Gentenaren te beveiligen. De omliggende landen liepen onder water en werden eerst in 1467 door Joannes Crabbe, abt van de Duinen, drooggelegd.²⁷⁸)

Toen de hertog van Gloucester in 1436 met zijn legers het Vlaamse land binnentrok en een Engelse vloot haar ankers uitwierp in het Zwin was het leed niet te overzien. Niet alleen volgden plundering en brandstichting door de vijand, de stad Sluis liet bovendien voor haar verdediging een aantal dijken doorsteken, waardoor vele landerijen onderwaterliepen en „bezouten” werden.²⁷⁹)

Het is ons uit diverse beschrijvingen wel opgevallen, dat toentertijd toch ook al met „schaderegelingen” werd gewerkt. Zo gaf de abdijs van St Baaf, na de ramp, die de Engelsen in 1436 veroorzaakt hadden, aan een landmeter opdracht, de schade aan de landerijen (en gewassen) op te meten. De schaderegeling bestond in dergelijke gevallen dan veelal uit kwijtschelding der pachtgelden en van de tienden voor één of meer jaren.

Ook in later eeuwen werden in oorlogsjaren telkens dijken doorgestoken. We zullen ons wat dit betreft in hoofdzaak beperken tot de

80-jarige oorlog, toen wel een maximum aan militaire inundaties werd bereikt.

In 1583 werden de dijken bij Sluis doorgestoken waardoor het Lapschuursche Gat doordrong tot Heille; de Zanddijk bij Heille brak in 1591 door, zodat het zeewater het Vlaamse Middelburg bereikte (zie fig. 13). In 1585 staken de inwoners van Groede zelf de dijken van de Groedse watering door om daardoor de vijand te keren. De Spanjaarden hadden nl. Sluis weer in handen gekregen en wilden nu verder oprukken naar het oosten. Tussen 1583 en 1600 werd het merendeel van West en Oost Zeeuwsch Vlaanderen, hetzij door de Spanjaarden, hetzij op last van de Prins van Oranje, onder water gezet.

Volgens een instructie van de Prins van 31 juli 1584 werd besloten om de dijken bij Buucksgate (halfweg de Landdijk Terneuzen-Bouchaute), bij Terneuzen en 't Sas of elders door te steken in verband met de benarde positie van Gent. Tevens werd macht gegeven ook die dijken door te steken, die dienden „tot gherieve, commodityt ende beschermenisse der stadt Antwerpen ende omliggende quartieren”²⁸⁰) ten einde zoveel mogelijk de vijand te hinderen.

Uit een ordonnantie van Filips II van 23 september 1585 is bekend dat het Saaftinge, voor zover al niet door stormvloed en geteisterd, en Hulster Ambacht niet beter verging. De gaten in de dijken waren van een dergelijke diepte en grootte, dat zij onherstelbaar werden geacht. O.a. werd het voorlopig het beste geacht „de Vranckendijkpolder en Grauwe „te verzekeren, om de toegang tot de polder Namen en tot de overgebleven „dijkage van Saaftingen te behouden”²⁸¹)

In 1596 moesten de polders Absdale, Clinge en Kieldrecht het ontgelden toen de Staatse troepen het in 1591 door Prins Maurits veroverde Hulst wilden verdedigen door een waterlinie. De Absdalepolder onderging dat lot nog een keer in 1672 om de Fransen tegen te houden.

De eeuwen door is het water een middel geweest om in oorlogstijd of bij oorlogsgevaar een verdedigingslinie aan te leggen. Zoals uit het voorgaande is gebleken is vooral in de 80-jarige oorlog daar bv. in Staats Vlaanderen veel gebruik van gemaakt. Door vriend en vijand werden, hetzij ter verdediging van bepaalde streken, hetzij om de weerstand van de bevolking te breken, dijken doorgestoken. Later werden meer door-dachte waterlinies aangelegd. Zo had kapitein Wiltschut in 1735 de Passageule laten doorgraven naar de Braakman, waarmee een doorgaande waterlinie was verkregen tussen Zwin en Braakman. De beroeringen van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) waren nog maar enkele tientallen jaren achter de rug of er was weer oorlogsdreiging. Keizer Joseph II van Oostenrijk, die heer was van de Zuidelijke Nederlanden, wilde ontruiming van de barrièresteden en openstelling van de Schelde

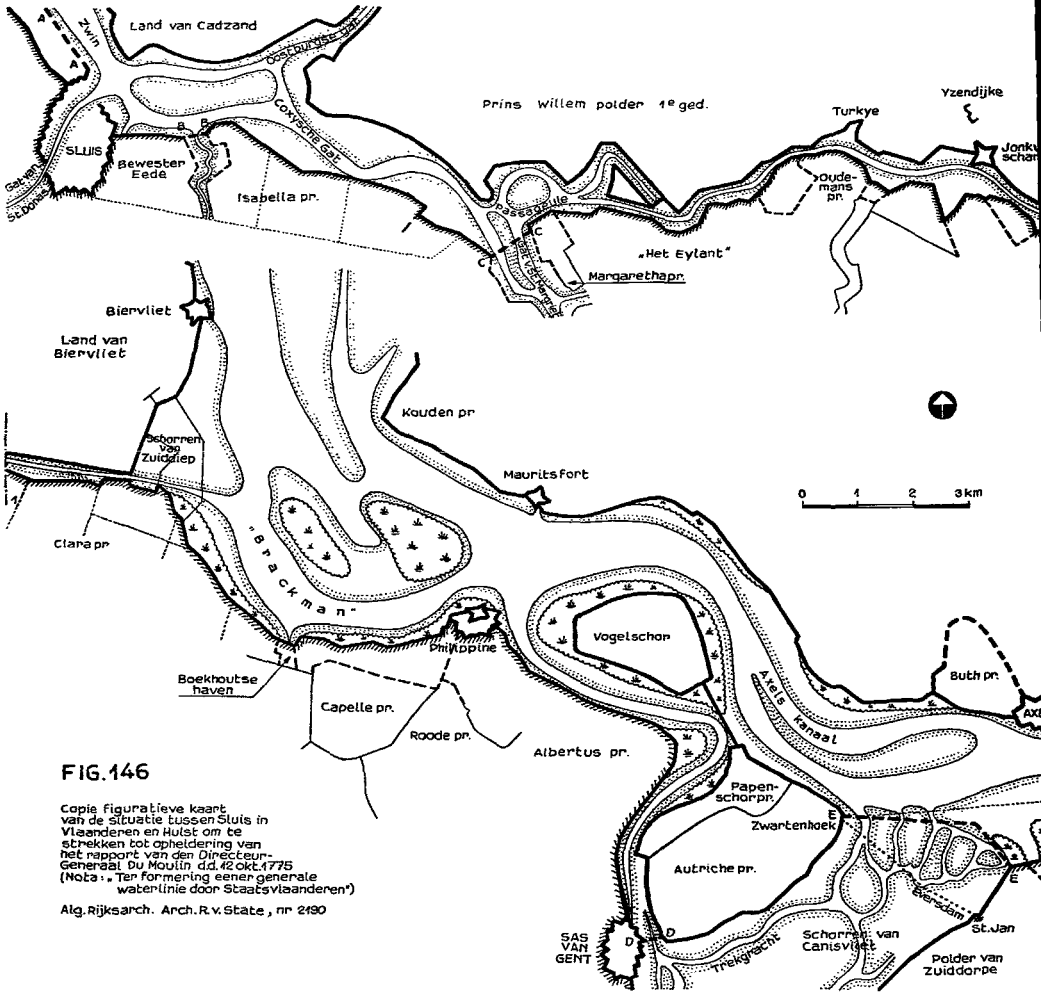
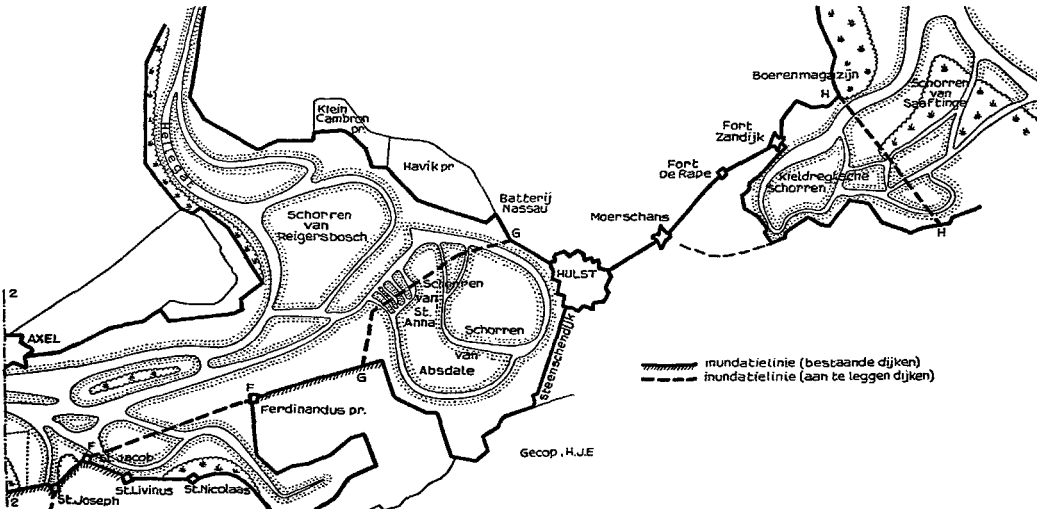

FIG.146

Copie figuratieve kaart van de situatie tussen Sluis in Vlaanderen en Hulst om te strekken tot opheldering van het rapport van den Directeur-Generaal Du Moulin d.d. 42 okt. 1775 (Nota: „Ter formering eener generale waterlinie door Staatsvlaanderen“)

Atg. Rijksarch. Arch. R.v. State, nr 2190

— mundaetielinie (bestaende dijken)
 - - - mundaetielinie (aan te leggen dijken)

om de handel en scheepvaart op Antwerpen te gerieven. Het was bij deze oorlogsdreiging dat een deel van Hulster Ambacht werd geïnundeerd.²⁸²) Voorts verscheen in 1775 een rapport van de directeur-generaal Du Moulin: „Ter formering eener generale waterlinie door Staatsvlaanderen”. Het kwam er bij dat plan in feite op neer dat Staats Vlaanderen van west naar oost in een noordelijk en een zuidelijk deel werd gescheiden. De scheiding werd gevormd door de wateren: Zwin-Coxysche Gat-Passageule-Braakman om in Oost (Zeeuwsch) Vlaanderen via het Axelse Gat (of Axelskanaal) en het daarop aansluitende geulenstelsel door het Hellegat verbinding met de Westerschelde te krijgen. In fig. 146 is die ge-projecteerde linie aangegeven.

De jongste militaire inundaties dateren uit de tweede wereldoorlog. Op 14 februari 1944 zetten de Duitsers het gemaal te Biervliet stop met de bedoeling het gebied rond Biervliet te inunderen. Ook alle sluizen en duikers rond Biervliet moesten worden gedicht. De havenmeester van de Koninginnehaven had de sluisdeuren echter zo gespalkt, dat bij gunstig tij des nachts toch nog water door de sluis van de Koninginnepolder geloosd kon worden.²⁸³) Mede ten gevolge van de hoge ligging der gronden kon de bezetter het beoogde doel niet bereiken en werden gemaal en sluizen weer in werking gesteld. De Clarapolder werd voor een deel geïnundeerd vanuit België, omdat daar de gehele grensstreek onder water stond. Door toestemming voor aanleg van een 1 km lange kade bleef de rest van de Clarapolder droog.

**De
jongste
inundaties**

Een poging tot onderwaterzetting in de omgeving van Aardenburg had meer succes. Het peil van het Leopoldkanaal in België was opgezet, zodat veel water ons land binnendrong en in april 1944 de terreinen z.o., z. en z.w. van Aardenburg blank stonden. Eind mei 1944 gelukte het ook nog een deel van het gebied z.o. van IJzendijke te inunderen. In september 1944 werden de inundaties in West Zeeuwsch Vlaanderen aanmerkelijk uitgebreid. Aanvankelijke plannen om de inundaties nog verder uit te breiden liet men varen, aangezien bij doorvoering daarvan o.m. de bunkercomplexen bij Oostburg, gelegen op maaiveldhoogte, onder water zouden komen te staan.

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen trachtten de Duitsers in maart 1944 door stopzetting van de waterlozing een aantal polders met zoet water te inunderen. De polders kwamen slechts dras te staan, zodat men dit plan liet varen. Het inundatiegebied om Hulst werd uitgebreid tot ten zuiden van Axel. Via een duiker gemaakt aan de Axelse Sassing werd zoet water ingelaten uit het kanaal Terneuzen-Sas van Gent. Het kanaalpeil van N.A.P. + 2,13 m kon door aanvoer van water uit de Boven Schelde opgezet worden zodat het door de Duitsers opgegeven inundatiepeil van N.A.P. + 1,20 m werd bereikt. Behalve het radiopeilstation in de polder

Klein Kieldrecht, dat moest worden afgebroken, ondervonden de verdedigingswerken van de Duitse Wehrmacht geen wateroverlast.

In begin september 1944 werden delen van de Melopolder, de Alsteinpolder en van het waterschap Willem Hendriks met zout water en ten zuiden van de Braakman een deel van de Kleine Isabellapolder nog met zoet water geïnundeerd.

Totaal is in Zeeland door de Duitsers ca 53000 ha geïnundeerd, waarvan ca 15000 ha als gevolg van onbeheerste inundatie (overstromingen).²⁸⁴⁾

* *
*

fig. 113.

Overzicht oever- en dijkwal van 10 juni 1964 aan de calamiteuze Hoofdplaatpolder in de omgeving van de buurtschap Nummer Eén. Op de achtergrond (rechts boven) de kranen van de werf „De Schelde” te Vlissingen.

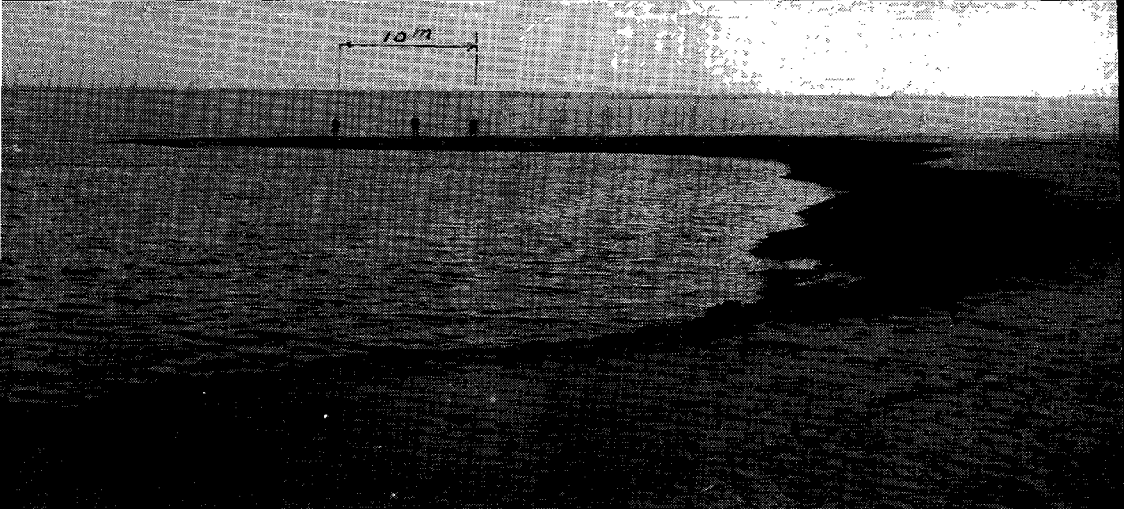

fig. 112.

Oeverval van 1 november 1929 aan de calamiteuze Hoofdplaatpolder bij de buurtschap Nummer Eén. Voor situatie zie fig. 111

Foto: G. A. Nelissen

fig. 116.

Oeverval van 26 april 1959 aan de calamiteuze Thomaespolder (tussen Hoofdplaat en Terneuzen) daags na het optreden. Ongeveer 20.000 m² grond vloeide in de rivier; de diepte was NAP -10 meter. Na enkele jaren was de ontstane kom weer dichtgeslibd. Voor situatie zie fig. 115.

Foto: Q. A. v. d. Linde te Hoek

fig. 114.

Detail van de oever- en dijkval van 10 juni 1964 aan de calamiteuze Hoofdplaatpolder.

Foto: Rijkswaterstaat

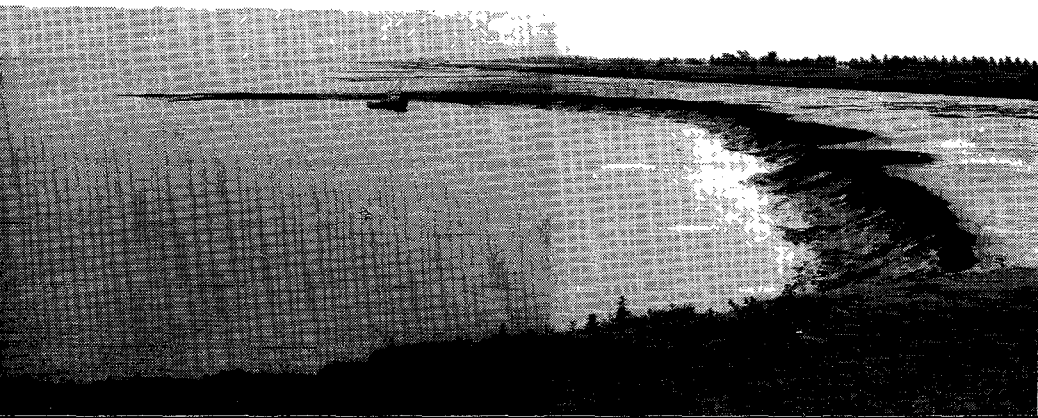

fig. 123.

Oeverafschuiving van 2 mei 1961 aan de Nol van Ossensisse. De persleiding ten behoeve van het zandsputten voor de dijkverzwaring brak af. Voor situatie zie fig. 122.

Foto: G. v. d. Waate Axel

fig. 124.

Kunstmatig in beweging gebrachte zandlagen („miniatuurval“) worden ter plaatse in het krekengebied van Saaftinge geobserveerd. (1967).

fig. 128.

Schelpenrug langs de Middelpaalt tegenover Terneuzen in 1959. In 1961 was de rivier op dezelfde plaats 10 m diep als gevolg van een daar ontstane plaatval. Voor situatie zie fig. 127.

fig. 129.

West Zeeuwsch Vlaanderen tijdens de 80-jarige oorlog omstreeks 1600. Biervliet was een eiland; vele gebieden zoals de omgeving van Schoondijke en Groede waren toen overstromd.

IV. ZEEUWSCH VLAANDEREN.

— Verdediging tegen het water —

§ 1. DAMMEN EN DIJKEN

Het Zeeuwsvlaamse polderland telt ongeveer evenveel polders (315) Algemeen als de overige Zeeuwse poldergebieden tezamen (320). Het is dus begrijpelijk dat naar verhouding door de Zeeuwsvlaamse dijken en (geulafsluitende) dammen een stevig aantal kilometers in beslag worden genomen. Het afdammen van geulen was eertijds in de Rijn-Maas-Scheldedelta, één van de eerste activiteiten om landwinst te bevorderen, waarmee tevens de veiligheid van bestaande polders werd vergroot. Het is overigens bekend dat landaanwinning uitsluitend voor landbouwdoeleinden het laatste decennium veel van haar aantrekkelijkheid heeft verloren. Afdammingen (deltadammen) geschieden tegenwoordig in hoofdzaak uit veiligheidsoverwegingen, terwijl bedijkingen thans meermalen plaatsvinden voor industriële doeleinden (jongste bedijking in het Sloe en het buiten Zeeland gelegen Euro-poortgebied e.d.).

Hoe het ook zij, in voorgaande eeuwen begon landaanwinning meestal eenvoudig, nl. met het leggen van zgn. schapendammen in de schorkreken. Het beweiden der schorren met schapen was nl. de eerste exploitatie van een dergelijk gebied. Deze schapendammen waren allereerst verbindingsdammen. In een volgende fase ging men over tot het bedijken van op- en aanwassen; de zo gewonnen landen stonden daarna weer bloot aan overstromingen en werden daarna al dan niet herdijkt. Zo was na verloop van tijd menig eiland ontstaan; in de derde fase ging men over tot de aanleg van waterkerende dammen tussen eilanden, weer in eerste aanleg met het oog op de verbindingen, maar nu voor mensen en voor transport van vee, goederen enz. Speciaal in het v.m. Staats Vlaanderen zijn die afdammings- en bedijkingsactiviteiten meermalen doorkruist door oorlogsinundaties, wat in de voorgaande hoofdstukken uitvoerig ter sprake is gekomen.

Toen Wiltschut²⁸⁵) in 1735 „de Linie” geul ten zuidoosten van IJzendijke had laten graven als verlengstuk van de Passageule, vormde deze geul een verbinding tussen Zwin en Braakman. Dat duurde tot 1786 toen de geul ten zuiden van Biervliet werd afgedamd door aanleg van de zgn. Kapitale Dam (fig. 57). Nadat in 1788 de Passageule ong. 15 km meer westelijk (t.z. van Oostburg) eveneens werd afgesloten door aanleg van

Dammen in
Passagenle
en Zwin

de zgn. Bakkersdam (fig. 49) werd in laatstgenoemde dam voor de afwatering tevens een zeesluis gebouwd, die dienst deed tot 1807.

Bovendien werd in 1788 uit defensie-oogpunt in de Kapitale Dam een inundatiesluis gebouwd om inundatie van het aangrenzende gebied te vergemakkelijken. De inundatiesluis, die tot 1794 d.m.v. verschaningen was versterkt kwam daarna al spoedig te vervallen. In de dam, die alleen nog een waterkerende functie behield, werd in 1807 een uitwateringssluis gebouwd, die tot 1875 dienst heeft gedaan. Zowel de Kapitale als de Bakkersdam leveren thans, als prachtig beplante dijken, een bijdrage aan de stoffering van het landschap, zie fig. 147, p. 317.

Met de afdamming van de Passageule had de verbinding te water tussen Zwin en Westerschelde via de Passageule en de Braakman opgehouden te bestaan en was het voormalige zich van Cadzand tot Biervliet uitstrekkende eiland met het vasteland van Vlaanderen verbonden. Dit had tot gevolg dat aan de westzijde van de Bakkersdam, de aanslibbing in sneller tempo ging verlopen. Spoedig kon een aantal bedijkingen worden uitgevoerd, die in wezen niets anders waren dan verdere afdammingen (inpolderingen) van Passageule, Coxysche Gat en Zwin. Het begon in 1805 met de Austerlitzpolder (nr 136) door aanleg van de „Austerlitzedam”, daarna volgde in 1807 de Sophiapolder (nr 137) met de „Sophiadam” en in 1827 de Diomedepolder (nr 138) met de „Diomededam”. Ondertussen was in 1813 het Aardenburgse Havenkanaal aan de noordzijde afgedamd (zie par. 10, hfdst. II).

De eerste Zwindam werd gelegd in 1864 ten noorden van Sluis (Zwinpolder), waarna in 1873 ten noorden van Retranchement een internationale Zwindam tot stand kwam (Willem Leopoldpolder). Deze ca 1,6 km lange en jongste Zwindam heeft de stormramp van 1953 goed doorstaan. In 1958/59 werd het Nederlandse gedeelte van die dam tot Deltasterkte verzaard waarbij het dijkgedeelte langs het Uitwateringskanaal zeewaarts werd verschoven. Verzwaring en verhoging van het Belgische gedeelte volgde enige tijd later.

Ondertussen was ook nog een algehele afdamming van het Zwin d.m.v. een zanddam aan de orde geweest. De geul waardoor het Zwin bij vloed gevuld en bij eb geleidigd werd stroomde nl. in 1949 vlak langs de waterkerende duinen op Nederlands gebied zodat aantasting van het duin gevreesd werd. Daarom werd op initiatief van het waterschap Het Vrije van Sluis de geul in 1949 door een lage zanddam afgesloten. Deze afsluiting ontmoette bezwaren vooral van Belgische zijde i.v.m. de zoutwaterflora en fauna in het Zwin (o.a. van graaf L. Lippens, destijds burgemeester van Knokke, die voor een groot deel eigendomsrechten op het Zwin kon laten gelden).

Na overleg tussen Belgische en Nederlandse instanties (Internationale Zwincommissie) werd in 1951 op de Rijksgrens in het Zwin een nieuwe geul door de plaatselijk zeer lage duintjes gegraven, zodat de getijwerking weer regelmatig kon plaatsvinden. Onder invloed van de meest heersende windrichting verplaatste de geul zich echter in oostelijke richting door het strand. Om aantasting van de duinvoet te voorkomen moest de geul meermalen (1957, 1959, 1962 en in 1965) worden teruggebracht. Dat geschiedde dan door met twee bulldozers de oude geul dicht te schuiven en een nieuwe geul te graven.

Ook in het land van Groede zijn een serie dammen aangelegd. In 1585 was de Oude Yvewatering overstroomd, omdat de burgers van Groede zelf de dijken hadden doorgestoken om zo de vijand te weerstaan. Volgens De Hullu²⁸⁶) moeten we aannemen dat toen het Nieuwerhavensche Gat is ontstaan. Die geul begon haar loop ongeveer 3 km ten zuidoosten van Breskens en stroomde langs Schoondijke naar het Zwarte Gat (Marolleput, zie fig. 47) met bij Scherpbier een aftakking naar Oostburg. Ze heeft aanvankelijk dienst gedaan als vaarwater voor binnenschippers om van de Westerschelde bij Breskens naar Oostburg, Aardenburg en Sluis te varen. Aangezien aan de westzijde via het Zwin bij Sluis ook een verbinding met de Westerschelde bestond, stroomde het vloedwater van drie zijden toe; twee van die stromen kwamen ongeveer bij Marolleput samen, waar dan ook een wantij was en een drempel werd gevormd. Reeds in 1619 konden de schepen daar niet meer passeren, terwijl in 1641 bij Scherpbier dezelfde moeilijkheden ontstonden. Men drong aan op verbetering van de vaarweg, maar eerst bij octrooi van 22 april 1650 werd door de Staten-Generaal aan de bedijkers van de Generale Prins Willempolder opgedragen:

„ten behoeve van de schipperij een kanaal te delven van den hoek van den Oranjepolder, d.i. van bij Sasput af tot aan Scherpbier en van hier achter de stad Oostburg „om door het Groote Gat tot in de Boomkreek, die men zou moeten uitdiepen en zoo „verder op tot in het toenmalige Gat van Coxyde” (de tegenwoordige Sophiapolder).

Het kanaal — de Schoondijksche Vaart — werd toen weldra gegraven langs de binnenzijde van de dijk van de Prins Willempolder (fig. 47). Aan de oostzijde, bij Sasput, werd een schutsluis gebouwd evenals bij de zgn. Hans Vrieseschans aan de Oostburgsche Brug. Deze oplossing was echter niet van lange duur: de sluis bij Sasput deed ongeveer vanaf 1675 alleen nog dienst als suatiesluis; de sluis bij Hans Vrieseschans werd in 1691 gesloopt.²⁸⁷)

Over het Nieuwerhavensche Gat werd in 1694 bij Schoondijke een brug gelegd ter vervanging van het bestaande veer. Eerst in 1739 werd de brug vervangen door een dam — de Schoondijksche dam —, waaraan de Damstraat, die men het dorp Schoondijke vanuit Breskens binnenkomend

De „Groesche” dammen c.a.

passeert, haar naam ontleent (zie fig. 47). In hetzelfde jaar 1739 werd bij Scherpbier ook een dam over de geul gelegd. Het tussen de dammen gelegen deel werd gebruikt als spuiboezem voor de afwatering van Groede waarvoor in de dam bij Scherpbier een spuisluis werd gebouwd. De doorgaande verbinding: Zwin-Coxysche Gat-Nieuwerhavensche Gat had daarmee afgedaan. De overige afdammingen in dit gebied resulteerden in het ontstaan van een aantal polders, die zijn behandeld in par. 7 van hoofdstuk II. Het Groote Gat bij Oostburg werd afgedamd in 1652 met de zgn. „Groote dam” (fig. 49).

Andere dammen

In 1700 werd het land van Biervliet met IJzendijke verbonden door aanleg van een dam, de nu zgn. „Nieuwe dijk” tussen IJzendijke en de Amaliapolder. In 1740 volgde aanleg van een tweede dam tussen de Manteaupolder en de St Pieterspolder (fig. 57) waarmee tevens de Zachariaspolder 1e ged. was bedijkt.

De Eiland- en Brandkreekpolder, die voorkomt op fig. 54, p. 94, ontstond in 1711 door afdamming van de deels gegraven Brandkreek.

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen werden de voormalige eilanden en eilandjes eveneens door dammen met het vasteland van Vlaanderen verbonden. Zo werd het eiland van Axel en Zaamslag in 1790 met het zuiden van Vlaanderen verbonden door aanleg van de Sasdijk (westzijde) en van de Derde Verkorting (oostzijde), resp. ten zuidwesten en zuidoosten van Axel, beide aangegeven op fig. 79, p. 186.

Het land van Hulst werd met het land van Axel verbonden door aanleg van diverse dammen door het Hellegat, gepaard gaande met inpolderingen tussen 1789 en 1926 (fig. 37).

De Oost- en West Vogelpolders werden in 1615 van het buitenwater afgesloten door een dam bij Kampen en een dam bij Eeknisse (hfdst. II, par. 14).

Alle dammen hebben, in meerdere of mindere mate, bijgedragen om de eilanden en eilandjes van het Zeeuwsvlaamse gebied onderling en met het vasteland van Vlaanderen te verbinden. Tenslotte bleven alleen over het Land van Saaftinge, zeer omvangrijk schorregebied en de Westerschelde, zeearm en scheiding met de noordelijk daarvan gelegen gebieden.

Dijken

Vóór 1952 toen de Braakmanpolder nog niet was bedijkt, bezat Zeeuwsch Vlaanderen ruim 113 km hoofdwaterkeringen, waarvan in fig. 148, p. 317 een fragment is afgebeeld; tussen Cadzand en Breskens waren enige km's zeedijk onder het duinzand gestoven. De zeedijken van Zeeuwsch Vlaanderen waren vóór de ramp van 1953 gemiddeld relatief zwaarder dan de overige Zeeuwse zeedijken;²⁸⁸) bovendien werd door een aantal factoren, genoemd in onderstaande vergelijkingsstaat, het waterkerend vermogen verhoogd. Zo werd o.a. een relatief grotere lengte

zeedijk beschermd door voorland waarbij het verdronken Land van Saaf-tinge en tot 1952 het Baakmangebied een rol speelden.

Vergelijkende analyse tussen de Zeeuwsvlaamse en de overige zeedijken in Zeeland.

aanwezige factoren	bij dijken in Z. Vlaanderen	bij dijken in Zeeland	verschil
beschermd voorland boven H.W.	39%	24%	+ 15%
buitenberm boven S.V.	45%	30%	+ 15%
buitenberm beneden S.V.	19%	34%	- 15%
verdedigd tot boven S.V.	27%	26%	+ 1%
verdedigd tot boven H.W.	63%	72%	- 9%
verdedigd	67%	75%	- 8%
bebouwde dijk	2%	2%	0
betonmuren	9%	25%	- 16%
kruin 1,50 m of breder	76%	57%	+ 19%
weg op de kruin	2%	8%	- 6%
weg op binnenberm	19%	10%	+ 9%

H.W. = hoogwater; S.V. = stormvloedpeil = grenspeil (1 × per 2 jaar).
Gegevens ontleend aan.²⁸⁹⁾

Van de ongeveer 800 km dijken in Zeeuwsch Vlaanderen doet thans **Delta-
dijken** ong. 80 km lengte dienst als eerste waterkering (de wakers), waarvan tussen Cadzand en Breskens enkele km onder het duinzand zijn gestoven. Naar bekend moeten in het kader van de Deltawet alle eerste waterkeringen, waaronder ook die langs de Westerschelde, op zgn. deltahoogte gebracht worden. De nieuwe dijkhoogten voor de Zeeuwsvlaamse dijken werden bepaald, met als basisgegevens een te verwachten superstormvloed, die te Vlissingen een hoogte van N.A.P. + 5,50 m zou kunnen bereiken, dat is 0,95 m hoger dan de stormvloedstand van 1953 te Vlissingen. In deel III (p. 248/249) is een en ander over de berekening van het profiel van een Deltadijk meegedeeld; uitvoerige beschouwingen over de berekeningswijze treft men aan in één van de jongste studierapporten van de Rijkswaterstaat over deze materie.²⁹⁰⁾ De daarin gegeven definitie over Deltadijken luidt: wanneer een zeedijk in Zeeland een superstormvloed met een overschrijdingsfrequentie van $2,5 \times 10^{-4}$ per jaar (1 maal in 4000 jaar) ook onder de voor die werking ongunstigste omstandigheden zal keren dan noemt men deze zeewering ook wel „deltadijk”. Voor frequenties der te verwachten waterstanden, zie par. 2, hfdst. III.

Aanvankelijk zouden alle zeeweringen in 1978 op deltasterkte gebracht moeten zijn; gelet op de krappe geldmiddelen van het Rijk zal er echter vermoedelijk enkele jaren vertraging ontstaan.

Begin 1973 waren naaststaande dijkvakken langs Zeeuwsch Vlaanderen op deltahoogte gebracht:

verhoogd dijkvak:	gereed in	lengte dijkvak in m	m ³ zand gezogen uit de W'schelde
Willem Leopoldpr.	1958	1300	—
Breskens (Veerhaven + duin)	1958/60	1800	595600
Gr. en Kl. Baarzande	1968	2050	917300
Hoofdplaatpr. (oost)	1970	2700	715400
Nieuw Neuzenpr.	1968	4200	1087900
Terneuzen (kanaalwerken)	1968	3400	234000
Ser Lippens + Nw Othenepr.	1962	2700	421400
Margarethapr.	1971	2000	909600
Hellegatpr.	1968	1350	379400
Stoppeldijk (v.m. Wp)	1969	2000	690400
Ossensisepr.	1963	2200	1099200
Perkpolder (Veerhaven)	1968	1000	586600
Walsoorden (haven)	1967	600	120200
Noorddijkpr-Perkpr.	1973	2300	360000
Totaal		29600	8117000

Momenteel is nog in uitvoering de verhoging van de zeedijken van de Thomaes- en Paulinapolder in West Zeeuwsch Vlaanderen en van de Kleine Huysenspolder ten oosten van Terneuzen. De verzwaring van de Scheldekade te Terneuzen, één van de moeilijkste dijkvakken i.v.m. de aanwezige bebouwing kwam begin 1973 gereed. De Scheldekade is in feite ontstaan tijdens de aanleg van de nieuwe vestingwerken van Terneuzen in 1833. Bij procesverbaal van 12 juni 1833 werden voor dat doel door de gemeente gronden kosteloos in eigendom afgestaan aan de Staat der Nederlanden. Bij de wet van 21 december 1914 (Staatsblad nr 576) werd goedgekeurd de dading, bij onderhandse akte gesloten tussen de Staat en de gemeente Terneuzen, waarbij laatstgenoemde de gronden terugkreeg, die in 1833 waren afgestaan. Omstreeks 1916/18 is daarna de Scheldekade in zijn voorlaatste vorm tot stand gekomen en van lieverlede met woningen bebouwd.

Achter de Scheldekade ligt een vrij laag gelegen gebied — de opgevolde stadsgrachten van de vesting vóór 1825 — dat een deel van de oude binnenstad vormt, waarvan de straten bij zware regenval moesten worden drooggehouden met een pompinstallatie. De nieuwe Scheldekade is bedoeld om calamiteiten van buitenaf te voorkomen. Van het oude en nieuwe profiel van de Scheldekade is (in fig. 243 van hoofdstuk VI) een doorsnede getekend.

Van de ongeveer 80 km zeevering, die langs de linkeroever van de Westerschelde verhoogd moet worden is ongeveer 30 km gereed. Met een vereist kwantum zand van ongeveer 250.000 m³ zand per km dijksver-

zwaarig, zou dus nog ca 12,5 miljoen m³ nodig zijn (voor de rechteroever van de Westerschelde is bovendien nog ca 7 miljoen m³ nodig). Om een indruk te geven van de aangebrachte dijksverzwaringen is in fig. 149 een dwarsprofiel getekend van een bestaande zeedijk, die tot deltahoogte is verzwaard. Het verschil tussen oud en nieuw is duidelijk.

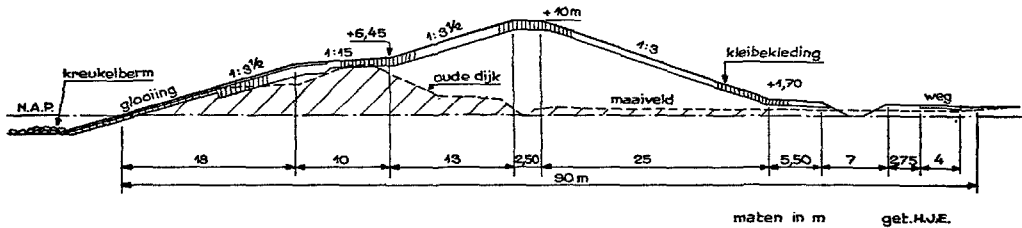

fig. 149. Dwarsprofiel van een zeedijk op deltahoogte. De oude dijk is met een streeplijn aangegeven.

Bij het verzwaren der dijken tot Deltasterkte worden ook de beton- **Muralt-**
muurtjes — de zgn. Muraltmuren —, die in de jaren 1906-1933 meermalen **muren**
als dijkverhogingen werden toegepast, verwijderd. Ze werden uitvoerig
behandeld in de drie voorafgaande delen van deze serie werken. Onder-
staand staatje geeft een overzicht van de toegepaste Muraltmuren in
Zeeuwsch Vlaanderen. Alleen de met een * aangeduide muren doen nog
dienst als onderdeel van de zeekering; de overige zijn verdwenen of doen
als zodanig geen dienst meer omdat ze door inpolderingen deel van een
tweede waterkering zijn geworden zoals bv. in het Braakmangebied. Op
fig. 150, p. 317, komt een thans nog bestaande betonmuur voor.

dijkvak:	lengte muur in m	jaar van aanleg
Groede en Baanst	95* ¹⁾	—
Groot en Klein Baarzande	300	1930
Stoppeldijk (v.m. Litw. Wp.)	2310	1912-1916 (in 1932 verhoogd)
Polders van Ossensisse	2000	1932
Kruispolder	3700*	1932
Lovenpolder	1700	1933
Totaal	10105	

¹⁾ zie fig. 150, p. 317.

In de honderden km Zeeuwsvlaamse binnendijken vinden we een grote **Binnen-**
verscheidenheid van dijkprofielen. De oudste dijken, voor zover niet recht- **dijken**
getrokken of gemoderniseerd voor allerlei doeleinden, zijn veelal te her-

kennen aan hun kronkelig en min of meer „verwilderd” tracé of aan een min of meer „verlopen” profiel.

In de 14e eeuw was het veelal de gewoonte om binnendijken als bouwland te gebruiken, daarvan getuigen namen als: „corendyc”, „tarwedyc” enz.²⁹¹). Andere binnendijken zijn in de loop der jaren geëxploiteerd, van bouwwerken voorzien of deels vergraven. Zo vindt men ten noorden van Axel de dijken van de Oud Eglantier- (nr 268), van de Visschers- (nr 269) en van de Kapellepolder (nr 270), alle middeleeuwse dijken, deels afgegraven, deels uitgevlakt, deels bezaaid of beplant met doornheggen of ander struikgewas, bovendien vol kronkelingen, die herinneren aan vele dijkdoorbraken. Overigens vormt het geheel een prachtige aankleding van het landschap. Uit fig. 151, waarin een 10-tal dwarsprofielen van binnendijken is opgenomen, blijkt de grote verscheidenheid.

Namen als Zaaidijk, Platte dijk, Brede dijk, Hoge dijk, Lange dijk, Natte dijk, Droge dijk, Oude dijk en Groene dijk duiden erop dat de dijk behalve voor het vervullen van de oorspronkelijke functie als waterkering, in sommige gevallen tevens werd bebouwd of in andere gevallen een bepaald tracé volgde of een afwijkend profiel bezat.

Bovendien treffen we met name in Zeeuwsch Vlaanderen een aantal dijken aan met een historische naam. Behalve bij de reeds genoemde Baudeloodijk (hfdst. II, par. 14) is dit het geval met o.a. de Oudelandsche dijk en de Ambachtsdijk (in 1971 deels afgegraven) bij Cadzand, de St Bavodijk en de Barendijk (bij Groede), de Amaliadijk (bij Biervliet), de Isabelladijk (bij Oostburg), de Liniedijk (bij IJzendijke), het Noormansdijkje en het Waterschapsdijkje (bij Retranchement).

**Graaf
Jansdijk c.a.**

Een ter plaatse zeer bekende historische dijk is de Graaf Jansdijk of de Landsdijk, die in de 15e eeuw werd genoemd „de Maldegemse dijk” (west. gedeelte) of „de oude Boechoutse dijk”,²⁹²) (oost. gedeelte). Die dijk werd gelegd na de vloed van 19 november 1404 op bevel van Graaf Jan, vader van hertog Philips van Bourgondië.²⁹³) De Graaf Jansdijk, deels aangegeven in fig. 36 loopt vanaf Terneuzen in zuidoostelijke richting. Ten westen van Axel (westelijke dijk Butpolder) zijn enkele km lengte van deze dijk ten gevolge van doorbraken verdwenen; de Sasdijk, in 1790 aangelegd tussen de Axelse Sassing en Zwartenhoek ter bedijking (afdamming) van de Beosten- en Bewesten Blijpolder, zou beschouwd kunnen worden als herstel van de eerder daar verdwenen Graaf Jansdijk. Vanaf Zwartenhoek loopt de dijk door Westdorpe en (na een onderbreking bij Sas van Gent) via de Belgische plaatsen Boekhoute en Bentille, naar een punt even ten noorden van St Laurent, vanwaar de Rijksgrens wordt gevolgd tot bij de grensplaats Eede.

Van de reeds eerder genoemde St Pietersdijk, in 1611 opgeworpen om de inundatie van de landen ten zuiden van Aardenburg en St Kruis

fig. 131.

Schepen voeren bij de watersnood van maart 1906 in de Wilhelmspolder over het erf van de hofstede van J. van Arenthals.

Archieffoto: M. W. van Arentbals, Kats

fig. 132.

Genietroepen destijds bezig om één der dijkdoorbraken van 1906 bij de hofstede van Stallaert onder Hontenisse (bij Kruisdorp) te dichten.

Archieffoto: M. W. van Arentbals, Kats

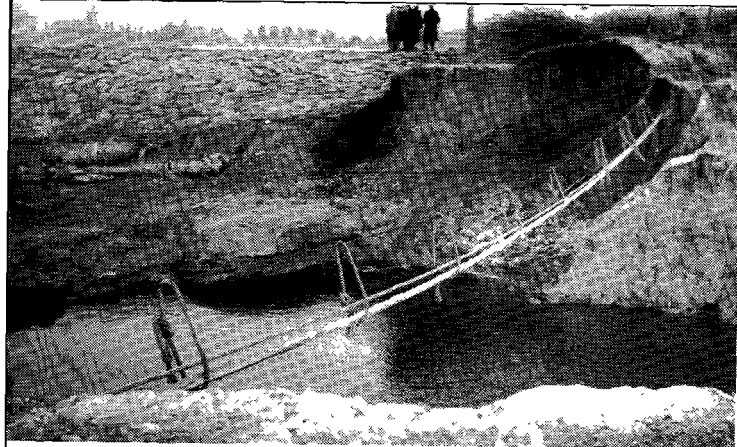

fig. 134.

Dijkbreuk aan de Nieuwe Othenspolder ten oosten van Terneuzen. De blootgekomen kabels zijn opgehangen (2 februari 1953).

Foto: Rijkswaterstaat

fig. 135.

Stormramp 1 februari 1953. Dijkdoorbraak en overstrooming van de Ser Arendspolder bij Ossensisse.

Foto: Rijkswaterstaat

fig. 136.

Beschadiging van de Muraltmuur aan het voormalig Uitwateringswaterschap Stoppeldijk 1 februari 1953.

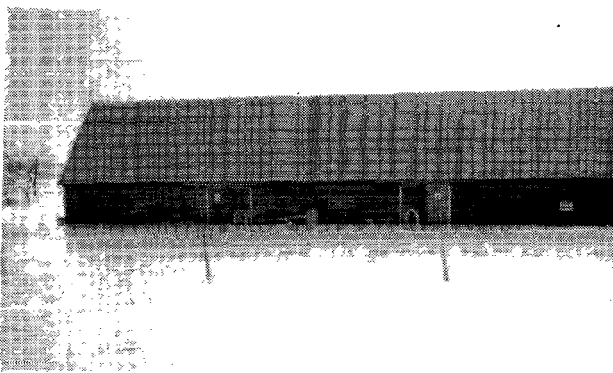
Foto: Rijkswaterstaat

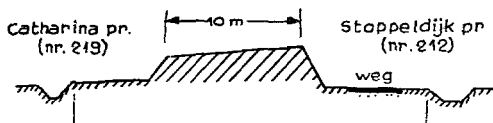

fig. 137.

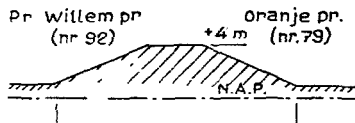
Stormramp 1 februari 1953. Overstroomde boerderij in de calamiteuze Nieuw Neuzenpolder.

Foto: H. J. Wolfert, Bieroliet

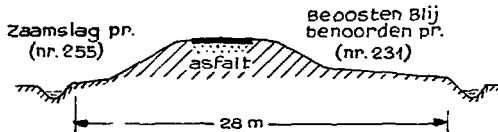

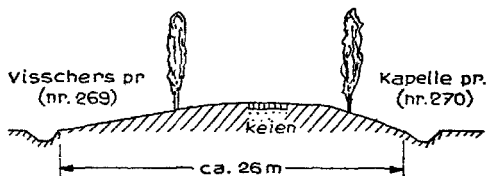
de Sasdijk (t. N.W. v.d. Catharina pr.) tussen de Catharina pr. en de Stoppeldijk pr.

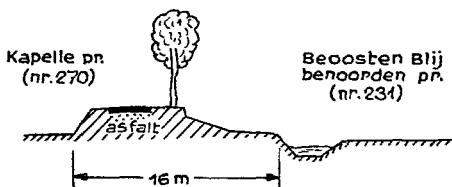
de „Statendijk“ noord. ged. afgegraven in 1969 tussen de Oranje pr. en de Prins Willem pr.

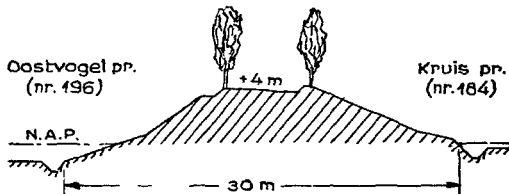
de Pouckedijk of Pouckepolderse dijk tussen de Zaamslag pr. en de Beoosten Blij benoorden pr. t. N.v. Axel

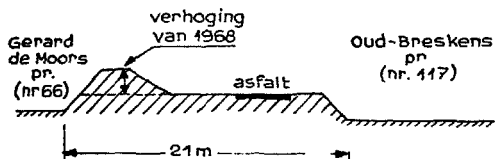
de „Plattedijk“ tussen de Kapelle pr. en de Visschers pr. t. N.v. Axel

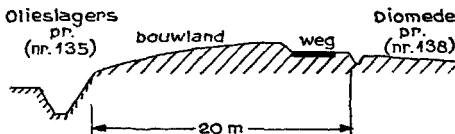
dijk tussen de Kapelle pr. en de Beoosten Blij benoorden pr.

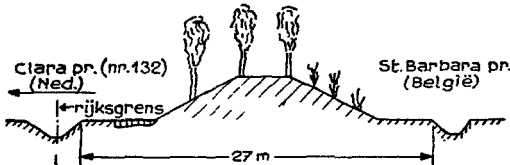
Boudelooddijk tussen de Oostvogel pr. en de Kruis pr.

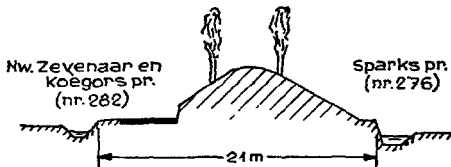
de Puyendijk (tweede waterkering-„slaper“) tussen de Gerard de Moors- en de Oud Breskens pr.

afgevlakte dijk (aangelegd in 1803) tussen de Olieslagers pr. en de Diomedé pr.

De Vrijen dijk (oost. deel) aangelegd in 1530 bij de bedijking van de St. Barbara pr.

Graaf Jansdijk, gedeelte tussen de Zevenaer- en Koegors pr. en de Sparks pr. bij Terneuzen

Get. H.J.E.

fig. 151. Enkele dwarsprofielen van binnendijken in Zeeuwsch Vlaanderen.

te beperken, is het gedeelte tussen deze beide plaatsen een brede prachtig beplante dijk waarover een provinciale weg is aangelegd. Het gedeelte ten westen van Aardenburg heet thans de Hooge weg, waarvan fig. 152 een dwarsprofiel geeft. Daaruit blijkt dat hier de dijk ongeveer 30 m verder zuidwestwaarts lag en eertijds als weg dienst deed (zie ook par. 1, hfdst. V).

De Statendijk is aangelegd in 1617 voor bedijking van de Oranjepolder onder Schoondijke. In 1969 en in 1973 werd een gedeelte afgegraven ten behoeve van de kleibekleding voor de dijkverzwaring tot deltahoogte ten oosten van Hoofdplaat.

Tenslotte noemen we de ong. 12 km lange „Vrijen dijk”, (zie ook par. 9, hfdst. II) gelegen op Belgisch gebied vlak langs de Rijksgrens tussen de grenspalen GP 319 ten zuiden van Philippine en GP 329 ten zuidoosten van IJzendijke. Volgens De Die²⁹⁴) zou er een overeenkomst geweest zijn, dat de weg, die deels naast en deels op de dijk ligt, „vrij” was, d.w.z. zonder toltarieven voor de Nederlanders.

Het oostelijk gedeelte (GP 319 Posthoorn-GP 326 Mollekot) werd aangelegd omstreeks 1530 met bedijking van de aangrenzende nu Belgische polders. Het westelijk gedeelte (GP 326-GP 329) werd kort na 1663 (vermoedelijk bij de grensvaststelling van 1664) gelegd dwars door de Grootte Jonkvrouwpolder en door de Grootte Oudemanspolder. Op een door Hattinga gecopiëerde kaart van 1663, zie fig. 153, p. 318, staat vermeld: „Dijk gelegd na de metinge der Kaarte door de Spaanse inge-, setenen om vrij te weesen van inundatiën”. Volgens de aanduiding op genoemde kaart zijn de twee kronkels in de dijk aangebracht teneinde een haakse kruising met de daar in de Jonkvrouwpolder aanwezige kreek (Steenkens Gadt) te verkrijgen. Het westelijk gedeelte is in feite een internationale delingsdijk, die dan ook bij de overstroming van 1672 en bij de inundatie omstreeks 1711 als waterkering dienst heeft gedaan. Het westelijk gedeelte van de „Vrijen dijk” is dus duidelijk om een andere reden aangelegd dan het oostelijk deel.

Namen als Kalverdijk, Tasdijk en Mariadijk (bij Walsoorden), Kiel-dijk (bij Hulst), Beugeltasdijk — de zuidelijke dijk van de Grootte Huysenspolder genoemd naar de vroegere Beugeltaskreek in dat gebied —, Kwakkelse dijk, Drie Gezusters dijk (bij Zaamslag) en soortgelijke namen zijn minder historisch.

„Schorer's
graf”

Het doet vreemd aan ergens boven op de kruin van een dijk een grafzerk met omheining te zien. Dit doet zich voor bovenop de dijk in de zuidwesthoek van de St Pieterspolder ten noorden van IJzendijke, waar „Schorer's graf” is gelegen, zie fig. 154, p. 318.

Het opschrift van de grafzerk luidt:

Hier ligt begraven
Mr Willem Schorer
in leven President en Raad
van den Edele Hove van Vlaanderen
Superendent der Leenen
overleden 6 december 1800
83 jaar 9 maanden
geboren te Middelburg 4-2-1717
Job 14 en 2 Ps 39 : 5 : 6
Ps 90 : 10

Mr Willem Schorer, een lid van de bekende Zeeuwse familie Schorer, schrijver van een aantal rechtsgeleerde en andere werken, was reeds in 1740 lid van de Raad van Vlaanderen en bleef dat tot de opheffing in 1795.²⁹⁵) Hij was tegen het begraven in de kerken en voerde daar actie tegen. Bij testament bepaalde hij zijn laatste rustplaats op bovengenoemde plaats op eigen grond.

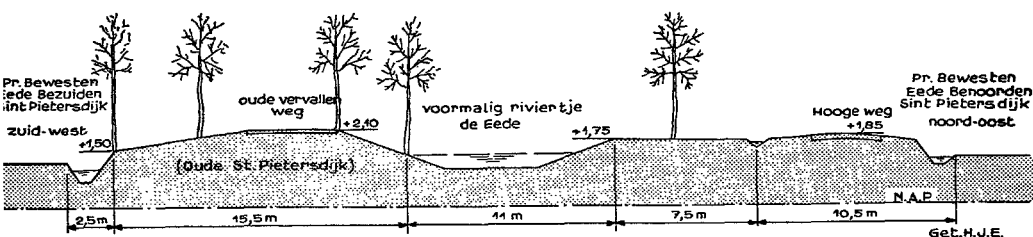

fig. 152. Dwarsprofiel van de oude St Pietersdijk en van de Hooge weg tussen Aardenburg en St Kruis. Het tussen de dijk en weg gelegen riviertje is de in 1701 door Menno van Coehoorn omgelegde Eede, die daarmee vanaf Aardenburg een verbinding gaf via Elderschans, Kruisdijk en het Lapschuursche Gat naar Sluis.

§ 2. OEVER- EN GRONDONDERZOEK

Oever- en doorpeilingen en strandmetingen werden in de overeen- **Peilen** komstigste hoofdstukken der voorgaande delen I t/m III reeds vrij uitvoerig behandeld. Aangezien de ontwikkelingen op dit gebied in Zeeuwsch Vlaanderen parallel lopen met die in overig Zeeland, hoeft daar hier niet veel over te worden vermeld.

De kust en de oevers van Zeeuwsch Vlaanderen worden thans jaarlijks gecontroleerd door peilingen in bijna 300 kustlodingraaien tussen Cadzand en Breskens en in ruim 400 oeverlodingraaien tussen Breskens en Baalhoek. De peilingen in eerstgenoemde raaien (waarbij in de meeste raaien ook strandmetingen en kusthoogtemetingen worden verricht) vormen een onderdeel van de uniforme kustlodingen, die in 1965 langs de gehele Nederlandse kust zijn ingesteld. Behalve voor enkele Rijkzweeringen, waar door de Rijkswaterstaat wordt gepeild worden alle oever- en kust-

lodingen langs de Zeeuwsvlaamse oevers en kusten uitgevoerd door de desbetreffende waterschappen in samenwerking met het Waterschap „Het Vrije van Sluis”, dat sinds enige jaren over een moderne peilvlet en over moderne peilapparatuur beschikt. (Ook de oever- en doorlodingen van het waterschap Walcheren en langs de zuidzijde van De brede Watering van Zuid-Beveland worden daarmee verricht.)

Het laatste decennium is de ontwikkeling van de peilmethodiek snel gegaan. De roeipeilboten zijn verdwenen, het dieplood wordt weinig meer gebruikt, peilijnen en afstandslijnen hoeven niet meer gesplitst te worden. Vastmaakpunten (zgn. „proppen”) zijn vervangen door een landantenne en een land-relaisstation. Bij de moderne apparatuur is zelfs de eeuwenoude sextant niet meer nodig. Het vak van „peiler” — de man aan het dieplood — heeft afgedaan: de elektronika veroverde zijn gebied.

Eén der steunpunten van de moderne plaatsbepalingstechniek o.a. voor de Westerscheldemond is opgesteld in Zeeuwsch Vlaanderen. Toen nl. in de jaren vijftig van onze eeuw de Deltawerken op gang kwamen en men ver in zee peilingen moest verrichten, onafhankelijk van zichtbaarheid en toch met een nauwkeurige plaatsbepaling, zocht men naar een daarvoor geschikt plaatsbepalingssysteem. De keuze viel op het „Decca Survey System” (ontwikkeld in de oorlog 1940/45 door de fa. Decca te Londen) en voor het eerst toegepast tijdens de geallieerde landingen op de kust van Normandië.

De door de Deltadienst aangeschafte en in 1958 in gebruik genomen keten bestaat uit een hoofdzender („Master”) opgesteld in Rilland-Bath en twee volg- of nevenzenders („slaves”) waarvan de „rode” nevenzender is opgesteld in de Bewester Eede benoorden St Pietersdijkpolder, ruim 1 km ten z.o. van Sluis. De „paarse” volgzender is bij Schipluiden opgesteld. De hoofdzender en een volgzender vormen een eenheid, die de helft van het Deccapatroon in het Deltagebied vastlegt.

Het systeem berust op radioplaatsbepaling waarbij de positie van een vaartuig bepaald kan worden met behulp van faseverschillen tussen uitgezonden radiogolven. Het Deccastelsel behoort tot de hyperbolische plaatsbepalingssystemen. Op de zeekaarten zijn daarvoor bepaalde lijnen zgn. „Decca lijnen” aangebracht. Fig. 155 geeft een overzicht van plaatsbepaling met Decca-apparatuur.

Een steunpunt van een soortgelijke keten is in 1971 eveneens in Zeeuwsch Vlaanderen gebouwd, nl. in de Kanisvlietbinnenpolder dicht bij Zuiddorpe. Toen nl. enkele jaren geleden de toegangseul van de Nieuwe Waterweg naar de Noordzee was gebaggerd ontstond de behoefte aan een nauwkeurige plaatsbepaling voor de schepen, die van en naar Europoort varen. Opggericht werd de Decca Verstelle Keten, (thans bekend als „Holland”- of 2E-keten) een radiografisch plaatsbepalings-

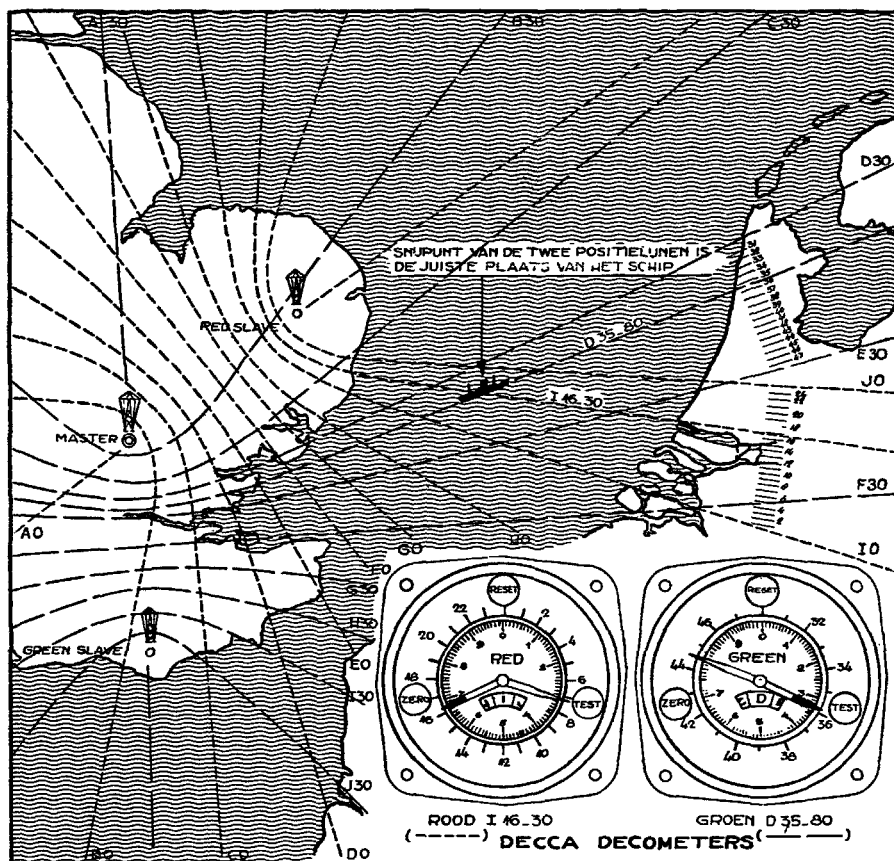

fig. 155. Plaatsbepaling van een schip met „Decca Navigator System”.

systeem waarvan de hoofdzender in Gilze-Rijen en de volgzenders te Heiloo bij Alkmaar en bij het genoemde Zuiddorpe in Oost Zeeuwsch Vlaanderen zijn ingericht. Overigens zijn er ook andere radioplaatsbepalingssystemen zoals Hi-Fix en Toran; toepassing van dergelijke systemen voor de Belgische kust annex Westerscheldemond en voor de Westerschelde lijkt op korte termijn te verwachten.

Met een open oog voor deze ontwikkeling laten we ons toch verleiden om een moment ver buiten het door ons behandeld gebied te treden en te vermelden dat nog geen halve eeuw geleden tijdens een Nederlandse oceanografische expeditie met de 1055 ton metende Hr. Ms. „Willebrord Snellius” naar de Indonesische archipel (ondernomen van 9 maart 1929 tot 15 november 1930), op 16 mei 1930 in de Mindanaotrog, de diepste draadloding werd verricht (tot 10068 m), die tot dan ooit was uitgevoerd.²⁹⁶⁾

Om in deze uitgave een enkel beeld vast te leggen van de vroegere in de „Zeeuwsche Archipel” gebruikte peilapparatuur geeft fig. 156, p. 335 een afbeelding van de oude peilboot van het waterschap Het Vrije van

Sluis. De boot was toen (1960) wel van een motor voorzien. De nieuwe peilvlet „Wulpen”, in 1969 voorzien van een marifooninstallatie (roepnaam Wulpen PD 31-42) is afgebeeld in fig. 157, p. 335. Wel zij opgemerkt dat ook in de toekomst bij bepaalde operaties afstandslin en dieplood nog wel eens van pas zullen kunnen komen; dit geldt in nog sterkere mate voor sextant en afstandmeter, beide optische instrumenten, die momenteel bij de rivierlodingen op de Westerschelde nog veelvuldig worden gebruikt.

Strandmetingen

Ongeveer vanaf 1880 zijn langs de Zeeuwsvlaamse stranden strandmetingen verricht d.w.z. werden de laagwater- en de hoogwaterlijn en de duinvoet jaarlijks of tweejaarlijks opgemeten. Uit de uitkomsten blijkt dat zich langs de westzijde van het strand van Cadzand grote schommelingen hebben voorgedaan, vooral na 1900. Duinvorming had plaats in de mond van het Zwin. Aantasting van de duinvoet bij „Cadzand-haven” vraagt vooral bij stormweer grote aandacht. In de inham van de geïnundeerde Zwartepolder en langs de aangrenzende Adornispolder kan na een periode van achteruitgang een flinke zandwinst worden geboekt: de zeedijk van de Adornispolder is grotendeels onder het zand gestoven. Verder oostwaarts deden zich geen spectaculaire veranderingen in de strand- en duinligging voor, behoudens bepaalde wijzigingen op het strand tussen de Veerhaven en de Handelshaven van Breskens.

Volgens de strandmetingen van de laatste jaren kan worden gezegd dat de breedte van het droge strand van Zeeuwsch Vlaanderen varieert van 25 m tot 45 m en gemiddeld een strandhelling van 1 : 20 bezit. De breedte van het natte strand varieert van 80 m tot 200 m en in het Zwin zelfs tot 400 m. De gemiddelde strandhelling van het natte strand is ongeveer 1 : 40. In fig. 158 zijn als algemeen voorbeeld de uitkomsten van de strandmetingen vanaf 1880 van een raai van de Adornispolder in een zgn. strandgrafiek verwerkt; daaruit blijkt het verloop van de duinvoet en van de L.W.- en H.W.-lijnen en van de onwikkeling van het droge en van het natte strand.

Overigens denkt men zowel bij de peilingen als bij de kusthoogte- en strandmetingen aan verdere vereenvoudiging van de nog arbeidsintensieve methoden. Bij peilen denkt men aan automatisering; bij kusthoogte- en strandmetingen is men vorig jaar begonnen om de profielen van de Nederlandse duinkust te meten met behulp van luchtfoto's, die dan bij de Meetkundige Dienst van de Rijkswaterstaat in kaarten en tabellen worden verwerkt.

Zandhaling

In de periode 1860-1940 deed het strand ten westen van de Westhavendam bij Breskens dienst als zandreservoir; daaruit werd zand ontleend door aannemers van grond-, straat- en bouwwerken en door land-

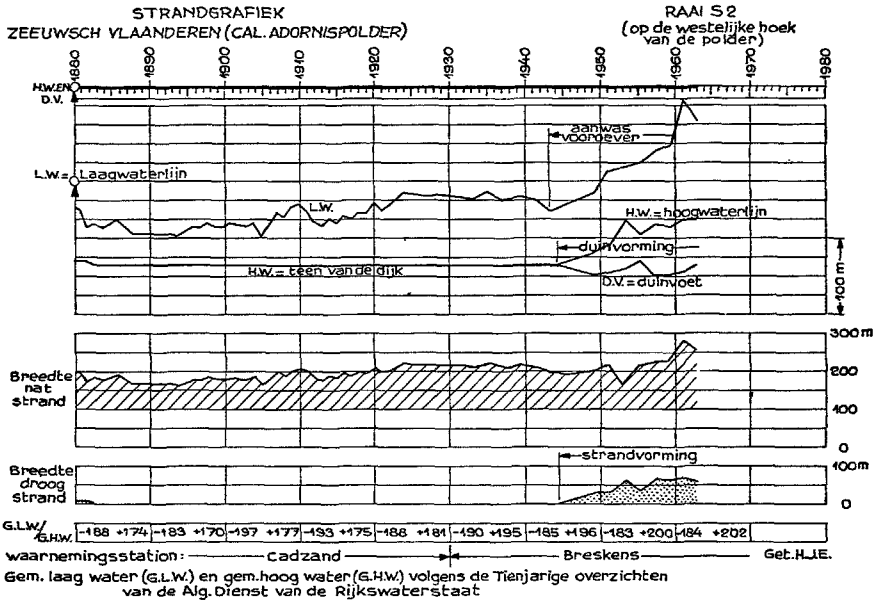

fig. 158. Algemeen voorbeeld van een zgn. strandgrafiek, aangevende het verloop van de duinvoet, van de L.W.- en van de H.W.-lijnen en van de ontwikkeling van het droge en van het natte strand.

bouwers uit een wijde omtrek van Breskens tot zelfs uit Biervliet en IJzendijke. De landbouwers reden meestal naar het strand op dagen dat met hun paarden geen andere werkzaamheden waren te verrichten om dan één of meer vrachten zand te halen. De hoeveelheid, die door deze kleine zandhalers werd ontgraven bedroeg enkele duizenden m³ zand per jaar. De ontgraving geschiedde aanvankelijk op grond van een besluit van Ged. Staten d.d. 19 september 1856, nr 20, waarbij de zandhaling in het strand van Breskens aan een ieder was toegestaan (K.B. 15 juni 1856).

Toen echter in 1913 te Breskens een kalkzandfabriek werd gesticht en men het benodigde zand (dat zou kunnen oplopen tot 12000 m³ per jaar) voor de steenfabrikage volgens dezelfde algemene vergunning aan het strand wou ontlenen, werd het vergunningsstelsel gewijzigd. Iedere zandhaler moest voortaan in het bezit zijn van een vergunning. Door de eigenaar (W. Woittiez te Breskens) van de fabriek werd bij aparte vergunning een smalspoor over het strand gelegd voor continu zandvervoer. De steenfabrikage liep echter niet naar wens: eerst sukkelde de fabriek met een geïnstalleerde oude steenpers; toen in 1914 een nieuwe pers was geplaatst was er schaarste aan kalk, hetgeen tot gevolg had dat de steenfabrikage werd stopgezet.²⁹⁷⁾

Het graven van zand in het strand te Breskens is overigens door particulieren tot in de jaren dertig blijven voortgaan. Zo werden in de

jaren 1920/30 daarvoor jaarlijks nog tientallen vergunningen afgegeven. Enkele duizenden m³ zand zijn in 1915/18 op het strand weggehaald om een deel van de Oostspuiboezem te Breskens te dempen.

Uit de jaarlijkse verrichte strandmetingen zijn geen nadelige gevolgen van de zandgraverijen gebleken of het zou moeten zijn dat de duinregel daardoor minder hoog opgestoven is, zodat in 1960 de versterking nodig was, die in de volgende par. van dit hoofdstuk wordt beschreven.

Uit bovenstaande blijkt wel dat destijds op het strand bij Breskens zandtransport van betekenis plaatsvond. Met de aanleg van de nieuwe veerhaven in 1958 ten westen van Breskens werd echter die „zandstroom” in oostelijke richting onderbroken. Het strand tussen de Handelshaven en de veerhaven in Breskens is daardoor schraler geworden.

Duik- onderzoek

Nadat het eerste duikonderzoek aan de Zeeuwse oevers in 1873 was verricht aan het waterschap Schouwen (zie dl II p. 245) en daarna verschillende andere Zeeuwse oevergedeelten door een duiker waren onderzocht, werd aan de Zeeuwsvlaamse oevers in 1884 het eerste onderwateronderzoek uitgevoerd en wel aan het calamiteuze waterschap Walsoorden. Dat onderzoek had o.a. plaats aan de toenmalige kop van het zgn. „Oude Hoofd”, dat is behandeld in par. 3 van dit hoofdstuk. Men vond het nl. onbegrijpelijk dat dit in de rivier vooruitspringend bolwerk voldoende weerstand kon bieden aan de langs trekkende stromen. Dat zou alleen mogelijk kunnen zijn als het onderwatertalud voldoende verdedigd was, maar gegevens daarover ontbraken. Door het in 1884 uitgevoerde duikonderzoek is aangetoond dat men inderdaad te doen had met oude oeverwerken waarvan het bestaan niet bekend was.

De duiker vond tot een diepte van N.A.P. — 22 m, rijswerk waarop behalve enige stortsteen veel puin werd aangetroffen. Beneden 22 m werden vaste, soms zeer steil staande grondlagen gevonden. Hoewel er bij de jaarlijkse peilingen wisselende aanzandingen en verdiepingen werden gevonden is de verdediging vóór de oorspronkelijke kop van het Oude Hoofd nimmer uitgebreid.

Andere duikonderzoekingen aan de Zeeuwsvlaamse oevers werden uitgevoerd in:

1885	—	Nol van Ossensisse
1886	—	Cal. Eendragtspolder
1886/87 en
1897/98	—	Cal. Hoofdplaatpolder. (Hier werden veel oude zink- en stortwerken teruggevonden. Tevens bleek dat veelvuldig puin als stortmateriaal was gebezigd en dat dit materiaal mits in een genoegzame hoeveelheid gestort in niet te woelig water goed als beschermende laag bruikbaar is).
1889	—	cal. Waterschap Oud en Jong Breskens (bij Nieuwesluis)
1893	—	cal. Kleine Huyssenspolder
1901	—	cal. Waterschap Tienhonderd en Zwarte
1912	—	cal. Waterschap Walsoorden (waaronder opnieuw aan het Oude Hoofd)

Bovengenoemde onderzoekingen hadden alle plaats met behulp van een helmduiker; in de meeste gevallen was de duiker W. Bakelaar uit Ouddorp (Goeree).

Vanaf 1873 tot 1925 werd bijna elk jaar wel ergens aan de Zeeuwse oevers duikonderzoek door een helmduiker verricht. Tussen 1925 en 1956 vonden daarentegen slechts enkele van dit soort onderzoekingen plaats.

De ontwikkeling van de techniek bracht ook in die materie verandering teweeg. Nadat in 1953/55 door het toenmalige Nederlands Instituut voor Onderwateronderzoek langs de kusten van Texel en Terschelling de oeverwerken waren onderzocht met zgn. „kikvorsmannen” volgde in 1956, voor het eerst in Zeeland, een dergelijk onderzoek aan de oeverwerken voor de Nol van Ossensisse in Oost Zeeuwsch Vlaanderen. Vrijwel alle oeveronderzoek in Zeeland wordt sindsdien door de Studiedienst van de Rijkswaterstaat te Vlissingen met „kikvorsduikers” uitgevoerd. Daarbij worden wel eens interessante ontdekkingen gedaan. Zo werd bij een onderwateronderzoek in 1958 in de Westerschelde, ca 3 km ten oosten van Terneuzen ter hoogte van de Margarethapolder op enkele honderden meters uit de zeedijk een langgerekte steenrug gevonden. Uit de ligging van het voormalige dijktracé volgde dat die steenrug het naar beneden gezakte restant moest zijn van de vroegere dijkverdediging; de duikers vonden puin en stortsteen. De desbetreffende zeedijk was in 1742 aangelegd voor de bedijking van de Margarethapolder waarvan in 1800 het noordelijk deel is overstroomd (zie ook par. 1, hfdst. III). Gezien het formaat en de vorm van sommige door de duikers gevonden stenen is het niet onmogelijk dat er tevens restanten liggen van defensiewerken (kazematten e.d.) welke tijdens de Franse bezetting na 1800 op de zeedijk hebben gestaan.

De eerste grondboringen in Zeeuwsch Vlaanderen dateren van 1873 toen in Zeeland een algemeen grondonderzoek werd ingesteld met het oog op de veel voorkomende oeverafschuivingen en dijkvallen in die provincie. Ze werden o.a. uitgevoerd in 1873/74 langs de dijken van de Margarethapolder, de Kleine Huyssempolder en aan de Eendragtspolder, in 1874 aan de Nieuw Neuzenpolder en in 1876 aan de Hoofdplaatpolder en aan de Rijkszeewering van Terneuzen. In 1884, 1885 en 1886 volgden nog boringen langs de oevers van Breskens, Ossensisse en nogmaals langs de Nieuw Neuzenpolder, die toen één van de meest door vallen geteisterde polders was. (Van 1881-1886 kwamen alleen aan die polder 15 ontgroningen voor.) De meeste grondmonsters werden onderzocht door dr F. Seelheim, destijds scheikundeleraar aan de R.H.B.S. te Middelburg.²⁹⁸) Men kreeg toen wel een bepaalde indruk omtrent de grondgesteldheid van vallen-gevoelige oevers, maar het zou nog vele jaren duren eer een meer gedetailleerde kennis van de Zeeuwse bodem was verkregen.

Vooraf de laatste decennia zijn door uitgebreid geologisch, grondmechanisch en bodemkundig onderzoek, op ruime schaal gegevens ter beschikking gekomen. Voorts verschenen in 1957 de „Agrohydrologische

**Grond-
onderzoek**

profielen van Zeeland", die bovendien een inzicht geven in de opbouw en samenstelling en doorlatendheid van het diepere bodemprofiel. Zo werd bij een voor dit onderzoek verrichte boring tussen Oostburg en Aardenburg tot een diepte van 20 m zoet water aangetroffen; het betreft hier de bedding en de aanliggende polders van de diep ontwaterde Passageule. Ook de ontwikkeling rond de Braakman schijnt gunstig te zijn voor de vorming van een zoetwaterzak.²⁹⁹⁾

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen ligt een groot zandgebied tussen Overslag en St Jansteen. Ondanks dat de ontwikkeling van het zoetwaterpakket daar wordt belemmerd door een dikke kleilaag, gelegen op een diepte van 15 à 20 m onder het maaiveld, noemt men de bodemopbouw in Oost Zeeuwsch Vlaanderen gunstig voor de ontwikkeling van zoetwaterpakketten.³⁰⁰⁾

In 1965 verscheen een nieuwe Geologische kaart van Zeeuwsch Vlaanderen uitgegeven door de Geologische Dienst te Haarlem. Bovendien worden van de Schelde-oeveren geologische lengteprofielen vervaardigd t.b.v. de dijkverzwaringen tot deltahoogte. Het Laboratorium voor Grondmechanica te Delft verrichtte voor hetzelfde doel grondmechanisch onderzoek. Eveneens in 1965 verscheen van de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen „De bodem van Zeeland", waarin door middel van gedetailleerd bodemonderzoek voor ruilverkavelingsobjecten e.d. uitgebreide gegevens van de grondgesteldheid (van de bovenste meters) ter beschikking kwamen.

Bijzonder interessant is een hoog gelegen gebied ten oosten van Hulst, waarop het dorp Nieuw Namen oftewel „De Kauter" is gebouwd. Dit gebied is één van de weinige plaatsen waar het oudste pleistoceen aan de oppervlakte treedt tot een hoogte van ong. 5 m + N.A.P. Hier bestaat deze formatie uit roestbruin gekleurde zandlagen, onderbroken door sterk ijzerhoudende zandsteenlaagjes; ze wordt geologisch tot de formatie van Merksem gerekend. In deze formatie werden enkele jaren geleden nog zandafgravingen verricht o.a. t.b.v. de wegenbouw. Het bijzondere van dit gebied ontving overigens eerst de laatste jaren meer dan gewone belangstelling; een deel is thans bestemd als natuurreservaat.

Een ander boven de zeespiegel gelegen gebied (N.A.P. + 3 m) is een „lage pleistocene zandrug" in West Zeeuwsch Vlaanderen; op die rug (Het Hoogland van St Kruis) is de kerk van St Kruis gebouwd. Ten zuiden van deze rug is het pleistocene zand deels overdekt met een zwarte humeuze laag.³⁰¹⁾

Terloops zij vermeld dat één der ondergrondse merken, die de Rijkswaterstaat gebruikt voor nauwkeurigheidswaterpassingen, in overleg met de Geologische Dienst is vastgesteld in Zeeuwsch Vlaanderen in de bovengenoemde plaats Nieuw Namen (Clinge) in het daar aanwezige

pliocene zand (in een dergelijke oude formatie is de bodembeweging minimaal).

§ 3. STRAND-, DUIN-, OEVER- EN DIJKVERDEDIGING

Strandverdediging langs Zeeuwsch Vlaanderen is uiteraard alleen **Strand-
hoofden** toegepast tussen het Zwin en de handelshaven van Breskens.

Voorals het strand vóór de watering Cadzand ging in de 18e eeuw sterk achteruit. Met aanleg van de inlaagdijken in 1719 en 1724 (zie fig. 45) schijnt echter een limiet voor de achteruitgang te zijn bereikt; wel moesten voortdurend maatregelen worden getroffen om strand en duin te behouden.

Omstreeks 1722 is er sprake van 5 rijshoofden, aan te leggen langs de geul voor Retranchement; die hoofden kwamen evenwel niet tot uitvoering. Men kwam in 1724 en 1729 tot het maken van stakethoofden:

„ingeheid door zware rijbsermen met ijzeren bouten en houten nagels wel vast ineem „geklonken en dan met zware Vilvoordsche en Wichelsche steenen opgevuld, tot „behoud van strand en voorland waar het Oostduin had gelegen“.³⁰²
„Het Oostduin” noemde men destijds het duin aan de oostzijde van de Zwinmonding.

Ondanks aanleg van die hoofden bleven „de Cadzandsche zeewerken” in „een gansch slechten, desolaten en kommerlijken” toestand verkeren, zoals ook de opzichter-generaal van 's Lands werken Van Doeveren (1698-1776) uit Philippine was gebleken. Onder Van Doeveren werden toen een aantal maatregelen getroffen, die tot behoud van het „Landje van Cadzand” hebben bijgedragen.

Teunis Woutersz van Doeveren werd in 1698 geboren in de omstreken van Heusden. Hij was de eerste, die met de titel van „opzichter-generaal der 's Lands Zeewerken” in Staats Vlaanderen in functie was. Hij was belast met het toezicht op de zeewerken in het land van Cadzand en in het land van Hulst en had daarbij als standplaats Philippine. Zijn zoon Wouter Wilhelmus (1730-1783) werd professor in de geneeskunde; zijn zoon Jacob († 1784) volgde zijn vader op in bovengenoemde functie en heeft uit dien hoofde veel te maken gehad met de kust- en oeververdediging in Staats Vlaanderen (zie ook fig. 159).

We kunnen gevoeglijk aannemen dat aanleg van rijshoofden (en enige stakethoofden) in Zeeuwsch Vlaanderen in de eerste helft van de 18e eeuw is begonnen en dan voornamelijk langs de watering van Cadzand, beginnende in het Zwin. Op het eind van de 18e eeuw was de gehele kust van Cadzand tot Breskens reeds voorzien van hoofden.³⁰³)

In 1815 waren voor de polder Tienhonderd en Zwarte 23 hoofden met enkele en dubbele paalrijen aanwezig. In 1845 waren daar niets dan platte rijshoofden te vinden. Waarschijnlijk heeft men, evenals destijds langs de kust van Walcheren, het systeem Caland gevolgd door de palen in de (staket)hoofden af te zagen.³⁰⁴) In 1845-1866 werden vele hoofden zee-
waarts verlengd.

In 1860 was een begin gemaakt met de vervanging der toen nog uit rijshout bestaande en met weinig steen bezette hoofden door hoofden met aaneengesloten steenbezetting — het werden de bekende stenen hoofden —. Van lieverlede werden toen ook vele koppen der hoofden van een steenbestorting voorzien. Een onvrijwillige bestorting geschiedde in 1922 toen voor strandhoofd nr 12 het klipperschip „Rival” geladen met 166 ton stortsteen verging. (Een ander wrak ligt tussen hoofd 14 en 15; het schip strandde daar in 1871 en zit vermoedelijk dik onder het zand.)

In fig. 159 is de eindfase van de strandverdediging van de eind 18e eeuw nog bestaande Wulpenpolder ten noorden van de dijkage van Groede weergegeven. Ondanks dat de watering door een 38-tal hoofden was verdedigd verdween de polder in 1797 onder water; noch paal- of strandhoofden konden de ondergang tegenhouden. Na deze ondergang werd voor de polders van Groede geleidelijk een nieuwe serie hoofden aangelegd, die nogal eens aan gedaanteverwisseling onderhevig zijn geweest. Uit een bestek van 1805 van het district Groede en Baanst blijkt de samenstelling van die toenmalige zeewerken. Daarvan zijn in fig. 160 van één van die ongeveer 170 m lange stakethoofden drie doorsneden getekend, één op de kop, één ongeveer in het midden en één bijna aan het worteleind bij de duinvoet.

Bij eventuele reconstructie van de Groedse hoofden kan de volgende mededeling misschien nog eens te pas komen. Omstreeks 1950 vertelde een oude dijkwerker dat aan de hoofden van Groede en Baanst, gedurende vele jaren tot ongeveer 1930 „zwarte stenen” zijn gestort. Hij, de „onbekende dijkwerker” zag dat als een soort hobby van de toenmalige dijkgraaf (P. Lombaard). Overigens is door duikonderzoek in 1963 aangetoond dat voor de Groedse hoofden inderdaad steenstortingen zijn verricht en is in 1967 voor hoofd 11 een daar hinderlijke steenrug opgeruimd.

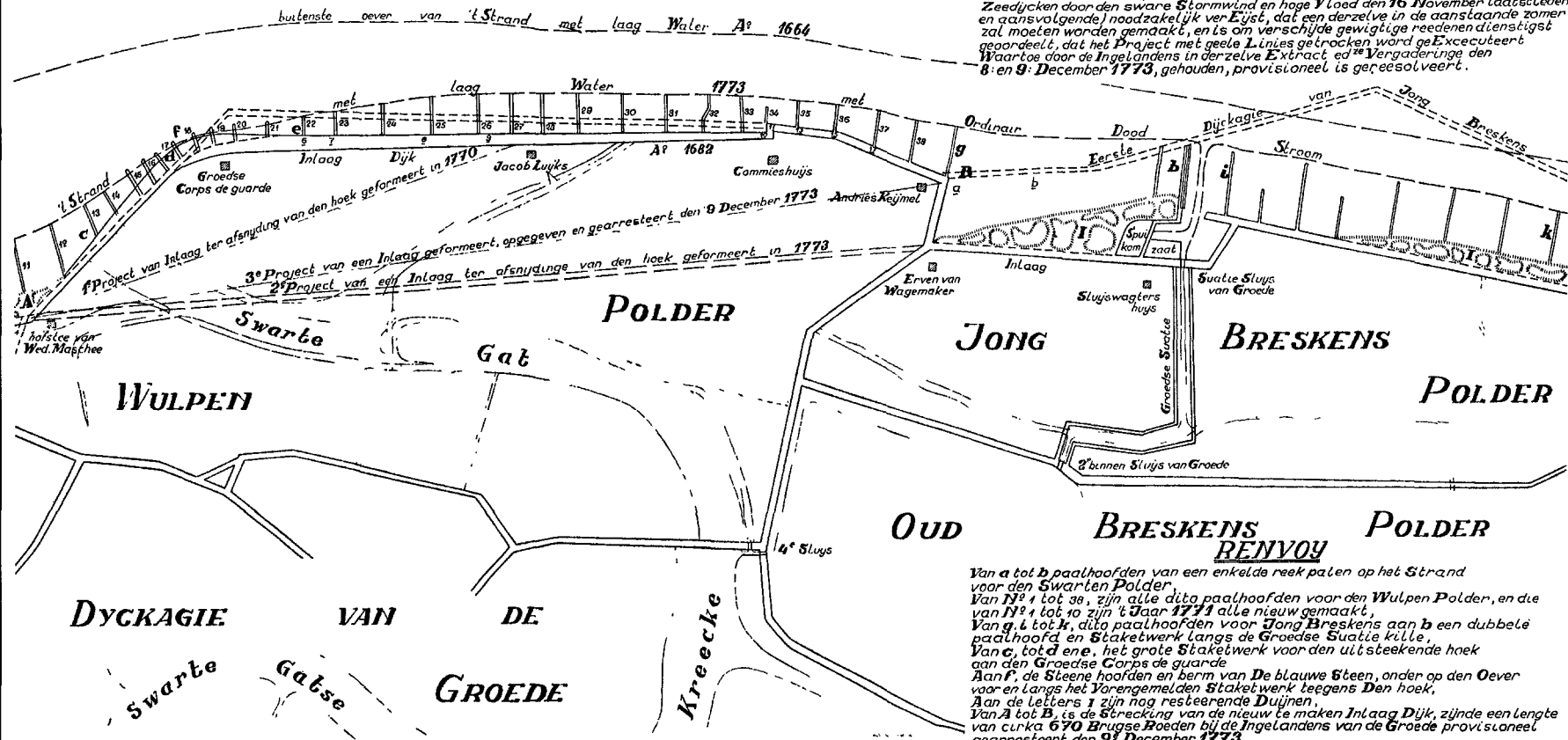
Langs de watering van Breskens lag in 1822 een stelsel paalhoofden; er bestonden destijds plannen deze hoofden te vervangen door een stelsel van platte strandhoofden. Geleidelijk aan is daarna langs dit kustvak het tegenwoordige stelsel van stenen hoofden met in hoofdzaak dubbele paalrijen ontstaan.

Samengevat kan worden gesteld dat van de strandverdediging van het ongeveer 15 km lange strand tussen het Zwin en Breskens, langs het Zwin een 25-tal hoofden onder het zand zijn verdwenen en dat het strand tussen Cadzand en Breskens momenteel is verdedigd door ca 70 strandhoofden, liggende op een onderlinge afstand, variërende van bijna 100 m tot 300 m. Daarbij zijn 27 stuks voorzien van dubbele en 24 stuks van enkele paalrijen en dan in hoofdzaak op het oostelijk strandgedeelte vanaf het Kruishoofd tot de haven van Breskens. In 1965 zijn bij Cadzand in

buitenste oever van 't Strand met laag Water als den Wulpen Polder bedijkt is. A^o 1637

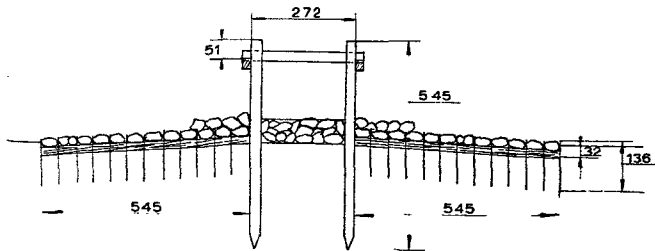
FIG. 159

buitenste oever van 't Strand met laag Water. A^o 1664

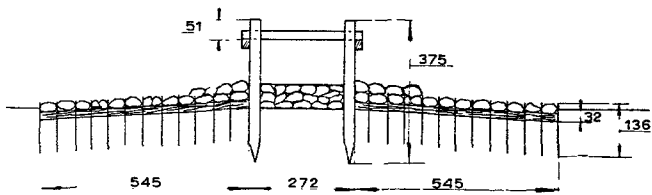

Gecopieert en overgebracht, na een Copie. KAARTE van den Wulpen Polder in dato 1637 (was onder teekent: Pieter Floris van der Zallen, gesworen Landmeester den 2° July 1663) als meede na een Copie. KAARTE van de Dyckagie van de Groede, in dato 22 Mey 1664 (was onder teekent Pieter Maartens, en laatst onderteekent A^o Blaukamer, gesworen Landmeester den 2° April 1764) te Sas van Gend, den 24 December 1773. En daarin gemaakt de Veranderinge aan de Zee Oevers der Voorn. polder, zoo als dezelve zig in 't begin van November 1773 gesitueert hebben bevonden, als meede de Drie Projecten tot een Inlaag, ter afsnijdinge van den uitssteekende hoek voor Groedse Corps de garde, waarvan Vermits de gesoms ruytes in de Zeedycken door den swarte Stormwind en hoge Vloed den 16 November laatst Leden en aensvolgende noodzakelij ver Eijst, dat een derzelve in de aanstaande zomer zal moeten worden gemaakt, en is om verschijde gewigtige reedenen dienstigst geoordeelt, dat het Project met geale L. Lintjes getrocken word ge Excecutieert Waartoe door de Ingelandens in derzelve Extract ed^{re} Vergaderinge den 8 en 9 December 1773, gehouden, provisioneel is geresolveert.

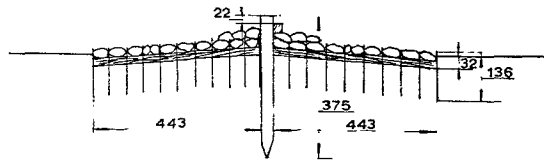
Van a tot b paalhoofden van een enkeld reek palen op het Strand voor den Swarten Polder.
 Van N° 1 tot 38, zijn alle dito paalhoofden voor den Wulpen Polder, en de van N° 1 tot 10 zijn 't Jaar 1771 alle nieuw gemaakt,
 Van g. l tot k, dito paalhoofden voor Jong Breskens aan b een dubbelt paalhoofd en Staketwerk langs de Groedse Suaite kille,
 Van c, tot d ene, het grote Staketwerk voor den uitssteekende hoek aan den Groedse Corps de garde
 Aan f, de Steene hoofden en berm van De blauwe Steen, onder op den Oever voor en langs het Vorengemeten Staketwerk teggens Den hoek,
 Aan de letters i zijn nog resteerende Duijnen,
 Van A tot B, is de Strecking van de nieuw te maken Inlaag Dijk, zijnde een lengte van cirka 670 Brugse Roeden bij de Ingelandens van de Groede provisioneel gearresteert den 9° December 1773
 Aan de letter c, is een geprojecteert Tragoldijckje om ingevalle van Inundatie van 't Companie den Wulpen Polder te bevrijden,
 De ondergestreepte cijfers letters van 1 tot 15 langs den zeedijk van den Wulpen Polder, thoozen aan den plaatsen alwaar door den Storm en hoge Vloed den 16° November 1773 de grootste gaaten gaeken zijn.
 De ondergestreepte letter g de plaats alwaar het Duynkerks scheepje, en b alwaar de Nocker gestant zijn.

DOORSNEDE A (aan de kop)

DOORSNEDE B (in het midden)

DOORSNEDE C
(bij de duinvoet)

fig. 160. Dwarsprofielen van één der vroegere stakethoofden in Zeeuwsch Vlaanderen (district Groede en Baanst). Maten in cm.

het kader van reconstructie strandhoofden Zeeuwsch Vlaanderen enkele hoofden van een nieuwe palenrij voorzien. Bovendien zijn in 1967 vier strandhoofden geheel vernieuwd door N.V. C. H. van Wijnen te Papendrecht voor f 970.000. „Zinkstukken” van azobé materiaal werden daarvoor vervaardigd op een „zate”, aangelegd langs de suatiegeul bij Cadzand, zie fig. 161, p. 335. In de fig. 162 t/m 165, p. 336 zijn enkele hoofden uit de Zeeuwsvlaamse kustverdediging afgebeeld; fig. 165 is het Kruishoofd.

Kruishoofd Vanwege de bijzondere en massale vorm valt dit hoofd erg op. Het Kruishoofd, ook genoemd Westnol, ligt in het verlengde van de scheidingsdijk tussen de Baanstopolder en de Adornispolder. Gelet op de richting en op de T-vorm en gezien de hoogte (N.A.P. + 3,25 m) en de breedte (ong. 30 m op N.A.P.) van het dwarsprofiel zowel van het langs- als het dwarsgedeelte van het hoofd mag worden aangenomen dat het Kruishoofd

een restant is van een voormalige zeedijk. In het begin van de vorige eeuw werd dit hoofd van een verdediging voorzien, hetgeen blijkt uit wat in 1807/08 werd vermeld:

„maken van een nol op de overblijfselen van een ouden dijk voor de zeewering van „Adornis met aanleggen van een paalhoofd voor 18968 frs” (het land was bezet door de Fransen).

Het Kruishoofd behoorde toen tot de Adornispolder; naderhand werd het door de watering van Groede en Baanst beheerd. Voor de kop van het Kruishoofd zijn omstreeks 1800 nog twee gewone strandhoofdjes aangebracht.

Dat de duinverdediging in nauw verband staat met de strandverdediging is voor iedereen duidelijk. Een breed strand scheidt gunstige voorwaarden voor instandhouden van een duinregel. Met de bekende methoden van helmpoten en plaatsen van rijs- of rietschermen kan men dan de aanstuiving van het duin bevorderen. Duin-
verdediging

Versmalling van het strand gaat door het optreden van hoge vloed en gepaard met afname van de duinregel, zij het meestal met enige na-ijling. Om de waterkering in stand te houden kan dan een duinvoetverdediging gewenst zijn. Langs enkele duingebieden in Zeeuwsch Vlaanderen is dan ook een dergelijke verdediging aangebracht, zoals bij Cadzand en langs de duinregel bij Breskens, zie fig. 166, p. 337. In 1950/51 is daar over ruim 600 m lengte een diaboolglooiing aangebracht.³⁰⁵)

De meest oostelijk gelegen duinregel van West Zeeuwsch Vlaanderen, Promenade die bescherming biedt aan Breskens, was na 1953 als één der zwakke plaatsen in de hoogwaterkering gekenmerkt. Besloten werd de zeewering (ondergestoven zeedijk) tussen de Handelshaven en de inmiddels in 1958 voltooide Veerhaven, te verzwaren door het aanbrengen van een kunstmatige duinregel met een kruinsbreedte van ong. 30 m en een hoogte van N.A.P. + 11 m, zoals in het dwarsprofiel in fig. 167 is aangegeven.

Deze vorm van kustversterking, die niet op elk kustvak is toe te passen, werd gekozen mede met het oog op de recreatiebelangen van de badplaats Breskens, waarbij tevens het karakter van de natuurlijke duinregel kon worden behouden. De oorspronkelijke waterkering is eveneens in fig. 167 aangegeven.

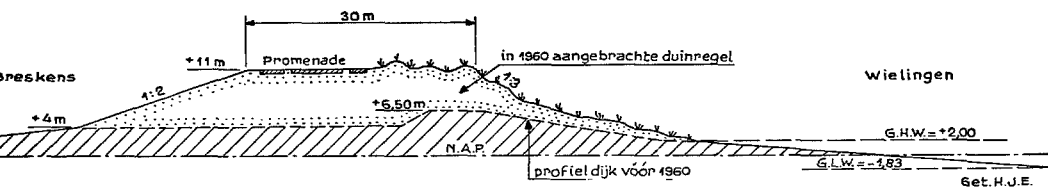

fig. 167. Dwarsprofiel van de waterkering tussen de Handelshaven en de huidige veerhaven van Breskens vóór en na 1960.

Het werk werd voor 1,1 miljoen gulden aangenomen door de fa Gebr. Geldof te Serooskerke (Walch.), die het in 1960 opleverde. Daarna werd op de kruin een rijweg met rijwiel- en voetpad aangelegd. Deze recreatieweg wordt aangeduid met de naam Promenade. Vervolgens werd, omdat de ontwikkeling van het strand ten oosten van de nieuwe veerhaven niet zo gunstig was, bij de uitbreiding van de veerhaven Breskens in 1971/72 het strandvak direct ten oosten van de veerhaven opgespoten met bij dat werk vrijkomend zand.

OEVERVERDEDIGING

Overzicht De oeververdediging van Zeeuwsch Vlaanderen omvat een oppervlakte van bijna 142 ha, verdedigd met zinkstukken en natuursteen, die de laatste jaren zijn aangevuld met fosforslakken, een in Zeeland door de N.V. Hoechst geproduceerd afvalproduct. Ongeveer 1000 zink- en kraagstukken werden gezonken waarop ruim 1,6 miljoen ton steen werd gestort. In de reeds genoemde fig. 101 zijn de verdedigde oevervakken van Zeeuwsch Vlaanderen aangegeven, terwijl een overzicht van de zink- en stortwerken in onderstaande staat is opgenomen.

West Zeeuwsch Vlaanderen

Cadzand-Breskens Tussen Cadzand en Breskens zijn (behalve bij Nieuwesluis) in de loop der jaren plaatselijk enige bestortingen, soms gepaard gaande met het aanbrengen van enkele zinkstukken, aangebracht op de koppen der strandhoofden, om deze voor inkorting te behoeden, zoals hiervoor onder strandverdediging reeds is vermeld. Alleen aan de vooruitstekende hoek bij Nieuwesluis, ten oosten en ten westen van het zgn. Kilhoofd is een meer uitgebreide verdediging aangebracht, waarmee men reeds kort na 1800 is aangevangen.

In een overzicht (in 1835) van de oeververdediging van de polder Breskens³⁰⁶) werd melding gemaakt van:

„het vervangen van paalhoofden door ronde hoofden en van rijs-, zink-, en bermwerken, van het aansluiten van 8 doorgeslagen rijshoofden, van „een zinking, voorgeschreven alleen met doornikse steen, hoewel het de „aannemer vrij stond daartoe bovendien vletgrond (met een vlet aange- „voerde schorklei) te bezigen”.

Voorts werd (bij de bestortingen) gesproken over „Vilvoordsche steen, „te gebruiken in de gangboorden in 5 rijen over de lengte en verder over „zinkstukken, aan de zeeëinden voorzien van ronde koppen”. Het is waterbouwkundige taal van bijna anderhalve eeuw geleden.

Bijzonder voorval Hieronder vermelden we nog een bijzonder voorval bij een zinkwerk, dat bijna een halve eeuw geleden uitgevoerd werd. Volgens plan zouden

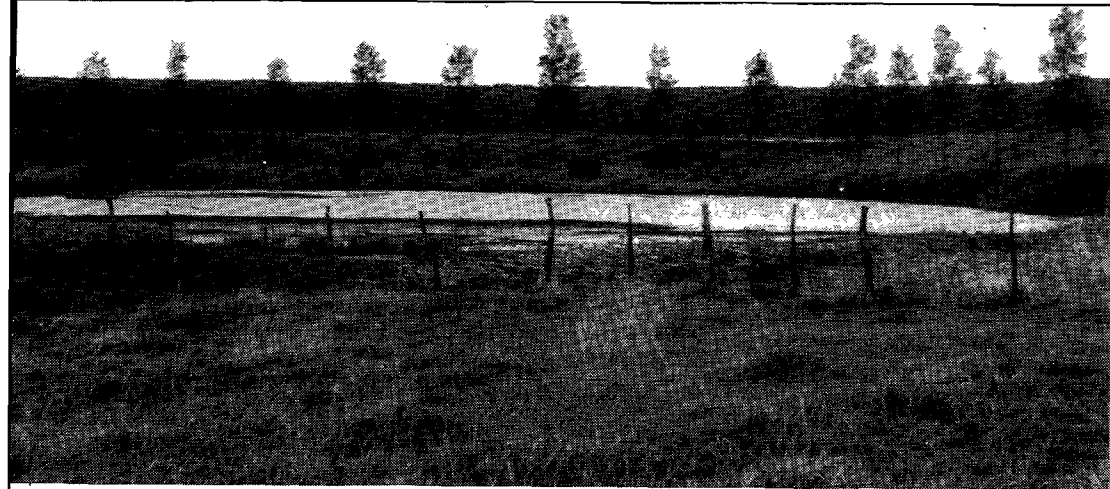

fig. 139.

achtig wiel in de Noorddijkpolder bij Walsoorden, opname 1961. Het werd gedempt bij de dijkverzwaring tot deltahoogte in 1971/1972.

fig. 140.

de Ligneput, circa 2,5 km ten zuiden van Oostburg is geen wiel. Het is een restant van de daar in 1788 afgedamde Passageule; de toen gemaakte dam (links op de foto) is de akkersdam.

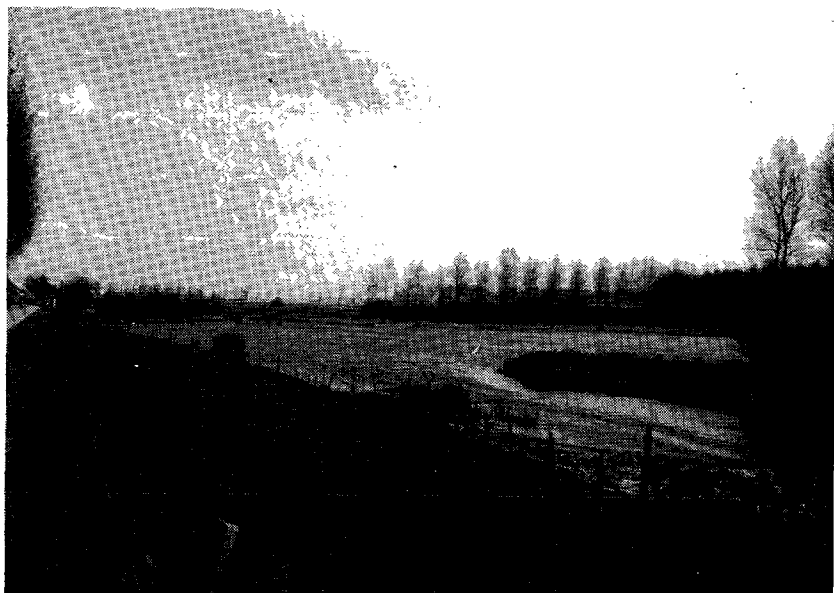

fig. 141.

het Schaperswiel in de Schaperspolder bij Kloosterzande.

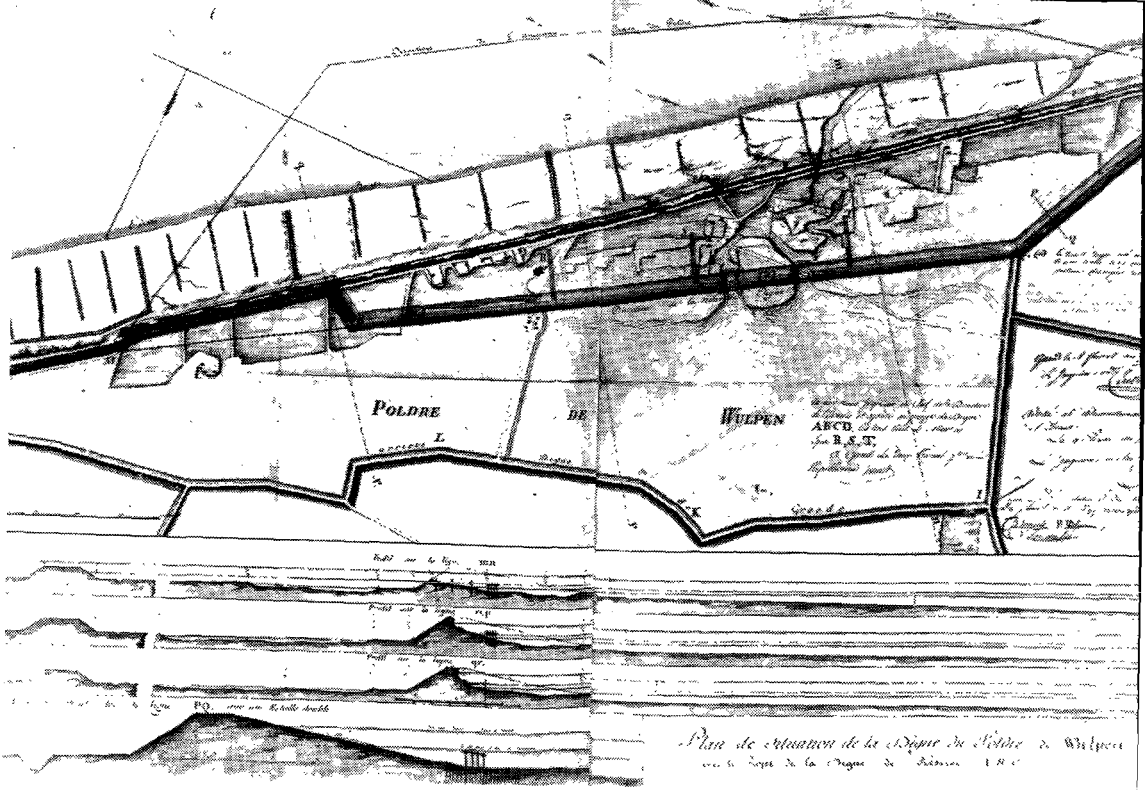
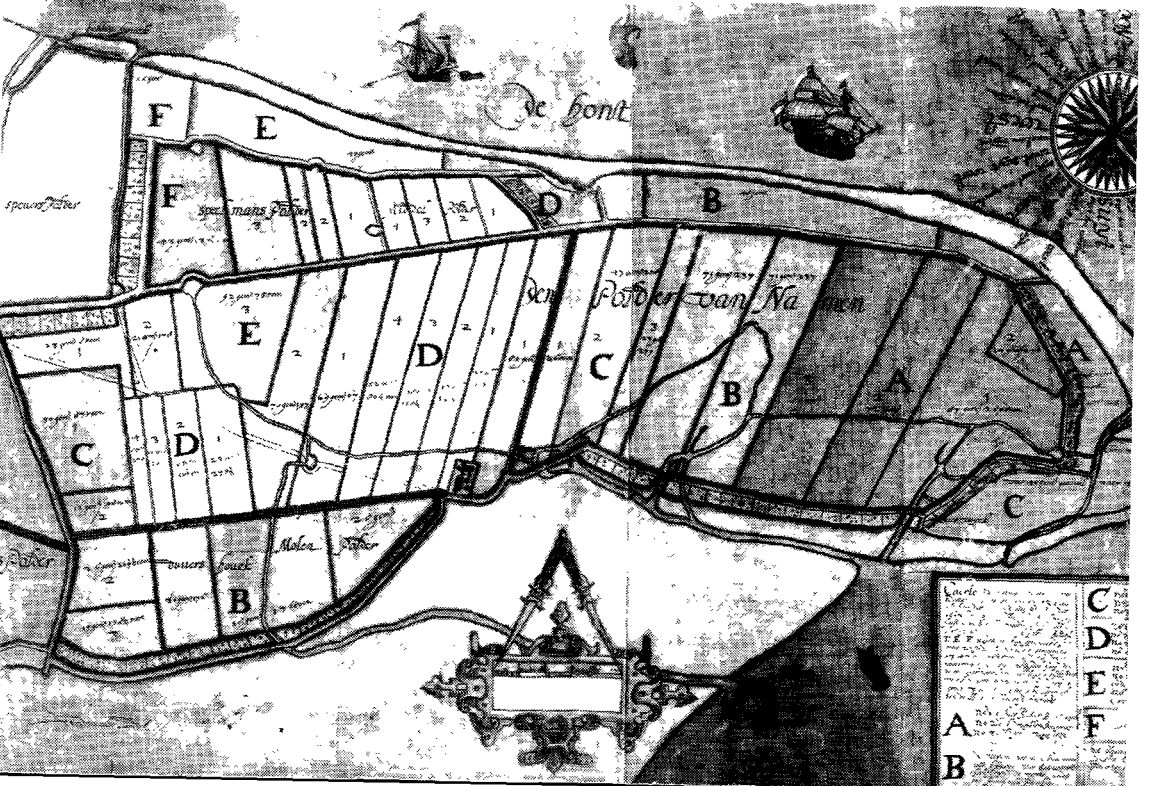

fig. 144.

De desolate toestand van de Wulpenpolder (bedijkt in 1637) ten noordwesten van Breskens, ten tijde van haar ondergang in 1715.

De polder van Namen en omgeving in het begin van de 17e eeuw; de laatste polders van Saafftinge, die in 1715 ten ondergingen. (Grenzend aan de in 1612 herdijkte Kruispolder in de linker onderhoek). *Alg. Rijksarchief, Den Haag. Hingman 29*

polder of waterschap	aantal zink- of kraagstukken	aantal tonnen stortsteen	totaal m ² oeverwerk	opmerkingen
EST ZEEUWSCH VLAANDEREN				
enhonderd en Zwarte	17	18000	18000	aan de koppen der hoofden in hoofdzaak bij Nieuwe Sluis w.o. veel zeer oude werken twee vaste punten sinds 1952 binnenpolders
ud en Jong Breskens	64	58000	80000	
oofdplaat	156	196000	150000	
omaes	24	45000	45000	
de Braakman	28	22000	22000	
	289	339000	315000	
OST ZEEUWSCH VLAANDEREN				
nieuw Neuzenpolder	220	432000	375000	langs Schelde en Braakman Rijkszeewering (voor de nieuwe havenmonden is een deel weggebaggerd) na 1906 geen oeverwerken meer aangebracht w.o. ong. 51000 ton fosforslakken incl. ca 2300 ton grind jongste oeverwerk dateert van 1966
erneuzen	114	310000	200000	
Margarethapolder	56	99000	100000	
leine Huyssenspolder	46	80000	80000	
endragtpolder	68	137000	110000	
lijspolder (Ossensisse)	25	12000	12000	
Valsoorden	173	224000	224000	
	702	1294000	1101000	
Totaal Zeeuwsch Vlaanderen	991	1633000	1416000	
OVERIG ZEELAND				
Noord Beveland	425	1008000	1036000*	zie dl I van deze serie Schouwen-Duiveland, Tholen en St Philipsland, dl II Walcheren en Zuid-Beveland, dl III
Noord Zeeland	940	1474000	1857000	
Midden-Zeeland	802	2121000	2493000	
Totaal in Zeeland	3158	6236000	6802000	

* Langs de oevers van Noord-Beveland is in 1968/69 bovendien een kwantum van ruim 615000 ton zeegrind, maasgrind en fosforslakken aangebracht als voorzorg tegen mogelijke gevolgen van de Deltawerken. De verdedigde bodemoppervlakte werd daardoor met ruim 50 ha uitgebreid. Overigens zijn de zink- en stortwerken voor de Deltadammen hier buiten beschouwing gelaten.

in 1932 twee zinkstukken aangebracht worden aan de kop van strandhoofd 14 (aangegeven in fig. 108) van de waterkering van het cal. waterschap Oud en Jong Breskens. Het eerste stuk werd gezonken op 1 november 1932 met ongeveer 0,3 ton ballaststeen per m²; de zinking verliep in goede orde.

Maar ongeveer een half uur nadat de zinking afgelopen was, is het rijshouten stuk plotseling snel omlaag gegleden, daarbij de twee ankers, waarmee de kop van het zinkwerk op het strand stevig vast lag, ongeveer 35 m met zich mee slepende.

Het eigenaardige was dat niet vastgesteld kon worden waarheen het zinkstuk verdwenen was. Naarstig zoeken leverde niets op. De oorzaak van het wegglijden werd gezocht in een gladde klei- of sliblaag op de toch al steile helling (1 : 3) van het talud, waarop het stuk bij het „doorkomen van de vloedstroom” in beweging zou zijn gebracht. De talloze „pootjes” onder het stuk van de uit Walcherse staken bestaande betuining gaven dus niet voldoende houvast. Bij een tweede zinking op dezelfde plaats schoof het stuk eveneens weg. Er werd daar toen geen nieuw zinkstuk meer gezonken, slechts werd een bestorting aangebracht (1,5 ton/m²).

Het tweede stuk, dieper en vlakker gelegen, werd wel aangebracht. De grootste diepte was daarbij 28,60 m onder laagwater.

Hoofdplaat-
polder

Tussen Breskens en de Braakman is de Hoofdplaatpolder, wat de oeververdediging betreft, in de vorige eeuw een zorgenkind geweest. Veel land is daar toen verloren gegaan (zie fig. 62). Het was een gevolg van de gedragingen van het Vaarwater langs Hoofdplaat dat destijds een onderdeel vormde van de oude vaarroute via de Braakman naar Gent.

Na het bezwijken van de dijken van 1778, 1795 en van 1807 werd in 1808 met de onderzeese verdediging begonnen. Tussen 1816 en 1830 werden vrijwel elk jaar onderzeese werken uitgevoerd, het meest in 1817 en in 1824. Voor die eerste oeververdedigingen langs Hoofdplaat werd veel puin aangevoerd vanuit Antwerpen, van het toen in afbraak zijnde Kasteel van Sluis en van het in 1809 gebombardeerde Vlissingen.³⁰⁷) Daarna volgden tussen 1830 en 1848 vele belangrijke zinkwerken, die bestonden uit smalle (10 m à 15 m) dwarsstrooms gezonken zinkstukken, bestort met vilvoordse en doornikse steen of met brikken (puin) en kloetelingen (schorzoden). In de jaren 1832-1834 en 1836 werd alleen puin en schorgrond gebruikt.

Ofschoon de Raad van den Waterstaat in 1860 van mening was dat de te nemen voorzorgsmaatregelen beperkt konden worden tot bestortingen van nollen en dijkshoeken³⁰⁸) is na 1860 aan de westzijde van de polder en voor de havendammen van Hoofdplaat en vooral aan de oostzijde van de polder een belangrijke verdediging aangebracht.

Aan de westzijde werd bij de zgn. Nol van Karel Calon (fig. 62) in 1867/68 een begin gemaakt met aanleg van wat men zou kunnen noemen, een vast punt; uitbreiding daarvan geschiedde in 1880 en in 1924 en 1926. Toen in 1887 de nieuwe uitwateringssluis met suatiegeul bij Nummer Eén in gebruik werd genomen werd direct ten westen daarvan eveneens een vast punt aangelegd. Op de daarbij aangelegde verbindingsdam met de dijk werd een paalscherm geplaatst. Uit fig. 168, p. 337, blijkt de werking van zo'n scherm bij opkomend water. Van beide werken gelegen op een onderlinge afstand van ca 450 m kan worden aangenomen dat ze het verlies van gronden voor de polder hebben beperkt. Maar door verdere verdieping van de voorliggende geul (van N.A.P. — 20 m in 1924 tot N.A.P. — 40 m in 1970) en door opdringing daarvan naar de oever zijn beide werken in een ongelukkige situatie komen te liggen.

Een poging om door middel van een doorlatend scherm, in de vorm van torpedonetten („oorlogssouvenirs”), de aanval op de oever te verminderen mocht niet baten. De aanval ging onverminderd voort; andere maatregelen waren nodig; daarmee werd in 1971 een bescheiden begin gemaakt. Het betrof een „stroomlijnen” of modellering van het vaste punt bij Nol Calon, vooruitlopend op een verdere bescherming van de steile oeverwand tussen beide vaste punten.

Voor behoud der havendammen van Hoofdplaat heeft men na het optreden van 2 oeverschuivingen in april 1897 vóór de haven ong. 2 ha bestorting, geflankeerd door 3 zinkstukken, aangebracht; ruim 11000 ton steen werd gestort. Tengevolge van de aanzanding der laatste jaren op het oostelijk oevergedeelte van de Hoofdplaatpolder ligt dat oeverwerk alsmede een zestal zinkstukken, in 1905 aangebracht aan de koppen van de meest oostelijk gelegen hoofden, onder het zand. Het oostelijk oevergedeelte van dezelfde polder werd over ruim 1 km lengte in de periode 1863-1895 beschermd met een aaneengesloten verdediging van zinkwerk en bestorting. Behalve de genoemde onderzeese werken liggen bovendien langs de gehele Hoofdplaatse oever enige tientallen met steen beklede rijshoofden.

Over de Thomaespolder waarvan de situatie is aangegeven in fig. 169 Thomaes-
polder kon Hogerwaard in 1889³⁰⁹) nog schrijven: „Aan de oever voor de polders „Thomaes en Paulina bestaan geen werken tot onderzeese verdediging en „evenmin bestaan daar werken tot verdediging van het strand”. Maar dat veranderde spoedig: door het snel opruimen van het schor moest aan het westelijk deel van de zeedijk allereerst een buitenberm worden aangebracht om de te verwachten verhoging van de golfoploop tegen te gaan. In 1887 was overigens reeds achteruitgang geconstateerd; de achteruitgang manifesteerde zich opnieuw eind maart 1888, toen over 700 m à 800 m lengte een belangrijk grondverlies werd geconstateerd. Bij het meest vooruit-

springende deel van de zeekering was het voorland in de jaren 1887/1888 met 50 m versmald. Tussen maart en september 1888 verdween opnieuw 20 m voorland. In oktober van hetzelfde jaar bleek de L.W. lijn nog eens 30 m landwaarts te zijn getrokken.

Groot alarm werd geslagen en terecht; diverse plannen werden gemaakt. In 1889 begon de aanleg van de oeververdediging, terwijl als extra voorzorgsmaatregel bovendien een inlaagkade werd aangelegd. Maar de stroomaanval zette door; val op val ruimte al het voorland op. De val van 9 maart 1891 viel over 115 m lengte tot in de buitenberm van de zeedijk; die van 6 juni 1891 viel over 30 m lengte tot binnen de dijkskruin. De zeedijk was niet meer te houden zodat op 21 juni 1891 de inlaag, die in 1890 vergroot was (zie fig. 169) inundeerde.

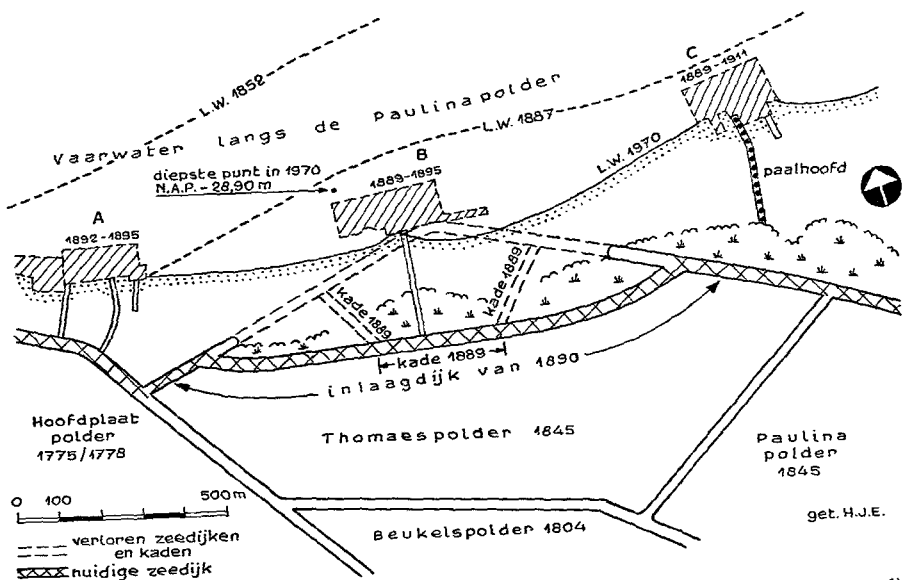

fig. 169. De Thomaespolder met verloren gebied en oeverwerken (enkel gearceerd).

De verdediging werd uitgebouwd tot drie vaste punten A, B en C, resp. aangelegd in 1892 aan de zuidoostflank van de werken aan de Hoofdplaatpolder (oeverwerk A), in 1889/95 midden voor de Thomaespolder (oeverwerk B) en in 1889/97 (oeverwerk C aan de oostzijde van de Thomaespolder). Verdere uitbreidingen aan oeverwerk C hadden plaats in 1901.

Kort na 1900 werd kennelijk aan de oever van de Thomaespolder een zeker evenwicht bereikt; er kwamen althans tussen 1901 en 1959 geen ontgrondingen voor. Op 26 april 1959 ontstond echter plotseling een gat van enkele tienduizenden m³ inhoud tussen de oeverwerken A en B.

Die ontgronding bleek evenwel ongevaarlijk en is inmiddels reeds lang aangezand.

In hoofdstuk III is melding gemaakt van de „vallen” in de Braakman. Elisabeth-
polder c.a. Een 16-tal trad op aan de noordoosthoek van de Elisabethpolder. De oever werd daar sterk door de stroom aangevallen; de tegenoverliggende zandplaat had zich na bedijking van de polder (1866) snel naar de landzijde verplaatst. De geul werd smaller en dieper. In 1866, 1868 en 1869 werden zinkstukken aangebracht; in 1869 werd tevens een inlaagdijk gelegd. Vallen en afschuivingen bleven optreden; zes afschuivingen in 1869, alleen op die hoek van de polder was een record.

In 1865 trachtte de opzichter A. Magielse van 's Rijks Waterstaat aan te tonen, dat aanleg van dammen op de tegenoverliggende plaat tot stroomafleiding van aangevallen oevers kon dienen.³¹⁰) Hij meende nl. dat aanleg van dammen zonder meer, de diepte bevorderde en wilde zodoende de zandplaat doen afnemen waardoor de oever ontlast zou worden. Hij vergat echter dat zonder voldoende sterke langsstromen geen zand wordt opgeruimd en ook geen turbulentieputten ontstaan. De stroom trok ter plaatse langs de landzijde en niet langs de plaatzijde van de geul. De meeste deskundigen waren het om begrijpelijke redenen niet met Magielse eens, maar hij drong aan op het nemen van proeven. Het bestuur der Domeinen als mede-ingeland en de overige ingelanden van de Elisabethpolder wilden het systeem beproeven. In juli/oktober 1869 werden 5 dammen op de zandplaat aangelegd, zie fig. 170. De dammen waren opgebouwd uit zand en klei, verdedigd met krammat terwijl aan de kop een grondstuk was aangebracht. Reeds tijdens de aanleg en spoedig daarna ontstond val na val en afschuiving na afschuiving, waarbij zelfs de dijk werd aangetast.³¹¹) Op 29 september 1870 viel de dijkskruin weg; alleen door het bijzonder gunstige weer bleef de overstroming beperkt tot de inlaag. Men begreep toen al spoedig dat het tijdstip gekomen was om de proefneming te staken; in oktober 1870 werden de dammen opgeruimd en de dijk hersteld. De geschiedschrijving vereist dat ook dit mislukte spektakelstuk werd gememoreerd. Er was een merkwaardige overeenkomst met de gevolgen van de aanleg der schermhoofden in 1784/90 op de zandplaat voor de Bruinispolder in het Zijpe.³¹²)

Zo kon een betrekkelijk ondiepe geul (N.A.P. — 14 m) veel zorgen baren. In 1874 en 1875 werden aan de Elisabethpolder nog tien en in 1885 nog twee zinkstukken aangebracht. Zelfs in 1904, in 1908, in 1910 en in 1912 en in 1913 zijn aan de zuidflank nog enkele kleine kraagstukjes gezonken. Thans, ruim een halve eeuw later, liggen die zink- en stortwerken ver onder de bouwvoor.

Overigens zullen weinigen vermoeden dat ook langs de vroegere zeedijken van de Braakman een aantal oeverwerken onder het bouwland of

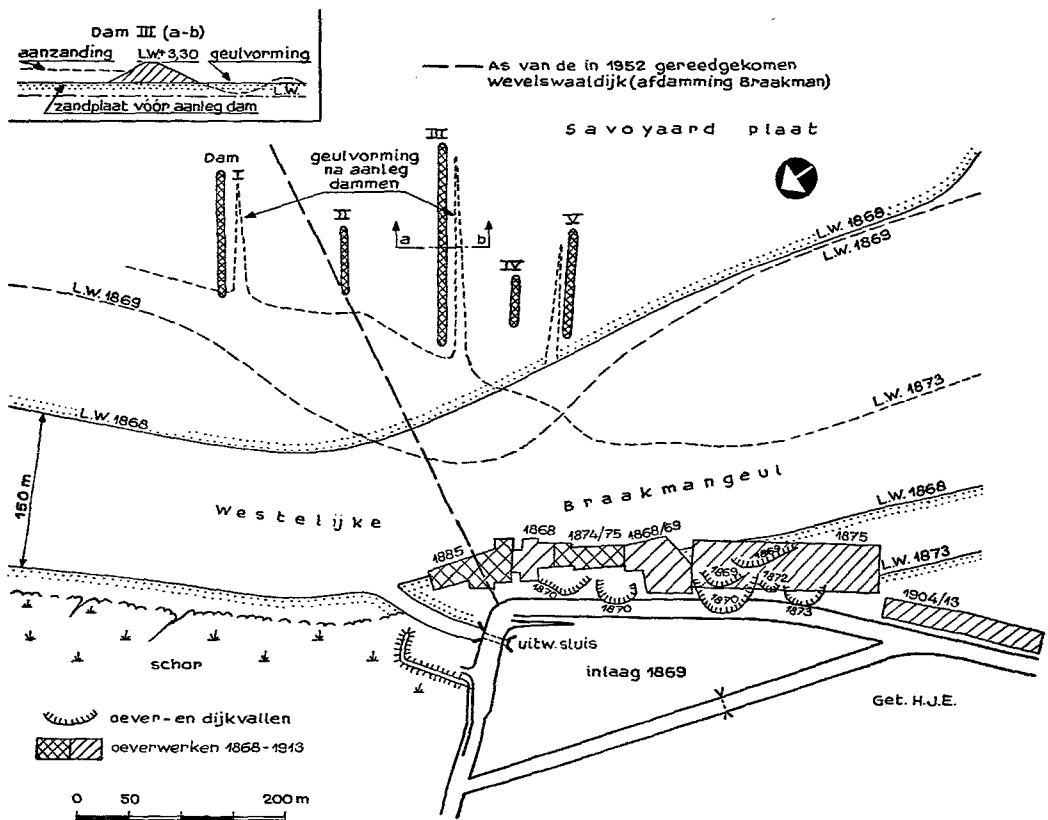

fig. 170. Situatie van de noordwesthoek van de Elisabethpolder in de mond van de Braakman 1868-1873 (oeverwerken 1868-1913).

langs de Braakmangeul liggen. Zo werd in 1841 aan de Magdalenapolder (fig. 97) ten zuiden van Biervliet een viertal zinkstukken aangebracht, waarop 150 ton vilvoordse steen en 640 ton puin of brik is gestort. Aan de Angelinapolder werd nog in 1900, in 1901, in 1905 en in 1910 enig zinken stortwerk uitgevoerd, nadat dergelijke werken aan dezelfde polder ook reeds in 1887, 1889, 1891 en 1892 waren aangebracht.

Langs de oostzijde van de Braakman aan de Lovenpolder, waarlangs de max. ca 14 m diepe Braakmangeul stroomde werd een tweetal punten in de jaren 1881-1906 met zink- en stortwerk verdedigd. Aan de Koudenpolder werden in 1833 en 1837 een zestal zink- en kraagstukken gezonken, enkel bestort met puin. De plaats van die voormalige verdedigingswerken is in fig. 97 aangegeven.

Oost Zeeuwsch Vlaanderen

**Nieuw
Neuzen-
polder**

Ten tijde (1816) van de bedijking van de Nieuw Neuzenpolder, die op de zuidelijke uitloper van de Hooge Springerplaten is gelegen, lag voor

de Westerscheldedijk van deze polder overal minstens 700 m voorland (fig. 93, p. 241). Het Pas van Terneuzen was toen reeds aan het opringen in westelijke richting, zodat kort na het midden van de vorige eeuw de oever van de Nieuw Neuzenpolder allereerst aan de oostflank werd aangevallen. Een en ander ging gepaard met optreden van oevervallen, hetgeen in 1859 resulteerde in een dijkdoorbraak waarbij ca 12 ha polderland verloren ging. Een in hetzelfde jaar gelegde inlaagkade werd in 1863 tot zeedijk verzwaaard. Bij een dijkval in 1876 ging 5 ha polderland verloren.

Na genoemde calamiteiten werd de oeververdediging krachtig ter hand genomen, zodat voor deze polder alleen langs de Westerschelde in 1887 over ruim 2,5 km lengte een aaneengesloten verdediging was verkregen waarbij een 100-tal zinkstukken zijn aangebracht. Er gaat slechts zelden een zinkstuk verloren, maar in 1884 werd toch vermeld dat f 730,09 was gekort op de aannemingsom, wegens een gedeeltelijk mislukte zinking³¹³) aan de Nieuw Neuzenpolder. Na kleine uitbreidingen van de verdediging in 1898, 1904 en 1931 werd het in 1950/54 nodig geoordeeld de verdediging aan te sluiten op de in de vorige eeuw (vanaf 1850) aangebrachte verdediging langs de Braakman. Behalve op een klein gedeelte in het zuidoosten langs de Braakmangeul is sindsdien langs de gehele oever van de Nieuw Neuzenpolder een aaneengesloten verdediging aanwezig. Zonder overdrijving mag worden gezegd dat aanleg van die omvangrijke oeververdediging tot gevolg heeft gehad dat de zuidwestwaartse opschuiving van het Pas van Terneuzen tot staan kon worden gebracht.

De oeverwerken zijn met de zeedijk verbonden door een aantal stenen dammen (oorspronkelijk aangelegd als rijshoofden), die over het ong. 100 m brede voorland zijn gelegd. Op twee van die dammen zijn paalrijen geplaatst „tot vermindering der schadelijke werking van de getijstroom op het strand”. Eén van die paalschermen is in 1889 aangebracht op het in 1882 aangelegde rijshoofd (nu stenen dam) aan „De Koepel”, zoals de meest noordwestelijke ronde dijkshoek van de polder wordt genoemd.

Ruim 1 km oostwaarts is in 1964 voor Dow Chemical (Nederland) B.V. een steiger op de oever uitgebouwd, de eerste uitgebouwde aanlegsteiger in de Westerschelde sinds de houten aanlegsteigers (Walsoorden, Borssele enz.) voor de Schelde-veerdiensten na 1945 zijn gesloopt. (Een tweede steiger is thans in aanbouw voor de Total raffinaderij te Borssele.) Behalve dat eerstgenoemde steiger is gebouwd en de oever door kabels en pijpleidingen wordt gekruist hebben aan de oever van de Nieuw Neuzenpolder een tweetal opvallende ingrepen plaatsgehadt hetgeen blijkt uit de fig. 171 en 172, p. 338. Fig. 171 is het in 1968 gebouwde uitstroomwerk voor koelwater (3 m³/sec) van de PZEM waterfabriek bij Terneuzen; fig. 172 is de veel grotere in 1968 gebouwde uitlaatconstructie van

het koelwatersysteem (12 m³/sec) van Dow Chemical (Nederland) B.V.

Voorts ligt op de oever van de Nieuw Neuzenpolder nog een oorlogssouvenir. Tijdens de oorlogshandelingen in mei 1940 kwam de Franse torpedojager „Valentine” (met Engelse bemanning) tot zinken op de oeverwerken. Na de oorlog is men begonnen met de sloop van het wrak. Het sloopwerk is slechts gedeeltelijk uitgevoerd; er ontwikkelde zich een proces tussen de Staat der Nederlanden en de aannemer, verband houdende met het al dan niet aanwezig zijn van explosieven in het wrak (er zouden nog een aantal dieptebommen in zitten). Tot 1969 bleef de Valentine onwrikbaar met zijn voorsteven boven water steken; sindsdien is het wrak aanmerkelijk dieper weggezakt.

Rijks-
zeewering
Terneuzen

Op het laatst van de 18e eeuw lagen voor Terneuzen nog tamelijk brede voorgronden waarop in 1826 de havendammen van de uitmonding van het toen in aanleg zijnde kanaal Terneuzen-Gent werden aangelegd. Voor de kop van de Westhavendam bouwde men een paalhoofd, dat evenwel spoedig in de rivier verdween. De dammen zelf baarden ook veel zorgen; veel voorland schuurde weg en grote diepten ontstonden voor de koppen van die dammen. Omstreeks 1860 werd daar reeds een put van ong. 50 m diepte gepeild.

Vanwege de militaire bestemming van de vesting Terneuzen was de oever van 1832-1841 onder beheer van het Amortisatiesyndicaat; de dijken rond de fortificatiewerken waren toen een deel van de hoogwaterkering. Aan de oever zijn in die periode niet veel werken uitgevoerd. In 1841 werden de zeewerende werken overgedragen aan de Rijkswaterstaat. Tot 1855 werd het grootste deel van de oever verdedigd met zinkstukken (voorzien van ronde kop) die met steen, puin en vletgrond werden bestort. Tussen 1842 en 1859 werden tevens 14 rijshoofden op het voorland aangelegd. In 1859/60 werd ca 500 m ten oosten van het Oosthavenhoofd een onderzeese dam opgebouwd (kosten f 34700), waarin 8860 ton steen werd verwerkt (zie fig. 173).

Onderzeese dammen, destijds ook aangelegd aan de polders Bruinisse, Stavenisse en Vliete, moesten dienen als stroomafleiding. Men trachtte die afleiding te bereiken „door eenige meerdere verheffing van het werk, boven die van een gewoon zinkstuk” en door „de verhoogde steenstorting zo na mogelijk in de vorm van een dam op te werken”.³¹⁴ De verwachte nuttige uitwerking is, dacht ik, bij geen dier dammen ooit bewezen, eerder hebben ze nadelig gewerkt.

Behalve de zinkwerken, die bij de aanleg van de kanaalmonden (1825/27 en 1902/08) werden aangebracht werden tussen 1860 en 1900 de oeververdedigingswerken voor Terneuzen uitgebreid in hoofdzaak door het aanbrengen van steenbestortingen. In de twintiger jaren waren nog enige aanvullende bestortingen nodig voor de koppen der oostelijke havendammen. Totaal is aan de oever van Terneuzen ruim 310000 ton steen gestort zodat er ongeveer 1,5 ton steen per m² ligt en dus van een zware

aaneengesloten verdediging kan worden gesproken. In fig. 173 zijn de oeverwerken van Terneuzen aangegeven.

Overigens bleef de reeds meer dan 100 jaar geleden aanwezige 50 m diepe put voor de oever bestaan (turbulentie onder invloed der havendammen). In 1921 werd zelfs voor het eerst een diepte van 60 m onder laag water bereikt, terwijl in 1961 de put was uitgeschuurd tot ruim 62 m onder laagwater.

Bovendien zijn bij de haveningang voor de Oosthaven in de loop der jaren enkele schepen op of langs de oeverwerken terechtgekomen, die nooit gelicht zijn. Omstreeks 1900 zouden een schip met oud ijzer en een tjalk gezonken zijn. Op 13 september 1931 zonk het 1350 ton metende Belgisch sleepschip „Twee Gezusters”, op 15 oktober 1932 het 1400 ton metende en met zand geladen sleepschip „Maria” en op 27 oktober 1932 het 148 ton metende en met bieten geladen tjalkschip „Magdalena”. Tenslotte kwam in 1950 een Finse kolenboot op de oeverwerken terecht.

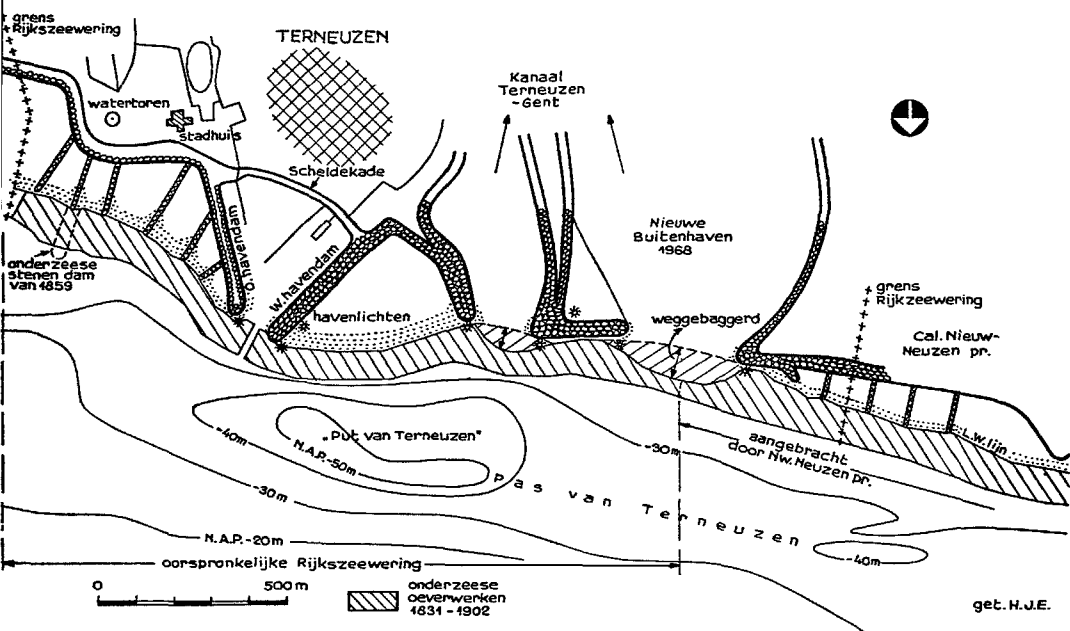

fig. 173. De oever van de Rijkszeewering Terneuzen met oeverwerken, havendammen en buitenhavens gezien vanaf de rivier. De oeverwerken (20 ha) bestaan uit 114 zinkstukken en 310000 ton steen. Voor een dwarsprofiel over de „Put van Terneuzen”, zie fig. 174 en voor de oude en nieuwe Scheidekade, fig. 243.

In fig. 174 is een dwarsprofiel van de oever getekend ter plaatse van de „Put van Terneuzen”.

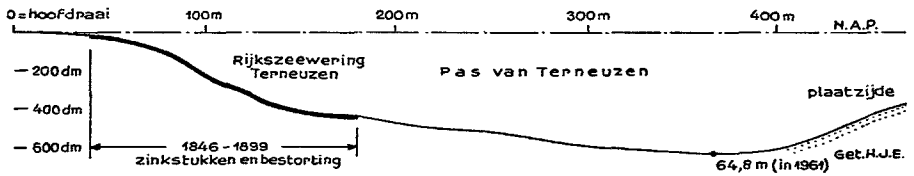

fig. 174. De „Put van Terneuzen”, het diepste punt langs de Zeeuwsvlaamse oevers lag in 1957 ong. 560 m uit de hoogwaterkering. In 1972 was de put N.A.P. — 57 m diep.

**Tussen de
Batterij en
Hellegat**

Direct ten oosten van Terneuzen is ruim 2 km van de Schelde-oever onverdedigd (Noordpr, Ser Lippenspr en Nw Othenep). Dan volgt oostwaarts gaande de Margarethapolder, waar aan de westflank in 1888/89 een 10-tal stenen dammen — oorspronkelijk bestaende rijshoofden genoemd — zijn aangelegd.

Overigens was men door de snelle oeverafnemning in het laatst van de 18e en in het begin van de 19e eeuw genoodzaakt om de onderzeese oever van de Margarethapolder aan de noordoostzijde uitgebreid te verdedigen. Nadat vóór 1830 reeds in bescheiden mate werken waren uitgevoerd werd tussen 1831 en 1900 over ruim 1 km lengte, tussen de v.m. batterij (uit 1807 aan de n.w.hoek van de polder) en de buurtschap de Griete een vrijwel aaneengesloten verdediging aangebracht.

Aan de aangrenzende Kleine Huyssenspolder en aan de Eendragt-polder had men met hetzelfde euvel te kampen. De stroomaanval op de oever ging met vele oever- en dijkvallen gepaard. Enkele inlagen werden aangelegd om de schade door onverhoopte dijkdoorbraken te beperken. Nadat aan de westzijde van de Kleine Huyssenspolder (bij „De Griete”) een inlaag was geïnunderd werd het overige oevergedeelte van die polder en een aansluitend gedeelte van de Eendragt-polder tussen 1830 en 1890 over ruim 2 km lengte bijna aaneengesloten verdedigd, (voor overzicht oeververdediging zie fig. 101).

Bovendien achtte men het nodig om in 1886 aan de Eendragt-polder, bijna 1 km oostwaarts van het eind van genoemde verdediging, een zgn. „vast punt” aan te leggen om de inscharing van het tussengelegen oevergedeelte te beperken. Het vaste punt (A in fig. 176) is van bescheiden omvang gebleven, er zijn 2 kraagstukken gezonken en er is 2588 ton steen gestort, terwijl een verbindingsdam met de zeedijk werd aangelegd. Wij menen dat bedoeld werk inmiddels al lang door de ontwikkeling is achterhaald en zeker geen nuttig effect meer sorteert.

Totaal zijn langs de Eendragt-polder een 20-tal stenen dammen aangelegd, deels ter verbinding van de oeverwerken met de zeedijk en anderzijds — op het oostelijk gedeelte — tot behoud van het voorland.

Hoewel op het oostelijk oevergedeelte na 1900 een aantal vallen zijn

voorgekomen was tientallen jaren lang geen uitbreiding van de oeverwerken nodig. Er was daar nl. een breed voorland aanwezig. Dat ging goed tot de zestiger jaren. In 1965 en in 1969 traden aan de oostflank van de bijna aaneengesloten verdediging twee oevervallen op. Nadat in 1966 voorzieningen waren getroffen volgde een uitbreiding en versterking van die aangevallen flank in 1969/70; er werden 5 zinkstukken en ca 52000 ton fosforslakken aangebracht. De oeverval van 1969 kwam net enkele maanden eerder voor men met de uitbreiding der werken zou aanvangen. Enige aanpassing van het uit te voeren werk was nodig. Fig. 175, p. 338 geeft een aktiefoto van de in 1969 uitgevoerde zinkwerken.

Volledigheidshalve zij vermeld dat langs het Hellegat aan de oostzijde van de Eendragt polder nadat in 1808 de zeedijk was doorgebroken, bij het leggen van de nieuwe dijk enkele ha poldergrond werden prijsgegeven en bovendien een inlaagdijk werd gelegd, zoals in fig. 176 is aangeduid. Voor de inlaag, genoemd de Kleine Eendragt polder, was tussen 1818 en 1839 enig oeverwerk nodig in de vorm van enkele kleine zinkwerken met bestorting en een laagwaterrandbezetting over ca 300 m lengte. Het Hellegat is nadien verzand; de verloren poldergrond is teruggewonnen en de stortsteen en het zinkwerk liggen sinds de inpoldering van de Hellegatpolder in 1926, binnendijs onder het bouwland.

Langs de zeevering van Stoppeldijk kon de oeververdediging beperkt

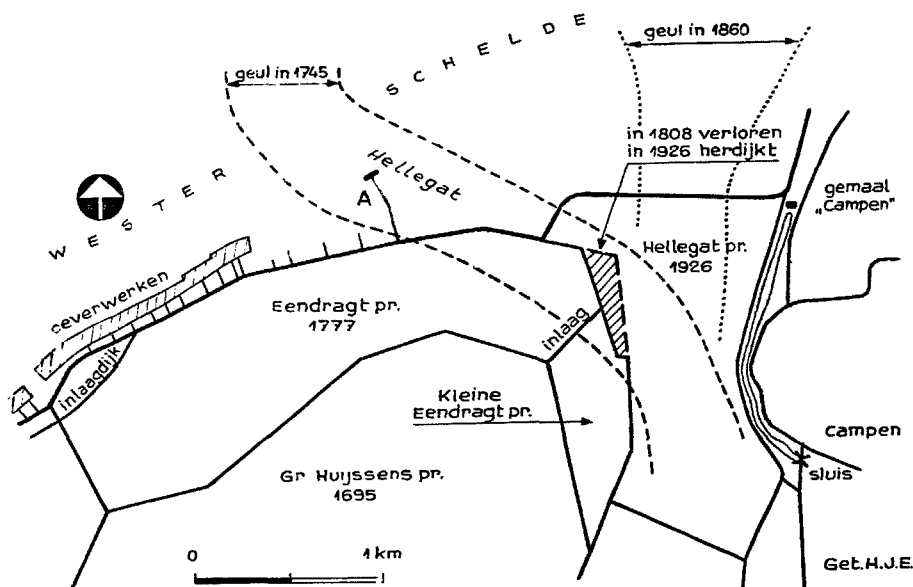

fig. 176. Situatie ter verduidelijking van het ontstaan van de Kleine Eendragt polder (die oorspronkelijk tot de Eendragt polder behoorde) met aanduiding van de verplaatsing van het Hellegat tussen 1745 en 1860.

blijven tot de aanleg van een 9-tal korte hoofdjes, bedoeld om afname van het voorland dicht onder de zeedijk tegen te gaan; tot het eind van de vorige eeuw stroomde nl. de resterende geul van het Hellegat langs Stoppeldijk. Deze geul is inmiddels geheel verzand; ter plaatse is een breed voorland ontstaan (de zgn. Platen van Hulst).

Dat de oeverwerken ook wel eens een stootje moeten verdragen blijkt uit enkele scheepsstrandingen.

In de nacht van 16/17 februari 1963 strandde het ca 1000 ton metende Duitse sleepschip „Willy Cornelia” uit Raunheim a/d Main, geladen met cokes op weg van Sluiskil naar Antwerpen, op de oeverwerken van de Eendragtspolder, waarna het vaartuig spoedig in tweeën brak, zoals op de foto in fig. 177, p. 338 is te zien. De opvarenden werden gered door de bijbehorende sleepboot „Holland”, één der „Müller”boten uit Terneuzen. Eind april 1963 werd het wrak opgeruimd door de N.V. Bergings- en Transportbedrijf Van den Akker uit Vlissingen, die daarvoor twee van zijn drijvende bokken de „Walcheren” en de „Grutto II” inzette. De bergingskosten bedroegen f 24900, de herstellkosten van de onderzeese oever waren f 29015. De opbrengst van het wrak bedroeg slechts f 8669.

Op 28 november 1963 strandde als gevolg van een defect aan de radarinstallatie het kustvaartuig „Hilda” tijdens een dikke mist op een strandhoofd aan de Eendragtspolder. De schade, die werd vergoed door de rederij bleef beperkt tot f 910.

Nol van Ossenisse

De polders van Ossenisse hebben, behalve enkele onbelangrijke met vilvoordse steen bezette rijshoofden, slechts één verdedigd punt, nl. voor de zgn. „Nol van Ossenisse” (zie fig. 178). De Nol, die van ruim 600 m tot ruim 300 m lengte is afgebrokkeld, is een restant van de in 1811 doorgebroke zeedijk van de Nijspolder. De reeds in 1719 gelegde inlaagdijk werd toen waterkerend.

Volgens gegevens uit het polderarchief³¹⁵) is reeds in 1806 het aanbrengen van 25 zinkstukken en aanverwante werken aanbesteed. In 1808 wordt gewag gemaakt van een serie van 73 zinkstukken, eveneens aan te brengen aan de noordzijde van de toen nog geheel intact zijnde Nijspolder. De mening is evenwel dat zowel de plannen van 1806 en van 1808 nimmer tot uitvoering zijn gekomen (er was een Franse bezetting), mede gezien het feit dat ter plaatse nooit restanten in één of andere vorm zijn teruggevonden.

In de jaren 1845/58 heeft men met enige eenvoudige zink- en stortwerken de afbrokkeling van de Nol tot staan gebracht. In 1875/79 en in 1886 heeft men die werken versterkt door overbestortingen en aanleg van twee stenen dammen om achterloopsheid te voorkomen. In 1904 werd als gevolg van enige verdieping nog een kleine uitbreiding aangebracht.

Tientallen jaren bleek daarna de verdediging in staat om de Nol intact te houden. De laatste decennia nam de stroomaanval weer toe, als gevolg van de doorbraak van het Gat Ossensisse (reeds omstreeks 1945 begonnen) in de richting van Hansweert welke geul Overloop van Hansweert heet. Dit is ook duidelijk te merken aan de scheepvaart; de laatste jaren maken veel schepen niet meer gebruik van het Middelgat langs Hoedekenskerke, maar van het Gat van Ossensisse en de Overloop van Hansweert om richting Hansweert of omgekeerd te varen.

Door de verdergaande inscharing van het Gat van Ossensisse dreigde de Nol van Ossensisse de laatste jaren — opnieuw vanuit het zuiden — achterloops te worden. Om dat euvel tegen te gaan werd in 1967 alvast enige uitbreiding aan de verdediging gegeven in de vorm van een grindbestorting. De totale oppervlakte van de verdediging van het vaste punt is ruim 1 ha.

De eerste oeverwerken van het waterschap Walsoorden dateren van **Walsoorden** kort vóór 1840 toen aan de Molenpolder (zie fig. 178) enkele kraagstukken werden gelegd omdat de stroom via een nevengeultje de teen van de zeedijk te dicht was genaderd. Daarop aansluitend werd in 1841 een tiental korte zinkstukken geplaatst. De werking van het nevengeultje heeft men daarna te niet willen doen door in hetzelfde jaar aan de oostzijde van de Molenpolder een afsluitdam te leggen tot een hoogte van 1 m boven L.W., naar de tegenoverliggende zandplaat. Al spoedig na de aanleg is de dam achterloops geworden aan de plaatzijde en voor een deel verloren gegaan. Een lengte van ongeveer 500 m bleef behouden en is thans bekend als de Scharrendam, zie fig. 178.

In 1855 was ten westen en langs de westzijde van deze dam een geultje ontstaan dat langzamerhand werd verdiept: vermoedelijk door langs trekend vloedwater en overstortend ebwater. Daarom is in 1855/56 aan de westzijde en aan de kop totaal 1630 ton steen en puin gestort en werden in 1861, 1865, 1871 en 1890 aan de westzijde kraagstukken gezonken. Inmiddels was het geultje in 1866 op ong. 200 m ten westen van de Scharrendam afgesloten door een stenen dam (160 m lang).

Nadat in 1866 de steenbezetting op de Scharrendam was verbeterd werd daarop in 1888/89 een open paalrij geplaatst. Merkwaardigerwijze traden kort daarna in 1889/90 en wederom in 1891 aan de westzijde van de dam ontgrondingen (in totaal een viertal) op; met kraagstukken en bestortingen werd de schade hersteld. Daarop heeft men (nog in 1891) de paalrij weer opgeruimd; nadien kwamen geen ontgrondingen meer voor.

Wel traden in 1904, 1910 en 1943 enkele afschuivingen op aan de kop van Scharrendam met gevolg dat daar een bezinking en bestorting is aangebracht. Voorts werden aan de Molenpolder nog enkele plaatselijke zink- en/of stortwerken aangebracht zoals in 1922, 1939, 1945 en 1951.

De oeververdediging aan de Kievitpolder (fig. 178) bleef beperkt tot aanleg van twee dammen met enige kopverdediging.

De stroomaanval op het meest vooruitstekende oevergedeelte van de Perkpolder noodzaakte in 1841, 1845/46 en 1853 tot het aanbrengen van een 12-tal zinkstukken, toen nog aan het riviereind voorzien van een cirkelvormige afronding. De zinking geschiedde met schorgrond, de nabestorting gebeurde met doornikse en vilvoordse steen en met puin, totaal slechts 330 kg per m². In 1859 en 1863 volgden kleine uitbreidingen.

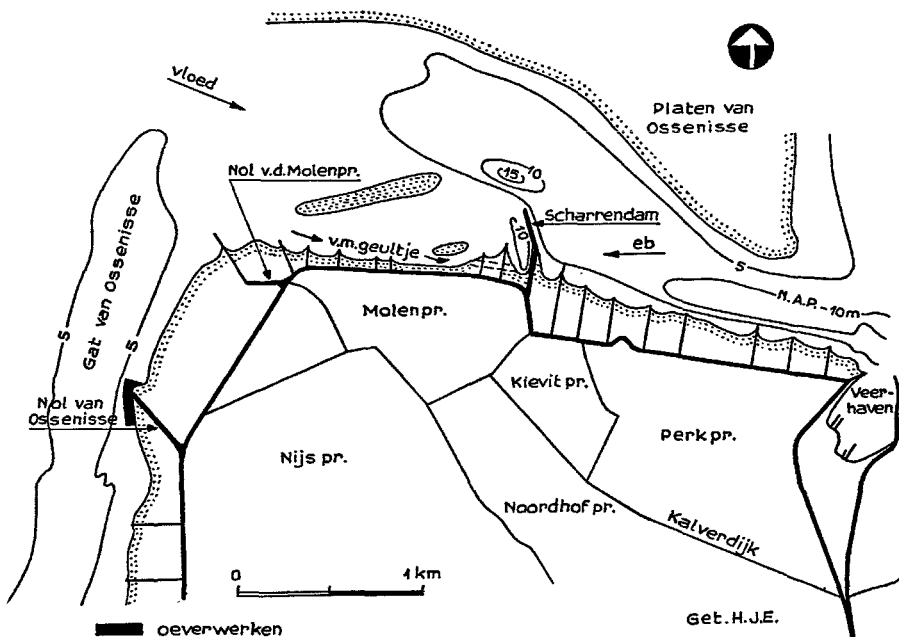

fig. 178. Situatie van de „Scharrendam”, de „Nol van de Molenpolder” en de „Nol van Ossenisse” in Oost Zeeuwsch Vlaanderen.

Nadat in de periode 1865-1873 ten westen van de tegenwoordige veerhaven een zevental hoofden waren aangelegd, waarvan enkele later zijn voorzien van een kopbezinking, zijn tussen 1873 en 1904 geen onderzeese werken aan de Perkpolder uitgevoerd. Als gevolg van enkele ontgroningen werden bij de vooruitstekende hoek — genoemd Magere Merrie, waar nu de veerhaven ligt — in 1904 en in 1914 versterkingen aangebracht. De aanleg van de veerhaven die in 1943 in gebruik werd genomen en de uitbreiding daarvan in 1965/68 vereiste aanpassing der oeverwerken.

Ten oosten van de veerhaven Perkpolder bestond rond de kop van het zgn. Oude Hoofd (dat hierna afzonderlijk wordt beschreven) een ver-

dediging uit vroeger jaren, die kennelijk voldoende weerstand bood om het hoofd in stand te houden. In 1867, 1874, 1883 en 1921 werd enig zinkwerk ten noorden en in 1870, 1873, 1892 en 1903/04 ten zuiden van het „Hoofd” uitgevoerd. Toen het Oude Hoofd in 1966/67 werd ingekort zijn ten oosten en ten westen daarvan aansluitende oeverwerken aangebracht.

Door bochtwerking van het Schaar van Walsoorden drong deze geul zover naar de zeedijk op dat in 1907 bij de gemeentehaven van Walsoorden een begin werd gemaakt met het verdedigen van de oever. Uitbreiding van deze werken volgde in de jaren 1915, 1920, 1926, 1934 en 1935 waarmee over een lengte van 1 km een aaneengesloten verdediging was verkregen. Met de hiervoor genoemde uitbreiding van 1966/67 is tussen de (nieuwe) gemeente haven van Walsoorden en het Oude Hoofd een aaneengesloten verdediging over ca 1800 m lengte aanwezig. In fig. 179, p. 338 is nog een gedeelte van de oever van Walsoorden tijdens ijsgang (1963) afgebeeld.

Ten oosten van de haven van Walsoorden werd langs de Zeeuws-vlaamse oevers tot heden geen oeververdediging aangebracht, als we enkele eenvoudige dammetjes buiten beschouwing laten.

Van 1557-1566 had abt Antonius Wydoot van St Omer het bestuur van het Hof ter Zande onder zijn hoede. Hij was één van de vele monniken, die zich gespecialiseerd hadden in de toenmalige „dijksbouw- en zeeveringkunde”. Van hem wordt gezegd dat hij de dam „Het Oude Hoofd” tussen Walsoorden en Perkpolder (veerhaven) heeft tot stand gebracht, hetgeen uit het volgende zou blijken:

Oude
Hoofd

„A.D. 1557, op den dag voornoemd werd gewijd Heer Anth. Widoot, ex-rentmeester „van Zande en ex-coadjutor. Abt geworden, heeft deze de kerk, die door een schuld „tot een bijna onmetelijk bedrag was bezwaard, door zijn zuinig beheer weer opgericht, heeft het land van Saaftinge uit handen van den koning (aan wie het was „overgegeven vanaf het jaar 1531 uit hoofde van dijklasten) gelost tegen betaling „van 18000 gulden, heeft met buitengewone energie maatregelen genomen tegen de „gevaaren van de dijken van de parochie Hontenisse en met het oog daarop het „promontorium” (letterlijk: voorgebergte, kaap), dat in de volksmond Walsoorden „heet, laten aanleggen”³¹⁸⁾

In 1574 werd die dam genoemd „een hoofd zeer gemakkelijk om te landen voor alle boten”³¹⁷⁾ Men spreekt over deze dam wel als over „één der merkwaardigste waterbouwkundige werken van Zeeland”, in navolging van pater Fruytier,³¹⁸⁾ die deze uitdrukking — overigens ten onrechte — aan Hogerwaard toedichtte. Hogerwaard³¹⁹⁾ zegt dat voor het maken van bedoeld hoofd waarschijnlijk benut is, het overblijfsel van den dijk van een polder, die reeds in vroeger tijd verloren ging.

Ten tijde, toen de Prins van Oranje de plicht had de dijken te onderhouden, werd vermeld dat het allernoodzakelijkste is dat het Hoofd van Walsoorden wordt versterkt en de schorren ter plaatse worden bekramd.

De gecommiteerden stelden vast dat het Hoofd zeer vergaan en vervallen was. Het kwam hun dienstig voor, behalve herstel van het oude Hoofd, nog één of twee nieuwe hoofden aan te leggen.³²⁰) Sindsdien sprak men waarschijnlijk van het Oude Hoofd. De twee nieuwe hoofden zijn mogelijk de twee verbindingsdammen, die de onderzeese werken met het Oude Hoofd verbinden. In fig. 125 (hfdst. III) is een dwarsprofiel van het eertijds ca 350 m lange Oude Hoofd getekend; de kruinhoogte liep toen af van N.A.P. + 4,10 m tot N.A.P. - 2,10 m (laag water). Over de kruin van de dam was een voetpad aangelegd ten dienste van de lichtwachter, die op het riviereind van het Oude Hoofd, de daar geplaatste lichtopstanden van het Loodswezen moest bedienen en onderhouden. De achter de dijk staande lichtwachterswoning is in de jaren vijftig afgebroken. De zate van de dam en de grondslag daaromheen bestaan uit oude kerngronden, o.a. oppervlakteveen met daaronder oude wadklei. Mede gelet op bovenstaande gegevens is het niet aannemelijk dat een dergelijke hoge dam als verdediging speciaal aangelegd zou zijn. Daarom moet zeker gedacht worden aan een restant van een oude dijk, die abt Wydoot heeft benut en verdedigd.

Overigens was het Oude Hoofd in zoverre inderdaad een merkwaardig waterbouwkundig werk, dat het, aan de kop slechts voorzien van een vrij schrale bestorting, niet door de daar langs trekkende stroom werd aangetast (zie ook onder plaatvallen in hoofdstuk III).

In hoeverre het kunstwerk nuttig geweest is voor de oeververdediging valt moeilijk vast te stellen maar dat het vooruitstekend bolwerk hinderlijk was voor de scheepvaart, werd in de loop der jaren steeds duidelijker. Fig. 180, p. 355 geeft een beeld van het Oude Hoofd in 1964. Vooral de Belgen vonden het maar een hinderpaal op hun vaarweg door de Westerschelde van en naar Antwerpen. Reeds in 1912 verschenen berichten in de dagbladen dat de Belgische regering het voornemen had met de Nederlandse regering in overleg te treden over het aanbrengen van verbeteringen in de loop der Schelde op Nederlands gebied. Daarbij werd onder meer de geul vóór Walsoorden genoemd. De oorlog 1914-1918 zal wel een spaak in het wiel gestoken hebben. In 1920 kwam de kwestie in de Belgische pers ter sprake, o.a. in het Handelsblad van Antwerpen. De Nederlandse Zeemansgids van 1949 oordeelde de passage van dit oeverwerk het gevaarlijkste punt in de Nederlandse vaarweg naar Antwerpen. Naarmate de schepen groter werden en de vaarweg drukker, werden de Belgische bezwaren des te klemmender. Daar kwam nog bij dat af en toe een schip op de dam terecht kwam (tussen 1920 en 1940 zijn er in de omgeving van het Oude Hoofd acht schepen gezonken).

Na een onderzoek in 1948 in de waterloopkundige laboratoria te Delft en te Borgerhout bracht één in 1950 uitgevoerd baggerwerk door het

fig. 147.

De Kapitale Dam, in 1786 gelegd om de verlengde Passageule aan de oostzijde bij de Braakman af te dammen. Sinds 1893 is de dam een binnendijk.

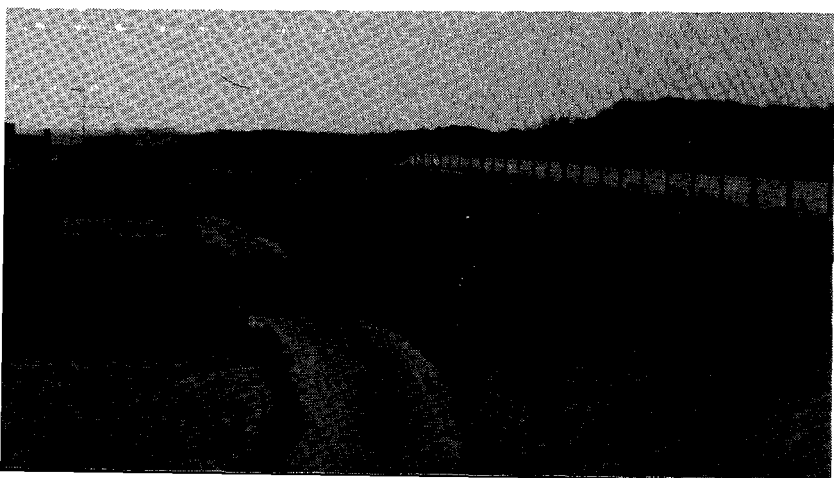
fig. 148.

Fragment van de Zeeuwsvlaamse hoofdwaterring vóór 1953. Deze dijk (oostzijde Hoofdplaatpolder) werd in 1970 op delat-hoogte gebracht (zie fig. 149).

fig. 150.

Zeedijk met betonmuur en aangestoven duin onder Nieuwvliet aan het Waterschap „Het Vrije van Sluis”.

bevaarbaar maken van een nevengeul een verbetering, die echter slechts tijdelijk was. Op grond van verdere modelproeven werd het Oude Hoofd in 1966/67 met ca 160 m ingekort, wat een opmerkelijke verbetering voor de scheepvaart heeft teweeggebracht.

DIJKSVERDEDIGING

Even belangrijk als de vele onderzeese oever- en strandverdedigingswerken, die nodig zijn om de uitschuring van de onderwatertaluds door de stroom tegen te gaan, is verdediging van de zeekeringen, maar dan in hoofdzaak om de vernielende werking van de golfaanval te weerstaan. **Overzicht**

De buitentaluds van zeedijken waarvoor brede schorren zijn gelegen, zijn in de regel voldoende beschermd indien daarop een stevige grasmat groeit. Een voorbeeld daarvan zijn de dijken langs de „Saaftingeschorren”, waar over ong. 12 km geen kunstmatige verdediging voorkomt.

Wanneer geen schorren (meer) aanwezig zijn wordt (sinds midden vorige eeuw) veelal een buitenberm aangebracht. De breedte en hoogte daarvan is afhankelijk van de ligging t.o.v. de stormstreek. De aanleg van een buitenberm houdt meestal in dat het buitentalud daarvan verdedigd moet worden. Uitgezonderd zoals reeds gezegd, langs de schorren van Saaftinge, zijn vrijwel alle zeedijken van Zeeuwsch Vlaanderen van glooiingwerk voorzien; langs bijna 75 km zeekering ligt ongeveer 85 ha glooiing.

Om een vergelijkende indruk te geven van de dijksverdediging in de Zeeuwse gebieden onderling geven we hieronder een zeer globaal overzicht van alle glooiingen in Zeeland (strandhoofden niet meegerekend):

gebied	km zeedijk	ha glooiing	opmerking
Noord-Beveland ¹⁾	52	41	} zie dl I
Schouwen-Duiveland ²⁾	72	100	
Tholen	56	51	} dl II
St Philipsland	15	9	
Walcheren ³⁾	20	62	} dl III
Zuid-Beveland ³⁾	104	110	
Zeeuwsch Vlaanderen	75	85	
Totaal	394	458	

¹⁾ Situatie vóór 1961; sinds 1961 ligt 26 km van de zeedijken en 12 ha glooiing aan het Veerse meer.

²⁾ Situatie vóór 1971; sinds 1971 ligt 25 km van de zeedijken en 32 ha glooiing aan het Grevelingenbekken.

³⁾ Situatie vóór 1961; sinds 1961 ligt 13 km van de zeedijken en 8 ha glooiing (Walcheren) en 18 km en 6 ha glooiing (Zuid-Beveland) aan het Veerse Meer.

Verdedigingsfasen

In de eerste helft van de vorige eeuw toen reeds veel schorren waren ingepolderd werden veel zeedijken verdedigd door rijsbeslag met staakrijen of met vlechttuinen, al of niet met steen bezwaard; op minder aangevallen dijkgedeelten kon worden volstaan met een krammat. De natuursteenglooingen als vilvoordse, lessinische en doornikse steen waren toen nog maar weinig toegepast. Het zal duidelijk zijn dat onder die omstandigheden jaarlijks veel onderhoud noodzakelijk was. Verbetering werd gebracht door de komst van de basaltglooing — „de basaltstukken van de Rijn” — in 1858 voor het eerst in Zeeland toegepast aan de Schouwse dijken.

Waren omstreeks 1880 nog vele m² dijkta-
lud voorzien van rijsbeslag, ongeveer 20 jaar later was dit merendeels vervangen door basalt en ander natuursteenmateriaal.

Eén voorbeeld, b.v. van de Nieuw Neuzenpolder, mag voldoende zijn om dit te illustreren. 1881: 48500 m² rijsbeslag en 5000 m² vilvoordse en doornikse steenglooing.

1901: 1500 m² rijsbeslag, 20000 m² basalt- en 47000 m² vilvoordse, doornikse en lessinische glooing.

(Door verhoging van de buitenberm was het verdedigd oppervlak aanmerkelijk uitgebreid.)

Evenals elders langs de Zeeuwse hoofdwatkeringen zijn thans vele glooiingstypen in Zeeuwsch Vlaanderen te vinden. Van de natuursteenglooingen ligt dan de basalt meestal op de sterkst aangevallen plaatsen terwijl de vilvoordse, lessinische en doornikse steen onder aan het talud zijn terug te vinden. In de fig. 180 en 181, p. 355 zijn enkele natuursteenglooingen uit Zeeuwsch Vlaanderen afgebeeld. In de jaren zestig van onze eeuw werden tevens natuursteenglooingen van Zweedse en van Poolse of Portugese graniet gemaakt.

In het begin van de 20e eeuw was overigens al een nieuwe fase in de dijksverdediging ontstaan: de betontechniek vond toepassing bij de dijk-glooingen. Sinds jhr ir R. R. L. de Muralt³²¹) in 1905 als proef op Schouwen de eerste gewapend betonglooingen deed aanleggen zijn vele typen betonglooingen toegepast. We noemen allereerst behalve de trapjesglooing en de spijkerglooing van de Muralt (die in Zeeuwsch Vlaanderen overigens weinig zijn toegepast en inmiddels reeds lang hebben afgedaan) de gewone vlakke vierkante betonblokken (0,50 m × 0,50 m).

Bij de trapjesglooing van de Muralt werd de golfoploop afgeremd door de treden van de glooing. Een nadeel van dat systeem was de onderloopsheid; het talud onder de glooing kon zakken terwijl de glooing intact bleef waardoor bij storm de constructie het gemakkelijk kon begeven.

Omdat vooral bij op de stormstreek gelegen dijkvakken het strakke oppervlak van een vlakke glooing aan grote golfoploop bloot staat bleef toepassing van golfoploopremmende constructies gewenst. De technisch hoofdamtenaar van de Rijkswaterstaat te Breskens I. Streefkerk († 1959)

werd daarmee geconfronteerd in zijn dienstkring te Breskens. Hij zocht naar een golfploopremmende glooiingconstructie, die bij zakking van het talud mee zou kunnen zakken en vond die door de betonblokken in diabloolvorm te vervaardigen. De glooiing bestaat uit vier typen betonblokken, zie fig 182.

- a met twee uitspringende en twee inspringende zijvlakken;
- b met vier uitspringende zijvlakken;
- c met vier inspringende zijvlakken;
- d als model c, maar dan met verhoogde kop.

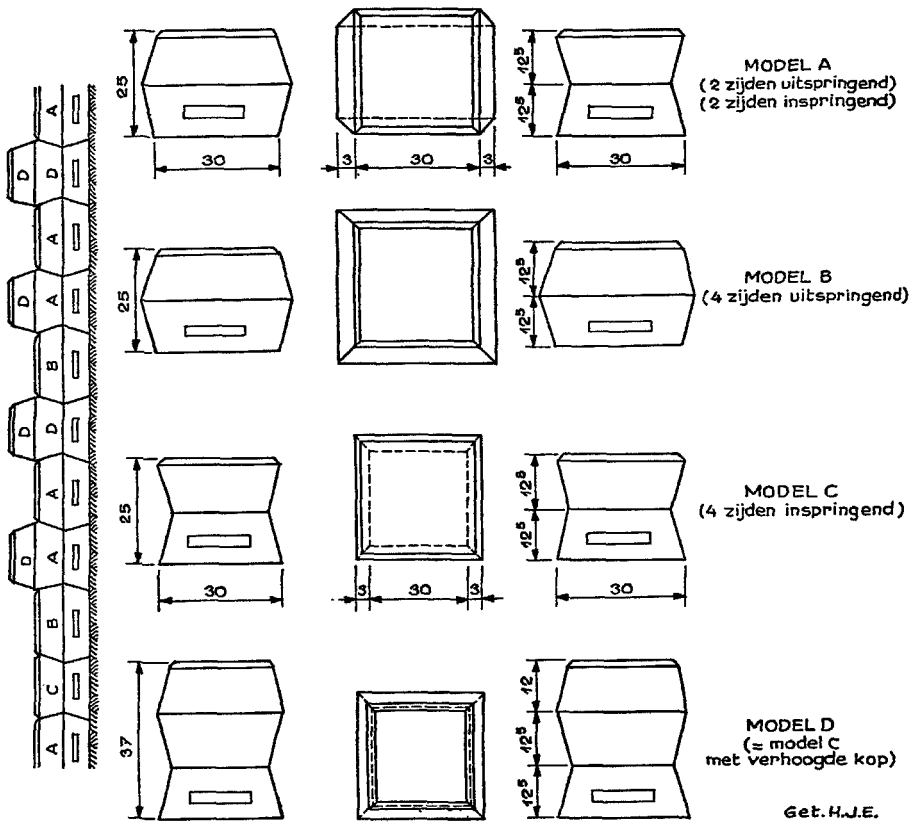

fig. 182. De verschillende modellen van de diabloolglooiing (systeem Streefkerk).

Het model c heeft de diabloolvorm, vandaar de naam. De blokken worden zo gezet dat ze met de uitspringende en inspringende vlakken in elkaar grijpen en zo een aaneengesloten geheel vormen. Bij zettingen van de ondergrond vormen de vlakken een scharnierende werking. De blokken met verhoogde koppen kunnen op elke gewenste hoogte tussen geplaatst

worden, waar een golfloopremmende werking gewenst is. In 1937 werd een proefvak aan de zeedijk van het toenmalige waterschap Groede en Baanst aangelegd, dat na enige jaren goed bleek te voldoen en zo was de bakermat van de diaboolglooiing in Zeeuwsch Vlaanderen ontstaan; de uitvinder I. Streefkerk verkreeg in januari 1941 octrooi om deze glooiing toe te passen. Na de oorlog werden in 1945 en 1946 zeer grote hoeveelheden door de N.V. „De Hoop” te Terneuzen gefabriceerde betonnen diaboolglooiingsblokken verwerkt. Sindsdien vindt men ze op vele plaatsen toegepast, fig. 183, p. 355.

De vlakke betonblokken hebben overigens een verbetering gekregen in het, de laatste decennia vooral bij de Deltawerken en langs de Zuid-Bevelandse dijken evenals langs het nieuwe kanaal Terneuzen-Gent en elders toegepaste systeem „Haringman”. Deze betonblokken zijn op het bovenvlak voorzien van golfloopremmende verdiepingen en worden in halfsteensverband koud tegen elkaar gelegd, direct op het afgemaakte grondprofiel.

De uitvinder en fabrikant Jac. Haringman te Goes verkreeg octrooi voor toepassing van het systeem, zowel in Nederland als in Duitsland en Denemarken.

Een nauw aan het systeem Haringman verwante betonglooiing is de zgn. „Turbo” glooiing, waarvan in 1955 een proefvak is aangelegd langs de havendam van het v.m. haventje aan de Griete onder Zaamslag, fig. 184, p. 355. Het verschil met het systeem Haringman bestaat enkel hierin dat de golfloopremmende verdiepingen op het bovenvlak van de blokken een ovale vorm hebben in plaats van een driehoekige vorm. De toepassing is dan ook bij dit proefvak gebleven.

Verder kennen we de door de N.V. Kon. Rotterdamsche Beton- en Aann. Mij v/h Van Waning en Co te Rotterdam vervaardigde betonblokken systeem Leendertse, waarvoor in 1937 octrooi werd verkregen. Een ander type is de „Pit” betonglooiing vervaardigd bij „Pit Beton” te Middelburg, waarop deze firma in 1955 Nederlands octrooi verkreeg. Hierbij gebruikt men zeshoekige betonblokken met drie inspringende en drie uitspringende zijvlakken. Daarnaast is er een model met verhoogde kop, dat in de meest aangevallen zône een golfloopremmende werking beoogt; ze zijn reeds afgebeeld in de delen II en III van deze serie werken.

Ten slotte is enige jaren geleden door Bleijko B.V. Betonwaren-industrie te Walsoorden de zgn. „Bleijkoglooiing” in de handel gebracht. De vorm der Bleijkoblokken is symmetrisch zonder inkassingen, de grondvorm is vierkant, de zijden zijn gebroken vlakken; in halfsteensverband gelegd klemmen de blokken zichzelf vast. Nadat aan de oude veerhavendam te Walsoorden een proefvak was gelegd, zijn ze in 1964 toegepast aan de havendam te Yerseke langs de Oosterschelde.

De jongste fase in de dijkverdediging is enkele decennia geleden begonnen toen asfalt in de waterbouwkunde werd toegepast. Vooral na de oorlog 1940/45 maakte asfalt voor dijkverdediging grote opgang o.a. als voegvulling in een steenglooïing. Ook bij de constructie van strandhoofden is asfalt wel toegepast; overigens betwijfelt menig een of toepassing van een dergelijk element daar op zijn plaats is. Na de ramp van 1953 zijn speciaal bij de Deltawerken, waar grote taludoppervlakten in korte tijd van bescherming moesten worden voorzien, asfaltglooïingen op grote schaal toegepast (Veersegatdam, Grevelingendam, Brouwersdam).

Om bij Zeeuwsch Vlaanderen te blijven vond asfalt toepassing in 1962/63 langs een nieuw dijkgedeelte bij Ossenisse en aan de glooïingen van de veerhavens te Breskens en Perkpolder alsmede aan de kanaalwerken te Terneuzen in de jaren 1962/68.

Dijken aanleggen betekent ook dijken onderhouden. De eeuwen door zijn daar ordonnantiën voor uitgegeven, keuren vastgesteld en voorschriften vervaardigd. Dijk-
onderhoud

Zo lezen we o.a.:³²²)

„Anno 1576. Dijken in het Quartier van Neuzen. Den 2den Maart 1576 gaf Philippus „te Brussel een uitvoerige ordonnantie en Statuyt op het maaken, erigeeren en „onderhouden van Dijken in het Quartier van der Neuzen, mitsgaders bij wat mid- „delen men de penningen daartoe behoorende opbrengen en furneeren zal”.

en vervolgens dat daaruit blijkt dat:

„de Rijshoofden en Zeedijken in het Quartier van Neuzen sedert 1560-1576 aan „Philippus reeds meer dan 269000 ponden van 40 grooten had gekost en dat de „dijk- en zeewerken in 1576 in zulk een deplorabelen toestand waren dat de kosten „op 80000 gulden berekend waren”.

Bovenstaand fragment moge een indruk geven van de zorgen, die men in vorige eeuwen aan het behoud der dijken had om verder nog niet te spreken over het herstel van de vele dijkdoorbraken. Bij het dijkonderhoud is overigens een voortdurende ontwikkeling aan de gang, die vooral in onze eeuw toch wel een grote evolutie doormaakt. Uit een onderhoudsbestek van eind vorige eeuw citeren we enkele fragmenten, die nu vreemd in de oren klinken.

Aanbesteding te Walsoorden
den 28 mei 1898
des voormidd. 11.50 uur (Amst. tijd)

Aanwijzing:

Samenkomst aan de dijkbazenwoning.

Te onderhouden:

o.a. 64300 m² glooïing van vilvoordse steen.

540 m² glooïing van mastenstaakjes.

100 m² glooïing van gekapte gesorteerde vilvoordsche steen.

34100 m² rijsbeslag met vlechtuinen of staakrijen met steenbezetting.

enz.

Te leveren:

o.a. 2 platte beklampte roeiriemen voor de peilboot.

25 bossen droog riet, 24 bossen tarwestro en 24 bossen roggestro.

enz.

Betaling der werklieden:

Op verbeurte van f 5,— te korten van de aannemingssom mogen de arbeidslonen niet worden uitbetaald in localiteiten waar sterke drank in het klein wordt verkocht.

Eenheidsprijzen:

1 m ³ schuiergrond te graven, over een halven handsloop te vervoeren en verwerken	f 0,16
als voren over een handsloop zijnde 48 m waterpas of 20 m in de klim, mits niet vlakker dan 8 op 1	f 0,22
voor elke handsloop verder vervoer	f 0,06
1 m ² glooiing van zuilbasalt herzetten enz.	f 0,50

Leveren van:

1 ton zuilenbasalt (lg 30 cm)	f 6,—
1 ton gewone vilvoordse steen	f 4,50
1 ton gewone doornikse steen enz.	f 3,55

Uurlonen:

voor een timmerman of metselaar	f 0,20
voor een aarde-, kram- of rijswerker en steenzetter als voren bij nacht	f 0,15
voor en sjouwerman	f 0,18
enz.	f 0,13

Aldus vastgesteld door het Bestuur der waterkering van het calamiteuze waterschap Walsoorden, in deszelfs vergadering van den 5 maart 1898.

A. Hombach, Voorzitter

K. J. A. G. Collet d'Escury, Secretaris-ontvanger

**Bisam-
ratten**

Dat het onderhoud der dijken voortdurend aandacht blijft vragen, bleek enkele jaren geleden toen, wat Zeeland betreft, in 't bijzonder in Zeeuwsch Vlaanderen, de bisam- of muskusratten op het dijkfront verschenen. Deze dieren zijn afkomstig uit Noord Amerika en werden in 1905 in Europa ingevoerd vanwege hun waardevolle pels. In 1941 werd de eerste bisamrat in ons land gevangen (bij Valkenswaard). Sindsdien zijn ettelijke tienduizenden bisamratten binnen onze grenzen gedood.

Enige jaren geleden heeft een groot aantal zich verspreid in de toen nog aanwezige uitgestrekte schorren van Ossendrecht en Woensdrecht en in het verdronken Land van Saaftinge.³²³) Hoewel de dieren vooral schadelijk kunnen zijn vanwege hun graverijen in oevers en waterkeringen, bij voorkeur langs stilstaand water, is aan de waterkeringen in Zeeland nog geen schade geconstateerd. De bestrijding is bij de wet geregeld en geschiedt in Zeeland sinds 1963 door rijksvangers, bijgestaan door particulieren, ingeschakeld op premiebasis en door personeel der waterschappen. In de periode 1963-1973 werden in Zeeland ongeveer 20.000 muskusratten gevangen, waarbij vooral in Oost Zeeuwsch Vlaanderen (Saaftinge) de vangsten vrijwel elk jaar toenemen behalve in 1970 toen er een kleine vermindering was.

**Dijk wordt
duin**

Minder zorgen barend verschijnselen zijn te zien langs de Adornispolder (bij Nieuwvliet) in West Zeeuwsch Vlaanderen. Na het verloren

gaan van de voorliggende polder (de Compagniepolder) in 1797, werd de toenmalige binnendijk van de Adornispolder vanzelf zeedijk. Het meest oostelijk gelegen deel heeft nog het dwarsprofiel zodat in 1797 bestond met een onverdedigd buitentalud onder een helling van 1 : 5 en een 4 m brede kruin gelegen op ong. 4 m boven hoogwater. Het steile binnentalud heeft een helling van 1 : 1 $\frac{3}{4}$, zoals destijds algemeen was. Het westelijk gedeelte van de dijk moest meermalen worden verhoogd en verzwaard, zelfs nog in 1930.

Maar vooral de laatste decennia blijkt de reeds in 1797 ontstane situatie ten westen van het Kruishoofd (zie fig. 21) een zandwinnende functie uit te oefenen. Voor de zeedijk heeft weelderige duinvorming plaats zoals uit het dwarsprofiel in fig. 185 blijkt. Globaal ligt per strekkende m ong. 500 m³ à 600 m³ zand tegen en op de zeedijk. Er is een duidelijke toename van zandwinst van west naar oost.

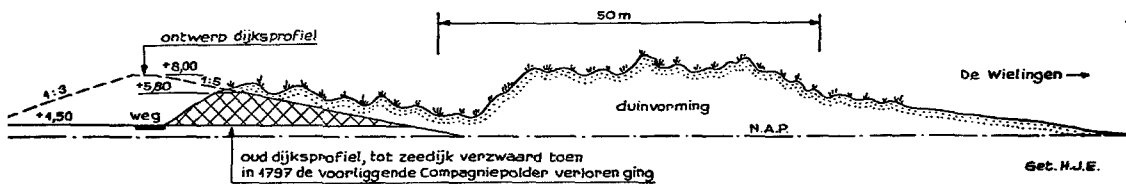

fig. 185. De huidige zeedijk van de Adornispolder (bij dijkpaal 10) met duinvorming tegen, op en voor de dijk. Er ligt ong. 500 m³ à 600 m³ zand per strekkende m.

We willen deze paragraaf van oever- en dijkwerken niet afsluiten zonder enige aandacht te schenken aan een bepaald systeem van werken; we bedoelen het put- en keetbazenstelsel dat tot ver in onze eeuw bij dijkwerken en andere grote grondwerken (zoals aanleg van kanalen) werd toegepast. Dat systeem gaf wel eens aanleiding tot misstanden. Zo zag het bestuur van de Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders in Nederland zich in 1914 genoodzaakt om zich schriftelijk tot de minister van Waterstaat te wenden met het verzoek:

**Stelsel
put- en
keetbazen**

„te willen bepalen dat het zgn. put- en keetbazenstelsel niet geoorloofd is bij werken, uitbesteed vanwege het Rijk, omdat dit stelsel in onze tijd van beschaving zoveel mogelijk moet worden tegengegaan”.

In de daarbij gevoegde toelichting was o.a. het volgende vermeld:

„Het gebeurde vroeger veelal, dat het aannemen van werkvolk overgelaten werd aan één persoon, die de naam van putbaas droeg. Dat was iemand, die er zijn beroep van maakte om een zo groot mogelijk aantal arbeiders in dienst te nemen en die tevens te huisvesten. De putbaas was dan tevens keetbaas. De daarvoor nodige ruimte werd zo goedkoop mogelijk verschaft, door een keet of een ark in de onmiddellijke nabijheid van het werk beschikbaar te stellen. De beschikbare ruimte was vrijwel nooit in overeenstemming met het aantal personen dat er gehuisvest moest worden, terwijl van een goede afscheiding in die ruimte of in het geheel niet of in slechts onvoldoende mate sprake was, omdat zij in de meeste gevallen overbevolkt waren.

Het stelsel was echter oorzaak van meer wanordelijkheden. De keetbaas/putbaas werd

vrijwel alleen gedreven door winstbejag, reden waarom hij trachtte alle artikelen aan de man te brengen, waaraan zijn commensaal behoefte en ook die waaraan zij geen behoefte hadden, waardoor de verkoop van alcohol een eerste plaats innam. Dit was dan ook oorzaak dat het in zulke keten of arken soms „beestachtig” toeging. Wie het meest verteerde stond bij de putbazen het best aangeschreven zodat het veelvuldig voorkwam dat werklieden die op andere plaats en vrouw en kinderen hadden en daarom zuinig moesten leven, plaats moesten maken voor iemand die niets deed dan zijn moeilijk verdiende loon in de keet te verbrassen en daardoor de keetbaas in de gelegenheid stelde een aardig centje aan hem te verdienen.

De verkoop van alcoholische dranken in die keten of arken kon zeer groot zijn, waartoe ook de levenswijze der mensen in die keten op haar beurt weer krachtig medewerkte, zodat niet alleen sprake was van het welig tieren van drankmisbruik, maar ook de Drankwet voortdurend werd ontboden.

Het keetstelsel was ook oorzaak dat zoveel mogelijk werklieden van buiten de plaats, waar het werk in uitvoering was, door de putbaas werden aangenomen, met voorbijgaan van die mensen, die in de nabijheid van het uit te voeren werk woonden. Immers die werklieden hadden hun eigen tehuis en gingen niet in de kost bij de put- en keetbaas, waardoor deze zich een gedeelte van de winst zag ontvallen.

Tenslotte werd er op gewezen dat het stelsel ook drukte op de loonstandaard, omdat vooral plaatsing van ongehuwde werklieden en van mensen van buiten werd bevorderd. Zij stelden zich meestal tevreden met een lager loon dan plaatselijk normaal was, omdat zij in het algemeen te weinig voor organisatie gevoelden. De Directie van de Arbeid had onlangs (1913) in haar verslag duidelijk weergegeven, hoe onbeschermd in de meeste gevallen de polderjongens zijn, die in keten of arken gehuisvest worden. En dat bleek vooral in tijden van een economische crisis het geval te zijn³²⁴)

Zo komen in elk tijdsbestek arbeidsproblemen voor. De put- en keetbazen zijn reeds lang verdwenen, maar op het gebied van lonen en huisvesting hebben zich de laatste jaren soortgelijke problemen voorgedaan met koppelbazen en buitenlandse werknemers (gastarbeiders).

§ 4. DE STRIJD TEGEN HET BINNENWATER

Algemeen

Gezien het feit dat een groot deel van Zeeuwsch Vlaanderen nog op natuurlijke wijze afwatert en dat in Zeeland ten zuiden van de Westerschelde afwatering door *stoomgemalen* nooit heeft plaatsgehad (wel door *motorgemalen*), zou men geneigd zijn de conclusie te trekken dat het waterbezwaar in de Zeeuwsvlaamse polders minder groot is geweest dan in het merendeel van de andere Zeeuwse polders. Dat is echter voor een groot deel van Zeeuwsch Vlaanderen geen zins het geval.

De oorzaak van die afwijkende ontwikkeling t.o.v. overig Zeeland menen we als volgt te kunnen verklaren. In geen ander Zeeuws gebied zijn de inundaties en overstromingen zo talrijk geweest als in Zeeuwsch Vlaanderen. Daardoor zijn vele grote kreek en geulen ontstaan, die als natuurlijke bergboezem dienst doen. We noemen als voornaamste de Zwartegatsche kreek, de Baarzandsche kreek, de Nieuwerhavensche kreek, Het Grootte Gat, de Biezenkreek en de Passageule, alle in West Zeeuwsch Vlaanderen; voorts de in 1952 afgedamde Braakmankreek, de Otenesche kreek, de Kanisvlietsche kreek, de Graauwsche kreek, de Vogelkreek en de Kieldrechtsche kreek in Oost Zeeuwsch Vlaanderen.

Nergens in Zeeland is het binnendijks gelegen krekensareaal zo uitgebreid als in Zeeuwsch Vlaanderen. Mede daardoor heeft het Zeeuwsvlaamse landschap een aparte bekoring gekregen (door de V.V.V. te Oostburg werd in 1968 ten gerieve van de toeristen zelfs een 30 km lange krekens- en dijkroute uitgestippeld).

Omdat we aannemen dat het slechts voor weinigen interessant zou zijn om alle details van de afwatering, die zich in de loop der eeuwen hebben voorgedaan te beschrijven, willen we ermee volstaan enkele markante punten naar voren te brengen; daarna geven we een overzicht hoe de afwatering ongeveer 100 jaar geleden plaatsvond en hoe de huidige afwatering geschiedt.

Toen Zeeuwsch Vlaanderen nog grotendeels uit een aantal eilanden bestond vond de afwatering plaats op de omringende geulen. Door het verzanden van die geulen, gevolgd door afdammingen en soms ook vanwege dijkdoorbraken en landverlies, moest de suatie telkens worden aangepast. Dat ging meermalen gepaard onder protest van die polderbesturen, die tot aanpassen gedwongen werden.

We vermelden eerst enkele vroegere „aanpassingswerken” in het westen. De scheiding van de Heerlijkheden Nieuwvliet en Cadzand was een watergang, genaamd „den Drynk” of „de Drink”, waarvan het restant als watergang in de St Janspolder is terug te vinden (zie fig. 45). Toen in 1602 het Zwarte Gat werd afgedamd, werd aan de noordzijde bij „De Drink”, waar een suatiesluis was, ook het water van de Nieuwenhoven-, de Mettenije- en de Groote St Annapolder afgevoerd. Dat duurde tot 1623 toen de suatie aan de noordzijde werd geblokkeerd door bedijking van de toenmalige Zwartepolder (zie fig. 21). De afwatering van genoemde polders werd daarna in zuidwestelijke richting via Terhofstede naar het Zwin geleid.³²⁵⁾

Toen het gebied van de Generale Prins Willempolder (2e ged.) in 1652 werd herdijkt werd aan de noordoostzijde een schutsluis gebouwd voor de scheepvaart. Die sluis deed tevens dienst als suatiesluis en vanaf 1675 enkel als suatiesluis omdat de vaargeul niet meer voldeed aan de daaraan gestelde eisen voor de scheepvaart. Ter plaatse ontstond de buurtschap Sasput (zie fig. 49). Ook de afwatering van de Oranjepolder moest in 1652 daarheen worden geleid. De geul, het Nieuwerhavensche Gat, aan welks uitmonding genoemde sluis was gebouwd verzandde en stagneerde de suatie. De geul werd daarom in 1739 op twee plaatsen afgedamd nl. bij Schoondijke en bij Scherpbier (fig. 47). Door in beide dammen een spuisluis te bouwen was een spuikom geschapen. Men dacht door spuien de geul open te kunnen houden maar de kunstwerken brachten slechts tijdelijk en weinig verbetering. Reeds in 1750 moesten andere maatregelen genomen worden om de landen van Groede van het overtollig water vrij

**Enkele
markante
punten**

De Drink

Sasput

te houden. De afwatering werd daarom naar de meest noordelijke hoek van de Jong Breskenspolder gevoerd, waar een nieuwe sluis werd gebouwd. Er ontstond op die plaats zelfs een kleine nederzetting, die nog heden ten dage wordt aangeduid met de naam Nieuwsluis (fig. 53). In 1794 werd ook de afwatering van de Henricuspolder naar dit lozingspunt geleid.

De polders van Baarzande, ten zuiden en ten oosten van Breskens, hadden tot 1876 een suatiesluis aan de oostzijde van de Elisabethpolder (fig. 47). Verlanding van de daar in een inham gelegen suatiegeul bemlemde na verloop van tijd een goede afwatering. Men zocht naar verbetering en liet het oog vallen op de Oostspuiboezem te Breskens, die bij het Rijk in beheer was.

Nadat in 1875 door de Minister van Binnenlandse Zaken daartoe vergunning was verleend en in 1876 een overeenkomst terzake tot stand was gekomen werd de sluis te Breskens in hetzelfde jaar gebouwd.³²⁶).

Biervliet was in 1404 een eiland geworden en had als zodanig vanzelfsprekend een eigen suatiesluis en wel bij de Zoutepolders. De na 1600 ten westen van Biervliet bedijkte polders konden aanvankelijk het overtollige water kwijt in het IJzendijkse Gat, d.w.z. tot 1740, toen die geul was verzand en grotendeels werd ingepolderd. Daarna werd gebruik gemaakt van de mogelijkheden naar het Groote Gat van Oostburg en oostwaarts via de Zuiddiepepolders naar de Braakman, waar in de Oostdijk een zeesluis werd gebouwd (fig. 57).

De Passageule De Passageule, de vroegere verbinding tussen het Zwin en de Braakman (in 1735 door Wiltschut verlengd tot in de Braakman), is sinds eind 17e eeuw altijd een belangrijke schakel geweest in het afwateringstelsel. Toen de geul, die in het begin van de 18e eeuw als militaire linie werd gebruikt, als zodanig geen nut meer had werd de geul in 1786/88 ingepolderd door afdamming met de Kapitale Dam ten zuiden van Biervliet en met de Bakkersdam ten zuiden van Oostburg. In beide dammen werden suatiesluizen gebouwd. Ten westen van de Bakkersdam was tot 1807 een open verbinding met de Wielingen. In 1807, 1827 en 1864 werd telkens een deel van de geul afgedamd (Sophia-, Diomedee- en Zwinpolders) waarmee het er voor de afwatering niet beter op werd (fig. 45). Vooral toen in 1864 de Zwinpolder tot stand kwam was de afwatering van de polders rond Aardenburg zeer slecht. Dat gaf aanleiding tot grote plannen, die in deze paragraaf onder uitwateringswaterschappen worden behandeld.

Een aantal jongere polders zoals de Beukels-, de Paulina-, de Koninginne- en de Angelinapolders kregen een eigen afwateringssluis.

De ontwikkeling van de afwatering in Oost Zeeuwsch Vlaanderen loopt ongeveer parallel met die in West Zeeuwsch Vlaanderen. Het enige verschil is dat door de aanleg van het kanaal Terneuzen-Gent in 1827, Oost Zeeuwsch Vlaanderen waterstaatkundig eigenlijk in twee delen werd gescheiden. (Eenzelfde ingreep zagen we ook bij aanleg van de kanalen door Walcheren en door Zuid-Beveland.)

Een aantal polders ten westen van het kanaal Terneuzen-Gent kon aanvankelijk na de totstandkoming van het kanaal in 1827 nog lozen op de Braakman en op het Axelse Gat en het Sasse Gat. Maar dat werd steeds moeilijker vanwege de aanslibbingen. Het was een internationale zaak want ook een deel van België loosde water via de Braakman naar de Westerschelde. Dat blijkt ook uit het Verdrag van Fontainebleau van 8 november 1785: betreffende de afwatering werd in dat Verdrag een artikel opgenomen waarin werd bepaald, dat de afstroming van het water geregeld zal worden op de best mogelijke wijze. Commissarissen zullen de plaatsen bepalen, waar sluizen zullen worden gebouwd en welke van de te bouwen sluizen onder gemeenschappelijk beheer zullen worden gesteld. Dit werd nogmaals bevestigd in artikel 8 van het bijvoegsel van het Tractaat van Londen van 19 april 1839. Het Tractaat van Gent van 20 mei 1843 strekt tot uitvoering van dat artikel 8.

Toen het kanaal Terneuzen-Gent in 1827 gereed was, werd het water van vele omliggende polders door duikers rechtstreeks op het kanaal geloosd. Al spoedig bleek dat niet te voldoen, andere maatregelen waren nodig. Zo werd in het Tractaat van 's Gravenhage van 5 november 1842 bepaald, dat het Nederlandse kanaalgedeelte (Terneuzen-Gent) geen ander water zal mogen ontvangen, dan aangebracht via het Belgische kanaalgedeelte en door het kanaal van de Langeleede. Bestaande afwateringen op het Nederlands kanaalgedeelte moesten verdwijnen. Nederland moest daarvoor de nodige werken uitvoeren en bekostigen. Zo ontstonden in 1843-1845 de Westelijke en de Oostelijke Rijkswaterleidingen.

De Westelijke Rijkswaterleiding, die ongeveer 12,5 km lang is, loopt van Sas van Gent langs de westzijde van het kanaal, ten westen om Sluiskil heen, naar Terneuzen. Daar was aanvankelijk de uitmonding bij de zgn. Westbeer waar het water via de vestinggracht en de uitwateringsluizen de westgeul van de (oostelijke) buitenhaven bereikte. In 1904 werd de uitmonding verlegd naar de toen aangelegde nieuwe westelijke buitenhaven.

Bij de jongste kanaalverruiming moest tussen Sluiskil en Terneuzen een nieuwe leiding worden gegraven, die sinds 1965 via een nieuwe uitwateringssluis in de vergrote westelijke buitenhaven uitmondt. Het gebied van afwatering omvat 4150 ha, waarvan 3200 ha in Nederland

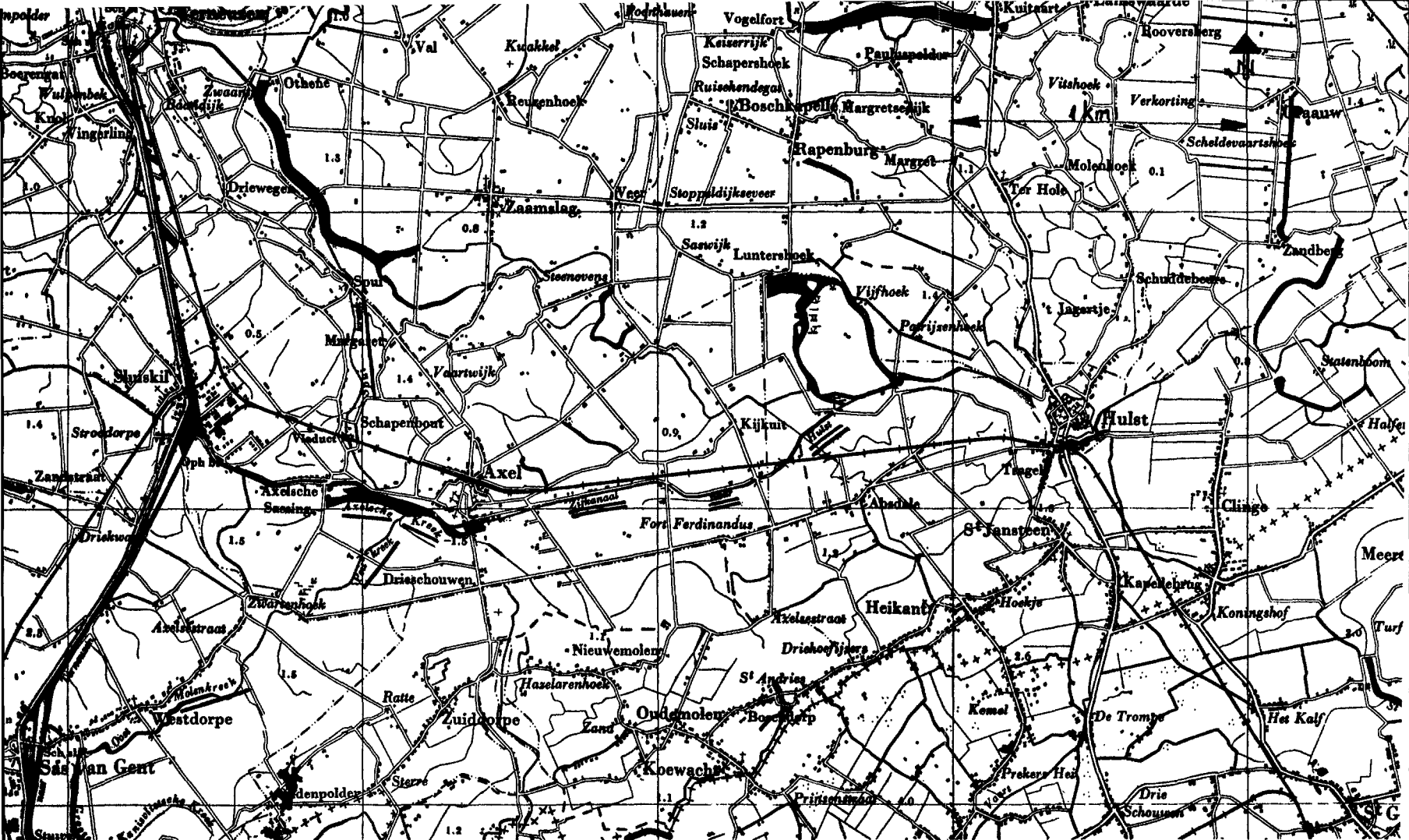

Fig. 186. Situatie van de Oostelijke Rijkswaterleiding waarvan de namen Molenkreek, Peitkreek, Axelsche kreek en Spuikreek zijn onderstreep (de uitwsluis is thans bij Othene). Tevens situatie van het zijkanaal van Axel naar Hulst voor zover destijds gereedgekomen (de naam is dubbel onderstreep).

ligt. De afvoer van de gerioleerde gebieden van Sas van Gent en Sluiskil (evenals dat van Hoek) wordt via een persleiding onder het kanaal ten noorden van Sluiskil naar Terneuzen geleid waar lozing in de Westerschelde plaatsvindt op de meest oostelijk gelegen havendam.

De Oostelijke Rijkswaterleiding, waarvan de hoofdleiding ongeveer 15 km lang is, vangt aan in de Molenkreek bij Westdorpe in de Kanisvlietpolder (zie fig. 186), zet zich voort via een aantal krekken als de Peitkreek, de Axelse kreek, de Spuikreek, de Bonkreek en de Othenesche kreek om aanvankelijk door een zijkanaal en een deel van de oude vestinggracht bij de zgn. Oostbeer in de Oostgeul van de oostelijke buitenhaven van Terneuzen uit te monden. In de Oostbeer was een uitwateringssluis ingericht, die dienst heeft gedaan tot 1962, toen in de zeedijk van de Nieuw Othenepolder een nieuwe uitwateringssluis en in de tweede waterkering een nieuwe wachtsluis gereed kwamen. Fig. 187, p. 356 toont de zeesluis in aanbouw. Beide sluisen hebben drie afsluitbare kokers (4 m × 3,25 m) met een drempeldiepte van N.A.P. — 3,75 m. Het nieuw gegraven kanaal tussen zeesluis en wachtsluis doet dienst als spuiboezem. Langs het kanaalpand zijn filterbuizen geplaatst om het spanningwater te doen afstromen. Het oude zijkanaal werd gedempt o.a. in verband met uitbreidingsplannen van Terneuzen in oostelijke richting.

Opgemerkt wordt dat men in 1843 reeds plannen had om op dezelfde plaats een zeesluis te bouwen maar dat die plaats om militaire redenen niet gewenst was. Men kon toen nl. met het geschut vanaf de vestingwerken van Terneuzen de te bouwen sluis niet bestrijken.

Voor watertoevoer naar de hoofdleiding bestaat een net van zijtakken waarvan o.a. het zijkanaal naar Hulst, de Moerspuijsche Watergang en de Grote Kreek deel uitmaken. De hoofdleiding en de belangrijkste zijtakken worden door het Rijk onderhouden, de andere door de waterschappen Axeler- en Hulsterambacht. Het afwateringsgebied omvat globaal 25000 ha waarvan ca 5700 ha in België is gelegen. Het riool- en industriewater van Westdorpe en Axel wordt afzonderlijk via een persleiding naar het reeds genoemde lozingspunt op de Oosthavendam te Terneuzen afgevoerd.

De vele aanpassingen, die in de loop der jaren aan de afwatering nodig waren en de steeds grotere eisen, die door de ontwikkeling in de land- en tuinbouw daaraan werden gesteld, vormden aanleiding tot het oprichten van een aantal Uitwateringswaterschappen. Bij die oprichting speelde mede een rol het reeds eerder genoemde Verdrag van Fontainebleau van 8 november 1785, waarvan art. 6 bepaalt dat de afstroming van het water van Vlaanderen geregeld zal worden op de best mogelijke wijze.

Thans volgt een korte uiteenzetting van de Uitwateringswaterschappen waarvan de meeste in de situatie in fig. 188 zijn aangegeven.

**Uit-
waterings-
water-
schappen**

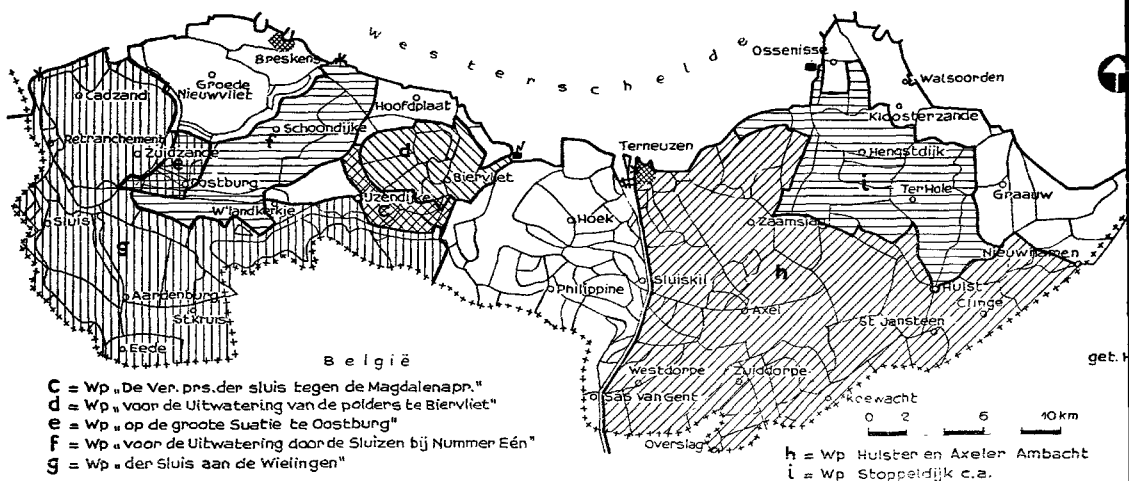

fig. 188. Situatie van de v.m. Uitwateringswaterschappen in Zeeuwsch Vlaanderen.

WEST ZEEUWSCH VLAANDEREN

a. „Uitwatering van de Kapitale Dam”.

Toen in 1807 in de Kapitale Dam een uitwateringsluis was gebouwd had men een aantal, meest in België gelegen polders samengevoegd, die men de „Uitwatering van de Kapitale Dam” noemde. Na de vrede met België in 1839 werden de belangen van de Centrale Directie van de „Uitwatering van de Kapitale Dam” volgens overeenkomst van 20 mei 1843 opgedragen aan een Nederlands-Belgisch Bestuur.^{326a} Nadat de Belgische polders een andere suatie hadden gekregen was de Uitwatering overbodig en kon de sluis vervallen toen in 1875 nabij Cadzand het „Uitwateringskanaal naar de Wielingen” voltooid was. Fig. 189, p. 356 geeft een beeld van het zgn. „Schutlaken”, een der kunstwerken dat nog van bovengenoemde watering is overgebleven en te vinden is langs de Provinciale weg van IJzendijke langs de Passageule. Fig. 190, p. 356 toont de Passageule, het in 1735 gegraven gedeelte langs de zgn. Liniedijk, thans de genoemde Provinciale weg vanaf IJzendijke richting Philippine. Daarnaast wordt in fig. 191, p. 356 (om een moment bij de oude afwateringswerken te blijven) een afbeelding getoond van een windwerk ten dienste van de afwatering in Oost Zeeuwsch Vlaanderen nl. van een afsluitbare duiker in de binnendijk tussen de Molenpolder en de Noordhospolder tussen Ossenissee en Walsoorden in Oost Zeeuwsch Vlaanderen.

b. „De Watering van de Passluis”.

Een ander voormalig uitwateringsgebied in West Zeeuwsch Vlaanderen was „De Watering van de Passluis”; de sluis was gelegen aan de N.W. zijde van de stad Sluis.

Langs de westzijde van het Lapschuursche Gat, ca 2 km ten zuidwesten van Sluis, was in 1746 de zgn. Blauwe Sluis gebouwd (zie fig. 44). De eigenaren van de gronden in de Belgische gemeente Lapschuure hadden het recht om het overtollige water via die sluis af te voeren, dat vervolgens via de genoemde Passluis het Zwin bereikte. Bij het verdrag van Fontainebleau van 1785 en bij de Conventie van 1843 werd dat recht bestendig.

In 1843 besloot België het kanaal van Selzaete of het Leopoldskanaal te graven voor afwatering van de Belgische gronden. Het kanaal, dat loopt van Assenede naar de uitmonding aan de Noordzee bij Heist, werd in gedeelten uitgevoerd en was in 1847 zover gereed, dat genoemde gronden, die tot dan toe tot „De Watering van de Passluis” behoorden, door het nieuwe kanaal konden lozen. De schuiven van de Blauwe Sluis werden dichtgezet en in kokers werden kleidammen aangebracht. De hierna genoemde nieuwe afwatering naar de Wielingen was aanleiding dat de watering van de Passluis in 1875 werd opgeheven.

De Blauwe Sluis kwam, na ongeveer 80 jaar gedicht te zijn, nog een keer in het nieuws. In de winter 1927/1928³²⁷) waren er hoge polderwaterstanden waardoor een zestal boerderijen in het Belgische Lapschuure wateroverlast ondervond. Volgens een door de gemeente Sluis ingediende klacht zou de Blauwe Sluis tot tweemaal toe zijn opengezet om het overtollige water van België naar Nederland te voeren. Van de zijde van het R.K. St Josephpensionaat te Sluis beweerde men daarvan last te hebben ondervonden in de kelders van de pensionaatsgebouwen.

Bij nader onderzoek bleek echter dat geen opzettelijkheid in het spel was; de dichtgezette schuiven bleken sterk vermolmd te zijn, zodat grote naden waren ontstaan. Bovendien bleken de kleidammen niet hoog genoeg. Bij hoge polderwaterstanden aan Belgische zijde was daardoor natuurlijke afvloeiing naar Nederland wel mogelijk.

c. *„Waterschap voor de uitwatering van de Vereenigde Polders der Sluis tegen den Magdalenapolder”.*

Toen in 1786 de Kapitale Dam was gelegd was tevens de afwatering van enkele polders naar de Braakman afgesloten. Dat gaf uiteindelijk aanleiding tot de oprichting van bovengenoemd waterschap met een lozingspunt via de sluis in de zuidoosthoek van de Magdalenapolder. De oppervlakte van het waterschap was ong. 1023 ha, zie fig. 188.

d. *„Waterschap voor de uitwatering van de polders te Biervliet”.*

Rond 1800 konden de polders van Biervliet sueren via de Kompolder door een sluis rechtstreeks op de Braakman. De daaraan grenzende in 1804 bedijkte Beukelpolder kreeg ook een eigen sluis naar de Braakman. Bij

bedijking van de Elisabethpolder in 1866 kwamen die lozingspunten te vervallen; drastische aanpassing was nodig. Dit geschiedde door het graven van een uitwateringskanaal langs de oostelijke en zuidelijke dijk van de Elisabethpolder verder aansluitend op de sluis in de Kompolder. De oorspronkelijke grootte van het suatiegebied van het nieuwe waterschap, opgericht in 1874, was ong. 1925 ha; het is in de loop der jaren uitgebreid tot bijna 3300 ha.

e. *Waterschap op de Groote Suatie bij Oostburg.*

De polders Groote Henricus, Veerhoek, Oude Haven, Stampershoek, Annex of Kleine Henricus en Snouck Hurgronje, gelegen noordelijk en westelijk van Oostburg werden in 1920 ondergebracht in een overkoepelelijk lichaam door oprichting van bovengenoemd waterschap.³²⁸) Het doel was de afwateringsproblemen gezamenlijk beter op te lossen; het water van het ruim 617 ha omvattende waterschap werd afgevoerd naar Nieuwe Sluis. Deze opzet was echter niet afdoende.

f. *Waterschap voor de uitwatering door de sluizen bij Nummer Eén in den Hoofdplaatpolder.*

Bij Sasput was in 1652 een sluis gebouwd. Toen de Hoofdplaatpolder in 1778 bedijkt werd, bouwde men een sluis bij de daar naderhand ontstane buurtschap Nummer Eén. Nadat die sluis ruim een eeuw dienst had gedaan, was de uitwateringsgeul in het voorland van de Nieuwerhavenpolder verzand; bovendien was de sluis te klein geworden. Daarom werd in 1888 meer oostwaarts de huidige sluis bij Nummer Eén gebouwd. Na 1941 (oprichting waterschap Het Vrije van Sluis) werden nog enige kleine polders aan dit afwateringsgebied toegevoegd, waarmee zijn oppervlakte 5200 ha werd.

g. *Waterschap der Sluis aan de Wielingen.*

Nadat de rechtstreekse verbinding van het Zwin met de Braakman in 1786/88 door de aanleg van de Kapitale Dam en de Bakkersdam was verbroken lag het voor de hand dat de verlanding in het Zwingebied zou toenemen. De inpolderingen van generaal Van Damme, in de Passagegeule ten westen van de Bakkersdam, kort na 1800, waren het gevolg (zie hoofdstuk II, par. 10), hetgeen aanpassing van de afwatering der reeds bestaande polders nodig maakte, doch geen verbetering bracht. De verwickelingen met België in 1830/39 gepaard gaande met inundaties,³²⁹) maakten de situatie nog moeilijker. In 1843 kreeg deze aangelegenheid extra aandacht. Diverse plannen werden ontworpen, waarvan we noemen: het graven van een uitwateringskanaal, tevens scheepvaartkanaal, van Sluis naar Breskens, dat echter te duur bleek om gerealiseerd te worden.

Eerst in 1860 werd door een daarvoor ingestelde commissie voor verder

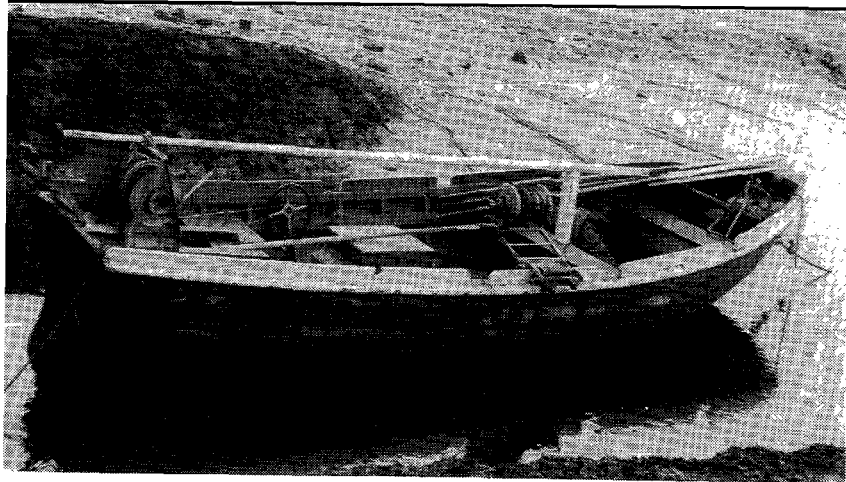

fig. 156.

De oude peilboot voorzien van een motor.

fig. 157.

De nieuwe peilvlet „Wulpen” van het waterschap „Het Vrije van Sluis”.

Foto: J. A. J. Boekbout, Breskens

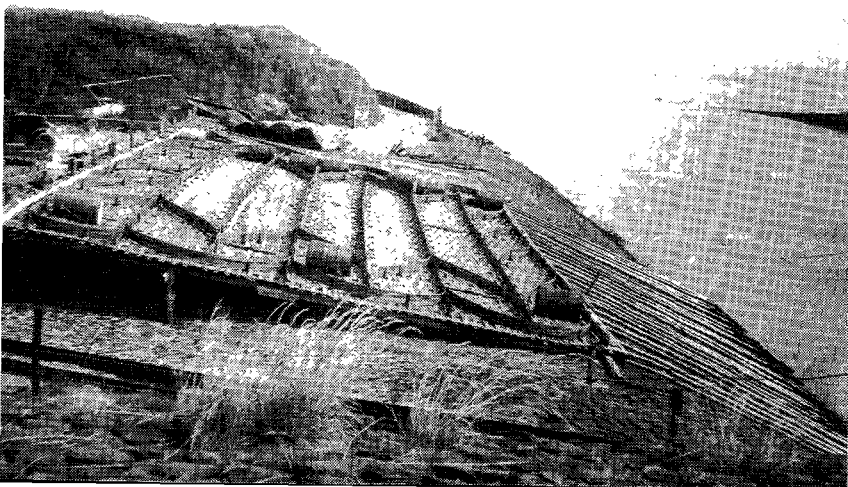

fig. 161.

Zate bij Cadzand waar „zinkstukken” van azobé-materiaal werden gemaakt. (1967).

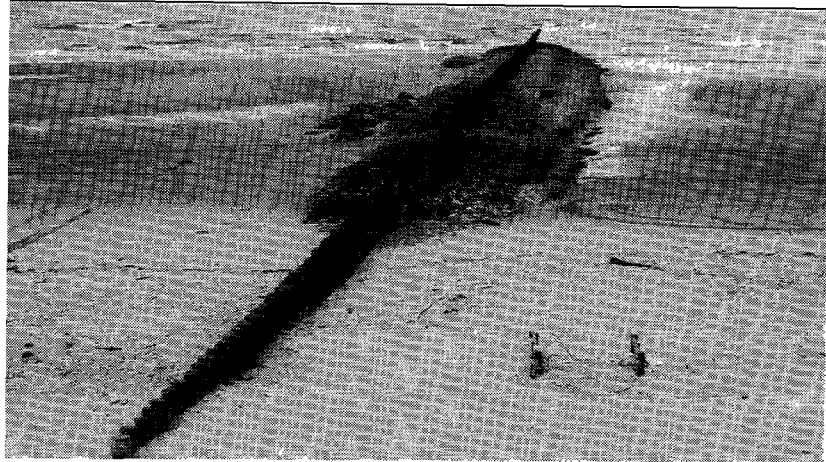

fig. 162.

Eén der strandhoofden bij Cadzand, opname 1961.

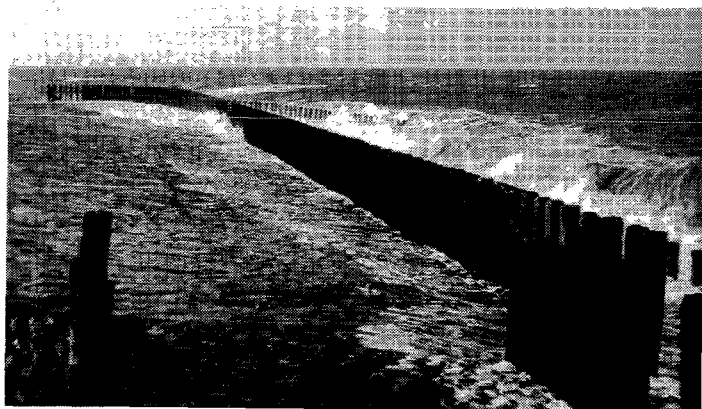

fig. 163.

De Oostnol (oostzijde) aan de Jong Breskenspolder bij Nieuwesluis met windkracht 8-9 uit het noordwesten - februari 1949.

Foto: P. J. Priester, Breskens

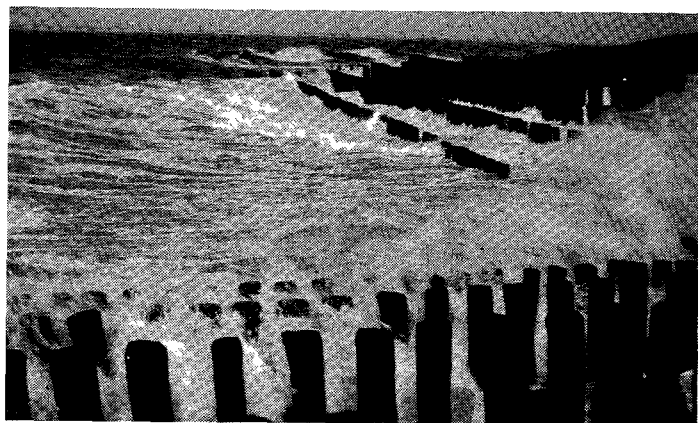

fig. 164.

Noordwester storm (windkracht 8-9) in februari aan de westzijde van de Oostnol bij Nieuwesluis

Foto: P. J. Priester, Breskens

fig. 165.

Het kruishoofd ruim 3 km ten westen van Nieuwesluis op de grens van de Adornis- en van de Baanstpolder.

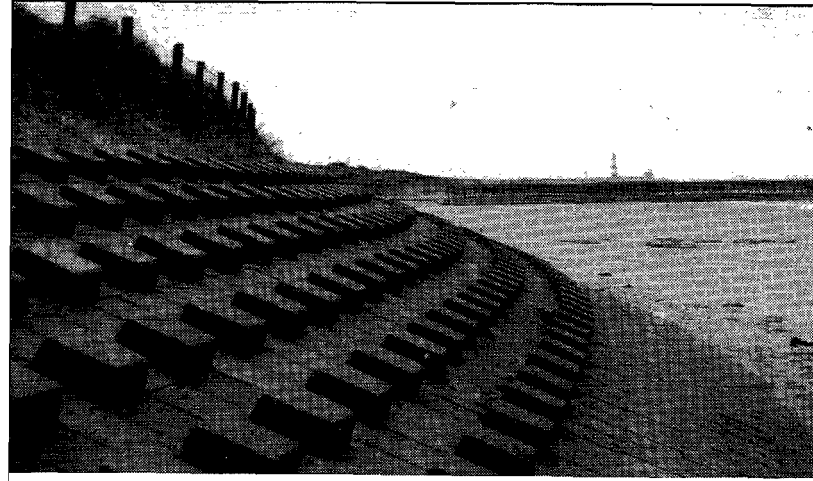

fig. 166.

Duinvoetverdediging aan de Oud-Breskenspolder, aangelegd in 1950/51.

fig. 168.
 : werking van een paalrij op een stenen verdedigingsdam bij vloed aan de Hoofdplaatpolder Nummer Eén.

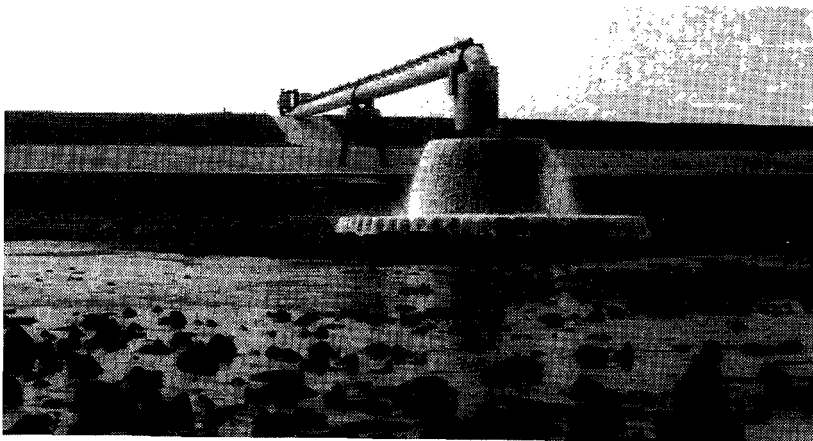
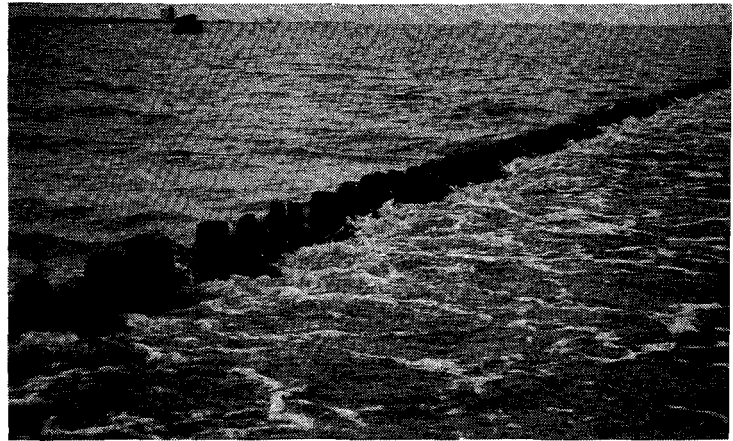

fig. 171.

De uitlaat van het koelwater van de PZEM-waterfabriek aan de Nieuw-Neuzenpolder langs de Westerschelde.

fig. 172.
 De uitlaatwerken voor het koelwater van Dow Chemical aan de Nieuw-Neuzenpolder langs de Westerschelde.

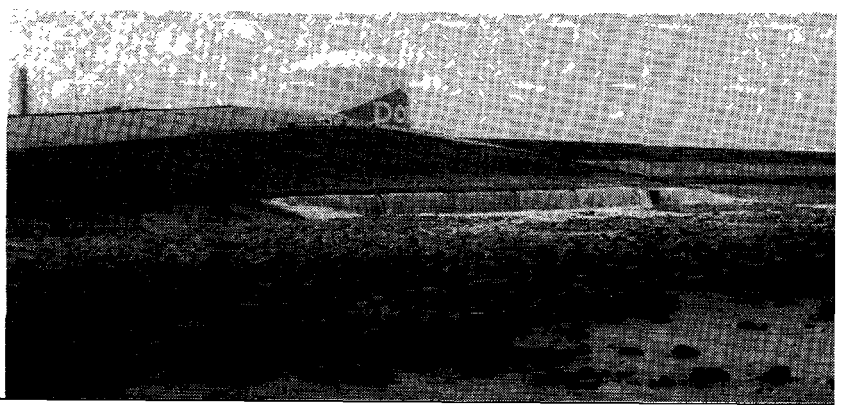

fig. 175.

Uitvoering van zinkwerken aan de calamiteuze Eendragtspolder in 1969.

Foto: C. A. L. Kottvis, Middelburg

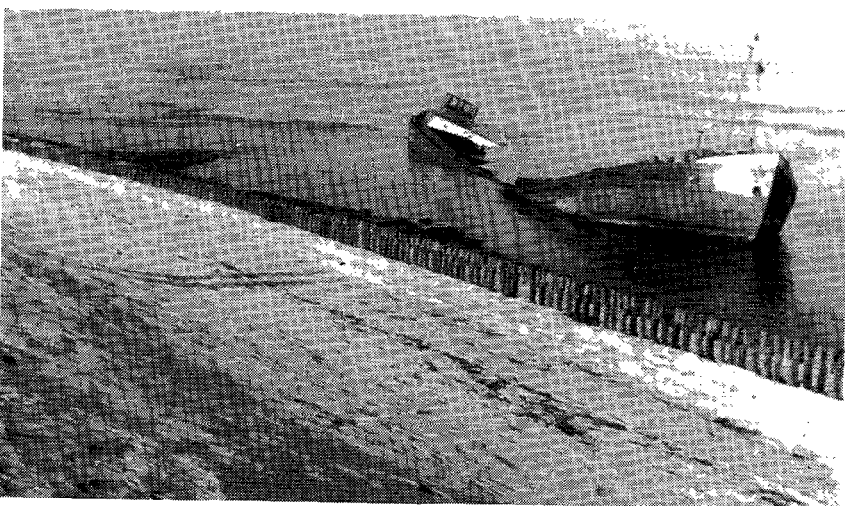

fig. 177.

In februari 1963 strandde het Duitse sleepchip (circa 1000 ton) „Willy Cornelia” op de oever van de calamiteuze Eendragtspolder in Oost Zeeuwsch Vlaanderen.

fig. 179.

Een oevergedeelte bij Walsoorden tijdens de ijsgang in 1963. De dijk is in 1972 op delta-hoogte gebracht. Het directiegebouw werd in 1971 afgebroken.

onderzoek een plan opgemaakt voor afwatering van de watering: van de Passluis" (bij Sluis), van de „Kapitale Dam" en van Cadzand. Men dacht toen aan het graven van een uitwateringskanaal naar de Tienhonderdpolder en aan het bouwen van een zeesluis aldaar. De kostenbegroting was f 583.000; ook dat plan kwam niet tot uitvoering.

Inmiddels was de 50 jaar durende inpolderingsconcessie van Van Damme afgelopen (1805-1855); van Staatswege had men verdere bedijkingsplannen in het Zwin, waarbij tevens aan een nieuw afwateringskanaal door de nieuwe polder werd gedacht. Bij de uitmonding te Cadzand zou een sluis worden gebouwd. Hoewel van Rijkswegen bij de wet van 6 juli 1863 een bijdrage van f 206.000 was verzekerd, bleef de zaak nog enige jaren aanhangig. De Zwinpolder werd inmiddels in 1864 bedijkt.

De belanghebbende polders zagen geen kans de ontbrekende financiën op te brengen. De commissie van onderzoek legde in 1868 haar mandaat neer en in 1869 besloot de Regering de werken van Rijkswegen uit te voeren. Om tegemoet te komen aan de bedenkingen, die bij de Tweede Kamer der Staten Generaal waren gerezen, wilde men het werk niet laten aanvangen voor de betrokken polders tot één waterschap waren verenigd. Op 21 april 1870 volgde oprichting van het Waterschap der Sluis aan de Wielingen, goedgekeurd bij Z.M. besluit d.d. 24 mei nr 22. De eerste voorzitter was P. de Bruijne, de eerste secretaris-penningmeester J. H. Hennequin.

Toen kon met de werken aangevangen worden. De aannemer van de Cadzandse sluis was J. Verkuijl Quakkelaar te Vlissingen voor een aannemingssom van f 84.900 (f 8900 boven de begroting). In 1872 werd de zeesluis evenals de ca 1600 m landwaarts gelegen wachtsluis en een deel van het kanaal voltooid; in 1873/74 volgde het overige kanaalgedeelte met bijkomende werken. Al deze door het Rijk aangelegde werken werden bij proces-verbaal op 30 maart 1876 aan het bestuur van het Uitwateringswaterschap der Sluis aan de Wielingen overgedragen. Het waterschap nam op zich om gedurende tien achtereenvolgende jaren een bedrag van f 42.000 per jaar aan het Rijk te betalen; aan die verplichting is voldaan.

De in 1941 nog bestaande Uitwateringswaterschappen (hiervoor genoemd c t/m g) in West Zeeuwsch Vlaanderen werden per 1 januari 1942 ondergebracht bij het toen opgerichte Waterschap Het Vrije van Sluis.

OOST ZEEUWSCH VLAANDEREN

h. Uitwateringswaterschap Hulster en Axeler Ambacht.

Kort na 1900 liet de afwatering in Oost Zeeuwsch Vlaanderen nogal wat te wensen over. Om daarin verbetering te brengen werd in 1919 opgericht het „Comité tot verbetering der afwatering in Oost Zeeuwsch

Vlaanderen" met de opdracht te onderzoeken hoe die verbetering zou kunnen plaatsvinden. Het comité bracht in 1920 een rapport uit waarin o.a. werd voorgesteld de laaggelegen delen van het gebied te bemalen op de Otenesche kreek. De plannen kwamen niet tot uitvoering; er werden slechts verbeteringen op beperkte schaal uitgevoerd. Om de waterafvoer in Oost Zeeuwsch Vlaanderen verder te verbeteren werd in 1933 het Uitwateringswaterschap Hulster en Axeler Ambacht opgericht. Met een belastbare oppervlakte van 20377 ha was dit het grootste Uitwateringswaterschap in Zeeland. De in 1935 aangevangen kleine werken ter verbetering van de waterafvoer werden in 1938 voltooid waarmee een verlagings van de grondwaterstand van ongeveer 70 cm was bereikt.³³⁰)

De lozing vond tot 1962 plaats op de uit 1843 daterende uitwaterings-sluis met 3 sluiskokers (later uitgebreid met 1 koker) van de Oostelijke Rijkswaterleiding aan de voormalige Oostbeer te Terneuzen. Met de verlegging van deze waterleiding in 1961/62 naar de Nieuw Othenepolder wordt sindsdien het water van het v.m. Uitwateringswaterschap Hulster en Axeler Ambacht daarheen gevoerd.

i. Uitwateringswaterschap Stoppeldijk.

In de vorige eeuw was in de noordwesthoek van de Stoppeldijkpolder, bij de buurtschap Campen, een dubbele uitwateringssluis waarop een aantal polders ten noordwesten van Hulst via de in 1645 binnengedijkte oude havengeul van Hulst afwaterden in het Hellegat. Door steeds verdergaande verlanding van het Hellegat was de uitwatering steeds minder naar wens gaan functioneren. Men moest radicale maatregelen treffen. Een plan om bij Walsoorden een nieuwe sluis te bouwen en het water vanaf de Vogelkreek daarheen te voeren via een nieuw te graven leiding kwam niet tot uitvoering.

De belanghebbende polders Stoppeldijk, Groot Cambron, Ser Paulus, Hengst- en Rummersdijk, Lamswaarde en Oude Graauw en Langendam besloten daarna tot het graven van een ongeveer 3,5 km lang uitwateringskanaal vanaf Campen naar de noordwesthoek van de Ser Arendspolder alwaar een sluis werd gebouwd. Het kanaal dat geheel buitendijks langs de zeedijken van de Rummersdijk- en van de Ser Arendspolders werd aangelegd, kreeg aan de westzijde bescherming door een nieuw aangelegde zeedijk. In 1850 waren de werken geteed; voor beheer en onderhoud werd in hetzelfde jaar het Uitwateringswaterschap Stoppeldijk opgericht — oppervlakte 5792 ha —. Na een bestaan van ruim honderd jaar werd het waterschap in 1965 ondergebracht bij het waterschap Hulster Ambacht. Fig. 193, p. 373 geeft een afbeelding van de huidige (binnen)sluis bij Campen.

Melkader Een niet tot de Uitwateringswaterschappen behorende afwaterings-

eenheid is de Melkader van Kallo, die met een oppervlakte van ca 10830 ha door de uitwateringssluizen bij Kallo in België op de Schelde afwatert. Vanuit Nederland loost alleen de Saaftingepolder met zijn 270 ha op de Melkader. Een elektrisch gemaaltje voert het water (en dat van 20 ha Belgisch gebied) op de Geulkreek in de Belgische Kieldrecht-polder van waar het Kallo bereikt (zie fig. 197).

Ongeveer 100 jaar geleden geschiedde de afwatering van West Zeeuwsch Vlaanderen door 8 uitwateringssluizen en door 2 afsluitbare duikers; van Oost Zeeuwsch Vlaanderen door 14 uitwateringssluizen en 1 afsluitbare duiker, die alle hieronder zijn vermeld.

West Zeeuwsch Vlaanderen

De sluis a/d Wielingen, die evenals de Groedsche Sluis (fig. 192, p. 373), de Sluis bij Nummer Eén en de Isabellasluis, bestonden uit een stenen sluis met 2 kokers.

Bij Baarzande (Elisabethpolder), bij het dorp Hoofdplaat, bij de Paulinapolder en bij de Elisabethpolder onder Biervliet was een stenen sluis met 1 koker, terwijl voor de Zwartepolder (A) een cementen buis \varnothing 0,40 m en voor de Angelinapolder (B) een ijzeren buis \varnothing 0,79 m was gelegd.

Bij Biervliet en aan de Kapitale Dam kwamen de sluisen in 1875 te vervallen toen bovengenoemde Sluis a/d Wielingen en het afwateringskanaal naar de Wielingen voltooid waren.

Oost Zeeuwsch Vlaanderen

Bij de Oostbeer Terneuzen was een stenen sluis met 3 kokers, bij de Stad Philippinepolder en bij Campen (Stoppeldijk), was een stenen sluis met 2 kokers.

Een stenen sluis met 1 koker deed dienst aan de Kleine Stelle- (1), de Loven- (2), de Nieuw Neuzen- (3), de Eendragt- (4), de Nijs- (5), de Kruis- (6), de Kleine Molen- (7), de Melo- (8) en aan de Van Alsteinpolder (9), evenals aan de Westbeer bij Terneuzen en bij Walsoorden terwijl aan de Loozepolder (10) bij Mauritsfort een afsluitbare duiker was gelegd. Alle genoemde sluisen en duikers zijn aangegeven in fig. 194.

Het eerste gemaal in Zeeland was een stoomgemaal en stond aan de zuidkust van Schouwen.³³¹⁾ Zeeuwsch Vlaanderen heeft nimmer stoomgemalen gekend en was het laatste gebied in Zeeland waar de gemalen hun intrede hebben gedaan.

Het eerste Zeeuwsvlaamse gemaal was een elektrisch gemaal, dat in 1925 bij Biervliet werd gesticht. Door verzanding van de suatiegeul van de Elisabethpolder was sinds eind vorige eeuw de afwatering slechter geworden en wel dermate dat in natte jaargetijden de laagst gelegen

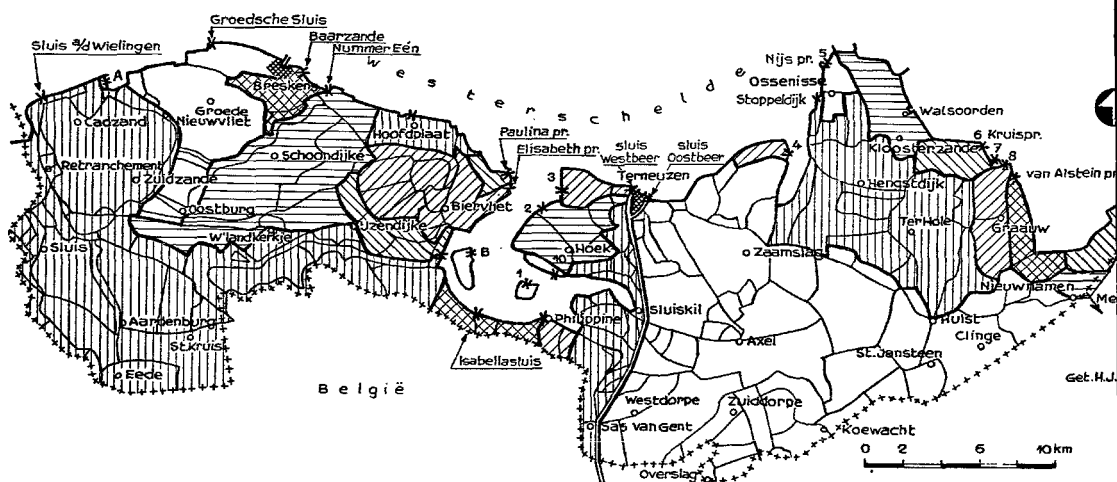

fig. 194. Situatie van de afwateringsgebieden in Zeeuwsch Vlaanderen ongeveer 100 jaar geleden. De afwatering had toen plaats via 22 uitwateringssluizen en 3 afsluitbare duikers.

landen onder Biervliet geheel of gedeeltelijk onder water stonden. Bij de bouw van het kunstwerk werd zelfs rekening gehouden met mogelijke verdubbeling van de capaciteit in de toekomst. Ondanks vergroting van het afwateringsgebied van 2365 ha tot 3294 ha heeft het gemaal geen uitbreiding ondergaan. Het unieke feit doet zich zelfs voor dat sinds in 1969 een nieuwe suatiesluis aan de oostzijde van de Hoofdplaatpolder is gereedgekomen, het water van het afwateringsgebied van het gemaal te Biervliet naar die sluis wordt geleid zodat dit gemaal geen dienst meer doet. De natuurlijke afwatering, die een halve eeuw geleden, met het oog op de landbouwbelangen moeilijkheden opleverde, was voor dat gebied weer in ere hersteld. Door de inmiddels begonnen verzwaring van de zeevering tot deltahogte zullen de sluis en het gemaal aan de Elisabethpolder vervallen. In fig. 195, p. 373 is de thans vervallen suatiegeul afgebeeld.

Het tweede gemaal dat in Zeeuwsch Vlaanderen werd gesticht was een dieselgemaal te Stoppeldijk, dat in 1927 tot stand kwam. Het diende ter verbetering van de afwatering van ca 6368 ha polderland aangegeven in fig. 188. Vanaf 1850 had de suatie reeds plaats gehad via de suatiesluis te Stoppeldijk. Het dieselgemaal heeft dienst gedaan tot 1967 toen het nieuwe gemaal „Campen” aan de noordoostzijde van de Hellegatpolder in bedrijf werd gesteld.

Het derde gemaal is in 1928 gebouwd in de Zwartepolder tussen Cadzand en Nieuwvliet, zie fig. 196, p. 374. Het via dit gemaal lozende gebied omvatte 2054 ha (fig. 188). Vóór 1928 werd het water via enkele

Overzicht gemalen in Zeeuwsch Vlaanderen

naam of aanduiding	motor- vermogen in pk.	cap. in m ³ /min. bij opvoerhoogte (h = m)	opp. bemaalings- gebied in ha	jaar van stichting
WEST ZEEUWSCH VLAANDEREN				
Waterschap „Het Vrije van Sluis“				
Cadzand	508* d	500* (h = 2,50 m)	13825	het tweede jaartal is jaar van opheffing 1964
Nieuwesluis	2 × 140 d	2 × 175 (h = 2,— m)	4570	1969
Buiten werking gestelde gemalen:				
Zwartepolder	240 d	180 (h = 1,80 m)	2495	1928-1971
Elisabethpolder (Biervliet)	80 e	90 (h = 2,50 m)	3294	1925-1973
* wordt verdubbeld				

OOST ZEEUWSCH VLAANDEREN

In de waterschappen „De Verenigde Braakmanpolders“ en „Axeler Ambacht“ zijn geen gemalen aanwezig.

Waterschap „Hulster Ambacht“:

Campen	2 × 435 d	2 × 280 (h = 4,50 m)	7450	1967
Walsoorden	100 e	97 (h = 2,50 m)	1140	1957
Kruispolder	60 e	70 (h = 1,70 m)	780	1960
Paal	2 × 360 e	2 × 350 (h = 2,75 m)	9200	1971
Verdwenen gemalen:				
Stoppeldijk	d	180 (h = 3,— m)	6370	1927-1967
Melopolder (de Paal)	75 e	70 (h = 2,40 m)	954	1946-1971

e = elektrisch
d = diesel

Om het overtollige water naar de gemalen en sluisen te voeren, worden, behalve vele km bermsloten in Zeeuwsch Vlaanderen bijna 2000 km krek en waterlopen onderhouden.

Overzicht krek en waterlopen

waterschap	lengte in km
Het Vrije van Sluis	893
De Verenigde Braakmanpolders	235
Axeler Ambacht	346
Hulster Ambacht	400
Totaal	1874 km

* *
*

van een duiker met windwerk in het afwateringssysteem bij Walsoorden. Naast de genoemde bemalingsgebieden bestaan nog een viertal natuurlijke afwateringsgebieden die sueren via grote uitwateringssluizen, nl. de sluis in de Braakman, de twee sluisen van de Westelijke en van de Oostelijke Rijkswaterleiding resp. aan de westzijde van de buitenhaven van de nieuwe kanaalmond bij Terneuzen en aan de Nieuw-Othenepolder en via een kleinere suatiesluis bij Ossensisse, waardoor tezamen het water van ong. 27000 ha Nederlands polderland wordt afgevoerd. Via de Braakmansluis wordt behalve het water van 3470 ha Nederlands grondgebied tevens overtollig water afgevoerd van ruim 19000 ha Belgisch grondgebied zodat deze sluis voor het overgrote deel een Belgische aangelegenheid is. Dit is voor een kleiner deel ook het geval met de sluis aan de Nieuw-Othenepolder waar het water van ruim 6300 ha Belgisch grondgebied wordt afgevoerd. Bovendien wordt het water van 40425 ha Belgisch gebied geloosd op het kanaal Terneuzen-Gent. De afwateringseenheid „De Melkader” werd reeds hiervoor genoemd.

Inmiddels is in Oost Zeeuwsch Vlaanderen eveneens een plan ontworpen tot verbetering van de waterbeheersing. Het zuidoostelijk deel van Hulster Ambacht was daarbij het meest urgent. Daarom werd in de Kleine Molenpolder bij de buurtschap „De Paal” een gemaal gebouwd dat in 1971 in gebruik werd genomen. Een gebied van 9200 ha, aangegeven in fig. 197 wordt door dat gemaal van het overtollig water ontdaan. Door deze wijziging werd vrijwel een volledige scheiding van afwatering tussen de waterschappen Axeler Ambacht en Hulster Ambacht verkregen. Alleen het gebied van het Groot Eiland met de Kleine Cambron- en de Havikpolder (Hulster Ambacht) sueert via de sluis bij Nieuw Othene terwijl een drietal polders van Axeler Ambacht (Eendragt, Hellegat en Willem III) wordt bemalen via het gemaal Campen. Dit gemaal was reeds in 1965/67 gebouwd ter vervanging van het oude dieselgemaal bij Stoppeldijk dat werd afgebroken ten behoeve van de dijkverzwaring tot deltagoogte. Een groot gedeelte van het uit 1850 daterende (in 1953/54 wel verlegd) en dicht achter de zeedijk gelegen uitwateringskanaal kon toen worden gedempt waarmee tevens een volgens de huidige maatstaven waterstaatkundig onaanvaardbare situatie was opgeheven.

In de ruilverkavelingsgebieden Canisvliet en Koewacht werd de waterbeheersing reeds verbeterd in het kader van de ruilverkaveling, die het afgelopen decennium werd uitgevoerd. Het thans nog aan de orde zijnde waterbeheersingsplan omvat de overige polders van Axeler Ambacht. Het is de bedoeling de diverse onderdelen van het plan, waarmee bijna 8½ miljoen gulden gemoeid zal zijn in de jaren 1973/77 ten uitvoer te brengen.

Tot slot volgt hierachter een overzicht van de gemalen in Zeeuwsch Vlaanderen:

het gemaal te Nieuwsluis dat in 1968/69 voor f 924000 werd gebouwd. De daar in 1750 gebouwde suatiesluis werd toen gesloopt. Met ingebruikneming van dit nieuwe gemaal, op 11 juli 1969, was weer een fase in het waterbeheersingsplan van West Zeeuwsch Vlaanderen gereedgekomen.

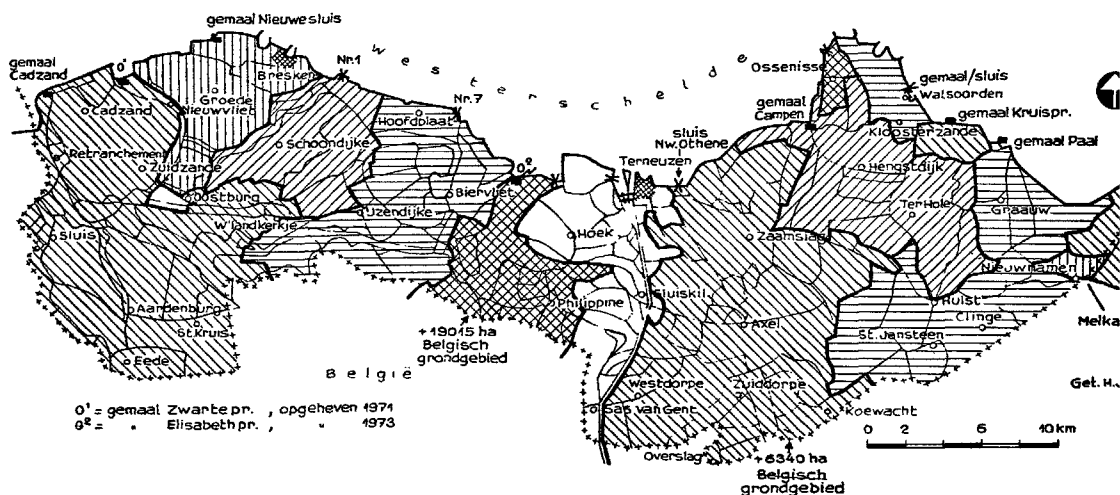

fig. 197. Overzicht van de huidige afwateringsgebieden in Zeeuwsch Vlaanderen.

Bovendien werd op 3 oktober 1969 het elektrisch gemaaltje „Knokkert” in bedrijf gesteld; het dient als onderbemaling van ongeveer 15 ha weiland in het laag gelegen gedeelte van de Strijdersgatpolder onder Cadzand. In hetzelfde jaar werd onder het kanaal Sluis-Brugge een 90 m lange syphon (2 buizen Ø40 cm van polyvinylchloride) aangebracht ten dienste van de afwatering van een gedeelte van de rond St Anna ter Muiden gelegen gronden.

Het grootste deel (ca 18400 ha) van West Zeeuwsch Vlaanderen zal in de nabije toekomst, als het waterbeheersingsplan geheel gereed is, worden bemalen, uiteraard voor zover geen natuurlijke lozing via de sluis te Cadzand kan plaatsvinden; (bij Cadzand wordt tevens water afgevoerd afkomstig van 540 ha Belgisch grondgebied). De rest (11500 ha) heeft dan een natuurlijke lozing via de sluisen bij Nummer Eén (nog te vernieuwen) en bij nol nummer Zeven; een klein deel daarvan (778 ha), zie fig. 197, wordt via de Braakmansluis geloosd.

Oost Zeeuwsch Vlaanderen, ongeveer honderd jaar geleden suerend door 15 uitwateringssluizen en -sluisjes, voert thans het overtollig water af via een viertal gemalen (Campen, — fig. 199, p. 374 — Paal, — fig. 200, p. 374 — Kruispolder en Walsoorden), waarmee totaal 18600 ha polderland wordt bemalen. In fig. 201, p. 373 wordt nog een afbeelding getoond

watergangen o.a. langs de zgn. Zanddijk en door de Oude Kille naar het Uitwateringskanaal van de Wielingen gevoerd.

Het gemaal, ter plaatse wel betiteld met de bijnaam „Het Melkmeisje” heeft niet altijd aan de verwachtingen voldaan. De toevoerleidingen en kunstwerken waren niet voldoende aangepast.³³²⁾ Met de komende dijkverzwaringen tot deltahogte zal het gemaal gedoemd zijn te verdwijnen. Het overtollige water wordt reeds sinds 3 december 1971 in het kader van de uitvoering van het waterbeheersingsplan van West Zeeuwsch Vlaanderen via een in de Oudelandse polder bij Cadzand gegraven aanpassingsleiding (doorsnede ong. 40 m²) uitmondend door een duiker in het „afwateringskanaal naar de Wielingen” naar het nieuwe gemaal te Cadzand gevoerd. Het „Melkmeisje” werd, eveneens op 3 december 1971, symbolisch buiten bedrijf gesteld.

Voorts zij nog vermeld dat van 1928 tot 1944 de Brugsche Vaartpolder van een onderbemaling was voorzien, bestaande uit een elektrisch gemaaltje voor waterlozing van ca 87 ha polderland op de Generale Prins Willempolder. Door de oorlogshandelingen van 1940/45 ging de installatie verloren en werd het overtollige water van de Brugsche Vaartpolder daarna naar Nieuwesluis afgevoerd.

In fig. 197 zijn de afwateringsgebieden aangegeven zo die momenteel bestaan of in de naaste toekomst zullen worden gerealiseerd.

**De huidige
afwatering**

West Zeeuwsch Vlaanderen, dat honderd jaar geleden nog een tiental suatiepunten langs de Westerschelde had, voert thans het overtollige water af door twee gemalen (Cadzand-Haven en Nieuwesluis) en door twee uitwateringssluizen (bij Nummer Eén en bij Nol nr 7), waarvan die bij nr 7 aan de oostzijde van de Hoofdplaatpolder in 1968/69 is gebouwd; de sluis bij Nummer Eén zal nog worden vernieuwd.

Het is wel interessant te vermelden dat reeds in 1860 aanbesteding heeft plaats gevonden van een nieuwe uitwateringssluis voor de polders onder Biervliet. Die sluis zou ongeveer op dezelfde plaats (bij Nol nr 7) gebouwd worden als de sluis van 1969. Tengevolge van een te hoge aanbestedingssom (f 63400) en door het ontstaan van geschillen tussen belanghebbenden werd het plan afgekeurd en is die sluis er toen niet gekomen.³³³⁾

Het gemaal Cadzand werd gebouwd bij de nieuwe suatiesluis te Cadzand-Haven. De sluis was bij de bouw in 1954 reeds voorzien van een onderbouw voor een gemaal. Het gemaal — fig. 198, p. 374 — werd op 9 oktober 1964 officieel in bedrijf gesteld en is zodanig gebouwd dat t.z.t. (1973) tot verdubbeling van de bemalingscapaciteit kan worden overgegaan.

In de Algemene Vergadering van het waterschap Het Vrije van Sluis van 24 mei 1965 werd het nieuwe waterbeheersingsplan vastgesteld dat in de daaropvolgende jaren tot uitvoering werd gebracht. Het in bedrijf gestelde gemaal te Cadzand vormde reeds een schakel in dat plan evenals

V. ZEEUWSCH VLAANDEREN.

— In cultuur gebracht —

§ 1. WOONCENTRA.

Van Zeeuwsch Vlaanderen, dat in feite nog slechts goed anderhalve **Algemeen** eeuw tot Zeeland behoort en waar vóór die tijd vele overstromingen en inundaties hebben plaatsgehad, is het polderpatroon in de loop der eeuwen op dezelfde wijze tot stand gekomen als in overig Zeeland. De ontwikkeling van het leef- en woonmilieu liep daarmee parallel, al is vooral in de grensstreken een specifiek Vlaamse invloed duidelijk te herkennen.

Opvallende tekenen van vroegere „bewoning” zijn de alom besproken vliedbergen, waarvan er nog enkele tientallen in Zeeland voorkomen maar slechts twee in Zeeuwsch Vlaanderen zijn terug te vinden.³³⁴) Eén daarvan, een vliedberg onder Groede, is afgebeeld in fig. 202, p. 391. Tijdens het in oktober 1968 te Middelburg gehouden symposium over „De vliedbergen in het kustgebied van Vlaanderen, Zeeland en Zuid-Holland” heeft men, hoewel talloze punten nog om nader onderzoek vragen, de functie als kasteelberg de voorrang gegeven.

De jongere zgn. stelbergen of „stellen” geven wat het gebruik betreft minder moeilijkheden. Op de schorren van Saaftinge waar nog een tweetal „stellen” aanwezig zijn kan men een indruk krijgen, hoe de eerste exploitatie van een schorregebied eertijds plaatsvond. Het was nog in het tweede kwartaal van deze eeuw, dat op één dezer stellen de „stellenaar” (schaapherder) alleen met zijn kudde schapen weken achtereen verblijf hield zonder in de „bewoonde wereld” te komen. In fig. 203, p. 391 is die stelle met de Noorderschaapskooi afgebeeld. De enige „technische apparatuur”, die deze laatste stellenaar (Omar van Stevendaal) ten dienste stond was een Nortonpomp (in de grond geslagen ijzeren buis, voorzien van een zuigpomp) voor de zoetwatervoorziening. Later wist hij de wind te benutten voor opwekking van elektriciteit (m.b.v. een molentje bracht hij een dynamo in werking waardoor een accu werd geladen). In voorgaande eeuwen waren dergelijke „technieken” niet eens mogelijk; voor de watervoorziening legde men dan een zgn. „dobbe” (ronde aardewallen kuip) aan, waarin het regenwater werd verzameld.

De stelbergen kwamen veel voor op de hoogste punten van de aangewassen schorren of van de overstroomde gebieden. Zo vond men op

de schorren van Hoofdplaat in de 18e eeuw een zestal stellen (zie par. 12, hfdst. II). Voorts is in West Zeeuwsch Vlaanderen van een aantal stellen en stelleputten, zoals van de Schaapstelle, ca 2 km N.O. van Oostburg, de plaats nog aan te wijzen; ongeveer 2 km N.O. van IJzendijke ligt de stelleput, het „Fransmansputje”. In andere gevallen is op de plaats van de stelberg een boerderij gesticht zoals in de zuidoosthoek van de Beukelspolder bij Biervliet.

Ruim anderhalve eeuw geleden lag midden in het terrein waar thans de chemische fabriek van Dow Chemical (Nederland) B.V. is gevestigd, een stelberg (zie fig. 93, p. 241). Met een beetje fantasie zou men kunnen zeggen dat de Zeeuwse schaapherders in feite de basis hebben gelegd voor de grootste Europese vestiging van deze Amerikaanse mammoet-industrie.

Op de overstromde landen van Kanisvliet tussen Westdorpe en Zuiddorpe vond men vóór de herdijking een zestal stellen; de naam „De Wolfsbergen” op de Hattingskaarten vermeld in het zuidelijk deel van Kanisvliet is daar mogelijk nauw aan verwant.

Op de schorren langs het Axelse vaarwater was ten zuidoosten van Axel aan het eind van één der schorgeulen „de groote stelle kille”, de Hoofdstelle aanwezig; de plaats waar thans een boerderij „Nooit Gedacht” ligt is nog bekend als „De Stelle”.

Zo is het ook niet te verwonderen dat in het Braakmangebied „De Kleine Stellepolder” voorkomt, genoemd naar één der stellen, die eertijds diende voor de exploitatie van de Braakmanschorren.

Kloosters en kastelen

In de oude poldergebieden van Zeeland hebben de activiteiten van de kloosterbewoners in vele gevallen een grote bijdrage geleverd tot de ontwikkeling van het polderlandschap. In het huidige Oost Zeeuwsch Vlaanderen was dit het geval door de grote bedrijvigheid, die men vanuit de kloosters Ter Doest, Ter Duinen, Cambron en Baudeloo ten toon spreidde, terwijl in het Axeler Ambacht het Cisterciënser nonnenklooster Ter Hagen aktie voerde; in het huidige West Zeeuwsch Vlaanderen geschiedde dit door de abdijen van St Bavo en St Pieter te Gent. De genoemde kloosters en abdijen lagen alle ten zuiden van de huidige Zeeuwsvlaamse Rijksgrens, maar hadden veelal zgn. „uithoven” in de omgeving van het te bedijken gebied. Enkele meest bekende waren „Het Hof” te Kloosterzande, het uithof van Cambron bij Stoppeldijk, het uithof bij het vroegere Lamswaarde en het 13e-eeuwse uithof Pulsbroeck van Ter Doest bij Aardenburg (op de topografische kaart van 1909 staat op die plaats zuidoost van Aardenburg de naam Spitsbrouck vermeld). Vroegere poldernamen als Hofpolder, Besloten Noordthof en Nieuhofpolder zijn waarschijnlijk aan de uithoven ontleend.

Overigens kwamen in het huidige Zeeuwsvlaamse land destijds ook

wel enkele kloosters voor, zoals de Proostdij „Elmare” in de zuidoosthoek van de Jeronimuspolder, zuidwest van IJzendijke; het omstreeks 1150 gebouwde klooster ging bij de stormvloed van 1375/76 verloren; de restanten zouden in 1390 afgebroken zijn. In Biervliet was sprake van het klooster Emmaüs van de zusters Kanunnikessen van St Augustinus.³³⁵) Er wordt verder melding gemaakt van onderscheidene kloosters in Aardenburg en omgeving en van het Benedictijner klooster te Oostburg. In Sluis zijn twee kloosters geweest, een mannenklooster van de Minderbroeders in 1443 gesticht en een vrouwenklooster Magdalena;³³⁶) beide kloosters waren kort na 1600 vervallen. Ongeveer 6 km ten zuiden van Biervliet lag in de Belgische Laureinenpolder het Wilhelmiënklooster. Bij Nieuw Namen (destijds Hulsterloo) heeft een klooster gestaan van de Norbertijnen, die in Drongen (B.) een abdij hadden van de Premonstratenzer orde (in 1120 gesticht door de heilige Norbertus te Prémontré bij Laon). Er zou sprake van geweest zijn dat op geheimzinnige wijze een wonderdoend beeld in de kloosterkapel was terechtgekomen, dat door veel bedevaartgangers zou zijn bezocht.³³⁷) Op het eind van de 16e eeuw waren de monniken vertrokken en was het klooster verwoest.

Omstreeks 1900 kwamen enkele monniken van de Capucijner orde naar Sluiskil en stichtten daar een klooster. Nadat een kleine groep bewoners (7 à 10) ongeveer 70 jaar lang veel vernieuwend werk op geestelijk terrein had verricht en o.a. het R.K. St Elisabethsziekenhuis had gesticht werd het klooster in 1970 als zijnde niet meer „rendabel”, opgeheven.³³⁸) (Dit was reeds in 1966 gebeurd met een klooster van dezelfde orde te Rilland-Bath.)

Met kastelen is Zeeuwsch Vlaanderen niet erg royaal toebedeeld geweest en toch is er bij Sluis een Kasteelpolder overgebleven. Die polder ligt nl. aan de oostzijde van het vroegere Zwin tegenover de plaats waar vroeger het kasteel van Sluis stond aan de westzijde van het Zwin. Philips van Bourgondië liet het bouwwerk in 1385 oprichten; het was bestemd ter controle van de in- en uitvaart der schepen in het Zwin. In het begin van de 18e eeuw verkeerden de gebouwen reeds in vervallen staat; ze werden in 1794 door de Fransen verder verwoest. Door de Dienst der Domeinen werden de restanten op 27 juli 1820 verkocht. Het puin van de afbraak werd voor een groot deel gebruikt voor bestorting der zinkwerken aan de toentertijd bedreigde Hoofdplaatpolder.

Bij opgravingen te Axel in 1963 heeft de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) onder leiding van de bekende archeoloog ir J. A. Trimpe Burger het uit de middeleeuwen daterende kasteel van de heren van Axel blootgelegd, gefotografeerd en in tekening gebracht. Het kasteel was verwoest in de 80-jarige oorlog. Vervolgens kwam Prins

Maurits, die in Axel o.a. dwars over de ruïnes van het kasteel nieuwe stadswallen liet aanleggen. Wat toen niet onder de grond verdween werd later bedekt door klei- en sliblagen als gevolg van de inundaties. Bij genoemde opgravingen werd consolidering van de fundamenteën als zijnde te kostbaar afgeraden.

In het thans verdrinken land van Saaftinge stonds eertijds het in 1279 door Margaretha van Vlaanderen gestichte kasteel van Saeftinghe (zie fig. 24). Volgens P. J. Brand moet dat kasteel uitsluitend worden gezien als vesting en niet als woonverblijf voor edellieden. Al in het begin van de 15e eeuw is het bouwwerk verdwenen. In 1484 liet aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk in dezelfde omgeving een nieuw kasteel bouwen. Dat werd de zetel van tolheffing door de Vlaamse graaf; het diende tevens als haven voor troepenverplaatsingen van Antwerpen naar Hulst. Ook dit kasteel verdween spoedig; het werd in het begin van de 16e eeuw door de Antwerpenaren verwoest.³³⁹) Nadat als gevolg van de stormvloeden van 1530/32 nog uitgaven werden gedaan voor het herstel van de dijk rond de restanten van het kasteel is vooral door de Allerheiligenvloed van 1570 de ruïne weggespoeld.

Boerderijen

Van een gebied als Zeeuwsch Vlaanderen dat „bezaaid” is met enige honderden boerderijen, evenzovele steunpunten van waaruit de exploitatie van de bedijkte schorren sinds eeuwen plaatsvindt, is het alleen al om de verscheidenheid van boerderijnamen interessant enkele daarvan te vermelden.

Zonder volledig te kunnen zijn noemen we voor West Zeeuwsch Vlaanderen al of niet nog in gebruik zijnde boerderijnamen, die b.v. ontleend zijn aan de landbouw en aan de planten- en dierenwereld, zoals: De Gemetschuur, Groene Bogaerd, Roos en Doorn, Akkerput, Het Groene Woud, De Duiventil, Spreeuwenburg, de Roskam en Konijnenberg. De schuur van de hofstede de Konijnenberg in de Helenapolder onder Biervliet is omstreeks 1816 overgebracht uit de Hoofdplaatpolder.³⁴⁰)

Verscheidene namen getuigen van een gunstige ligging of geven uiting aan tevredenheid, dankbaarheid of vertrouwen in de toekomst, zoals: Welgelegen, Buitenlust, Weltevreden, Zonnehoeve, Rustwijk (eerder een buitenverblijf, daarna een boomkwekerij en toen boerderij in de Geertuidapolder onder Biervliet), Vrede en Rust, Welmeenendheid, Le Paradis, alsmede De Vlijt en Goede Hope; enkele namen getuigen van mogelijke zorgen in vroeger tijden zoals Zorgvliet, Nooit Rust en Nooit Gedacht.

Rijdend vanaf de veerhaven Breskens vindt men ong. 2 km buiten het dorp aan de oostzijde van de Rijksweg een hoeve met op de dampalen vermeld:
Pax Intransitus en: Salus Transeuntibus (1907) hetgeen betekent:
Vrede aan hen, die hier binnentreden en heil aan hen, die voorbijgaan.³⁴¹)

De groep verwant aan familierelaties moet het in West Zeeuwsch Vlaanderen doen met de bekende Catshoeve uit 1614 van vader Cats, met de St Jorishoeve (meer historisch), Jantohoeve, Josinahoeve, Louisahoeve, Magdalenahoeve, Geertruidahoeve, Oranjehoeve en de Corinahoeve.

De historische groep is vertegenwoordigd met: Napoleonhoeve, Hoeve Steenwijk, Slikkenburg, Zwinhoeve, IJdewalle, Plankenpoortje (van 1644), Kanonhof, De Munte, Slepershaven, 't Hof Delmare, Steenovens, Scherpenheuvel, Hoeve Oude Tol, Wilgenhorst, Balhofstede, Blauwe Hofstede, Het Blauwe Hof, Hooghuis, Bonkenburg, Maagdenberg, Meienberg, Ter Moere en misschien ook de Kienstee en de Spelinghove. De Jufferschans herinnert aan het in de 17e eeuw bij IJzendijke aangelegde vestingwerk. De typische woning („Amerikaanse stijl” rond 1900) werd in 1911 gebouwd door Triphon de Milliano; men zegt van zijn fortuin, tussen 1880 en 1910 gemaakt in Amerika. Ze wordt thans bewoond door ene familie Buijsse.

Andere namen zijn afgeleid van de topografische gesteldheid ter plaatse, zoals: Kruisdijk, Witte brug, Boshoeve, Stenen Heule, Torenhoeve, Eikenboom, De Hoekstee, Parkzicht, Veldzicht, Steenhove, De Platluis (?), Bermhoeve, Berkenhoeve, Zeezicht, Berghoeve, Vijverhoeve, Berghofstede, De Stelle, De Hoogte en 't Hof Hoogduin. Namen als Pannenschuur en Pannenhuis en Grootte Hoeve spreken wellicht voor zichzelf, in tegenstelling met de naam „Sujoelja-Wiconesa”, die we tegenkwamen op het damhek van een hofstede in de Nieuwe Groedsche polder onder Groede. Dichtbij Cadzand ligt de Beerhoeve in de noordwesthoek van de Strijdersgatpolder. De dampalen van het inrijhek zijn rijkelijk voorzien van opschriften, zie fig. 204, p. 391. De opschriften luiden:

(linkerdampaal)

Lands
is mijn
Rust na
Jannis
Johanna
anno

Die van
en van de
die gaat
en bezie
en vind hij
gebreken
hij van mij
mijne

(rechterdampaal)

Bouw
Lust
Onrust
Butin
Herny
1788

mij spreekt
mijne
na huis
de zijne
die zonder
dan mag
en van de
spreken

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen vindt men slechts weinig boerderijnamen verwant aan de landbouw en aan het planten- en dierenrijk; we noemen: Arbeid Adelt, Hoeve Zaaidijk, Doornhof, Groenen Hoeve, Patrijshoeve, Wulpenbek, Withof en Den Abeele. De hoeve „Drooghuize” onder Kloosterzande herinnert aan de activiteiten in de meekrapteelt uit de vorige eeuw (het drogen van de meekrap).

De gunstige ligging, tevredenheid en dankbaarheid en vertrouwen in de toekomst komen tot uiting in namen als: Welgelegen, Schoonoord, Rustoord, Lusthof, Rust Roest, Sonne Heerdt, Hoflust, Nooit Gedacht, Ten Anker, Op Hoop van Zegen, Eben Haëzer (1882 t.W.v. Axel) en Ora et Labora. Mogelijke zorgen worden uitgedrukt in namen als: Hof Zelden Rust, Weinig Rust, Zorgvliet, Altijd Zorg en Repos Ailleurs (Rust elders). De familienamen zijn niet vergeten zoals blijkt uit: Het Huis Altena, Catharina Adriana, Martinahoeve, Hof Ferleman, Annahoeve, Julianahoeve, Hof Dubois, Loose's Hof, Petrushoef, Koningin Emmahoeve, Mariahoeve, Eduardshoeve, Oude Louisahoeve, Willem Hendrikshoeve, Anna Paulownahoeve, Catharinahoeve, Pauwhof — 1878 —, afgebeeld in fig. 205, p. 391 (er is ook een Pauwhof in de Nieuw Westenvrijpolder bij Hoek) en Pauwvliet.

De historische groep vindt men terug in: Vlooswijk, Kraaghoeve, Capellehof, Monnikenhof, Leeuwenstein, Poonhoeve, De Poolhoeve, Vaartwijk, De Kleine Tempel, Watervliet, Reigersbosch, Copwijkhoeve, Hof Genderdijke, Hof Veerwijk, Ter Hagen, Hagestein, Zandenburg, Lettenburg (bij de ingang staat het jaartal „anno 1242"?), Het Hooghuis, in 1850 gebouwd in de Hulsternieuwlandpolder, als modelboerderij voor het „Land van Hulst” en Moncado — fig. 205, p. 391 — (thans op de woning vermeld als „Mon Cadeau” gelegen ten zuidoosten van Axel). Een verklaring voor de naam Paviljoen, die zowel in West als in Oost Zeeuwsch Vlaanderen voorkomt, werd reeds gegeven in par. 27 van hoofdstuk II. De Oudelandsche Hoeve, eens een welvarend landbouwbedrijf onder de rook van Terneuzen werd in 1965 een begrip voor een exploitatieplan van 1026 woningen in de Catspolder en omgeving en voor een tweede plan van 932 woningen, die inmiddels zijn verwezenlijkt.

Verder zijn in Oost Zeeuwsch Vlaanderen aan de topografische gesteldheid verwant, namen als: Vogelzicht, Dijkzicht, Bronzicht, 't Jonge Bosch, Steenbosch, Zoutepand, De Put, Hof Veerwijk (ook historisch), Lepelstraathof, De Stelle, ook vermeld als „Nooit Gedacht” ten zuidoosten van Axel, Saszicht (van 1647 bij Luntershoeke), Middenhof, Dorpszicht, Noordhof en Noorddijkhof.

Het ligt voor de hand dat ook onze Zuiderburen, zowel Belgen als Fransen, in de loop der jaren prijs stelden op het bezit van landbouwgronden annex boerderij in het aangrenzende Zeeuwsvlaamse gebied.

Zo werd b.v. in 1833 de hofstede „De Oude Stad” onder Oostburg verkocht aan een Fransman dhr. De Swarte, die er zelf kwam wonen en er een oliefabriek heeft gesticht, maar de exploitatie niet lonend kon krijgen. In 1856 volgde opnieuw verkoping.³⁴²⁾

Verkoop van een hofstede is nog altijd een bijzondere gebeurtenis in een landbouwstreek. Om een indruk te geven van de huidige waarde der landbouwbedrijven noemen we twee openbare verkopingen van de laatste jaren. Op 22 oktober 1968 werd de Patrijshoeve onder Stoppeldijk met 37 ha land en nog 22 ha bijkomende landerijen verkocht voor een bedrag van f 401.500. Op 21 april 1970 vond in hotel „De Vriendschap” te Biervliet onder grote belangstelling een openbare verkoping plaats van één der hofsteden in de Koninginnepolder. Voor f 127.500 wisselden de gebouwen met ruim 10 ha grond van eigenaar. Het is niet altijd vrije wil als verkoop plaats heeft, zoals op 15 maart 1968 bij een openbare verkoping in hotel „De Graanbeurs” te Hulst toen een hofstede met ruim 33 ha land, gelegen onder Hontenisse, krachtens rechterlijk bevel werd verkocht aan de gemeente Hulst voor f 315.000.³⁴³⁾

De boerderijen waarvan in de fig. 206 en 207, p. 392 een tweetal uit Zeeuwsch Vlaanderen is afgebeeld, vormen voor een groot deel de entourage van het polderlandschap; gebouwen met bijbehorende beplanting geven in vele gevallen een unieke stoffering aan de omgeving. Het betekent dan ook in de regel — behalve schade voor eigenaar en/of pachter — een verarming als men onder de persberichten leest „boerderij afgebrand”, hetgeen maar al te dikwijls voorvalt. In 1937 verscheen daarvan een overzicht voor een deel van West Zeeuwsch Vlaanderen.³⁴⁴⁾ Daaruit blijkt dat b.v. onder de hofsteden van Cadzand, Retranchement, Zuidzande, Nieuwvliet en Oostburg van 1808-1937 van de 128 boerderijen er bijna 23 % (29 stuks) zijn afgebrand, waarvan de meeste als gevolg van blikseminslag bij onweer, maar ook een aantal door brandstichting.

We noemen enkele door brand verwoeste boerderijen: onder Nieuwvliet brandde op 1 november 1856 in de Nieuwehovenpolder een boerenschuur met rieten dak af door brandstichting. In 1857 werd daar een nieuwe schuur gebouwd en met pannen gedekt, waarom de hofstede voortaan de Pannenschuur werd genoemd en nu sinds enige jaren is ingericht als kampeerboerderij. Door onweer brandde in 1877 de schuur af van de boerderij „Het Paviljoen” in de Sophiapolder onder Oostburg. In 1900 brandde het Hof St Jan, alias De Hoogte, gelegen in de Zwartepolder af door blikseminslag bij onweer. Op 31 mei 1920 is afgebrand de schuur van het Hof de Maagdenberg in de Vijfhonderd Beooster Eedepolder.

Sindsdien zijn ook in Zeeuwsch Vlaanderen vele boerderijbranden geweest. Onder de vrij recente telden we er in 1972 een drietal, te weten: een landbouwschuur aan de Droogendijk tussen Ossenissee en Walsoorden in de nacht van 27/28 mei en in de nacht van 26/27 september de landbouwschuur van J. de Feyter in de Diomedepolder onder Sluis, terwijl op zaterdagmiddag 21 oktober 1972 een landbouwschuur bij de buurtschap Scherpbier onder Oostburg afbrandde.³⁴⁵⁾

Bij gelegenheid van de expositie „De Zeeuwse boerderij als monument

en als bedrijf", die van 14 december 1970 t/m 13 februari 1971 in het Rijksarchief te Middelburg is gehouden, kwam o.a. naar voren dat in Zeeuwsch Vlaanderen het oudste nog bekende Zeeuwse boerderijtype voorkomt, waarbij schuur en woning één langgerekt geheel vormen, overeenkomende met de zgn. „langgevel"-boerderijen in West Vlaanderen. Wellicht dat mede ter beperking van het brandgevaar, waaraan in 't bijzonder boerderijen schijnen bloot te staan, bij latere bouw, schuur en woning gescheiden werden opgetrokken. Het gebruik van bouwmaterialen als steen en beton in plaats van riet en hout, zal het brandgevaar ook sterk verminderd hebben. Overigens waren reeds in 1613/15 de gebouwen van de Catshoeve onder Groede gescheiden opgetrokken, hetgeen toentertijd als het bouwen van een modelhoeve werd gezien.

Steden en dorpen

Gezien de zeer bewogen geschiedenis van het grotendeels beneden de zeespiegel gelegen Zeeuwsch Vlaanderen is het niet te verwonderen dat daar vele dorpen en steden onder water zijn verdwenen; de belangrijkste daarvan werden vermeld in hoofdstuk III. Hieronder worden enige wetenswaardige gegevens vermeld — in dit kader, uiteraard in beknopte vorm — van de huidige wooncentra, gezien vanuit het bestaande polderpatroon. We noemen dan eerst de steden en plaatsjes, die als vestingwerken van belang zijn geweest en kiezen daarbij de volgorde van de overeenkomstige poldergroeperingen van hoofdstuk II en komen dan vanzelfsprekend allereerst terecht in het huidige centrum en knooppunt van de vier Eedepolders, Aardenburg, reeds hiervoor vermeld als behorende tot de oudste Zeeuws-vlaamse gebieden.

West Zeeuwsch Vlaanderen

Aardenburg

De meest omvangrijke Romeinse nederzetting in het deltagebied heeft, voorzover men dat nu nog kon nagaan, gelegen in Aardenburg. De nederzettingssporen in deze plaats beslaan naar schatting een vierkante kilometer.³⁴⁶⁾ Aardenburg, dat toen nog aan een riviertje lag dat verbinding gaf naar zee, vermoedelijk via een vrij moerassig gebied, werd in de middeleeuwen Rodenburg (of Rodanburch) genoemd en is in de loop van de 13e eeuw geleidelijk van naam veranderd.³⁴⁷⁾ Ondanks verwoesting tijdens gevechtshandelingen tussen de Franken en Friezen en vernieling bij de invallen der Noormannen, was Aardenburg in de 13e eeuw toch één der 17 Vlaamse steden, die tot de zgn. „Londensche Hanze" behoorden.³⁴⁸⁾

De gemakkelijke bereikbaarheid later vanuit het Zwin via de Ee (in 1279 voor het eerst met die naam aangeduid), hulp van de graven van Vlaanderen en een achterland met het belangrijke Brugge als hoofdplaats waren mede factoren, die Aardenburg tot een belangrijke handelsplaats deden groeien. Ter verbetering van de Ee werd aan de uitmonding in het Zwin (bij Slepeldamme) een sluis gebouwd.

fig. 180.

Het Oude Hoofd
bij Walsoorden
bij halftij in 1961.
Het kustlicht op
de kop werd toen
vernieuwd.

fig. 181.

Lessinesische stesnglooiing langs de suatiegeul van de
Hoofdplaatpolder bij Nummer Eén.

fig. 184.

Proefvlak van een Turbo-glooiing aan de Margarethapolder
onder Zaamslag (aan de havendam bij „De Griete”).

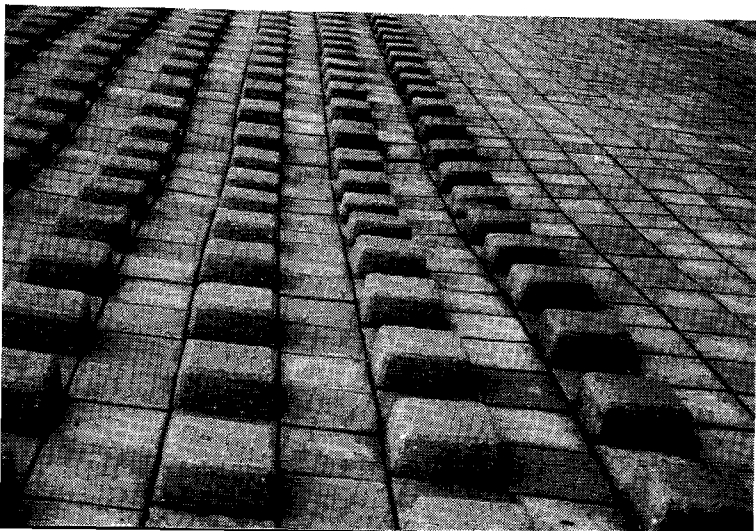
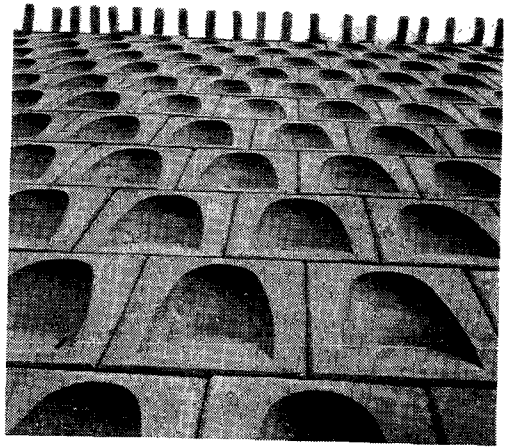

fig. 183.

Diaboolglooiing langs de zeedijk van
Groede en Baanst in West Zeeuwsch
Vlaanderen.

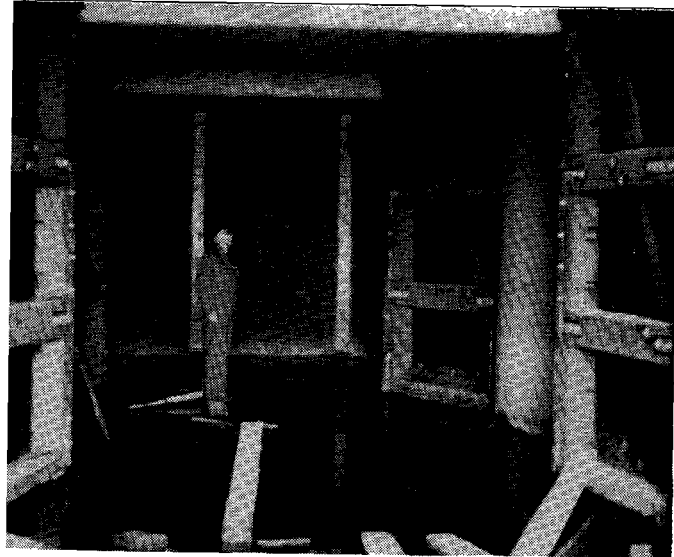

fig. 187.

Het binnenwerk van de zeesluis bij Nieuw-Othene in aanbouw in 1960. De schuif aan de rivierzijde is neergelaten.

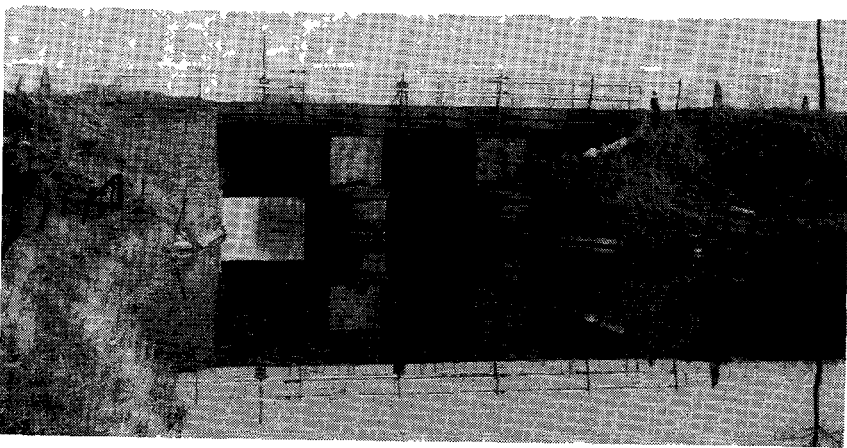

fig. 189.

Het „Schutlaken” of „Verlaat” in de Passageul circa 3 km zuidoost van IJzendijke. Moest vroeger dienst doen bij dijkdoorbraak.

fig. 190.

Fragment van de Passageule (gegraven gedeelte van 1735) tussen IJzendijke en de Braakman.

fig. 191.

Houten windwerk van een sluis in de binnendijk tussen de Molenpolder en Noordhofpolder (Walsoorden).

De ligging en de commerciële belangrijkheid bracht met zich mee dat Aardenburg ook al vroeg (ca 1300) een vestingstad is geworden. Na de vrede van Munster in 1648 kwamen de vestingwerken in verval hoewel ze in 1672 nog dienst hebben gedaan; ze werden in 1688/1701 geslecht. Van de vier oorspronkelijke stadspoorten is alleen de Kaai- of Stadspoort, ook genoemd de Waterpoort of Westpoort, nog aanwezig, terwijl ook de aarden omwalling nog deels is terug te vinden. In 1925 zijn de vleugels van de Kaai-poort verbouwd tot doorgang voor voetgangers.

De verdediging van de stad tijdens de „berenning” van Aardenburg door de Fransen bij de inval in 1672 is één van de meest bekende wapenfeiten uit de Aardenburgse geschiedenis. De vaandrig Elias Beeckman wordt in vele geschriften vermeld als de grote verdediger; de stad bezit dan ook een Beekmanstraat. In 1939 werd zelfs aan de infanteriekazerne te Ede in Gelderland de naam Elias Beeckmankazerne gegeven. Maar in een verhandeling verschenen in 1963³⁴⁹) wordt weerlegd dat niet — de overigens dappere — Beeckman, maar ene kolonel Albert Spindler, als verdediger en commandant van Aardenburg, de Fransen heeft afgeslagen; (overigens één der weinige Staatse successen te land in het „rampjaar”, te vergelijken met de succesrijke verdediging van de stad Groningen).

Oorlogen en stormvloedden hadden eeuwenlang hun tol geëist, maar Aardenburg was blijven bestaan. In de jongste wereldoorlog werden enkele honderden woningen alsmede de prachtige St Bavokerk verwoest. In feite was dit de aanleiding dat bij de daarop gevolgde restauratie van de St Bavo tal van historische ontdekkingen zijn gedaan. O.a. werden een 20-tal beschilderde graven, zgn. fresco's, gevonden die door de bekende archeoloog J. van Hinte uit St Kruis alle in tekening zijn gebracht.

In 1957 werden te Aardenburg de vroegste sporen van bewoning gevonden, die tot dan toe uit Zeeland bekend waren. Men vond vuurstenen voorwerpjes, die omstreeks 5000 jaar v. Chr. vervaardigd moeten zijn.³⁵⁰) Een Romeinse cultuurlaag werd ontdekt, terwijl uit talrijke opgravingen werd aangetoond, dat het vroegere Rodanborch een uitgestrekte Romeinse nederzetting moet zijn geweest. De vele vondsten die sinds 1955 in Aardenburg zijn gedaan zijn ondergebracht in een gemeentelijk museum dat op 24 juni 1969 officieel kon worden geopend.

Rond Aardenburg, dat bij K.B. van 20 augustus 1816 stadsrechten verkreeg, liggen de dorpen Eede, Heille en St Kruis. *Eede* (ter plaatse van het vroegere gehucht Coensdijke) is in West Zeeuwsch Vlaanderen het meest zuidelijk gelegen dorp aan de Nederlands-Belgische grens, enkele km's ten zuiden van Aardenburg en genoemd naar de eertijds voor die streek belangrijke geul de Ee of Eede. Oorspronkelijk bestaande uit twee parochiën nl. St Baaf in Bewester- en Onze Lieve Vrouw in Beoster Eede,

gescheiden door het riviertje de Eede, werden beide in 1795 samengevoegd tot de gemeente Eede, die op haar beurt (met een oppervlakte van 1345 ha en een inwonertal van ongeveer 1200 zielen) in 1941 weer bij de gemeente in Aardenburg werd gevoegd. De laatste burgemeester van Eede was J. M. Breaert van 1934 tot 1 mei 1941. Voor de bekende vestingbouwer Menno van Coehoorn was ook de Eede van belang; hij voerde in 1701 het water van de Eede vanaf Aardenburg via Elderschans, Kruisijk en het Lapschuursche Gat naar Sluis.

Nog op het eind van de oorlog 1940/45 werd Eede een historische plaats toen daar op 13 maart 1945 om 12.29 uur Hare Majesteit Koningin Wilhelmina voor het eerst sinds haar ballingschap vanaf 1940 weer de Nederlandse bodem betrad. Vijfentwintig jaar later legde Prinses Margriet een krans bij het monument dat langs de Rijksweg bij Eede ter herinnering aan dat feit was opgericht. Tot Eede behoren de buurtschappen Biezen, Moerschoofd, Valeiskreek en Vuilpan.

Heille is een dorp ten zuidwesten van Aardenburg en een overblijfsel van het oude dorp, dat ook wel Zanddijk werd genoemd. Naast dit oude Heille onderscheidde men eertijds de buurtschap Nieuw Heille dat ongeveer 2 km noordwestelijker lag en ook als Ronduit bekend is naar een versterking (redoute), die daar was opgeworpen. Oud en Nieuw Heille waren gescheiden door de Stierskreek, waarover ten zuiden van de Kruisdijk of de Kruisschans reeds lang een vaste verbinding is gemaakt. Als zelfstandige gemeente bestond Heille tot 1880, toen het bij de gemeente Sluis werd gevoegd.

St Kruis, gelegen aan de zuidzijde van de St Pietersdijk ca 3 km ten oosten van Aardenburg, is een oude nederzetting die rampen en oorlogen heeft getrotseerd. De middeleeuwse toren met een nog overgebleven vleugel van de vroegere oude kruiskerk markeert het dorp. In 1941 werd de gemeente St Kruis met een oppervlakte van 2136 ha en ongeveer 650 zielen, inclusief de bijbehorende buurtschappen de Bracke, het Eiland en de Platluis bij Aardenburg gevoegd. De laatste burgemeester was A. J. Dhont van 1929 tot 1941.

Tot de oorspronkelijke gemeente Aardenburg behoorden reeds de aan de stad Aardenburg grenzende woonwijken „Oude Stad” en „Smedekensburgge” en de buurtschap Draaibrug. Toen in 1649/50 ten noorden van Aardenburg de Bewester Eede en de Isabellapolders waren bedijkt en gescheiden bleven door het havenkanaal (de Eede) van het Zwin naar Aardenburg lag het voor de hand dat men spoedig over dit kanaal een verbinding voor het wegverkeer tot stand bracht. Om daarbij de scheepvaart zo weinig mogelijk te hinderen werd dat een draaibrug. In 1840 schrijft men over „de oude defecte draaibrug”³⁵¹) dat die toen werd ingekort en van draaibrug werd veranderd in vaste brug (kosten f 1800);

als draaibrug deed zij toen trouwens geen dienst meer want het havenkanaal was in 1813 afgedamd. Naarmate wegverbeteringen werden ingevoerd werd de brug vervangen door een dam.

Inmiddels was op dit „verkeerspunt” een kleine nederzetting ontstaan; een brugwachter zal wellicht de eerste inwoner geweest zijn. Rond de jongste eeuwwisseling werd het een stationshalte en werd er een remise voor de tram gevestigd. Kantoor en werkplaats van de S.B.M. (Stoomtram Mij Breskens-Maldegem N.V.) vindt men nog te Draaibrug. Het is dus geen vraagteken hoe ter plaatse de buurtschap Draaibrug, momenteel een bekend kruispunt van wegen in West Zeeuwsch Vlaanderen, is ontstaan. De gemeente Aardenburg bleef bij de herindeling van 1970 onder burgemeester M. G. M. van Berckel (in 1972 vertrokken) ongewijzigd. Sinds 24 maart 1973 bekleedt drs W. L. A. Lockfeer die functie.

Ook Sluis, één der v.m. havensteden aan het Zwin, is eeuwenlang een **Sluis** belangrijke plaats geweest, het blijkt ook uit het feit dat reeds in 1290 stadsrechten werden verkregen. Hoewel vóór 1290 over Sluis niets met zekerheid bekend is,³⁵²) zullen die rechten niet zijn verleend aan een plaats van weinig betekenis, zodat mag worden aangenomen dat Sluis toen al geruime tijd in opkomst was.

De naamgeving was zo simpel als het maar wezen kon en was ontleend aan een ter plaatse gelegen uitwateringssluis. Toen stadsrechten waren verkregen wilde men kennelijk ook een „stadse” naam invoeren en sprak men van Lamminsvliet. Die naam kwam aanvankelijk een tijdlang in officiële stukken voor. Desondanks is het altijd zonder meer Sluis gebleven.

Niet alleen door handel en zeevaart werd Sluis een belangrijke plaats maar ook bij de oorlogen tussen Vlamingen en Zeeuwen speelde de ligging aan het Zwin een belangrijke rol. In 1340 vond daar een geweldige zeeslag plaats tussen Fransen en Engelsen, waarbij de laatstgenoemden zegevierden.

Voorals met Brugge heeft Sluis dikwijls overhoop gelegen. Na de slag bij Roosebeeke in 1382 werd Sluis voor het eerst met wallen omringd. De verwikkelingen in de 80-jarige oorlog brachten ook geen voorspoed. Dat alles had tot gevolg dat de aarden wallen van Sluis eerst door de Spanjaarden tot vestingwerken werden versterkt en later door de Nederlanders werden gemoderniseerd. De restanten van de vesting zijn nog duidelijk zichtbaar; men had een Oostpoort, een Zuidpoort, een Waterpoort en een Westpoort. De laatstgenoemde, als ruïne ontgraven in 1914/18 en gerestaureerd in 1967, is bekend als de Stenen Beer en staat aan de zuidwestzijde van de stad langs het kanaal Sluis-Brugge, zie fig. 208, p. 392.

Het Sluissche raadhuis met zijn Belfort — fig. 209, p. 392 — (het enige Belfort in Nederland) is een herinnering aan de vroegere glorie;

in de middeleeuwen werden vooral in de Zuid-Nederlandse steden dergelijke klokketorens gebouwd als teken van hun macht en vrijheid. Toen Sluis op 1 november 1944 bevrijd was waren behalve 240 verwoeste en 74 zwaar beschadigde woningen ook het raadhuis met het Belfort verwoest, — 11 oktober 1944 was voor Sluis een zwarte dag geweest —.

Maar Sluis is voor de zoveelste maal herrezen; ook het raadhuis en Belfort werden herbouwd. Aanbesteed op 11 november 1955 aan de fa D. Huurman te Delft, maar herbested in 1956, konden de monumentale gebouwen op 9 september 1960 opnieuw in gebruik worden genomen, waarbij een symbolisch huwelijk tussen „Jantje van Sluis” en „Maria Belfort” werd gevierd met een Breugheliaans bruiloftsfeest. Enkele jaren later werd het Belfort verrijkt met een carillon dat mooier was dan het vooroorlogse, dank zij het in 1956 door de burgerij ingestelde carillonfonds.

De figuur „Jantje van Sluis, de houtene man”, een beeld dat reeds omstreeks 1425 op de stadhuistoren zou zijn geplaatst, heeft in de geschiedenis van het Belfort een rol gespeeld door elk half uur de tijd op het carillon te hameren. „Jantje” heeft alle rampen overleefd, ook die van 1944; toen hij van „zijn” toren werd geschoten was dat het behoud; hij kon worden geborgen en in 1960 weer op het herstelde Belfort worden gehesen.

Wie Sluis zegt, denkt Van Dale; er is een J. H. van Dalestraat, er staat een Van Dale-monument. Johan Hendrik van Dale (1828-1872) was de man, die het „Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal” samenstelde. Hij is in zijn geboortestad Sluis snel opgeklommen tot onderwijzer van „de eerste rang” en werd archivaris van de stad; hij zal nooit bevroed hebben dat bijna 100 jaar na zijn verscheiden, de negende druk ter dikte van enkele duizenden bladzijden zou verschijnen van het thans zo genoemde en sinds 1864 zeer uitgebreide „Groot Woordenboek der Nederlandse Taal”.

Nauwelijks 1 km ten westen van Sluis ligt het tot de gemeente Sluis behorende grensplaatsje St Anna ter Muiden, ontstaan op het Greveningschor aan de mond van het Zwin. Oorspronkelijk bekend als Mude werd het een belangrijke Zwinhaven, één der voorhavens van Brugge. In 1241 werd Muiden door gravin Johanna van Vlaanderen en haar gemaal Thomas van Savoye, verheven tot een zelfstandige plaats met een plaatse-lijke schepensbank.³⁵³) Gottschalk zegt het korter: „Gravin Johanna verleende in 1242 aan Mude het stadsrecht van Brugge” en dateert dus die gebeurtenis een jaar later.³⁵⁴)

Mude, dat zelfs wordt vermeld als lid van de „Londensche Hanze”, was evenals Sluis in opkomst toen Brugge en later ook Damme minder bereikbaar werden voor de scheepvaart door het Zwin. Sluis trachtte daarbij Mude te overheersen.³⁵⁵) Maar reeds in de 14e eeuw had Mude

haar grootste bloei bereikt, in hoofdzaak vanwege de verzanding; wel was nog een Nieuw Mude ontstaan maar ook weer spoedig verdwenen. Schorren en slikken overwonnen en werden polderland. De kerk uit de 13e eeuw (?), genoemd naar St Anna en pelgrimsoord in de 15e eeuw, werd in de Spaanse tijd verwoest en was in 1655, veel kleiner dan de oorspronkelijke, herbouwd. De robuuste kerktoren is thans dominerend in het romantisch uitzierende grensplaatsje. De monumentale pomp op het marktpleintje draagt de inscriptie S.P.Q. St. A., hetgeen betekent: Senaat en Volk van St Anna;³⁵⁶) Het v.m. stadje (en gemeente) St Anna ter Muiden, vroeger als rivaal van Sluis, werd in 1880 (evenals de gemeente Heille) met de gemeente Sluis samengevoegd.

Het ca 4 km ten noorden van Sluis gelegen Retranchement heeft het ontstaan te danken aan de in 1604 door Prins Maurits langs het Zwin aangelegde forten Oranje en Nassau, waartussen het dorp is verzezen. In 1644 werd het eerste stenen huis gebouwd; de kerk werd gebouwd in 1654. Volgens overeenkomst bij de Vrede van Munster moesten de forten worden gesloopt; men liet de sloop aan de natuur over, zodat bij de stormvloed van 1682 een deel van het noordelijk gelegen fort in het Zwin viel. Tot de v.m. gemeente behoorde tevens de in het zuiden aangrenzende buurtschap Terhofstede. De laatste burgemeester was J. A. Leenhouts, die vanaf 1946 die functie vervulde. In 1970 werd ook Retranchement met de gemeente Sluis samengevoegd. De laatste burgemeester van de oude gemeente Sluis was P. F. van Hootegem; burgemeester van de nieuwe gemeente Sluis werd mr H. P. L. v. d. Belt.

Het is Oostburg niet meer aan te zien dat het met Aardenburg en Sluis tot de oudste steden van West Zeeuwsch Vlaanderen behoort. In 643 zou de heilige Amandus (ca 600-674), de stichter van o.a. de St Pietersabdij te Gent, ter plaatse van het huidige Oostburg een klooster hebben gesticht.³⁵⁷) Later wordt, in een charter van 10 juli 939, van Oostburg melding gemaakt. Tijdens de middeleeuwen werd de stad door oorlogen in Vlaanderen geteisterd, in 1271 door de Gentenaars, in 1382 en 1452 door de Engelsen en Gentenaars en in 1487 door de krijgsvenden van Maximiliaan van Oostenrijk geplunderd.³⁵⁸)

Omstreeks het eind van de 16e eeuw was Oostburg niet veel meer dan een ruïne. Toen kwam de verovering door Prins Maurits in 1604, die van de overgebleven stad een vesting maakte. De restanten van de St Bavokerk, waarschijnlijk gebouwd op de plaats van het klooster uit 643 kwamen buiten de vesting te liggen en waren niet meer te redden. De toren bleef een bouwval tot 1805, toen hij werd afgebroken.³⁵⁹) Alleen de naam Torenweide is ter plaatse nog bekend voor de plaats waar het bouwwerk gestaan heeft. Een andere oude kerk, de St Eloykerk, was zo bouwvallig geworden dat zij in 1632 instortte. Op dezelfde plaats werd in 1674 een

nieuwe kerk gebouwd, die in 1714 afbrandde en in 1729 was herbouwd.³⁶⁰)

Ofschoon na 1648 (vrede van Munster) rond Oostburg vele herdikkingen plaatsvonden, was aanvankelijk nog geen grote welvaart voor Oostburg weggelegd. Eerst moesten de aanvallen tijdens de Belgische opstand in 1830 nog worden doorstaan (zie par. 1, hfdst. I). De restanten van de aarden wallen uit de tijd van Prins Maurits werden na die schermselingsen hersteld; na 1839 zijn ze alle geslecht.

In de daarop volgende periode is Oostburg opnieuw ontwikkeld tot een centrum van betekenis voor West Zeeuwsch Vlaanderen. Maar nogmaals zou het noodlot toeslaan. Tijdens de gevechten om het bezit van de Westerschelde in sept./okt. 1944 werden in Oostburg door artillerievuur en bombardementen vele vernielingen teweeggebracht. Bevrijd op 26 oktober 1944 was het één der zwaarst getroffen plaatsen in Zeeuwsch Vlaanderen; 106 inwoners uit de gemeente Oostburg waren omgekomen door de oorlogshandelingen. Er waren 353 panden totaal verwoest en 134 woningen zwaar beschadigd;³⁶¹) van de vijf kerken waren er vier verwoest; in 1954 waren ze herbouwd.³⁶²)

Toch is Oostburg, dat bij K.B. van 5 december 1816 stadsrechten had verkregen, herrezen en is het opnieuw een cultureel en economisch centrum van West Zeeuwsch Vlaanderen geworden. Het herbouwplan opgemaakt door ir F. H. Klokke, werd in oktober 1948 goedgekeurd; ondertussen was op 16 april 1948 het eerste nieuwe zakenpand reeds geopend.³⁶³) Oostburg is tevens de Nederlandse stad met „De Eenhoorn”; het sprookjesdier (uit metaal vervaardigd) prijkt in het plantsoen in Oostburgs centrum, op de plaats waar vroeger de herberg „De Eenhoorn” stond. De laatste burgemeester van de oude gemeente was J. L. van Leeuwen, die deze functie van 1961-1970 vervulde. Bij de herindeling in 1970 werd A. Schipper burgemeester van de nieuwe gemeente Oostburg.

IJzendijke Het vroegere IJzendijke werd reeds in 981 of 984 genoemd en is volgens de geschiedschrijvers tot een welvarende plaats uitgegroeid; het was in 1127 een zelfstandige stad.³⁶⁴) IJzendijke behoorde in de 13e eeuw zelfs tot de Londensche Hanse, die zijn hoofdzetel in Brugge had. De streek van IJzendijke wordt in die tijd voorgesteld als een gebied waar landbouw en veeteelt floreerden. Het St Janshospitaal te Brugge kocht blijkens de rekeningen van het einde der 13e eeuw telkens weer nieuwe gronden (zgn. renten) in het onderhavige kustgebied, hetgeen een uitstekende geldbelegging moet zijn geweest.³⁶⁵)

Door de stormvloed van 1375/76, 1408 en 1437 kwam (oud) IJzendijke en omgeving onder water te liggen. Op een kaart van 1620³⁶⁶) staat bij de rand van de Amaliapolder vermeld: „Hier is op den 2den „november 1619 gestelt eenen arduynen paelsteen ter plaetsen daer eertijds „gestaen heeft oudt IJzendijke”. Oud-IJzendijke lag dan ong. 2 km

noordoost van het tegenwoordige IJzendijke in de Amaliapolder. Volgens Cornelis³⁸⁷) zou de plaats van Oud IJzendijke in de Zachariaspolder gezocht moeten worden en wel op een punt dichtbij de „menne”, (dreefje) die van het hof „Le Paradis” naar de dijk van de Amaliapolder voert, welk punt ongeveer 100 m van deze dijk verwijderd blijft.

Op de noordoostelijke hoek van de oorspronkelijke Jonkvrouwpolder — een vooruitstekend punt op de overstromde landen van Oud IJzendijke — waar reeds een kleine buurtschap was gesticht, werd door de hertog van Parma in 1587 een verdedigd punt aangelegd, dat hij IJzendijke noemde. Zijn bedoeling was om heel Vlaanderen weer onder Spanje te krijgen. Deze eerste vestingwerken waren het begin van het nieuwe IJzendijke. Prins Maurits, die zich in 1604 van dat punt meester maakte, breidde de versterking uit tot zes bolwerken en enkele ravelijnen. Toen in 1614 de Mauritspolder was bedijkt liet hij bovendien aan de westzijde van de vesting in de Mauritspolder een „groot getrancheerd kamp” (verdedigingslinie) aanleggen; deze linie kreeg de naam Boerenverdriet. Het huidige met grind verharde slingerende polderwegje (ook genoemd Boerenverdriet), ong. $\frac{3}{4}$ km ten westen van IJzendijke, is het tracé van die linie. Het tussen IJzendijke en dat wegje gelegen land staat ook bekend als Retranchementpolder, maar is een deel van de Mauritspolder. Toen in 1702 de Groote Jonkvrouw Benoordenpolder opnieuw werd herdijkt, heeft de bekende vestingbouwer Menno van Coehoorn de laatste veranderingen aan de vesting IJzendijke aangebracht.

De Spaanse Successieoorlog (1702-1713) bracht nieuwe moeilijkheden, daarna volgde nog een bezetting door de Fransen in 1747/48 en nogmaals in 1794/1814. Na het verdwijnen der militairen begonnen zich allengs meer burgers in IJzendijke te vestigen. Tijdens de Belgische opstand (1830-1831) werden de vervallen restanten van de vesting nog enigszins „opgemaakt” om rond 1841/43 grotendeels te worden opgeruimd. Slechts enkele fragmenten van de wallen zijn gebleven. Straatnamen als Waterpoortstraat, Minnepoortstraat, Landpoortstraat, Ravelijnstraat en Bolwerk (straat) zijn herinneringen dat IJzendijke een vestingstad van betekenis is geweest.

In het nieuwe IJzendijke, dat bij K.B. van 20 augustus 1816 als stad is erkend, werd in 1944 veel door de oorlogshandelingen verwoest. Door de Dienst van de Wederopbouw werd alles weer hersteld, zoals o.a. de op 30 september 1612 in gebruik genomen, oorspronkelijk achthoekige en in 1656/59 vergrote, Ned. Herv. Kerk. Zo kon dit eerste in Zeeland voor de Protestantse Eredienst gestichte kerkgebouw en één van de oudste Protestantse kerkgebouwen in Nederland, in december 1949 opnieuw in gebruik worden genomen.

Bovendien zijn in de pas voorbij gegleden zestiger jaren, gedeelten van

de vestingwerken gerestaureerd, waarvan onder meer de laatste burge-meester (1959-1968) van de v.m. gemeente IJzendijke, J. J. M. Fick, een groot voorstander was. Buurtschappen, die bij de oude gemeente hoorden waren: Balhofstede, Goed Leven, Maagd van Gent, Molentje, Mollekot (op de kaart van Pourbus aangeduid als „haven van Water-vliet”), Nolle, Oudelande, Pannenhuis, Plakkebord, Ponte, Ponte-avancée, Roodenhoek, Stroopuit, Turkeye, het grensdorp Veldzicht en Pyramide (genoemd naar het in die buurt bij de Kapitale Dam gebouwde v.m. Witte Huis dat een dak in piramidevorm had — zie ook par. 27, hfdst. II —).

Biervliet Het oude Biervliet, dat in 1183 van Philips van den Elzas, graaf van Vlaanderen, stadsrechten had verkregen, werd voorzien van poorten en wallen; het werd een bloeiende stad. Maar bijna twee eeuwen later, in 1375/76, werden de dijken ten oosten van de stad door een stormvloed vernield. Zoals reeds eerder vermeld is ontstond met die vloed een uitgebreide inham, later genoemd de Braakman. Door de stormvloed van 1404 werd die inham aanmerkelijk vergroot. Biervliet was daardoor een eiland geworden en had het bij iedere storm zwaar te verduren.

De financiële positie van de stad ging daarna snel achteruit, alleen de zout- en haringhandel waren nog van belang. Wel trachtte men het grondgebied uit te breiden met kleine inpolderingen, maar ze werden telkens door overstromingen ongedaan gemaakt o.a. in 1468 toen ook Biervliet zwaar werd geteisterd. „Heel de bevolking snelde te hulp om onmiddellijk noodvoorzieningen te treffen, — eer men de dijckage ghebringhen conste in handen van de dycmeesters —”.^{367a}) In 1472 hadden er opnieuw ernstige dijkbreuken plaats. Bij dit alles moest Biervliet ook nog bijdragen voor „de beden”, waarmee Karel de Stoute zijn oorlogen financierde.³⁶⁸)

In 1483 moest de landsregering alles in het werk stellen om het eiland voor een algehele ondergang te behoeden; vermoedelijk geschiedde dit om strategische redenen, want Biervliet was toen al een vesting.³⁶⁹) Desondanks ging het, vooral na 1500, steeds slechter met Biervliet. Als men de hier meermalen aangehaalde studie van dr M. K. E. Gottschalk raadpleegt, dan blijkt dat het eiland Biervliet niet dan met veel moeite en vele kosten in stand kon worden gehouden. Veel waterbouwkundige werken zijn daarvoor uitgevoerd als: aanleg en herstel van rijzen en stenen hoofden, reparatie van sluizen en duikers, herstel van havenwerken, aanleg en reparatie van dijken, alles tengevolge van stormvloed en dijkdoorbraken, terwijl bovendien maatregelen tegen ijsgang en tenslotte tegen verzanding en aanslibbing van de haven noodzakelijk waren.

Maar toch kwam het oude Biervliet in verval; daar kwam nog bij dat de gevolgen van de 80-jarige oorlog zich lieten gelden. Toen de stad

in 1572 op de Spanjaarden werd veroverd, was het een vervallen vesting; de watergeuzen vestigden er een basis. Van toenaf bleef Biervliet aan de zijde der Staten en onder beheer der gecommiteerde raden van Zeeland (het Committimus), maar het werd voortdurend door de Spanjaarden bedreigd. Daarom besloten de Staten Generaal in 1590, na sterk aandringen van Zeeland, de stad te versterken. Omdat de oude stad in zeer vervallen staat was, werd ten noorden daarvan een fort (een vijfhoekig bastion) gebouwd, waaruit het tegenwoordige Biervliet is ontstaan. Binnen het bastion ontstond een woonkern, die in 1643 als zodanig met een eigen bestuur werd erkend.³⁷⁰) Na de vrede van Munster kwamen de versterkingen te vervallen; in 1688 werden de vestingwerken geslecht. Van het oude Biervliet is niet veel overgebleven.

Nadat tijdens het 12-jarig Bestand en kort daarna het eiland aanmerkelijk was vergroot door enkele inpolderingen aan de westzijde en op het eind van de 17e eeuw aan de noordzijde van de stad, werd het nieuwe Biervliet in 1700 verbonden met IJzendijke door aanleg van een dam (genaamd de „Nieuwe Dijk“) door het ver verzande IJzendijkse of Jonkvrouwengat (zie fig. 57).

Biervliet is nog altijd niet te noemen zonder de naam Willem Beukelszoon, de zgn. „uitvinder van het haringkaken“ of minstens als degene, die dat verbeterd of verfijnd heeft. Het eigenlijke haringkaken zou al lang voor Beukels' tijd bekend zijn geweest. Behalve zijn standbeeld vervaardigd door de beeldhouwer Ph. ten Klooster uit Veere, dat op 5 september 1958 op het Marktplein onthuld werd prijkt zijn afbeelding in een prachtig glasraam, dat met andere gebrandschilderde ramen in de in 1659/61 gebouwde Visserkerk is aangebracht.

Hoewel Biervliet in de jongste wereldoorlog wel aanmerkelijke schade had opgelopen en er 64 burgerslachtoffers vielen te betreuren, had de stad naar verhouding met andere plaatsen in West Zeeuwsch Vlaanderen als Aardenburg, Sluis, Oostburg en Breskens, de oorlog goed doorstaan. De bijna 300 jaar oude kerk moest na de oorlog worden gerestaureerd en kon in 1950 weer in gebruik worden genomen. Als indirect gevolg van de oorlog brandde evenwel in maart 1945 het gemeentehuis af toen daarin Engelse militairen waren gehuisvest (zij sprongen niet altijd even voorzichtig met vuur om).

In 1954 kon een nieuw gebouwde gemeentehuis in gebruik worden genomen; in 1958 volgde onthulling van het reeds genoemde standbeeld ter ere van Willem Beukelsz. Dat jaar was voor Biervliet, dat in 1688 (bedijking Groote Zuiddiepolder — fig. 57 —) als eiland had afgedaan, maar daarna toch ruim twee en een halve eeuw lang geen ideale verbinding met Oost Zeeuwsch Vlaanderen had, door ingebruikstelling van de Middenweg, aangelegd in de nieuwe Braakmanpolder, een belangrijke ge-

beurtenis. De wegafstand van Biervliet naar Terneuzen was daardoor met bijna 10 km verkort.

Opvallend zijn de hoge ligging en de hellende straten van Biervliet als men het centrum binnenkomt. In fig. 210 is een gedeelte van de bebouwde kom geschetst met vermelding van enkele hoogten t.o.v. N.A.P. In de buurt van de kerk treffen we straathoogten aan van 6 m à 7 m boven N.A.P. Voor Zeeland kan een dergelijke enigszins heuvelachtige ligging van een woonkern als uniek worden bestempeld. Het is een gevolg van de middeleeuwse, 16e- en 17e-eeuwse vestingwerken, waarvan wel de bouwwerken reeds lang zijn gesloopt maar de aarden wallen grotendeels zijn blijven liggen en vervolgens bebouwd.

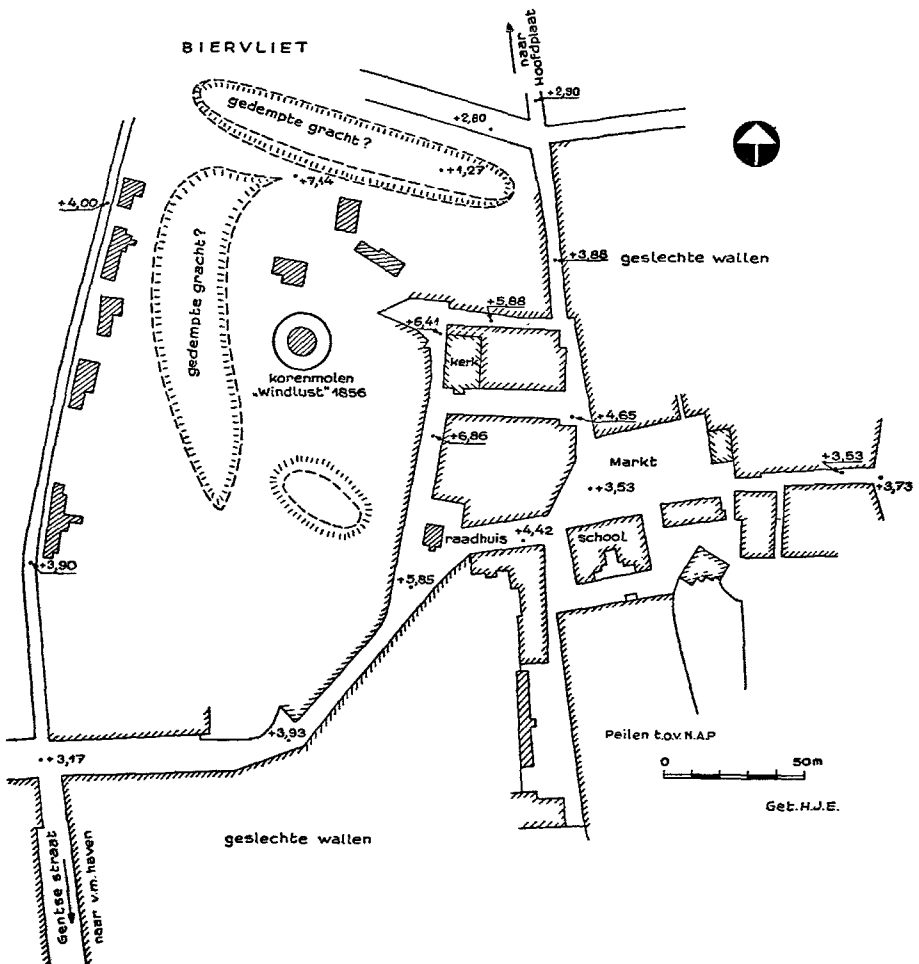

fig. 210. Bebouwde kom van Biervliet met hoogtecijfers van een oude waterpassing (ca 1920) waaruit de hoge ligging van het centrum blijkt.

Tot de v.m. gemeente Biervliet behoorden de buurtschappen: Driewegen (gelegen op de driesprong van de dijken van de Amalia-, St. Pieters- en Helenapolders), Nieuwlandsche Molen, (gelegen op de driesprong van de dijken van de Amalia-, Oranje- en Helenapolders, waar een korenmolen heeft gestaan) en Kapitale Dam, gelegen op de noordelijke hoek van die in 1786 aangelegde dam. De laatste burgemeester van de per 1 april 1970 opgeheven gemeente Biervliet was A. P. Kostense, die deze functie van 1935-1969 heeft vervuld.

Volgens sommigen zou in de Middeleeuwen een oud Breskens of Breskin, hebben bestaan maar voor zover wij konden nagaan, is hiervan verder vrijwel niets bekend. In elk geval waren er in de 15e eeuw schorren en slikken bekend onder de naam Breskenszand. Die naam Breskenszand zou dan een vage aanduiding kunnen zijn van een vroeger Breskens.

Toen Philips van Kleef in 1510 de schorren en slikken van Breskenszand had doen bedijken was hem tevens toegestaan in de nieuwe polder een kerk te bouwen ter ere van de Heilige Barbara. Van de opbrengst der grondbelasting van de eerste zeven jaar werd een noodkerk gebouwd. We zouden daaruit kunnen concluderen dat in 1517 het dorp Breskens in de zuidoosthoek van de Oud-Breskenspolder is ontstaan. Het jaar daarop werd het fundament voor de nieuwe kerk gelegd.³⁷¹) Allengs vestigden zich meer „kolonisten” in het dorp. De inundatie van 1585, door de bewoners van Groede zelf teweeggebracht om de opmars van 's konings troepen te stuiten, trof ook Breskens.

Eerst na de herdijking in 1610 kwam het dorp tot ontwikkeling, zij het geremd door stormvloed en door oorlogshandelingen. Het verloop van de bedijkingen ten noorden en ten oosten van Breskens is reeds aangegeven in de fig. 50 t/m 53 van hoofdstuk II, de ontwikkeling als havenplaats is vermeld in hoofdstuk VI.

Na verdwijning der voor Breskens gelegen polders en aanleg van de haven had aan de westzijde daarvan enige duinvorming plaats. Tijdens de verwickelingen met België werd in 1835 in de noordwestelijke polderhoek recht voor de haven het Havenfort aangelegd, zie fig. 211. Het fort had de vorm van een onregelmatige zevenhoek met rondom een gracht; binnen de gracht lagen met een diameter van ong. 140 m, bomvrije lokalen. De buitenzijde van de gracht omsloot ongeveer een cirkel met een diameter van 250 m. Nadat deze zgn. Rijks Militaire gronden bij procesverbaal van 18 december 1874 aan het ministerie van Financiën waren overgedragen werd het fort in 1890 opgeruimd.³⁷²) Eerst in de jaren 1919/23 werden daar en langs de havenkade in 1931/35 woningen gebouwd. De lage duinstrook voor het dorp werd zelfs vrijgegeven voor bebouwing. Zo kon het gebeuren dat een klein gedeelte van Breskens ten noorden van het tegenwoordige Spuiplein buiten de eigenlijke hoogwaterkering was

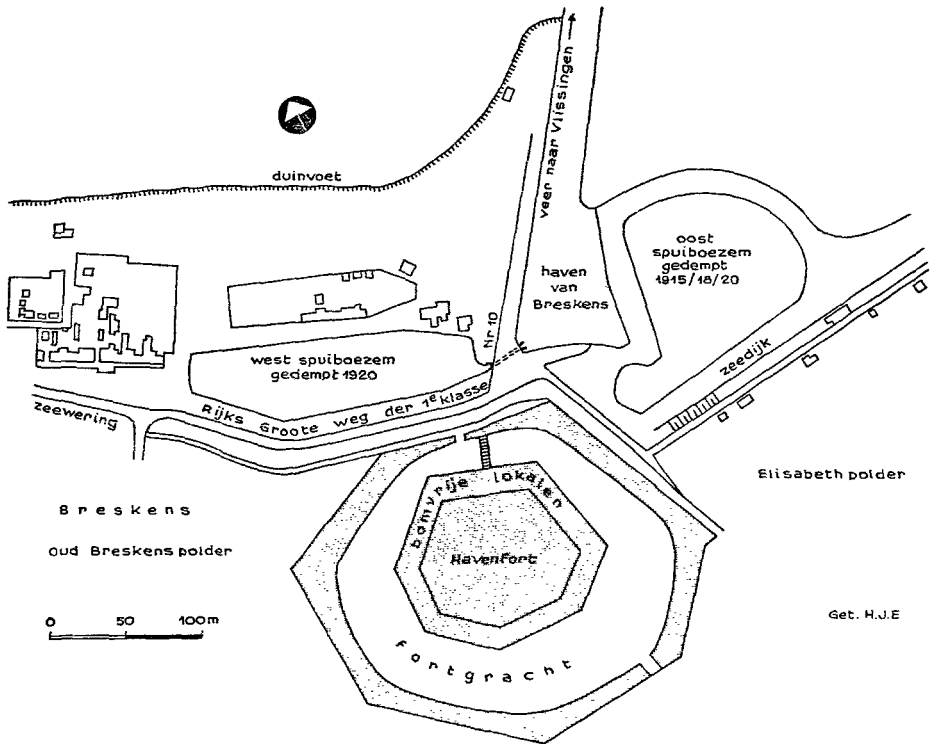

fig. 211. Situatie van het Havenfort en omgeving te Breskens in 1874. Het grijs getinte gebied met fortgracht was tot dat jaar „Rijks Militaire grond”.

gelegen. Door het verder aangewassen duin en door de aanleg van een kunstmatig duin in 1960, alsmede door de aanleg van de nieuwe waterkering langs de Handelshaven in 1971/72 is die bebouwing thans veilig gesteld.

Van het zware bombardement van 11 september 1944, waardoor 537 panden vernield en 151 woningen zwaar beschadigd werden, is Breskens inmiddels hersteld; het nieuwe gemeentehuis werd op 29 oktober 1964 geopend. Tot de in 1970 opgeheven gemeente Breskens hoorde de buurtschap Nieuwesluis, ontstaan toen daar in 1750 een nieuwe suatiesluis werd gebouwd. De laatste burgemeester van de v.m. gemeente was J. A. Eekhout, die deze functie van 1946-1970 heeft vervuld.

Overige plaatsen

De overige wooncentra in West Zeeuwsch Vlaanderen, die we hieronder vermelden hebben uiteraard alle een eigen ontwikkeling doorgemaakt wat betreft overstromingen en oorlogshandelingen, maar werden niet bij de krijgsgeschiedenis betrokken door aanleg van vestingwerken van betekenis.

Cadzand, in feite de hoofdplaats van het „Landje van Cadzand” en één van de oudste dorpen in Zeeuwsch Vlaanderen, dateert uit de middel-eeuwen en is kort na 1900 uitgebreid met de buurtschap Cadzand Haven en spoedig daarna, na de opkomst van de strandrecreatie, met Cadzand Bad; beide buurtschappen zijn met elkaar verbonden door de eerder genoemde in 1719 aangelegde inlaagdijk — de Noorddijk — thans bekend als Boulevard de Wielingen, waar op 22 mei 1963 door de Commissaris der Koningin een winkelgalerij werd geopend. Het dorp heeft een Protestantse kerk, die uit de 13e eeuw dateert en eertijds gewijd was aan O.L. Vr. Maria; (er is nog een Mariastraat en een Mariaweg — de weg naar Zuidzande —). De oorspronkelijke kerktoeren werd afgebroken in 1677, de kerk werd gerestaureerd in 1930, door granaatvuur in 1944 zwaar beschadigd en in 1954 hersteld en voorzien van een klokketorentje. Van de v.m. gemeente Cadzand was J. A. Leenhouts van 1946-1970 de laatste burgemeester.

Groede is een betrekkelijk jong dorp, na de herdijkingen door Jacob Cats in 1613 spoedig ontstaan aan de noordzijde van de Oude Groedsche polder, ongeveer ter plaatse van het vroegere Groede.

De huidige Ned. Herv. Kerk van Groede, ter plaatse bekend als de „Franse” kerk is 6 à 7 eeuwen oud en is oorspronkelijk als R.K.-kerk gesticht. Het gebouw heeft in de 80-jarige oorlog enige tientallen jaren in het water gestaan; de 46 m hoge toren is tweemaal afgebrand, laatstelijk in 1949 door blikseminslag. De zware luidklok, in 1940/45 door de bezetter geroofd, is nooit meer teruggekomen. Een nieuwe 650 kg wegende luidklok, die in 1948 was aangebracht bleef bij de brand van 1949 behouden en werd, nadat in 1950 de toren was hersteld in 1961 omringd door vijf kleine carillonklokken.

Een ander historisch gebouw is de Lutherse Kerk, een herinnering aan de Salzburger emigranten uit de 18e eeuw. In die tijd was het polderland van West Zeeuwsch Vlaanderen weer grotendeels herdijkt; het aantal daarin teruggekeerde inwoners was echter nog niet evenredig daaraan. Zo kon het gebeuren dat men in drukke tijden b.v. van onkruid wieden en oogst binnenhalen aangewezen was op arbeiders van buitenaf.³⁷³) In diezelfde tijd (1731/35) moesten enkele tienduizenden protestanten in Salzburg uitwijken naar elders. Enige honderden weken uit naar Nederland en kwamen onder leiding van ds Johann Fischer merendeels in de nieuwe polder bij Groede terecht om werkzaam te zijn in de landbouw. Ze arriveerden op 9 maart 1733 bij Nieuwerhaven dicht bij de huidige buurtschap Sasput. Aanpassings- en huisvestingsmoeilijkheden en het destijds nog zware landbouwwerk deden spoedig velen besluiten ons land weer te verlaten. Slechts een paar honderd, die allen Luters waren bleven in de omgeving van Groede. Dat was de aanleiding om in 1743 in

Groede een Lutherse Kerk te stichten. Dat die gebeurtenissen bij de nazaten van de geëmigreerde Salzburgers nog steeds in de belangstelling staan blijkt uit het feit dat in 1971 een „Stichting Bestudering Geschiedenis Salzburger Emigranten Nederland” werd opgericht, waarvan een groep op zaterdag 10 maart 1973 — 240 jaar na de komst der vluchtelingen — bij de „landingsplaats” bij Sasput een gedenkteken onthulde.

De v.m. gemeente Groede was vrij uitgebreid (2900 ha) en omvatte tevens de buurtschappen Boerenhol, Kruisdijk (langs de Rijksweg), Kruis hoofd (langs de zeedijk van Groede en Baanst), Marolleput, Oudemenne, Scherpbier en Wafeldorp. De laatste burgemeester was J. C. Everaars van 1946-1966.

Hoofdplaat is gelegen op de gronden van het oude Gaternesse, herdijkt in 1778 en daarmee het jongste dorp van Zeeuwsch Vlaanderen, toen gebouwd op de oostelijke helft (het Zeeuwse deel) van de polder. Vele van de eerste ingezetenen waren Belgen, die als polderwerkers bij de bedijking van de Hoofdplaatpolder werkzaam waren geweest. In 1780 werd besloten tot de bouw van een Hervormde Kerk, die op 29 mei 1785 werd ingewijd. De andere, een R.K. Kerk werd gewijd aan St Eligius en kwam in 1795 gereed, maar werd reeds in 1861 vernieuwd. J. F. C. Temmerman was van 1941-1966 de laatste burgemeester van de v.m. gemeente Hoofdplaat, waartoe ook de buurtschappen Hogeweg, Slijkplaat en Nummer Eén behoorden. Nummer Eén is genoemd naar de aan de westzijde in de Hoofdplaatpolder liggende kavel nummer één.

Nieuwvliet: de meergenoemde Brugse koopman Jan van Adornis had in 1527 de St Janspolder bedijkt en daarin het dorp Nieuwvliet gesticht; het dorp verdween in dezelfde eeuw onder water. Na de bedijking van de St Annapolder in 1602 door afdamming van het Zwarte Gat werd in 1658 op een vroegere opwas in die polder een kerk gebouwd. Dat werd de kern van het huidige Nieuwvliet, ook genoemd St Pieter of ter plaatse „Sinte Piere”, verband houdend met de aldaar gelegen vroegere bezittingen van de St Pieters Abdij te Gent. De laatste burgemeester van de v.m. gemeente, waartoe ook de buurtschap St Pieter behoorde, was J. C. Everaars van 1946-1966.

Schoondijke: nadat in 1652 het tweede gedeelte van de Generale Prins Willempolder was bedijkt, werd op het kruispunt van de toen zo genoemde Heerenweg en Willemsweg een bebouwing gesticht, die Willemsdorp — naar Stadhouder Willem II — werd genoemd. De herinnering aan de in deze omgeving door overstroming vergane parochie Schoondijke bleef echter zo levendig dat alleen laatstgenoemde naam ingang vond.

Het dorp is van oorsprong zeer geometrisch van opzet; een vierkant stratennet (zijden lang 160 m), waarin een dorpsplein van 50 m in het vierkant lag, was de kern. Bij de oorlogshandelingen van 1944 werd het

dorp zwaar geteisterd (206 panden verwoest, 70 zwaar beschadigd), maar spoedig volgde herbouw. Het vierkante dorpsplein werd nu uitgebreid tot een rechthoekig als „Brink” bedoeld plein met zijden van 300 m en 50 m. De nieuw gebouwde kerk vormt de afsluiting van de Brink aan de noordzijde, zie schets in fig. 212.

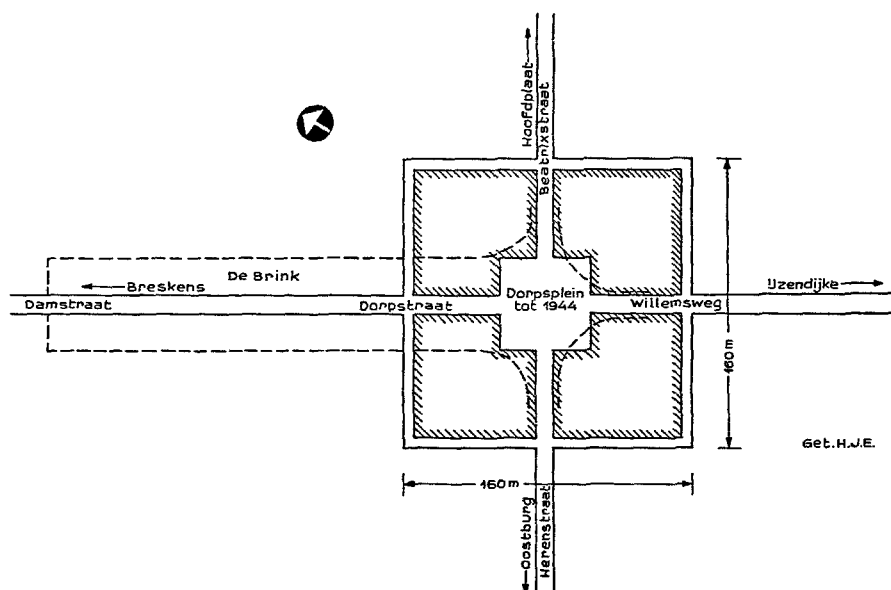

fig. 212. Het dorpsplein van Schoondijke tot 1944 en „De Brink” (met streeplijn) na de wederopbouw.

Tot de v.m. gemeente Schoondijke behoorden de buurtschappen Sasput (in het noordoosten van de Prins Willempolder waar een sas of sluis was gebouwd), Steenhoven, Scherpier en Tragel. De laatste burgemeester was J. C. Hoftijzer van 1960-1967.

Waterlandkerkje is het dorp gelegen op de driesprong van de polders Gouden, Oude Passageule en Vrije. Het omliggende land, te weten: de parochie St Nicolaas in de Oudemanspolder met de parochies St Cathelijne bij Oostburg, St Margriete en St Jan in Eremo (beide thans in België gelegen) dat al meermalen overstroomd en herdijkt was werd in 1622 nogmaals onder water gezet. Toen de (Groote) Oudemanspolder in 1652 werd herdijkt was de oude Heerlijkheid Waterland in drie delen gescheiden; in het tegenwoordige België ontstond toen het dorp Oudeman. Maar de 13e-eeuwse (vervallen) kerk van Waterland-Oudeman stond op „Staaten Bodem”, dichtbij de grensscheiding van 1664, in de buurtschap Goed Leven³⁷⁴ of Het Groene Woud (zie fig. 49). De aan St Nicolaas gewijde kerk werd in 1657 hersteld en daarna aan de protestanten in

gebruik geven (of werd door hen in gebruik genomen). Dat gaf in 1668 aanleiding tot onverkwikkelijke en bloedige gebeurtenissen met andersdenkenden, waarbij de predikant zo werd toegetakeld dat hij overleed en de kerk werd geplunderd.³⁷⁵) In 1669 werd een nieuwe kerk gesticht bij de bovengenoemde driesprong; op de kerk staat het jaartal 1674. Dat was het begin van het dorp Waterlandkerkje waarvan de naamsoorsprong dus wel duidelijk is. De kerk werd in 1708 door de Fransen in brand gestoken maar spoedig herbouwd. De jongste restauratie is van 1958. Tot de v.m. gemeente, die volgens aanduiding op een stenen piramidevormige paal op het redouteplein in het dorp, van 1796-1970 heeft bestaan, behoorden de buurtschappen Bakkersdam, Klein Brabant, Turkeye, de Keizer en Slepershaven; de laatste burgemeester was M. J. Verbrugge, die deze functie vervulde van 1942-1964.

Zuidzande was in 1290 een eiland ten zuidoosten van Cadzand.³⁷⁶) Toen de Zuidzandepolder, ontstaan uit een aantal „beginnen” (zie par. 4, hfdst. II) zijn huidige vorm had gekregen, moet al vroeg aan de zuidoostelijke rand, op een driesprong van dijken (Zuidzandepolder-Capellepolder en Christoffelpolder) het dorp Zuidzande zijn verrezen. Behalve dat de kerk aan St Christoffel, de patroon der schippers, was gewijd, is van de historie slechts weinig bekend. Tot de v.m. gemeente behoorden o.a. de buurtschappen Oostburgsebrug en Slikkenburg. De laatste burgemeester was J. H. Ph. de Wilde, die deze functie vervulde van 1965-1970.

Oost Zeeuwsch Vlaanderen

De voornaamste wooncentra in Oost Zeeuwsch Vlaanderen zijn de steden Terneuzen, Axel, Philippine, Sas van Gent en Hulst, die eertijds als vestingwerken een rol van betekenis hebben vervuld.

Terneuzen Terneuzen, thans de belangrijkste havenplaats in Zeeuwsch Vlaanderen, schijnt voor het eerst te zijn vermeld in 1325 onder de naam ter Nose,³⁷⁷) waaruit dan tenslotte het huidige Terneuzen is ontstaan. Het bestaan van de Zoutvliet, een aftakking van de Blyée (later genoemd Oostvaart of Oude Vaart), een gekanaliseerde waterloop van Gent-Overslag en Axel naar de Honte, is daarbij volgens Wesseling van belang geweest. We concluderen hieruit dat de eerste bewoners aldaar een nauw aan de scheepvaart verwante functie moeten hebben vervuld. Zo was er omstreeks 1375 een kapelletje voor zeevarenden waarvan waarschijnlijk in de vergane parochie „Vremdyc of Willemskerke” de moederkerk stond. In 1570 is o.a. sprake van onderhoud van de rabatten (sluisdeuren), sluisen en toebehoren te Terneuzen.³⁷⁸)

De Oude Vaart was echter in verval gekomen toen na het ontstaan van de Braakman in 1376, ruim een eeuw later in die ver landinwaarts

fig. 192.

De Groedsche sluis (bij Nieuwesluis), in 1969 gesloopt. Sindsdien is ter plaatse een gemaal in bedrijf gesteld.

fig. 193.

Binnensluis bij Campen in de noordwest hoek van de Stoppeldijkpolder, waar tot 1850 een zeesluis en eerder (tot 1645) de haventoeegang naar Hulst was. Midden onderaan de foto is de binnensluis van de Willem III-polder.

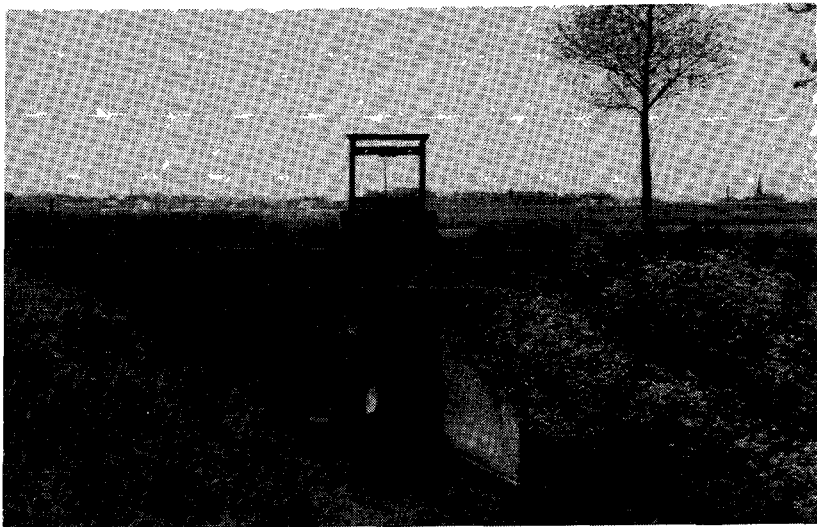

fig. 201.

Binnensluis, afsluitbaar met schuif tussen de Zandpolder en de Noorddijkpolder ten zuiden van Walsoorden.

fig. 195.

Vervallen suatiegeul aan de Elizabethpolder bij Biervliet langs de Westerschelde aan de westzijde van de Braakman.

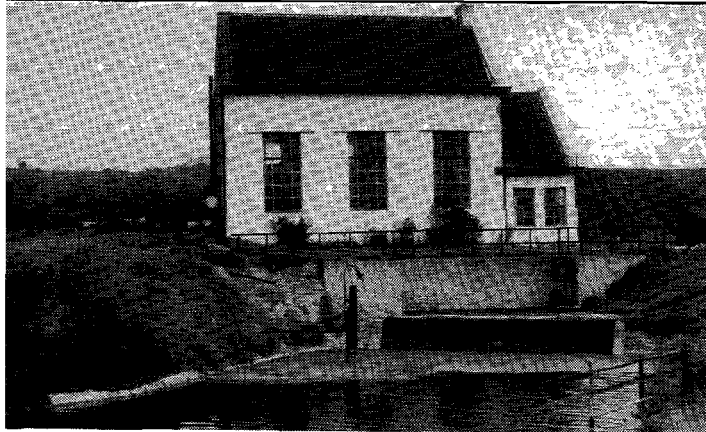

fig. 196.

Gemaal in 1928 gebouwd aan de Zwartepolder; in 1971 buiten bedrijf gesteld.

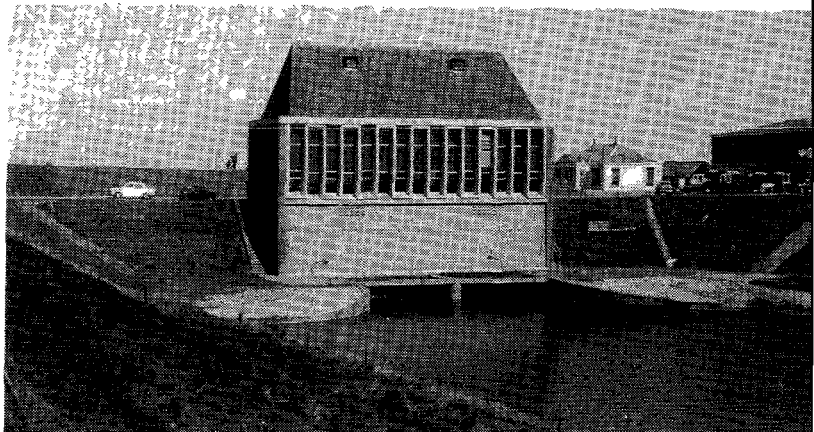

fig. 198.

Gemaal te Cadzand gezien aan de landzijde. In 1964 gesticht.

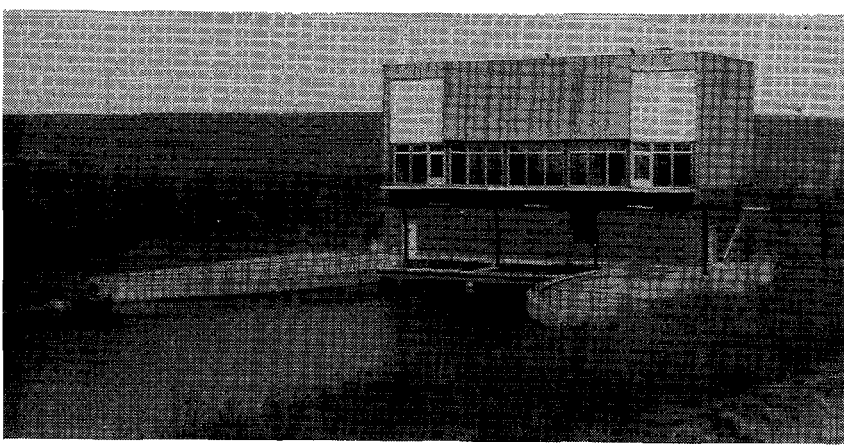
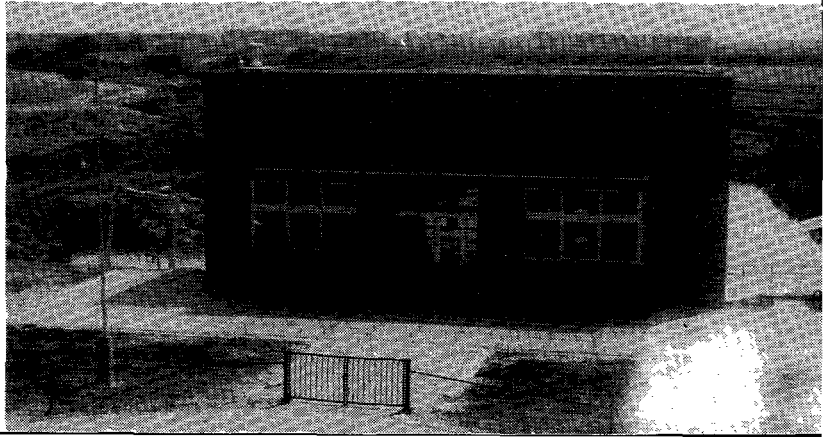

fig. 199.

Gemaal Campen onder Stoppeldijk, op 20 september 1967 in bedrijf gesteld. Gezien vanaf de landzijde.

fig. 200.

Gemaal Paal in september 1971 in bedrijf gesteld. Gezien vanaf de rivierzijde.

reikende doorbraak, vanuit de Honte een nieuwe natuurlijke vaarweg naar Gent tot ontplooiing was gekomen. Maar Terneuzen bleef van belang voor de verdediging zowel te land als te water. Op 23 april 1584 werden zelfs stadrechten verkregen van Prins Willem van Oranje en omstreeks 1600 was Terneuzen een voltooid vesting.³⁷⁹) Er waren drie poorten: de Waterpoort (afgebroken in 1944), de Polderpoort of Westpoort en de Landpoort of Triniteitspoort of Zuidpoort (omstreeks 1785 gesloopt). Door de oorlogshandelingen in de 16e en 17e eeuw werd Terneuzen in zijn ontwikkeling belemmerd. De oorlog met de Fransen en de inlijving van Staatsvlaanderen bij Frankrijk in 1795 alsmede de verwickelingen daaromheen bevorderden de ontwikkeling van Terneuzen evenmin. Ingrijpende veranderingen van het stadsbeeld volgden toen in 1825/27 de nieuwe verbinding van Gent via Terneuzen naar de Westerschelde tot stand werd gebracht en toen in 1833/39 opnieuw vestingwerken werden aangelegd met het oog op de Belgische opstand.

Als men de uitgebreide historische beschrijving van Terneuzen van dr J. Wesseling raadpleegt komt men tot de conclusie dat Terneuzen in de 19e eeuw zijn dieptepunt bereikte. Vooral de laatste decennia, nadat Terneuzen de jongste wereldoorlog vrij goed had doorstaan en in 1959 werd aangewezen als ontwikkelingskern, maakt de stad een snel groeiende ontwikkeling door.

Sinds 1 april 1970 is de gemeente Terneuzen aanmerkelijk uitgebreid door grenswijziging (zie fig. 31). De laatste burgemeester J. C. Aschoff van de v.m. gemeente werd na de samenvoeging in 1970 burgemeester van de nieuwe gemeente Terneuzen. Met de bouw van een modern stadhuis, ontworpen door prof. J. B. Bakema (arch.bureau v. d. Broek en Bakema) te Rotterdam werd in 1969 een begin gemaakt. Op dinsdag 9 mei 1972 is het stadhuis, dat in fig. 213, p. 393 is afgebeeld, feestelijk geopend. Fig. 214, p. 393 toont de stad Terneuzen in 1959, gezien vanaf de watertoren.

Terneuzen, stad van de Vliegende Hollander, is het devies van een in 1971 gevormde stichting, die plannen ontvouwde om de stad te promoveren als stad waar kapitein Willem van der Decken, de legendarische gezagvoerder van de Vliegende Hollander, gewoond heeft. Mede ter ere van de Terneuzense reders werd op 11 mei 1972 op de gedempte oostsluiskolk het beeld van de Vliegende Hollander — een stalen zeilschip — onthuld. Het monument werd ontworpen door P. Griep; hij werd met Marie Cecile Moerdijk — bekend zangeres afkomstig uit het Zeeuwsvlaamse Zuiddorpe —, die bij de feestelijke onthulling „Het lied van de Vliegende Hollander” van dr Tjaard de Haan, ten gehore gebracht, ingelijfd in het „Gilde van de Vliegende Hollander”.³⁸⁰)

Tot de v.m. gemeente Terneuzen behoorden de buurtschap Driewegen en een gedeelte van het industriedorp Sluiskil. Sluiskil kreeg in 1907 een brugverbinding voor gewoon verkeer (er was tot 1907 alleen een spoorbrug) over het kanaal Terneuzen-Gent, mede door de activiteiten van een aktiecomité, dat daarvoor zelfs naar de toenmalige minister ir C. Lely in Den Haag was gereisd om daar te pleiten de voorgestelde brugver-

binding bij Driekwart te herzien en de brug bij Sluiskil te bouwen. Na een persoonlijk bezoek van de minister aan Sluiskil werden inderdaad de plannen herzien; Sluiskil kreeg een brug, die men de Minister Lelybrug noemde en van 1907 tot 1968 dienst heeft gedaan. In het kader van de kanaalverruiming werd in 1968 bijna 1,5 km noordelijk van Sluiskil een nieuwe brug geopend; bij Sluiskil kwam een pontveer, maar de Sluiskillenaars konden de oude brug niet vergeten. Het was de vitale tachtiger Honoré J. Colsen (o.a. bekend door zijn acties voor vrije veren over de Westerschelde en daarvoor op 13 juni 1958 met een uitgebreide delegatie naar Den Haag trok), die ijverde voor oprichting van een „Lely”-monument. Op 15 augustus 1970 werd op het ir Lelyplein in Sluiskil door ir A. Lely, zoon van de vroegere minister, het minister Lely-monument onthuld. Het is samengesteld uit een stuk natuursteen van de oude brug en bevat het opschrift: „Zij begonnen — wij gaan verder” met daaronder de namen: minister Lely, Chef Lammens, A. Kooman, T. Fermont; het gedenkteken kwam tot stand door veel vrijwillige medewerking van de dorpsgemeenschap.

Axel Toen men in het afgelopen decennium bezig was om Axel te moderniseren, waarbij o.a. de oude stadskern werd gesaneerd, was dat voor de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) aanleiding om in de jaren 1963/67 een aantal opgravingen te verrichten. Behalve talrijke stukken bewerkte vuursteen uit de Steentijd, gevonden in de bouwput van het bejaardencentrum „De Vurssche” bleek verder dat slechts van „enige Romeinse activiteit” rond Axel kon worden gesproken; in de Karolingische tijd was er sprake van enige bewoning maar uit de vroegste Middeleeuwen werd niets gevonden. Uit de bodemprofielen werd geconstateerd dat in de jaren tussen 1000 en 1400 de bevolking snel moet zijn toegenomen.³⁸¹) Bij de bodemonderzoekingen werden onder meer de funderingen van het Hof van de heren van Axel en van het Axelse Schepenhuis uit de 14e eeuw blootgelegd, terwijl een hoeveelheid restanten van eenvoudig aardewerk, voornamelijk uit de naastliggende gracht, is opgedolven.

Overigens is Axel bekend als één der oudste plaatsen in Oost Zeeuwsch Vlaanderen. Het was ds J. Scharp, die in 1787/88 de eerste geschiedkundige beschrijving van Axel had samengesteld in zijn „Geschiedenis en Costumen van Axel”. In 1966 verscheen van dr J. Wesseling een lijvig boekwerk gewijd aan de Axelse geschiedenis; de schrijver had hiervoor geput uit vele nog nooit uitgegeven stukken,³⁸²) aanwezig in Nederlandse en Belgische archieven.

Maar hoewel Wesseling zich aansluit bij Warnkönig,³⁸³) die beweert dat Axel in 1183 stadsrechten verkreeg, zijn anderen van mening dat dit eerst in 1213 het geval was en gronden dit op een handschrift van

Karel V. Dat stuk zou echter alleen betrekking hebben op een vernieuwing van de stadsprivileges. Hoe het ook zij, in 1963 is in Axel het 750-jarig bestaan van de stad gevierd.

De stad was in de middeleeuwen door handel en scheepvaart snel in belangrijkheid toegenomen, maar door oorlogen en stormvloeden werd veel verwoest. In de 16e eeuw kwamen Axel en Terneuzen op één eiland te liggen en dan nog met vele beschadigde dijken. Verovering van de stad Axel, dat in 1583 de zijde van Parma had gekozen, geschiedde door Prins Maurits in 1586. Vanaf die tijd bleef het lang één der Vlaamse vestingsteden. In 1588 kwam Axel onder het meergenoemde *Commissarium*, evenals Biervliet en Terneuzen.

Onder Prins Maurits werden nieuwe vestingwerken gebouwd, die in 1601 gereed waren; er was toen een Noordpoort of Landpoort en een Waterpoort. De vestingwerken leden grote schade door de stormvloeden van 1606 en 1609, maar de vesting kon worden hersteld. Na de vrede van 1648 kwamen de defensiewerken in verval en werden pas opnieuw in staat van verdediging gebracht tijdens de oorlog met Frankrijk en Engeland in 1672. Axel kwam daar echter goed van af. In 1747 werd de stad bezet tijdens de Oostenrijkse Successie-oorlog totdat de Vrede van Aken op 18 oktober 1748 weer de vrijheid bracht.

Ook tijdens de Franse bezetting van 1795-1814 heeft Axel het zwaar te verduren gehad, daarna had het als vesting afgedaan. De poorten werden spoedig (1816) vervangen door twee aarden dammen.³⁸⁴) Bij de Belgische opstand van 1830 kwam Axel nog enige weken in beroering terwijl latere pogingen van Belgische troepen om Axel in bezit te nemen werden verhinderd.

Bleef verder de oorlog 1914/18 beperkt tot mobilisatie met toch wel veel strubbelingen in het nabije grensgebied, anders was het in de oorlog 1940/44, die Axel niet ongemerkt voorbijging. Het Poolse leger onder bevel van luitenant-kolonel Szydlowski bracht in september 1944 de bevrijding.

Tot de v.m. gemeente Axel behoorden het dorp Sluiskil (ged.) en de buurtschappen: Axelse Sassing, Drie Schouwen, Kijkuit, Schapenbout, Het Spui, Steenovens, Vaartwijk, Watervliet en Magrette.

Magrette: in Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse Taal staat: een land beweiden, laten afgrazen; zij mochten de dijk met hun beesten etten. Een andere mening³⁸⁵) is dat Magrette afkomstig is van „magere etten”. Het zou dan terug te brengen zijn tot magere gronden (zandgronden). Dit komt wel overeen met de aanduidingen: „Marcquette landt, thiende vrij” en „marquette moer”, aangegeven tussen Zuiddorpe en Wachtebeke (B.) op een kaart uit het Staatsarchief in Gent.³⁸⁶) Dat zou wijzen op uitgemoerde dus ook op magere gronden. In tegenstelling met bovenstaande wordt Magrette door sommigen afgeleid van Margriet, Margaretha.

De laatste burgemeester M. K. van Dijke van de v.m. gemeente werd

na de samenvoeging in 1970 burgemeester van de nieuwe gemeente Axel, en bleef dit tot zijn vertrek op 15 augustus 1973.

Philippine Philippine is als stad één der jongste van Zeeuwsch Vlaanderen. Koning Philips de Schone, hertog van Bourgondië, gaf in 1505 aan ridder Jeronimus Laurijn (die aan het hof van Philips hoge ambten bekleedde)³⁸⁷ octrooi tot het stichten van een nederzetting, — d'une ville ferme — aan de bijna meest zuidelijk gelegen oever van de Braakman, thans de noordelijke hoek van de St Pieterspolder. Laurijn noemde de plaats naar koning Philips de Schone. Het jaar daarop (1506) werd door dezelfde Laurijn de aangrenzende Philippinepolder bedijkt.

Als stad kwam Philippine niet tot die bloei, die men ervan verwacht had. De aan de Braakman gebouwde stad kreeg al spoedig na de stichting aanvallen van het water te verduren, terwijl de 80-jarige oorlog voor het tot bloei komen evenmin bevorderlijk was. Het werd wel een vestingstad. Parma bouwde er omstreeks 1583 een eerste schans,³⁸⁸ de St Philipschans, die in 1600 door Prins Maurits werd veroverd, vervolgens weer in Spaanse handen viel tot Prins Willem Frederik van Nassau in september 1633 de Spanjaarden, door beschieting vanaf de zeezijde, tot overgave dwong. De vestingwerken werden toen uitgebreid; men bouwde het fort Hoog Philippine, ook wel genoemd „Het Kasteel”³⁸⁹ ter onderscheiding van Laag Philippine. Een aanval der Spanjaarden op 8/9 mei 1635 werd met hulp van versterking uit Vlissingen en van troepen onder graaf Willem Lodewijk van Nassau, afgeslagen. In 1643 werd de vesting nogmaals belangrijk uitgebreid en was daarna enkele malen een basis van waaruit de Staatsen tegen de Spanjaarden opereerden. De vesting had een Landpoort en een Waterpoort, de onderscheidene bolwerken kregen namen als: Zelandia (aan de westzijde, in 1881 nog aangeduid als het zgn. Noorwegen, zie par. 26 van hfdst. II onder Vergaertpolder), Justitia, Meyland en Castilië.³⁹⁰)

Nadat in de volgende eeuw de Fransen de vesting bijna twee jaar (1747/49) hadden bezet, werden later onder het Franse Bewind van 1795/1814 de vestingwerken merendeels opgeruimd.

Nadat de Belgische opstand van 1830 tot gevolg had dat Philippine tot 1839 een garnizoen kreeg ter beveiliging tegen de Belgen, vonden in het daarna rustig geworden Philippine in de tweede helft van de vorige eeuw andere activiteiten plaats. Het werd een mosselcentrum van betekenis (zie par. 2, hfdst. V en par. 1, hfdst. VI). Sinds Philippine in 1952 definitief van het Scheldewater werd afgesloten zijn ook die activiteiten verdwenen (eigenlijk al sinds 1940). Maar zonder haven en zonder schepen, de mosselrestaurants zijn gebleven. Straatnamen als Kasteelstraat, Castiliëstraat, Ravelijnstraat, Bastionstraat en Markiezenstraat blijven een herinnering aan de stad Philippine als vesting.

Nieuwe bestemmingsplannen worden thans gerealiseerd, moderne bungalows verrijzen uit de grond; de v.m. haven en spuikom zijn volgebouwd, zelfs bestaan bouwplannen voor de aangrenzende Mosselpolder.

Tot de v.m. gemeente behoorden de buurtschappen Isabellahaven en het aan de Nederlands-Belgische grens gelegen buurtschap de Posthoorn (zie par. 3 van dit hoofdstuk). De laatste burgemeester was P. J. L. van Hoek, die deze functie vervulde van 1946-1964 († 11-12-1964).

In de vaarweg naar de Hont of Westerschelde vanuit Gent werden ongeveer 21 km ten noorden van die stad door de Gentenaren het Zoute Spey en het Zoete Spey oftewel de Sassen of sluizen gebouwd; die werken werden in 1563 in gebruik genomen. Voor dergelijke kunstwerken is bedieningspersoneel nodig zodat het voor de hand lag dat aan de Sassen woningen werden gebouwd. Dat was voor neringdoenden op hun beurt weer een reden zich daar te vestigen. Het is duidelijk dat zo geleidelijk aan naarmate de scheepvaart intensiever werd de plaats Sas van Gent is ontstaan. De 80-jarige oorlog was echter niet bevorderlijk voor de economische ontwikkeling, wel voor de vestingbouw. De watergeuzen belemmerden de scheepvaart op de Westerschelde; zij vernielden ook de Sassen te Sas van Gent. In de korte tijd dat de plaats bij de Staatsen hoorde werd met de aanleg van de eerste vestingwerken begonnen. De Spanjaarden, die in 1583 in Sas van Gent en omgeving terugkeerden, gingen de bouw van de vesting voltooiën. In 1644 volgde verovering door Frederik Hendrik; omdat men deze post als zeer belangrijk beschouwde, werden de fortificatiën andermaal versterkt en uitgebreid.

Sas van
Gent

In het midden van de 18e eeuw worden de vestingwerken beschreven als: „van een „grote uitgestrektheid. De Wal van dit steedje heeft omtrent een uur gaans in zijnen „omtrek. Hij is van zeven Bolwerken, zes Ravelijnen, eenige Lunetten, eene wijde en „diepe Graft en eene goede Kontreschep voorzien. De Haven der stad loopt er midden „door”.³⁹¹⁾

De vesting was enige malen een trefpunt van gevechtshandelingen. De Fransen namen de stad in 1747 na een zesdaags beleg voor bijna twee jaar in bezit.³⁹²⁾ Na de verwickelingen in de Franse periode (1795-1814) onderging Sas van Gent een grondige verandering door het graven van het kanaal naar Terneuzen in 1825/27. Veel van de vestingwerken moesten toen worden gesloopt. Sluis en kanaalwerken bepaalden van toenaf voor een groot deel het beeld van Sas van Gent; de sluis- en kanaalwerken zijn sinds de eerste aanleg meermalen gewijzigd, laatstelijk in de periode 1961-1968, waarbij o.a. de sluizen zijn opgeruimd.

Sas van Gent heeft in 1970 zijn herkomst eer aangedaan door het nieuwe culturele centrum (vroegere gemeenteschool herbouwd voor f 650.000), geopend op 16 juni 1970, de naam „De Speyen” te geven. De laatste burgemeester R. A. J. den Boer van de v.m. gemeente werd

benoemd als burgemeester van de nieuwe gemeente Sas van Gent, samengesteld uit de v.m. gemeenten Sas van Gent, Philippine en Westdorpe. Sinds 10 februari 1973 wordt deze functie vervuld door drs W. R. V. Dusarduijn.

Hulst We begonnen de korte beschrijving der Zeeuwsvlaamse steden met Aardenburg in het westen en eindigen met de Reijnaertstad Hulst in het oostelijk deel.

Ofschoon in verschillende publikaties aanwijzingen voorkomen, die wijzen op een ontstaan van Hulst vóór de middeleeuwen, is nimmer aangetoond in welk jaar dit is geschied. Ook volgens de in 1972 verschenen studie over Hulst (waarin de schrijver P. J. Brand uit vele bronnen geputte en nog niet eerder gepubliceerde gegevens op deskundige wijze heeft verwerkt) is het tijdstip van ontstaan duister.³⁹³⁾

Zo wordt dan de naam Hulst reeds genoemd in een charter van 984;³⁹⁴⁾ gelegen aan de oostzijde van de Vier Ambachten, zou daar in de 10e eeuw reeds „een sterke burcht” hebben gestaan, waaromheen dan aanvankelijk een buurtschap zou zijn verzezen, die zich snel uitbreidde en in 1170 door graaf Philips van den Elzas in bescherming werd genomen.

De Hulsterse kooplieden, schippers en vissers moeten reeds in de 12e eeuw ondernemende, wilskrachtige mensen zijn geweest, schrijft de gemeente-archivaris van Hulst in 1930.³⁹⁵⁾ In 1180 hadden nl. de ingezetenen van Hulst van de Vlaamse graaf Philips van den Elzas, het voorrecht ontvangen, vrij en ongehinderd met hun scheepjes vol koopwaren alle wateren van geheel Vlaanderen te bevaren of wel met hun wagens, beladen met allerlei voortbrengselen alle landwegen te bereizen.³⁹⁶⁾ Dit voorrecht werd beschouwd als verkregen stadsrechten; daarom werd in 1930 het 750-jarig bestaan van Hulst feestelijk gevierd. Volgens Brand werd volgens het originele charter van Philips (1180), dat door brand verloren ging maar door Margaretha van Vlaanderen in 1270 opnieuw werd bevestigd, aan Hulst „vrijdom van tol door geheel Vlaanderen, uitgezonderd van de tol van St Omaars” verleend; Brand wil dit eveneens als het verkrijgen van het Hulsterse stadsrecht zien.³⁹⁷⁾

Na de verkregen stadsrechten breidde de handel in Hulst zich uit; vooral de zoutnering, waarvoor de grondstoffen in de „Hulsterse Moeren” rijkelijk waren te vinden, bloeide. De *Zélandia Illustrata* spreekt van meer dan negentig zoutketen in Hulst. Ook de lakenweverij en het vervaardigen van de rode kleurstof uit de meekrap was voor Hulst van grote betekenis.

De oorlogen in Vlaanderen in het midden van de 15e eeuw en vooral de strijd tussen Philips van Bourgondië en de Gentenaars waarbij Hulst in 1452 werd verwoest, waren aanleiding dat de stad in de tweede helft van de 15e eeuw van wallen werd voorzien. Hulst kreeg toen vier poorten: de Potterspoort, de Asschepoort, de Hospitaal- of Gentsche poort en de

Begijnepoort. In 1506 werd bovendien begonnen met de bouw van de zgn. „Dobbele Poort”; bij opgravingen onder leiding van de wethouder P. J. Brand werden de restanten van deze poort in 1956 ontdekt. Door de onvermoeide ijver van de Hulsterse wethouder werd in de periode 1957-1965 het bouwwerk blootgelegd en deels gereconstrueerd, zie fig. 215, p. 393. Ter plaatse is het volgende vermeld:

„Land- en Waterpoort, genoemd „Dobbele- of Bollewerckpoorte”, onderdeel van de Middeleeuwse vesting en haven van Hulst. Gebouwd in 1506 e.v. jaren door Dominicus de Wagemaker en uitgebreid door Laureyns Keldermans. Verwoest door kanonvuur tijdens het beleg van 1596, waarbij aartshertog Albertus van Oostenrijk de stad op Prins Maurits veroverde. In 1618 bij de bouw van de huidige vesting met aarde bedekt en in 1957 en volgende jaren ontgraven”.

Behalve door verschillende oorlogen met Gent, waarvan de laatste in 1491 plaatshad toen Hulst enige maanden door de Gentenaren werd bezet, heeft de stad ook veel te lijden gehad van de 80-jarige oorlog: in 1583 veroverd door de Spanjaarden, in 1591 door Prins Maurits herwonnen, in 1596 weer door de Spanjaarden bezet om tenslotte in 1645 door Frederik Hendrik te worden heroverd. In de oorlog 1672/78 lieten de Fransen de stad ongemoeid; in de Spaanse successieoorlog werd een Franse aanval in 1702 afgeslagen. Daarentegen wisten de Fransen in de Oostenrijkse successieoorlog de stad in 1747 gemakkelijk in handen te krijgen; de bezetting duurde tot 1748. Nogmaals volgde bezetting door de Fransen in de periode 1794-1814; daarna moest Hulst in 1830 nog een korte zesdaagse bezetting ondergaan van Belgische opstandelingen onder leiding van een zekere Ernest Grégoire.

Tenslotte moest ook Hulst het lot van de Duitse bezetting doorstaan. In de periode van 21 mei 1940 toen de eerste Duitsers in de stad verschenen tot 19 september 1944 toen de laatste bezetters verdwenen, is er veel gebeurd wat niemand herhaald zou willen zien. Brand heeft het beschreven in zijn meergenoemde uitgave over Hulst.

De troebelen van het begin der 17e eeuw zullen wel de aanleiding zijn geweest dat de vesting in die tijd werd vernieuwd. De oude poorten zijn verdwenen; men bouwde in 1619/20 de Dubbele poort aan de noordzijde van de stad ter vervanging van de bovengenoemde „Dobbele poort”. Ook de huidige Gentse poort, waarbij in onze tijd het Reinaertmonument is opgesteld, dateert uit die tijd. De huidige Bagijnepoort is aan de noordoostzijde van de stad gebouwd. De gave en hoge vestingwallen met een kruinshoogte van N.A.P. + 7 m à 10 m sluiten, onderbroken door ravelijnen en verschillende bastions, aan op de drie laatstgenoemde poorten; het geheel, omgeven met een gordel van ongeveer 3 km vestinggrachten vormt een sieraad voor Hulst. De vesting Hulst werd ingevolgt K.B. d.d. 12 juni 1816, nr 65 aan de dienst der Domeinen overgedragen. In 1821 werden de wallen van de stad en linie van Hulst in erfpacht aan het

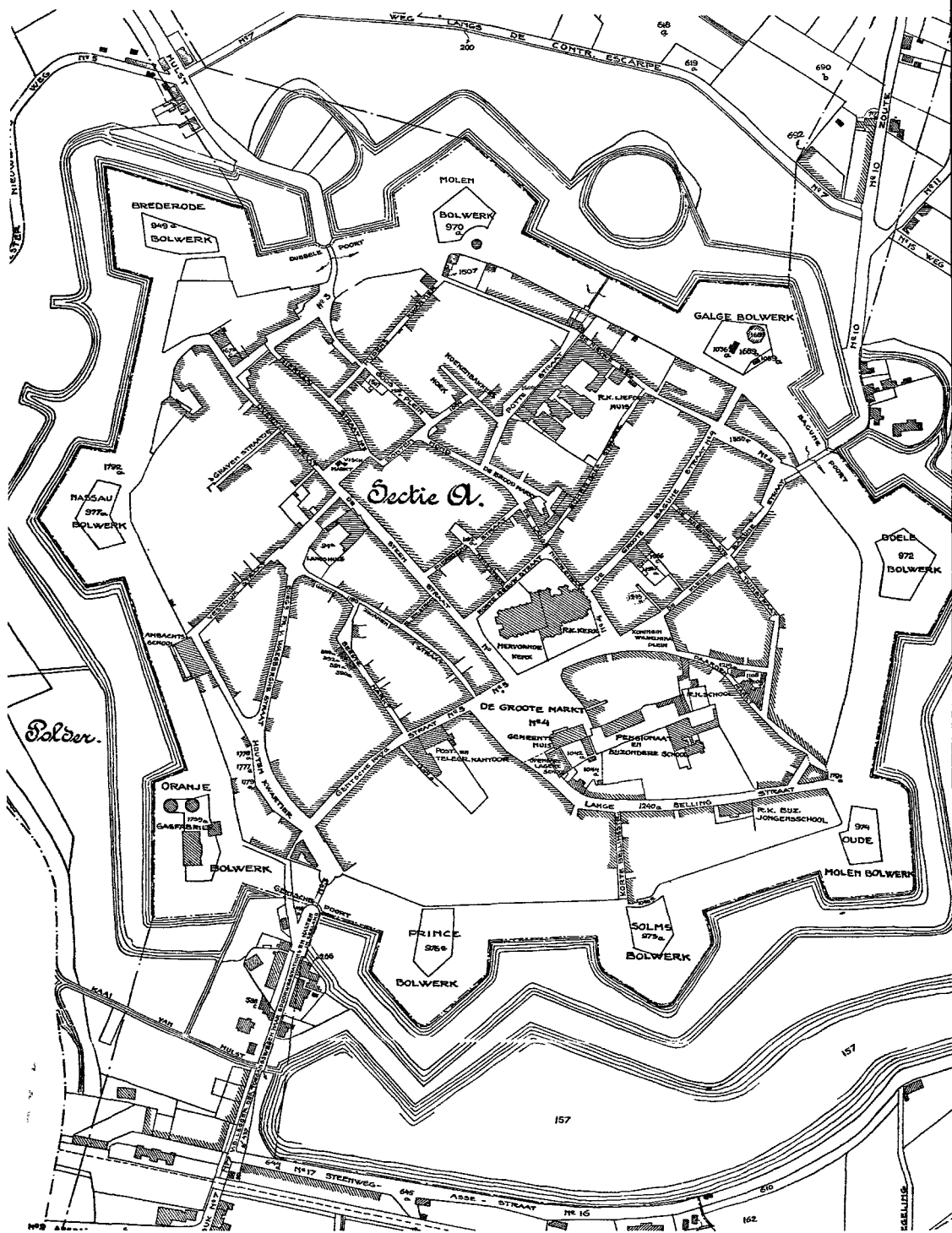

fig. 216. De „bolwerken” van Hulst volgens een kadastrale kaart van 1927.

stedelijk bestuur overgegeven waarna in 1845 verkoop aan de stad Hulst volgde.³⁹⁸) In fig. 216 is de situatie van de huidige „bolwerken” van Hulst getekend.

Behalve de genoemde vestingwerken mogen enkele markante gebouwen niet onvermeld blijven. De St Willibrorduskerk, als parochiekerk reeds aanwezig in de 13e eeuw, meermalen door brand geteisterd, verwoest, herbouwd en uitgebreid, domineert in de Hulsterse omgeving. Op een gedenkplaat in de kerk zijn de belangrijkste gebeurtenissen van het bouwwerk vermeld:

„In liefde gebouwd 1200-1534,
in droefheid verlaten 4 november 1645-6 april 1807,
als simultaan­kerk verdeeld 1807-1931,
met vreugde herkocht 25 oktober 1929,
in dankbaarheid geconsac­reerd 31 mei 1933,
in luister hersteld en voltooid 1931-1935,
tot basiliek verheven 22 juni 1935,
in liefde heropend 24 oktober 1935,
blijft deze kerk van St Willibrord de glorie van dit volk”.

In de jongste wereldoorlog werd de toren op 17 september 1944 kapotgeschoten. De nieuwe spits werd in voorgespans­sen beton uitgevoerd (zie fig. 217, p. 393), waaraan sommige Hulstenaren wel moesten wennen.

Een ander markant bouwwerk is het stadhuis. Het eerste stadhuis dateerde uit de 15e eeuw en werd in 1485 door de Hulstenaren zelf in brand gestoken om verlost te worden van een Engelse bezetting, die daar in opdracht van de Gentenaren zat. Herbouw volgde eerst in 1528/34 door de Mechelse bouwmeester Laureyns Keldermans; het gebouw is thans nog altijd de zetel van de bestuurders van Hulst. De jongste restauratie vond plaats in 1949 door de architecten G. J. Sturm en ir H. de Lussanet de la Sablonière. Verder kunnen nog genoemd worden het Refugium (uitwijkplaats voor monniken) van de Abdij Ter Duinen in de Steenstraat, in de 17e eeuw ook wel bekend als het Prinsenhuis (thans eigendom van de gemeente), en het Landshuis dat onder „Polderhuizen” (hfdst. II) reeds ter sprake kwam.

De laatste burgemeester P. J. G. Molthoff van de v.m. gemeente werd in 1970 burgemeester van de nieuwe gemeente Hulst, die met de v.m. gemeenten St Jansteen, Clinge, Graauw en Langendam is samengevoegd.

Oost Zeeuwsch Vlaanderen telt nog vele andere wooncentra als dorpen en buurtschappen, ongeveer driemaal zoveel als ten westen van de Braakman. We zullen ze hierna in alfabetische volgorde van de v.m. gemeenten vermelden.

Clinge is een Nederlands-Belgische grensplaats ten zuidoosten van Hulst. De bijna twee km lange dorpsstraat met lintbebouwing strekt zich grotendeels uit ten noorden van grens­paal 275 op Nederlands gebied in de Clingepolder; in België spreekt men dan van „De Klinge”. De

**Overige
plaatsen**

Nederlandse v.m. gemeente Clinge werd in 1815 gesticht; de daarna bedijkte Koningin Emmapolder (1897) werd grotendeels en de Louisapolder (1847), de Prosperpolder (1847) en de Hertogin Hedwigpolder (1907) geheel bij die gemeente gevoegd. De R.K. kerk, in 1876 gebouwd, „Gesteund door de milddadigheid van de oud-burgemeester Vercauteren”, werd gewijd aan de heilige Henricus.³⁹⁹⁾

Tot de gemeente behoorden de grensdorpen Kapellebrug, gelegen in het meest zuidelijk gedeelte van de Clingepolder en „vermoedelijk genoemd naar de kapel van St Joris, die in die polderhoek, toen genoemd de „Cleenen Moer” stond”, alsmede Nieuw Namen, ook bekend als De Kauter, gelegen op de Nederlands-Belgische grens in de meest oostelijke hoek van de Nieuw Kieldrecht polder en grenst aan het Belgische Kieldrecht. De kerk (1860) in Nieuw Namen werd gewijd aan de heilige St Nicolaas.⁴⁰⁰⁾ Wat betreft de bijzonderheden van de grondslag, waarop Nieuw Namen rust, daarover is reeds gesproken in hoofdstuk IV. Enkele buurtschappen, die bij Clinge behoorden, waren: Emmadorp, Prosperdorp, Roskam en Statenboom of Half End (zie fig. 31 en 74). De laatste burgemeester van de v.m. gemeente Clinge was P. V. M. Vercauteren, die deze functie van 1938-1964 vervulde.

**Graauw en
Langendam**

Van de v.m. gemeente *Graauw en Langendam* zetelde het bestuur in het dorp Graauw. Graauw was eertijds een parochie behorende aan de abdij van Ter Doest, daarna aan de abdij Ter Duinen. De landen van Graauw werden meermalen overstroomd waarbij het oude Graauw verloren ging. Na herdijking verrees het huidige Graauw aan de scheidingsdijk tussen de in 1682 herdijkte Melopolder en de in 1687 herdijkte Willem Hendrikpolder.

Tot de v.m. gemeente behoorden de buurtschappen: Boerenmagazijn, Duivenhoek, Krabbenhoek, Oude Kaai, De Paal, De Raap, Schelfhouts-
hoek (ook genoemd Scheldevaartshoek) en Zandberg, die zijn aangegeven in fig. 71. De laatste burgemeester was F. J. de Nijs, die deze functie vervulde vanaf 1960.

Hoek is één van de vele dijkdorpen, die Zeeland kent en is gebouwd aan de noordwesthoek van het Assenederambacht, op een driesprong van dijken waar de Loven-, de Kouden- en de Oud Westenrijkpolder samenkomen. De twee eerstgenoemde polders zijn in 1542/45 herdijkt uit de verloren Braakmangronden. Terugziend op de fatale overstromingen van de toen afgelopen eeuwen is het begrijpelijk dat de eerste „bewerkers” van de herwonnen poldergronden zich vestigden op het veiligste punt van het toenmalige eiland dat aanvankelijk uit de twee polders Loven en Kouden bestond. Die plaats was aan de luwzijde op de genoemde driesprong van dijken en ging eenvoudigweg de geschiedenis in onder de naam *Hoek*.

Tot de v.m. gemeente Hoek behoorden de buurtschappen Den Abeele, Boerengat, Hasjesstraat, de Knol, Wulpenhoek, Vingerling, Noordhoek en Mauritsfort. Laatstgenoemd fort werd in 1586 door Prins Maurits aangelegd ong. 1 km ten zuiden van Hoek aan de zuidoostelijke hoek van de Koudenpolder, als tegenwicht tegen het aan de overzijde van het Axelse Gat gelegen Philippine dat toen nog door de Spanjaarden bezet was. Na 1633 toen Philippine was veroverd is het fort al spoedig vervallen en bij een stormvloed zelfs voor een deel in het Axelse Gat gestort. Ter plaatse van het fort ontstond de buurtschap met dezelfde naam. De laatste burgemeester van de v.m. gemeente Hoek was A. F. Hanssens, die deze functie vervulde vanaf 1947.

Van de in 1817 gestichte gemeente *Hontenisse* (herinnerend aan Oud Hontenisse, verloren in 1508), die uit verschillende dorpen en buurtschappen bestond is het eerste wooncentrum ontstaan op de polder-scheiding van de Maria- en de Zandpolder. In die omgeving was reeds in de middeleeuwen het Hof ter Zande gebouwd (par. 13, hfdst. II) dat toebehoorde aan het klooster Ter Duinen bij Veurne. Het dorp kreeg de naam *Kloosterzande* hoewel er nooit een klooster gestaan heeft. Het ten noordwesten van Kloosterzande gelegen en daaraan grenzend woongebied Groenendijk vindt zijn oorsprong in een R.K. houten schuurkerk, die aan het eind van de 17e eeuw werd gebouwd aan de westelijke (groene) scheidingsdijk tussen de Zandpolder en de Mariapolder. Rond deze kerk ontstond van lieverlede bebouwing. De aan de Heilige Martinus gewijde schuurkerk brandde in 1751 af, werd vervolgens in steen herbouwd en in 1870/71 vervangen door de huidige R.K. kerk te Groenendijk.⁴⁰¹) Ze kwam herfst 1972 in het nieuws i.v.m. de bestrijding van de schadelijke boktor.

In Kloosterzande zelf bleef de oorspronkelijke kerk, hoewel rond 1600 als ruïne, maar enige jaren later weer opgebouwd, bestaan als dorpskerk voor de Protestanten. Het is een merkwaardig bouwwerk, gebouwd volgens de bouwwijze der Cisterciënzer monniken, met een koor uit de tweede helft der 13e eeuw.

Noordoostelijk van Kloosterzande verrees na de herdijking van de Noorddijkpolder in 1622 al spoedig een nederzetting, die uitgroeide tot het dorp Walsoorden met een haven en een aanlegplaats voor de veerdienst naar Zuid-Beveland. Langs de ongeveer 500 m lange polderweg — thans de Walsoordense straat — is in de loop der jaren een lint-bebouwing tot stand gekomen.

Andere dorpen, die tot de v.m. gemeente Hontenisse behoorden zijn Lamswaarde, Kuitaart en Ter Hole. Lamswaarde herinnert aan het vroegere „Lamsweerde” dat in 1242 aan de abdij van Baudeloo werd verkocht.

De kerk (R.K.) van Lamswaarde werd in 1873 gebouwd. Kuitaart en Ter Hole verrezen beide in de vorm van dijkbebouwing langs de over de polderdijken lopende weg tussen Kloosterzande en Hulst.

Verder liggen verspreid in en langs de diverse polders in dezelfde v.m. gemeente de buurtschappen: Baalhoek, Duivenhoek, de Eek, Hoefkensklijk, Knapaf, de Kraai of het Kraaike, Kreverhille, Kruisdorp, het Lammetje, Molenhoek, Noordstraat, het Oliekot, Roversberg, Rust Wat en Schuddebeurs. Zo'n buurtschap bestaat uit een groep huizen, meestal dijkwoningen, waarvan vele de laatste jaren als tweede woning worden gebruikt. De laatste burgemeester van de oude gemeente Hontenisse was C. J. van Hootegem, die deze functie vervulde van 1946-1964. Om verwarring te voorkomen zij vermeld dat de huidige gemeente Hontenisse is ontstaan door samenvoeging van de v.m. gemeenten Hontenisse en Vogelwaarde.

St Jansteen is een vrij groot dorp, een paar km ten zuiden van Hulst gelegen, waar specifiek Zeeuwsvlaamse industrieën als vlasbewerking (annex textielindustrie) en klompenmakerijen zijn gevestigd. Bij de grensvaststelling in 1664 kwam de toenmalige baronie St Jansteen bij de noordelijke Nederlanden. De plaats is in sterke mate beïnvloed geweest door de verschillende belegeringen van Hulst. Zo liet b.v. „bij de nadering „der Franssen, generaal de la Roque, de commandant van Hulst, het dorp „op 26 april 1747, eigenlijk zonder enig nut, door gloeiende kogels in brand „schieten, zodat slechts de kerk en een paar huizen staande bleven”.⁴⁰²⁾

Het dorp heeft zich uitgebreid tot de Nederlands-Belgische grens; tot de v.m. gemeente behoorden de buurtschappen Absdale, Drie Hoefijzers, Heikant, 't Hoekje en een gedeelte van Kapellebrug. De laatste burgemeester was mr J. I. M. Reuser, die deze functie vervulde van 1953-1965.

Koewacht, één der Zeeuwsvlaamse centra van de vlasverwerkingsindustrie, is een Nederlands-Belgisch grensdorp waarbij de landsgrens gemarkeerd met grenspaal G.P. 289 midden door het dorp loopt. Het dorp omvat in feite vrijwel de gehele ong. 28 ha grote Oud Karnemelkpolder (nr 226).

Tot de v.m. gemeente Koewacht, die in 1970 werd ingedeeld bij de nieuwe gemeente Axel, behoorden de buurtschappen: Boschdorp, Fort Ferdinandus, Hazelarenhoek, Nieuwe Molen, Oude Molen, St Andries, 't Zand, Kruispad, Wouterij en het langgerekte dorp Heikant. De laatste burgemeester was G. C. E. M. Dierick, die deze functie vervulde van 1938-1964.

Overslag is eveneens een Nederlands-Belgisch grensdorp, het meest zuidelijk gelegen grensdorp in Zeeuwsch Vlaanderen. Ter plaatse zouden eertijds de schepen, die via de „Axelsche Soetevaart” of het „Axels Vaardeken”, in de richting van het Belgische Wachtebeke naar Gent

voeren, „overgehaald” zijn. Dat zou dan gebeurd zijn met behulp van een overtoom (een vroeger waterbouwkundig kunstwerk waar schepen werden overgeslagen of overgehaald) om van het buitenwater op het binnenwater te komen of omgekeerd. In fig. 218 is een willekeurige overtoom geschetst. De naamsafleiding van het dorp zou dus simpel zijn.

Tot de v.m. gemeente behoorden de buurtschappen Roode Sluis, Varempé, Bontekoe en Berdelé-Gebuurte. De laatste burgemeester was G. C. E. M. Dierick van 1935-1964.

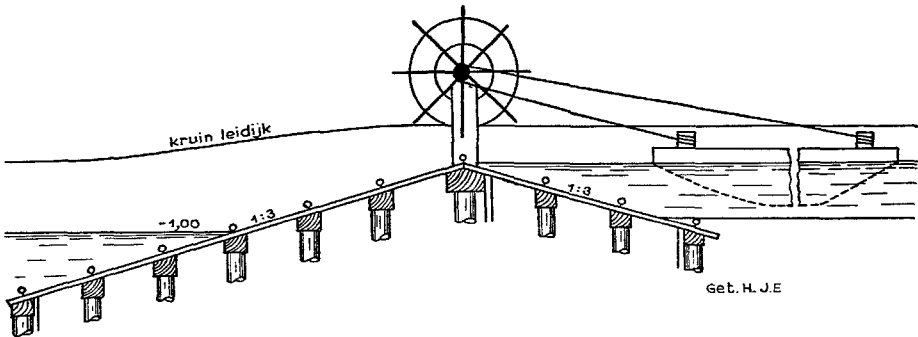

fig. 218. Algemeen voorbeeld van een „overtoom” of „overslag” waarbij kleine schepen van het ene rivier- of kanaalpand in een aangrenzend pand met een andere waterstand kunnen worden gebracht.

De vier dorpen Boschkapelle, Hengstdijk, Ossenisse en Stoppeldijk zijn gelegen in de gelijknamige v.m. gemeenten die in 1936 zijn samengevoegd tot de gemeente *Vogelwaarde*.

Boschkapelle ontleent vermoedelijk zijn naam aan de „kapel in het bosken” dat volgens een brief van de bisschop van Gent uit 1802/03 een oude zgn. schuurkerk was.⁴⁰³) Het dorp dat eerst in de 18e eeuw is ontstaan heeft een kerk gewijd aan de Heilige Petrus en Paulus.

Hengstdijk was eertijds een bezitting der Gentse abdij van Dronghen. Het dorp ligt aan de oude zeedijk, de scheidingsdijk tussen de Groote Hengstdijkpolder en de Westvogelpolder. De kerk werd gewijd aan St Catharina.⁴⁰⁴)

Ossenisse en Stoppeldijk werden reeds vroeg in de middeleeuwen genoemd; Ossenisse is thans een klein dorp gelegen in het zuiden van de Nijspolder, in de zgn. „Kop van Ossenisse”. Stoppeldijk werd in de loop der jaren als wooncentrum grotendeels overvleugeld door de naburige nederzetting Rapenburg, vooral toen in 1861 ook de nieuwe kerk in Rapenburg werd gebouwd nadat die in Stoppeldijk was gesloopt.

De buurtschappen, die tot de v.m. gemeente Vogelwaarde behoorden waren: Camperhoek, Drie Gezusters, Ruischende Gat, Saswijk, Schapershoek en Stoppeldijkse veer van de vroegere gemeente Boschkapelle, Oost-

dijk en Oude Stoof van de vroegere gemeente Hengstdijk en Knuitershoek, Molenhoek, Walenhoek en Zeedorp van de vroegere gemeente Ossensisse alsmede Campen, Luntershoek, Margret, Patrijzenhoek, Pauluspolder, Rapenburg en Vogelfort van de vroegere gemeente Stoppeldijk. De laatste burgemeester van de oude gemeente Vogelwaarde was P. J. G. Molthoff van 1962-1970, die in 1964 tevens tot burgemeester van Hulst werd benoemd.

Westdorpe is een langgerekt dijkdorp gebouwd langs de Graaf Jansdijk op het gedeelte direct ten oosten van Sas van Gent, waar hij de scheidingsdijk vormt tussen de Autrichepolder aan de noordzijde en de Kanisvlietpolder aan de zuidzijde. Een herinnering aan het vroegere Westdorp is de Kapittelstraat in eerstgenoemde polder. Tijdens de werkzaamheden voor de ruilverkaveling werd in 1963 aardewerk (laat 14e-eeuws ceramiek) gevonden, w.o. een complete vuurklok van grijs aardewerk en diverse kannen, kruiken, potjes en pannen.⁴⁰⁵) Tot de v.m. gemeente behoorden de buurtschappen Batterij, Driekwart, Stroodorp, Zwartenhoek en Passluis. De laatste burgemeester was G. H. E. M. van Waes van 1946-1964.

Zuiddorpe ligt ca 6 km oostelijk van Westdorpe aan de „overzijde” van de Kanisvlietgronden ongeveer op de scheiding van de Zuiddorpepolders Noorderdeel en Zuiderdeel. Het vroegere Zuiddorpe was al vroeg in aanzien; zo kon het gebeuren dat in juni 1971 de schuttersvereniging St Sebastiaan haar 450-jarig bestaan vierde. Aan de daaraan verbonden handboogschieting namen toen 87 schutters deel. Bekend was in dit gebied het geslacht van Gistelles waarvan Joost van Gistelles in hoog aanzien stond bij hertog Karel van Bourgondië, die hem in 1467 in de Luikse oorlog op het slagveld tot ridder sloeg. Tot de v.m. gemeente behoorden de buurtschappen: Oudepolder, Ratte, Muis, Sterre, Schaapdijk, Boschdorp, Molenhoek, Waterhuis en Bontekoe. De laatste burgemeester was A. J. M. Kesbeke van 1961-1970.

Eén van de jongste dorpen in Oost Zeeuwsch Vlaanderen is *Zaamslag*. Het oude „Saemslach” was, evenals de vroegere dorpen Aendycke en Othene, in die omgeving in de late middeleeuwen een belangrijke nederzetting. De drie genoemde dorpen waren in het midden van de dertiende eeuw op één eiland komen te liggen als gevolg van dijkdoorbraken. Door diverse herdijkingen was dit eiland in de daarop volgende eeuwen weer aanmerkelijk uitgebreid, maar de verwickelingen in de 80-jarige oorlog waren funest. Het dieptepunt viel in 1587 toen Prins Maurits o.a. de landen van Zaamslag deed inunderen om Axel veilig te stellen. De toren van het oude Zaamslag (bij de Torenhoeve zuidoost van het huidige dorp) heeft de schippers, die het Hellegat bevoeren, lange tijd tot baken gediend; de toren is in 1697 gesloopt.⁴⁰⁶)

Het werd 1650 eer in dit gebied herdijking plaatshad en allereerst de Zaamslagpolder ontstond. Ongeveer midden in deze polder werd op een kruispunt van wegen 16 gemeten land beschikbaar gesteld voor de stichting van het huidige *Zaamslag*, dat daarmee één der jongste wooncentra van Zeeuwsch Vlaanderen is geworden.

De ambachtsheerlijkheid Zaamslag, die in de loop der jaren aan vele eigenaren had toebehoord, werd in 1864/67 in vijf verkopen van de hand gedaan voor totaal ruim vier ton. De overgebleven zgn. heerlijke rechten als plantrecht, de dorpscijnzen en de dorpsgrond gingen voor f 3000 naar de gemeente; het ambacht Zaamslag was niet meer.

Tot de v.m. gemeente Zaamslag behoorden de buurtschappen: de Griete, de Kraag, de Kwakkel, Othene of Noten (reeds in 1667 genoemd), Poonhaven, Reuzenhoek, Spui, Steenovens, de Val, het Veer en Hoek van de Dijk. De laatste burgemeester was J. de Pree, die deze functie van 1967-1970 heeft vervuld.

§ 2. MIDDELEN VAN BESTAAN.

Overeenkomstig de ontwikkeling in het hele deltagebied was de land- **Landbouw**
bouw in Zeeuwsch Vlaanderen vele eeuwen hoofdmiddel van bestaan. **c.a.**
Ook de veeteelt speelde een rol van betekenis. Vooral de paardenfokkerij heeft in de Zeeuwsvlaamse streken glorieertijden gehad. Zo stonden b.v. de stallen van Aernoudts te Sluis bekend als het oudste en grootste fokstation in Nederland waar reeds in 1880 met de fokkerij van Belgische trekpaarden was begonnen. Produkten van deze fokkerij hadden in 1928 tezamen reeds meer dan 800 bekroningen behaald waaronder vele nationale kampioenschappen. Verder zouden nog vele stallen zowel in Oost- als uit West Zeeuwsch Vlaanderen genoemd kunnen worden. Sommige bereikten zelfs internationale bekendheid zoals de stallen van De Dobblaere uit IJzendijke die met de Nederlandse kampioene van de merries van 1922, op de internationale tentoonstelling in Milaan in 1925 een eerste prijs verwierf evenals de hengstkampioen van Nederland van 1925 van de stoeterij Luteyn-Leenhouts te Zuidzande, die in 1924 in Milaan een eerste prijs had behaald.⁴⁰⁷)

Overigens is dit werk niet bedoeld om diep op de agrarische en de industriële ontwikkeling in te gaan; alleen enkele aspecten met een historische achtergrond betrekking hebbend op Zeeuwsch Vlaanderen willen we memoreren.

Hoewel de grens tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden ruim 400 km lang is, schijnen bepaalde belangrijke ontwikkelingen vanuit het zuiden de Noordelijke Nederlanden te zijn binnengekomen via Vlaanderen en Zeeuwsch Vlaanderen. We wezen reeds (par. 2, hfdst. I) op de

gewapend betontechniek, die vanuit Frankrijk voor het eerst haar „intrede” deed in Nederland via Zeeuwsch Vlaanderen. Bij de landbouw zou dat eveneens het geval zijn geweest met de aardappelteelt, hoewel we daarbij direct aantekenen, dat dit historisch niet helemaal „rond” is. We releveren dan ook alleen enkele reeds in de geschiedenis vermelde feiten.

De aardappels, die hun oorsprong hebben in Latijns Amerika, zijn tussen 1550 en 1600 via Spanje en Engeland in andere Europese landen ingevoerd en zouden daarna eveneens Vlaanderen hebben bereikt. In 1697 werd verbouw van aardappelen vermeld te Oostburg in Zeeuwsch Vlaanderen; het zouden de eerste zijn, die in Nederland geteeld werden.⁴⁰⁸)

Er wordt ook beweerd dat de bekende predikant, dichter en botanicus Petrus Hondius (1578-1621) te Terneuzen zich al eerder met de aardappelteelt had beziggehouden op de vroegere Terneuzense buitenplaats „De Moffenschans”. Deze schans was een vervallen batterij, door de toenmalige burgemeester van Terneuzen Johan Ser Lippens ingericht tot buitenverblijf, dat door Hondius werd bewoond. In zijn daar aangelegde botanische tuin experimenteerde hij met vele gewassen, waaronder de aardpeen of de aardpeer, die als voorlopers van de aardappelen kunnen worden beschouwd. Ter ere van Hondius kreeg het Lyceum bij de ingebruikneming van het schoolgebouw op 10 december 1969 de naam Petrus Hondius lyceum, dat nadien is opgegaan in de Rijksscholengemeenschap Petrus Hondius.

Volgens de Nederlandse aardappelatlas⁴⁰⁹) kwam Zeeuwsch Vlaanderen nog een keer in de aandacht voor dit landbouwgewas toen in 1942 een nieuw aardappelras de zgn. „Roode Eersteling” in de handel werd gebracht. Dit ras was nl. gekweekt door de teler A. H. Matthijs te Koevacht (overigens ook, doch onafhankelijk van hem en van elkaar, door H. J. Brandsma te Stiens en door I. H. Bierma te Holwerd).

Een ander agrarisch produkt is de tegenwoordig vrijwel niet meer geteelde boekweit. Volgens sommige geschiedschrijvers zou dit voor het eerst in het Zeeuwsvlaamse Zuiddorpe zijn verbouwd. De edelman Joost van Gistelles, heer van Axel, Moere, Maelstede enz., erfelijk schout van Hulster en Axeler Ambacht, werd vermaard door zijn vierjarige (1481/85) reis naar Palestina, Vanuit Azië zou hij de zaden der boekweit hebben meegebracht en deze aan de gronden bij zijn slot in het toenmalige Zuiddorpe hebben toevertrouwd, hetgeen het begin van de boekweitteelt in Nederland geweest zou zijn.

Beter bekend maar de laatste jaren sterk teruggelopen, is de vlasteelt en vlasindustrie, waarbij in Nederland Zeeuwsch Vlaanderen altijd een gebied is geweest waar naar verhouding het meeste vlas werd geteeld. Het produkt werd veelal opgekocht door de Belgen, die het in eigen land tot vlaslint verwerkten.

fig. 202.

Vliedberg, ongeveer 1,5 km ten zuiden van Groede in West Zeeuwsch Vlaanderen.

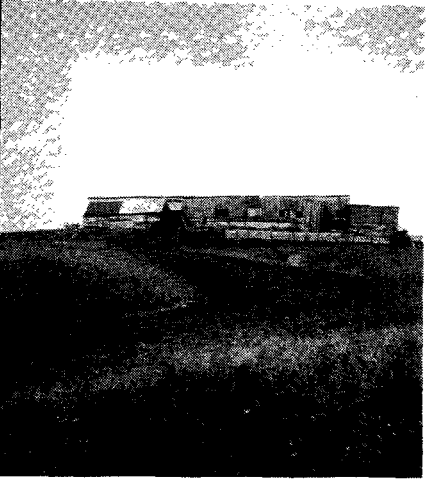

fig. 204.

Inrijhek van de Beerhoeve onder Cadzand. De dampalen zijn rijkelijk voorzien van opschriften, zie tekst § 1, hoofdstuk V.

fig. 203.

De „stelle” met de Noorderschaapskooi in het Land van Saeftinge.

fig. 205.

Pauwhof (1878), boerderij ten zuiden van Rapenburg in de Stoppeldijkpolder.

fig. 206.

Hoeve van de familie Erasmus onder Cadzand. Is in 1970 aangekocht door het waterschap „Het Vrije van Sluis”. De fraaie erfbeplanting past in het bebossingsplan van het Staatsbosbeheer.

fig. 207.

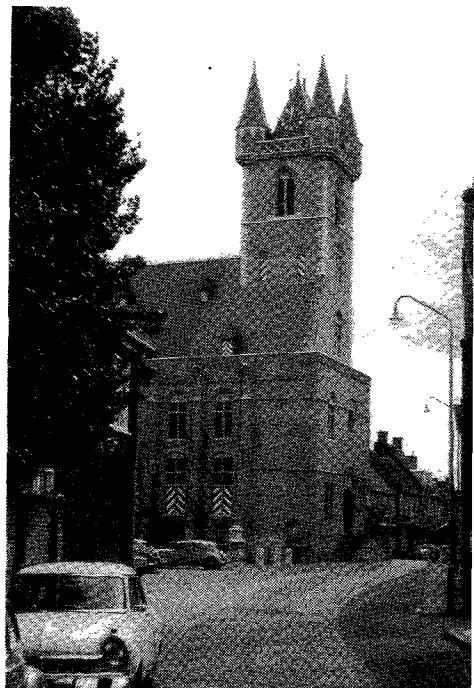
Boerderij „Mon cadeau”, ongeveer 2,5 km ten zuidoosten van Axel, herinnerend aan de Spaanse redoute van Franciscus de Monkado.

fig. 209 (rechts onder).

Het Sluissche raadhuis met Belfort (het enige Belfort in Nederland).

fig. 208.

„De Stenen Beer”, restant van de vesting Sluis - de Westpoort.

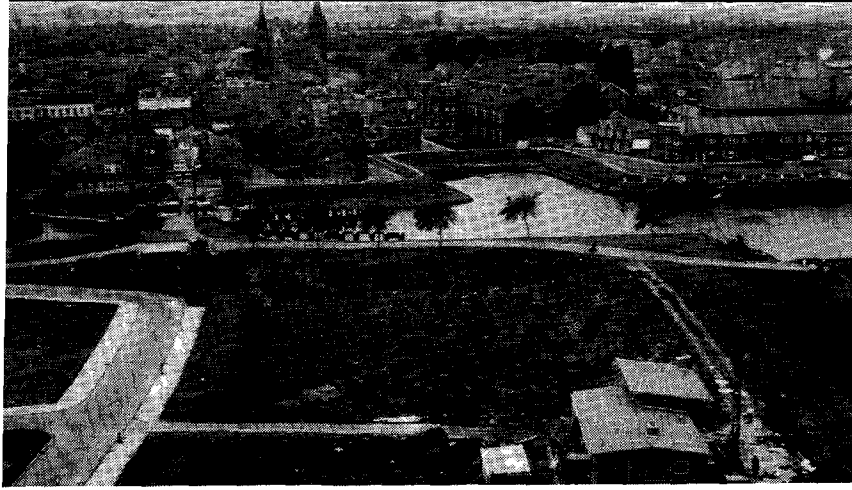

fig. 214.

Terneuzen, gezien vanaf de watertoren in 1959. Op de voorgrond staat nu het stadhuis van fig. 213.

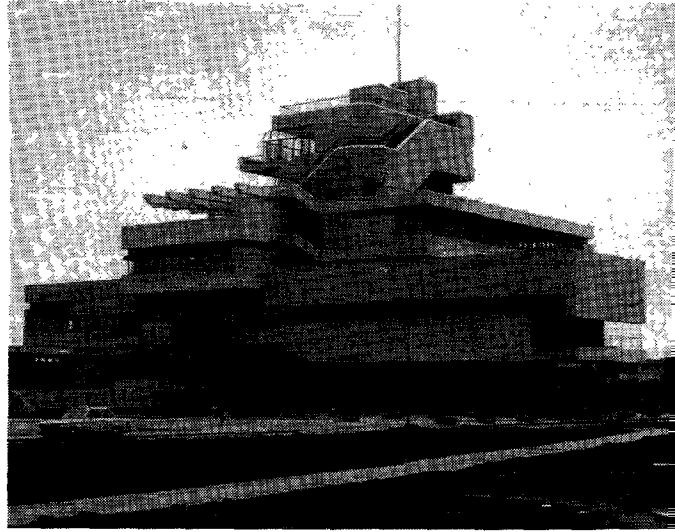

fig. 213.

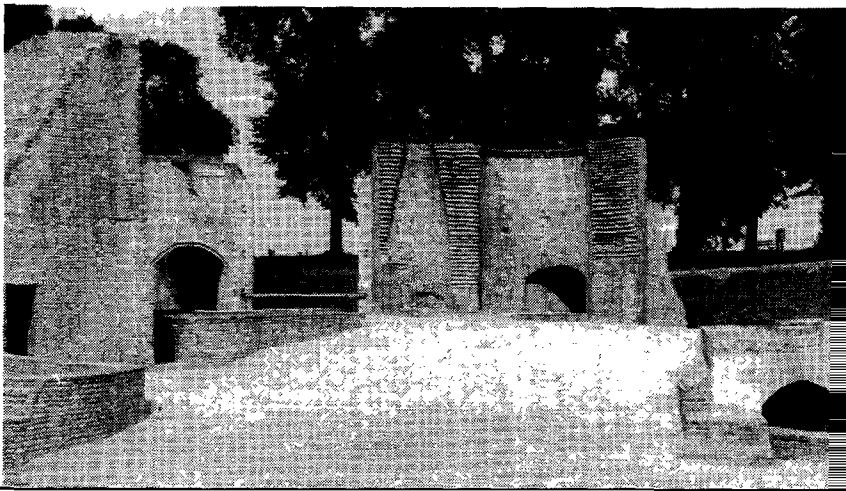
Het stadhuis van Terneuzen. Ontwerp: Architectenbureau v. d. Broek en Bakema, Rotterdam. Geopend op 9 mei 1972.

fig. 217.

De toren van de basiliek te Hulst. In 1944 kapotgeschoten werd de torenspits in voorgespannen beton hersteld.

fig. 215.

De „Dobbele Poort” te Hulst, opgegraven in 1957 en volgende jaren. Rechtsonder was de haveningang van Hulst.

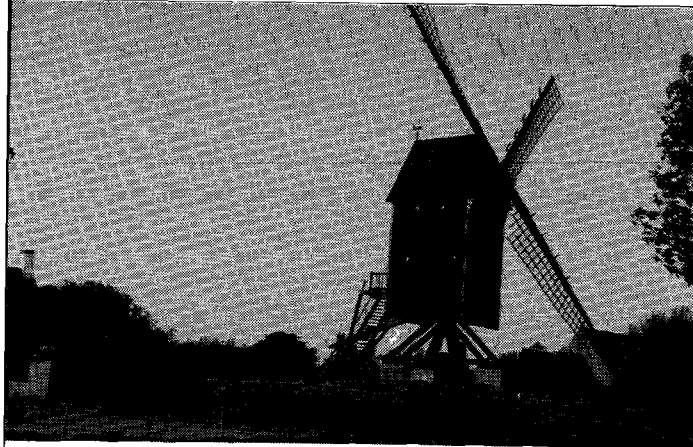

fig. 219.

Standaardmolen te Retranchement; in 1944 zwaar beschadigd door oorlogshandelingen, in 1948 hersteld.

fig. 220.

Stenen baliemolen te IJzendijke, bouwjaar 1841. In 1966 gerestaureerd.

fig. 221.

Moertering in Zeeland (copie van een gravure).

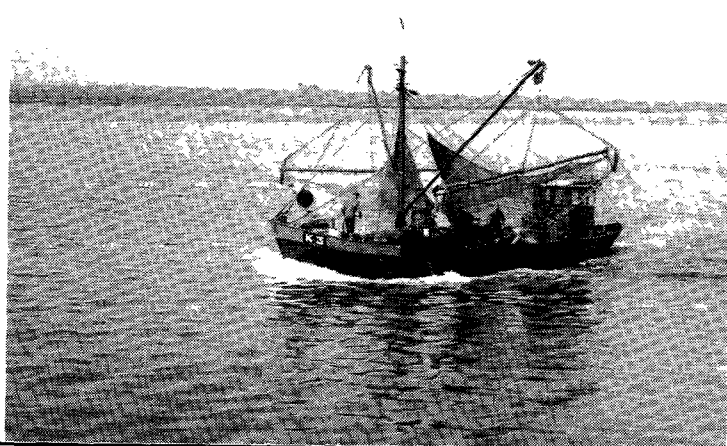

fig. 223.

Een fragment van de kleinvisserij op de Westerschelde (oostelijk deel). Opname 1963.

Het vlas is een bewerkelijk produkt eer het als vlaslint te voorschijn komt, het repelen, roten, breken en zwingelen vereiste veel mankracht. In het begin van deze eeuw begonnen de Zeeuwsvlamingen zelf de bewerking ter hand te nemen, allereerst in de streken rond Eede en St Kruis Zelfs in de dertiger jaren werd het vlas nog veel in huisnijverheid verwerkt. De mechanisering bracht daar machineparken voor in de plaats. Vooral de Zeeuwsvlaamse grensstreek staat bekend als het land van de vlassers. Zo telde men b.v. in 1963 in St Jansteen nog 7 roterijen met 38 rootbakken en in Koewacht 5 roterijen met 59 rootbakken. Ongetwijfeld zullen er in West Zeeuwsch Vlaanderen ook nog een aantal zijn. Maar de laatste jaren hoort men niet zulke gunstige berichten over de vlas-industrie. Tientallen vlasserijbedrijven zijn verdwenen. De veelheid van op de markt gebrachte kunstvezelstoffen zal daar waarschijnlijk een grote rol in spelen.

Wel is uit Z.L.M.-berichten 1972 opgevallen⁴¹⁰) dat de met vlas betaalde oppervlakte in Zeeuwsch Vlaanderen van 1760 ha in 1970 is vermeerderd tot 2490 ha in 1971; (het zuidwestelijk kleigebied vertoonde in 1971 in de vlasteelt totaal een stijging van bijna 40%). In 1972 werd echter in Zeeuwsch Vlaanderen weer een kleinere oppervlakte (2200 ha) uitgezaaid.

Dat overigens ook in Zeeuwsch Vlaanderen de landbouw in het algemeen nog altijd een belangrijke plaats inneemt, moge blijken uit onderstaand overzicht, waarin de oogstoppervlakten van verschillende

Produkten	Oppervlakte van de oogst in ha			
	West Zeeuwsch Vlaanderen		Oost Zeeuwsch Vlaanderen	
	1960	1966	1960	1966
wintertarwe	3653	4735	3573	4451
zomertarwe	204	977	1055	1553
rogge	32	1	373	94
zomergerst	4449	3550	4716	4793
haver	255	38	627	162
mais	2	—	10	—
mengsels van granen	7	5	54	36
groene erwten	2473	1880	2655	1416
schokkers	70	6	96	3
capucijners	8	38	31	96
stambonen	1371	1619	1050	1339
blauwmaanzaad	324	132	293	58
karwijzaad	73	295	12	65
vlas	2701	2343	2833	1609
aardappelen	1215	1383	2219	2619
suikerbieten	3445	3567	3601	3902
voederbieten	549	216	726	253
stoppelknollen	126	—	116	—
zaai-uien	177	303	180	260

landbouwprodukten van twee willekeurige jaren (1960 en 1966) zijn vermeld.⁴¹¹⁾

Meestoven

Evenals in overig Zeeland omvatte de meekrapteelt (in deel II meer uitvoerig uiteengezet) tot ver in de vorige eeuw ook in Zeeuwsch Vlaanderen een belangrijk deel van de landbouw. Voor het verwerken van de meekrap tot de rode verfstof bestemd voor de wolweverijen waren de bekende meestoven nodig. Zo leest men: „In 't jaar 1729, heeft eene Maatschappij van Koopluiden het pooten der Meede te Aardenburg begonnen; en in 't jaar 1734 heeft men er eene groote Meestooft gebouwd”.⁴¹²⁾ Van de „stoven”, die omstreeks 1860⁴¹³⁾ in Zeeuwsch Vlaanderen aanwezig waren volgt hieronder een overzicht. Daarbij valt op, het grote aantal stoven in Hontenisse.

plaats	naam van de stoof	plaats	naam van de stoof
Axel	1. De Schoone 2. De Sleutels Willem II*	Terneuzen Ossenisse Stoppeldijk Zaamslag	De Hoop** Kampen Vooruitzicht en Geluk De Onderneming
Biervliet (bij Nieuw- landsche Molen)			
Hoek	Eendragt		
Hontenisse	1. Eendragt en goede Hoop 2. Tot welzijn van ons Land 3. De Oranjestoof (v.h. Kroon- domein) 4. Stoomzigt 5. De Domeinstoof 6. Dullaert	Aardenburg (in 1825 stilgelegd)	?

* Volgens L. M. de Die, gebouwd in 1844 op een wei van Lippens in de Helenapolder, gewerkt tot 1875,⁴¹⁴⁾ gesloopt in 1885.⁴¹⁵⁾

** Werd in 1833 verplaatst naar het naburige Driewegen, waar de stoof in 1883 afbrandde.

Van de in de vorige eeuw (1860) bijna 80 aanwezige meestoven in Zeeland was de verdeling als volgt:

Schouwen-Duiveland	27;	Noord-Beveland	6;
Tholen	15;	Walcheren	1;
St Philipsland	3;	Zeeuwsch Vlaanderen	15.
Zuid-Beveland	12;		

Uit dit overzicht zou geconcludeerd kunnen worden dat in Zeeland de meeste meekrap op Schouwen-Duiveland verbouwd werd.

De arbeiders nodig voor het verwerken van de meekrap waren voor elke stoof op zijn minst: 1 droger, 1 stamper, 1 onderman, 1 drijver en 1 of meer op- en afdoeners, dorsers en kruisters met een loon (in 1860) variërend van ongeveer f 14 per week voor een droger, die kennelijk de belangrijkste functie had tot enkele guldens per week voor dorsers en kruisters. De „Droogedijk”, scheidingsdijk tussen de Mariapolder en de Noordhofpolder onder Kloosterzande en de aldaar gelegen boerderij „Drooghuize” herinneren aan die landbouwactiviteiten van weleer (zie fig. 67).

Rond de jongste eeuwwisseling was de meekrapteelt vrijwel geheel vervangen door de teelt van suikerbieten. De bietenteelt werd daarna een belangrijk deel van de meeste Zeeuwse landbouwbedrijven. Ook de mechanisering speelt daarbij een rol; zo werd o.a. onder Ossensisse bij de bietenoogst van 1971, een zes-rijige bietenrooier (één der eerste in Zeeuwsch Vlaanderen), in gebruik genomen. Daarmee kunnen ongeveer 5 ha bieten per dag worden gerooid.

Om de vele graanprodukten uit de landbouw voor de consumptie geschikt te maken waren eertijds de korenmolenbedrijven onmisbaar. In een landbouwtreek als Zeeland hadden elke stad en bijna elk dorp en vele buurtschappen één of meer korenmolens. Een halve eeuw geleden (in 1927) was dat nog in 85 van de 109 Zeeuwse gemeenten het geval: er stonden toen nog maar 36 korenmolens in Zeeuwsch Vlaanderen (tegen 77 in 1890).⁴¹⁶ Vele molens zijn sindsdien nog verdwenen, afgebrand, gesloopt, in de oorlog verwoest of staan „ontwiekt” als een steenklomp in het landschap.

In Zeeuwsch Vlaanderen kunnen thans nog slechts 13 korenmolens, die intact zijn, worden geteld: ze zijn hierachter vermeld en worden gevolgd door een overzicht van de sinds 1926 in Zeeuwsch Vlaanderen verdwenen of „ontwiekte” molens. In 1926 is nl. in Zeeland de eerste moleninventarisatie verricht. Het blijkt dat alleen in Zeeuwsch Vlaanderen sindsdien helaas 24 molens zijn verdwenen of van hun wieken zijn ontdaan.

Overzicht korenmolens in Zeeuwsch Vlaanderen per 1 januari 1972.⁴¹⁷)

nr	plaatsaanduiding	type molen	bouw- jaar	naam	bijzonderheden
1	Axel (buurtschap Spui)	beltmolen (steen)	1807	Eben Haëzer	ronde bovenkruier, gerestaureerd 1965
2	Biervliet (in het dorp)	beltmolen (steen)	1842	De Harmonie	ronde bovenkruier in 1960 gerestaureerd
3	Cadzand, ten Z.O. van het dorp	beltmolen (steen)	1898	Nooit Gedacht	ronde bovenkruier, sinds 1959 als zomer- woning in gebruik
4	Hoek, in het dorp	baliemolen (steen)	1856	Windlust	ronde bovenkruier, (balie in 1959 verwijderd)
5	Hontenisse, buurtschap Groenendijk	open standaard- molen	18e eeuw?	—	één van de vier standaardmolens in Zeeland; in 1957/70 gerestaureerd
6	Hontenisse, buurtschap Kuitaart	grondzeiler (steen)	1865	Vogelzicht	ronde bovenkruier restauratie 1970
7	Hulst op het Molenbol- werk	baliemolen (steen)	1792	De Stadsmolen	ronde bovenkruier, zgn. walmolen, in 1956 gerestaureerd
8	Nieuwvliet, ten N.W. van het dorp	beltmolen (steen)	1851	—	ronde bovenkruier, in 1959 als zomer- woning ingericht
9	Retranchement	open standaard- molen	1643?	—	één van de vier standaardmolens in Zeeland; in 1948 her- steld van de oorlogs- vernielingen uit 1944
10	Schoondijke, ten Z.W. van het dorp	beltmolen (steen)	1884 1900	—	ronde bovenkruier, kap in 1948 hersteld
11	Sluis, in de stad	baliemolen (steen)	1739	De Brak	ronde bovenkruier, in 1939 gerestau- reerd; in 1944 ver- brand door oorlogs- geweld; in 1951 her- bouwd
12	IJzendijke	baliemolen (steen)	1841	—	ronde bovenkruier, in 1965 gerestaureerd
13	Zuidzande, ten Z.W. van het dorp	beltmolen (steen)	1874	—	ronde bovenkruier

De nrs 9 en 12 zijn in de fig. 219 en 220, p. 394 afgebeeld.

Sinds 1926 verdwenen of van wieken ontdane molens in Zeeuwsch Vlaanderen

nr	plaatsaanduiding	type molen	bouwjaar	naam	bijzonderheden
1	Aardenburg, bij Draai- brug	baliemolen (steen)	1865?	—	in 1931 van wieken ontdaan
2	Axel, bij de stad	beltmolen (steen)	1863	De Korenaar	in 1960 gesloopt
3	Biervliet, ten O. van het dorp	baliemolen (steen)	1840	De Honingbij	in 1929 afgebroken (oorspronkelijk hout- zaagmolen)
4	Breskens	open standaard- molen	16e eeuw	—	in 1929 gesloopt
5	Cadzand, ten N.W. van het dorp	grondzeiler (steen)	1848	—	in 1931 van wieken ontdaan
6	Graauw, in het dorp	baliemolen (steen)	1843?	—	in 1927 afgebroken
7	Graauw, bij Duivenhoek	open standaard- molen	1735?	—	omgewaaid en in 1932 afgebroken
8	Graauw, bij Zandberg	open standaard- molen	1718?	—	in 1937 afgebroken
9	Groede, bij het dorp	gesloten standaard- molen	1655?	—	in 1941 vernield door oorlogsgeweld
10	Groede, bij Scherpbier	open standaard- molen	1836	De Zeemeermin	
11	Groede, dicht bij Bres- kens	baliemolen (steen)	1858?	—	in 1938 ontwiekt
12	Hontenisse, bij Lams- waarde (noord)	grondzeiler (steen)	1848	—	in 1930 gesloopt
13	Hontenisse, bij Lams- waarde (zuid)	gesloten standaard- molen	1821	—	
14	Hoofdplaat	achtkante grondzeiler (hout)	1780	De Hoop	in 1944 kapot- geschoten
15	Neuzen, in de stad	baliemolen (steen)	1862	Ons Genoegen	in 1932 afgebroken
16	Oostburg, in de stad	baliemolen (steen)	1845	Het Lam	in 1944 vernield
17	Oostburg, bij Grooten- dam	grondzeiler (steen)	1851	Prins Willem	
18	Retranchement, bij Ter- hofstede	baliemolen (steen)	1896	De Meermin	in 1948 van wieken ontdaan
19	Sas van Gent, op de vestingwal	achtkante grondzeiler (steen)	1830?	—	

Sinds 1926 verdwenen of van wieken ontdane molens in Zeeuwsch Vlaanderen

nr	plaatsaanduiding	type molen	bouw- jaar	naam	bijzonderheden
20	Schoondijke, bij Sasput	achtkante grondzeiler (hout)	1812	—	in 1959 gesloopt
21	St Anna ter Muiden	open standaard- molen	1813?	—	in 1937 afgebroken
22	Zaamslag	open standaard- molen	1803?	De Hoop	in 1933 gesloopt
23	Zuiddorpe	open standaard- molen	1724?	—	in 1933 gesloopt
24	Zuidzande	achtkante baliemolen (riet)	1765	—	in 1944 zware oor- logsschade; in 1955 gesloopt

Bovendien heeft vóór 1926 ook Philippine een molen gehad, die kort na de Franse periode (1795-1814) schijnt te zijn afgebroken. Pas in 1854 is daar weer een molen opgericht, die vanuit Gent werd overgebracht met op de kap vermeld het jaartal 1774.⁴¹⁸) Bij een storm in maart 1915 is de molen omgewaaid en niet meer herbouwd.

Tot slot volgt een molenoverzicht per 1 januari 1972 voor de gehele provincie Zeeland:

gebied	molens intact per 1 januari 1972				sinds 1926 verdwenen molens
	standaard- molens	baliemolens	grondzeilers	totaal	
Schouwen-Duiveland	—	4	7	11	7
Tholen	1	7	1	9	4
St Philipsland	—	—	1	1	—
Noord-Beveland	—	3	2	5	2
Zuid-Beveland	1	11	6	18	9
Wakcheren	—	10	8	18	8*
Zeeuwsch Vlaanderen	2	4	7	13	24
Totalen	4	39	32	75	54

* De in 1964 afgebrande molen aan de Oude Vlissingeweg werd weer opgebouwd.

Uit dit overzicht blijkt dus dat in Zeeuwsch Vlaanderen sinds 1926 de meeste korenmolens zijn verdwenen of althans van hun glorie zijn beroofd; van een aantal is de stenen romp nog aanwezig zodat zij met een fikse restauratie nog gered zouden kunnen worden.

Vele baliemolens en grondzeilers vervingen eertijds aanwezige houten standaardmolens, het oudste windmolentype in ons land, waarvan er in

Zeeuwsch Vlaanderen nog twee zijn behouden. Een simpel restant van een standaardmolen is nog te vinden ong. 3 km ten zuiden van Oostburg langs de weg naar St Margriet in België, waar bij de tegenwoordige camping „De Plate” tot 1908 de „staokmeul'n” van de „meul'naor van 't Plaotje” in bedrijf was.^{418a}) Op een topografische kaart (1:25000) van 1913 staat ter plaatse de vermelding „Stoommeelfabriek”.

Van de industriemolens, die in enkele Zeeuwsvlaamse steden voorkwamen, is op het eerste oog vrijwel niets terug te vinden. In moderne vorm vindt men evenwel in Kloosterzande een nauw met de landbouw verbonden industrie terug, nl. de mouterij van de fa Menu, die de produktie de laatste jaren heeft zien stijgen tot ettelijke miljoenen kg gerst per jaar.

Omdat het ontgraven van veengronden (moernering) ook in Zeeuwsch Vlaanderen vrij intensief is verricht past in deze paragraaf een korte uiteenzetting over die bedrijvigheid. Moernering
e.a.

De in een groot gedeelte van Zeeland aanwezige veenlaag aangeduid als oppervlakteveen of Hollandveen, ook genoemd derrie of darink, die in een laagdikte van 1 m à 2 m, met de bovenkant ongeveer op de tegenwoordige gemiddelde laagwaterlijn (N.A.P. - 2 m ligt, was de aanleiding dat in de middeleeuwen in deze provincie moernering kon plaatsvinden. Moernering of darinkdelven werd voor tweërlei doel verricht nl. voor de zoutbereiding (zelnering) of voor het verschaffen van turf als brandstof.

Zout schijnt destijds voor Zeeland een belangrijk artikel te zijn geweest. Dat bleek ook in 1970/71 „bij de vondst van deze eeuw” toen bij de vele opgeveste Nehalennia-altaren, in de Oosterschelde bij Colijnsplaat, verschillende altaren voorkwamen, die afkomstig waren van zouthandelaren en daarmee „hun gelofte hadden ingelost, gaarne en met reden”.⁴¹⁹) Het zou dus best kunnen zijn dat men na het verdwijnen van de „aanloop- of handelshavens bij Domburg en Colijnsplaat”, in deze streek naar een manier is gaan zoeken om zelf zout te bereiden en die heeft gevonden door middel van de moernering, totdat in de 15e eeuw het Zeeuwse zezout werd verdrongen door de invoer van Frans baaizout, dat aanmerkelijk goedkoper was.⁴²⁰) De werkzaamheden van de „darinkdelvers” bleven toen beperkt tot raffineren van het ruwe baaizout (zoutzieden). Bovendien zullen de vele overstromingen in de 14e en 15e eeuw niet bevorderlijk zijn geweest voor de zelnering.

Voor de zoutwinning werd het veen in blokken (turven) uitgestoken, op stapels in zon en wind te drogen gezet en daarna tot as verbrand. In de zgn. „zoutketen” werd de „zelas” of „zelkas” met zeewater vermengd waaruit door de „pannemannen” in grote pannen op vuren het mengsel tot zout werd gestookt, dat in kristalvorm het eindprodukt op-

leverde. Straatnamen als Korte Zelke, Lange Zelke (bij Zierikzee ligt zelfs de Zelkepolder), herinneren aan de zoutwinningsbedrijven (ook genoemd panning) van weleer. Fig. 221, p. 394 geeft een beeld van de bedrijvigheid bij die eertijdse moertering, die voor de zoutwinning merendeels buitendijks plaatsvond.

Het veen ontgraven voor brandstof heeft tot in onze eeuw, en in vele gevallen, binnendijks plaats gehad. Zo werden in Zeeland o.a. in 1843 aan elf eigenaars de nodige concessiën verleend om tezamen ong. 15 ha veengrond te ontgraven en werden in 1852 elf vergunningen voor „derrinkstekingen” verleend voor een totale oppervlakte van 14 ha; in 1858 werd nog 117000 ton turf afkomstig van veenontgravingen verwerkt. In 1875 werd vergunning verleend tot vervening van 1,3 ha in de Stoppeldijkpolder en 0,8 ha in Ser Pauluspolder onder Hengstdijk. Voorts werd in 1917 bij gebrek aan brandstof (mobilisatie 1914-1918) vergunning tot vervening verleend o.a. voor 1,5 ha in de Ser Pauluspolder en voor 1,5 ha in de Stoofpolder in de gemeente Hontenisse.⁴²¹) In datzelfde jaar werd door buitendijks gebied nog vergunning verleend voor het „steken van derrie” in het verdronken Land van Saaftinge (tegenover de zuidzijde van de platen van Valkenisse) aan Hoven en Henny's Handelmij te 's Gravenhage.

Overigens wordt in een ambtelijk schrijven van 1918 vermeld dat „het „in Zeeland voorkomende veen, de zgn. „derrie” een zeer hoog zoutgehalte „en slechts een geringe verbrandingswaarde bezit”. Niettemin het reglement op de verveningen in Zeeland d.d. 16 juli 1897, nr 14 is nog steeds geldig.

Zijdelings zij vermeld dat bij het maken van de funderingsputten (1912/16) voor de nieuwe sluizen te Hansweert en Wemeldinge het ter plaatse gegraven veen als proef werd gebruikt voor het stoken der stoomketels van de stoommachines, waarbij bleek dat met deze brandstof geen stoom gehouden kon worden. Aan de omwonenden werd verlof gegeven het veen gratis weg te halen doch ook daarvan werd wegens de minder goede hoedanigheid van de brandstof slechts een matig gebruik gemaakt. Te Hansweert is de uitgegraven veen later in de Schelde gestort terwijl te Wemeldinge een hoeveelheid van 16000 m³ voor f 500 verkocht werd aan de Steenkolen Handelsvereniging te Utrecht, die ze met andere brandstoffen heeft vermengd en verkocht.

Topografische benamingen als moersluis, moerschans en de moervaart (of Lieve) bij Hulst en de Hulsterse Moerlanden zijn evenzovele herinneringen aan de vroegere moertering.

Industrie Evenals van de landbouw willen we een globale indruk geven van de industriële ontwikkeling. Behalve de landbouw als hoofdmiddel van bestaan vond men aanvankelijk kleine industrieën en wel in hoofdzaak in de steden. We deden een greep in de provinciale verslagen en vonden dat in 1875 de volgende bedrijven in Zeeuwsch Vlaanderen waren gevestigd, te weten:

12 bierbrouwerijen, 1 cichorei-drogerij (in Hulst), 1 houtzagerij (in IJzendijke), 3 kalkblusserijen, 3 klompenmakerijen, 2 leerlooierijen (in Hulst), 1 stijfselfabriek en 1 touwslagerij in Groede.

Overigens valt het wel op dat omstreeks het midden van de vorige eeuw, speciaal in Zeeuwsch Vlaanderen de steenbakkerijen goed vertegenwoordigd waren zoals in: Aardenburg (2), Biervliet (2), Cadzand (1), Clinge (1), Groede (2), Oostburg (1), St Jansteen (1), Stoppeldijk (1), IJzendijk (2). Voorts werd in de jaren 1872 t/m 1875⁴²² vergunning voor het oprichten van een steenbakkerij gegeven o.a. aan: J. L. Roy te Sluis (1872), C. A. P. Dellaert te IJzendijke (1873), J. Clicquenoï te Cadzand (1873), H. V. de Milliano te Retranchement (1873), F. J. Wijffels te IJzendijke (1874) en aan B. J. Thomaes te Hoofdplaat (1874), alsmede aan een achttal personen in 1875, terwijl in 1878 nog een steenbakkerij werd opgericht in Graauw. De meeste steenbakkerijen werden tijdelijk opgericht, zoals b.v. in Clinge in 1858 voor de in de buurtschap De Kauter te bouwen kerk, (die stenen bleken overigens in hoofdzaak alleen geschikt voor het binnenwerk). Vanwege die vele steenfabriekjes is het verklaarbaar dat men de namen „Steenovens” en „Steenovenseweg” *meermalen terugvindt onder de topografische benamingen van Zeeuwsch Vlaanderen.*

Tenslotte is alleen de Aardenburgse Steenfabriek aan de Olieweg bij de v.m. Olieschans overgebleven als de enige Zeeuwse steenfabriek. De onderneming, lid van de R.K. Vereniging van Werknemers in de Brabantsche Steenindustrie, is als zodanig aangesloten bij de Vereniging „De Nederlandse Baksteenindustrie” (D.N.B.). Men vervaardigt strengperssteen (in waalformaat), handvormsteen (in waal- en vechtformaat en Romeins of Hilversumformaat), maakt Lilliput-interieurstenen en produceert voorts snelbouwstenen.⁴²³)

Kort vóór 1900 leek het er op dat de zware industrie in Zeeuwsch Vlaanderen neer zou strijken. Het was in het voorjaar van 1899 dat enkele landbouwers in de Oude Zevenaarpolder een strook land ong. 1 km lang en ca 160 m breed, gelegen dichtbij Terneuzen langs de oostzijde van het kanaal naar Gent, verkochten aan twee Belgen, die vertegenwoordigers waren van de Societé Anonyme des Forges et Aciéries Néerlandaises. Het plan was op dat terrein een staalfabriek te bouwen. Er zat schot in, nog in hetzelfde jaar werd op 20 december door de toenmalige burgemeester van Terneuzen, J. A. P. Geijl, de eerste steen gelegd. Men had zeer grote verwachtingen; dit bleek uit de uitbundige festiviteiten, die bij de eerste-steenlegging plaatsvonden en uiteraard een internationaal karakter droegen.

Maar in 1901 doken minder goede geruchten op, die maar al te veel

waarheid bleken te bevatten. Eén der oprichters, Alfred Piérart werd gearresteerd en gedagvaard voor opzettelijk financieel wanbeheer gepaard gaande met ontvreemding hetgeen hem een gevangenisstraf van vijf maanden opleverde. De aandeelhouders dachten de zaak te kunnen redden, althans de bouw van de fabriek ging door. Ongeveer vier jaar werd druk gebouwd en in 1903 dacht men de N.V. Nederlandsche Smederijen en Staalwerken in bedrijf te stellen.

Maar het bleek toch mis te zijn gegaan; het werd steeds geheimzinniger rond de Staalfabriek i.o. Wat verwacht werd (inbedrijfstelling) gebeurde niet, alles wat wel gebeurde was een teleurstellende geschiedenis. De financiën om de bedrijven te doen draaien waren niet aanwezig en in 1904 volgde zelfs een faillietverklaring. Ook toen ging alles weer snel maar dan bergafwaarts; in 1905 werden de gebouwen verkocht, naar men zegt, voor nog geen kwart van de bouwkosten, die ongeveer 3 miljoen hadden bedragen.

Toch bleef men nog even hopen, toen de nieuwe eigenaar de Belgische senator Gustave Boël bleek te zijn, die in zijn woonplaats La Louvière ook een staalfabriek had. Maar het bleek meer concurrentievrees te zijn, die hem tot deze koop had gebracht, want hij vervoerde de technische installaties naar zijn fabriek in België. Algehele ontmanteling van de Terneuzense Staalfabrieken volgde in 1920; er was nimmer één kilo staal geproduceerd. Wel hebben de schoorsteenbouwers goed werk geleverd, vier schoorstenen „prijkten” na twee wereldoorlogen tot voor kort nog in het Zeeuwsvlaamse land. In september 1972 werden ze, i.v.m. havenuitbreidingsplannen van Terneuzen, opgeblazen.

Kort na 1950 verkochten de erven Boël de gronden aan de gemeente Terneuzen, die daarmee tevens eigenaar van de resterende gebouwen en schoorstenen werd. Nauwelijks vijf jaren later was de grond opnieuw in Belgische handen maar nu van een tegelfabrikant uit Brussel, die daar in 1955 de N.V. Keracem vloertegelfabriek oprichtte. De produktie bleef echter bescheiden. Voor uitbreiding van de Terneuzense havens verwisselden de gronden nogmaals (1971) van eigenaar.

Andere industrieën, die zich in de Zeeuwsvlaamse kanaalzone vestigden, hadden meer levensvatbaarheid. We noemen de N.V. Centrale Suiker Maatschappij „Suikerfabriek Sas van Gent”, opgericht in 1872 en de Eerste Nederlandse Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek en Raffinaderij, opgericht in 1899, die beide te Sas van Gent thans in hoofdzaak suiker produceren. Met ingang van 1 januari 1971 is laatstgenoemde suikerfabriek opgenomen in de Coöperatieve Vereniging Suiker Unie N.V. te Rotterdam.

Men zocht het wel onder de rook van België, want de volgende industrie verrees daar in 1902, nl. de Meelfabriek „Walzenmolen Sas van

Gent" N.V. v/h J. Verschaffel en H. Mechelynck, een voortzetting van een familiebedrijf, begonnen in 1829.

In 1904 kwam te Sas van Gent in bedrijf de N.V. Nieuwe Nederlandse Maatschappij tot vervaardiging van spiegelglas, glazen voorwerpen en chemische produkten, die was overgenomen van het Franse „St Gobain”-concern. Het grootste deel van het aandelenpakket bleef in Franse handen. Reeds kort na de oprichting werd de fabriek in 1905 door een brand geteisterd; herbouw volgde spoedig. In 1962 werd de afd. chemische industrie overgedragen aan het Franse concern Péchiney-St Gobain; onder de naam N.V. Zuid Chemie werden chemische stoffen en mengmeststoffen vervaardigd. De afd. N.V. Glasfabriek Sas van Gent bleef de glasfabrikage behartigen; bij een fusie in 1964 tussen St Gobain en het Belgische concern Glaceries de St Roch gingen de aandelen van de Glasfabriek naar Brussel. Maar „de Sasse spiegels” bleven beroemd.

Eveneens een „Sasse” industrie is de N.V. Stijfsel- en Glucosefabriek, die aanvankelijk (in 1912) als familiebedrijf werd opgericht maar sinds 1927 als een N.V. werkt. Op 1 december 1971 werd de naam van dit bedrijf gewijzigd in Corn Products Groep (CPG) Sas van Gent N.V.

De N.V. Textielfabriek „De Schelde” en de N.V. Vlaamsche Textielfabriek, waren te Sas van Gent opgericht resp. in 1929 en in 1936. Door de teruggang in de textielindustrie verdwenen beide in de zestiger jaren. Van eerstgenoemd bedrijf (Texschelde) werd de produktie in 1967 door het Franse moederbedrijf overgenomen. Het tweede bedrijf werd voor verdere verwerking der stoffen in 1962 uitgebreid met Fatex N.V., maar verdween daarna uit Sas van Gent. Sinds enkele jaren is in Sas van Gent tevens de Zeeuwsvlaamse IJzer- en Metaalgieterij gevestigd.

Sluiskil was vrijwel onbekend tot juli 1911 toen enige directeuren van Staalfabrieken in Lotharingen besloten tot oprichting van de eerste cokesfabriek in Nederland te Sluiskil. Het werd de „Association Coöpérative Zélandaise de Carbonisation G.A.” (A.C.Z.), een zeer internationaal geïnteresseerde onderneming. Van de landbouwer Ramondt werd de benodigde grond gekocht, een terrein gelegen langs het kanaal Terneuzen-Gent, ten noorden van de aftakking van het zijkanaal naar de Axelse Sassing. De fabriek, die in 1913 in bedrijf werd gesteld, moest reeds in 1914, toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, worden gesloten. Het werd 1922 eer de fabriek opnieuw cokes ging produceren; uitbreiding vond plaats in 1928.

Het bij de cokesfabricage vrijkomende gas had aanvankelijk geen bestemming totdat de chemische industrie ontdekte dat het bruikbaar was voor de ammoniakfabricage. Een nieuwe combinatie werd gevormd tussen Societé Evenes Cappee en de Societé Montecatini, waaruit de oprichting volgde van de Compagnie Néerlandaise de l'Azôte. De fabriek van de

l'Azôte werd naast de cokesfabriek gebouwd en kwam eind 1929 in bedrijf. Op 4 november meerde het eerste zeeschip, geladen met pyriet, aan de kade. Het bedrijf werd toentertijd de grootste industrie in Zeeuwsch Vlaanderen onder de naam Nederlandse Stikstof Maatschappij N.V. (N.S.M.); de produktie omvat kunstmeststoffen. In 1961 werd tussen de belangrijkste aandeelhouder de Societé Montecatini en de Nederlandse Maatschappij Delta Chemie een overeenkomst gesloten. De capaciteit van de N.S.M. werd in 1971 belangrijk vergroot, mede door overschakeling van het Sluiskilgas op aardgas.

Nadat in 1962 bij Sluiskil het zgn. Eiland aan de westzijde met het „vatseland” werd verbonden, vestigden zich daar de scheepswerf Hoor-naert, de Coöperatieve Groenvoer Drogerij en de Chevron Petrol Mij Nederland N.V.

Na de mislukking van de Staalfabrieken kreeg Terneuzen zijn deel van de industrie. Een in 1884 begonnen metselaarsbedrijf vormde de basis voor de in 1911 opgerichte N.V. Handel-, Industrie- en Scheepvaartmaatschappij „De Hoop”, die inmiddels is uitgebreid met een tweetal dochtermaatschappijen voor transport en voor woningbouw.

In 1924 deed de N.V. Terneuzense Scheepsbouw Maatschappij haar intrede, die, klein begonnen, thans een belangrijke bijdrage levert in de sector nieuwbouw en reparatie. Voor andere bedrijvigheid langs de waterkant zorgen al sinds jaren de N.V. Aug. de Meyer Zonen's Scheepvaart-, Expeditie- en Agentuur Maatschappij, samen met de N.V. Terneuzense Graansilomaatschappij (T.G.M.) en de N.V. Overslagbedrijf „OVET”, evenals de Muller sleep- en transportdiensten met de bekende „M-sleepboten”.

Zonder overigens volledig te zijn, vermelden wij dat de laatste decennia tal van industrieën Terneuzen hebben gevonden of hun reeds bestaande vestiging hebben uitgebreid; we denken o.a. aan de in 1857 opgerichte meterfabriek Dordrecht, die in 1961 een dependance in Terneuzen vestigde en aan de eerste Zeeuwse nevenvestiging van Philips, die op 3 september 1964 haar poorten opende en zich in 1969 uitbreidde, terwijl Elopak Nederland N.V., een kartonnage-industrie, waarvan het moederbedrijf in Noorwegen staat, op 13 mei 1969 door de Noorse minister van handel, Kare Willoch, in bedrijf werd gesteld. Twee jaar later, in mei 1971, werd deze jonge „Elopak” door een grote brand getroffen.

Een besluit van verstrekkende betekenis nam de gemeente Terneuzen toen ze in augustus 1962 ongeveer 85 ha bouwland (reeds door de gemeente in eigendom verkregen en tot industrieterrein bestemd) in de Nieuw Neuzenpolder verkocht aan The Dow Chemical Company, een Amerikaanse industrie, reeds in 1897 gesticht door een jonge Amerikaanse chemicus, Herbert Henry Dow te Midland, Michigan. In 1955 kwam Dow

Chemical naar Rotterdam en vestigde daar het hoofdkantoor van de Nederlandse Dow Maatschappij N.V. (later Dow Chemical Nederland N.V. en nu B.V.). Nadat in 1957 de eerste fabriek in het Botlekgebied was gebouwd en in 1960 een kleinere vestiging in Amsterdam was neergezet, zocht men in 1960/61 naar een plaats voor vestiging van het grootste productiecentrum van Dow Chemical in West Europa.

Na een bestudering van de Europese kust tussen Zuid-Frankrijk en Denemarken kwam men via het departement van Economische Zaken terecht in Terneuzen dat in 1959 reeds als zgn. „kerngemeente” was aangewezen. Dat laatste betekende dat men kon rekenen op infrastructurele steun. Voorts zal de ligging van het bouwterrein aan diep vaarwater ook een factor van betekenis zijn geweest bij de plaatsbepaling.

Nadat in 1962 de gronden waren overgedragen, ging het in snel tempo; de gebouwen en installaties werden „op z'n Amerikaans” uit de grond gestampt. De Haarlemse onderneming Fluor Schuytvlot N.V., een dochteronderneming van The Fluor Corporation Ltd te Los Angeles (U.S.A.) had opdracht het project te ontwerpen en te doen bouwen. In 1963 werd met de fabrieksbouw begonnen; op 2 mei 1963 werd de eerste paal geheid. Langs de zeedijk van de Nieuw Neuzenpolder werd een steiger gebouwd, die reeds in augustus 1964 in gebruik werd genomen, toen de eerste tanker met grondstoffen uit de Verenigde Staten arriveerde. In 1965/66 werd een ca 120 km lange dubbele pijpleiding gelegd van Pernis naar Terneuzen voor transport van het benodigde gasvormig etheen. De leiding kruist de Zuidhollandse wateren het Spui, de Oude Maas en het Hollandsch Diep en in Zeeland de Westerschelde tussen Ellewoutsdijk en Terneuzen. (Omdat in januari 1973 één der pijpleidingen kapot was getrokken is het de bedoeling nog in 1973 een nieuwe leiding door de Westerschelde te leggen.) Nadat in november 1964 de eerste lading produkten de nieuwe fabriek had verlaten werd op 24 mei 1965 het Dow-complex door Prins Bernhard officieel geopend door het in werking stellen van een telex-apparaat, waarmee kort tevoren verbinding was gezocht met Midland in Michigan.

Sindsdien heeft men niet stil gezeten. Begin 1966 werd opnieuw een miljoenentransactie gesloten, toen de gemeente Terneuzen een partij bouwland in de Nieuw Neuzenpolder doorverkocht aan Dow Chemical, ditmaal ongeveer 234 ha (waarbij 9 hofsteden waren betrokken), waarmee het grootste deel van de polder tot industriegebied was bestemd. De totale oppervlakte van de polder is ca 445 ha. Sinds eind 1966 zijn er tevens plannen in studie voor uitbreiding van de Dow-terreinen in het schorrengebied voor de Braakman, bekend als de zgn. Mosselbanken. Tot een definitief besluit daarover is het tot heden nog niet gekomen.

Uit vorenstaande is gebleken dat behalve Dow Chemical, die zich

langs de Westerschelde heeft geïnstalleerd, de meeste industrieën in Zeeuwsch Vlaanderen zijn gevestigd in de kanaalzone.

Van de andere industrieën elders in Zeeuwsch Vlaanderen noemden we reeds de steenfabriek in Aardenburg. Een soortgelijke industrie vindt men in Walsoorden waar op de betonfabriek Bleyko B.V. sinds 1948 diverse betonmaterialen worden vervaardigd.

Evenals in Walsoorden is daar in 1962 een afdeling gevestigd van de scheepswerf van Gebr. De Klerk uit Kruispolderhaven. De aan de Kruispolder ongeveer honderd jaar bestaande werf werd in 1970 ontruimd en verplaatst naar Sluiskil met het oog op de komende deltaverzwaring van de Scheldedijken en eventuele aanleg van een Baalhoekkanaal. Medio 1970 liep het laatste schip op de werf in Kruispolderhaven van stapel. Voorts kwam Hulst begin 1973 in de belangstelling met de meubelindustrie van Morres, die tot 40.000 m² oppervlak was vergroot en belangrijk voor de economie van de streek werd genoemd.

In West Zeeuwsch Vlaanderen wordt in Breskens op een tweetal jacht- en scheepswerven de scheepsbouw uitgeoefend. Verder vindt men een aantal kleine industrieën, waarvan enkele klompenfabrieken in Clinge en St Jansteen genoemd kunnen worden. Op de jaarlijkse klompenbeurs in St Oedenrode waar in 1970 ong. 90 klompenfabrikanten aan deelnamen werd de klompenwisselbeker gewonnen door de Gebr. v. d. Branden uit Clinge.

Opgemerkt zij dat inmiddels vele van bovengenoemde industrie-ondernemingen zijn omgezet van N.V. in B.V. (Besloten vennootschap).

Visserij

Evenals in de rest van het Deltagebied werd de visserij in Zeeuwsch Vlaanderen al van oudsher bedreven. De meeste van de vele Zeeuws-vlaamse havenplaatsen hadden met de visserij te maken. In tijden van bloei was er veel afzet en export; in tijden van verval zocht men naar middelen tot verduurzaming van de produkten. De uitvinding van het haringkaken was dan ook van groot belang. We kunnen dit niet voorbijgaan zonder nogmaals Biervliet te noemen waar het standbeeld van Willem Beukelsz is geplaatst al is dan nooit het bewijs geleverd dat hij het haringkaken heeft uitgevonden, al zou hij het in elk geval wel hebben verbeterd.

Ook de schelpdierencultuur heeft in Zeeuwsch Vlaanderen een grote bloei gekend. Het Belgische Boekhoute (gelegen op ruim 1 km ten zuiden van de Nederlands-Belgische grens), dat op het eind van de 15e eeuw een haven bezat waaruit men via de Braakman de Honte of Westerschelde kon bereiken, werd bekend vanwege de mosselvisserij. Oorlogen en inundaties waren de oorzaken van ingrijpende veranderingen. Toen de Philippinepolder in 1700 en de Groote Isabellapolder in 1794 waren herdijkt werd de haven van Boekhoute ingericht op het eind van het ter plaatse bekende Olmendijkje — de scheidingsdijk tussen beide ge-

noemde polders — een paar km ten westen van Philippine (zie fig. 102).

J. Ch. Cornelis⁴²⁴) schrijft over „het steeds groeiende bedrijf aan het Olmendijkje” en vermeldt het aangaan van een soort belangengemeenschap tussen inwoners van Philippine en van Boekhoutte. Hij noemt „een „overeenkomst tot het stichten van een Mosselaarsvereniging op d’Havene „te Bouchoute, getekend 30 juni 1823 en geregistreerd te Eecloo 11 juli „1823”.

Tijdens de Belgische onlusten (1830/31) verbood de Nederlandse regering het laden en lossen in de haven van Boekhoutte. Na de scheiding van 1839 werd dit in het scheidingsverdrag bekrachtigd. Omdat daarna de verzanding der toegangsheulen ook een woordje meesprak, trokken van lieverlede mosselvisserij uit Boekhoutte naar Philippine. Dat betekende de opkomst van de mosselindustrie aldaar. Een gunstige omstandigheid was dat het aangrenzende Braakmangebied zeer geschikt bleek voor het uitzaaien van mosselzaad op daartoe uitgezochte percelen. In fig. 222 zijn

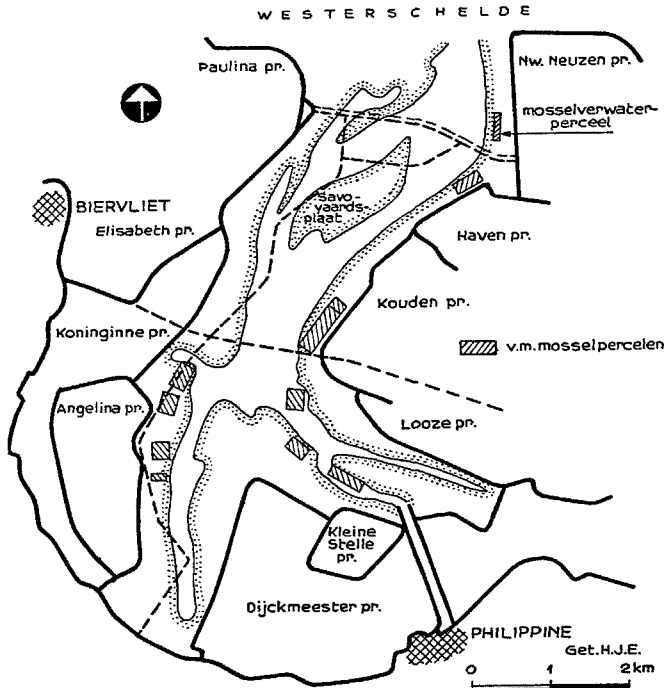

fig. 222. Overzicht mosselpercelen in het Braakmangebied met inpolderingen tot 1920 en daarbuiten met laagwaterlijn van omstreeks 1880. De dubbele en enkele streeplijnen geven resp. de in 1952 aangelegde dijk en de hoofdwegen aan.

de mosselpercelen aangegeven, die omstreeks 1900 als zodanig verpacht waren.

In 1883 werd door de vissers van Philippine bijna 10000 ton mosselzaad

aangevoerd, waarvan ruim een derde deel afkomstig was van de Zuiderzee. De rest kwam van de Belgische kusthavens en van de sinds 1880 verpachte strandhoofden tussen Cadzand en Breskens. In hetzelfde jaar werden in Philipinne 30000 ton (1 ton mosselen = 100 kg) volwassen mosselen à f 5 per hl voor de eerste kwaliteit en f 2,60 per hl voor de tweede kwaliteit afgevoerd.⁴²⁵)

Het bleek evenwel een tijdelijke zaak. Het Braakmangebied was aan het verzanden en de haventoeegang naar Philippine verzandde mee. Toen in 1900 de bedijking volgde van twee polders (met de toepasselijke namen Mosselpolder en Kanaalpolder) werd gelijk een nieuw havenkanaal gegraven. (Zie onder havens in hoofdstuk VI). De mosselbedrijvigheid in Philipinne scheen voorlopig veiliggesteld. Men bereikte omstreeks 1911 zelfs een recordomzet van 130000 balen (tonnen) mosselen per jaar. „Tieners” van toen weten wellicht nu nog te vertellen van de bedrijvigheid van zo'n honderd vissersvaartuigen in de haven van Philippine. Kort nadien trad een „mosselziekte” op, die niet bevorderlijk was voor de schelpdierencultuur. In de toen aangebroken mobilisatiejaren maakte men van de nood een deugd: zo werden o.a. in 1917 op de haven van Philippine ruim 300 ton lamsoren (op de Braakmanschorren gesneden groente) verpakt en verzonden.⁴²⁶)

Na de oorlog kwam er wel een opleving van de mosselindustrie maar voor Philippine slechts ten dele. De verzanding van de Braakmangeulen en vooral van de havengeul naar Philippine speelde parten, zie par. 1, hfdst. VI onder havens. Nieuw opgerichte mosselcoöperaties „Phimos” en „Phimoul” bevorderden wel de handel maar mochten niet baten voor de vaart op de haven. De tweede wereldoorlog bracht nog meer tegenspoed en men kan wel zeggen het begin van het einde van de mosselindustrie in Philippine, die in 1952 toen de Braakman afgesloten werd, definitief was. Enkelen hadden inmiddels hun activiteiten in de schelpdierencultuur verplaatst naar Yerseke, sommigen zochten het in de fruitteelt. Alleen de mosselrestaurants zijn gebleven, waarvan vooral onze Zuiderburen druk gebruik maken.

In Zeeuwsch Vlaanderen werd op het eind van de vorige eeuw de visserij (afgezien van de mosselcultuur in Philippine) grotendeels uitgeoefend in het oostelijk deel; zo waren b.v. in 1891 in Breskens geregistreerd 9 hoogaarzen en in Clinge 80 hengsten (type vaartuig) en 8 hoogaarzen.⁴²⁷) Zoals uit het hiernavolgende overzicht blijkt is de situatie thans drastisch gewijzigd. Nog kort voor de jongste wereldoorlog trok men in Breskens in hoofdzaak op de garnalenvangst. Na 1945 kozen de Urker vissers de haven van Breskens als basis voor hun activiteiten op de haringvisgronden voor de Belgische en Franse kust.⁸⁴²) Maar ook de Bressiaanders breidden hun vissersvloot uit.

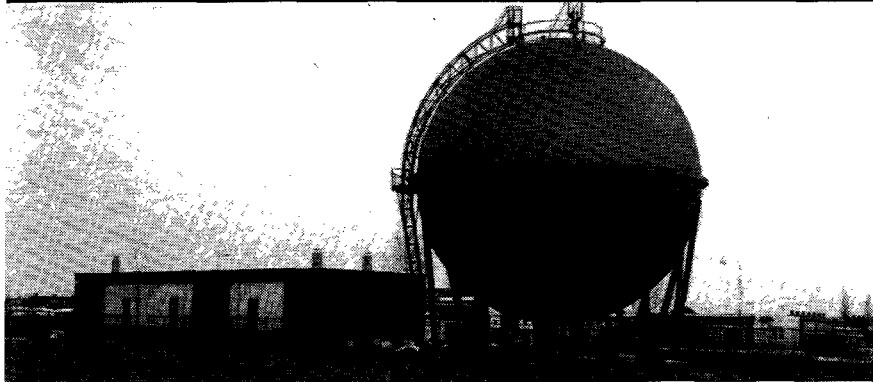

fig. 224.

De hoge-drukbolgashouder te Axel, gebouwd in 1964.

fig. 227.

Luidspreker-installatie op de schorren langs de Westerschelde (aan de Zuidbevelandse kant bij Borssele) opgesteld om bij mist te waarschuwen om niet te ankeren in het kabelgebied. De installatie was na 1970 niet meer nodig en is opgeruimd; alleen de stelling is nog aanwezig.

Foto: Jaarverslag PZEM 1957

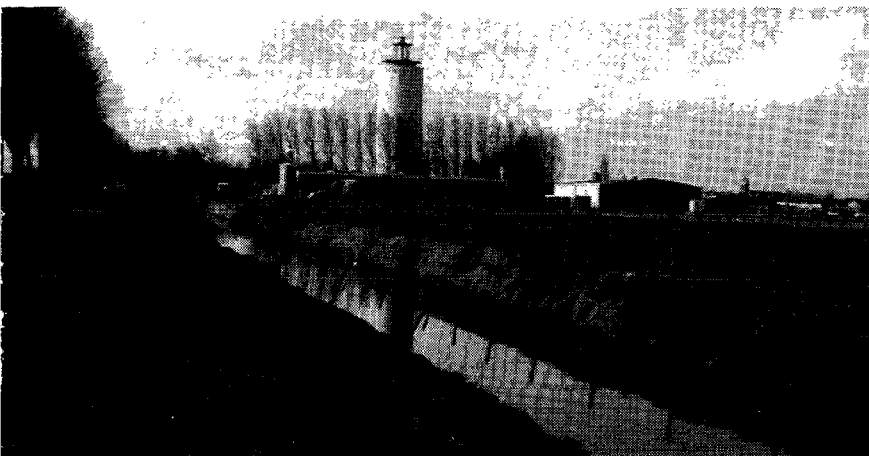
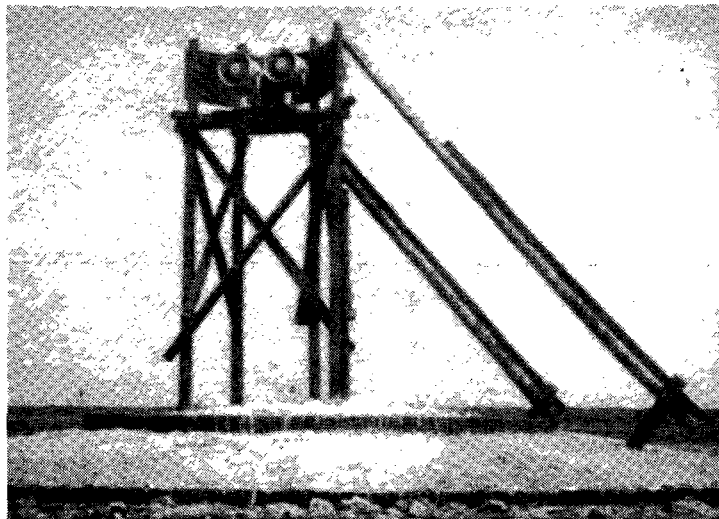

fig. 228.

De watertoren te Oostburg met op de voorgrond een restant van een van de voormalige scheepvaartwegen naar Oostburg. (tracé via Scherpbier naar Sasput).

fig. 229.

Overzicht van het complex zoetwaterfabriek bij Terneuzen.

fig. 230.

De haven van Sluis,
sinds 1940 „in ruste“.
Opname 23 april 1973.

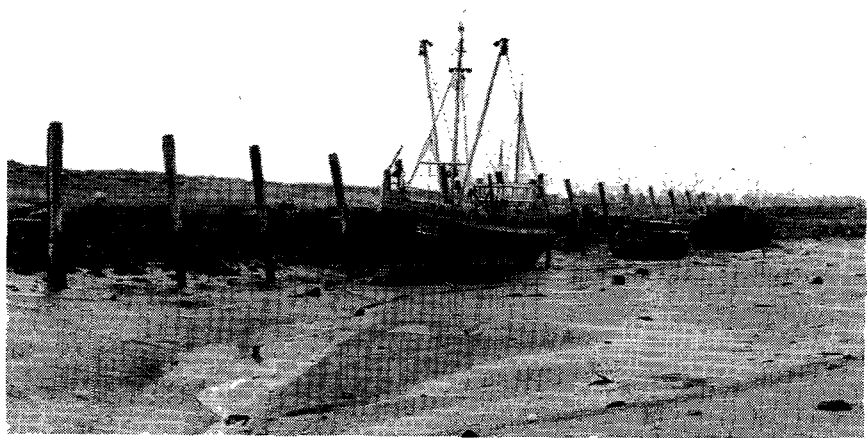

fig. 232.

De tijhaven van de
Paulinapolder in haar
laatste jaren. Opname
1970.

fig. 234.

De haven van Hoofd-
plaat in 1962. In 1969
werd de haven voor de
scheepvaart afgesloten.

fig. 237.

Feestelijke opening van het havenkanaal te Philippine in 1900.

Documentatiecentrum Zeeuws Deltagebied

fig. 238.

Een beeld van het havenkanaal uit fig. 237, opgenomen in 1972. Het kanaal werd in 1952 afgesloten van het buitenwater door de inpoldering van de Braakman.

fig. 241.

De dichtgeslibde Koningin Emmahaven (aangelegd in 1897) in Oost Zeeuwsch Vlaanderen; opname augustus 1970. Op de achtergrond de voormalige havenmeesterwoning, thans zomerwoning „t Schorrenhuis”.

fig. 248.

Pontveer bij Sluiskil, ingesteld bij de kanaalverbreding van 1961/1968. Kosteloos Rijksvaar.

fig. 249.

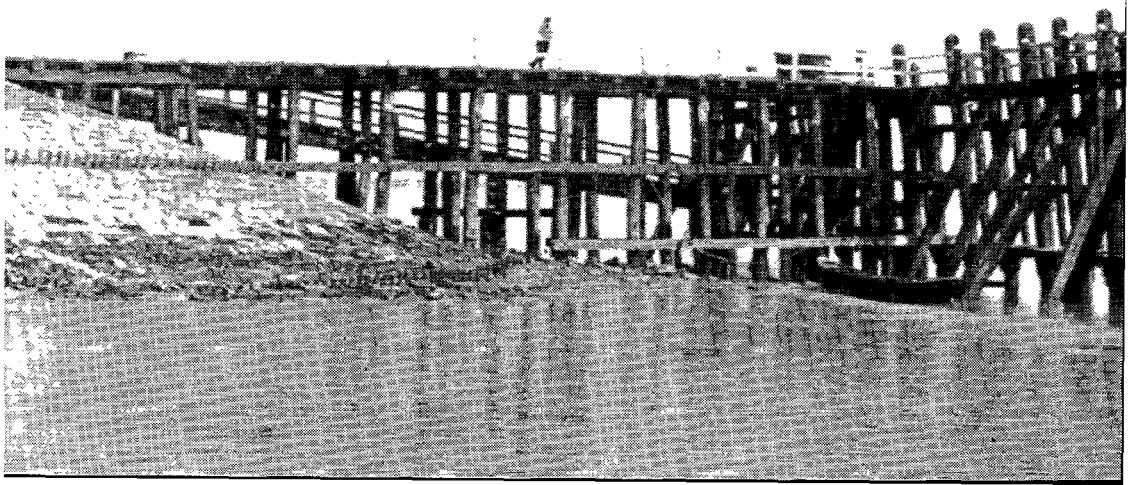
De eerste veersteiger bij Breskens omstreeks 1928 op de kop van de Westhavendam te Breskens, dienstdoende als hulpsteiger, wanneer de veerboot bij laag water niet in de haven kon komen.

Foto: „De Veldbode”, december 1928

fig. 251.

Aanlegsteiger te Walsoorden in 1904, gebouwd in 1873 en heeft dienst gedaan tot 1920 toen de aanleginrichting werd „gemoderniseerd”.

Foto uit: „Demerara Greenbear”, Houtbandel voorheen G. Alberts, Middelburg

Op 1 januari 1963 behoorden 142 van de 693 in Zeeland geregistreerde vissersschepen in Zeeuwsch Vlaanderen thuis; ze zijn hieronder per gemeente vermeld.⁴²⁹⁾

Voor de oester- en mosselvisserij:

	aantal	totaal ton	totaal pk's
Clinge	6	34	42
Graauw	3	56	150
Hontenisse	2	140	79
Hoofdplaat	1	29	77
Terneuzen	3	98	205
	—	—	—
	15	357	553

Voor de kleine trawl- en garnalenvisserij:

Breskens	31	870	3083
Clinge	3	29	55
Graauw	1	22	60
Hontenisse	3	98	255
Terneuzen	4	91	374
	—	—	—
	42	1110	3827

Voor de overige visserij:

Biervliet	2	3	28
Breskens	12	13	122
Clinge	10	13	25
Graauw	23	25	16
Hontenisse	19	44	97
Terneuzen	19	38	263
	—	—	—
	85	136	551

Totaal	142	1603	4931
--------	-----	------	------

Zoals uit bovenstaand overzicht blijkt, ligt het zwaartepunt van de visserij in Zeeuwsch Vlaanderen in Breskens. In de overige plaatsen zijn merendeels kleine scheepjes aanwezig bestemd voor de vangst van schaal- en weekdieren en voor de kleine visserij zoals in fig. 223, p. 394 is afgebeeld. Voor de schepen met een inhoud van meer dan 7 ton volgt hieronder een overzicht per 1 januari 1970.⁴³⁰⁾

Motorkotters en motorvaartuigen:

	aantal	totaal ton	totaal pk's
Breskens	23	934	5783
Hontenisse	5	241	369
Terneuzen	7	233	870
	—	—	—
Totaal	35	1408	7022

Ook hieruit blijkt de belangrijkheid van Breskens voor de zeevisserij. De laatste jaren zijn er veel minder schepen, maar is er belangrijk meer tonnage. De opbrengst van de te Breskens aangevoerde zeevis bedroeg

in 1969: 19.612.060 kg met een waarde van f 4.978.944,⁴³¹) waarmee na IJmuiden, Urk, Scheveningen, Yerseke, Den Helder, Harlingen, Den Oever en Stellendam de negende plaats was bezet.

§ 3. OPENBARE ENERGIE- EN NUTSBEDRIJVEN.

Gas De eerste gasfabrieken in ons land werden opgericht in 1825 te Amsterdam en Rotterdam en in 1834 te Haarlem; het waren geconcessioneerde bedrijven. De eerste Nederlandse gasfabriek als overheidsbedrijf werd in 1848 opgericht te Leiden. In 1850 telde ons land 12 gasfabrieken; daarna ging het snel. In 1910 bedroeg het aantal 186; het maximum werd bereikt in 1920 met 200 fabrieken, waarvan 167 door gemeenten en 33 door particulieren werden geëxploiteerd.⁴³²)

Gas was ruim 100 jaar geleden de eerste in Zeeland ingevoerde energiebron. Nadat in 1886 in Terneuzen een onderzoek was ingesteld naar de mogelijkheid om daar een gasfabriek te stichten kwam men tot de conclusie dat petroleumverlichting goedkoper was.⁴³³) Toch was in 1870 in Hulst een eerste gasfabriek gesticht waar overigens met weinig succes gas werd geproduceerd uit petroleum. Pas rond 1900 kwam de gasproductie in Zeeuwsch Vlaanderen op gang. In 1899 kreeg de gemeente Aardenburg vergunning voor oprichting van een gasfabriek (aërogeengas) en in 1914 vergunning voor oprichting van een steenkolengasfabriek,⁴³⁴) waarna de productie van aërogeengas werd gestopt; tot 1932 werd te Aardenburg gas in eigen fabriek geproduceerd. In dat jaar werd door de gemeente Aardenburg met de maatschappij H. Desclée en Cie uit het Belgische Doornik een 40-jarig contract gesloten voor levering van gas uit Brugge via Sluis. Sluis betrok toen al geruime tijd gas van diezelfde maatschappij.

Enige jaren later waren er in West Zeeuwsch Vlaanderen drie particuliere maatschappijen, die gas leverden, te weten: de N.V. „Ebes” te Brugge aan Aardenburg, de „Zeevlam”, aan Sluis en de N.V. „De Liefde” te Culemborg (aan Oostburg en Zuidzande).

Op 12 april 1940 werd te Sluis opgericht de N.V. Zeeuwsch-Vlaamsche Gasmaatschappij, waarvan het kantoor te Aardenburg stond en waarvan de zetel van het dagelijks bestuur was gevestigd bij N.V. „Ebes” te Brugge. Het merendeel van West Zeeuwsch Vlaanderen werd daarna door deze nieuwe Maatschappij van gas voorzien.

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen werd in Hulst in 1906 op het Oranjobolwerk bij de Gentse Poort een nieuwe gasfabriek opgericht; uitbreiding volgde in 1911. In Axel werd eind 1911 een eigen gasfabriek in bedrijf gesteld;⁴³⁵) Terneuzen gebruikte sinds 1926 gas van de fabriek te Axel. Voorts werd in Sluis cokesovengas geproduceerd dat voor de industrie ter plaatse werd benut; in 1951 werd bovendien dat gas naar Midden

Zeeland gevoerd, waarvoor een contract tussen de Cokesfabriek en het voormalige Staatsgasbedrijf was gesloten. Door drie gastransportleidingen gelegd door de Westerschelde werd tot 1967 het Sluiskilgas over de bodem van de Westerschelde gevoerd. Er was dus een verscheidenheid van gasleveranties en dat ging zo door tot in de jaren zestig; de in 1959 ontdekte aardgasbel uit Slochteren bracht toen een grote omwenteling tot stand.

Toch werd in Axel in 1964 nog hard gewerkt aan de modernisering van het gasbedrijf. Er werd een nieuwe hogedrukbolgashouder — fig. 224, p. 411 — met een capaciteit van 15000 m³ gebouwd en een nieuw gasontvang- en distributiestation opgericht. Maar het aardgas stond reeds voor de deur; op 1 maart 1965 werd in Goes een nieuwe N.V. Zeeuwse Gasmaatschappij (ZEGAM) opgericht met de bedoeling de gasvoorziening van geheel Zeeland te verzorgen. In Zeeuwsch Vlaanderen was Axel de eerste gemeente, die in dat jaar zijn — in 1964 gemoderniseerde — bedrijf met ongeveer 6000 aansluitingen aan de ZEGAM overdroeg.

Ofschoon bij de meeste gasbedrijven aanvankelijk enige terughoudendheid werd betracht, bleek de bereidheid tot overdracht aan de ZEGAM slecht een kwestie van tijd te zijn. Terneuzen, dat vanuit Axel gas ontving, trad eveneens in 1965 als zelfstandig aandeelhouder tot de ZEGAM toe. De concessie, die in 1926 voor 50 jaar lang aan Axel voor gasleverantie aan Terneuzen was verleend, werd toen ingetrokken.

Nadat in Oost Zeeuwsch Vlaanderen ook Hulst was toegetreden, volgden in 1966 ook de twee Belgische maatschappijen N.V. „Ebes” en „Zeevlam” en de Culemborgse fa L. J. Metz, die alle drie in West Zeeuwsch Vlaanderen tot dan toe de gasleverantie hadden verzorgd. De overneming van de twee Belgische bedrijven werd op woensdag 2 februari 1966 in het raadhuis te Breskens door de ZEGAM bekrachtigd.

Inmiddels waren met betrekking tot exploitatie van de aardgasbel alom in den lande vele activiteiten ondernomen. Het bouwprogramma van de N.V. Nederlandse Gasunie voorzag o.a. in de aanleg van een hoofdtransportleiding door heel Nederland. Een tak daarvan voerde vanaf Slochteren naar Ravenstein alwaar een splitsing plaatsvond in een leiding naar Hilvarenbeek en één naar Zuid Limburg. Het traject via Hilvarenbeek werd in 1965 verlengd tot Sluiskil, welke aftakking bestemd is voor de aardgasvoorziening van geheel Zeeuwsch Vlaanderen en van westelijk Noord Brabant. Die bedrijvigheid bereikte in 1965 de oevers van de Westerschelde in het uiterste zuidoosten bij de Nederlands-Belgisch grens.

Op de grens van Noord en Zuid Nederland is toen een gigantisch karwei uitgevoerd. Drie zware buisleidingen, waarvan één voor de aardgasvoorziening en twee voor zoetwatertransport uit Brabant naar Zeeuwsch Vlaanderen moesten door de Westerschelde worden gelegd,

terwijl en passant nog een kruising „in den droge” werd verricht om de toen in uitvoering zijnde Schelde Rijnverbinding op voldoende diepte te passeren.

In fig. 225 is de situatie van het tracé getekend. De normale manier om zinkers in een rivier te leggen kon hier moeilijk worden toegepast. De rivier wordt ter plaatse druk bevaren (vaart op Antwerpen), het tijverschil bedraagt 4 m à 5 m, stroomsnelheden van bijna 2 m per seconde zijn geregistreerd, terwijl het zandtransport niet is te verwaarlozen.

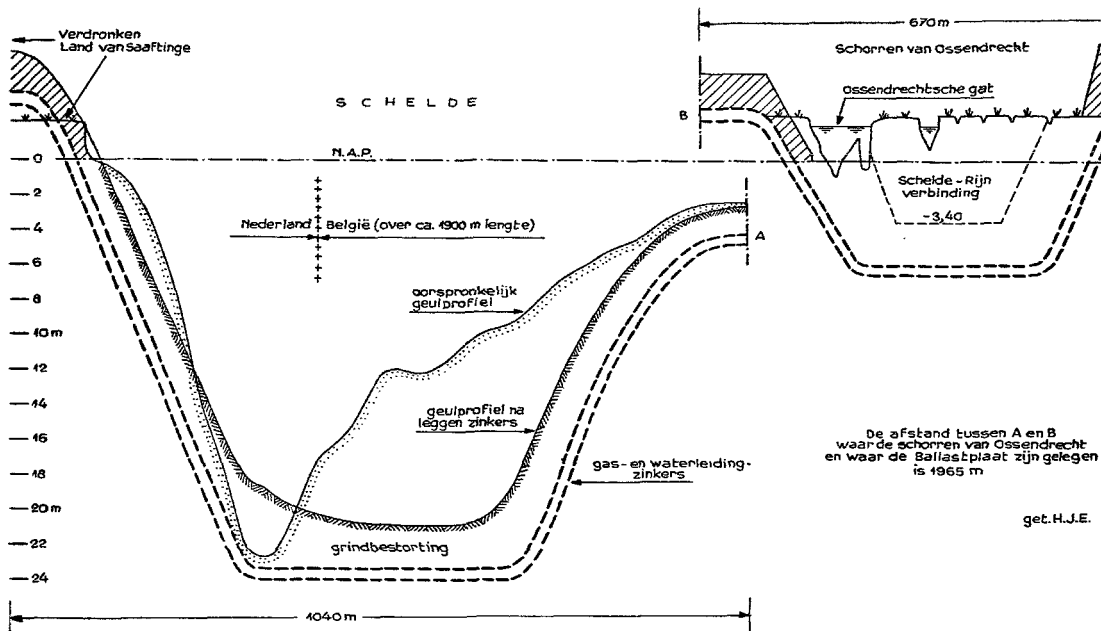

fig. 225. Dwarsprofiel van kruising van de Schelde en van de Schelde Rijnverbinding bij de Nederlands-Belgische grens van gas- en waterleidingzinkers aangebracht in 1965/66 en 1970.

Ter plaatse ligt tussen Saaftinge en Zandvliet midden in de Westerschelde een zandplaat — de Ballastplaat —. Na baggering van een geul tot N.A.P. — 20 à 23 m werden de zinkers vanaf beide oevers door de geul naar de Ballastplaat getrokken en daar op een installatie van stalen jukken (op het zgn. laseiland) aan elkaar gelast. Een karwei dat alleen met inzet van veel groot materieel en toepassing van een speciale las-techniek tot een goed einde kon worden gebracht. Het is hier niet de plaats om de technische bijzonderheden te memoreren, maar het was een stuk waterbouwkunde van bijzondere aard.

Met het gereedkomen van het zinkerproject kon het aardgas (en zoetwater) Zeeuwsch Vlaanderen bereiken zodat in september 1966 in Terneuzen voor het eerst aardgas werd ontstoken; het werd gevolgd door een

officiële ingebruikneming op 28 september 1966 te Sas van Gent. Daarna volgden spoedig vele Zeeuwsvlaamse gemeenten. De 50.000e Zeeuwse aansluiting vond plaats op 1 september 1969 in Cadzand, één der verst gelegen aansluitingen vanuit Slochteren. In 1970 waren in Zeeuwsch Vlaanderen 35 woonkernen aangesloten. Zeeland telde in 1971 ongeveer 70.000 aansluitingen, waarmee het streefgetal voor dat jaar was bereikt. In november 1972 werd de 75.000e aardgasaansluiting gemeld en wel in de gemeente Westerschouwen.

Op organisatorisch gebied had men evenmin stil gezeten. Nadat reeds in november 1968 door de algemene vergadering van aandeelhouders van de ZEGAM met 474 stemmen voor en 180 stemmen tegen tot een fusie met de PZEM was besloten, werd die fusie op 1 januari 1970 van kracht. De naam werd gewijzigd in N.V. Provinciale Zeeuwse Energie-Maatschappij maar met dezelfde aanduiding N.V. PZEM. De nieuwe maatschappij heeft tot doel geheel Zeeland van gas en elektriciteit te voorzien. Een reeds in 1963/64 geuite wens om een Provinciaal Energiefonds op te richten⁴³⁶⁾ was verwezenlijkt. Het in 1970 reeds dertien jaar door de PZEM uitgegeven voorlichtingsblad „Stroom” kreeg toen de naam „Energie”.

De eerste openbare verlichting in ons land dateert van 1597, toen in **Elektriciteit** Amsterdam lantaarnopstekers werden aangesteld. In 1663 verscheen de patentolielamp van Jan van der Heijden, die de verlichting zeer verbeterde. Dan volgt in het begin van de 19e eeuw de verlichting met behulp van gas.

Dat er tegen de nieuwe verlichting nog wel bezwaren rezen, blijkt uit een beschouwing in 1816 in de „Kölnische Zeitung”, waarin o.a. het volgende voorkwam:

1. Straatverlichting is een poging om de indeling in dag en nacht volgens goddelijke wereldorde te verstoren.
2. Het is een onrecht van mensen, die de straatverlichting niet nodig hebben, te verlangen, dat ze daarvoor meebetalen.
3. De dampen van de gasverlichting zijn schadelijk. Het publiek zal tengevolge van de betere straatverlichting des avonds ook langer op straat vertoeven en meer kou vatten.
4. De vrees voor duisternis zal verdwijnen; dronkenschap en verdorvenheid der zeden zullen daardoor toenemen.
5. De paarden zullen door de sterke verlichting schrikken. Ook zal de straatverlichting de dieven nog ondernemender maken.⁴³⁷⁾

Wij, als mensen van de 20e eeuw, de eeuw van de „wondere wereld der techniek” kunnen moeilijk die gedachtengang van ruim anderhalve eeuw geleden, serieus nemen. Maar zullen de mensen van 150 jaar na dezen onze visie, die toch dikwijls een overheersend technische inslag heeft, ook nog kunnen vatten? De huidige ontwikkeling in ogenschouw nemend, menen wij dat er reden genoeg is, aan te nemen, dat zij even vreemd zullen staan t.o.v. onze technische visie en misschien in nog sterkere mate, dan wij thans staan t.o.v. de aangehaalde beschouwing van 1816.

We houden ons verder bij Zeeuwsch Vlaanderen. De elektriciteit deed

haar intrede per stad, dorp of per gemeente. Sinds 1879 toen Thomas Alva Edison met zijn eerste bruikbare gloeilamp kwam en sinds 1891 toen Philips in Eindhoven met de fabricage van gloeilampen begon is er heel wat op dat gebied veranderd. Terneuzen was waarschijnlijk de eerste plaats in Zeeuwsch Vlaanderen, waar in 1901 een elektrische centrale tot stand kwam, waarvoor de ingenieurs Hofstede, Crull en Willink uit Borne concessie hadden gekregen.⁴³⁸) In vele plaatsen werd vervolgens door een particuliere ondernemer een centrale opgericht voor opwekking van elektriciteit, die via een bovengronds net werd gedistribueerd. We noemen er een aantal:

Breskens was één van de eerste plaatsen waar (in 1910) een dergelijke centrale werd ingericht. Vanaf 1 oktober 1913 werd in Schoondijke stroom (220 Volt) geleverd, die werd opgewekt door twee petroleummotoren van 20 pk. In hetzelfde jaar werd begonnen met de bouw van een centrale te IJzendijke waar op 1 mei 1914 de stroomlevering kon beginnen.⁴³⁹) In 1917 werd in Hoek een elektriciteitsnet aangelegd voor f 50.000. In 1918 werd te Cadzand door de particuliere ondernemer W. C. Smit een dergelijk net (220 V) aangelegd met als bron een zuiggasmotor van 20 pk, kosten f 20.000. In hetzelfde jaar volgden Zaamslag en Groede met de aanleg van een net; op dat van Groede werd in 1924 ook de buurtschap Kruisdijk aangesloten.

Inmiddels was op 3 mei 1919 te Middelburg een provinciaal elektriciteitsbedrijf opgericht onder de naam Provinciale Zeeuwsche Elektriciteits Maatschappij (P.Z.E.M.). Nadat in de twintiger jaren reeds veel Zeeuwse gemeenten tot de PZEM waren toegetreden werd in 1923 begonnen met de stroomlevering uit de door de PZEM opgerichte centrale te Westdorpe. Daartoe werden in de jaren 1923 t/m 1929 vele Zeeuwsvlaamse gemeenten op het PZEM-net aangesloten of werden bestaande laagspanningsnetten overgenomen. De overneming van het Terneuzense bedrijf, dat tot 1930 werd gedreven door de Industriële Maatschappij te Amsterdam volgde in datzelfde jaar.⁴⁴⁰ Eveneens volgde toen overneming van de laagspanningsnetten Philippine, Schoondijke, Boschkapelle, Stoppeldijk, St Jansteen en Waterlandkerkje.

In 1931 nam de PZEM de laagspanningsnetten Biervliet, Clinge, Hoek en Nieuwvliet over; in 1932 Breskens, Cadzand, Graauw en Langendam en Hoofdplaat. Aan zes gemeenten in Zeeuwsch Vlaanderen werd medio 1933 door de PZEM nog stroom in het groot verkocht, te weten: Hengstdijk, Hontenisse, Oostburg, Sas van Gent, Westdorpe en Zaamslag, waarvan de netten overigens ook spoedig werden overgenomen zodat sinds die tijd geheel Zeeuwsch Vlaanderen van stroom wordt voorzien door de PZEM. Sindsdien zijn vele verbeteringen aangebracht en is de stroomvoorziening aangepast aan de behoefte, die vooral met de industrie-

vestiging verband houdt. De in 1923 opgerichte centrale te Westdorpe maakte een flinke groei door. Na de oorlog 1940/45 kwamen plannen aan de orde voor de stroomvoorziening van geheel Zeeland. Men richtte zijn blik naar Brabant; dat resulteerde o.a. in de aanleg van een koppeling tusschen een eigen nieuw op te richten net en het net van de N.V. Provinciale Noordbrabantse Electriciteits Maatschappij (PNEM). Dit was ook voor Zeeuwsch Vlaanderen van belang.

Van het nieuwe 50 kV transportnet, bestaande uit een ring Vlissingen-Goes-Westdorpe-Vlissingen, kwam de kabel Vlissingen-Goes het eerste gereed; de schakel Goes-Westdorpe kwam in 1950/51 en de schakel Westdorpe-Vlissingen in 1953 tot stand.⁴⁴¹⁾ Dat betekent dat in die jaren de eerste elektriciteitskabels door de Westerschelde zijn gelegd; de tracés zijn in fig. 226 aangegeven. De elektrische energie wordt verder in Zeeuwsch Vlaanderen gedistribueerd via aldaar gebouwde schakel- en verdeelstations en hoogspanningslijnen. De centrale te Westdorpe kon zodoende in 1958 worden opgeheven.

Behalve het 50 kV net heeft de PZEM in 1970 zelfs een bundel van zes oliedrukkabels van 150 kV, gecombineerd met een communicatiekabel, door de Westerschelde tusschen Ellewoutsdijk en Terneuzen gelegd. De kabels zijn speciaal vervaardigd door de N.V. Nederlandse Kabel Fabrieken (N.K.F.) te Delft; de waterkabels werden in lengten van ca 2500 m gefabriceerd en op zgn. Zeelandhaspels verpakt, haspelgewicht ca 85 ton,⁴⁴²⁾ naar Zeeland vervoerd. Met deze kabels werd een verbinding tot stand gebracht tusschen de Zeelandcentrale in Vlissingen en de nieuwe centrale te Borssele met een nieuw 150 kV station te Westdorpe in Zeeuwsch Vlaanderen. De bundel kreeg de naam „Zeelandkabel”.

Een onderzoek naar de mogelijkheid om een dergelijke hoogspanningsleiding met masten over de Schelde te leiden bleek op vele bezwaren te stuiten. Eén daarvan was dat de masten zeer hoog moesten worden omdat een vrije doorvaart van ong. 80 m voor de vaart van en naar Antwerpen gegarandeerd moest zijn. Er werd gekozen voor het bodemtracé, en wel tusschen Terneuzen en Ellewoutsdijk, waarbij de bijna 30 m diepe geulen het Pas van Terneuzen en de Everinge met de daartusschen gelegen zandplaat (de Middelpmaat) moesten worden gekruisd, zie fig. 226.

De uitvoering bleek op het gebied van kabelleggen een spectaculair karwei te worden vooral omdat de eis was gesteld dat de bundel in een sleuf van 3 m diep in de bodem moest worden gelegd en dat de bodem na de kabellegging in de oorspronkelijke toestand moest worden teruggebracht. Behalve de N.V. Visser en Smit Aannemingsmaatschappij te Papendrecht, die het leggen der land- en waterkabels heeft verzorgd, werd door de N.V. Baggermaatschappij Holland te Hardinxveld groot

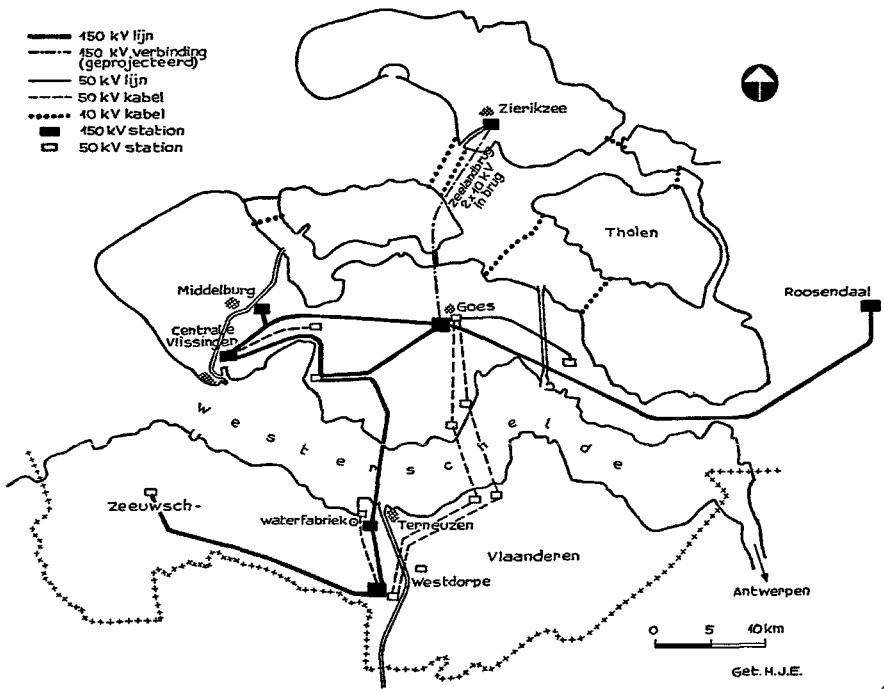

fig. 226. Overzicht PZEM-energieverbindingen in Zeeuws Vlaanderen met overig Zeeland. (Uit gegevens welwillend beschikbaar gesteld door de PZEM).

materieel ingezet, o.a. één der grootste baggermolens ter wereld, de Holland I, die tot ruim 30 m diep kan baggeren, en de zandzuigers Holland I en Holland VI, die tot 40 m diep kunnen zuigen.

Voor de plaatsbepaling van de te baggeren kabelsleuf werd gebruikgemaakt van Decca plaatsbepalingsapparatuur en van een laserstraal, terwijl bij het leggen van de kabels behalve de laserstraal bovendien een sonarinstallatie werd ingeschakeld. „In de laser” betekent in de goede koers.

Op 18 juni werd vanaf Terneuzen naar de Middelploot overgestoken. Inmiddels was enkele dagen eerder een afdeling van de Genie ingeschakeld. De plaats waar de kabels over de zandplaat moesten worden gebracht was nl. dermate aangezand dat verlaging noodzakelijk was om het overvaren met de kabelpontoon mogelijk te maken. De Genie, gearriveerd in Ellewoutsdijk met boten en pontons, heeft toen met bulldozers de zandplaat ter plaatse van het kabeltracé met ettelijke dm verlaagd.

De operatie, die dus in twee fasen werd uitgevoerd, bereikte medio augustus 1970 een hoogtepunt, toen de kabelbundel bij windkracht 8 van Ellewoutsdijk naar de Middelploot in de Westerschelde werd getrokken.

De verbinding met het gedeelte dat reeds enkele weken eerder vanaf Terneuzen naar de Middelplaat was getrokken, was toen spoedig een feit.

Teleurstellend voor belanghebbenden was de schade, die op 22 februari 1972 werd veroorzaakt aan het kabelgedeelte op de Zeeuwsvlaamse oever door de Russische tanker Winnitza. Ankermanoeuvres bij het wegvaren van dit schip van de in de nabije omgeving liggende Dow-steiger leidden tot het ongelukkige voorval dat één van de twee kabelcircuits (drie van de zes kabels) werd kapotgetrokken. Snelle akties werden op touw gezet voor het herstel, zodat in het najaar 1972 de verbinding opnieuw volledig was; ongeveer 150 m westwaarts van het traject 1970 was een nieuwe kabelbundel (twee circuits elk van 3 kabels) gelegd tussen de Zeeuwsvlaamse oever en de Middelplaat in de Westerschelde. De financiële schade liep evenwel in de miljoenen.

Een schrale troost was dat in het voorjaar van 1973 ook één van de Dow-pijpleidingen tussen Ellewoutsdijk en de Nieuw Neuzenpolder in het Pas van Terneuzen met een scheepsanker werd kapotgetrokken. Het leggen van een nieuwe pijpleiding is thans in uitvoering.

Behalve de genoemde 150 kV kabelbundel van 1970 lagen tot voor kort nog 10 PZEM-kabels op de Scheldebodem tussen Zuid-Beveland en Zeeuwsch Vlaanderen, te weten: zes kabels tussen Baarland en de Eendragt/Hellegatpolder in Zeeuwsch Vlaanderen (waarvan vier gelegd in 1950, één in 1959 en één in 1965) en vier kabels gelegd in 1953 tussen een punt ten noordwesten van Borssele en een punt ten oosten van Hoofdplaat. Slechts twee van de tien kabels heeft men intact gelaten, de andere zijn sinds 1971 opgeruimd of buiten bedrijf. Uit al die activiteiten blijkt wel dat Zeeuwsch Vlaanderen in de laatste kwarteeuw een grote afnemer van elektrische energie is geworden.

Ofschoon niet tot Zeeuwsch Vlaanderen behorend mag toch niet onvermeld blijven dat de PZEM aan de noordzijde van de Westerschelde bij Borssele in 1969 is begonnen met de bouw van een kernenergiecentrale (477 megawatt), die in juni 1973 in bedrijf is gesteld. In hetzelfde complex werd tevens een conventionele centrale (175 megawatt) gebouwd, die reeds op 3 december 1971 officieel in gebruik werd genomen. Inmiddels werd in oktober 1972 besloten tot de bouw van een tweede conventionele centrale bij Borssele (190 megawatt) waarvan de bouw ondertussen is begonnen. Overigens worden plannen voor een 380 kV verbinding met Geertruidenberg uitgewerkt terwijl thans de plannen tot bouw van een tweede kernenergiecentrale vele gemoederen in beweging houden.

Een kleine bijzonderheid, verband houdende met de reeds opgeruimde 50 kV kabels bij Borssele, was dat ter voorkoming van schade door het ankeren van schepen bij mist, aan de Zuidbevelandse zijde in het schor een luidspreker-installatie was opgesteld, zie fig. 227, p. 411. Bij mist zette men die megafoon in werking en schalde over het water een stem: „Niet ankeren — no anchor". Het zal nooit te bewijzen zijn of veel of weinig schade door deze stem aan de kabels is voorkomen.

Wat Zeeland betreft hebben niet minder belangrijke bedrijven ten algemenen nutte — de waterleidingbedrijven — Zeeuwsch Vlaanderen

**Water-
leiding**

eerst eind 1936 bereikt. Men zou kunnen denken dat het gemis aan voldoende duingebieden in Zeeuwsch Vlaanderen, die in eerste instantie de waterleveranciers plegen te zijn daarop van invloed is geweest. Maar de geschiedenis leert dat ook andere factoren een rol speelden en de aanleg van een waterleidingnet hebben vertraagd. Men had ongeveer een kwart-eeuw van onderhandelen nodig om tot aanleg te komen en dan nog een aanleg van een bescheiden net.

Reeds in 1910, toen de voormalige Staatscommissie tot het geven van advies inzake plannen voor drinkwatervoorzieningen werd ingesteld, kwam het watertekort voor Zeeuwsch Vlaanderen ter sprake. Op grond van eerder in die streek verrichte boringen kwam men tot de ontdekking dat in de streek zelf geen voldoende hoeveelheid bruikbaar water was te vinden en dat derhalve het water uit Noord-Brabant of uit Zuid-Beveland aangevoerd zou moeten worden.⁴⁴³) Pogingen om de gemeentebesturen tot medewerking te krijgen, schenen aanvankelijk te lukken, doch strandden toen het op een kostenverdeling aankwam.

Op initiatief van mr P. Dieleman en F. C. O. M. Hombach, leden der Provinciale Staten, werd alsnog een onderzoek ingesteld naar de mogelijkheden voor aanleg van een drinkwaterleiding voor geheel Zeeuwsch Vlaanderen met watervoorziening uit bronnen in de eigen streek. Een daartoe op 14 december 1916 te Terneuzen opgericht werkcomité met de heer Hombach als voorzitter, beijverde zich om propaganda voor een toekomstig waterleidingnet te maken. De medewerking der gemeenten was uiteraard nodig. Op verzoek van het Comité droegen alle Zeeuwsvlaamse gemeenten 10 cent per inwoner bij in de kosten voor het opmaken der plannen; de overige kosten daarvoor betaalden het Rijk en de Provincie. Ingevolge het door het Zeeuwsvlaamse waterleidingcomité genomen initiatief werd het Rijksbureau voor Drinkwatervoorziening door de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken op 7 februari 1918 belast met het opmaken der plannen. In de winter 1922/23 maakte het comité zelfs een propagandatocht langs de Zeeuwsvlaamse gemeenten om via lichtbeelden en voordrachten te wijzen op de voordelen van drinkwaterleiding.

Overigens bleek nogmaals dat de mogelijkheden van waterwinning in Zeeuwsch Vlaanderen beperkt waren. Men dacht o.a. water uit Ossendrecht via een zinker in de Westerschelde naar Zeeuwsch Vlaanderen te voeren. In eigen streek bleken alleen de hoger gelegen gronden in de omgeving van St Jansteen en Clinge geschikt te zijn voor waterwinning.

Ondertussen was bij beschikking van 5 juni 1919, no. 6065, Afd. V van de toenmalige Minister van Arbeid, goedgevonden een commissie van advies in te stellen, inzake de praktische uitvoerbaarheid van een waterwinning op de Brabantse wal ten behoeve van de drinkwatervoorziening van Zeeuwsch Vlaanderen, waarbij het water door een of andere vaste

verbinding door de Schelde gevoerd zou moeten worden. Deze zgn. „Zinkercommissie” kwam tot de conclusie dat het leggen van een zinker door de Westerschelde technisch uitvoerbaar was.

Men had soortgelijke projecten bestudeerd o.a. van een 24-duimszinker door de Nieuwe Maas te Rotterdam, van een 24-duimszinker door de Grootte Nawa te St Petersburg en van een 36-duimszinker door de Narrows te New York. De voorkeur werd gegeven aan een werkwijze zoals toegepast te St Petersburg, waarbij grote geledingen, scharnierend verbonden, werden gezonken zodat het ene eind op de bodem lag, het andere eind boven water kon worden gehouden om de volgende scharnierverbinding te koppelen waarna de werkwijze kon worden herhaald. Maar het project door de Westerschelde kwam niet tot uitvoering.

Het is aardig een vergelijking te trekken met de zinkerprojecten, die in 1965/66 en 1970 bij Saaftinge wel door de Schelde zijn gelegd en hierna zijn vermeld.

Voor het in 1919 ontworpen tracé had men twee mogelijkheden uitgekozen, één tussen Bath en Saaftinge op Nederlands gebied en één bij de haven van Den Doel op Belgisch gebied; de geraamde kosten waren resp. f 2,3 miljoen en f 1,3 miljoen. Het Belgische tracé was uiteraard niet aantrekkelijk, het Nederlands tracé bleek te duur in verhouding tot de kosten van een waterwinplaats te St Jansteen (totaal f 8,25 miljoen voor het zinkerproject en f 5,3 miljoen voor het eigen streekproject).⁴⁴⁴) Vanwege het prijsverschil tussen beide mogelijkheden lag het voor de hand dat toendertijd de laatstgenoemde oplossing gekozen werd.

Men richtte in 1926 de N.V. Zeeuwsch Vlaamsche Waterleiding Maatschappij op; van de 35 gemeenten namen er 23 deel. Het water was al „in zicht” maar toch liep het fout. Vele moeilijkheden bleken namelijk aanwezig te zijn; de verplichte aansluiting bleek voor velen een struikelblok, anderen betwijfelden de capaciteit van de waterwinplaatsen in Zeeuwsch Vlaanderen; bovendien kwam de zaak in de politieke sfeer terecht. Om de moeilijkheden op te lossen werd een commissie van onderzoek ingesteld maar dit kon niet verhinderen dat het merendeel der gemeentebesturen besloot om niet verder aan de plannen mee te werken.

Voor de overgebleven acht gemeenten: Terneuzen, Hulst, Sas van Gent, Biervliet, Aardenburg, Oostburg, Sluis en Breskens werd door het Rijksbureau voor Drinkwatervoorziening een nieuw plan opgemaakt. De deelname achtte men aanvankelijk niet voldoende om de plannen te realiseren, vooral niet toen ook nog de gemeenten Sluis en Biervliet zich terugtrokken. De oude N.V. werd in 1933 geliquideerd. De zes overgebleven gemeenten stichtten dezelfde dag een nieuwe N.V. Waterleidingmaatschappij Zeeuwsch Vlaanderen.

Een kleiner plan, alleen voor de overgebleven gemeenten in Oost Zeeuwsch Vlaanderen, werd toen opgezet met de mogelijkheid voor uitbreiding. Nadat ook Axel en St Jansteen waren toegetreten, kwam dat

plan tot uitvoering. Dat vereiste een technische leiding, die men vond bij ir G. P. M. Dikötter, destijds ingenieur bij het Rijksinstituut voor Drinkwatervoorziening (R.I.V.D.); hij werd in 1936 tot directeur van de N.V. benoemd.

Hij bleef dat tot 1 augustus 1968 en kon toen terugzien op een periode, waarin hij heel veel voor de Zeeuwsvlaamse watervoorziening tot stand had gebracht. Bij het officiële afscheid, enkele weken later, hadden alle sprekers dan ook veel lof voor de scheidende directeur. In zijn dankwoord gaf ir Dikötter deze lof door aan zijn vele medewerkers en citeerde onder meer de Franse paleontoloog en wijsgeer Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955), die schreef dat „individuele gebeurtenissen niet meetellen, maar alleen de toewijding aan iets dat groter is dan jezelf”.

Het resultaat was dat op 27 januari 1937 de toenmalige minister van Sociale Zaken mr M. Slingenberg het pompstation te St Jansteen in werking kon stellen. Te Axel werd een watertoren gebouwd en van lieverlede werd daarna het Zeeuwsvlaamse waterleidingnet uitgebreid. In 1940 waren 14 gemeenten aangesloten. In Oostburg was men kort voor het uitbreken van de oorlog in 1940, begonnen aan de bouw van een watertoren (voor 900 m³ water), die voor bijna f 114.000 was aanbesteed. Het werd 1942 eer de toren gereed was; zijn bestaan duurde niet lang, want het bouwwerk werd door de Duitsers, die het eerst als uitkijkpost hadden gebruikt, op zondagavond 1 oktober 1944 opgeblazen.⁴⁴⁵) In 1950 kwam een nieuwe grotere watertoren (voor 2400 m³) in Oostburg gereed, die door de staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid dr. P. Muntendam, in bedrijf werd gesteld; het ontwerp was van de architect A. J. van Eck te Den Haag; de toren is afgebeeld in fig. 228, p. 411.

Het duurde overigens tot 1955 eer alle Zeeuwsvlaamse gemeenten waren aangesloten; in dat jaar sloot nl. als laatste de gemeente Overslag zich bij de N.V. aan; het jaar daarop bouwde men aan de Scheldedijk ten oosten van Terneuzen nog de jongste watertoren in Zeeuwsch Vlaanderen.

In 1960 werd in Breskens de 25000e Zeeuwsvlaamse aansluiting tot stand gebracht. Het „100 % plan”, dat men voor ogen had en dat zich ook uitstreckte tot het platteland, naderde snel zijn voltooiing. Maar inmiddels schreed de ontwikkeling van industrievestiging ook voort. De Zeeuwsch Vlaamse Waterleiding Mij moest nieuwe bronnen opsporen; ze werden gevonden.

Na de opvoering van de capaciteit van het pompstation te St Jansteen door de infiltratiemethode (reeds in 1944 toegepast), kwam ir Dikötter — toen de Braakmanpolder in 1952 was bedijkt — op het idee, daar spaarbekkens aan te leggen om het overschot van oppervlaktewater, dat vanuit België via het Isabellakanaal werd geloosd, daarin op te vangen. Overleg met de bestuurders van de Belgische provincie Oost Vlaanderen, waarin de naar de Westerschelde lozende Zwarte Sluispolder en de

**Spaar-
bekkens**

Isabellawatering waren gelegen, leidde tot een positief resultaat, hoewel ondertekening van de overeenkomst in Brussel nogal bezwaren opleverde. Er werden in dit opzicht pas „zaken gedaan” toen de onderhandelingen over de verbreding van het kanaal Terneuzen-Gent werden afgesloten.

Ondertussen was men in februari 1960 met de aanleg van een proefspaarbekken voor berging van ong. 65.000 m³ water begonnen. Voor het eerst in Nederland werd hierbij een plastic bodembekleding (drakatileen-foelie) toegepast. Het is interessant dat dit spaarbekken het eerste in Europa is dat speciaal voor de drinkwatervoorziening werd aangelegd. Het proefbassin bleek goed te voldoen zodat nog in 1961 goedkeuring werd verkregen om het Braakmanproject uit te breiden met een spaarbekken dat 1 miljoen m³ water kon bevatten.

Tijdens de uitvoering bracht de toenmalige minister van Economische Zaken drs J. W. de Pous een bezoek aan het project. In verband met de industrialisatie van de kanaalzone achtte hij een versnelde aanleg gewenst en gaf de wens te kennen dat de ringdijken van het spaarbekken werden opgetrokken tot N.A.P. + 12 m, inplaats van tot N.A.P. + 7 m. Daardoor werd de inhoud vergroot tot 2½ miljoen m³.

Een jaar later — in 1962 — werden nog twee spaarbekkens aanbesteed. Bij de aanleg daarvan werden voor de ringdijken enkele miljoenen m³ zand gebruikt, die bij de verbreding van het kanaal Terneuzen-Gent vrijkwamen. Mede dank zij de aanwezigheid van dat „goedkope zand” werd de aanleg van de bekkens versneld. Bovendien werd toen een nieuwe zuiveringsinstallatie gebouwd. Toen de werken in 1967 gereed waren beschikte men over een bergingscapaciteit van 6,5 miljoen m³ water; de situatie van de spaarbekkens is in de fig. 36 en 97 aangegeven.

De zuivering van het in de spaarbekkens verzamelde water geschiedt door middel van uitvlokking. Aan het „ruwe” water worden dan drie-waardige metaalzouten en/of kalk toegevoegd. Bij de daardoor ontstane vlokvorming worden de verontreinigingen ingesloten en als slib afgespuid door een persleiding naar het buitendijks gelegen gebied van de Braakman. Berekend is dat per 1000 m³ gezuiverd water min. 75 kg en max. 420 kg slib (berekend als droge stof) vrijkomt. Bij een capaciteit van 8 miljoen m³ water per jaar betekent dit dat jaarlijks enkele duizenden tonnen slib een weg naar de Westerschelde vinden.

De plannen voor aanleg van een vierde spaarbekken heeft men laten varen omdat inmiddels de Belgen ook waren begonnen met de aanleg van een dergelijk project. België onttrekt daarvoor thans oppervlaktewater aan het gebied dat grenst aan het voedingsgebied van de Braakman.

Met de snel uitbreidende industrialisatie in de kanaalzone van Zeeuwsch Vlaanderen steeg het waterverbruik met een formidabele snelheid: van 4 miljoen m³ in 1960 tot enige tientallen miljoenen m³ in 1971,

veel sneller dan in de rest van Zeeland. Om die reden was in 1964 een aparte N.V. Industrierwatervoorziening Zeeuwsch Vlaanderen opgericht als dochtermaatschappij van de bestaande N.V. Waterleidingmaatschappij Zeeuwsch Vlaanderen, die uitsluitend de drinkwatervoorziening bleef verzorgen.

De bekkens in de Braakman met het pompstation te St Jansteen konden niet in de waterbehoefte voorzien. Men had dit tijdig onderkend en besloot om daarnaast zoet water vanuit Brabant te transporteren. Dat werd verwezenlijkt door middel van een kruising van een aantal transportleidingen door de Westerschelde tussen Ossendrecht en Saaftinghe. In deze paragraaf werd onder „Gas” reeds op de spectaculaire uitvoering van het project gewezen. Het plan was opgezet onder directie van het Ingenieursbureau ir L. W. Lievense (toevallig afkomstig uit Zeeland), te Breda. Zoals reeds vermeld is werden naast een gastransportleiding tevens twee waterleidingbuizen door de Westerschelde getrokken. In 1966 werd eenzelfde operatie ter plaatse nogmaals uitgevoerd voor één gasleiding en drie waterleidingbuizen en in 1970 nogmaals voor twee kleinere (waarvan één reserve) transportbuizen voor Shell Nederland Chemie N.V. bestemd voor bevoorrading van DOW Chemical te Terneuzen.

Zo was bewerkstelligd dat behalve het aardgas uit Slochteren, Zeeuwsch Vlaanderen vanuit Noordwest Brabant enkele tientallen miljoenen m³ water kan ontvangen. Wel waren ondertussen moeilijkheden gerezen. Na het gereedkomen van bovengenoemde projecten bleek in 1968 dat (voorlopig) minder water nodig was dan men voor industriedoeleinden had voorzien. Gewijzigde plannen bij Dow Chemical, die aanvankelijk de grootste waterverbruiker zou worden, waren daarvan de voornaamste oorzaak en miljoenentekorten waren aan de orde. Omdat subsidie in dat geval niet uit kon blijven, leidde dat weer tot de voorwaarde dat samenbundeling van de Zeeuwse waterleidingmaatschappijen gewenst was. Dat geschiedde daarom waarschijnlijk in sneller tempo dan anders het geval zou zijn geweest.

„Water-
fabriek”

In de jaren 1964/65 bestudeerde men bij de PZEM in samenwerking met Zeeuwse waterleidingdeskundigen de mogelijkheid om door middel van verdamping water te ontzouten. Men dacht toen allereerst aan ontzilting van water uit het Kanaal door Walcheren. Daar echter vooral in Zeeuwsch Vlaanderen een grote behoefte aan industriewater ontstond, werd, nadat uit het onderzoek was gebleken dat realisering van een dergelijk project mogelijk was, een terrein bij Terneuzen daarvoor uitgezocht. Nadat medio 1966 de vergadering van aandeelhouders van de PZEM met de plannen, die ca f 35 miljoen zouden kosten, instemde, gaf men eind 1966 opdracht tot de bouw van een zoetwaterfabriek annex een elektrische centrale in de zuidwestelijke hoek van de Nieuw Neuzenpolder.

De „waterfabriek” werd ontworpen en gebouwd door Werkspoor Amsterdam N.V. In de zomer van 1967 werd de eerste spade voor het object in de grond gestoken.

De zoetwaterfabriek bestaat in principe uit twee verdamperstraten, die elk weer uit 38 kamers bestaan⁴⁴⁶) en onderling zijn gekoppeld. Het eerste „verdampersvat” (gewicht 110 ton) werd op 22 september 1967 door de Commissaris der Koningin in Zeeland mr. J. van Aartsen officieel „geplaatst”.

Het te ontzilten water wordt opgepompt uit de Westerschelde waarvoor langs het buitendijks gebleven deel van de Braakmangeul een pompstation werd gebouwd. Enige honderden meters verder werd aan de Schelde-oever een uitstroomwerk voor het zoute koelwater gemaakt (zie fig. 171, p. 337). Het opgepompte water wordt via een bepaald verdampingssysteem (het ontspanningsproces) verdampt. De daarvoor benodigde warmte wordt geleverd (als afvalwarmte) door de elektriciteitscentrale; de stoom wordt na het passeren van de stoomturbine onder lage druk naar de verdampingsinstallatie gevoerd, waarin het zeewater aanwezig is. Het proces verloopt dan verder trapsgewijs in de verschillende ruimten onder een steeds lagere druk. Het uiteindelijk gedistilleerde water is dan geschikt voor industriedoeleinden; het wordt door de PZEM verkocht aan de N.V. Watermij Zeeland; voor drinkwater zou het nog een verdere bewerking moeten ondergaan.

Op 29 mei 1969 werd de zoetwaterfabriek officieel in bedrijf gesteld door mr Jean Rey, voorzitter van de commissie der Europese gemeenschappen te Brussel. Mr Rey was daar in verband met het feit dat men het project als van meer dan nationale betekenis zag. Het was toen niet alleen de eerste waterfabriek in Europa, maar zelfs de grootste ter wereld; de waterproduktie kan 10 miljoen m³ zuiver gedistilleerd water per jaar zijn. Tegelijkertijd werden door hem vanuit de waterfabriek telefonisch twee nieuwe opwekeenheden in de Zeelandcentrale te Vlissingen in bedrijf gesteld. Fig. 229, p. 411 toont een afbeelding van de waterfabriek.

Inmiddels waren in 1965 t/m 1968 in Zeeland boven de Westerschelde alle waterleidingmaatschappijen verenigd in de Waterleidingmaatschappij Midden-Zeeland. Daarna werd op 1 januari 1970 een fusie tot stand gebracht tussen de N.V. Waterleiding Mij Midden Zeeland, de N.V. Waterleidingmij Zeeuwsch Vlaanderen en de N.V. Industrierwatervoorziening Zeeuwsch Vlaanderen, welke fusie de naam N.V. Watermaatschappij Zeeland verkreeg. Het hoofdkantoor werd gevestigd te Goes, terwijl voor Zeeuwsch Vlaanderen eind 1971 een districtskantoor te Terneuzen werd ingericht. De eerste directeur van de nieuwe Mij werd

ir P. Stoter, adj.-directeur werd ir J. L. van Sloten, beiden toen reeds een aantal jaren bekend met de Zeeuwse waterleidingproblemen.

Behalve de gemeente St Philipsland, die water ontvangt van de N.V. Waterleiding Mij Noord-West Brabant en een deel van de gemeente Middelburg, die nog een eigen waterleidingbedrijf in Oranjezon heeft, wordt geheel Zeeland door de nieuwe maatschappij van drink- en industriewater voorzien. Het leidingnet heeft thans een lengte van bijna 4000 km, terwijl de waterproduktie enige tientallen miljoenen m³ per jaar bedraagt. Het valt daarbij op dat Zeeuwsch Vlaanderen, dat als één van de laatste Zeeuwse gebieden pas in 1937 de eerste waterkraan kon open-draaien, momenteel in Zeeland de grootste afnemer is.

Tot slot van deze paragraaf volgt een overzicht van de bronnen, waaruit de Watermij Zeeland kan putten, met daarbij vermeld de capaciteit in miljoenen m³, die in 1970/71 aanwezig was.

	milj. m ³
<i>Zeeuwsch Vlaanderen</i>	
Pompstation St Jansteen	3
Pompstation Braakman	8 (max. 16)
Waterfabriek Terneuzen (inkoop)	9,5
	<hr/>
	20,5
 <i>Noord Brabant</i>	
Pompstation Huybergen	8 (max. 10)
Pompstation Ossendrecht	6
Pompstation Halsteren	1,1 (max. 2)
N.V. Noord West Brabant (inkoop)	10
	<hr/>
	25,1
 <i>Schouwen</i>	
Pompstation Haamstede	1,9 (max. 2,2)
 <i>Walcheren</i>	
Pompstation Biggekerke	0,25
Pompstation Oranjezon	1
	<hr/>
	1,25
 Zeeland totaal	 48,75 miljoen m ³ 447)

Het pompstation te Schijf in Noord-Brabant, dat water levert aan de Watermaatschappij Zeeland, werd op 4 april 1972 (officieel 26 januari 1973) in gebruik genomen. Omdat dit pompstation voorzien is van een centrale onthardingsinstallatie is de hardheid van het water in verschillende gebieden in Zeeland gedaald.

De ontwikkeling van het waterverbruik vertoont een sterk stijgende lijn. De waterbehoefte in Zeeland wordt voor het jaar 1980 geschat op: 118 miljoen m³ per jaar (waarvan 95 miljoen m³ voor industrie) en voor het jaar 2000 op 366 miljoen m³ per jaar (waarvan 318 miljoen m³ voor

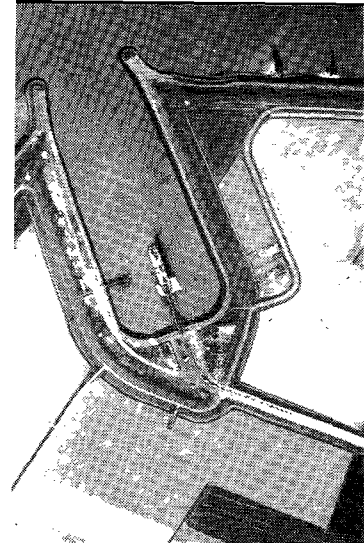

fig. 252.

De oude veerhaven van Perkpolder, aangelegd in 1938/1940. Opname 1955; schaal 1 : 10.000.

Foto: KLM Aerocarto

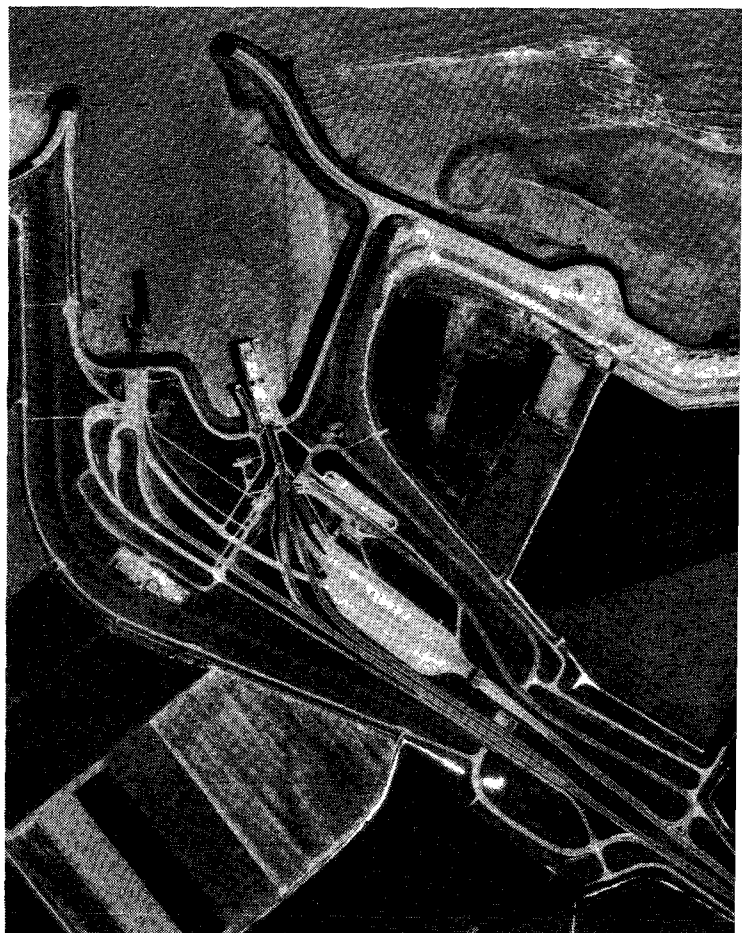

fig. 253.

De veerhaven te Perkpolder in 1972. De uitbreiding vond plaats in 1965/1968, waarbij de Westhavendam onveranderd is gebleven; schaal 1 : 10.000.

Foto: KLM Aerocarto

fig. 254.

De jongste veerboot van de Provinciale Stoombootdiensten in Zeeland: de „Prins Willem-Alexander”, gebouwd in 1969/1970. Bij de opname in april 1973 aan de „reserve”-steiger te Kruiningen.

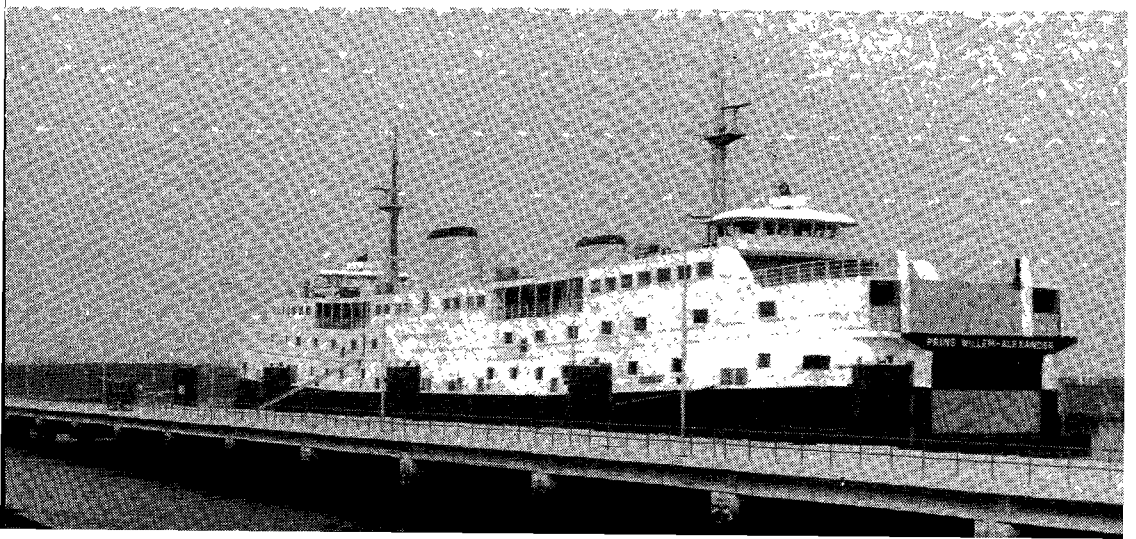

fig. 263.

Coupure haven „De Paas
gezien vanaf de zeezijde

fig. 264.

Toegang van de Kruispolderhaven in Oost Zeeuwsch Vlaanderen gezien vanaf de landzijde (1972).

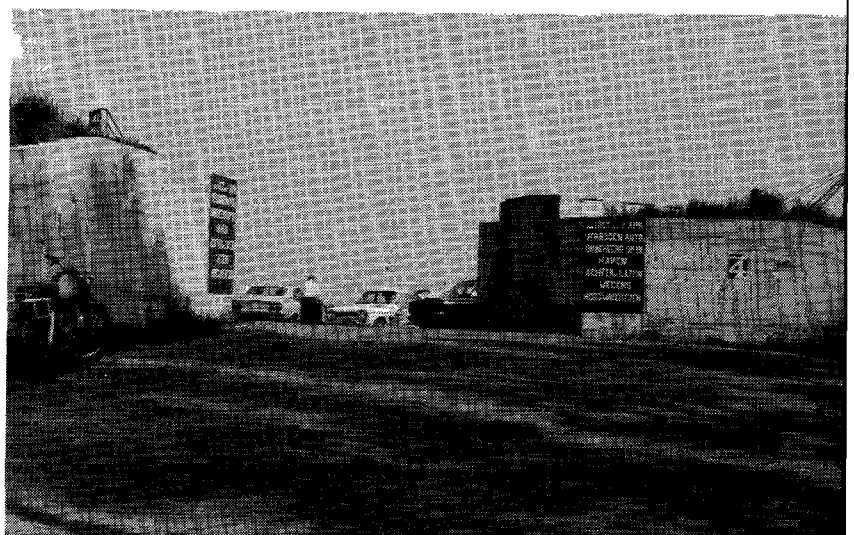

fig. 265.

Toegang Kruispolderhaven gezien vanaf de zeezijde (1972).
Let op de grote stalen deur, die bij stormvloed werd gesloten

fig. 266.

Een coupure in moderne uitvoering bij de aangrenzende haven van Den Doel (België), 1972.

industrie).⁴⁴⁸) Mede met het oog op een toekomstige produktie van dergelijke massale hoeveelheden water gaan er wel stemmen op voor nauwe samenwerking met de N.V. Waterwinningsbedrijf Brabantse Biesbosch.

Tot slot van de behandeling der openbare energie- en nutsbedrijven **P.T.T.** volgen nog enkele fragmenten over de P.T.T. Het ligt voor de hand dat het postverkeer ten zuiden van de Westerschelde aanvankelijk, evenals op de Zeeuwse eilanden, werd onderhouden door de beurtschippers, die geregeld of ongeregeld naar Holland voeren. Behalve voor het goederen- en personenvervoer, zorgden zij er tevens voor dat de brievenpost te bestemder plaatse kwam. Het was dus oorspronkelijk een particuliere aanlegplaats. Vanuit de aanlegplaatsen der beurtschepen zorgden gemeenteboden en/of postboden te voet dan voor het verdere postvervoer.

Op de „Kaart van de voornaamste postverbindingen in de Republiek in het midden der 18e eeuw” door J. C. Overvoorde⁴⁴⁹) zijn in het toenmalige Staats Vlaanderen een aantal trajecten van bodediensten aangegeven en met het jaartal 1785 aangeduid. Die trajecten, aftakkingen van de hoofdverbinding Middelburg-Sloe-Yersekedam over Tholen naar Holland, waren: Middelburg-Vlissingen-Breskens-IJzendijke en Yersekedam (Zuid-Beveland) via de Westerschelde (Hansweert-Walsoorden) naar Hulst en Antwerpen. Vanuit IJzendijke waren een viertal aftakkingen naar: Sluis, Gent (B), Sas van Gent (vandaar uit ook naar Gent) en Hulst.

In 1824⁴⁵⁰) was in Sluis een postwagendienst, die vertrok van het logement „De Stad Brugge” naar Breskens en terugkwam in Sluis bij het logement „Stad Amsterdam”. De ritten waren afgestemd op het vertrek en aankomst van de „barge” (veerboot) naar en van Brugge.

De naam van de buurtschap „Posthoorn” op de Nederlands-Belgische grens ten zuiden van Philipinne, suggereert een vroegere internationale postverbinding. In feite werd de post vervoerd door een ruiter te paard die evenwel niet verder reed dan het plaatselijk kruispunt van dijken (en de herberg „De Posthoorn”) en zich dan aankondigde met een posthoorn.⁴⁵¹)

Het postwezen werd in 1850 geregeld bij de wet van 12 april.⁴⁵²) In 1870 bestonden in Zeeuwsch Vlaanderen postdiligence-diensten voor de trajecten: Sluis-Brugge, IJzendijke-Eecloo en Hulst-St. Nicolaas; het waren alle internationale trajecten, terwijl in Oost Zeeuwsch Vlaanderen het traject Walsoorden-Hontenisse-Kuitaart-Hulst was ingesteld.⁴⁵³) We mogen aannemen dat de overige plaatsen toen nog per voetbode bezocht werden en dat door de veerdiensten over de Westerschelde een belangrijke bijdrage is (en nog wordt) geleverd voor de postverzorging in Zeeuwsch Vlaanderen.

Via gemeente- en postboden, vrachtrijders, postkoetsen en postkarren, is men in de voorbijgaande eeuw van een onregelmatige postbezorging tenslotte gekomen tot een regelmatig dagelijks postverkeer, dat met het moderne telefoon- en telegraafverkeer ook in de Zeeuwsvlaamse samenleving niet meer is weg te denken.

In 1866 werd een aanvang gemaakt met de eerste verbinding van Zeeuwsch Vlaanderen aan het net der Nederlandse telegraaflijnen. Die verbinding liep vanaf de buurtschap Oostdijk (aan de spoorlijn in Zuid-Beveland) naar de Westerschelde bij Waarde en aan de overzijde van de Schelde vanaf Walsoorden naar Hulst. Vanaf Oostdijk werd een verbinding tot stand gebracht met het kantoor Goes. De Westerschelde tussen Waarde en Walsoorden werd op 28 augustus 1866 gekruist door het zinken van twee één-draadskabels.⁴⁵⁴) In 1870 waren in Zeeuwsch Vlaanderen reeds Rijkstelegraafkantoren gevestigd te: Walsoorden, Hulst, Terneuzen, Oostburg, Sluis en Breskens (1868); op 15 september 1872 werd een telegraafkantoor (annex postkantoor) te IJzendijke geopend. Een nieuw telegraafkantoor werd op 7 mei 1887 te Breskens in gebruik genomen. Het eerste telegram uit dat kantoor luidde: „Een geslaagde proefrit” en had betrekking op de diezelfde dag in gebruik genomen internationale tramlijn Breskens-Maldegem van de S.B.M. (stoomtram Breskens-Maldegem, zie par. 2, hfdst. VI).

Toen in 1903 de Telegraaf- en Telefoonwet tot stand was gekomen, werd op 6 juni 1905 door de P.T.T. een guttapercha (rubber)-kabel gelegd, eveneens tussen Waarde en Walsoorden (Perkpolder). In 1912 werd daar nog een dergelijke kabel neergelaten, die in 1925 werd gevolgd door een „papier”kabel. Toen de Braakmanpolder nog niet was ingedijkt werd de P.T.T.-verbinding tussen Oost en West Zeeuwsch Vlaanderen tot stand gebracht via een kabel door de Braakmangeul aan de noordzijde over de zgn. Mosselbanken; dat geschiedde o.a. in 1931 en in 1947. Door de Westerschelde werd in 1937 een nieuwe P.T.T.-kabel gelegd, die in 1947 door een kabel volgens een tracé van Ellewoutsdijk naar een punt aan de Nieuw Neuzenpolder aan de Zeeuwsvlaamse zijde werd vervangen. In 1951 werden nog drie P.T.T.-kabels vanaf Baarland aan de rechteroever van de Westerschelde door de rivier gelegd. Sinds de P.T.T. nu al enige jaren met straalzenders werkt, zijn de kabelverbindingen bij rivierkruisingen voor de P.T.T. van minder belang in tegenstelling tot de kabels van de elektriciteitsvoorziening. Overigens werd op 17 januari 1973 het telefoonverkeer met Zeeuwsch Vlaanderen ontregeld door beschadiging van twee telefoonkabels in de Westerschelde door een scheepsanker.⁴⁵⁵) Tenslotte zij vermeld dat Zeeuwsch Vlaanderen met zijn ruim 100.000 inwoners momenteel ongeveer 17.000 telefoonaansluitingen bezit, waarvan

uiteraard bijna één kwart is aangesloten in Terneuzen (met ong. 25.000 inwoners).

In groter verband gezien kregen we dezer dagen nog een bericht⁴⁵⁶) onder ogen, dat de eerste onderzeese telefoonkabelverbinding tussen Europa en Zuid-Amerika eind 1972 werd voltooid. De kabel (lang 5000 km) loopt van de Canarische eilanden naar Recife in Brazilië. Een kabelverbinding tussen de Canarische eilanden en het Spaanse vasteland zorgt voor de aansluiting op de telecommunicatie-slagaders in Europa.

* *
*
*
*

VI. ZEEUWSCH VLAANDEREN.

— Communicatie —

§ 1. HAVENS.

Het ligt voor de hand dat er in een, vroeger met vele geulen doorsneden gebied als Zeeuwsch Vlaanderen vele havens, uiteraard tijhavens, zijn geweest.

West Zeeuwsch Vlaanderen:

In West Zeeuwsch Vlaanderen was er een haven in de volgende plaatsen: Aardenburg, Sluis, St Anna ter Muiden, Retranchement, Cadzand, Oostburg, Biervliet, IJzendijke en Hoofdplaat; bovendien waren langs en dichtbij de Braakman de zgn. Koninginnehaven en de Paulinahaven. De enige nog overgebleven haven in West Zeeuwsch Vlaanderen is de Handels- en vissershaven te Breskens.

Dat er in de haven van Aardenburg eertijds wel 600 schepen konden liggen vindt men in oude beschrijvingen vermeld.⁴⁵⁷) Er is geen bewijs dat een dergelijk getal juist is; we leiden er wel uit af dat de handel met de toenmalige stad van grote betekenis was en dat er inderdaad een belangrijke haven is geweest.

Deze haven (zie fig. 36 en 39) stond ong. $2\frac{1}{2}$ km ten oosten van Sluis via de toen belangrijke geul, in 1279 voor het eerst als Ee aangeduid, in open verbinding met het Zwin en kon wedijveren met de havens van Brugge en Gent. De Ee had ten zuiden van Aardenburg via de Lieve verbinding met Gent, Damme en Brugge. Volgens Gottschalk was de Lieve tussen Aardenburg en Gent wel degelijk een gegraven kanaal in tegenstelling met wat men eerder aannam.

De uitmonding van de Ee in het Zwin is vele malen een bron van onenigheid geweest. In de vroege middeleeuwen werd bij Slepeldamme — zo noemde men toen de uitmonding van de Ee in het Zwin — een zeesluis gebouwd, waar „'s Graven tol geheven werd”.⁴⁵⁸) Toen in 1328 een aantal steden tegen de Graaf van Vlaanderen in opstand kwam werd de sluis moedwillig vernield.⁴⁵⁹) Na het herstel der sluis werden in 1337 aan weerszijden van de Ee (de huidige Aardenburgse Havenpolder) dijken aangelegd. Maar toch kwamen Aardenburg en zijn haven in verval, de herstelde sluis bij Slepeldamme werd verwaarloosd en gaf daarna vele

zorgen. De inundaties in de 80-jarige oorlog deden de sluis en ook de nederzetting, die bij Slepeldamme was ontstaan, verdwijnen. Na herdijking van de Eedepolders in 1650 (zie hfdst. II) bleef de vroegere Ee, toen Eede genoemd dienst doen als havenkanaal voor de Aardenburgse haven, evenwel niet zonder strubbelingen. Zo volgde o.a. in 1701 op last van Hogerhand afdamming van de haventoeegang bij Slepeldamme en heropening in 1719. Maar op 20 juni 1813 werd de Eede aan de noordzijde definitief afgedamd en had de stad Aardenburg als havenplaats afgedaan. Enkele namen als Kaai, Haven, Kaaipoort en Havenpolder herinneren aan de scheepvaart op Aardenburg.

**Havens
aan het
Zwin**

Behalve Aardenburg, dat in feite een Zwinhaven was, zijn er aan de mond van het Zwin verschillende havens geweest zoals Mude (St Anna ter Muiden), Hoeke, Monnikerede en Sluis, alle ontstaan als voorhaven van Brugge en Damme (zie fig. 20, hfdst. I). Sluis was daarbij één der belangrijkste havens en werd nog belangrijker toen de schepen Brugge en later zelfs Damme niet meer konden bereiken. Damme protesteerde in het begin van de 14e eeuw bij de graaf van Vlaanderen tegen de gang van zaken waarbij Sluis werd bevoorrecht en trachtte voorrechten voor Mude te verkrijgen. Brugge liet in 1323 zelfs Sluis in brand steken.⁴⁶⁰) Maar de natuurlijke verzanding van het Zwin was Sluis voorlopig nog gunstig gezind.

Naarmate het Zwin verzandde werd de Sluisse haven moeilijker bereikbaar en op de duur alleen nog gebruikt voor de eigen streek. Dat duurde tot 1861 toen de verlanding volledig was en de haventoeegang — het Paswater — aan de noordoostzijde van de stad werd afgedamd. Wel had de haven van Sluis in 1857 opnieuw verbinding gekregen met Damme en Brugge, toen het deels reeds in 1818 gegraven kanaal Brugge-Sluis tot in de haven van Sluis werd verlengd. Te Brugge stond dit kanaal in verbinding met het kanaal Gent-Oostende via een schutsluis bij Damme-poort. De oorlog 1940-'45 had tot gevolg dat de haven van Sluis definitief werd afgesloten (zie onder par. 4 bij Kanalen). Fig. 230, p. 412 toont de haven van Sluis, sinds de jongste oorlog „in ruste”, dit in tegenstelling tot vele andere Zeeuwse havens, die vrijwel alle zijn dichtgeslibd of gedempt of een andere bestemming hebben gekregen b.v. als jachthaven.

Toen in de 17e eeuw aan de rechteroever van het Zwin het dorp Retranchement was ontstaan, is daar geruime tijd een tijhaventje geweest; er voer zelfs een beurtschipper naar en van Retranchement (zie par. 1, hfdst. I). Maar ook deze haven deelde het lot der verzanding en werd in 1873 van het buitenwater afgesloten als gevolg van de internationale bedijking van de Willem Leopoldpolder.

**Cadzand-
Haven**

De gemeenten Cadzand, Zuidzande en Retranchement gaven toen

de wens te kennen van Rijksweg een nieuwe haven te doen aanleggen aan de mond van het in 1870-'75 gegraven uitwateringskanaal aan de Wielingen te Cadzand. De Minister was daartoe genegen mits de helft der aanlegkosten in Zeeland zou worden gevonden. Belanghebbenden konden daaraan niet voldoen dus kwam er nog geen nieuwe haven.

Op het eind der vorige eeuw kwam het bestuur van het Waterschap Cadzand met een plan om een haventje bij Cadzand te graven dat met 1/3 deel subsidie van het Rijk en 1/3 deel van de Provincie in 1902 tot stand kwam. De kosten waren totaal f 40.095.⁴⁶¹) Het haventje werd aangelegd achter en in de duinen ten westen van de suatiesluis aan de Wielingen; de suatiegeul werd tevens havengeul. Het gebruik was beperkt; een maximum werd bereikt in 1913 toen 130 schepen (totaal inhoud van 23200 ton) in- en uitvoeren. De uitvoer betrof suikerbieten, aardappelen, stroo en tarwe, de invoer bestond uit grind, kunstmest, kolen, bouwmaterialen en veevoeder. In 1914-1918 werd de toegang afgesloten door een mijnenveld; daarna volgde nog enige opleving.

Omdat bleek dat de haven bij minder gunstig weer moeilijk bereikbaar was richtten enkele belanghebbenden in 1921 een verzoek tot de minister van Waterstaat, om de havendammen op 's Rijkskosten te laten verhogen, zodat de haven onder alle omstandigheden bruikbaar zou zijn en tevens zou kunnen dienen als vluchthaven voor de vissers op de Noordzee. Bij hogerhand werd de noodzaak daarvan niet ingezien, zodat verbetering achterwege bleef. In het volgend decennium werd de invloed van de motorisering van het wegverkeer merkbaar terwijl na de oorlog 1940/45 de betekenis van het haventje tot een minimum daalde.

Toen dan ook na de stormramp 1953 herstelwerken aan de zeevering nodig waren en te Cadzand een nieuwe uitwateringssluis werd gebouwd, werden deze werken gecombineerd met het dempen van de Cadzandse haven, dat in 1954/55 plaatsvond. Wat eens ligplaats voor schepen was, is nu parkeerterrein voor auto's.

Evenals Aardenburg had Oostburg in de late middeleeuwen een **Oostburg** scheepvaartverbinding naar het westen met het Zwin. De haventoeegang naar Oostburg lag ten noordwesten van de stad langs de huidige weg naar Zuidzande; bij de buurtschap Oostburgsche brug was de uitmonding in het Zwarte of Coxysche Gat dat verder verbinding had met het Zwin en met de Honte of Westerschelde. In fig. 231 is de situatie van de Oostburgse havens geschetst.

De omvangrijke inundaties van de 16e eeuw brachten grote veranderingen. Oostburg kwam in verval, vooral toen in 1602 het Zwarte Gat aan de noordzijde definitief werd afgedamd. De oude haventoeegang verzandde en werd in 1679 afgesloten met een dam bij de buurtschap Oostburgsche brug.

Inmiddels had de inundatie van 1587 tot gevolg gehad dat een nieuwe geul tot ontwikkeling was gekomen. Die geul begon bij de buurtschap Marolleput in het westen en mondde uit in de Honte of Westerschelde bij wat men nu de buurtschap Nummer Eén noemt (zie fig. 62). Al spoedig diende deze geul tot vaarwater voor de schippers die vanuit de Westerschelde naar Oostburg, Aardenburg en Sluis voeren.⁴⁶² Maar de verzanding speelde parten; bij Marolleput kwam het vloedwater uit het Zwin en van de andere kant via Sasput samen tot een wantij. Daar was de verzanding het grootst en konden de schepen in 1619 alleen nog passeren met hoogwater. In 1641 dreigde algehele onbevaarbaarheid toen ook bij Scherpbier een grote ondiepte ontstond. De steden Sluis, Aardenburg en Oostburg reclameerden en stelden voor een nieuwe vaart door de schorren te graven vanaf Scherpbier tot aan Sasput; in 1650 ging de Regering daarop in (zie par. 1, hfdst. IV).

fig. 231. De haventoeegangen van Oostburg:

1. via het Zwarte Gat;
2. via Scherpbier naar Sasput;
3. in de Passageule bij Slepershaven.

De werken brachten geen succes. De nieuwe vaart verzandde eveneens en werd uiteindelijk een gewone watergang (zie fig. 47, hfdst. II). De sluis bij Sasput deed vanaf 1675 enkel dienst als suatiesluis. Van een ander plan, het bouwen van een sas dichtbij Oostburgsche brug en het graven van een vaart door de Veerhoekpolder werd alleen het Sas verwezenlijkt, om reeds in 1691 weer te worden gesloopt. Tot in 1788 — aanleg Bakkersdam — bleef Oostburg voor schepen nog bereikbaar;

daarna konden schepen niet verder komen dan Slepershaven, ong. 3 km ten zuiden van de stad. Toen ook dat afgelopen was, werd ten oosten van de stad aan de zuidwestzijde van de Veerhoekpolder een zgn. los- en laadwal aangelegd, die dienst deed tot 1805 toen de Austerlitzpolder werd bedijkt. Oostburg dat enkele eeuwen lang voor een scheepvaartverbinding had geijverd had toen als haven afgedaan; de schepen konden niet verder meer komen dan tot Sluis en Breskens en thans alleen nog tot Breskens.

Ook Biervliet had eertijds een belangrijke haven; als gevolg van de **Biervliet** overstromingen in de 14e en de 15e eeuw ging de stad en haar omgeving sterk achteruit. Voor de zout- en haringhandel bleef de haven echter goede diensten bewijzen. Dat zou ook kunnen blijken uit een mededeling van de Die,⁴⁶³) dat de stad in 1587 werd aangewezen als „loopplaatse” (aanloophaven) „voor de Portugese schepelingen, die Nederland aandeden. Ze „hadden dan in die plaats volle vrijdom voor het uitoefenen van hun religie „en kregen een eigen verblijf toegewezen. Daar stond tegenover dat de „Hollandse zeelieden in Lissabon dezelfde faciliteiten zouden krijgen”. Overigens klinkt deze mededeling wel merkwaardig omdat Philips II van Spanje zich in 1580 van Portugal meester had gemaakt en daarna geruime tijd een door Spanje bestuurde provincie was, terwijl Biervliet (eiland) destijds tot de Staatsen behoorde. In die periode viel waarschijnlijk ook het hoogtepunt van de Biervlietse haven. De haven van Biervliet is daarna meermalen vernieuwd of aangepast; de stadsgrachten werden benut voor het spuien. Door de bedijking van de Beukelspolder in 1804 werd de haventoeegang er niet beter op; de havengeul verzandde volledig. Er volgde een vernieuwing van de haven in 1813 in zuidelijke richting, terwijl dóór de schorren van de Oude Stad-, Maria- en Magdalenapolder een toegangseul werd gegraven, genaamd „de haven”; het werk werd uitgevoerd door C. B. Thomaes;⁴⁶⁴) de toegang verbeterde echter niet. Rond 1860 had men daar zelfs inpolderingsplannen. Het gemeentebestuur van Biervliet gaf in 1863 aan de civiel ingenieur P. Schenkenberg van Mierop opdracht een plan te ontwerpen voor een schutsluis aan de noordoostzijde van het bedijkingsproject (de huidige Elisabethpolder) met een binnenkanaal ten behoeve van de afwatering en de scheepvaart door de toekomstige polder naar de haven van Biervliet.⁴⁶⁵) Het plan kwam ter tafel, maar de schutsluis werd nooit gebouwd; een kanaal is wel gegraven maar alleen voor de afwatering.

Ter plaatse waar de schutsluis was gedacht werd een suatiesluis gebouwd en een haventje van bescheiden formaat (een loswal) aangelegd. In 1866 werden die werken voltooid; de eigenlijke haven van Biervliet was daarmee van het buitenwater afgesloten en ging als Kompolder de geschiedenis in. De loswal aan de Elisabethpolder aanvankelijk in de

winter moeilijk of in het geheel niet bereikbaar door de slechte toestand van de toen nog onverharde kleiwegen, heeft slechts enige tientallen jaren dienst gedaan en dan voornamelijk in de zomer voor het vervoer van landbouwprodukten.⁴⁶⁶)

Andere Biervlietse havens waren de Koninginnehaven en de Paulinahaven. Eerstgenoemde haventje kon in 1894 worden aangelegd langs de westzijde van de Braakman nadat in 1893 de Koninginnepolder was bedijkt. In 1925 werd vervolgens nog een spuikom aangelegd terwijl in 1928 de haven met 60 m werd verlengd. Niettemin waren de werken reeds lang in verval geraakt toen ze in 1952 in de Braakmanpolder werden binnengedijkt.

Voor aanleg van de Paulinahaven werd in 1901 een plan ontworpen door enige ingelanden van de Paulinapolder.⁴⁶⁷) Het haventje waarvoor concessie was verleend aan J. A. van Rompu te Terneuzen en aan F. van Hoeve en P. van Dixhoorn, beiden te Axel,⁴⁶⁸) kwam in 1902 gereed en kostte f 12983.⁴⁶⁹) Met voltooiing van de thans in uitvoering zijnde dijkverzwaringen tot deltahoogte zal ook de Paulinahaven (reeds sinds 1965 buiten gebruik) geheel zijn verdwenen.

Laatstgenoemde drie havens hebben uiteraard dienst gedaan als tijhavens voor de plaatselijke belangen (zgn. polderhavens), in het bijzonder voor de afvoer van landbouwprodukten. Door de motorisering in de 20e eeuw, kwam de behoefte aan dergelijke haventjes te vervallen. Fig. 232, p. 412 is nog een afbeelding van de Paulinahaven in 1970.

IJzendijk
en
Hoofdplaat

Toen Prins Maurits in 1604 de door Parma opgeworpen stelling aan de noordoosthoek van de oorspronkelijke Jonkvrouwepolder had veroverd en deze stelling had versterkt, diende de gracht van de vesting als ligplaats voor de schepen. De gracht stond nl. via het Jonkvrouwengat of het IJzendijkse gat in open verbinding met de Schelde. Door de bedijking van de aangrenzende Mauritspolder in 1615 werd daarin verandering gebracht. In het desbetreffende bedijkingsoctröoi was nl. de voorwaarde gesteld dat de bedijkers een nieuwe haven voor de vesting zouden aanleggen.⁴⁷⁰) Dat geschiedde door de gracht te verruimen en deze te voorzien van een loswal. De haven liep door tot in de huidige Walstraat. Overigens was de haven van IJzendijkse geen lang leven beschoren. Verzanding leidde in 1684/94 tot demping van de haven. Daarna werd de uitspringende hoek (redoute „Watergat”) aan de zuidoostzijde van de Mauritspolder bij de hofstede „Le Paradis” als los- en laadplaats gebruikt.⁴⁷¹) Maar de verzanding schreed voort waardoor de schepen steeds minder ver konden opvaren, zelfs niet verder dan tot aan Roodenhoek aan de zuidoostzijde van de Oranjepolder. Met de bedijking van de Zachariaspolder (1e ged.) in 1740 was de scheepvaart aan de noordzijde van IJzendijkse definitief verleden tijd. Fig. 233 geeft een situatie van de toegangen tot de IJzendijkse haven.

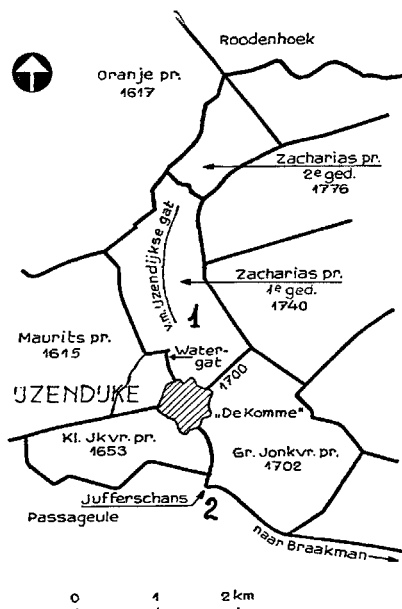

fig. 233. De haventoeegangen van IJzendijke:
 1. via het IJzendijkse Gat tot 1740;
 2. via de Passageule tot 1788.

Maar inmiddels had kapitein Wiltschut in 1735 (zie ook par. 1, hfdst. I) de Passageule laten doorgraven tot in de Braakman. Zodoende konden de schepen zowel vanuit het Zwin als vanuit de Braakman IJzendijke bereiken d.w.z. tot de ten zuiden van IJzendijke gelegen Jufferschans, maar dat was ook slechts voor korte tijd. Door de aanleg van de Kapitale dam in 1786 en van de Bakkersdam in 1788 resp. ten zuidoosten en ten zuidwesten van IJzendijke werd de Passageule weer gesloten en bleef IJzendijke voor de scheepvaart onbereikbaar. Het komt ons voor dat IJzendijke als havenplaats nooit tot die ontwikkeling is kunnen komen, die men ervan verwacht had.

Toen in 1778 de Hoofdplaatpolder werd bedijkt is aan de oorspronkelijke zeedijk ong. $1\frac{1}{2}$ km van het huidige dorp Hoofdplaat, tevens een tijhaven aangelegd (zie fig. 62). Met de ondergang van het noordelijk gedeelte van die polder werd ong. $\frac{3}{4}$ km zuidelijk een nieuwe haven aangelegd. Het noodlot bleef echter toeslaan, de tweede Hoofdplaatse haven „verzonk” in 1808 in de diepte. De jongste en laatste haven van Hoofdplaat werd toen nogmaals ong. $\frac{3}{4}$ km zuidelijker aangelegd tegen de huidige (in 1969 verzwaarde) zeedijk.

Zeker is dat de havens van Hoofdplaat in de jongste twee eeuwen

aan een plaatselijke behoefte hebben voldaan. In de jongste zestiger jaren is er dan ook een streven geweest de haven te behouden. De ontwikkeling in het vrachtvervoer van de laatste decennia was echter zodanig dat de havenexploitatie geen positieve resultaten meer opleverde. Bij de verzwaren van de zeedijk tot deltahoogte viel dan ook het besluit de haven te doen vervallen. Ook het in 1964 opgerichte comité „Havenbelangen Hoofdplaat” kon niet gedaan krijgen dat de haven werd behouden. Op 1 augustus 1969 volgde de definitieve sluiting voor de scheepvaart. Fig. 234, p. 412 geeft een beeld van de haven in 1968.

Breskens

Zoals hiervoor gezegd is in West Zeeuwsch Vlaanderen, Breskens de enigste overgebleven haven; die haven heeft de ontwikkelingen zoals we hiervoor in het kort memoreerden, alle doorstaan. Voor zover de bedrijvigheden in het havenverkeer in West Zeeuwsch Vlaanderen noodzakelijk bleven werden deze in de afgelopen decennia geconcentreerd in Breskens.

Het lag na de bedijking van de Oud-Breskenspolder voor de hand dat op dit punt — één van de smalste gedeelten van de Westerschelde — een verbinding met „de overkant” tot stand zou komen. Dat werd tevens een geschikt punt voor aan- en afvoer van diverse produkten. We moeten van de oorspronkelijke haven overigens geen grote voorstelling hebben; in het begin van de 19e eeuw niet meer dan een smalle ondiepe geul met enige paalwerken als aanlegplaats;⁴⁷²⁾ daarna nam echter de belangrijkheid toe.

Bij K.B. van 17 december 1819, nr 1 werden de havenwerken van Breskens in onderhoud overgedragen aan de Provincie Zeeland.⁴⁷³⁾ Om te spuien was toen alleen een Westspuisluis aanwezig. In 1827/28 werd een tweede spuisluis — de Oostspuisluis — gebouwd en werden een tweetal scheepszaten in de toen nog enigste westelijke havenkom aangelegd; die zaten werden in 1842/43 uitgebreid. Op 1 januari 1865 kwam weer een wijziging; toen werd de haven door het Rijk overgenomen.⁴⁷⁴⁾ Nieuwe verbeteringen volgden; de spuikommen werden in 1865/67 verdiept en de oostspui kom werd vergroot, beide om de havengeul op diepte te houden. Volgens de onderhoudsbestekken t/m 1879 moest jaarlijks ca 6000 m³ gebaggerd worden om een havendiepte van N.A.P. — 3 m in stand te houden; dat vereiste elk jaar een bedrag van ong. f 2500. De aanzienlijke aanslibbing werd toegeschreven aan het feit dat de in 1866/70 aangelegde Oosthavendam destijds niet hoger reikte dan even boven de hoogte van het strand of slik. Toen dan ook in 1881 de havendam verhoogd werd tot N.A.P. + 2,70 m nam de aanslibbing af. De kosten van het baggeren daalden van f 4740 in 1880 tot f 2970 in 1886, terwijl in 1881, 1883 en 1885 zelfs helemaal niet gebaggerd hoefde te worden.⁴⁷⁵⁾ In 1888 werd de haven verdiept tot ong. N.A.P. — 3,90 m en N.A.P. — 4,40 m. Het havenverkeer dat rond 1900 uit velerlei scheepstypen (hoogaars, tjalk, stoomboot, aak, boeier, jacht en poonschuit) bestond, werd steeds drukker.

In fig. 235 is de havenontwikkeling van Breskens vanaf 1865 in een viertal fasen in tekening gebracht. In de toestand van 1865 was er een smalle havengeul met twee aarden havendammen, een zwaaiplaats en een oost- en westspuiboezem. In 1915 waren de havendammen van lieverlede uitgebouwd tot respectabele dammen. De vissersschepen (8 botters en 20 hoogaarzen) hadden toen ligplaats in het zgn. Stoombotengat, een verdiept gedeelte van de havenkom; dat was hinderlijk voor de andere schepen en voor de veerdienst.

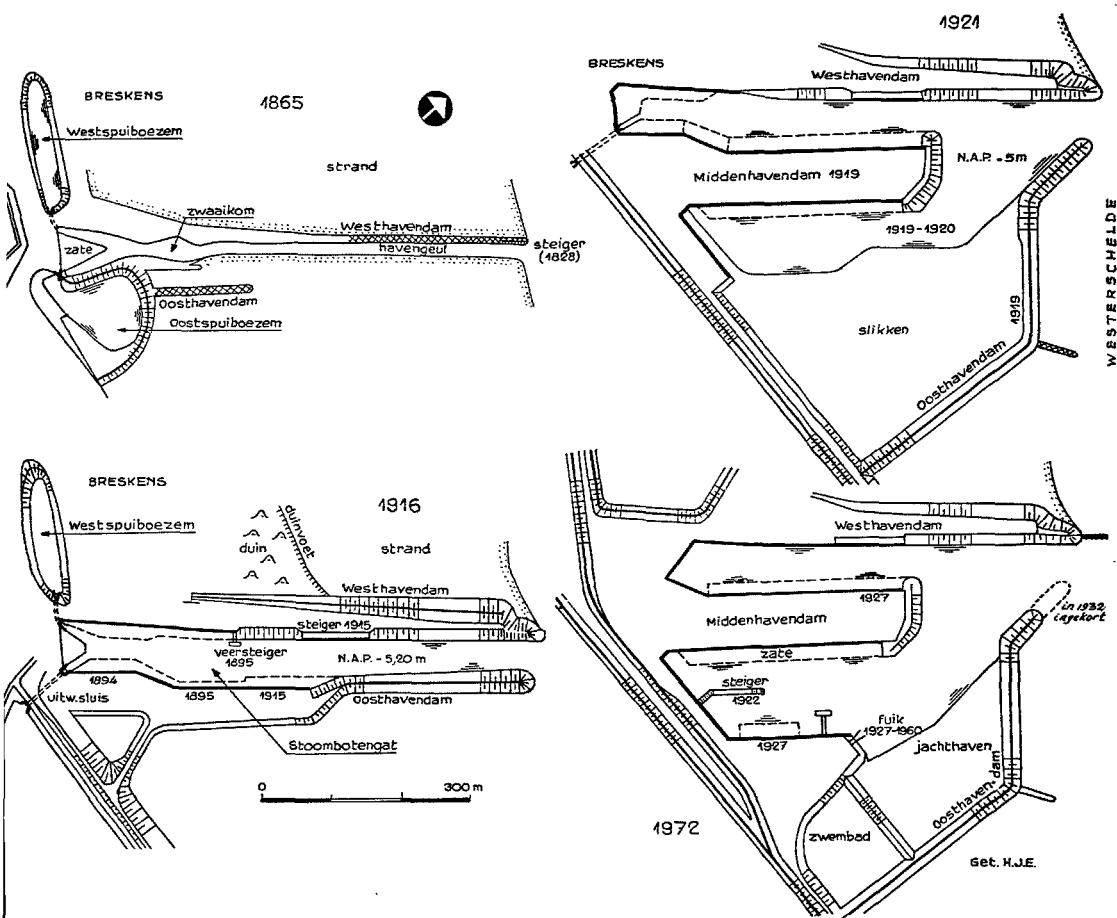

fig. 235. De havens van Breskens vanaf 1865-1973.

Er waren in 1910 reeds plannen voor havenuitbreiding; ondanks het feit dat enkele jaren later Nederland gemobiliseerd werd, kon in 1916 een forse havenuitbreiding worden aanbesteed. Stagnatie bij de uitvoering was er de oorzaak van dat het werk eerst op 15 januari 1919 kon worden opgeleverd. Er was toen een geheel nieuwe Oosthavendam aangelegd;

de oorspronkelijke Oosthavendam was ingekort en was voortaan de Middenhavendam. In 1921/22 werd in die nieuwe havenkom een speciale steiger voor vissersschepen gebouwd terwijl in 1923 speciale scheepszate's werden aangelegd, zie fig. 236. Voorts werd in de nieuwe haven in 1927/28 een veerdam uitgebouwd en een aanlegplaats voor de veerbotten van het veer Vlissingen-Breskens aangelegd. Toen echter een nieuwe veerboot in de vaart werd gebracht ontstond de noodzaak de havenmond te verruimen.

Na modelonderzoek in het waterloopkundig laboratorium in Delft⁴⁷⁶) werd besloten de nieuwe Oosthavendam met 57 m in te korten en de Westhavendam met 18 m te verlengen. Daarmee zou volgens het onderzoek aan de gestelde eisen wat golfbeweging in de havens betreft worden voldaan; in 1931/32 werden die werken uitgevoerd.

Overigens zijn na 1920 vele havenwerken zoals steigers en kademuren tot stand gekomen en werden de zgn. scheepszaten verbeterd, zoals in fig. 236 is aangegeven. De ontwikkeling werd wel onderbroken door de oorlogsvernielingen van 1940/45; bij de daaropgevolgde herstelwerkzaamheden werden de kademuren vervangen door stalen damwand.

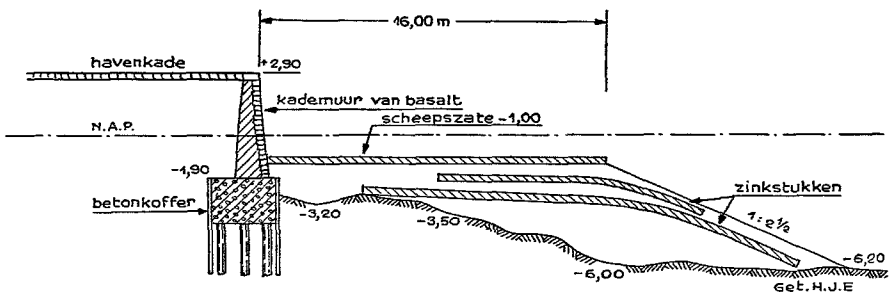

fig. 236. Voorbeeld van een in 1923 aangelegde scheepszate langs een kademuur aan de Westhavendam van de Handelshaven te Breskens.

Inmiddels is de aanlegplaats van de veerbotten in 1958 verplaatst naar een plaats enkele honderden meters ten westen van Breskens. De omgeving van de oude aanlegplaats is als jachthaven ingericht. Al met al is de oorspronkelijke bescheiden haven van Breskens ontwikkeld tot een drieledige haven: handelshaven, vissershaven en jachthaven, die met diverse industrievestigingen, annex vismijn en jachtwerven een belangrijk steunpunt voor Breskens en het Zeeuwsvlaamse achterland vormen.

Oost Zeeuwsch Vlaanderen:

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen zijn eveneens verschillende tijhavens geweest; de belangrijkste waren in Hulst, Axel, Hoek (Mauritsfort) en

Philippine. Een aantal kleinere haventjes als Poonhaven, Isabellahaven, de haventjes van Boekhoute en van de Clinge zijn in de loop der jaren vervallen; enkele, zoals Kruispolderhaven, De Paal, Baalhoek, Koningin Emmahaven, Hertogin Hedwighaven en het haventje van de Griete onder Zaamslag zijn nog aanwezig maar hebben weinig of geen bestaansmogelijkheid meer. In Oost Zeeuwsch Vlaanderen is alleen de haven van Walsoorden blijven bestaan, terwijl bovendien de kanaalhavens van Terneuzen, Sluiskil en Sas van Gent, alsmede de haven in het zijkanaal bij de Axelse Sassing tot ontwikkeling zijn gekomen.

Hierna volgen allereerst enige gegevens over de belangrijkste v.m. havens in Oost Zeeuwsch Vlaanderen.

Onder de korte plaatsbeschrijving van Hulst in het voorgaande hoofdstuk maakten we al gewag van de activiteiten van de ingezetenen van Hulst, die in 1180 het voorrecht ontvingen om met hun scheepjes alle wateren van Vlaanderen te bevaren. Dat duidt erop dat Hulst van oudsher een haven bezat.

Een aftakking van de Honte of Westerschelde liep via de tegenwoordige Hellegat- en Stoppeldijkpolders door tot in de stad Hulst; die verbinding stond bekend als de Saxhaven. Aan de noordoostzijde van Hulst stroomde de Moer- of Turfvaart, die verbinding gaf met de moeren van Hulsterloo en bij Hulst door een sluis in verbinding stond met de haven. De Moervaart werd in 1315 op voorstel van de watergraaf van Vlaanderen, Pieter Mazieres, verbonden met het kanaal van Stekene, waardoor een waterweg van Hulst naar Gent ontstond,⁴⁷⁷) later genoemd de „Gentse vaart”, die in 1628 werd verbeterd maar nooit een groot succes is geweest.

De Hulsterse haven werd in 1527 op last van Karel V uitgediept. Omstreeks het eind van de 16e eeuw was de noordwestelijke haventoeegang, bijna dichtgeslibd. Toen werd in 1645 een uitweg in noordoostelijke richting aansluitend op de geulen naar Saafinge gegraven. Voor de haventoeegangen van Hulst, zie fig. 68, p. 148. Met de bedijking van de Kieldrecht polder in 1654 werd ook die toegang onbruikbaar. De laatste toegang werd daarna opnieuw gezocht via de Hulsterse Vlakte, waar in 1789 gelijk met de bedijking van die Vlakte aan de noordwestzijde een sluis bij Luntershoek (het Hulstersas) werd gebouwd. Maar de toegang naar de Schelde bleef te lang en verzandde. Kort vóór 1800 was Hulst niet meer toegankelijk voor schepen; in 1821 werd het sas bij Luntershoek afgedamd. Het plan om in 1826 een zijtak van het toen nieuw gegraven kanaal Terneuzen-Gent door te trekken tot Hulst werd niet verder verwezenlijkt dan halverwege Axel en Hulst. De Belgische opstand stak een spaak in het wiel en Hulst kreeg geen haven meer.

Axel was een „tussenstation” in de oude vaarweg Terneuzen-Gent en **Axel**

had oorspronkelijk een verbinding via de Axelse Vaart, die bij Terneuzen de Honte of Westerschelde bereikte. Door overstroming, inundaties en herdijkingen kwamen drastische wijzigingen tot stand. Toen de Braakman in 1376 was ontstaan drong het Scheldewater van daaruit door tot Axel, dat toen een haven aan de zuidzijde kreeg.

Enkele eeuwen heeft deze zuidelijke haventoeegang bestaan totdat in 1789 de ten zuiden van Axel gelegen Beosten en Bewesten Blijpolder werd herdijkt. Axel was toen van rechtstreekse verbinding met de Schelde afgesloten. Door de bouw van een schutsluis (de Axelse Sassing), ong. 2 km ten westen van Axel, werd, eveneens in 1789, een indirecte verbinding tot stand gebracht. De schutsluis deed dienst tot 1851, toen het kunstwerk werd gesloopt; de resterende sluiskom werd in 1920 gedempt.

Eerst in 1964 werden bij raadsbesluit van 24 maart „de Verordening op heffing van gelden voor het gebruik van de gemeentelijke plaats van afslag op de Kaaiwal in de gemeente Axel” en de daarbij behorende „Verordening op de inning van gelden voor het gebruik van de gemeentelijke plaats van afslag op de Kaaiwal in de gemeente Axel” ingetrokken.⁴⁷⁸) Namen als: Vaartwijk, Gentse Vaartstraat, Kanaalkade (of Kaaiwal) en de Sassingel zijn herinneringen aan de eertijdse havens van Axel.

Na opheffing van de sluis aan de Axelse Sassing kregen de schepen daar een los- en laadgelegenheid, die sindsdien meermalen is aangepast en uitgebreid, zodat eigenlijk een binnenhaven is ontstaan. Uitbreiding van het „havengebied Axelse Sassing” is in onderzoek, aanvankelijk bij de Werkgroep Havengebieden Zeeland en sinds 1972 bij het Havenschap Terneuzen. Dat uitbreidingsplan zou in eerste fase een areaal van ong. 260 ha kunnen opleveren.⁴⁷⁹)

Hoek

De haven van Hoek lag ruim 1 km ten zuiden van het dorp aan de meest zuidelijke hoek van de Koudenspolder langs het Axelse Gat waar Prins Maurits in 1599 een fort had laten bouwen en waar later een haven werd aangelegd. Er verrees een buurtschap met de naam Mauritsfort.

In het midden van de vorige eeuw werd de toegang tot die haven steeds moeilijker⁴⁸⁰) ondanks het gebruik van de overgebleven fortgrachten als spuikom. Nadat in 1902 nog (voor f 1137) enige verbeteringen aan vaargeul en losplaats waren aangebracht werd de haven door de bedijking van de Van Wuyckhuispolder in 1912 binnengedijkt. Ook de loswal, aangelegd in 1912 aan de westzijde van de nieuwe polder heeft niet veel dienst meer gedaan en werd in 1952 van eb en vloed afgesloten (Braakmanpolder).

Philippine

Het ligt voor de hand dat het in 1505/06 aan open water gestichte Philippine al vroeg een haven heeft gehad. Maar evenzo was het te verwachten dat deze toch ook weer ver landwaarts liggende haven in de loop

der tijd de gevolgen van verzanding en aanslibbing zou moeten incasseren. In de directe omgeving van Philippine ging dat tevens gepaard met inpolderingen. Toen dan ook kort vóór 1900 aan de noord- en westzijde van de stad omvangrijke bedijkingen aan de orde werden gesteld kwam het na moeizame onderhandelingen zover dat Philippine, mede als gevolg van die bedijkingen een nieuwe haventoeegang kreeg (zie fig. 97). Het Rijk wilde de mosselindustrie in Philippine nog een kans geven. De oude haven werd in 1899 afgesloten en tijdelijk vervangen door een hulphaven aan de westzijde van de stad. Ongeveer een jaar later — op 14 juni 1900 — kon de oude haven weer in gebruik worden genomen omdat op die dag de feestelijke opening van het ca 1700 m lange havenkanaal dat voor ongeveer f 98000 door het Rijk was aangelegd plaats had. De toen nog omvangrijke mosselvloot (100 à 200 schepen) was bij die opening rijk gepavoiseerd. Het werd een groots mossel feest; zelfs waren de ministers zowel van Waterstaat als van Financiën, behalve vele andere autoriteiten daarbij tegenwoordig. Fig. 237, p. 413 toont de „inwijding” van het havenkanaal in 1900 en fig. 238, p. 413 het restant van het afgesloten kanaal in 1972.

Men verwachtte ter plaatse grote opleving van de schelpdierenhandel. Die opleving kwam, maar was van korte duur; de verlanding van de Braakmangeulen was niet tegen te houden.

In 1911 klaagde het gemeentebestuur over toenemende verzanding van de haveningang waardoor zelfs de geladen bietenschepen bij dode tijden de haven niet meer konden verlaten. Ofschoon de haven in hoofdzaak was verbeterd voor de mosselschepen verleende het Rijk vanaf 1911 ook subsidie in de kosten van het op diepte houden van de haven. Een meermalen gedaan verzoek van de gemeente om de haven door het Rijk over te nemen werd van de hand gewezen.

In de jongste twintiger jaren ging het bergafwaarts met de mosselhandel, althans in Philippine. Het aantal binnenkomende vissersschepen was verminderd van 7281 schepen in 1912 tot 1119 in 1920; het aantal binnenschepen dat jaarlijks binnenkwam bleef schommelen rond de 100. Vanwege de moeilijke haventoeegang bij Philippine voeren echter vele mosselschepen naar Terneuzen. Tenslotte waren de oorlogsjaren 1940/45 evenmin bevorderlijk voor de mosselhandel. In 1952 toen de Braakman werd ingepolderd (afgedamd met de Wevelswaaldijk), was het definitieve einde van de Philippinehaven gekomen. De haven en spuikom zijn inmiddels gedempt en voor andere doeleinden benut.

Sommige kleine tijhavens deden in hoofdzaak dienst voor de visserij zoals het haventje van Boekhoute, dat dicht tegen de Nederlands-Belgische grens aan de zuidzijde van de Braakman lag. Toen daar in 1920 de Dijkmeesterpolder werd bedijkt, werd ter vervanging van het haventje van Boekhoute ong. 1 km naar het westen op de grens van de Grootte en

**De kleine
tijhavens**

Kleine Isabellapolder bij de Isabellasluis een nieuw haventje (Isabella-haven) met havenkanaal aangelegd. Het havenkanaal, beschermd door een ong. 1200 m lange leidam, mondde uit in het Pottegat, één der nevengeulen in het Braakmangebied (zie fig. 97). Het haventje heeft niet lang dienst gedaan. Verzanding en drang tot inpoldering leidden er tenslotte toe dat bij de bedijking van de Braakmanpolder in 1952, de Isabellahaven evenals de reeds genoemde haven van Philippine van het buitenwater werd afgesloten.

In 1789 werd (door bedijking) de vaarweg via het Hellegat naar Hulst afgesloten en probeerde men nog enige tijd via het in hetzelfde jaar gebouwde „Hulster Sas” bij Luntershoeck de scheepvaart gaande te houden. De verzanding ging echter zo snel dat reeds in 1821 genoemd Sas werd afgedamd. Daarna heeft men nog enige tijd op de grens van de Groote Huijssens- en van de Aan- en Genderdijkepolders de zgn. Poonhaven gehad, zie schets in fig. 239. In 1858 wordt gemeld: „De zgn. Poonhaven van Zaamslag slijt meer en meer aan”.⁴⁸¹) Dat duurde tot 1877 toen met bedijking van de Van Lijndepolder (nr 221) het haventje werd binnen-

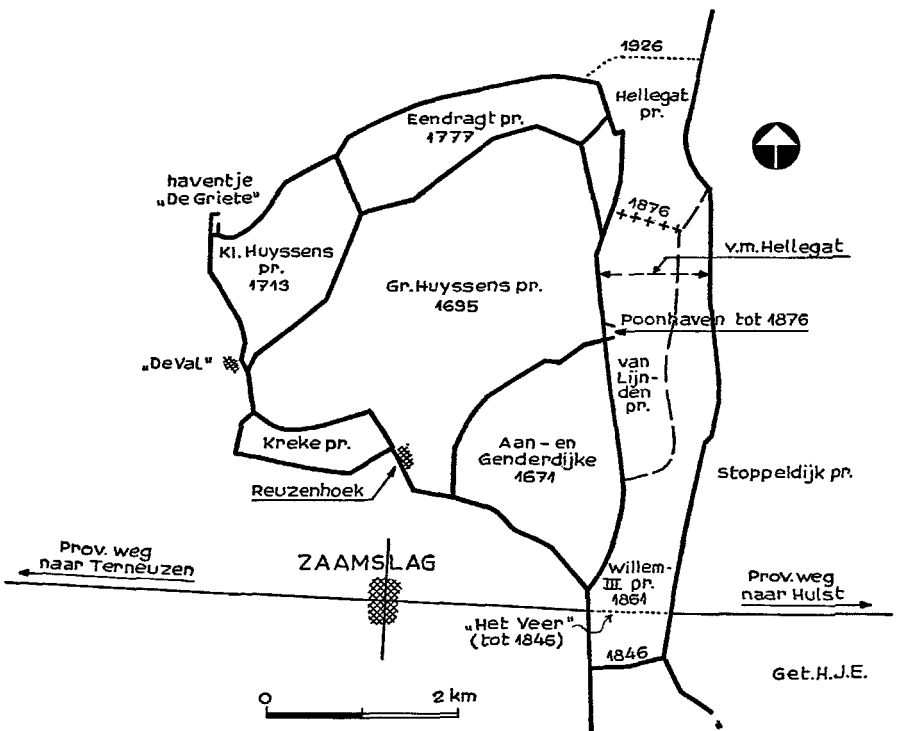

fig. 239. Situatieschets van de v.m. Poonhaven en van het haventje aan „De Griete”, beide tijhavens van Zaamslag.

gedijkt. Zaamslag bleek toch behoefte te hebben aan enige havenaccommodatie. Toen dan ook de Poonhaven reeds vrijwel was verzand werd door de gemeente in 1873 een haventje aangelegd aan de overgebleven dijksbout aan de noordoostzijde van de Margarethapolder (nr 260). Het kreeg de naam „haventje aan De Griete”. Momenteel is daar alleen voor de sportvisers nog enige accommodatie.

Ten oosten van Hulst in de huidige Prosperpolder (nr. 208) heeft voor 1847 het haventje van de Clinge gelegen, dat is aangegeven in fig. 74. In de concessie voor de indijking van deze polder werd aan de concessionaris de verplichting opgelegd ter vervanging van de in te dijken gemeentehaven, een nieuwe haven voor Clinge aan te leggen, bij de aansluiting van de zeedijk van de Prosperpolder aan die van de Louisapolder. Die nieuwe haven kwam na een jaar onderhoud door de bedijker weer in onderhoud bij de gemeente Clinge.

Bij K.B. van 14 oktober 1853, nr 78 werd aan de gemeente voor het onderhoud van die haven een subsidie van f 400 per jaar uit 's Rijkskas verleend onder overweging dat het Rijk door verkoop van de bedijkte schorren voordelen had genoten en uit die bedijking bezwaar voor de gemeente was ontstaan, zodat het billijk was bij te dragen in de kosten van het onderhoud der haven.

In 1858 wordt vermeld dat het haventje in goede staat verkeerde evenals in 1878, toen met de aantekening erbij: „dat het genoegzame ruimte „bevat voor ligplaats der schepen van de in de gemeente Clinge en in de „aangrenzende Belgische gemeente Kieldrecht wonende schippers”.⁴⁸²) Maar het eind kwam in zicht toen in 1890 bedijkingsplannen van de voorliggende schorren ter tafel kwamen, die uiteindelijk resulteerden in bedijking van de Koningin Emmapolder in 1897. De bedijkers sloten met de gemeente Clinge een overeenkomst waarbij zij zich tot het maken van een nieuwe haven verbonden, terwijl de gemeente Clinge na voltooiing weer het onderhoud voor haar rekening kreeg. De jaarlijkse Rijksbijdrage van f 400 voor het onderhoud der haven bleef gehandhaafd maar de schippers en vissers van Clinge (Zeeland) en Kieldrecht (België) waren niet helemaal content met de nieuwe haven.

De nieuwe haventoeegang van de zgn. Koningin Emmahaven werd nl. gevormd door het Zandbergsche gat, dat via het Speelmangat in verbinding stond met de Westerschelde. Reeds spoedig na de bedijking van de Koningin Emmapolder bleek de bevaarbaarheid van het Zandbergsche gat achteruit te gaan. Als oorzaak werd toen gesteld dat tot 1897 de zuidnoord richting der schorkreken werd bepaald door de trapeziumvormige kom (de nu ong. 600 ha grote Koningin Emmapolder) voor berging van vloedwater. Toen de bedijking tot stand was gekomen en daarmee de bergingskom voor vloedwater was vervallen, moest het Zandbergsche gat

opgehouden worden door spuien uit de spuiikom. In fig. 240 is een situatie van de haven geschetst. Fig. 241, p. 413 toont dezelfde haven, maar dan dichtgeslibd in 1972.

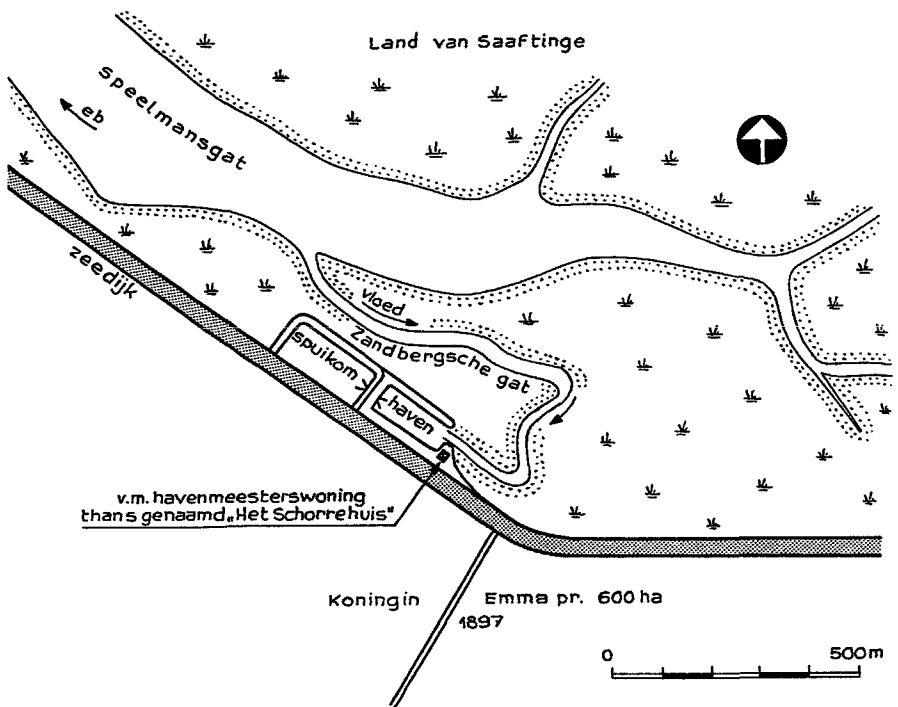

fig. 240. Situatie van de Koningin Emmahaven in Oost Zeeuwsch Vlaanderen langs de westelijke rand van het Land van Saaftinge omstreeks 1900. De dichtgeslibde haven is thans niet meer voor schepen bereikbaar.

De hoofdrichting van de ebstroom kwam na de bedijking ongeveer evenwijdig aan de nieuwe zeedijk te liggen in de richting oost-west. De stroom uit de havenmond gierde bij het spuien juist in tegengestelde richting. Ook bij vloed was de richting van de hoofdstroom en van de nevenstroom die resp. de vulling van vloedkom en haven bewerkten, tegengesteld. Het gevolg was dat bij de havenmond zowel bij eb als bij vloed een neer ontstond. De loop van de kreek buiten de haven, waar de stroom ongeveer een richtingsverandering van 180° moest maken werd zeer bochtig. Tengevolge van de neren werd bovendien het vloedwater dat de haven binnenstroomde sterk bezwangerd met zand- en slibdelen.

De achteruitgang van haven en havengeul was voor de gemeente aanleiding een verbeteringsplan op te maken. Volgens dat plan zou de spuiikom tot havenkom en de havenkom tot spuiikom worden ingericht; daarmee zou een situatie verkregen zijn waardoor bij eb de spuiestroom en de hoofd-

stroom eenzelfde richting hadden evenals bij vloed de hoofdstroom en de stroom die haven- en spuikom moest vullen. Die situatie zou aanmerkelijk gunstiger zijn geweest dan de bestaande.

In 1902 werd het Rijk verzocht het plan dat f 27000 zou kosten te subsidiëren. Het Rijk bleek bereid subsidie te verstrekken mits de provincie Zeeland 1/3 en de gemeente met belanghebbenden bereid waren ook 1/3 in de kosten bij te dragen. Omdat de gemeente Clinge niet in staat bleek aan die voorwaarde te voldoen, bleef het plan onuitgevoerd.

Een aanvraag van nog wijdere strekking, waarbij werd gevraagd de haven geheel in Rijksbeheer te nemen volgde in 1919. Het verzoek bleek niet voor inwilliging vatbaar omdat de haven slechts van plaatselijk belang was en bij de voortgaande opslibbing van de Saaftingeschorren de toestand van het scheepvaartverkeer daar gedoemd was achteruit te gaan.

Ondanks de gehandhaafde rijkssubsidie voor het havenonderhoud was de exploitatie niet meer rendabel. Sinds enige tientallen jaren wordt er van de haven zelfs geen enkel gebruik meer gemaakt. Een tweetal scheepswrakken waren de laatste jaren de enige „inventaris” in de havenkom, die allengs tot een hoog peil is opgeslibd. De havenmeesterswoning is nog bewoond maar dan als zomerwoning onder de naam „Het Schorrehuis” (zie fig. 240, p. 413). Achteraf bekeken kan men zeggen dat, ofschoon de keuze van de haven met een haventoeegang aan de zuidoostzijde niet zo gelukkig is geweest, het niet valt te ontkennen dat met een anders gesitueerde haven, het einde (misschien enkele jaren later) door de natuurlijke aanslibbing, eveneens gekomen zou zijn.

Behalve genoemde Koningin Emmahaven liggen langs de tegenwoordige oostkust van Oost Zeeuwsch Vlaanderen de Kruispolderhaven en het haventje „De Paal”, die beide in de loop der jaren van belang voor deze landbouwstreek zijn geweest. Er waren zelfs een tweetal scheepswerven gevestigd, die op hun gebied meetelden.

Het haventje „De Paal” (zie fig. 71) is eigenlijk een voortzetting van de haven van Graauw (de Oude Kaai), die oorspronkelijk vlakbij het dorp Graauw lag op de grens van de Melopolder en de Willem Hendrikspolder. De bedijking van de Alsteinpolder had tot gevolg dat op de meest noordelijke punt van de Melopolder, het genoemde haventje De Paal werd aangelegd. In 1878 werd het haven- en kaaigeld verpacht voor f 1110.⁴⁸³) Maar ruim een halve eeuw later waren de havenactiviteiten drastisch verminderd uitgezonderd de scheepsbouw, die eerst enkele jaren geleden haar basis verplaatste.

De pleziervaart en sportvisserij vinden er momenteel nog een welkome basis. Dijkverzwaringen tot deltahoogte en recente plannen tot aanleg van een Baalhoekkanaal geven echter niet veel hoop om deze accommodatie in de huidige vorm te handhaven. Het is evenwel niet ondenkbaar dat er

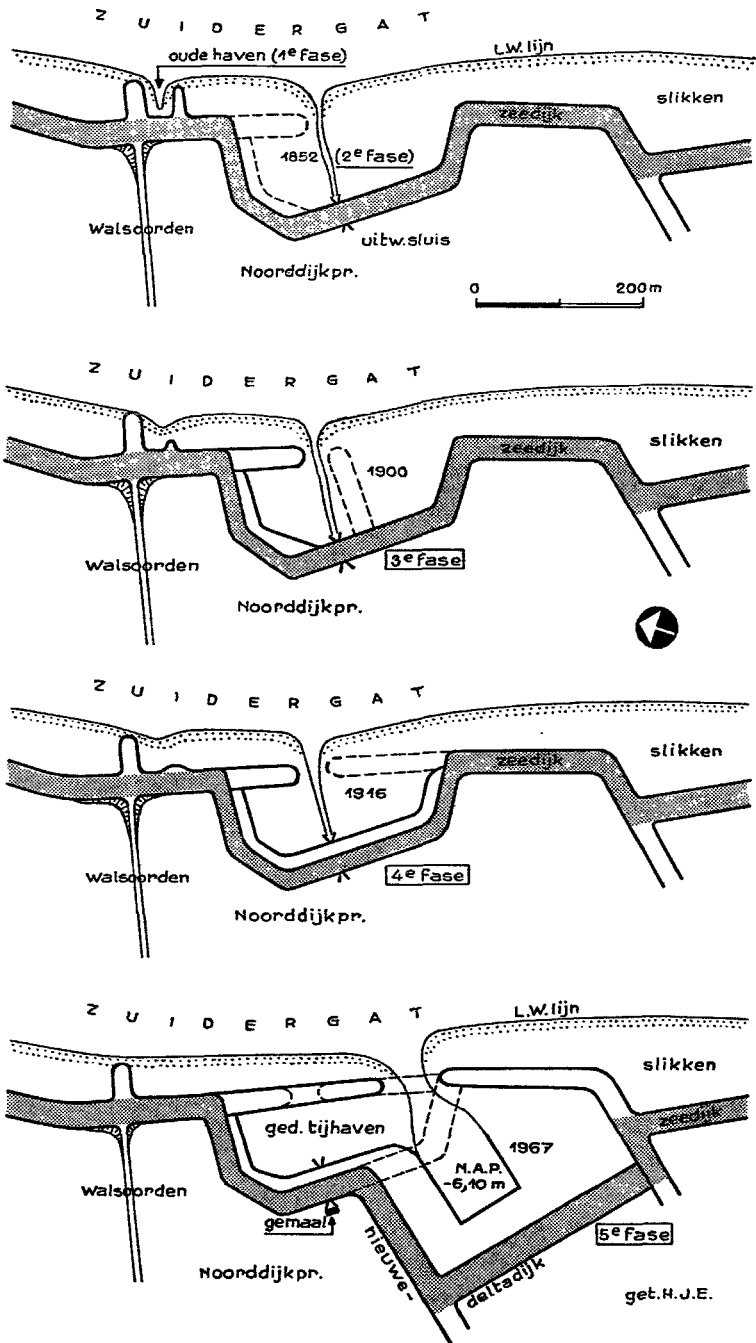

fig. 242. De havenontwikkeling van Walsoord.

na eventuele verwezenlijking van de Baalhoekwerken nieuwe mogelijkheden ontstaan.

Aan deze oostkust zijn verder een tweetal los- en laadplaatsen, gelegen aan de Nol van Baalhoek en aan de Hertogin Hedwigpolder, van beperkte betekenis gebleven; ze zijn sinds vele jaren buiten gebruik.

Toen de haven van Hulst op het eind van de 18e eeuw niet meer voor schepen bereikbaar was, werden de havenactiviteiten in Oost Zeeuwsch Vlaanderen verspreid over de langs de Schelde gelegen kleinere tijhavens. Kennelijk heeft Walsoorden van nature — gelegen aan diep vaarwater — daarbij de beste gelegenheid geboden en zijn haven is, in tegenstelling tot vele tijhavens die zijn verzand, blijven bestaan en tot een streekhaven van betekenis geworden.

**Wal-
soorden**

Begin vorige eeuw had men „in Welsoorde een haven en kade voor het gansche land van Hulst”.⁴⁸⁴) Overigens was dat een los- en laad-gelegenheid van bescheiden formaat, gelegen direct ten oosten van de nu nog deels aanwezige veerdam van de v.m. veerdiensten op Hansweert en Waarde, zie fig. 242. Die zgn. oude haven werd verlaten toen door de gemeente in 1857 in de oostelijk daarvan gelegen inham (waarschijnlijk een geïnundeerde inlaag) een havenkom werd aangelegd door aan de westzijde van die inham een havendam uit te bouwen. De nieuwe haven was wel sterk onderhevig aan verondieping door opslibbing zodat door jaarlijkse uitbaggering en „uitschuijering” de vereiste diepte in stand moest worden gehouden.⁴⁸⁵) Voorts ondervonden de schepen veel last van deining in de haven. Daarom werd in 1900 een tweede havendam aangelegd zoals in fig 242 is aangegeven. Alleen het westelijk deel van de inham deed van toenaf dienst als havenkom. Het was nog in een periode van toenemend binnenscheepvaartverkeer zodat in 1916 zelfs een belangrijke uitbreiding tot stand moest worden gebracht. Dat gebeurde door opruiming van de oude en aanleg van een nieuwe oosthavendam, zie fase 4 in fig. 242.

Ondanks de omstreeks 1920 begonnen ontwikkeling van het wegverkeer bleven de activiteiten in de haven van Walsoorden op peil en namen zij de daarop volgende decennia in omvang toe. In 1955 werden nog verbeteringen aangebracht maar het havenbassin van ong. 200 m × 80 m bleek spoedig te klein, vooral nadat in 1962 daarin ook nog een droogdok werd geplaatst, terwijl het gebruik van een tijhaven toch al beperkt is.

Toen na 1953 de verzwaring van de zeedijken tot deltahoogte langs de Westerschelde aan de orde kwam, werd het duidelijk dat bij uitvoering van die dijkwerken een aantal tijhavens, die toch al een kwijnend bestaan hadden, zouden verdwijnen. Voor Oost Zeeuwsch Vlaanderen verwachtte men alleen voor de haven van Walsoorden een rendabele exploitatie. Dat vereiste echter wel een drastische havenverbetering.

Het ontwerp daarvoor leidde tenslotte tot een plan voor een geheel nieuwe haven, zoals aangegeven in fase 5 van fig. 242. In september 1963 besloot de gemeenteraad van Hontenisse, die de haven van Walsoorden in beheer en onderhoud heeft, met 7 tegen 4 stemmen het plan te laten doorgaan. De havenuitbreiding werd uitgevoerd in combinatie met de aanleg van een gedeelte nieuwe zeedijk tot deltahoopte voor welk deel van het werk het calamiteuze waterschap Walsoorden de kosten droeg. Het werk werd op 7 oktober 1965 aanbesteed in het gemeentehuis te Hontenisse; als laagste inschrijver kwam uit de bus N.V. Aann. en Handelsbedrijf Van Oord te Werkendam. Na enige besnoeiingen werd het werk voor ruim 2 miljoen gulden gegund.

Op donderdag 23 februari 1967 kon het Scheldewater voor het eerst het nieuwe havenbassin binnenstromen terwijl op 4 september 1967 de Commissaris der Koningin in Zeeland, mr J. van Aartsen, in aanwezigheid van vele autoriteiten, de haven in gebruik kon stellen. Hij deed dit aan het stuurwiel van de voor dit doel gecharterde rondvaartboot Schouwen-Duiveland van de R.T.M. door een voor de haveningang gespannen lint door midden te varen. De gemeentehaven van Hontenisse was streekhaven voor Oost Zeeuwsch Vlaanderen geworden zoals in het begin van de vorige eeuw toen „in Welsoorde een haven en kade voor het gansche land van Hulst” was. Er zit wel verschil in de afmetingen: destijds een bescheiden los- en laadplaats, thans een havenbassin met een kadelengte van ong. 250 m, een breedte van 80 m en een bodemdiepte van N.A.P. — 6,10 m. Bovendien werd de oude haventoeegang afgesloten en bleef de oude haven als tijhaven bestaan, maar dan verbonden met de nieuwe haven.

Terneuzen

Als laatste maar belangrijkste havens van Zeeuwsch Vlaanderen noemen we die van Terneuzen, na de Rotterdamse en Amsterdamse havens, met die van Vlissingen de drukste van Nederland. In Terneuzen heeft men de eeuwen door havenactiviteiten gekend; waar nu het marktplein is was rond 1600 de Terneuzense haven, die via de huidige Burg. Geillstraat in verbinding stond met de Westerschelde. Het zgn. vissershaventje werd eerst in 1833/39 gegraven; het hield verband met de destijds in aanbouw zijnde vestingwerken in Terneuzen. In 1870 is die oude haven gedeeltelijk en in 1912 verder gedempt;⁴⁸⁶) het laatste restant werd enkele jaren geleden vol met zand gespoten tijdens de uitvoering der kanaalwerken in 1961/68.

Toen in 1827 het kanaal Terneuzen-Gent was gegraven werden de bedrijvigheden, die met de scheepvaart in verband stonden van lieverlede verplaatst naar de kanaalzône. Het gevolg was dat Terneuzen zich in de 19e eeuw ontwikkelde tot een belangrijk knooppunt in het internationale scheepvaartverkeer. Dat ging gepaard met industriële bedrijvigheid, waarvoor havenuitbreiding noodzakelijk werd.

In 1916/22 werden een tweetal insteekhavens — de noordelijke kanaalhaven (60 m × 200 m) en de zuidelijke kanaalhaven (75 m × 260 m) — en in 1938 de Zevenaarhaven (125 m × 375 m) gegraven, alle drie gelegen aan de oostzijde van het kanaal. Met deze havens kon men tientallen jaren in de behoefte voorzien.

Na de jongste wereldoorlog nam echter de ontwikkeling van handel, scheepvaart en industrie ongekende vormen aan. Ook Terneuzen moest in deze maalstroom mee. Dat vereiste een andere aanpak ten aanzien van de haveninrichting en havenexploitatie dan vóór 1940. In de oorlog 1940/45 waren de havenkranen ontredderd en door de bezetter weggevoerd. Mede door activiteiten van de N.V. Havenbelangen kon na de bevrijding spoedig een redelijke outillage worden verkregen; een deel van het kranenpark kon worden teruggebracht, maar vernieuwing was noodzakelijk.

In 1956 werd aan de Amsterdamse havenskundige ir N. Snijders verzocht advies uit te brengen over de haven- en industriemogelijkheden voor Terneuzen in de nabije toekomst. Het „ontwikkelingsplan Snijders” hield o.a. in verlenging van de bestaande kanaalhavens en aanleg van een nieuwe insteekhaven. In 1962 verklaarde de gemeenteraad zich akkoord met de plannen van ir Snijders en konden de werken besteksklaar worden gemaakt.

Ondertussen was in 1960 tussen Nederland en België overeenstemming bereikt over de verbetering van het kanaal Terneuzen-Gent; aan de uitvoering van de daarvoor benodigde werken werd in 1961 begonnen. Dat opende voor Terneuzen goede perspectieven omdat de kanaalhavens in nauw verband stonden met de kanaalwerken. Zo werd de spoorlijn Terneuzen-Sluiskil verder omgelegd dan voor de kanaalverbreding nodig was, dit om t.z.t. de kanaalhavens te kunnen verlengen. De meerdere kosten voor deze eerste fase van het plan Snijders werden door de gemeente en het Rijk (Economische Zaken) betaald.

Nadat eind 1968 het verbeterde kanaal in gebruik was genomen werd de Zevenaarhaven in 1969 door het Rijk aangepast en verdiept tot 10 m waterdiepte. In juni 1971 werd de inrichting van een roll-on-roll-off haven nabij de Zevenaarhaven, geschikt voor schepen met 6 m diepgang, aanbesteed. In mei 1972 volgde onder grote belangstelling van aannemerszijde in hotel „Rotterdam” eindelijk aanbesteding van twee belangrijke havenuitbreidingswerken — het verlengen van de zuidelijke kanaalhaven en van de Zevenaarhaven —. Voor bijna 5 miljoen gulden werden die werken gegund aan de N.V. Baggermij Bos en Kalis te Papendrecht en N.V. Aann.bedrijf Oosterwijk te Rotterdam. Het departement van Economische zaken verleende subsidie in de uitvoeringskosten. Voorts was er nog het plan om tussen de Zuiderkanaalhaven en de Zevenaarhaven een zwaaiom

aan te leggen en deze uit te breiden tot haven voor schepen van 50.000 ton in hoofdzaak voor massagoederen. In fig. 243 is de situatie van de kanaalhavens van Terneuzen aangegeven. Op woensdag 4 april 1973 werd door het (hiernagenoemde) Havenschap Terneuzen de aanleg van de massagoedhaven aanbesteed, die voorlopig het sluitstuk zal vormen van de havenaccommodatie van Terneuzen. De haven krijgt een diepte van N.A.P. - 13,50 m, gelijk aan de kanaaldiepte en wordt voorzien van 500 m kadellengte. De aannemer werd de Hollandse Betonmaatschappij te Rijswijk voor een aannemingssom van f 9.420.000 (subsidie van het Rijk ca 5 miljoen gulden). Men hoopt in 1975 de haven in gebruik te kunnen nemen zodat dan het industrieterrein van het mislukte staalbedrijf uit 1900 daarmee een volwaardige bestemming zal hebben gekregen.

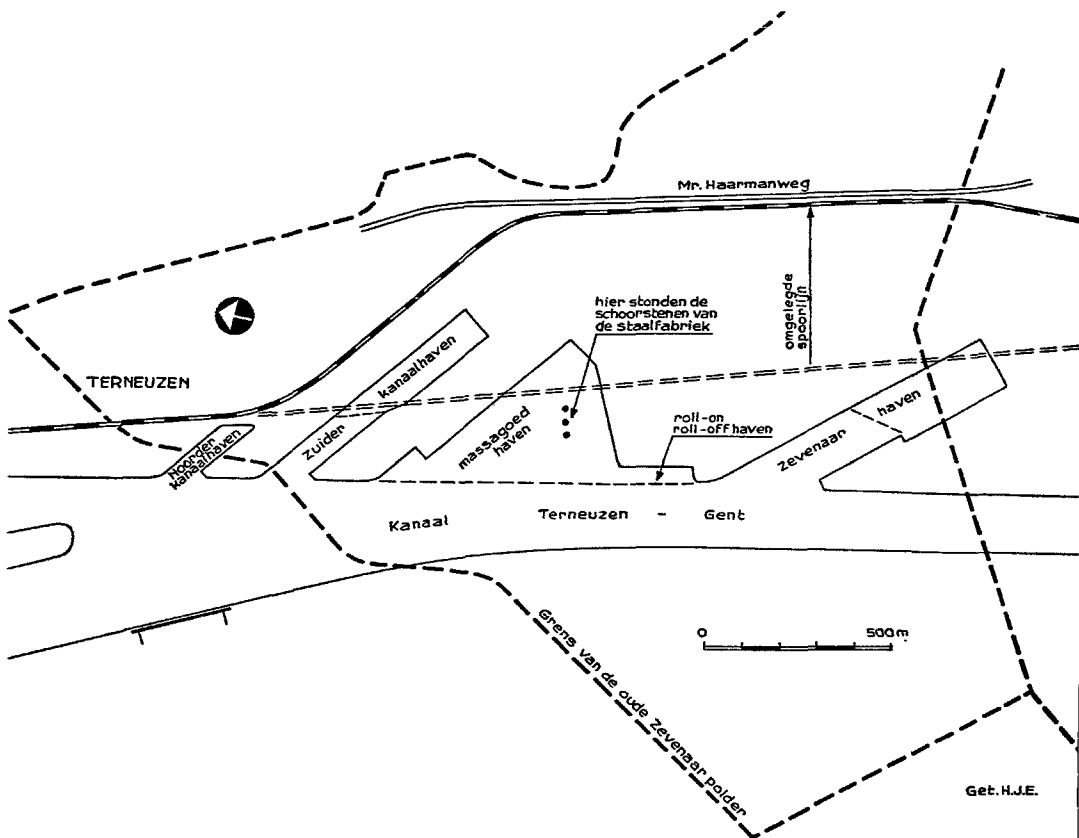

fig. 243. Situatie van de kanaalhavens bij Terneuzen. In de loop der jaren werd vrijwel de gehele Oude Zevenaarpolder door kanaal- en havenwerken inbeslaggenomen. (Voor Sluizen en buitenhavens zie fig. 259).

Uit bovenstaande blijkt dat de havens van Terneuzen inderdaad volop in ontwikkeling zijn; de nieuwe voorhavens in de kanaalmond vormen

daarbij tevens een faktor van betekenis. In ruimer verband gezien kunnen daar ook de havenaccommodaties van Dow Chemical (Nederland) B.V. in de Braakmangeul en de los- en laadsteiger langs de Westerschelde aan de Nieuw Neuzenpolder bij worden betrokken.

Van de grote zeeschepen, die teveel diepgang bezitten om de havens van Terneuzen of Gent te bereiken, wordt een deel van de lading overgeslagen in kleinere schepen. Dat gebeurt op de reede, 1 à 2 km ten oosten van Terneuzen; men noemt die plaats de zgn. „Put van Terneuzen”, ofschoon de eigenlijke put (een ong. 60 m diepe trog) voor de buitenhavens van Terneuzen is gelegen.

Met dat zogenaamde „lichten” der schepen is men in 1967 begonnen, eerst bij de schepen bestemd voor Antwerpen omdat steeds meer schepen met grote diepgang de Westerschelde opvoeren en niet zonder meer de plaats van bestemming konden bereiken. Toen eind 1968 de kanaalverbetering Terneuzen-Gent gereed was en in plaats van schepen van 10.000 ton nu schepen van ong. 50.000 ton naar Gent kunnen varen, kreeg men dezelfde problemen. In 1970 was dat o.a. het geval met een tiental schepen bestemd voor Terneuzen en met een 30 schepen bestemd voor Gent.

De overige havenaccommodaties bij Sluiskil, Westdorpe en Sas van Gent zijn niet apart behandeld; ze kunnen worden gezien als een verlengstuk van de kanaalhavens van Terneuzen en zijn voornamelijk afgestemd op de in die plaatsen gevestigde industrieën.

Voor een krachtige aanpak van de uitvoering der havenplannen en van **Havenschap** de havenexploitatie dacht men aanvankelijk aan de oprichting van een N.V. Haven van Terneuzen. Eind 1958 keurde de gemeenteraad de concept-statuten goed voor een dergelijke N.V. waarbij Terneuzen er vanuit ging dat het Rijk de Terneuzense havens zou overdragen aan de gemeente, die ze bij de N.V. in beheer zou onderbrengen. Deze opzet kon echter niet de goedkeuring van het Rijk verkrijgen. Het Rijk voelde meer voor een publiekrechtelijk lichaam zoals een havenschap, dat bestuurd zou worden door Rijk, Provincie en Gemeente. In 1961 werd een studiecommissie ingesteld waarin bovengenoemde instanties vertegenwoordigd waren. De commissie had tot taak om de havens en haventerreinen in de gehele kanaalzône in hun advies over een betere beheersvorm te betrekken. Met een in 1963 aangegane gemeenschappelijke regeling voor de haven- en industriebelangen tussen de kanaalgemeenten Axel, Sas van Gent en Westdorpe konden Rijk en Provincie zich niet verenigen, mede gelet op het te verwachten advies van de studiecommissie. Die commissie adviseerde tot oprichting van een Havenschap Terneuzen. Nadat in april 1971 de wet op het Havenschap Terneuzen door de Eerste Kamer was aanvaard, werd dat Havenschap bij die wet ingesteld op 8 april 1971; de inwerkingtreding werd gesteld op 1 september 1971; de eerste directeur werd W. H. Blok.

§ 2. WEGEN, TOLLEN, SPOOR- EN TRAMWEGVERKEER.

Algemeen
en
overzicht

Het wegenpatroon in Zeeuwsch Vlaanderen, evenals in Zeeland ten noorden van de Westerschelde ontstaan uit een labyrint van aarden weggetjes, dreven, voetpaden en karresporen, kreeg na de vrede van Munster in 1648 al spoedig een internationaal karakter. Door de verwickelingen met Frankrijk in de 17e eeuw en rond 1800 werd de invloed daartoe nog vergroot, om met de afscheiding van Nederland en België in 1839 een definitief karakter te krijgen.

De verwantschap met onze zuiderburen bleef trouwens wel kenbaar aan de vele wegverhardingen met keien, in Vlaanderen genoemd „kassen”, ook betiteld als „kinderkopjes” vanwege het veelal rond afgesleten bovenvlak. In 1922 b.v. vormde de Rijksweg van Breskens naar de Belgische grens nog een staalkaart van verschillende keisoorten en werden zelfs op verschillende wegvakken nog de zogenaamde „Napoleonskeien” (keien van zeer groot formaat) aangetroffen.⁴⁸⁷) Het keimateriaal was afkomstig van de naburige Belgische steengroeven; het gebruik in Vlaanderen lag dus voor de hand. Het is altijd opgevallen dat hoe noordelijker men in de provincie Zeeland kwam, hoe minder keimateriaal voor wegverharding was toegepast. Maar de laatste decennia zijn vele keiverhardingen, ook in Zeeuwsch Vlaanderen vervangen door ander verhardingsmateriaal of de keien zijn benut als onderlaag voor een deklaag van asfalt, klinkers of beton.

Om overigens de aanhef van deze paragraaf te staven zij vermeld dat men eertijds wel gebruik maakte van zgn. „stapsteen”,⁴⁸⁸) die op de voetpaden in de polders nodig waren om, vooral in natte jaargetijden, zich van het ene oord naar het andere te begeven en daarbij niet in de modder weg te zakken.

Een eerste verbetering van de onderlinge verbindingen tussen de wooncentra bestond in vele gevallen uit het bezanden van aarden wegen; het onderhoud bestond dan in hoofdzaak uit het uitvlakken en opvullen der karresporen. Zo bestond de „grote weg der 2e klasse nr 3”, van Terneuzen tot de provinciale grens in 1818/23 uit ruim 13 km (zware) „kleiweg” en 8 km weg van zand en aarde gemengd, voorts uit 1,2 km gemene keiweg door Axel en 2,7 km keistenen van Hulst tot Kapellebrug.⁴⁸⁹) Men onderscheidde allengs gemeentewegen, polder- of buurtwegen en voetpaden, terwijl de voornaamste verbindingen tot Rijks- en Provinciale wegen werden verklaard.

Voor de polder- en buurtwegen werden commissies ingesteld, die al naar gelang het grind als wegverharding werd gebruikt in vele gevallen werden betiteld als „grindwegcommissies” en voor het wegonderhoud en de wegverbetering zorgdroegen. De nodige middelen daartoe verkreeg

men aanvankelijk door tolheffing en toelagen van Rijk of Provincie. Zo werd o.a. in 1859 door de Provincie Zeeland aan de commissie voor de verbetering der wegen in het vijfde district voor onderhoud van de weg Sas van Gent over Westdorpe naar Axel een toelage van f 250 verstrekt.⁴⁹⁰⁾ Deze bescheiden toelage is overigens geen maatstaf voor de vele en meer omvangrijke bijdragen, die in de loop der jaren door Rijk en Provincie zijn verstrekt. Enkele eertijds door het Rijk gesubsidieerde wegen zijn: Philippine-Driekwart, aangelegd in 1889, Nieuw Namen-Hulst, aangelegd in 1890 en Koewacht-St Jansteen, aangelegd in 1893. In de daarop volgende decennia werden vele polder- en buurtwegen met Provinciale en Rijkssubsidie verbeterd.

Na het bezanden der „kleiwegen” is men al spoedig overgegaan tot het aanbrengen van verharde materialen in de vorm van keien en klinkers. In de tweede helft van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw zijn verder vele nog onverharde wegen van een grindverharding, soms van een steenslagverharding (Macadam) voorzien. Al naar gelang de behoefte zich uitbreidde werden de wegen aangepast aan het verkeer, dat vooral na de motorisering een grote vlucht genomen heeft. Zoals reeds gezegd werden de belangrijkste wegen bestemd tot Provinciale en tot Rijkswegen. De overige bleven in beheer en onderhoud bij waterschappen, polders en gemeenten; grindwegcommissies en steenwegcommissies werden van lieverlede opgeheven. Sinds de samenvoeging van de polders en waterschappen in Zeeuwsch Vlaanderen is het beheer en onderhoud van al die wegen (uitgezonderd gemeentewegen) ondergebracht bij de vier Zeeuws-vlaamse waterschappen. Hieronder volgt daarvan een overzicht.

Waterschap:	lengte wegen in km (in 1970)
Het Vrije van Sluis	600
De Verenigde Braakmanpolders	150
Axeler Ambacht	251
Hulster Ambacht	335
	1336
Provinciale wegen	123
Rijkswegen	81
Totaal	1540 km

In fig. 244 zijn de voornaamste wegen van Zeeuwsch Vlaanderen aangegeven. De enigste overgebleven commissie voor beheer en onderhoud van wegen in Zeeuwsch Vlaanderen werd bij K.B. d.d. 1 oktober 1952, nr 11 vervangen door een daartoe opgericht wegschap, het waterschap genaamd „Weg Hulst-De Paal” (zie fig. 244). Het doel was de ver-

**Wegschap
Hulst-
De Paal**

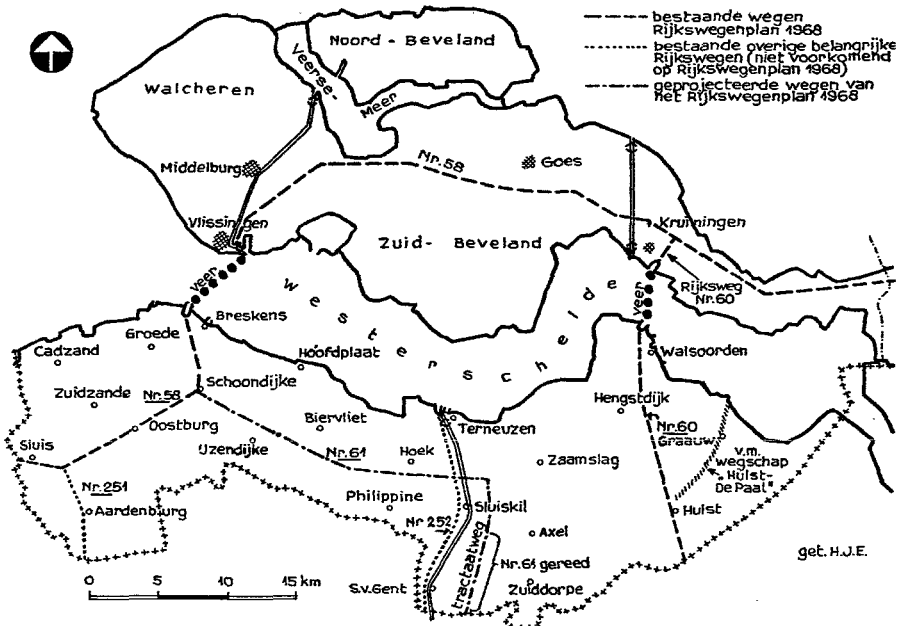

fig. 244. Overzicht Rijkswegen (volgens Rijkswegenplan 1968) in Zeeuwsch Vlaanderen.

zorging van de wegen nr 9 van Hulst, nr 1 van Graauw en Langendam en de weg door de Melopolder naar Duivenhoek, gelegen bij de buurtschap „De Paal”, met de daarbij behorende werken, tezamen vormende de 9,3 km lange weg van Hulst naar Duivenhoek.

In 1965 toen de samenvoeging van polders en waterschappen in Oost Zeeuwsch Vlaanderen plaatsvond bleef het waterschap „Weg Hulst-De Paal” als enige daarbuiten. Op 1 januari 1972 werd het wegschap opgeheven en werden de bovengenoemde weggedeelten in beheer overgedragen resp. aan de gemeente Hulst en aan het waterschap Hulster Ambacht.

**Rijkswegen
en
Provinciale
wegen**

De eerste hoofdweg in het voormalige Staats Vlaanderen was de weg Breskens-Schoondijkje-Oostburg-Draaibrug-Sluis, een traject van ca 18,6 km, dat volgens het Keizerlijk Decreet van 21 oktober 1811 in de jaren 1811-1813 is aangelegd. De weg werd ingedeeld bij de Keizerlijke wegen en werd onderhouden door de Staat. Het verwerken der wegmateriale en het zorgen voor de goede toestand der Rijkswegen werd destijds verpacht aan kantonniers, waarvoor de wegen in kantons waren verdeeld. In tegenstelling met tegenwoordig, nu de kantonniers een integrerend deel van het ambtenarenkorps uitmaken, waren ze destijds half-aannemer en half-ambtenaar in dienst der wegadministratie.⁴⁹¹⁾

Toen onze onafhankelijkheid in 1813 hersteld was werden de wegen onderscheiden in „grote” en in „departementale” wegen. De „grote”

wegen zouden van Staatswege onderhouden worden en kwamen onder beheer van de Generale Directie van de Waterstaat. Daartoe behoorde als enigste weg in Staats Vlaanderen de weg Breskens-Sluis. De departementale wegen kwamen onder beheer van de provincies. Bij K.B. d.d. 9 april 1820 werd ook het dagelijks beheer over al de „grooten” wegen opgedragen aan de Provinciale Staten in elke provincie. Zo was de situatie ruim anderhalve eeuw geleden: geen bemoeiingen van Rijkswegen met de verkeerswegen, alles overgedragen aan de provincies, die van het Rijk vaste bijdragen ontvingen voor wegonderhoud. Maar wat vóór de overdracht niet lukte, lukte ook na de overdracht niet; men kwam niet tot een doelmatig onderhoud. Bij K.B. d.d. 13 maart 1821 kwam er al verandering; de wegen werden in twee klassen ingedeeld. De wegen der eerste klasse kwamen onder beheer bij het Rijk, die der tweede klasse bij de Staten der provincies. De „Weg van Middelburg over Vlissingen, Breskens en Aardenburg naar Maldeghem (B.), uitmakende een zijtak van den „grooten weg der 1e klasse nr 10 van Brussel naar Oostende”, werd bij K.B. d.d. 5 november 1822, nr 77 onder beheer van het Rijk gebracht. De zijtak van Draaibrug naar Sluis kwam toen in beheer bij de Provincie, maar is in 1927 op het Rijkswegenplan geplaatst en in 1941 aan het Rijk overgedragen.

Alle „grooten” wegen der 1e en 2e klasse werden bij K.B. d.d. 12 augustus 1828 gesteld onder het beheer van het Amortisatiesyndicaat, dat bij de wet van 27 december 1822 was opgericht ter vervanging van de Generale Directie van 's Lands amortisatiekas en het Syndicaat der Nederlanden. Het beheer en toezicht werd uitgeoefend door ambtenaren der domeinen. Dat duurde tot eind 1840 toen bij de wet van 27 december 1840, het amortisatiesyndicaat werd opgeheven. Bij K.B. d.d. 22 en 27 maart 1841 ging het materieel beheer der „grooten” wegen naar het departement van Binnenlandse Zaken, het financieel beheer naar dat van Financiën.⁴⁹²) Hoewel bij de opkomst der spoorwegen in de tweede helft van de vorige eeuw meermalen stemmen opgingen om de „grooten” wegen opnieuw aan de provincies en gemeenten over te dragen is dat er nooit meer van gekomen. Sommigen dachten nl. dat door de aanleg van spoorwegen, de gewone wegen in belangrijkheid zouden afnemen. De afgelopen honderd jaar hebben ons wel anders geleerd.

Tenslotte werd in 1927, bij de vaststelling van het eerste Rijkswegenplan, de weg Breskens-Aardenburg-Belgische grens als Rijksweg opgenomen. Deze weg staat thans (tot Sluis) te boek als Rijksweg nr 58, lengte totaal 23,9 km. Het gedeelte Draaibrug-Sluis, sinds 1822 provinciale weg, werd in 1941 als Rijksweg (nr 58a) overgenomen, lengte ca 4 km. Het gedeelte Draaibrug-Aardenburg-Belgische grens is thans nr 251.

De tweede Rijksweg in Zeeuwsch Vlaanderen is ontstaan uit het jaagpad (of jaagweg), dat in 1827 door het Rijk langs de toen gereed-gekomen kanaalverbinding Terneuzen-Sas van Gent en langs het zijkanaal van Sluiskil naar Axel was aangelegd. In 1875 stonden die wegen reeds te boek als grindwegen en waren ze ingedeeld bij de „Groote Rijkswegen”. Honderd jaar na aanleg waren die jaagpaden van lieverlede uitgebouwd tot grotendeels met steenslag en keien verharde wegen met een breedte van 3 à 4 m; zeilschepen verdwenen, dus jaagpaden waren overbodig, auto's kwamen en dat vereiste een bruikbaar wegennet. Van internationaal jaagpad werd de weg uiteindelijk een deel van de internationale wegverbinding tussen Terneuzen en Gent. Het Nederlandse gedeelte werd opgenomen in het Rijkswegennet, in 1928/31 verbeterd, bij de jongste kanaalverruiming tussen Terneuzen en Sluiskil verlegd en staat thans te boek als Rijksweg nr 252 (v/h nr 61), (lengte bijna 16 km).

**Tractaat-
weg**

Tijdens de onderhandelingen over de verruiming van het kanaal Terneuzen-Gent ontstond de behoefte aan een nieuwe wegverbinding ten oosten van het kanaal. Daarmee werd beoogd ontsluiting van het zuidelijk deel van de Zeeuwsvlaamse kanaalzône. Bovendien kon daarmee een betere verbinding ontstaan voor het verkeer vanuit Gent en de Belgische kanaalzône naar Oost Zeeuwsch Vlaanderen. In het tractaat van 20 juni 1960 (voor de kanaalverruiming) werd een artikel opgenomen waarin in een dergelijke verbinding werd voorzien. De naam Tractaatweg raakte toen al gauw ingeburgerd. Hoewel aanvankelijk geen sprake was van een verbinding voor doorgaand verkeer naar het veer Perkpolder-Kruiningen of naar een eventuele vaste oeververbinding over de Westerschelde, blijft die mogelijkheid aanwezig.

Het eerste gedeelte vanaf de Belgische grens tot de Axelse Sassing kwam eind 1971 gereed. Het noordelijke gedeelte tot aan de invalsweg bij Terneuzen wacht nog op uitvoering. In het Rijkswegenplan 1968 staat de Tractaatweg te boek als een deel van de nieuwe Rijksweg nr 61, die loopt van Breskens-Sas van Gent-Belgische grens, zie fig. 244.

De derde Rijksweg in Zeeuwsch Vlaanderen is de weg van het veer Perkpolder naar Hulst en de Belgische grens.

Het gedeelte Hulst-Belgische grens (richting St Niklaas) behoorde tot de Groote wegen der 2e klasse volgens het K.B. van 13 maart 1821. Krachtens een in 1807 gesloten overeenkomst berustte het onderhoud van die weg tot 1823 bij de verschillende gemeenten. Volgens K.B. van 12 augustus 1823 werd die weg tot Provinciale weg verklaard. Op verzoek van Burgemeester en Raden van Hulst werd de weg in 1825 in beheer en onderhoud aan de gemeente Hulst gegeven, waarbij die gemeente concessie tot tolheffing verkreeg. Ongeveer een eeuw lang kon uit de opbrengst van de tol, die verpacht werd, het onderhoud van de weg worden

bekostigd. Omstreeks 1920 was dat niet meer mogelijk en nam de gemeente Hulst het besluit geen verlenging van de concessie tot tolheffing aan te vragen en zich aan het onderhoud van de weg te onttrekken.⁴⁹³) Die beslissing leidde — overigens eerst 11 jaar later — tot het besluit, waarbij dat weggedeelte door het Rijk werd overgenomen. Het maakt thans deel uit van Rijksweg nr 60 Perkpolder-Hulst-Belgische grens.

Het gedeelte Walsoorden-Hulst (de aanlegplaats van het veer was tot 1940 te Walsoorden) was in de vorige eeuw tot Provinciale weg bestemd. Nadat het Rijkswegenplan 1927 werd vastgesteld werd deze weg in 1939 door het Rijk overgenomen.

Ruim 100 jaar geleden waren in Zeeuwsch Vlaanderen de volgende wegen bij de Provincie in beheer en onderhoud:

weg wederzijds Sluis	3800 m
weg van Breskens naar Groede	2950 m (aftakking van Rijksweg)
weg van Groede naar Nieuwvliet	2280 m
weg van Schoondijke naar IJzendijke	6130 m
weg van Oostburg naar Zuidzande	3100 m
weg van Terneuzen naar Axel	9395 m
weg van Hulst naar Walsoorden	11948 m

Totaal 39603 m⁴⁹⁴)

De verharding bestond uit keien en klinkers. Dit provinciale wegennet bleef gehandhaafd tot in de twintiger jaren en was al die tijd slechts met enkele km uitgebreid (o.a. IJzendijke- Belgische grens in 1913 en de weg tussen West- en Oost Zeeuwsch Vlaanderen in 1920) tot een totale lengte van ruim 46 km in 1927. Maar de motorisering was begonnen en ontwikkelde zich snel. In 1919 werd door de Provinciale Staten een verkeerscommissie ingesteld met de opdracht een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid van een reorganisatie der Provinciale verkeersmiddelen.

De inwerkingtreding van de Wegenbelastingwet van 30 december 1926 leidde tenslotte tot het in het leven roepen van het Provinciaal Wegenplan en van de Wegenbelastingverordening „Zeeland”. Instelling van een Provinciaal Wegenfonds werd goedgekeurd bij K.B. d.d. 18 oktober 1929. Volgens de Rijkswetgever moest het Provinciaal Wegenplan in 1927 worden vastgesteld. Dat gebeurde ook; goedkeuring volgde bij K.B. d.d. 15 december 1927; het plan werd in 1931 vervangen en goedgekeurd bij K.B. d.d. 6 februari 1932. Bij K.B. d.d. 18 november 1938 werd de Tertiaire Wegenverordening Zeeland goedgekeurd en kwam het Tertiaire wegenplan voor Zeeland 1938 tot stand, dat sindsdien meermalen is gewijzigd. Inmiddels hebben op grond van de Wet Uitkeringen Wegen van 21 juli 1966⁴⁹⁵) ook de Quartaire wegen hun intrede gedaan.

Ook het Provinciaal Wegenplan is meermalen aangepast aan de zich voortdurend wijzigende omstandigheden. Een en ander hield in dat vele

particuliere polderwegen door de Provincie in beheer en onderhoud werden overgenomen.

Van de nu ongeveer 345 km bij de Provincie Zeeland in beheer en onderhoud zijnde wegen liggen bijna 123 km in Zeeuwsch Vlaanderen, verdeeld over de volgende 16 wegvakken:

1. Schoondijkje-IJzendijkje-Biervliet-Braakman	13733 m
2. IJzendijkje-Belgische grens	2844 m
3. Breskens (vanaf Rijksweg)-Groede-Sluis	14768 m
4. IJzendijkje-Oostburg-Zuidzande-Cadzand	14041 m
5. Biervliet-Ibasellasluis	2728 m
6. IJzendijkje-Isabellasluis	8375 m
7. Sluis-Belgische grens	1370 m
8. Isabellasluis-Philippine-Sluiskil	8349 m
9. Terneuzen-Hoek	3086 m
10. Braakman-Hoek	4915 m
11. Sas van Gent tot Rijksweg	585 m
12. Mr Haarmanweg-Driewegen-Zaamslag-Terholle	13144 m
13. Van Rijksweg Terneuzen-Rijksweg nr 60	13425 m
14. Driewegen-Axel	5367 m
15. Drieschouwen-Belgische grens	4391 m
16. Zuiddorpe-Koewacht-St Jansteen	11519 m

122640 m⁴⁹⁶)

Bij het tot stand komen van deze interlokale verbindingen was de verbinding tussen West en Oost Zeeuwsch Vlaanderen van IJzendijkje naar Philippine (nrs 6 en 8), gereedgekomen in 1920 (met Rijkssubsidie), wel één van de belangrijkste. Overname en verbetering van beide wegvakken door de Provincie volgde resp. in 1927 en 1932.

Tollen Naarmate steeds meer behoefte ontstond aan verbindingen tussen de verschillende wooncentra werden de desbetreffende wegen van een verharding voorzien. Het gevolg was dat door het toenemend gebruik steeds meer wegonderhoud nodig was. Om de kosten daarvan te dekken ging men na daartoe verkregen goedkeuring van hogerhand over tot tolheffing. Sinds 1829 bestond in Nederland het recht van tolheffing op land- en waterwegen.

De tollen werden meestal door de wegeigenaars verpacht aan een tolpachter, die ter plaatse van de tolheffing het tolhuis bewoonde, de tolbomen bediende en van de passerende voertuigen de tol inde. De verpachter-wegeigenaar had de plicht de weg te onderhouden uit de middelen verkregen door de verpachting van de tol. In Zeeuwsch Vlaanderen waren verscheidene particuliere tollen, een 11-tal provinciale tollen en een 5-tal tollen op de Rijksweg Breskens-Aardenburg. Om een indruk te geven van de opbrengst der tollen geven we hieronder de pachtsommen waarvoor de Provinciale tollin in Zeeuwsch Vlaanderen ongeveer 100 jaar geleden (1870-1875) waren verpacht. De duur van de pacht was meestal drie jaar.

Opbrengst Provinciale tollen in Zeeuwsch Vlaanderen in de periode 1 mei 1870-1 mei 1873 (v.m. 4e district) en 1 mei 1872-1 mei 1875 (v.m. 5e district).

Tollen in het v.m. 4e district

van Breskens naar Groede	f 1060
van Groede naar Nieuwvliet	f 560
van Schoondijke naar IJzendijke (o. d. dijk)	f 460
van Schoondijke naar IJzendijke (Zevenhofstedenstraat)	f 350
van Oostburg naar Zuidzande	f 450

Tollen in het v.m. 5e district

van Terneuzen naar Axel (bij Terneuzen)	f 1640
van Terneuzen naar Axel (Spui)	f 460
van Terneuzen naar Axel (bij Axel)	f 710
van Hulst naar Walsoorden (o. d. dijk)	f 1020
van Hulst naar Walsoorden (bij Rust Wat)	f 1415
van Hulst naar Walsoorden (bij Kuitaart)	f 710

Totaal f 8835⁴⁹⁷)

Zolang er nog geen sprake was van gemotoriseerd verkeer kon men met de opbrengst der tollens al of niet met bijdragen van Rijk en Provincie de wegen in redelijke staat houden.

Het Rijk was de eerste overheidsinstantie, die de onder zijn beheer zijnde tollens afschafte en wel per 1 mei 1900, reeds voordat de motorisering haar intrede in Nederland had gedaan. De tolhuizen werden verkocht; zo werd o.a. tolhuis nr 2 (Veldzicht) te Schoondijke op 10 april 1903 in het openbaar verkocht door de ontvanger der Registratie en Domeinen te Oostburg voor ongeveer f 700. De opheffing van de Provinciale tollens volgde per 1 mei 1909.

De particuliere tollens bleven nog enkele tientallen jaren gehandhaafd, maar werden van lieverlede door de Provincie afgekocht, zoals de tol op de weg IJzendijke-Belgische grens, die werd opgeheven op 27 oktober 1913 toen dat weggedeelte door de Provincie werd overgenomen. De tolheffing op de wegen in onderhoud bij het toenmalige waterschap Cadzand werd met ingang van 1 mei 1912 afgeschaft. Toen in 1932 door de Provincie Zeeland besloten was een Provinciaal Wegenonderhoudsfonds in te stellen (goedgekeurd bij K.B. d.d. 26 november 1932) werden door de Provincie Zeeland de laatste tollens in Zeeuwsch Vlaanderen bij besluit van 19 juli 1932 afgekocht.

Het betrof de tollens op de wegen:

- Overslag-Zuiddorpe
- Oostburg-St Kruis (over Bakkersdam)
- St Kruis-Belgische grens
- Hoofdplaat-Biervliet
- Philippine-Driekwart.

Overigens werd het laatste tolhuis in Zeeuwsch Vlaanderen, thans nog bekend als „De Platluus” (ong. 3 km t.Z.v. Oostburg) eerst gesloten in 1934; de tol was in de streek bekend als de tol van Pier Flip.^{497a)}

Tot slot van dit Zeeuwsvlaamse wegenoverzicht noemen we nog het zgn. hoefijzerverkeer. Dat is geen paardentractie zoals men in eerste instantie zou kunnen denken, maar heeft betrekking op de hoefijzervormige omweg, die het verkeer van en naar Zeeuwsch Vlaanderen naar en van overig Nederland moet maken, als men de veren over de Westerschelde vermijdt en via de Scheldetunnel bij Antwerpen zijn weg kiest. (Ook bij het scheepvaartverkeer van een Duitse naar een andere Duitse haven via de Nederlandse vaarwegen spreekt men van hoefijzerverkeer.)

In het rampjaar 1953, toen het veer Perkpolder-Kruiningen tijdelijk was uitgevallen, werd er noodgedwongen veel gebruik van gemaakt. Enkele jaren geleden, toen verhoging van de veertarieven over de Westerschelde aan de orde was, werd vooral vanuit Zeeuwsch Vlaanderen actie tegen deze verhoging gevoerd. Vooral de daar gevestigde transportondernemers drongen aan om met het vrachtverkeer zoveel mogelijk van die „hoefijzerverbinding” gebruik te maken.

**Spoor-
wegen**

Na de aanleg van het kanaal Terneuzen-Gent dat in 1827 gereed was gekomen werd Terneuzen als haven steeds belangrijker. Behalve de scheepvaartverbinding met België ontstond kort na het midden van de vorige eeuw behoefte aan een railverbinding vanaf Terneuzen met het Belgische achterland; ook Breskens werd daarbij genoemd. Het waren Belgen, die de plannen opperden, blijkbaar gestimuleerd door de spoorwegplannen in Midden Zeeland waarvoor Dirk Dronkers midden vorige eeuw concessie had verkregen. Men zag wellicht een concurrerende verbinding vanuit Vlissingen naar Duitsland ontstaan. Mogelijk speelden de financiële moeilijkheden, die Dronkers met de Belgische aannemer Dubois-Nihoul ondervond een rol op de achtergrond.

De plannen rijpten zover dat op 10 april 1863 aan de advocaat Francois Lancelot te Brussel concessie werd verleend voor aanleg van een spoorweg vanaf Terneuzen langs Sluiskil, Axel en Hulst naar de Belgische grens in de richting St Niklaas en Mechelen. De concessie werd in 1868 ingetrokken maar op 10 juni 1868 opnieuw verleend aan een combinatie van personen, te weten de heren: Theodoor Janssens te St Niklaas, Auguste Wauters te Temsche, Henri van Berchem te Antwerpen en de advocaat Willem d'Hanens⁴⁹⁸) te St Niklaas.

Het gedeelte Terneuzen-Sluiskil werd toen spoedig aangelegd en kwam december 1868 gereed. Dat was vooral van belang voor een andere concessionaris. Op 19 april 1864 was nl. aan een zekere Isidore Deschamps te Gent concessie verleend voor aanleg van een spoorweg, aanvangende te Sluiskil en aldaar aansluitend op de eerstgenoemde lijn Terneuzen-Mechelen. Vervolgens was die tweede lijn geprojecteerd ten westen van het kanaal langs Sas van Gent richting Selzaete en Gent met een over-

brugging van het kanaal bij Sluiskil. Beide spoorlijnen zijn in fig. 245 aangegeven.

Ondanks de tijd, die nodig was voor de brugbouw (april 1866-november 1868), kon de spoorlijn Terneuzen-Gent op 1 april 1869 alvast voor het gedeelte Terneuzen-Selzaete worden geopend; de eerste Zeeuws-vlaamse spoorlijn was daarmee een feit. De lijn werd geëxploiteerd door de onderneming „La Société générale d'exploitation”.⁴⁹⁹) Bij wijziging d.d. 8 april 1931 is de concessie, toen toebehorende aan de Spoorwegmaatschappij Gent-Terneuzen, overgedragen aan de Spoorwegmaatschappij Mechelen-Terneuzen, hierna genoemd.

De lijn Terneuzen-Sluiskil-Axel-St Niklaas-Mechelen, waarvan het vak tot Sluiskil reeds in 1868 was gereedgekomen kwam in 1869/71 verder in uitvoering en kon op 27 augustus 1871 voor het spoorwegverkeer worden opengesteld.⁵⁰⁰) Een tweede belangrijke internationale verbinding in Zeeuwsch Vlaanderen was tot stand gebracht; vanuit Mechelen was nl. reeds railverkeer via Luxemburg met Zuid-Duitsland mogelijk. De exploitatie van deze lijn geschiedde door de „Société du chemin de fer de Malines à Terneuzen” (Spoorwegmaatschappij Mechelen-Terneuzen), opgericht 27 augustus 1868 met als hoofdzetel St Niklaas (goedgekeurd bij K.B. d.d. 7 januari 1869).

Beide Maatschappijen (in 1931 tot één Maatschappij verenigd) hadden grote verwachtingen, maar die werden slechts ten dele bewaarheid. Aanvankelijk was er een redelijk aanbod van personenvervoer, maar uiteindelijk bleek het goederenvervoer de spil waarom de exploitatie van beide spoorlijnen draaide, mede dank zij de zich in de kanaalzône gevestigde industrieën. Nadat twee wereldoorlogen waren voorbijgegaan kon geen sluitende exploitatie meer worden verkregen. Het personenvervoer werd gestaakt en in 1948 werd het Nederlandse deel van de spoorwegmaatschappij Mechelen-Terneuzen door de Nederlandse Spoorwegen overgenomen. Ook het Belgische gedeelte ging daar in staatshanden over.

Wat de Zeeuwsvlaamse lijnen betreft werden na de overname door de N.S. van lieverlede de onrendabele gedeelten opgeheven en kwamen een aantal stations waaronder Hulst en Axel te vervallen. De spoorrails liggen nog wel in het terrein. Uitbreiding en verbetering van een deel der lijnen vond plaats in 1968 toen een aftakking werd gemaakt vanaf Sluiskil naar Dow Chemical (Nederland) B.V. in de Nieuw Neuzenpolder. Tijdens de kanaalwerken in 1961/68 werd een gedeelte spoorweg tussen Sluiskil en Terneuzen omgelegd, terwijl de nieuwe verkeersbrug ten noorden van Sluiskil over het nieuwe kanaal tevens als spoorbrug werd gebouwd.

Behalve de twee spoorlijnen zijn in Zeeuwsch Vlaanderen verschillende **Tramwegen** tramlijnen aangelegd; ze zijn aangegeven in fig. 245. Die aanleg werd

gestimuleerd door de wet van 9 augustus 1878 waarbij het goedkoop aanleggen van spoorwegen (lokaalspoorwegen en tramwegen) werd mogelijk gemaakt door het verstrekken van subsidies.

In 1880 werd door de heren H. Boers en E. Lebaique aan Ged. Staten van Zeeland subsidie verzocht voor de aanleg van vier stoomtramwegen in Zeeland en werd concessie gevraagd „voor zoover de passage geschiedt over de provinciale wegen”. Het jaar daarop zagen zij af van de subsidie-aanvraag voor de lijnen Zierikzee-Brouwershaven en Middelburg-Domburg. Alleen de aanvraag voor de lijnen Breskens-Maldegheem en Hulst-Walsoorden werd gehandhaafd. Aan de door de Provincie gestelde voorwaarden werd echter niet voldaan zodat ook laatstgenoemde twee aanvragen in 1881 kwamen te vervallen.

In datzelfde jaar kwam nog een aanvraag binnen van H. M. Dibbetz uit 's-Gravenhage, aanvankelijk voor aanleg van een tramlijn Schoondijk-IJzendijke-Watervliet-Caprijcke (B.), maar later voor aanleg van een „Vlaamsche stoomtram in Zeeuwsch Vlaanderen” met als afvoerplaatsen Breskens, Hoofdplaat, Sluis en Caprijcke. Ook deze aanvraag kwam te vervallen.

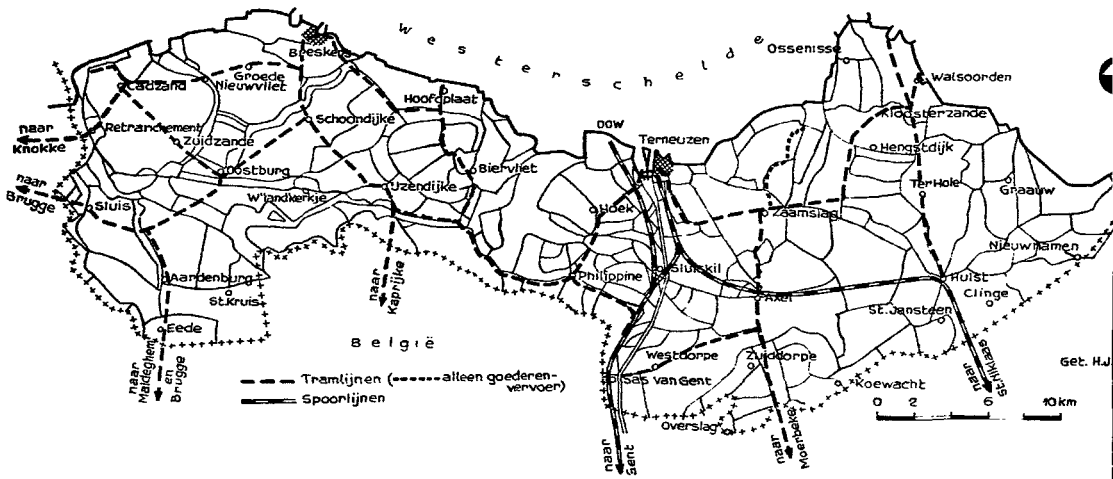

fig. 245. Overzicht tram- en spoorlijnen in Zeeuwsch Vlaanderen. Alleen de spoorlijn Terneuzen-Sluis-Gent is nog intact.

Een nieuwe poging werd aangewend door J. G. Gerritsen, destijds burgemeester van Groede. Hij verkreeg in 1882 vergunning voor aanleg van een tramlijn Breskens-Maldegheem met zijtak naar Sluis. Door de Belgische regering werd in 1884 concessie verleend voor het gedeelte der lijn van de Nederlands-Belgische grens tot Maldegheem. Het Rijk verleende bij de wet van 4 december 1885 een subsidie van de helft der aanlegkosten tot een bedrag van hoogstens f 200.000. De burgemeester

van Groede droeg de concessies van de inmiddels opgerichte Tramweg Mij Breskens-Maldegem (T.M.B.M.) belangeloos over aan de daarvoor opgerichte maatschappij Stoomtram Breskens-Maldegem (S.B.M.); die oprichting had plaats op 24 april 1886. In juli 1886 werd met de aanleg van de werken aangevangen, zodat de opening van de stoomtramlijn Breskens-Maldegem met zijtak naar Sluis op 7 mei 1887 kon plaatsvinden. De iniatiefnemer, burgemeester J. G. Gerritsen, werd de eerste commissaris van de S.B.M. Het materieel omvatte bij het begin 7 locomotieven, 9 rijtuigen, 4 bagagewagens, 14 goederenwagens en 1 waterwagen. De eerste Zeeuwsvlaamse tramlijn was een feit. De exploitatie geschiedde naar wens en was behalve voor het personenvervoer, van groot belang voor het goederenvervoer en in het najaar voor het vervoer van suikerbieten. Enkele jaren na de oprichting van de S.B.M. werd de lijn doortrokken van Sluis naar de Belgische grens; de exploitatie van die lijn werd op 1 mei 1890 aangevangen met rollend materieel van de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen te Brussel.

Op een aanvraag van de S.B.M. voor aanleg van een tramlijn van Oostburg naar Cadzand werd in 1909 door de Provincie voorschot verleend. Deze tramlijn werd aangelegd en op 23 september 1912 in exploitatie genomen. Eveneens werd in 1909 op een aanvraag van E. Huijghebaert te Assebrouck (België) besloten om voorschot te verstrekken aan een op te richten Nederlandse Maatschappij voor aanleg en exploitatie van een tramweg met elektrische beweegkracht vanaf de Nederlands-Belgische grens bij Retranchement naar Breskens met een zijlijn naar Cadzand. Daarbij zou op Belgisch gebied een aansluiting met Knocke-Heyst worden gerealiseerd. De daarvoor verleende vergunning werd in 1915 overgedragen aan de S.B.M., die de lijn Breskens-Nieuwvliet-Cadzand-Retranchement-Sluis pas in 1923/27, maar niet geëlektrificeerd, deed aanleggen. Het gedeelte Breskens-Nieuwvliet kon reeds in november 1923 in gebruik genomen worden voor goederenvervoer.⁵⁰¹) In 1929 volgde nog uitbreiding met de lijn van Retranchement naar de Belgische grens; de exploitatie van deze lijn, die geëlektrificeerd was, geschiedde door de Belgische Maatschappij N.M.V.B.

Voor aanleg van een stoomtramweg van Schoondijke-IJzendijke-Belgische grens (naar Caprijcke) werd andermaal een aanvraag ingediend, nu door C. de Vos te IJzendijke, voorzitter van het Comité ter bevordering van de aanleg van een stoomtramweg van Schoondijke naar Caprijcke. De concessie werd op 27 april 1888 verleend en het jaar daarop overgedragen aan de daartoe opgerichte IJzendijkse stoomtrammaatschappij te IJzendijke. De lijn, die enerzijds aansloot op de S.B.M. lijn in Schoondijke en anderzijds aansluiting gaf op de Belgische lijn naar Eeklo, kwam in 1891 gereed en werd op 1 juni van dat jaar in exploitatie gebracht, met

zitter werd Maurice Lippens, het secretariaat berustte bij mr P. Dieleman. De reeds toegezegde subsidies en/of voorschotten werden aan de nieuwe Maatschappij overgedragen, zodat de Z.V.T.M. tot aanleg van de aangevraagde lijnen kon overgaan. Daarna werden in vrij snel tempo een aantal tramlijnen (achtereenvolgens nrs 9 t/m 17 van de hierna volgende overzichtsstaat) tot stand gebracht. De aandelen van de S.H.W. werden in 1917 overgenomen, maar de exploitatie van de lijn Hulst-Walsoorden bleef nog zelfstandig tot 1 januari 1945. Hierachter volgt een overzicht van de tramlijnen in Zeeuwsch Vlaanderen.

Uit bovenstaand overzicht blijkt dat men in de periode 1886-1940 in Zeeuwsch Vlaanderen een uitgebreid tramlijnnet (ong. 182 km lengte) tot stand had gebracht, dat naar verhouding, veel omvangrijker was dan in overig Zeeland. In bijna driekwart eeuw heeft de geschiedenis van het tramverkeer zich in Zeeuwsch Vlaanderen afgespeeld. Het is daarbij van internationale betekenis geweest omdat verschillende aansluitingen met de Belgische buurtspoorwegen, vooral in de kuststreek, tot stand waren gebracht. Zelfs heeft de S.B.M. een koninklijk salonrijtuig ter beschikking gehad, waarschijnlijk de enigste vervoersmaatschappij, die dat naast de Nederlandse Spoorwegen in Nederland heeft gepresteerd. In 1904 gebouwd op de Koninklijke Fabrieken van J. J. Beynes te Haarlem is het rijtuig in 1905 gebruikt toen Koningin Wilhelmina een bezoek aan Zeeuwsch Vlaanderen bracht.

Ondanks overschakeling van stoomtractie tot motortractie op de lijnen bleek de exploitatie op den duur niet meer rendabel. De oorlogsjaren 1940/45 en kort daarna gaven nog een tijdelijke opleving te zien. In 1940 was zelfs nog een kleine uitbreiding tot stand gebracht toen bij aanleg van de nieuwe veerhaven te Perkpolder de tramlijn van Kloosterzande naar Perkpolder door het Rijk werd doorgetrokken. Maar na 1946 verdween het railverkeer per tram uit het Zeeuwsvlaamse land.

Nadat op 10 mei 1940 reeds de internationale aansluitingen via Retranchement en via Aardenburg door oorlogshandelingen waren vervallen, werd op 1 augustus 1948 door de S.B.M. het personenvervoer per tram stopgezet; de lijnen werden in 1950 opgeruimd. Alleen de lijn van Sluis naar de Belgische grens kon nog tot 1951 blijven voortbestaan; het was de allerlaatste tramlijn in Zeeuwsch Vlaanderen.

Bij de Z.V.T.M. had zich al dezelfde ontwikkeling afgespeeld. In de jaren 1946/50 werd daar het tramverkeer opgeheven zowel voor personen- als voor goederenvervoer en werden de lijnen opgebroken.

De S.B.M. en de Z.V.T.M. bleven evenwel voortbestaan voor personenvervoer waarvan de exploitatie werd voortgezet met busmaterieel. De bekende lijnbussen zijn nu een dagelijkse verschijning in het Zeeuwsvlaamse landschap. Vermeld zij nog dat op 27 mei 1961 de concessie van

Overzicht tramlijnen in Zeeuwsch Vlaanderen

nr	traject	d.d. van ingebruik- neming	lengte traject in km
	<i>Geëxploiteerd door S.B.M.</i>		
1	Breskens-Schoondijke-Oostburg-Draai- brug-Aardenburg-Maldeghe (B).	7 mei 1887	24 (+4)*
2	Draaibrug-Sluis	7 mei 1887	3,5
3	Oostburg-Zuidzande-Cadzand- Cadzand(haven)	23 sept. 1912	10
4	Breskens-Groede-Nieuwvliet-Cadzand- Retranchement-Sluis	1923/27	19
	<i>Geëxploiteerd door N.M.V.B. te Brussel.</i>		
5	Sluis-St Anna ter Muiden-Belgische grens	1 mei 1890	2
6	Retranchement-Belgische grens	1929	0,5
7	Aardenburg-Brugge	4 sept. 1904	3 (+15)*
	<i>Geëxploiteerd door IJz.S.M.</i>		
8	Schoondijke-IJzendijke-Veldzicht (Belgische grens)	1 juni 1891	10
	In 1911 werd de IJz.S.M. opgenomen in de Z.V.T.M., die vervolgens onderstaan- de lijnen in exploitatie bracht:		
9	IJzendijke-Philippine-Sas van Gent	1 okt. 1911	21
10	Sas van Gent-Westdorpe-Drie Schouwen- Rooie Sluis (Begische grens)	1915	13,5
11	Sas van Gent-Selzaete	1915	2 (+1)*
12	Terneuzen-Zaamslag-Rapenburg- Hengstdijk-Kloosterzande	1916	20
13	Zaamslag-Axel-Drie Schouwen	1916	7
14	Hoofdplaat-Biervliet-Pyramide	1918	8,5
15	Philippine-Hoek-Terneuzen	1918	8
16	Hoofdplaat-Breskens	1929	8,5
17	Zaamslag-Kamperhoek (alleen voor goederen)	1926	6
	<i>Geëxploiteerd door S.H.W. tot 1945.</i>		
18	Hulst-Ter Hole-Kuitaart- Kloosterzande-Walsoorden	15 dec. 1902	13
	In 1911 werd de S.H.W. opgenomen in de Z.V.T.M.		
19	Kloosterzande-Perkpolderhaven	1940	2,5
Totaal			182 (+20)*

(+4)* enz. is Belgisch gedeelte.

S.B.M. = Stoomtram Breskens-Maldeghe.

N.M.V.B. = Nationale Maatschappij voor Buurtspoorwegen.

IJz.S.M. = IJz. Spoorwegmaatschappij.

Z.V.T.M. = Zeeuwsch Vlaamsche Tramweg-mij.

S.H.W. = Stoomtram Hulst-Walsoorden.

de laatste particuliere busonderneming in Zeeuwsch Vlaanderen van F. Picavet-Martens, die 42 jaar lang de dienst tussen Hulst en Nieuw Namen had onderhouden, werd overgenomen door de Z.V.T.M.

Maar de ontwikkeling schreed voort. Nadat enkele jaren geleden de S.B.M. in eigendom was overgegaan naar de Nederlandse Spoorwegen werd de Z.V.T.M. op 1 september 1971 overgenomen door de Provincie Zeeland en de Nederlandse Spoorwegen. De nieuwe directeur werd dr H. J. van Zuylen, reeds bekend als directeur van de Rotterdamse Tram Maatschappij, die o.a. verschillende lijnen in Noord Zeeland exploiteert. Directeur van de Z.V.T.M. zijn geweest: C. Wind van Merkesteijn (1920-1941) en ir J. F. Denie van 1941-1971. Directeur van de S.B.M. waren o.a. Chr. Grauw, L. Hortensius en is thans drs P. C. G. Vroegop.

§ 3. VEREN.

Hoewel Zeeuwsch Vlaanderen (v.m. Staats Vlaanderen) minder geïsoleerd lag (althans ten opzichte van de Zuidelijke Nederlanden) dan de Zeeuwse eilanden boven de Westerschelde t.o.v. het vasteland, ontstond door talrijke overstromingen en inundaties ook daar een eilandenrijk, waar op menige plaats voor kortere of langere tijd een veerdienst nodig was. Zo is het bekend dat reeds in de middeleeuwen veerdiensten over de Honte en Westerschelde bestonden voor communicatie tussen Vlaanderen en Zeeland.⁵⁰³) In fig. 246 zijn de belangrijkste veren aangegeven.

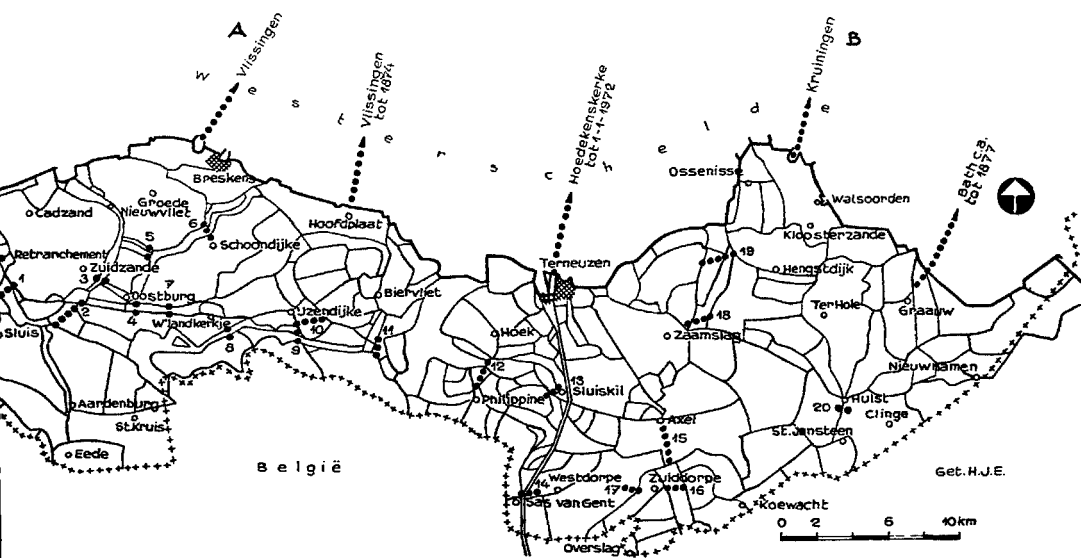

fig. 246. Overzicht van een 20-tal belangrijkste v.m. veren in Zeeuwsch Vlaanderen en van een 5-tal veren over de Westerschelde; thans worden alleen nog bij A en B moderne veerdiensten onderhouden.

**Grote
veren**

In het in 1970 verschenen proefschrift „Overzetveren in Zeeland”⁵⁰⁴) zijn 118 veren vermeld, waarvan ruim 30 in Zeeuwsch Vlaanderen voorkwamen. We zouden daarvan een negental, over de Honte of Westerschelde, de „grote veren” kunnen noemen. Twee daarvan hadden dan weer betrekking op een veerverbinding tussen de forten Lillo en Liefkenshoek resp. gelegen aan de rechter- en aan de linkeroever van de Schelde ong. 10 km boven Antwerpen. Momenteel bestaat op dat (nu Belgisch) deel van de Schelde nog enig verkeer per voetveer.

Twee andere veren hadden betrekking op een verbinding tussen: Graauw, De Paal-Bath, Waarde, Hansweert, Hoedekenskerke en Clinge, Saaftinge-Baarland, Hoedekenskerke, Hansweert, Waarde, Bath. Beide veren werden achtereenvolgens in 1874 en vermoedelijk in 1877 opgeheven. Door de inmiddels tot stand gekomen stoombootdiensten op de Westerschelde bleek de exploitatie van laatstgenoemde twee veren niet meer in een behoefte te voorzien. Van de overige vijf „grote veren” heeft dat van Ossensisse naar Hoedekenskerke, in 1720 toegestaan door de magistraat van Hulsterambacht, niet lang bestaan zoals door Sandbergh⁵⁰⁵) wordt verondersteld omdat verdere besluiten over dit veer niet door genoemd bestuur werden genomen.

Het veer Hoofdplaat-Vlissingen bestond reeds in 1781,⁵⁰⁶) enkele jaren na de bedijking van de Hoofdplaatpolder in 1778. In 1824 werd vermeld⁵⁰⁷) dat:

„aldaar is een overzetveer op Vlissingen, Borssele, Ellewoutsdijk en Neuzen. Men „vertrekt: naar Vlissingen, een uur na hoogwater. Naar Borssele, met hoogwater. „Naar Ellewoutsdijk en Neuzen met de helft des vloeds. De vracht naar deze „plaatsen staat gelijk. Men betaalt gezamenlijk voor de schuit f 2,60, ten ware het „getal der passagiers meer dan vier is, wanneer men naar billijkheid verhoogt”.

Gelet op de ontwikkeling van de stoombootdiensten op de Westerschelde waarvan het beheer en het toezicht bij besluit van Ged. Staten van Zeeland d.d. 1 maart 1866 onder hun toezicht was gesteld, is het verklaarbaar dat de minder rendabele veerdiensten moesten worden opgeheven. Na 1874 wordt geen melding meer gemaakt van een veerdienst vanuit Hoofdplaat.

Tenslotte bleven drie veren over de Westerschelde bestaan. Eén daarvan wordt geëxploiteerd op het oostelijk deel van de Westerschelde. Er zou daar eertijds „een groot veer” bestaan hebben vanuit Walsoorden op Zeeland, Holland en elders, waarmee de drie parochiën Hontensisse, Ossensisse en Heijnsdijk werden „gediend” en waarvoor de abt van Duinen een schipper aanstelde. Later is sprake van „twee kleine veren” nl. dat van Walsoorden naar Waarde en dat van Kalfsteert naar Waarde, waarvan de opbrengst en het recht om schippers aan te stellen het huis

van Oranje toekwam. Door inundatie — omstreeks 1632 — van de Nieu-Hoes- (of Nieuwhofpolder, zie fig. 68, p. 148) waaraan het veer Kalfsteert lag, kwam laatstgenoemd veer te vervallen. Door Gecommitteerden werd toen alleen het veer van Walsoorden verpacht.⁵⁰⁸) In 1640 wordt vermeld dat het veer vanaf Walsoorden wordt uitgeoefend en dat dit mede het vroegere veer vanaf Kalfsteert verving.⁵⁰⁹) Namens de Prins van Oranje werd het veer verpacht tot 1795, waarbij vanaf de tweede helft der 18e eeuw, naar Hansweert werd overgezet. In 1795 voerde de Franse regering de vrije vaart in; dat duurde tot 1814. Van 1814-1874 volgde verpachting door het Rijk.

Nadat in 1866 de Provinciale Stoombootdiensten op de Westerschelde waren ingesteld werd vanaf 1874 slechts tweemaal per week tussen Hansweert en Walsoorden gevaren. Wel waren er ongeregelde partikuliere diensten zoals van de zgn. Telegraafboten, die dagelijks te Hansweert en Walsoorden aanlegden.⁵¹⁰) Het was geen bevredigende oplossing. Verbetering kwam tot stand in 1879 toen de Provincie subsidie verstrekke aan de partikuliere ondernemers Jan Smit V, c.s.; de overeenkomsten werden tot 1 januari 1905 jaarlijks verlengd. Op die datum werd de exploitatie van de stoombootdiensten Walsoorden-Hansweert v.v. overgenomen door de Provincie. Sindsdien hebben vele verbeteringen plaatsgehadt; ze zijn beschreven in deel III bij de behandeling van de veerdienst Kruiuingen-Perkpolder. Zou eenmaal een vaste oeververbinding, die ongeveer tussen Kruiuingen en Perkpolder over de Westerschelde is gedacht, werkelijkheid worden, dan zal de exploitatie van het veer Perkpolder-Kruiuingen hooguit nog nodig kunnen zijn voor vervoer van gevaarlijke stoffen e.d.

Ook op het middendeel der Westerschelde was in voorgaande eeuwen behoefte aan een veerverbinding met Terneuzen als uitgangspunt. Op verzoek van de schipper Anthonie van Gelderen⁵¹¹) was daarom op 6 augustus 1781 door burgemeester en schepenen van de steden en ambachten Axel en Neuzen besloten tot de oprichting van een „klein schippersveer”, vanuit Terneuzen op Biervliet, Ellewoutsdijk, Baarland, Hoedekenskerke, Hansweert en het land van Hulst. De bediening van deze veerdiensten was nogal aan veranderingen onderhevig. De veren vanaf Terneuzen naar Ellewoutsdijk en Hoedekenskerke bleven tenslotte als vaste veren van 1838 tot 1868 bestaan. Bij de opheffing in laatstgenoemd jaar was Johannes Harte de laatste veerschipper.⁵¹²)

Inmiddels had de Provincie in 1866 de veerdienst Terneuzen-Hoedekenskerke ter hand genomen, nadat particuliere ondernemers, die vanaf 1854 de „Westerschelde-veerdiensten” exploiteerden, genoemd traject niet rendabel konden uitvoeren. Vanaf 1866 heeft toen de Provinciale Stoombootdienst het veer geëxploiteerd, aanvankelijk zelfs met een uitbreiding

tot Hansweert. Door de instelling van een afzonderlijke veerdienst tussen Walsoorden en Hansweert in 1879 werd het gebruik van het veer via Terneuzen drastisch verminderd. Een beperkte dienstregeling bleef echter bestaan. Behalve een tijdelijke stillegging van het veer in het begin van de oorlogsjaren 1914-1918 werd ook een verlenging van de vaarroute tot Hansweert in de periode 1916-1930 ingevoerd. Nadien is een vrij geregeld gebruik van het veer Terneuzen-Hoedekenskerke gemaakt; in 1953/54, toen het veer Perkpolder-Kruiningen door de stormramp was uitgeschakeld, nam het vervoersaanbod tijdelijk belangrijk toe. Dit bleek een hoogtepunt geweest te zijn, want het daaropvolgende decennium bleken de exploitatiekosten zodanig op te lopen dat ze niet meer in overeenstemming waren met het vervoersaanbod. In 1968 bedroeg het vervoersaanbod op dit veer ongeveer 2 % van het totale verkeer dat de Westerschelde kruiste. Op 1 januari 1972 werd de veerdienst Terneuzen-Hoedekenskerke v.v. dan ook opgeheven.

Het belangrijkste Westerscheldeveer was en is nog altijd de veerverbinding tussen Breskens en Vlissingen. Aanvankelijk werd het veer alleen bediend vanuit Vlissingen. Volgens de studie van Sandbergh, die een uitgebreid bronnenonderzoek over de veren heeft verricht, werd door de vrijheer van Breskens bij akte van 2 november 1574 een veerschipper aangesteld om met zijn steigerschuit van de wal of sluis van Breskens en Breskenszand op de stad Vlissingen te varen. Zodoende waren er in de periode 1755-1795, twee afzonderlijke veren: Vlissingen-Breskens en Breskens-Vlissingen. In de „Franse” periode (1795-1814) bleef alleen het veer Vlissingen-Breskens volgens Sandbergh „waarschijnlijk steeds in stand”. Daarna werd door de gemeenten Vlissingen en Breskens de exploitatie van dat veer met steigerschuiten voortgezet.

Op 30 oktober 1865 en 10 april 1866 besloten de gemeenteraden van Vlissingen en Breskens m.i.v. 1 april 1866 dat veer op te heffen.⁵¹³) Deze besluiten waren een administratieve afwikkeling, want reeds bij K.B. van 27 mei 1826 hadden Ged. Staten van Zeeland de goedkeuring verkregen om tussen Vlissingen en Breskens een stoombotenveer in te stellen.⁵¹⁴) In deel III van deze serie is de ontwikkeling van dat stoombotenveer tot het huidige veer, onderhouden met moderne motorschepen, reeds uitvoerig uiteengezet.

Kleine veren

Behalve de grote Westerscheldeveren waren in Zeeuwsch Vlaanderen ongeveer 25 kleine veren; ze dienden meestal als interlokale verbinding tussen de vele eilanden en eilandjes waaruit Zeeuwsch Vlaanderen in de voorgaande eeuwen is ontstaan, in sommige gevallen als tijdelijke verbinding in een geïnuundeerd gebied. We volstaan met de opsomming van de belangrijkste van die veren.⁵¹⁵)

plaats van het veer:	geul waar overgezet werd	duur van ... tot ...
<i>West Zeeuwsch Vlaanderen</i>		
1 Sluis-Land van Cadzand v.v.	Zwin	1604-1845
2 Maagdenberg-Isabellapolder-Sluis	Coxysche Gat	1655-1794
3 Hans Vriese Schans-Land van Cadzand	Oostburgsche Vaart	1656-1767
4 Oostburg-Nievelt schans v.v.	Groote Gat	1617-1622
5 Groede-Scherpbier v.v.	Nieuwerhavensche Gat	1637-1739
6 Schoondijkje-Groede	Nieuwerhavensche Gat	1651-1694
7 St Catelyne	Brugsche Vaart	1652
8 Turkeye-Oudeman	Passageule	1678-1683
9 IJzendijkje-Jonkvrouwschans	Passageule	1604-1788
10 IJzendijkje-Biervliet	Passageule	1654-1703
11 Biervliet-Clarapolder	Zuyd Diep	1648-1703
<i>Oost Zeeuwsch Vlaanderen</i>		
12 Philippine-Mauritsfort	Kanaal van Axel	1599-1863*
13 Nieuw Zevenaarpolder-Vogelschor	Kanaal van Axel	1706-1795
14 Westdorpe-Sas van Gent	Sasse Gat	1652-1738
15 Axel-Zuiddorpe	Kanaal van Axel	1649-1774
16 Zuiddorpe-Beoosten Blij Bezuidenpolder	Kanaal van Axel	1678-1706
17 Zuiddorpe-Canisvlietpolder	Kreek van Canisvliet	1679-1687
18 Stoppeldijk-Zaamslag	Hellegat	1650-1819
19 Kampen-Groote Huyssenspolder	Hellegat	1716
20 Hulst naar het zuiden	overstroomde Clingepolder	1673/75 en 1682/83.

* Volgens het Prov. Verslag⁵¹⁶⁾ werd het veer Mauritsfort-Philippine in 1859 als opgeheven beschouwd als gevolg van opslibbing van de Braakman.
Van de nummers 1, 4 en 6 noemen we nog een paar bijzonderheden.

nr 1. Veer Sluis-Land van Cadzand.

Het veer van Sluis op Retranchement was in 1860 tengevolge van de verlanding van het Zwin overbodig geworden. Dat bleek o.a. ook „uit eene klagte van den veerman, dat men veelal den overtocht te voet deed zonder aan hem veergeld te betalen”. Daar was echter niets tegen te doen. B. en W. van Sluis tekenden in hun verslag over 1860 aan de Gemeenteraad aan „dat de overtocht volstrekt onmogelijk is geworden”.⁵¹⁷⁾ Ter plaatse van het veer ligt thans de Zwinbrug, omstreeks 1875 gebouwd toen het Uitwateringskanaal naar de Wielingen werd gegraven. De Zwinbrug, als één der toegangen tot Sluis, werd laatstelijk vernieuwd in 1952.

nr 4. Hans Vriese Schans-Land van Cadzand.

Dit veer vormde de verbinding tussen Oostburg en Zuidzande ter plaatse van de buurtschap, die nu Oostburgsche Brug heet. Op 6 juni 1611 stonden de Staten-Generaal aan Oostburg toe, een brug te bouwen tussen het eiland Cadzand en de Hans Vriese Schans.⁵¹⁸⁾ Reeds in 1652 was die

brug erg slecht en de herstellkosten waren zo hoog, dat men in 1656 opnieuw een veer instelde. Met de bedijking van de Cranepolder in 1799 was het veer overbodig geworden.

nr 6. Veer Schoondijke-Groede.

Toen in 1650/51 de Prins Willempolder tot stand kwam en het huidige dorp Schoondijke werd gesticht, heeft men, om de gemeenschap met Groede en Breskens te onderhouden, over het Nieuwerhavensche Gat een pontveer ingesteld. Omstreeks 1694 werd dat pontveer vervangen door een ophaal- of valbrug, die dienst deed tot in 1739 een vaste dam werd opgeworpen.⁵¹⁹⁾ Die vaste dam lag met het noordeinde even ten westen van de tegenwoordige Rijksweg, die eerst kort na 1800 werd aangelegd.

Toen in 1847 op de Braakmanschorren de Angelinapolder als opwas werd bedijkt, is vanaf dit eiland aan de noordzijde een veer ingesteld naar het land van Biervliet en aan de zuidzijde een voetveer naar de Clara-polder.⁵²⁰⁾ Ze deden dienst tot 1893 toen het eiland door bedijking van de Koninginnepolder met West Zeeuwsch Vlaanderen werd verbonden, zie fig. 97.

Ten zuiden van Cadzand zou nog een „Mariaveer” geweest zijn,⁵²¹⁾ evenals de nog bestaande Mariastraat in Cadzand en de Mariaweg naar Zuidzande genoemd naar O.L.Vr. Maria, waaraan eertijds de kerk van Cadzand was gewijd.

Overigens zijn alle „kleine veren” in de loop der jaren vervangen door een dam of een brug of ze waren overbodig omdat de desbetreffende geul binnen een nieuwe bedijking kwam te liggen en een andere verbinding over land mogelijk was geworden.

Bovendien waren er over het kanaal Terneuzen-Gent op Nederlands gebied een vijftal pontveren en was er een pontveer over het zijkanaal naar Axel ingesteld, de plaats is aangegeven in fig. 247. Nadat de wegverbindingen waren verbeterd, in 1907 bij Sluiskil een brug voor gewoon verkeer over het kanaal was gebouwd en de motorisering een feit was geworden waren de veren over het kanaal overbodig en werden de laatste omstreeks 1920 opgeheven. Hetzelfde gebeurde met het veer over het zijkanaal nadat daarover een ophaalbrug was gelegd.

Een nieuw pontveer werd ingesteld over het kanaal bij Sluiskil toen het kanaal in de jaren 1961/68 werd verruimd en de brug werd verwijderd. Een nieuwe brug werd een paar honderd meter ten noorden van Sluiskil gebouwd. Het nieuwe pontveer — zie fig. 248, p. 414 — is een Rijksvaar; het vervoer is kosteloos.

Niet onvermeld mag blijven de internationale veerdienst, die vele jaren

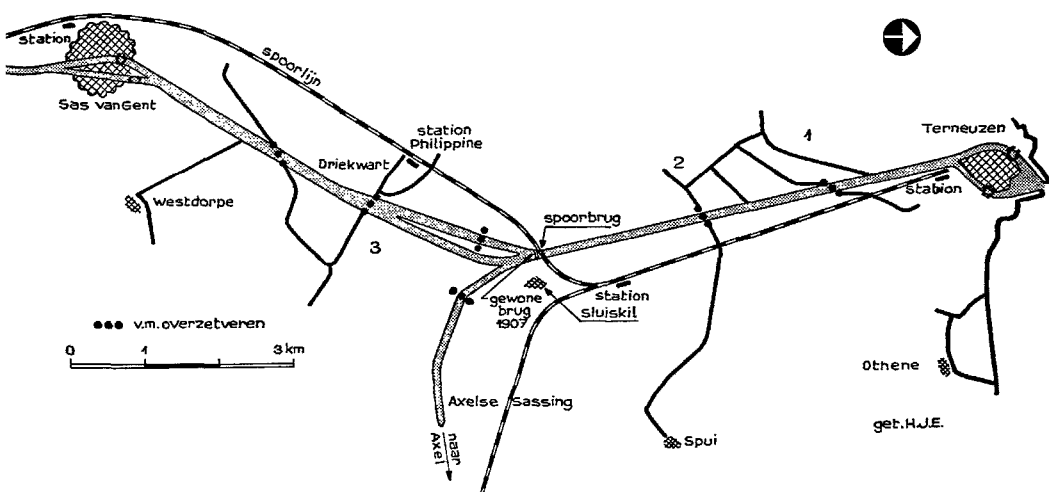

fig. 247. Situatie van de v.m. pontverenen (5 stuks) over het kanaal Terneuzen-Gent. Nr 1, 2 en 3 zijn het laatst opgeheven.

tussen Sluis en Brugge werd uitgeoefend. Hoewel reeds lang een (veer?)-verbinding tussen Sluis en Brugge bestond via het Zwin en daarna door het kanaal, dat de Bruggelingen in 1566 door de overgebleven bedding van het Zwin hadden gegraven en nog later door het kanaal dat Napoleon had doen aanleggen door de oude geul „de Reie” recht te trekken, deed in het begin van de 19e eeuw een barge (trekschuit) dienst van Sluis naar Brugge.⁵²²) Het dienstrooster hieronder vermeld was simpel; de tarieven waren in centen vastgesteld.

„Vertrekt elke dag 's morgens 6 uur en keert namiddags 4 uur terug”. Men had de volgende veertarieven per persoon:

„in het achterste vertrek 52 ct”
 „in het voorste vertrek 42 ct”
 „in het ruim 35 ct”
 „op het dek 19 ct”.

Het was toen ook al, en dan letterlijk, een centenkwestie.

Eerst in 1841 wordt officieel melding gemaakt van: „de daarstelling van een trekschuit of barge van Sluis op Brugge”⁵²³) hetgeen mogelijk verband houdt met het tractaat van 1839 over de scheiding van Nederland en België. Toen was het kanaal Brugge-Sluis nog niet doorgetrokken tot in de haven van Sluis, dat gebeurde pas in 1854. We kunnen gevoeglijk aannemen dat toen ook het vertrekpunt van de bargedienst naar Sluis is verplaatst.

Dan wordt in de zestiger jaren van de vorige eeuw de barge vervangen door een stoombootje met de toepasselijke naam „Jacob van Maerlant” (zie par. 1, hfdst. I). Maar de oude bargeschuit kwam spoedig terug i.v.m. navigatiemoeilijkheden met het stoombootje in Brugge. Dat veranderde

rond 1900 toen opnieuw een stoombootje, „De Stad Sluis”, in de vaart werd gebracht. Het werd later vervangen door soortgelijke scheepjes met namen als „Willem Leopold” en „Stad Brugge”, een nieuwe „Jacob van Maerlant” als stoomboot en rond 1935 weer een nieuwe „Stad Sluis” als motorboot. Maar toen was het hoogtepunt bereikt. Al kort voor het uitbreken van de oorlog in 1940 was de „veerdienst” gestaakt. Het opblazen van de „syphons” bij de kruising van het kanaal Sluis-Brugge met het Leopoldkanaal en met de Schipdonkvaart in België in mei 1940 betekende definitief het einde (zie ook par. 4 van dit hoofdstuk). Ter plaatse van de syphons werd nl. een dam gelegd, zodat doorgaande scheepvaart van Sluis naar Brugge sindsdien niet meer mogelijk is. Op het eind van de oorlog werd de „Stad Sluis” verkocht, evenals de „Jacob van Maerlant”.⁵²⁴⁾

Veer- havens

Het zal wellicht duidelijk zijn dat de ontwikkeling „van aanlegplaats tot veerhaven” alleen mogelijk was voor enkele van de hiervoor besproken „grote veren”. Op één der kaarten van Hattinga (midden 18e eeuw) staat aan de noordoostpunt bij Breskens vermeld: „palenhoofd, veer op Vlissingen”. Er was dus toen al een begin van een veersteiger; daarvoor werd men met platboomde vaartuigen op het strand afgezet. Op plaatsen waar geen strand was voer men met zgn. steigerschuiten naar de zeedijk, waarbij het kon gebeuren dat men met laagwater over de slikken (voorland tussen dijk en laagwaterlijn) moest worden gedragen.

Toen er havens van enige betekenis voor het goederenverkeer tot ontwikkeling kwamen kon daarvan behalve bij laagwater (het waren aanvankelijk nog tijhavens) gebruik worden gemaakt. In de haven van Breskens was in het begin van de 19e eeuw slechts een smalle ondiepe geul met enige rijspakwerken bestemd voor kade en aanlegplaats.⁵²⁵⁾ Eerst kort na het midden van de vorige eeuw werden gelden beschikbaar gesteld voor de verbetering. Zo werd b.v. in 1858 besloten: „tot het vergrooten der tegenover de aanlegplaats in de haven van Breskens aanwezige ruimte, zoodanig dat de stoomboot „Stad Vlissingen no I” aldaar met halftij kan worden gekeerd”.⁵²⁶⁾ Nadat de haven van Breskens in 1865 door het Rijk was overgenomen bouwde het Rijk in 1894/95 een nieuwe aanlegplaats, bestaande uit een drijvende ponton, met een loopbrug aan de wal verbonden. Het aanleggen van de veerboot was daardoor veel gerieflijker geworden. Maar omdat de haven bij laagwater destijds nog niet overal voldoende diepte had, bleven er moeilijkheden bij het binnenvaren met laagwater. Daarom werd aan de kop van de Westhavendam een hulpsteiger gebouwd, zie fig. 249, p. 414.

Die situatie duurde tot 1928. In dat jaar was nl. de haven van Breskens belangrijk uitgebreid in oostelijke richting (zie fig. 235); die gelegenheid werd gebruikt om in die oostelijke haven een nieuwe aanlegplaats voor de veerboot te maken. Het werd een voor die tijd moderne inrichting, een zgn.

aanlegfuik bestemd voor veerboten met koplading. Op zaterdag 21 april 1928, de dag waarop men het 100-jarig bestaan van de stoombootdienst op de Westerschelde vierde, werd die aanleginrichting en de eerste motorferryboot met koplading in gebruik genomen.

Het vervoersaanbod liep langzaam omhoog tot in 1940 de oorlog uitbrak. Oorlogsvernielingen in de veerhavens en aan de aanleginrichtingen alsmede tot zinken gebrachte veerboten brachten ontreddeering. Hoewel de schade werd hersteld en de boten werden gelicht werd het verkeer in de daarop volgende jaren aan banden gelegd. Na de oorlog werd de aanleginrichting hersteld. Omdat het vervoersaanbod snel omhoog liep moesten drastische maatregelen genomen worden om het verkeer op te vangen. Dat leidde tot het besluit om een geheel nieuwe veerhaven aan te leggen en wel ten westen van Breskens. De aanleg geschiedde in 1957/58 door het uitbouwen van twee havendammen, aanleg van een landwaarts gelegen nieuwe waterkering en doorgraving van de duinregel. Zo ontstond een veerhaven met een lengte van ongeveer drie maal de bootlengte en een bodemdpte van N.A.P. — 9 m. Naast de nieuwe moderne inloopfuik voor de veerboten — uiteraard met koplading — werd de fuik uit de oude haven aangebracht.

Omdat na verloop van tijd de haveningang (bodembreedte 60 m) niet meer aan alle eisen voldeed werd onlangs (1970/72) de havenmond verruimd en de havendammen daaraan aangepast. In fig. 250 zijn enkele schetsen van de nieuwe veerhaven gegeven.

In Terneuzen was aanvankelijk een particuliere aanlegplaats van eenvoudige allure in de mond van de haven aan de Oosthavendam van de Oosthaven; de eigenaar was de bekende ondernemer D. Dronkers, die tot 1866 de exploitatie van het veer op Terneuzen in handen had en het steigertje voor f 250 aan de Provincie overdroeg.⁵²⁷) Het Rijk bouwde later een nieuwe aanlegplaats aan de Oosthavendam. In 1897 werd de steiger verlaten en aan de Scheldekade werd een aanlegplaats met ponton aangebracht. De ponton en toegangsbrug moesten in de dertiger jaren worden gewijzigd omdat men op het veer Neuzen-Hoedekenskerke ook auto's ging vervoeren; vóór 1935 geschiedde dit als vrachtgoed. Met de opheffing van het veer per 1 januari 1972 en met de in 1973 gereed gekomen verzwaring van de Terneuzense Scheldekade (waarlangs de aanleginrichting lag) werden de laatste sporen van het veer opgeruimd.

De oorspronkelijke aanlegplaats („Kalfsteert”), later het veer van Walsoorden, is in 1862 verplaatst naar een punt tegenover de provinciale weg naar Hulst,⁵²⁸) dat was bij de oude haven van Walsoorden (zie fig. 242). In 1872/73 werd daar een nieuwe aanlegsteiger gebouwd,

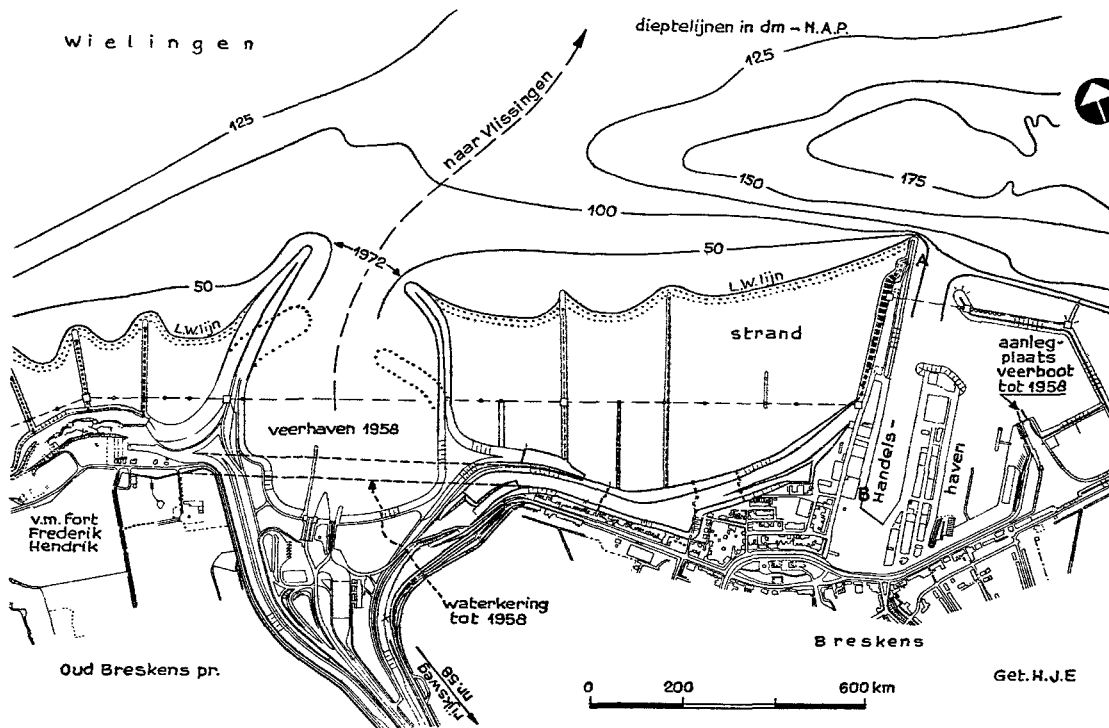

fig. 250. Situatie van de verschillende veerhavens te Breskens. In 1958 werd de nieuwe veerhaven ten westen van Breskens in gebruik genomen. De haveningang werd in 1970/72 belangrijk verruimd. Bij A was de eerste aanlegsteiger bij laagwater (zie fig. 249); bij B voor hoogwater.

— fig. 251, p. 414 — die in mei 1873 werd opengesteld en tot 1920 dienst deed. Aan de in 1917 verbrede veerdam werd in 1920 een geheel nieuwe steiger gebouwd, die tot 1940 heeft dienst gedaan en inmiddels al lang is opgeruimd.

Het vervoersaanbod groeide gestaag zodat reeds in 1928 plannen op tafel kwamen tot verbetering van de veerverbinding Hansweert-Walsoorden. Na vele onderhandelingen werd tenslotte besloten om zowel de aanlegplaats te Hansweert als te Walsoorden te wijzigen. Voor de Zuidbevelandse kant werd gekozen voor aanleg van een nieuwe veerhaven te Kruiningen; aan de Zeeuwsvlaamse zijde werd gekozen voor een veerhaven te Perkpolder. Zowel in Hansweert als in Hontenisse ontstonden aktiecomité's voor behoud (en verbetering) van de bestaande aanlegplaatsen; later aangevuld met een plan voor aanleg van een veerhaven bij het Oude Hoofd ten westen van Walsoorden. Vervolgens was er nog het streven om dan maar een veer tot stand te brengen vanaf de noordoostpunt van het Land van Saafingne naar Ossendrecht — het zgn. veer

Noord-Ossendrecht — dat tevens inpoldering van het Land van Saaftinge met zich mee zou brengen. Na onderzoek door een interdepartementale commissie bleken de nieuw gekozen plaatsen bij Kruiningen en Perkpolder toch de voorkeur te verdienen. Nu we de huidige ontwikkeling van het verkeer kennen is die keuze juist gebleken. Bovendien werd de vaarafstand aanmerkelijk bekort nl. van 7 km tot 4 km. Nadat de aanleg in 1938 was begonnen werd de nieuwe veerhaven bij Perkpolder op 6 augustus 1940 in gebruik genomen.

Inmiddels is in de jaren 1965/68 die toen al weer oude veerhaven drastisch vergroot (ong. $3 \times$ de bestaande oppervlakte) en van een moderne aanleginrichting voorzien, geschikt voor gebruik van dubbeldeksveerschepen. Een opstelplein met 2×10 opstelbanen (voor totaal 400 auto's) werd aangelegd, aansluitend op een nieuwe dubbele rijbaan voor het verkeer. Aan de Zuidbevelandse zijde te Kruiningen werden soortgelijke werken uitgevoerd; alleen de oppervlakte van de veerhaven bleef daar ongewijzigd; die was reeds na de ramp van 1953 verruimd; wel werd de haveningang verbreed tot ruim 100 m. De fig. 252 en 253, p. 431 geven een overzicht resp. van de oude en van de nieuwe veerhaven te Perkpolder.

Als men thans de grote comfortabele veerboten op de Westerschelde **Veerboten** ziet varen kan men zich nauwelijks indenken dat ong. 100 jaar geleden de overtocht van Breskens naar Vlissingen moest worden gemaakt met een „houten schroefstoomboot” (de Zeeland), die in Londen gekocht, al spoedig niet voldoende zeewaardig bleek te zijn.⁵²⁹) Om verder niet te spreken van de nog eerder gebruikte „steigerschuiten” en van „de tobbe” (bijnaam van de eerste raderstoomboot „De Schelde”, die van 1828-1866 tussen Breskens en Vlissingen voer). De laatste raderstoomboot heeft op dat traject gevaren tot 1935; de laatste stoomschroefboot voer tot 1944, in welk jaar het schip bij een bombardement tot zinken werd gebracht; het werd daarop wel gelicht maar bleek toen voor de sloop bestemd te moeten worden.

Van de 27 veerboten, die de Provinciale Stoombootdienst (P.S.D.) tot en met 1968 op de Westerscheldeveren in bedrijf had (en deels nog heeft) is in deel III (p. 404) van deze serie een gedetailleerd overzicht gegeven met vermelding van enige bijzonderheden.

Toen na afloop van de oorlog 1940/45 vele boten van de P.S.D. in ontredderde toestand verkeerden (vele waren tot zinken gebracht), werd een drietal veerponten van het vroegere Moerdijkveer (de „Moerdijk”, de „Dordrecht” en de „Willemsdorp”) ter beschikking gesteld en ingezet op de veren Breskens-Vlissingen en Perkpolder-Kruiningen. Vooral tussen Breskens-Vlissingen kon het bij ruw weer wel eens een aparte gewaarwording zijn om met deze „steigerende” toen nog van stoomkracht voorziene ponten de Schelde over te varen.

Bij de stormramp van 1953 werd één van die veerponten (de „Moerdijk”) door het in de veerhavendijken van Kruiningen ontstane dijkgat heengeslagen. De pont belandde dicht bij de Rijksweg in de polder Kruiningen. De „Moerdijk” en de „Willemsdorp” kwamen later ter beschikking van de R.T.M. voor het veer Zijpe-Anna Jacobapolder; de ponten kregen daar de namen „Krammer” en „Zijpe”. Alleen de „Dordrecht” is bij de P.S.D. gebleven; die pont werd in 1955 verlengd en omgebouwd tot motorboot, deed dienst tot 1971 om op het eind van dat jaar door de Dienst der Domeinen te worden verkocht. Nadat de dienst Terneuzen-Hoedekenskerke m.i.v. 1972 was opgeheven werden de veerboten Prins Willem I, de Oosterschelde en de Prins Hendrik eveneens afgevoerd.

Het varend materieel, dat momenteel voor de beide overgebleven Westerscheldeveren beschikbaar is, is in onderstaand staatje vermeld; al deze schepen zijn ingericht voor koplading.

volg- nr	naam veerboot	bouw- jaar	afmetingen in m.	vervoers- capaciteit personen- auto's
1	Koningin Juliana	1949	87 × 14,25 × 4,20*	45
2	Prins Bernhard	1950	87 × 14,25 × 4,20	40
3	Prinses Beatrix	1958	102 × 18,45 × 4,85	80
4	Prinses Irene	1960	102 × 18,45 × 4,85	80
5	Prinses Margriet	1964	102 × 18,45 × 4,85	80
6	Prinses Christina	1968	113,60 × 18,55 × 4,85	200
7	Prins Willem Alexander	1970	113,60 × 18,55 × 4,85	200

* het laatste getal is de diepgang.

De „Prins Willem Alexander”, afgebeeld in fig. 254, p. 431, is als zusterschip van nr 6 een dubbeldeksveerboot (de tweede), die in 1970 aan de vloot werd toegevoegd. De boot werd (evenals de eerste dubbeldekker) gebouwd in opdracht van het Provinciaal bestuur bij de N.V. Scheepswerf en Machinefabriek „De Merwede” te Hardinxveld-Giessendam; kosten ong. 20 miljoen gulden. Deze jongste dubbeldekker werd op zaterdag 5 juli 1969 door mevr. H. S. F. Schorer-jkvr Teding van Berkhout (echtgenote van de gedeputeerde jhr mr T. A. J. W. Schorer) onder de tonen van het Zeeuwse volkslied in de Merwede te water gelaten en met de naam Prins Willem Alexander gedoopt. Na de verdere afbouw volgde de feestelijke overdracht in de mond van de Westerschelde op 11 maart 1970. Korte tijd later werd ook deze dubbeldekker op het veer Perkpolder-Kruiningen ingezet.

De dubbeldeksveerboten bieden verder plaats aan maximaal 1000 à 1500 passagiers en hebben twee salons op het promenadedek. De be-

manning bestaat uit 13 personen, die van de enkeldeks prinsesseboten (nrs 3, 4 en 5) uit 10 personen.

Veel is in de loop der jaren te doen geweest over de Westerschelde-**Vrije veren**
veren. Vooral na de oorlog 1940/45 spitsten de financiële aangelegenheden **c.B.** zich toe. Op 5 oktober 1945 was door de minister van verkeer en energie besloten het gebruik van de Westerscheldeveren voor iedereen kosteloos te doen zijn; dat werd onder meer als volgt gemotiveerd „met de nood-„zakelijkheid de bevolking van Zeeuwsch Vlaanderen gemakkelijker in „contact te brengen met het overige gedeelte van Nederland”.⁵³⁰) Op 19 november 1945 waren de „vrije veren op de Westerschelde” een feit.

Het vervoersaanbod nam echter snel toe en daarmee stegen ook de tekorten op de exploitatie der Westerscheldeveren. Reeds enkele jaren na de invoering van de vrije veren werd dat voor de regering aanleiding om opnieuw een veertarief in te voeren. Hoewel de Provinciale Staten zich volledig hadden ingezet om de vrije veren te handhaven, kreeg de minister zijn zin en werd in december 1949 een matig veertarief ingevoerd, voor auto's en voor passagiers in de 1e klas salons; de 2e klas salons bleven vrij. Dat duurde enige jaren, maar de exploitatietekorten bleven te hoog.

Toen in 1953 de bouw van twee nieuwe veerboten aanhangig werd gemaakt kwam het er uiteindelijk op neer dat de boten gebouwd konden worden mits een matige tariefsverhoging werd ingevoerd. Ondertussen speelde de vraag of de Westerscheldeveren al dan niet door het Rijk moesten worden overgenomen een woordje mee. In Den Haag wordt besloten de veren bij de provincie Zeeland te laten mits de Provincie bereid is een bijdrage te leveren in de tekorten. De Provincie ziet zich hierop genoodzaakt zich niet langer tegen de gang van zaken te verzetten. Deze ontwikkeling ontlokte vooral bij de Zeeuwsvlamingen felle reacties. De bejaarde Sluiskilse veehandelaar Honoré Colsen (geb. 1886) nam de leiding en vormde een actiecomité „Vrije Veren”. De actie voerde in 1958 tot een tocht naar Den Haag om te demonstreren op het Binnenhof, waarbij Colsen tot de toenmalige minister van Verkeer en Waterstaat mr J. Algera werd toegelaten; het mocht niet baten. Op 1 augustus 1958 worden de nieuwe verhoogde tarieven ingevoerd, waarbij geen onderscheid meer werd gemaakt tussen 1e en 2e klasse tarieven.

Wel werd in 1960 door minister Korthals een kleine verlaging voor voetgangers en fietsers ingevoerd en kwam er een voordelige regeling voor inwoners van Zeeuwsch Vlaanderen.

Als in 1966 een exploitatietekort van ruim 8 miljoen gulden wordt geboekt komt een nieuwe tariefsverhoging aan de orde. Na een voorlopig uitstel en veel verzet, vooral van de zijde van de beroepsvervoerders en uit landbouwkringen, die met een handtekeningenactie protest aantekenen, werden de veertarieven per 1 maart 1968 met 30 % verhoogd. Wel werd

deze verhoging gekoppeld aan de verbetering der veeraccommodatie: in hetzelfde jaar werd nl. machtiging verkregen voor de bouw van de tweede dubbeldeksveerboot. Ondanks verhoging van de veertarieven bleven de tekorten stijgen; ze waren opgelopen van ruim 3 miljoen gulden in 1958 tot bijna 14 miljoen gulden in 1970. Een voorstel van de minister mr W. Drees jr in 1971 om de tarieven nogmaals met 35 % te verhogen deed opnieuw de protesten fel oplaaien. Een deel van de landbouwende bevolking in Zeeuwsch Vlaanderen blokkeerde zelfs voor enkele uren met tractoren e.d. de toegang tot de veerboot in Breskens. Het werd uiteindelijk toch een tariefverhoging van ong. 20 % (voor personen 50 %). De voornaamste tarieven zijn thans: Personen f 0,75 (20 vaartenkaart f 8); personenauto incl. bestuurder f 3 (seizoen f 4), (20 vaartenkaart f 30).

§ 4. KANALEN

Dank zij een aantal scheepvaartwegen, merendeels op natuurlijke wijze ontstaan en voor een klein deel gegraven, konden in de loop der eeuwen de havens van de Zeeuwsvlaamse steden tot ontwikkeling komen. Maar vele vaarwegen en havens zijn verzand en/of ingepolderd. Aardrijkskundige namen als: Sasput, Brugsche Vaart, Axelse Sassing, het Hulstersas bij Luntershoek, Overslag en tal van geulnamen als Zwin, Passageule, Zwarte Gat, Braakman, Hellegat enz. zijn evenzovele herinneringen aan voorbijge vaarwegen. Van de kunstmatig aangelegde vaarwegen is het kanaal Sluis-Brugge sinds de jongste wereldoorlog gesloten voor de scheepvaart. Daarentegen is het kanaal van Terneuzen naar Gent (met een zijtak naar de Axelse Sassing) zowel voor Zeeuwsch Vlaanderen als voor het Belgische achterland in belangrijkheid toegenomen.

**Kanaal
Sluis-
Brugge**

Reeds in 1566 hadden de Bruggelingen door de oude bedding van het Zwin een kanaal gegraven om hun stad toegankelijk te houden voor zeeschepen.⁵³¹) In 1560/64 werden te Sluis zeesluizen gebouwd, die echter in 1590 reeds in verval verkeerden. De oude zeearm tussen Damme en Sluis werd in die tijd verwaarloosd en kreeg een kronkelend verloop. Uitdieping volgens plan tot 12 voet diepte lukte niet zodat het gebruik van de vaarweg beperkt bleef tot binnenschepen; dat sukkelde voort tot begin 19e eeuw. Toen bracht Napoleon in 1811 een bezoek aan de Vlaamse kust, waarbij hij op 23 september van dat jaar het Zwin overstak in een vissersschuit. Bij het verlaten van het Hazegras — één der toenmalige forten aan de westzijde van het Zwin — moest de schuit eerst in de richting Sluis koersen om de al eerder genoemde zandbank genaamd „Groote Plaet” of „Eiland van Damme”, te omzeilen, om daarna het Zwin af te zakken tot bij Terhofstede waar Napoleon voet aan de Cadzandse wal zette.

De keizer was op die tocht kennelijk onder de indruk gekomen van de

verzanding van de Zwinhavens. Korte tijd daarna liet hij althans een aanvang maken met het graven van het Napoleonkanaal (tegenwoordige kanaal Brugge-Sluis), dat werd uitgevoerd door Spaanse gevangenen (de bekende Brugse dichter Guido Gezelle, die leefde van 1830 tot 1899, zou volgens een kaartschrijven uit 1883 aan de Vlaamse historicus G. P. Roos uit Aardenburg, nog één van de achtergebleven Spanjaarden, met name Barbio, hebben gekend).⁵³²) De bedoeling was een scheepvaartverbinding tot stand te brengen tussen Brugge-Sluis en de Schelde bij Breskens,⁵³³) vermoedelijk bestemd om zijn troepenbewegingen te vergemakkelijken. Vanaf Brugge tot Damme werd daarvoor bovengenoemde oude kronkelende geul, genoemd de Reie, benut (zie fig. 20^a), door deze recht te trekken (normaliseren). Vanaf Damme werd over ca 4 km een recht stuk gegraven, waarna de Varsche-vaart werd gevolgd tot het fort St Donas (fig. 13). Inmiddels kwam het eind van de Franse bezetting in zicht en werden de werkzaamheden in 1813, ongeveer bij de ruïne van de Oude Westpoort, gestaakt. Het duurde tot 1857 eer men begon om de verbinding over de laatste km tot in de haven van de stad Sluis te graven; in 1858 was het kanaal Brugge-Sluis geheel gereed; aan doortrekking naar Breskens werd niet meer gedacht.

Op 28 september 1858 had de plechtige opening plaats in tegenwoordigheid van Nederlandse en Belgische autoriteiten. De kanaalverlenging was door de gemeente Sluis verricht met bijdragen van Rijk en Provincie en van enkele particulieren uit Sluis, Heille en St Anna ter Muiden.⁵³⁴)

In Brugge moest wel worden geschut door de Dammepoortsluis. Het kanaal heeft bijna een eeuw aan de behoeften voldaan. In 1910 en 1911 voeren resp. ruim 530 en ruim 660 schepen de Sluisse haven binnen; in 1911 was de scheepvaart belangrijk toegenomen omdat toen meer vervoer van suikerbieten vanuit Zeeuwsch Vlaanderen naar de Belgische suikerfabrieken plaatsvond.⁵³⁵) Maar in 1931 werden nog slechts 437 schepen, die de Sluisse haven binnenvoeren, geregistreerd en dan nog met inbegrip van 358 vaartuigen van de stoombootdienst, die destijds tussen Sluis en Brugge werd onderhouden (zie par. 3, Veren).

Toen in 1842/56 het Belgische Leopoldkanaal (of kanaal van Zelzate) als afwateringskanaal naar Heist aan Zee werd gegraven moest daarmee het kanaal Sluis-Brugge op ong. 7 km uit de Nederlands-Belgische grens worden gekruist. Dat geschiedde, evenals met het naast het Leopoldkanaal lopende afwateringskanaal van de Leie (Schipdonkvaart), met een grond-duiker of syphon. De vaart Sluis-Brugge bleef dus intact. Beide syphons zijn in het begin van de oorlog 1940/45 door de terugtrekkende Franse troepen vernield en zijn niet meer hersteld. Het kanaal Brugge-Sluis is ter plaatse van de syphons afgedamd, de zo ontstane twee kanaalgedeelten

zijn zelf verbonden door een grondduiker; scheepvaart tot in Sluis is daarom sindsdien niet meer mogelijk. Van de totale kanaallengte, die 14,7 km bedraagt, ligt slechts ong. 1,2 km op Nederlands gebied; het Nederlandse deel is in beheer en onderhoud bij het Rijk. De aansluitende Sluise haven wordt door de gemeente beheerd en onderhouden. In fig. 255 is een dwarsprofiel van het kanaal Sluis-Brugge getekend.

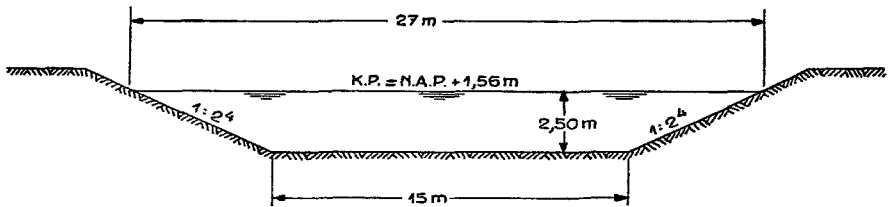

fig. 255. Dwarsprofiel van het kanaal Sluis-Brugge. Sinds 1940 afgesloten voor de scheepvaart naar Sluis.

Kanaal Terneuzen- Gent

Na de havenkanalen van Zierikzee en Goes is het oudste scheepvaartkanaal in Zeeland dat van Terneuzen naar Sas van Gent. De vaarweg vanuit de Westerschelde naar Gent heeft een veelbewogen waterstaatsgeschiedenis achter de rug.

Gent, hoofdstad van de Belgische provincie Oost Vlaanderen en thans een industriestad met ong. 200000 inwoners, reeds lang voor de middeleeuwen ontstaan waar de Schelde en de Leie samenvloeien en omstreeks 1350 reeds één der grootste Westeuropese steden benoorden de Alpen, heeft de eeuwen door de behoefte gehad aan een rechtstreekse verbinding met de zee.

De eerste belangrijke verbinding was het Lievekanaal dat de gravin van Vlaanderen en Henegouwen in 1251/69 heeft laten graven tussen het Gravensteen te Gent en Damme aan het Zwin. De verzanding van het Zwin, reeds hiervoor beschreven, noopte ertoe dat Gent nieuwe uitwegen zocht. Omstreeks 1329 werd de beschikking verkregen over een bestaand kanaal tussen Gent en het ong. 10 km ten noorden daarvan gelegen fort Roodenhuize. Van daaruit was verbinding mogelijk via de Gentse Vaart naar Hulst en via de moervaart en de Blide naar Axel en Terneuzen. De aardrijkskundige namen als Oudenburgsche sluis, Roode sluis en Overslag, voorkomende in de desbetreffende grensstreek, spreken in dit verband nog duidelijke taal.

Maar Gent bleef zoeken naar een betere oplossing. Inmiddels was in 1377 door geweldige overstromingen de Braakman (Braeckman of Dul-laert) ontstaan (zie hoofdstuk III); deze door de natuur ontstane situatie bleek, vele jaren na het ontstaan, voor Gent gunstige perspectieven te openen. Vooral de Papegeule (later genoemd het Sasse Gat), die zich ver

landwaarts in de richting van Gent had ontwikkeld, speelde daarbij een grote rol. In fig. 256 is de oude vaarweg naar Gent (die tot 1827 dienst deed) aangegeven.

In 1545 werden door een zekere François van den Velde⁵³⁶) plannen gemaakt om Gent via de Papegeule in de Braakman een uitweg naar zee te geven. Op 26 mei 1547 is het dan zover dat keizer Karel V aan Gent toestemming geeft om de zgn. Sasse Vaart te graven tussen het reeds genoemde fort Roodenhuize en de Landsdijk of de Graaf Jansdijk, die toentertijd ter plaatse waar later Sas van Gent is verrezen een deel van de waterkering langs de Braakman was.

Aanvankelijk bleef de Landsdijk, die over het bewuste gedeelte ook dekend was als Joost Hamerlincxdijk, een knelpunt; om daar overslag van goederen te voorkomen of het lastig gebruik van een overtoom te vermijden was een schutsluis nodig. Ondanks de uit concurrentievrees geuite bezwaren van Antwerpen geeft keizer Karel V op 13 december 1549 toch toestemming voor sluisbouw.

Op 29 augustus 1551 legde de burgemeester van Gent, ridder Antonie de Baenst, heer van Axpoele, Hansbeke enz. de eerste steen van de sluis aan de Braakmanzijde buiten de Landsdijk, genaamd „de Soute Speye”. Eerst op 8 mei 1556 was men zover dat ook de eerste steen gelegd kon worden van de „Zoete Speye” ongeveer 1000 voet landwaarts van de „Soute Speye”. Het was de „goede ende edele heer Adolf van Bourgondië, ridder, heer van Wacken enz., die deze plechtigheid in tegenwoordigheid van duizende personen” verrichtte.⁵³⁷) Bovendien werd op 2 januari 1562 van Philips van Bourgondië vergunning verkregen om „bij middele van „twee rabotten of te sluysen te moghen deursteken de Landtdijck liggende „aan 't einde huerlieden nieuwe gedelf genaemt Sas”. Zo kon een paar maanden later op 4 april 1562 de Sassevaart feestelijk worden geopend. Een haringschuit komende uit Dordrecht, met als schipper Pieter Jacobse Soetemelk uit Lekkerkerk, voer als eerste zeeschip via de Sasse Vaart de haven van Gent binnen.

De sluizen aan het Sas hebben veel schade opgelopen en geweld moeten weerstaan. Reeds in 1564 verzakte de Soute Speye (buitensluishoofd); drie jaar tijds was nodig voor herstel. De oude „Speye” werd afgebroken en een nieuwe werd 300 voet (85 m) landwaarts gebouwd; de eerste steen daarvan werd gelegd op 8 mei 1566.

De Spaanse verwickelingen waren evenmin gunstig voor de sluis- en kanaalwerken; door een groep watergeuzen werden op 21 mei 1572 de brug en de sluisdeuren aan het Sas vernield. Het duurde tot april 1577 eer de schade was hersteld. Daarna volgen voor de Gentenaren nogmaals enige jaren van een triest verloop. Toen Gent in 1579 de Unie van Utrecht tekende en daarmee de zijde van Willem I koos, zochten de Spanjaarden

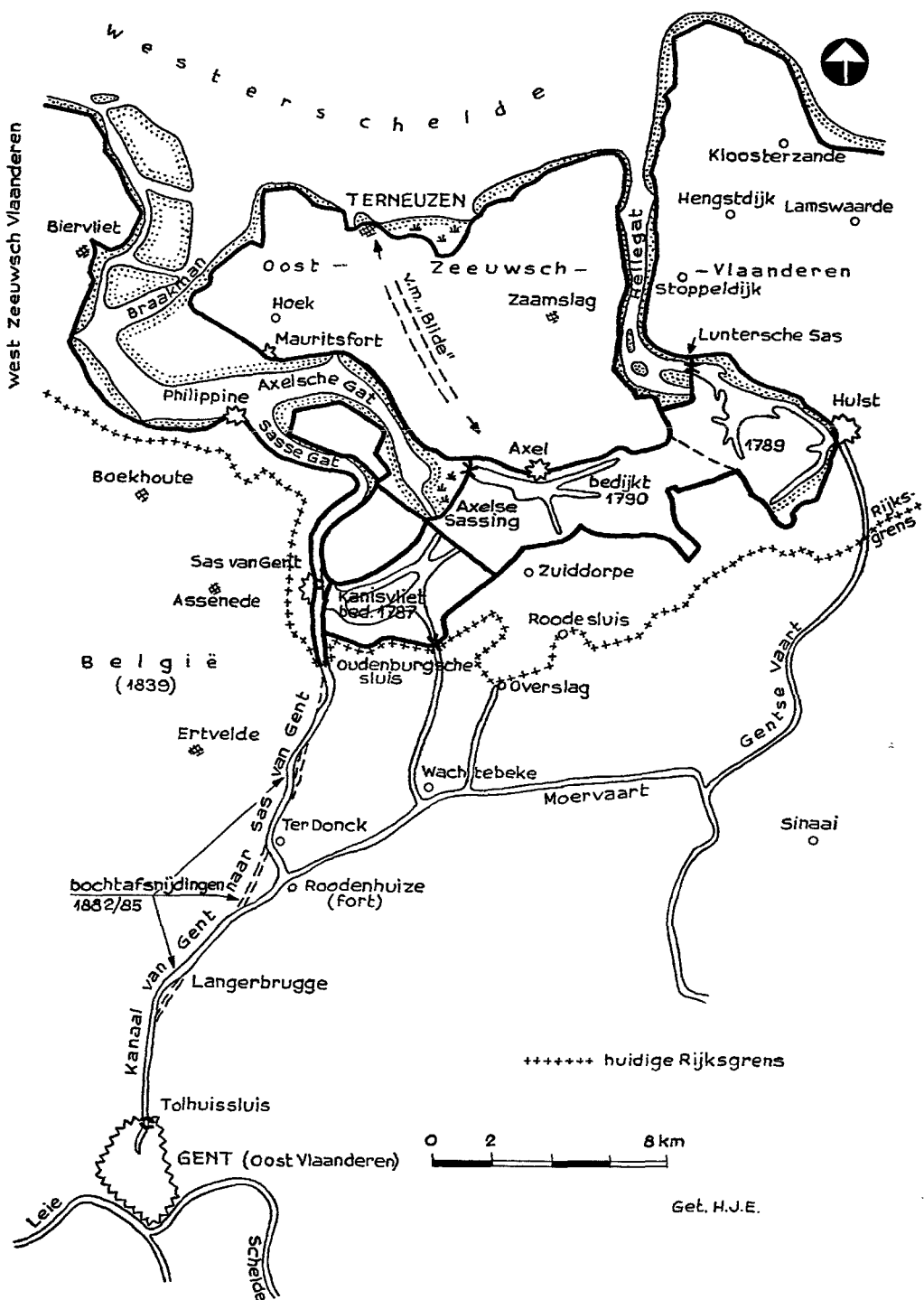

fig. 256. Situatie van de oude vaarwegen van de Westerschelde naar en van Gent.
492

vergelding. Zo werd in oktober 1583 bij verrassing Sas van Gent ingenomen en was Gent zijn uitweg naar zee kwijt; dat duurde tot 1585, toen ook Gent door de Spanjaarden werd veroverd. Toch werd ook daarna de Sasse Vaart, wellicht vanwege de oorlogshandelingen, verwaarloosd. De Staten van Vlaanderen, die een oplossing zochten, kregen op 20 juli 1613 van de aartshertogen Albrecht en Isabella toestemming de Zuid-Leye tot Gent door te trekken; in 1625 was dit kanaal, ook genoemd de Brugsche Vaart, gereed, maar het heeft kennelijk geen uitkomst gebracht. Toen in 1648 met het verdrag van Munster de vaart op de Schelde officieel gesloten werd (die reeds eerder door de Geuzen was belemmerd), mondde voor de Gentenaren de Sasse Vaart van toenaf op vreemde bodem uit. Bovendien was Sas van Gent op 5 september 1644 weer door Prins Frederik Hendrik veroverd. De daarna in het Braakmangebied begonnen inpolderingen en/of herdijkningen deden evenmin goed aan de toegang tot de Sasse Vaart via de sluis in Sas van Gent. Het stemt dan ook tot verwondering dat men nog ruim anderhalve eeuw lang na de vrede van Munster van deze toegang gebruik heeft kunnen maken. Eerst na de vereniging van Zuid en Noord Nederland in 1815 kwam de vaarweg naar Gent weer aan de orde.

In 1817 werden door de ingenieurs Noël en Van Diggelen⁵³⁸) plannen gemaakt om vanaf Sas van Gent, de Sasse Vaart recht door te trekken naar de Margarethapolder aan de Westerschelde, ong. 4 km ten oosten van Terneuzen. Door de toenmalige Inspecteur-Generaal van de Waterstaat Goudriaan werd dat tracé ontraden, o.a. in verband met de afwatering. Het was nl. niet alleen de vaarweg maar ook de afwatering van de landen rond de Braakman, die verbetering vergden.

De gouverneur van Zeeland, mr H. J. van Doorn van Westkapelle (1818-1826), gaf op 19 augustus 1822 aan de hoofdingenieur in Algemene Dienst P. van Diggelen, belast met de directie van de Waterstaat in het v.m. Staats Vlaanderen, opdracht een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden van doortrekking van het bestaande kanaal Gent-Sas van Gent naar Terneuzen. Men kwam toen tot het huidige tracé, waarvoor in 1823 concessie verleend werd. Op 1 mei 1825 kon met de werken worden begonnen, die zo voorspoedig verliepen, dat het kanaal op 18 november 1827 door de Gouverneur van Oost Vlaanderen, namens de Koning, voor de scheepvaart kon worden opengesteld. Twee dagen trok men er voor uit om dit gebeuren feestelijk te doen plaatshebben. Er werden salvo's afgevuurd zowel te Terneuzen als te Sas van Gent en Gent; er was een vaartocht voor genodigden; ter opluistering waren detachementen infanterie en cavalerie aanwezig terwijl een muziekgezelschap uit Gent de feeststemming verhoogde.

Bij K.B. van 12 augustus 1828, nr 110 werd het kanaal van Terneuzen

tegelijk met andere objecten onder het onmiddellijk beheer en onderhoud van het Amortisatie Syndicaat gebracht. Het Syndicaat was ingesteld bij de wet van 27 december 1822 ter regeling van onderscheidene financiële aangelegenheden van het Rijk maar werd reeds bij de wet van 27 december 1840 opgeheven. Het beheer en onderhoud der kanaalwerken werd toen bij K.B. van 27 maart 1841, nr 91, overgedragen aan het departement van Binnenlandse Zaken.

Nog geen halve eeuw na de ingebruikneming van het nieuwe kanaal werd verbetering daarvan noodzakelijk geacht. Voor het ontwerpen van een overeenkomst ter verbetering werd in 1871 een internationale commissie benoemd. Acht jaar later — op 31 oktober 1879 — kwam daarvoor een overeenkomst tot stand. Het resultaat was dat in 1882/85 te Sas van Gent een nieuwe sluis werd gebouwd. Maar ook de sluisen in Terneuzen waren niet meer bij de tijd; evenals tegenwoordig was er in die periode ook reeds sprake van steeds toenemende tonnage der schepen. Andermaal werd in 1891 een internationale commissie benoemd; er werd op 29 juni 1895 een overeenkomst gesloten. Maar al spoedig bleek dat de verbeteringen niet voldoende zouden zijn.

Men onderhandelde opnieuw en kwam tot een overeenkomst op 8 maart 1902; goedkeuring volgde bij de wet van 14 juli 1903. Het resultaat was dat op 1 oktober 1908 nieuwe sluisen te Terneuzen en te Sas van Gent in gebruik konden worden genomen. Tevens werd de bediening der kunstwerken geëlektrificeerd. De officiële opening geschiedde op 15 februari 1910 in tegenwoordigheid van H.M. Koningin Wilhelmina. Men had toen zowel in Terneuzen als in Sas van Gent een Westsluis, een Middensluis en een Oostsluis. Alleen de Westsluis te Terneuzen (thans Middensluis) is nog aanwezig; de andere zijn gedempt. Omdat de oude sluisen slechts 2 m water konden keren was de schuttijd beperkt; er kon slechts worden geschut van 3 uur vóór tot 3 uur na hoogwater; het kanaalpeil was en is N.A.P. + 2,13 m. Schepen van maximaal 1 0000 ton konden vanaf 1910 in Terneuzen geschut worden. De sluisen in Sas van Gent hadden een beperkte dienst; het kanaal kon daar in 2 panden worden verdeeld als het kanaalpeil tussen Terneuzen en Sas van Gent verlaagd werd of in die gevallen, waarin dat door de beheerder van het Nederlandse kanaalgedeelte nodig geacht werd; de sluisen stonden vrijwel altijd open.

Te wijzen valt nog op de bijzondere vorm, die de schutkolken van de twee oude sluisen — de Oostsluis en de Middensluis — hadden. Uit defensie-oogpunt waren die sluisen in bajonetvorm gebouwd, zoals aangegeven op de schets in fig. 257. De bedoeling daarvan was dat bij beschieting vanuit de Westerschelde, de beide sluishoofden (binnen- en buitenhoofd) niet tegelijkertijd konden worden vernield. Voor de scheep-

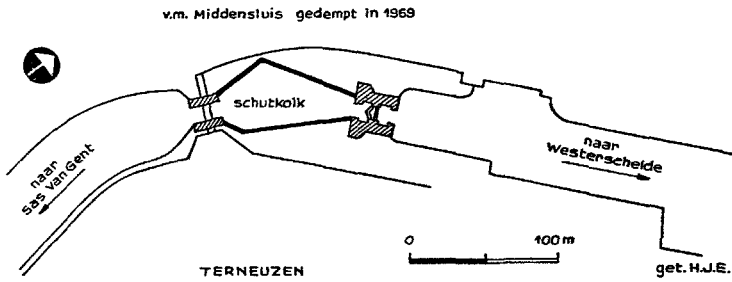

fig. 257. Sluis te Terneuzen in bajonetaalvorm gebouwd om destijds (begin 19e eeuw) te voorkomen dat bij eventuele beschieting vanuit de Westerschelde, niet beide sluisboorden zouden worden vernield.

vaart was dit geen gelukkige vorm voor een schutkolk; het eerst binnenvoerende schip kon pas het laatste de kolk verlaten.

Een doorsnede van het oude kanaal tussen Terneuzen en Sas van Gent is in fig. 258 aangegeven. De industriële ontwikkeling in Gent en de daarmee gepaard gaande toeneming van de scheepvaart op het kanaal was van dien aard dat òn kanaal òn sluisen in de dertiger jaren nauwelijks aan de behoefte konden voldoen. Opnieuw volgden besprekingen tussen Belgische en Nederlandse instanties over verbetering van de vaarweg naar Gent; het overleg werd door het uitbreken van de oorlog onderbroken. Na de tweede wereldoorlog werd in 1949 een Belgisch-Nederlandse commissie voor de Waterwegen en de Havenproblemen ingesteld. Het overleg leidde tot ondertekening van de nieuwe Nederlands-Belgische konventie te Brussel op 20 juni 1960.

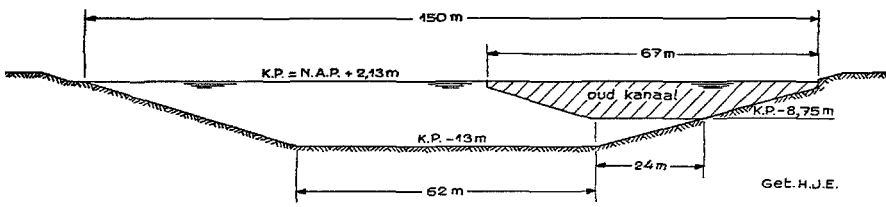

fig. 258. Dwarsprofiel van het oude en het nieuwe kanaal Terneuzen-Gent.

De ontworpen kanaalverbreding bleek vooral een grote ingreep voor de bewoners van de kanaalstrook te zijn. Ten westen van Terneuzen moesten enige boerderijen, enkele tientallen woningen en het sportterrein verdwijnen. In fig. 259 is de situatie van het nieuwe sluisencomplex en van de buitenhavens van Terneuzen getekend. In Sluiskil vielen ruim honderd woningen, waaronder verschillende zakenpanden, in het te verbreden kanaaltracé. In Sas van Gent moesten enkele tientallen woningen gesloopt en een aantal zakenpanden verplaatst worden. Een voordeel was

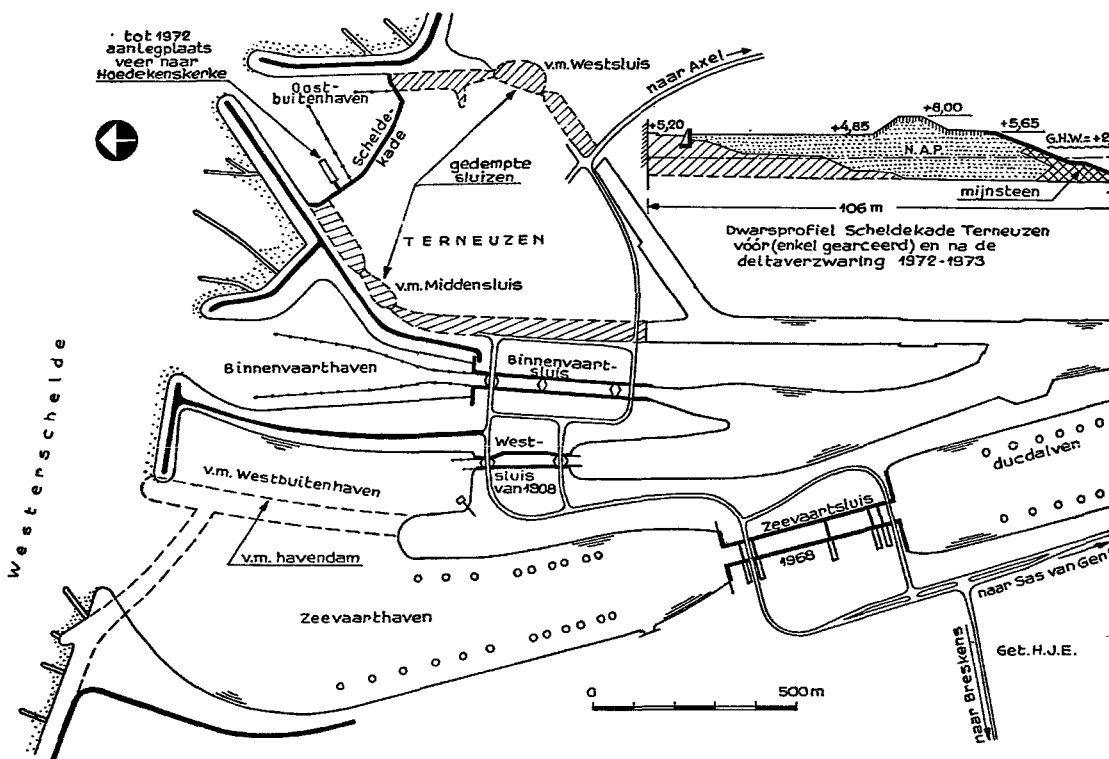

fig. 259. Situatie van de oude en nieuwe sluisen en van de buitenhavens van Terneuzen met dwarsprofiel van de oude en van de tot deltahogte verzwaaarde Scheldekade. De Westsluis van 1908 is nu de Middensluis (voor kanaalhavens zie fig. 243).

dat daar door het volspuiten van een tweetal kanaalarmen een ruime parkeergelegenheid — het Keizer Karelplein — kon worden aangelegd. Ook in het naburige Zelzate (B.) moesten vele woningen verdwijnen.

Bij het graven van de kanaalverbreding moest 25 miljoen m³ grond worden verzet en ook weer worden opgeborgen. Berging daarvan vond plaats door het opspuiten van een aantal terreinen, zoals direct ten oosten van Terneuzen in de Ser Lippenspolder, die daarmee enkele m opgehoogd werd en in de Kanisvlietkreken van de Kanisvlietpolder onder Westdorpe en Axel. Voorts werden enkele miljoenen m³ grond benut voor aanleg van de spaarbekkens in de Braakmanpolder, terwijl ongeveer 10 miljoen m³ grond in de Westerschelde werd gespoten. Later werd daar nog de onder Axel gelegen Smidsschorrepolder aan toegevoegd, die in 1965 werd volgespoten.

In maart 1961 vond onder grote belangstelling van aannemerszijde de eerste aanbesteding plaats, nl. van het graven der bouwputten voor de nieuwe zee- en binnenvaartsluisen met bijbehorende werken te Terneuzen.

Deze eerste aanbesteding werd in de daaropvolgende jaren gevolgd door aanbesteding van nog enige miljoenenwerken.

Bij het graven van de kanaalverbreding en van de voorhavens te Terneuzen waren een zestal grote aannemers-maatschappijen betrokken:

Aannemingsmaatschappij Jac. G. van Oord N.V. te Utrecht;
Hollandsch Aannemersbedrijf Zanen Verstoep N.V. te 's Gravenhage;
N.V. Hollandsche Aannemingsmaatschappij te 's Gravenhage;
N.V. Aannemers- en Handelsbedrijf Van Oord te Werkendam;
H.B.M. Nederland N.V. te 's Gravenhage;
S.A. Dragages Declodet et Fils te Brussel.

In dezelfde periode (1961-1968) vond in België de verbreding plaats van het Belgisch kanaalgedeelte tot Gent en werd in Terneuzen het nieuwe sluizencomplex gebouwd. Ter bestrijding van de verzilting werden bij de sluisdeuren zgn. luchtbellenschermen aangebracht, die de zoutuitwisseling sterk beperken. Voor de sluizenbouw werd een aannemerscombinatie opgericht, nl. de Internationale Combinatie tot Uitvoering van Scheepvaartsluizen te Terneuzen (de I.C.U.S.T.);

de deelnemers waren:

N.V. Amsterdamsche Ballastmaatschappij te Amsterdam;
Compagnie Belge de Chemins de Fer et d'Enterprises N.V. te Brussel;
Hollandsche Betonmaatschappij N.V. te Den Haag;
N.V. Internationale Gewapend Betonbouw (I.G.B.) te Breda;
L. L. en N. de Meyer P.V.B.A. te Zelzate (B.) en
Société Belge des Bétons S.A. te Brussel.

Bovendien waren tal van onderaannemers en kleinere bedrijven betrokken bij de vele bijbehorende werken. In fig. 258 is tevens het nieuwe kanaalprofiel getekend. De bodemdiepte, die aanvankelijk op N.A.P. — 12,50 m was gesteld, zodat schepen van 50000 ton naar Gent konden varen, werd na het gereedkomen nog verdiept tot N.A.P. — 13,50 m, zodat ertstankers van 60000 à 70000 ton het hoogoven- en staalbedrijf Sidmar in Zelzate konden bereiken. De nieuwe zeesluis te Terneuzen had daarvoor reeds voldoende drempeldiepte.

De kosten van het project, die alleen al op Nederlands gebied vele tientallen miljoenen guldens beliepen, werden voor 80 % door België en voor 20 % door Nederland betaald. Op Belgisch grondgebied werd alles door België betaald.

Op 19 december 1968 vond de feestelijke opening plaats van het verbrede kanaal, waarbij koning Boudewijn van België en koningin Juliana enkele officiële handelingen verrichtten. Het resultaat was dat de weg naar Gent was vrijgemaakt voor de eerste schepen, die reeds in de schutkolk lagen; dat waren vier mijnenvegers, de Borculo en de Bolsward van Nederlandse en de Knokke en de Charleroi van Belgische nationaliteit. Bovendien lag reeds in de schutkolk de 24624 ton metende tanker Texaco Ghent uit Londen, die als eerste koopvaardijship van dergelijke afmetingen de reis naar Gent kon beginnen. Een groots internationaal werk

was tot stand gebracht; men sprak dan ook van een unieke Beneluxmanifestatie. Overigens vraagt de vervuiling van het kanaalwater de laatste jaren dringend om een oplossing op internationaal niveau.

Tenslotte werd in 1969/71 door de Rijkswaterstaat in Terneuzen bij de huidige middensluis een nieuw havenkantoor gebouwd ten dienste van het onderhoud van het kanaal van Terneuzen naar Gent. Het ontwerp is van het architectenbureau C. Caspers en ir M. Zwaagstra te 's Gravenhage. Het gebouw doet tevens dienst voor het loodswezen, de douane, de rijkspolitie en de marechaussee.

**Zijkanaal
naar Axel
(en Hulst)**

In de 18e eeuw konden de schepen Axel bereiken via het Axelse Gat en hadden toegang tot Hulst via het noordwesten door het Hellegat. Tussen Axel en Hulst lag toen een uitgebreid schorregebied waarin door de inundaties in de 80-jarige oorlog een uitgebreid krekennestel was ontstaan, dat echter in de 18e eeuw aan verlanding onderhevig was.

In 1789 achtte men de tijd gekomen om dat gebied van het buitenwater af te sluiten door aanleg van de Sasdijk ten westen van Axel en van de „Lunterse dijk” tussen Reigersbosch en Luntershoek ten noordwesten van Hulst (zie fig. 79, p. 186). Daarmee waren de polders Beosten en Bewesten Blij en Riet- en Wulfsdijk ontstaan. Omdat met die activiteiten de scheepvaart naar Axel en Hulst zou worden afgesloten werd tegelijkertijd in de Sasdijk een sluis — de Axelse Sassing — en aan de oostzijde bij Luntershoek, het Hulster Sas gebouwd. De sassen waren slechts een kort leven beschoren. In de Franse tijd (4 juli 1805) is de vloer van de Axelse Sassing door de waterdruk kapotgesprongen en heeft men de schutkolk gedempt.⁵³⁹)

Met de aanleg van het kanaal Terneuzen-Sas van Gent had men tevens het plan de oude scheepvaartweg naar Axel te herstellen en deze door te trekken tot Hulst. Vanaf de driesprong bij Sluiskil werd de oude vaart (als zijkanaal) hergraven tot aan de Axelse Sassing, alwaar in 1827 de sluis met sluiskolk werd hersteld. Vandaar werd tot Axel de bestaande kreek verruimd met de bedoeling vervolgens via verruiming van bestaande krekens Hulst te bereiken. Maar met het doortrekken tot Hulst liep het spaak; men kwam niet verder dan de buurtschap Kijkuit. Er worden verschillende oorzaken voor de stagnatie genoemd; o.a. werd het werk door kwaadwilligheid (arbeidsonlusten) gestagneerd. Bovendien werd de concessie ingetrokken, waarna men in eigen beheer aan het werk ging.

Nadat in 1830 opnieuw concessie werd verleend om het werk te voltooien brak enkele maanden later de Belgische opstand uit. Omdat er veel Vlaamse arbeiders bij de kanaalwerken betrokken waren, was dat een nieuwe tegenslag en kwam het werk stil te liggen. Het kanaal naar Hulst waarvan het tracé is aangegeven in fig. 186, is nooit voltooid; voor zover het gereed kwam doet het alleen dienst als afwateringskanaal.

Een drastische ingreep in de waterstaatkundige situatie van het desbetreffende gebied vond plaats door de overeenkomst van 1843 met België, waarbij de afwatering van de landen aan weerszijden van het kanaal Terneuzen-Gent werd gewijzigd. Het gevolg was dat op de binnendorpel van de schutsluis te Axelse Sassing in de regel niet meer dan 0,50 à 0,60 m water stond, waarmee het Sas onbruikbaar was voor de scheepvaart. De sluis werd dan ook in 1851 afgedamd; de sluishoofden werden afgebroken. In de jaren 1858, 1860 en 1862 zijn nog wel pogingen in het werk gesteld om het kanaal door te trekken. In 1865 dienden de gemeenten Axel, Hulst, St Jansteen, Zuiddorpe en Koewacht gezamenlijk een verzoekschrift in voor hetzelfde doel. Het mocht evenals een verzoek, gedaan in 1869, niet baten.⁵⁴⁰) Ruim een halve eeuw later (in 1920) werd ook de sluiskolk gedempt ten behoeve van een wegverbetering. Alleen de naam Axelse Sassing is gebleven. Het „Hulstersas” bij Luntershoek was al in 1821 afgedamd. Toch speelde het kanaal Axel-Hulst, voor zover dat gereed gekomen was, nog een rol in de jongste wereldoorlog. Het „Poolse monument” opgericht halverwege langs het kanaal herinnert daaraan; het opschrift luidt:

„Den 17 september 1944 stierven op deze plaats den heldendood bij het forceren van het kanaal Axel-Hulst, 25 poolsche soldaten van het 10de Regiment Dragonders brengende zoo de vrijheid van Holland op hunne terugtocht naar Polen”.

Overigens kwamen na genoemde mislukking van de kanaalaanleg naar Hulst, meermalen kanaalplannen aan de orde, die dan meestal in het politieke vlak werden getrokken. Rond en kort na de jongste eeuwwisseling en dan bij voorkeur om de vier jaar, als de verkiezingsstrijd voor Kamer en Staten aan de orde was, werden plannen ter tafel gebracht. Brand⁵⁴¹) noemt het „een belachelijke en volksmisleidende aangelegenheid”.

In de twintiger jaren was er zelfs sprake van een plan voor een kanalennet voor zowel West als Oost Zeeuwsch Vlaanderen. Ook de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zeeuwsch Vlaanderen te Terneuzen heeft zich in 1924 ingezet om een kanalenplan te doen realiseren. Aangezien echter vooral in West Zeeuwsch Vlaanderen een uitgebreid tramwegennet met belangrijke bijdragen van Rijkswegen was aangelegd, vond men het van hogerhand geen goede politiek, de aldus gebezigde kapitalen minder rendabel te maken door aanleg van een concurrerend kanaal.

In Oost Zeeuwsch Vlaanderen was het tramwegennet minder uitgebreid, zodat de aanleg van een kanaal van Axelse Sassing naar Hulst, met een zijtak naar Luntershoek, in 1923 opnieuw in studie was genomen. De kosten van een dergelijk kanaal, lang 19 km, geschikt voor schepen van 450 ton, werden geraamd op 5½ miljoen gulden. Het bleek te duur te zijn.

Een aktie ondernomen in 1928 door een „vereniging comité ter ver-

**Kanalen-
comité's**

krijging van een kanaal Hulst-Axel" mislukte eveneens. Nogmaals werd, weer vier jaar later, in 1932 door een „Zeeuwsch Vlaams kanalencomité" een poging ondernomen om een kanaal van Graauw via Hulst naar Sluiskil te verkrijgen. Ook deze laatste poging mislukte.

„Doorsteek"
en
Baalhoek-
kanaal

Al vele jaren ijveren de Belgen voor verbetering van de vaarweg via de Westerschelde naar Antwerpen. In 1905/08 werden de eerste baggerwerken uitgevoerd in de omgeving van Bath. In 1912 verschenen berichten in de dagbladen dat de Belgische regering het voornemen had met de Nederlandse regering in overleg te treden over het aanbrengen van verbeteringen in de loop der Schelde op Nederlands gebied.⁵⁴²⁾ Na de oorlog 1914/18 worden vanaf 1922 vrijwel jaarlijks bagger- en/of zuigwerken verricht in een deel van de Westerschelde tussen Bath en Terneuzen. De gebaggerde of gezogen zandhoeveelheden zijn daarbij opgelopen tot enige miljoenen m³ per jaar, die overigens weer op de daarvoor vastgestelde stortplaatsen in de Westerschelde worden gedeponereerd. Tussen Bath en Hansweert is van 1905-1972 totaal ong. 145 miljoen m³ specie gebaggerd of gezogen.⁵⁴³⁾ Het verloop daarvan is in onderstaande grafiek — fig. 260 — aangegeven. Het zwaartepunt van die zuigwerken ligt vooral in de omgeving van Bath en Hansweert, waarbij vooral het Nauw van Bath toenemende zorg baart. De steeds drukker wordende scheepvaart op Antwerpen en de toenemende tonnage per schip was voor de Nederlands-

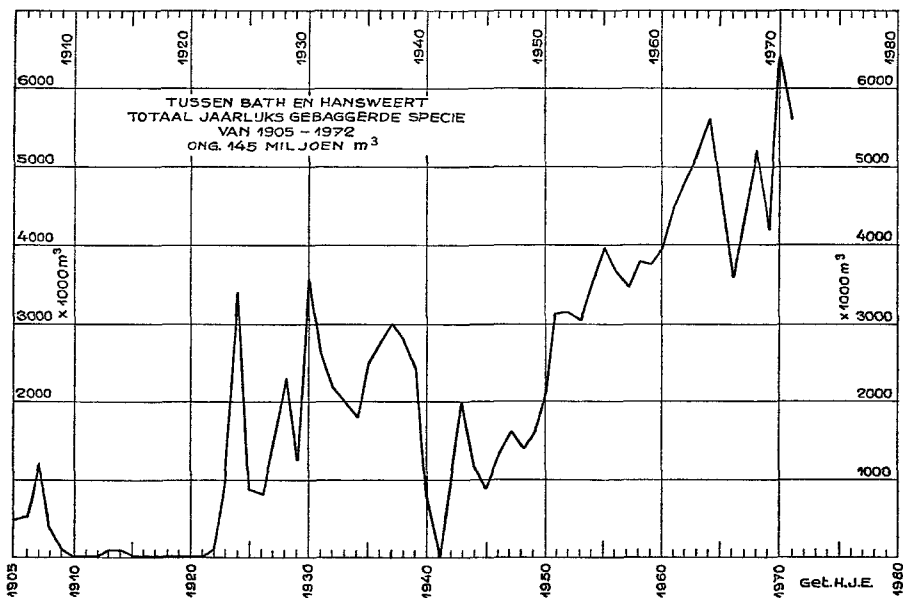

fig. 260. Grafiek van gebaggerde (gezogen) specie in de Westerschelde (totaal 145 miljoen m³ van 1905-1972).

Belgische Technische Schelde Commissie aanleiding om naar een meer radikale oplossing te zoeken dan door middel van bagger- en zuigwerken kon worden verkregen.

In het Waterbouwkundig Laboratorium te Antwerpen (Borgerhout) werd gezocht naar doeltreffende verbeteringswerken. Uit die studie⁵⁴⁴) bleek dat de belangrijkste werken dienden te worden uitgevoerd in de omgeving van Bath en Walsoorden. Bij Walsoorden werd inmiddels in 1966/67 het Oude Hoofd met 160 m ingekort wat een grote verbetering voor de scheepvaart is gebleken.

Wat de omgeving van Bath betreft werd door de heer J. Verschave, de toenmalige Inspecteur-Generaal van Bruggen en Wegen, Administrateur der Zeediensten in België het zgn. „Plan Verschave” naar voren gebracht. Dat plan beoogt een bochtafsnijding van het Nauw van Bath met de bedoeling een goede toegang van de scheepvaart bestemd voor de haven- en industriezone in Antwerpen aan de rechteroever van de Westerschelde te verzekeren. Dit zou dan gerealiseerd moeten worden door in feite een gedeelte van de Westerschelde te normaliseren, waarvoor ten noorden van de bocht een leidam (kruin op ong. N.A.P. + 6 m) moet worden aangelegd, terwijl ten noorden ervan het Nauw van Bath als „wilde geul” zou blijven bestaan. Al spoedig gaf men van Antwerpse zijde prioriteit aan de afsnijding van de bocht bij Bath boven het hierna te noemen Baalhoekkanaal.

In de Technisch Schelde Commissie werd dat plan voor doorsnijding — de zgn. doorsteek — langs de noordelijke rand van Saaftinge na onderzoek in het waterloopkundig laboratorium te Borgerhout bestudeerd en kwam men tot de conclusie dat een zo noordelijk mogelijk gelegen bochtafsnijding gewenst was zoals in fig. 261 is aangegeven. Men had daarbij op het oog het Land van Saaftinge zoveel mogelijk onaangetast te laten. Volgens het plan, dat de vaarweg naar Antwerpen tevens met ca 3 km zal verkorten, wordt een gedeelte van de rivier genormaliseerd; de nieuwe geul zal een breedte van ongeveer 400 m op de bodem en een diepte van ongeveer 10 m beneden laagwater verkrijgen. De Raad van de Waterstaat heeft in 1972 gunstig over dit plan geadviseerd.

Naast bovengenoemd plan ontwikkelden in de zestiger jaren de Belgen een tweede plan. Zij willen de in ontwikkeling te brengen haven- en industriezone aan de linkeroever van de Westerschelde in beginsel ook toegankelijk maken voor zeeschepen van 125.000 ton en daarbij de gevaarlijke weg via het Nauw van Bath vermijden. De Belgen dachten daarbij aan een ongeveer 30 km lang kanaal, dat op Nederlands gebied langs de westelijke rand van het Land van Saaftinge zou lopen en via het zgn. Speelmansgat en een zeeluis ten zuiden van Baalhoek in de Westerschelde zou uitmonden. In 1966 werd het plan ingediend bij het Belgische Mini-

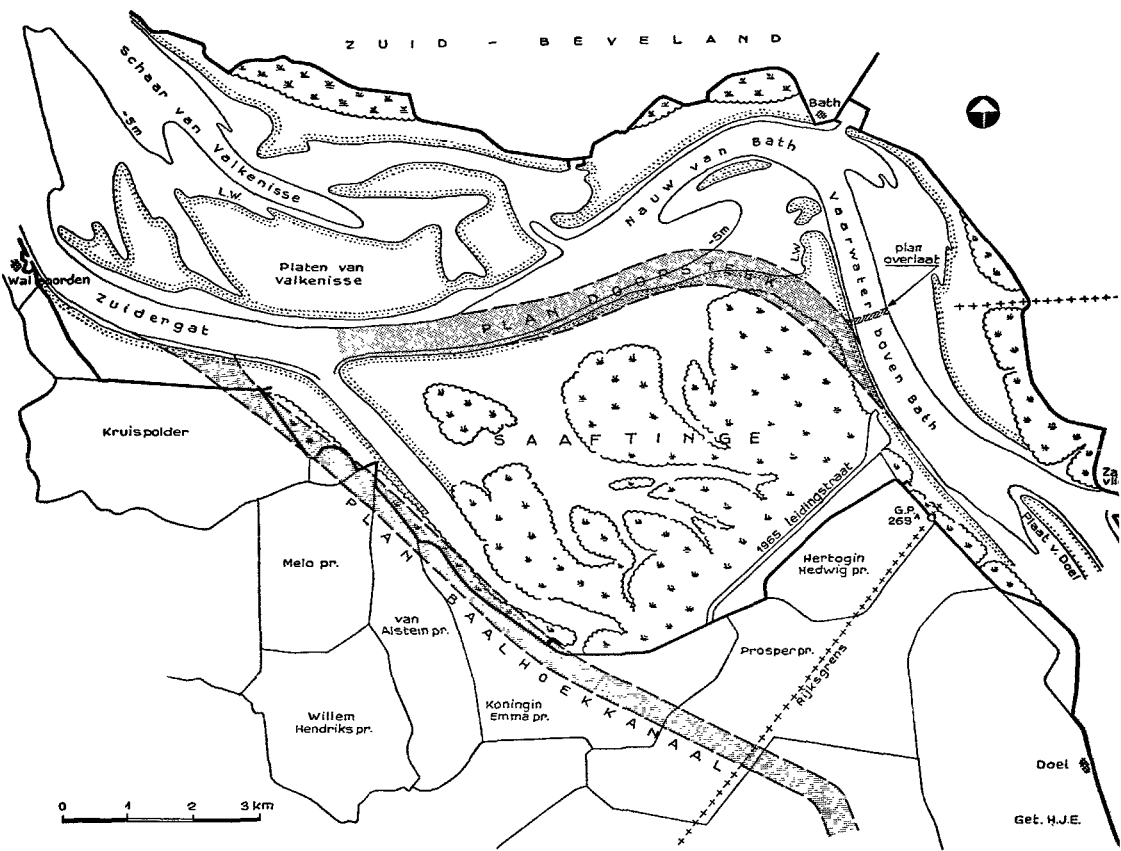

fig. 261. Oostelijk deel van de Westerschelde met „Plan Doorsteek” en „Plan Baalhoekkanaal”.

sterie van Openbare Werken; in september 1967 werd de medewerking van Nederland gevraagd. Gezien de internationale belangen van een dergelijk plan werden in september 1968 onderhandelingsdelegaties van België en Nederland aangewezen; ze hadden tot taak alle aspecten van het project te onderzoeken. De voorzitter van de Nederlandse delegatie was drs J. W. de Pous.

In het waterloopkundig laboratorium te Borgerhout werd ook dit plan onderzocht; daarover werd begin 1970 rapport uitgebracht. De conclusie was dat het Baalhoekplan technisch uitvoerbaar was.

De bodembreedte van het kanaalgedeelte op Nederlands gebied is ontworpen op ong. 250 m breed; de bodemdpte op N.A.P. — 16,90 m, zie dwarsdoorsnede in fig. 262. Een schutsluis met afmetingen van 500 m × 64 m en een drempeldiepte van N.A.P. — 17,40 m is daarbij geprojecteerd in de noordelijke hoek van de Van Alsteinpolder.

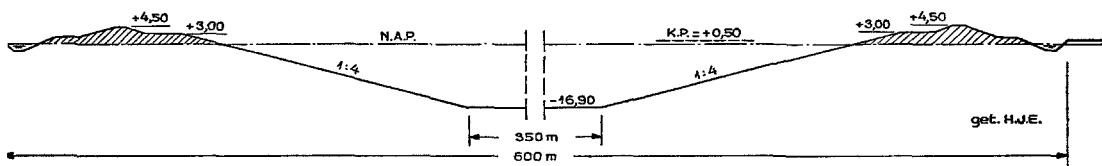

fig. 262. Dwarsdoorsnede van het Baalhoekkanaal(plan).

Van de vele kanaalplannen, die in Nederland in de loop der jaren tot uitvoering zijn gebracht heeft waarschijnlijk geen kanaalplan zo veel stof doen opwaaien als het Baalhoekkanaal. Er moest o.a. gekozen worden voor een binnendijks of voor een buitendijks tracé. Nadat alle aspecten waren onderzocht, bezwaren waren ingediend, zowel tegen het ene als tegen het andere tracé en enkele hoorzittingen in Zeeuwsch Vlaanderen waren gehouden, heeft de Raad van de Waterstaat zich met 7 tegen 3 stemmen uitgesproken voor een binnendijks tracé; deze versie van het plan is in fig. 261 weergegeven. De Nederlandse regering ging akkoord met deze voorkeur evenals met het meest noordelijk tracé van de bochtafsnijding bij Bath.

Overigens zal over de vervuiling van het Scheldewater vanuit België nog wel een en ander te doen zijn eer de desbetreffende plannen een vaste vorm hebben gekregen. De fig. 263 t/m 265, p. 432 geven nog enkele beelden van haventoeegangen, die zullen verdwijnen, hetzij met de verzwaren van de zeedijken tot deltahoopte, hetzij met de aanleg van een Baalhoekkanaal. Fig. 266, p. 432 geeft een beeld van een soortgelijke haventoeegang (coupure) tot de aangrenzende haven van Den Doel bij onze zuiderburen.

§ 5. VASTE OEVERVERBINDING WESTERSCHELDE.

We kunnen deze historisch-waterstaatkundige beschrijving niet besluiten zonder enige aandacht te schenken aan de voorgeschiedenis, die leidde tot de plannen voor een vaste oeververbinding over en onder de Westerschelde, omdat die verbinding behalve van internationaal belang in het bijzonder voor Zeeuwsch Vlaanderen van grote betekenis kan zijn.

Een eerste (indirekte) vaste verbinding van Zeeuwsch Vlaanderen met overig Nederland was in feite reeds tot stand gekomen toen in 1933 bij Antwerpen een ong. 2 km lange tunnel voor motorrijtuigen en een aparte tunnel voor voetgangers was gereedgekomen. Op 31 mei 1969 volgde de openstelling van een tweede vaste verbinding door Koning Boudewijn en Koningin Fabiola van België. Deze E3-tunnel — de John F. Kennedytunnel — eveneens op Belgisch gebied gelegen, maar ong. 3 km zuidwestelijk van de eerste autotunnel vormt een schakel in de E3-weg

van Stockholm naar Lissabon. Hoewel de aanleg van beide tunnels geen direct belang voor Zeeland of voor Zeeuwsch Vlaanderen betekende is vooral de eerste tunnel voor menigeen meermalen een dankbare gelegenheid geweest, om van of naar Zeeuwsch Vlaanderen, de plaats van bestemming te bereiken als een of meer Westerscheldeveren, om welke reden dan ook, stagneerde of uitviel. In het rampjaar 1953 was de eerste tunnel een uitkomst.

Overigens bestaat de gedachte aan een vaste verbinding tussen de beide Westerschelde-oeveren op Nederlands gebied reeds lang. Op initiatief van enige zakenleiden maakte W. H. J. v. d. Hooft, directeur van het bekende Zeeuwsch Technisch Instituut te Goes in 1930/31 reeds een schetsplan voor een tunnel onder de Westerschelde. Daar bleef het voorlopig bij; een wereldoorlog, die eerst alle bouwactiviteiten verlamde en een wederopbouwperiode, waarbij alle krachten nodig waren, kort daarna gevolgd door een stormramp, en enige jaren van dijkherstel, waarbij de inzet van veel materieel en mensen vooral in de waterbouwkundige sector was vereist, bracht brug- en/of tunnelplannen geruime tijd op de achtergrond.

Na genoemde perioden werd het vervoersaanbod op de Westerscheldeveren echter steeds intensiever. Dat was voor de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zeeuwsch Vlaanderen aanleiding om aan de Stichting voor Economisch onderzoek der Universiteit van Amsterdam opdracht te geven een onderzoek in te stellen naar het vraagstuk van het verkeer van Zeeuwsch Vlaanderen naar overig Nederland in het algemeen en van de pontverbinding Perkpolder-Kruiningen in 't bijzonder.⁵⁴⁵) Toen daarover in juli 1955 rapport was uitgebracht, kwam het vraagstuk van een vaste oeververbinding over de Westerschelde pas goed in de belangstelling te staan. De conclusie van het onderzoek was: de enige oplossing, die afdoende kan zijn om de vervoersproblemen over de Westerschelde op te lossen is de aanleg van een vaste oeververbinding. De gemeenteraad van Hulst nam in augustus 1955 zelfs een motie aan inzake het tot stand brengen van een vaste oeververbinding; met adhaesiebetuigingen van nog 12 gemeenten in Oost Zeeuwsch Vlaanderen werd een en ander ter kennis gebracht van de overheid. In 1956 werd bij de desbetreffende Rijksdiensten intern een beperkt onderzoek verricht naar het meest geschikte punt voor een dergelijke verbinding.

Olie op het vuur was een in 1957 verschenen publikatie, getiteld: „Tunnels en hangbruggen”, die handelde over mogelijkheden voor een vaste oeververbinding met Zeeuwsch Vlaanderen.⁵⁴⁶) Dan volgen eind 1957 bij de behandeling van de Deltawet in de Tweede Kamer vragen van verschillende afgevaardigden over het instellen van een onderzoek naar de mogelijkheid van een vaste oeververbinding over de Westerschelde.

In de daaropvolgende jaren kwam een vaste oeververbinding over de

Westerschelde nogal eens ter sprake. Er verschenen in 1963/64 een aantal publikaties⁵⁴⁷) met als achtergrond deze zaak in de algemene aandacht te plaatsen. Wellicht werkte de inmiddels (1962-1965) in uitvoering zijnde bouw van de vaste verbinding over de Oosterschelde (Zeelandbrug) aanstekelijk.

Verschillende mogelijkheden tot kruising van de Westerschelde werden geopperd. De provincie Zeeland legde sterk de nadruk op de zgn. middenroute, een kruising tussen Ellewoutsdijk en de omgeving van Terneuzen, welk tracé afgestemd was op een route via de Zeelandbrug. In een in 1963 verschenen rapport⁵⁴⁸) over de desbetreffende zaak van het Economisch Technologisch Instituut in Zeeland wordt ook de voorkeur voor de middenroute uitgesproken.

In 1962 had de toenmalige directeur van de Provinciale Planologische Dienst in Zuid-Holland, ir J. C. Lange, reeds gesteld dat de verbinding van Rotterdam naar het industriegebied in Noord-Frankrijk het beste door Zeeland kon lopen, zodat t.z.t. tevens een doorverbinding via een mogelijke Kanaaltunnel naar Engeland kon plaatshebben.

Het departement Zeeland van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel te Middelburg wijdde in 1965 een studiedag aan het onderwerp: vaste oeververbinding Westerschelde. Daarbij waren Belgische vertegenwoordigers, die eveneens pleitten voor een tracé, dat de Zeeuwsvlaamse oevers bij Terneuzen bereikte.

De Kamer van Koophandel en Fabrieken van Zeeuwsch Vlaanderen, die in 1966 pleitte voor een spoedige aanleg van een vaste oeververbinding sprak daarentegen haar voorkeur uit voor een tracé ter hoogte van Saaftinge.

Allerwege begon men zich met deze materie bezig te houden. In februari 1964 was in de pers een plan van baron Collot d'Escury, oud-rentmeester van het kroondomein te Kloosterzande, verschenen. Hij dacht kanalisering van het meest oostelijk deel van de Westerschelde uit te voeren in combinatie met een vaste oeververbinding en inpoldering van het Land van Saaftinge. Volgens die persberichten was het plan bij L. Delwaide, schepen van Antwerpen, enthousiast ontvangen. Het was overigens alleen de bedoeling van de baron, als zijnde niet technicus, mee te helpen zoeken naar een oplossing en als zodanig werd dat idee gelanceerd, aldus vermeldde hetzelfde persbericht. Inpoldering van schorren was echter niet meer aantrekkelijk en zeker niet inpoldering van het Land van Saaftinge.

Op een bijeenkomst van de Maatschappij voor Handel en Nijverheid te Goes in 1967 ontvouwde ir L. W. Lievense uit Breda een door hem ontworpen spectaculair plan voor een vaste Westerscheldeverbinding. Begin 1968 kreeg hij daarbij de medewerking van een combinatie van 5

aannemingsmaatschappijen — Dutch United Contractors (D.U.C.) — waarbij later nog de Kon. Mij. „De Schelde” werd betrokken. Er was een revolutionaire tunnelbouwmethode ontwikkeld, een zgn. sleepschakel-systeem, dat volgens hun begroting aanmerkelijk goedkoper kon zijn dan de klassieke zinkmethode. De door ir Lievense in 1965/66 opgedane ervaring met de sleepmethode voor het leggen van een meer-buizenstelsel voor gas en waterleiding in het zuidoostelijk deel van de Westerschelde had hem op het idee gebracht om, eenvoudig gezegd, tunnelementen van bepaalde constructie op de wal samen te stellen en deze in een te baggeren sleuf in de Westerschelde te trekken en te slepen. Begin 1969 werd het plan door de D.U.C. aan de minister van Verkeer en Waterstaat aangeboden. Na onderzoek bleken er nog dusdanige risicofactoren in te zitten dat het sleepproject niet aanvaardbaar was.

Inmiddels had de directeur-generaal van de Rijkswaterstaat in 1966 aan zijn dienst opdracht verstrekt om na te gaan, hoe en waar de Westerschelde het beste kon worden gekruist. Er verscheen in 1968 een interim-rapport, waarin 6 tracé's voor een brug- en 4 tracé's voor een tunnelverbinding werden aangegeven. Het was te beschouwen als een verkenning van de mogelijkheden en moeilijkheden, die de verschillende tracé's bieden. De voorkeur ging uit naar een tracé in de omgeving van Kruiningen-Perkpolder, dat het beste aan de gestelde eisen bleek te voldoen. De door velen gewenste middenroute bleek technisch veel moeilijker (en duurder) te verwezenlijken. De Provincie Zeeland, die zoals gezegd aanvankelijk de zgn. middenroute verkoos, kon zich tenslotte ook met dat tracé verenigen.

Een nadere studie was daarna gewenst; door de minister werd in 1969 een stuurgroep ingesteld, met aan het hoofd de Hoofdingenieur-directeur van de directie van de Rijkswaterstaat in Zeeland, ir J. Zuurdeeg, waaronder weer een 5-tal werkgroepen en daaruit een projectgroep onder leiding van de Hoofdingenieur-directeur van de directie Sluizen en Stuwen, ir P. Blokland, werden gevormd. Een zestal Nederlandse en drie Belgische aannemingsbedrijven hadden zich verenigd in de Combinatie Westerschelde, die een zeer belangrijk aandeel had in de nadere studie.

Nader onderzoek naar een brug-tunnelverbinding even ten westen en een hangbrug even ten oosten van het veer Kruiningen-Perkpolder leidde tot de keuze van eerstgenoemde verbinding. Van het hangbrugproject, waarvan de grootste doorvaarthoogte tot N.A.P. + 72 m was gedacht, werd afgezien o.a. omdat de Belgen een vrije doorvaarthoogte van 100 m prefereerden. Men kon zich dus medio 1970 toespitsen op het brug-tunnelproject. Het gekozen tracé is aangegeven in fig. 267. Het plan is om onder de noordelijke geul — de hoofdgeul — een tunnel te zinken en over

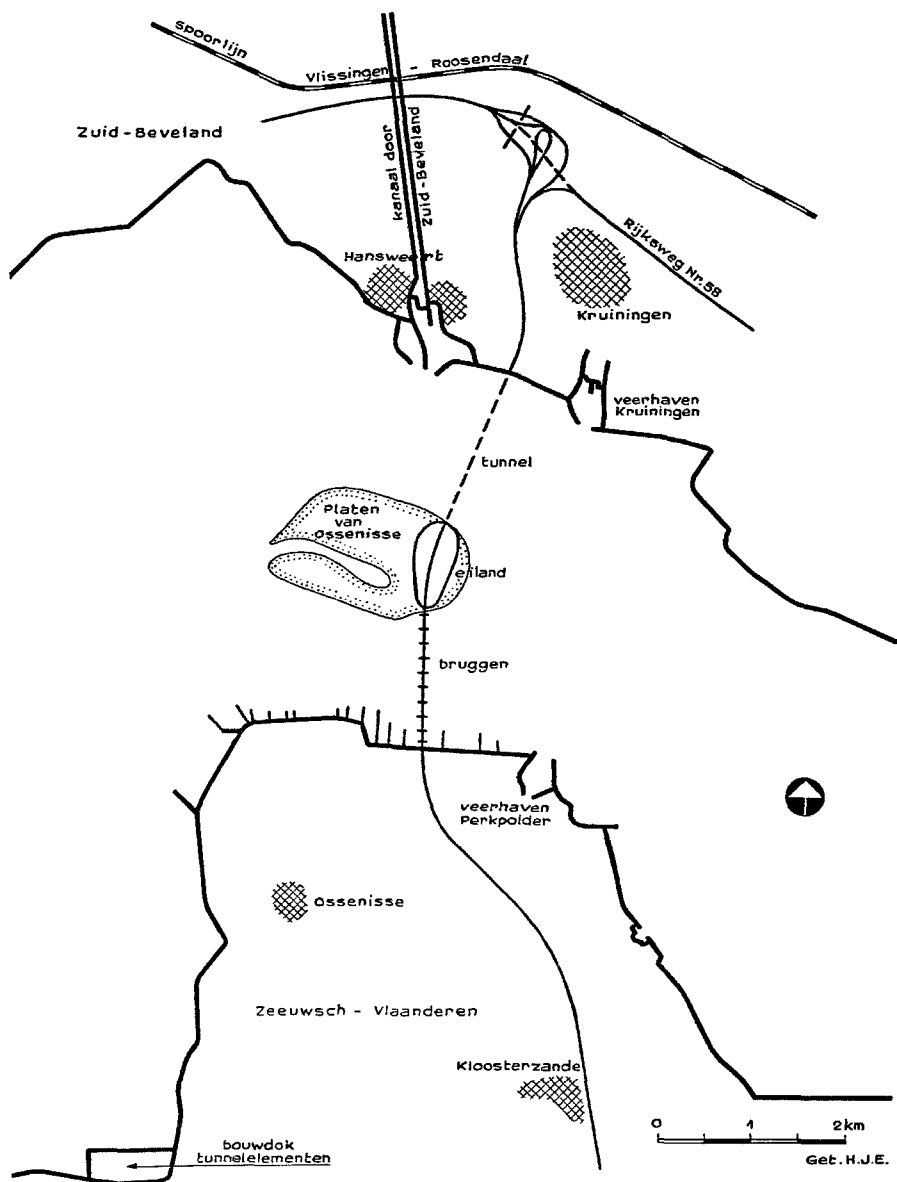

fig. 267. Tracé van het plan voor de vaste oeververbinding Westerschelde.

de zuidelijke (secundaire) geul een brug te bouwen. Beide kunstwerken zouden dan op de platen van Ossenisse door een daar aan te leggen eiland moeten worden verbonden. Eind 1971 was het ontwerp op enige details na gereed. Enkele gegevens en hoofdafmetingen van de kunstwerken zijn:
Tunnel: rechthoekig, gedeeltelijk van voorgespannen beton, twee tunnel-

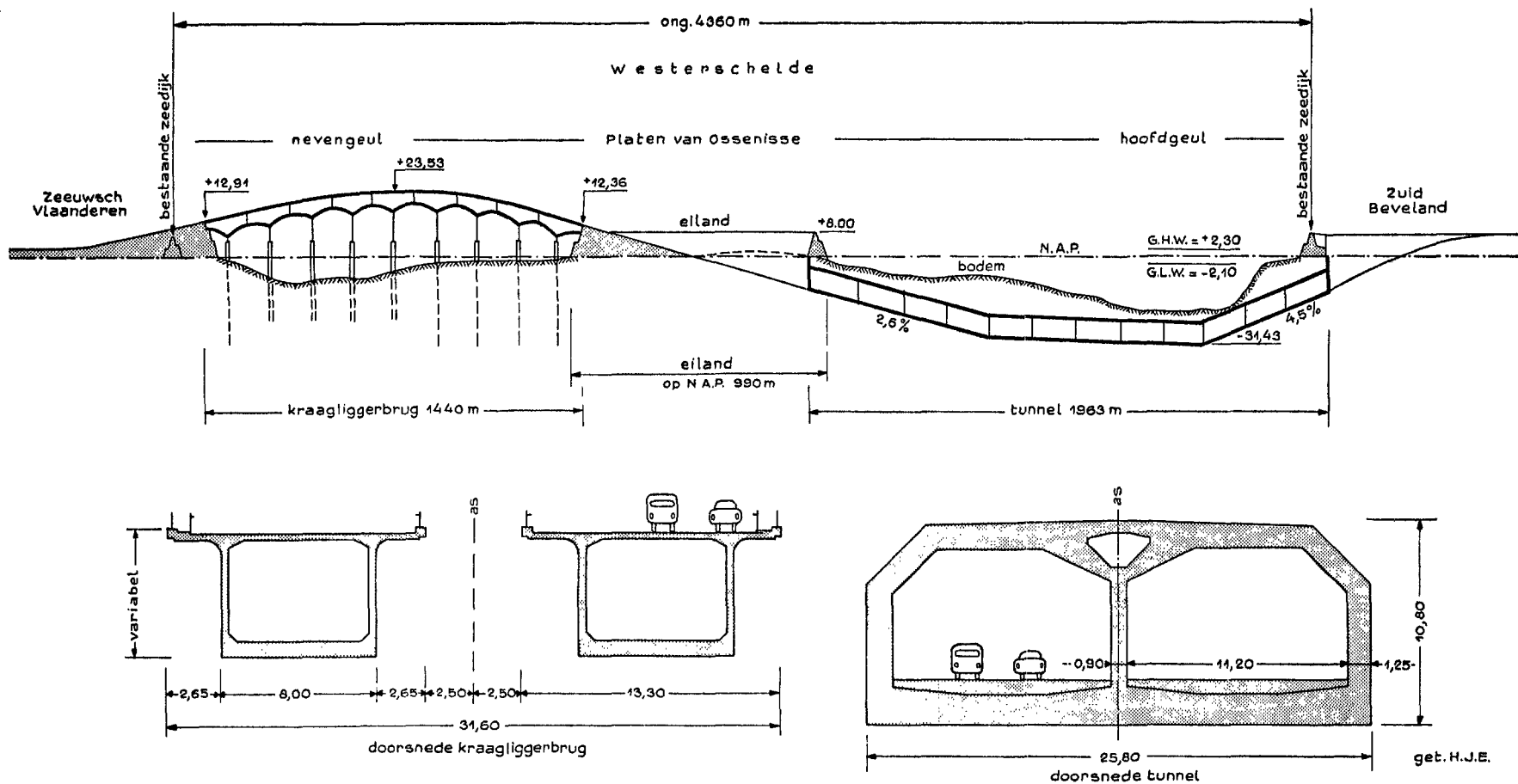

fig. 268. Lengteprofiel en dwarsdoorsnede volgens plan van de vaste oeververbinding Westerschelde.

kokers elk samengesteld uit 12 tunnelelementen met elk 2 rijstroken van 3,50 m breed en een vluchtstrook van 2,50 m gescheiden door een middenwand. Totale tunnellingte 1963 m, steilste helling 4,5 % aan de Zuidbevelandse zijde; diepste punt N.A.P. — 31,43 m (bovenkant bodem). De tunnelkokers zullen worden aangebracht volgens de klassieke zinkmethode. (De bakermat van de zinkmethode is Amerika, waar in 1930 de Detroit-Windsortunnel als eerste gezonken tunnel werd opengesteld.) *Brug*: dubbele kraagliggerbrug met 8 overspanningen elk van 160 m en 2 eindoverspanningen elk van 80 m; lengte 1440 m, grootste hoogte rijdek N.A.P. + 23,53 m, max. doorvaarthoogte tot N.A.P. + 13,30 m (bij G.H.W. ong. 10 m).

Eiland: lengte 990 m op N.A.P., hoogte ringdijk N.A.P. + 8 m. De zuidzijde sluit aan op de brugoprit en krijgt daar een hoogte van N.A.P. + 12,36 m. Totale lengte van de vaste oeververbinding tussen de bestaande hoogwaterkeringen ong. 4360 m. In fig. 268 is een lengteprofiel en zijn enkele dwarsdoorsneden van de kunstwerken gegeven.

Mochten bovenstaande plannen verwezenlijkt worden dan zal de verbinding in de eerste plaats van belang zijn voor de zeehavengebieden van Vlissingen en Terneuzen. Bovendien kan rijksweg nr 60 vanuit Kruiningen worden doorgetrokken naar de E3-weg op Belgisch gebied zodat een kortste verbinding kan worden verkregen van de Zeeuwse industriegebieden met de zeehavens te Gent, Zeebrugge, Duinkerken en geheel Noord-Frankrijk. Overigens voorziet het structuurschema van het Nederlands Hoofdwegennet van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat in een drietal vaste verbindingen over de Westerschelde.

Zeeuwsch Vlaanderen, waarvan in dit vierde deel van „Tussen Afsluitdammen en Deltadijken” zo goed mogelijk getracht is het ontstaan en de voornaamste in hoofdzaak waterstaatkundige aspecten vast te leggen, zal dan niet meer als een afgelegen en vergeten gebied kunnen worden beschouwd. Het zal dan op velerlei terrein zowel nationaal als internationaal een belangrijke functie kunnen blijven vervullen gelijkwaardig aan die van overig Nederland.

* *
*
* *

LIJST VAN FIGUREN.

Fig.	Pag.
1. Overzicht van Vlaanderen	12
2. Grenspaai GP 367	17
3. Tiendenpaal te Waterlandkerkje	17
4. Boomrestanten op de slikken van de Kruispolder	17
5. Bebossing in de Braakman	17
6. Fragment van de „Vlaamsche Banken”	18
7. Dwarsprofiel van de „Vlaamsche Banken”	26
8. Havenprojecten voor de Belgische kust	27
9. Duingebieden en hun „zandreservoirs”	28
10. Lengteprofiel Zeeuwsvlaamse kust	30
11. De „Uilenspiegel” bij Cadzand	18
12. Schets mond van het Zwin in 1931	32
13. Forten, schansen enz. in Zeeuwsch Vlaanderen (westelijk deel)	40
14. Forten, schansen enz. in Zeeuwsch Vlaanderen (oostelijk deel)	41
15. „Kaerte van Shuijs, het Zwin enz.” in 1627	35
16. Forten Moerspui en St Gelein in 1771	36
17. Project van een linie en bedijking bij Hulst	37
18. Hulst met de Moerschanslinie c.a.	38
19. De forten Lillo en Liefkenshoek c.a.	37
20. Het Zwin in enkele fasen	50
21. De „Zwarte”polders	52
22. De Braakman in enkele fasen	53
23. Oost Zeeuwsch Vlaanderen met Saaftinge omstreeks 1700	55
24. Saaftinge met de v.m. polders	58
25. Dam in Saaftinge	56
26. Meanderende geul in Saaftinge	56
27. Afkalkende oeversrand langs de Ijskelder	56
28. Overbrugging van een Saaftingekreek	56
29. Vier geultjes „Appelzak”	60
30. Situatie van de Hooge Platen 1818-1968	61
30a. Plaatsbepaling in Nederland	62
31. Gemeentegrenzen in Zeeuwsch Vlaanderen	65
32. Verloop der bevolking 1830-1972	67
33. Betonnen roeiboot uit Sas van Gent	73
34. De Amfirol uit Hulst	73
35. Grafiek prijsverloop 1770-1970	71
36. Overzicht polders in Zeeuwsch Vlaanderen (westelijk deel)	78
37. Overzicht polders in Zeeuwsch Vlaanderen (oostelijk deel)	80
38. Overzicht Zeeuwsch Vlaanderen in de 15e, 16e en 17e eeuw	83
39. De Aardenburgse polders	74
40. De Papenpolder in 1707	91
41. De stad Sluis aan het Zwin in de 18e eeuw	74
42. Bedijkingsproject t.N.v. Sluis in 1784	92
43. Situatie rond Sluis en langs het Zwin in 1817	92
44. Internationale polders t.W. van Sluis	88
45. De polders van Cadzand, Zuidzande en Nieuwvliet	90
46. Waterschapsdijkje bij Retranchement	73
47. De „Cats”polders c.a.	101
48. De Oranjepolder in 1618	93
49. Situatie van de Prins Willempolder	107
50. Oud en Jong Breskens omstreeks 1571	110
51. Oud en Jong Breskens omstreeks 1677	110
52. Oud en Jong Breskens omstreeks 1820	110
53. Oud en Jong Breskens omstreeks 1960	110
54. Passageule (ged.) met de Eiland- en Brandkreekpolders	94
55. Bedijkingsplan van de Clarapolder in 1614	111

Fig.	Pag.
56. Herdijkte Clarapolder van 1650	111
57. De polders rond Biervliet	120
58. De Zacharias- en Wilhelminapolders, 1772	112
59. De Elisabethpolder bij Biervliet, 1867	129
60. Hoofdplaatpolder „het Zeeuwse deel”, 1778	130
61. Hoofdplaatpolder „partage Raad van State”, 1778	130
62. De inlagen van de Hoofdplaatpolder	127
63. Oost Zeeuwsch Vlaanderen ca 1350	131
64. Oost Zeeuwsch Vlaanderen ca 1570	132
65. Oost Zeeuwsch Vlaanderen ca 1670	133
66. Oost Zeeuwsch Vlaanderen ca 1770	134
67. Polders van Hontenisse en van Ossennisse	136
68. Fragment kaart van Vlaanderen 1575	148/149
69. Noordwesthoek van de Nijspolder	147
70. De oorspronkelijke Ser Arendspolder	147
71. De polders tussen Lamswaarde en Hulst	139
72. De Kieldrechtvaarders	150
73. De geulen in de Kieldrechtvaarders	145
74. Zes Saafteingepolders	151
75. Verdrongen en herdijkte landen van Stoppeldijk	167
76. Grens tussen Hulster Ambacht en St Jansteen	168
77. Kaart van „den Rietpolder” in 1718	185
78. De Ferdinanduspolders	185
79. Schorren van Moncado, Reigersbosch c.a.	186
80. Eiland Axel-Zaamslag-Terneuzen-Hoek	186
81. Tussen Axel en Sas van Gent midden 17e eeuw	203
82. De Kanisvlietpolders	204
83. De Moerspuipolder	203
84. De „Sancte Albertuspolder” in 1620	205
85. De „nieuwe dijkagie van Saemslach”	206
85a. Kreekengebied in de Zaamslagpolder	166
86. „Kaarte van Aandijkpolder” in 1671	206
87. De „Grooten Huyssenspolder” in 1746	223
88. De „Kleynen Huyssenspolder” en het „Kreekepoldertje”	223
89. De Margarethapolder in 1744	224
90. Project van bedijking (Eendragtspolder) 1775	224
91. Koegors-, Zevenaar- en Eglantierpolder, 1657	241
92. Polders bij Terneuzen omstreeks 1860	174
93. Schorren bij Terneuzen in 1775	241
94. De Vogelschorpolders	242
95. Situatie rond de Axelse Vlakte	179
96. „Nieuwe polder op de Kleine Stelle”, 1867	259
97. De Braakmanpolder en omgeving	188
98. Wateringen in de middeleeuwen	191
99. De ambachten in Staats Vlaanderen (westelijk gedeelte)	259
100. Dijkkringen in 1811	193
101. De calamiteuze polders en de oeververdediging	196
102. Stad Philippinopolder en omgeving omstreeks 1860	197
103. Waterschaps- en districtsgrenzen in Zeeuwsch Vlaanderen	201
104. „Paviljoen” aan de Hertogin Hedwigpolder	260
105. Directiegebouw aan „de Griete” bij Zaamslag	260
106. Waterschapsgebouw te Oostburg	260
107. Overzicht vallen en afschuivingen	213
108. Situatie hoofden en oeverwerken bij Nieuweshuis	215
109. Vallen aan de Hoofdplaatpolder	217
110. Verschillende vormen van ontgrondingen	218
111. Oeverval (situatie) van 1 november 1929 bij Nr 1	219
112. Opname oeverval 1 november 1929	270
113. Overzicht dijkval van 10 juni 1964 bij Hoofdplaat	269
114. Detail dijkval van 10 juni 1964	270
115. Vallen aan de Thomaespolder	221

Fig.	Pag.
116. Oeverval van 26 april 1959 aan de Thomaespolder	270/271
117. Enkele fasen van het Pas van Terneuzen	227
118. Situatie vallen Rijkszeewering Terneuzen	228
119. Oeverval aan de Nieuw Othenepolder	229
120. De Margarethapolder met het „Franse dok”	231
121. Dwarsprofiel steenrug bij de Griete	231
122. Situatie afschuiving 1961 bij Ossensisse	235
123. Detail afschuiving bij Ossensisse	271
124. Beweeglijke zandlagen in Saaftinge	271
125. Situatie bij het Oude Hoofd te Walsoorden	237
126. Dwarsprofiel Zuidergat bij het Oude Hoofd	238
127. Situatie Middelpmaat tegenover Terneuzen	238
128. Schelpenafzetting op de Middelpmaat	272
129. West Zeeuwsch Vlaanderen omstreeks 1600	272
130. Overstroomde polders in 1906	247
131. Hontensisse, waterlood 1906	281
132. Waterlood 1906; genietroepen aan herstelwerk	281
133. Overstroomde polders in 1953	249
134. Dijkbreuk aan de Nieuw Othenepolder 1953	282
135. Overstroming Ser Arendspolder	282
136. Beschadiging van de Muraltmuur	282
137. „Verdronken” boerderij in de Nieuw Neuzenpolder	282
138. Diverse vormen van dijkbeschadigingen/doorbraken	251
139. Een wiel bij Walsoorden	299
140. De Ligneput bij Oostburg	299
141. Het Schaperswiel bij Kloosterzande	299
142. Fragment van de v.m. eilanden bij Cadzand	257
143. Situatie van Waterdunen	258
144. Situatie van de Wulpenpolder in 1797	300
145. De polder van Namen	300
146. Plan waterlinie van dir.-gen. Du Moulin	266
147. De Kapitale Dam	317
148. Fragment waterkering Zeeuwsch Vlaanderen vóór 1953	317
149. Dwarsprofiel zeedijk op deltahoopte	279
150. Zeedijk met betonmuur	317
151. Dwarsprofielen van binnendijken	283
152. Dwarsprofiel St Pietersdijk en Hooge weg	285
153. De Vrijen dijk in de Oudemans- en Jonkvrouwspolder	318
154. Schorer's graf bij IJzendijke	318
155. Overzicht plaatsbepaling met Decca-apparatuur	287
156. De „oude” peilboot	335
157. De nieuwe peilvlet „Wulpen”	335
158. Strandgrafiek	289
159. Strandverdediging voor de Wulpenpolder	295
160. Dwarsprofielen stakethoofd	296
161. Zate met azobé „zinkstuk” bij Cadzand	335
162. Strandhoofd bij Cadzand	336
163. De Oostnol bij Nieuwesluis tijdens storm (oostzijde)	336
164. De Oostnol bij Nieuwesluis tijdens storm (westzijde)	336
165. Het Kruishoofd	336
166. Duinvoetverdediging bij Breskens	337
167. Dwarsprofiel „promenade” Breskens	297
168. Paalscherf bij Nummer Eén	337
169. Thomaespolder met oververdediging	304
170. Elisabethpolder met oeverwerken en dammen	306
171. Uitlaatwerk koelwater P.Z.E.M. waterfabriek	337
172. Uitlaatwerk koelwater Dow Chemical	337
173. Oeverwerken voor Terneuzen	309
174. Dwarsprofiel oever voor Terneuzen	310
175. Zinkwerken aan de Eendragtspolder	338
176. Schets Kleine Eendragtspolder	311

Fig.	Pag.
177. Gestrand en gebroken schip aan de Eendragtspolder	338
178. Situatie van de Scharrendam c.a.	314
179. Oever van Walsoorden bij ijsgang	338
180. Het „Oude Hoofd” bij Walsoorden	355
181. Lessinische steenglooïing	355
182. Diaboolglooïing, 4 typen betonblokken	321
183. Diaboolglooïing	355
184. Turboglooïing	355
185. Duinvorming voor de Adornispolder	325
186. Situatie Rijkswaterleidingen en kanaal Axel-Hulst	330
187. Zeesluis bij Nieuw Othene in aanbouw	356
188. Situatie v.m. Uittwateringswaterschappen	332
189. Het „Schutlaken”	356
190. De Passageule (gegraven gedeelte van 1735)	356
191. Windwerk binnensluis in Oost Zeeuwsch Vlaanderen	356
192. De Groedsche sluis	373
193. Sluis bij Campen	373
194. Situatie afwatering omstreeks 1870	342
195. Vervallen suatiegeul bij Biervliet	373
196. Gemaal aan de Zwartepolder	374
197. Overzicht van de huidige afwatering	344
198. Gemaal Cadzand	374
199. Gemaal Campen	374
200. Gemaal Paal	374
201. Binnensluis (duiker) bij Walsoorden	373
202. Vliedberg onder Groede	391
203. Stelberg op Saaftinge	391
204. Inrijhek Beerhoeve bij Cadzand	391
205. Pauwhof in de Stoppeldijkpolder	391
206. „Erasmushoeve” onder Cadzand	392
207. Hoeve „Moncado” bij Axel	392
208. De „Stenen Beer” te Sluis	392
209. Het Belfort te Sluis	392
210. De kom van Biervliet	366
211. Havenfort te Breskens	368
212. De „Brink” van Schoondijke	371
213. Het stadhuis van Terneuzen	393
214. Terneuzen gezien vanaf de watertoren	393
215. De „Dobbele poort” te Hulst	393
216. De „bolwerken” van Hulst	382
217. De Basiliek van Hulst	393
218. Een overtoom	387
219. Standaardmolen te Retranchement	394
220. Baliemolen te IJzendijke	394
221. Moermering in Zeeland	394
222. Mosselpercelen in de Braakman	409
223. Fragment van de klein-visserij	394
224. Hogedruk bolgashouder te Axel	411
225. Dwarsprofiel „leidingstraat” in Saaftinge	418
226. Overzicht P.Z.E.M.-energieverbindingen in Zeeuwsch Vlaanderen	422
227. Luidspreker voor „niet ankeren”	411
228. Watertoren te Oostburg	411
229. Waterfabriek te Terneuzen	411
230. De haven van Sluis „in ruste”	412
231. Situatie Oostburgse havens	440
232. De Paulinahaven in 1970	412
233. Situatie van de IJzendijkse haventoeegangen	443
234. De haven van Hoofdplaat	412
235. De havens van Breskens	445
236. Scheepszate in Breskens	446
237. Opening havenkanaal Philippine in 1900	413

Fig.	Pag.
238. Het afgesloten havenkanaal Philippine in 1972	413
239. Schets van de Poonhaven en van „De Griete”	450
240. Schets van de Koningin Emmahaven	452
241. Een dichtgeslibde haven	413
242. De havens van Walsoorden	454
243. De kanaalhavens van Terneuzen	458
244. De belangrijkste wegen in Zeeuwsch Vlaanderen	462
245. Spoor- en tramwegen in Zeeuwsch Vlaanderen	470
246. Overzicht belangrijkste veren	475
247. Schets kanaal met pontveren	481
248. Pontveer bij Shuiskil	414
249. Hulpsteiger te Breskens	414
250. Veerhavens te Breskens	484
251. Aanlegsteiger te Walsoorden	414
252. De oude veerhaven Perkpolder	431
253. Nieuwe veerhaven Perkpolder	431
254. De jongste veerboot van de Provinciale Stoombootdienst	431
255. Dwarsprofiel kanaal Sluis-Brugge	490
256. De oude vaarweg naar Gent	492
257. Sluis te Terneuzen in bajonetvorm	495
258. Dwarsprofiel kanaal (oud en nieuw) Terneuzen-Gent	495
259. Situatie sluizen en buitenhavens van Terneuzen	496
260. Grafiek baggerwerken in de Westerschelde	500
261. Bochtafsnijding bij Bath en Baalhoekkanaal	502
262. Dwarsdoorsnede Baalhoekkanaal	503
263. Coupure haven „De Paal”	432
264/265. Toegang Kruispolderhaven, landzijde en rivierzijde	432
266. Moderne coupure naburige haven Den Doel (B.)	432
267. Tracé vaste oeververbinding Westerschelde	507
268. Lengteprofiel en dwarsdoorsnede vaste oeververbinding	508

* *
*

GERAADPLEEGDE BRONNEN

1. Z.I. 2e dl, 1880, p. 417 (uit: Acta sanct. Belg. Ed. Ghesquiere, dl III, p. 236)
- 2/3. L. W. de Bree en M. P. de Bruin, Zeeuws Prentenboek, p. 35
4. M. A. Aalbrechtse, Grenspalentocht V.V.V., Oostburg 1970
5. dr M. K. E. Gottschalk, Hist. Geogr. van West Z. Vlaand., Assen, 1955, deel I, p. 66.
6. D. Verstraete, „Appeltjes in Meetjesland”, 1965, p. 75 en 79
7. Staatsblad nr 48, Besluit van 27 nov. 1822
8. Als I, p. 461; 8a) J.H.K. W.Z.V. 1961/62, p. 105
9. dr J. Lorié, „Het verzonken bos van Terneuzen”, De Natuur, jrg 1912, p. 194
10. Berichten Rijks Oudheidk. Bodemonderz., Den Haag 1968, jrg 17 - 1967
11. J. F. Willems, Reinaert de Vos, Gent 1836, p. 104
12. Herinneringen aan Sas van Gent. art. P.Z.C. 18-1-1964
13. H. Goossens, Landschapsverzorging in Z. Vl. Z. T. 1969, nr 3
14. Waterstaat in de provincies, 2e jrg nr 2, p. 29
15. Handboek natuurreservaten in Nederland, Amsterdam 1971
- 16/17/18. ir. Joh. v. Veen, Onderzoekingen in de Hoofden, 's Gravenhage (1936, p. 101, 11 en 179
19. Het project „Zeestad”, Brussel, mei 1969
20. prof. F. F. E. v. Rummelen, Toel. bij de Geol. kaart Z.VI., 1965, p. 49
21. als 16, p. 114
22. diverse interne nota's Rijkswaterstaat
- 23/25/28. als I, p. 452, 466 en 544
24. Archief Rijkswaterstaat Vlissingen
26. Raad van State, d.d. 1-9-1640
27. P. Wiltschut, Verhaal..... geformeerd op de Passageule enz. Den Haag 1738
29. A. Caland, Verh. over bouw fort in mond W'Schelde, Z'zee, 1836
30. Z.I. 2e dl, 1880, p. 662
31. Aant. dictaat Hogere Krijgsschool
32. Een groot deel van dit onderwerp danken we aan IJ. Meeter, Den Haag
33. dr Ing. J. Amerijnckx, De jongste geol. gesch. Belg. Zeepolders, Techn. Inst. K.I.v.K. 1959
34. als 5, dl II, p. 186-noot 1
- 35/36. dr Ant. de Smet, De geschiedenis van het Zwin, Antwerpen 1939, p. 3/4 en 38
37. A. de Visser, De Zwarte polder, een natuurreservaat? Z.T. 3e jrg. nr 1
38. als 5, dl I, p. 162
39. als 30, p. 584
40. Archief Rijkswaterstaat Vlissingen
41. Ing. M. H. Wilderom, Tussen Afsluitdammen en Deltadijken, dl III, Middelburg 1968 p. 102
- 42/43. Centr. Bur. v. d. Statistiek, Bevolking Nederl. 1970 en 1972
44. Betontechnologie 1969, p. X-6
45. J. A. J. Boekhout, Wapen der gemeente Oostburg
46. ir A. J. Beenhakker, rede bij opening Waterschapshuis, 7 juli 1966
47. Toelichting op het wapen van het waterschap
48. Hartelijk dank aan J. A. J. Boekhout, A. F. Romijn, G. v. d. Waa en aan K. J. J. Brand voor het beschikbaar stellen van een kleurenfoto van het betreffende wapen
49. R. Blanchard, La Flandre, Lille, 1906
50. als 40
- 51/52/54/55. als 30, p. 508, 512, 475, en 489
53. A.R.A. Den Haag, kaart 2906
56. G. P. Roos, Geschied- en Aardrk. Woordenb. W. Z. Vlaand. Oostburg, 1874
57. P.V.Z. 1872, hfdst. XI, p. 158
- 58/59. als 5, p. 110/11
- 58/59. als 5, p. 110/111
- 60/62. als 30, p. 522, 526
- 61/63/64. dr M. K. E. Gottschalk, Hist. Geogr. van West Z.-Vlaand., Assen, 1958 dl II, p. 33/34, 137 en 142

- 65/67/69. dr J. de Hullu, Toevoegels enz. op G. P. Roos, Oostburg 1934, p. 23, 28 en 8
66/68. als 61, p. 177
70. M. v. Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, afl. 10, p. 314
71 t/m 75. als 61, p. 6, 26, 74, 101 en 102
76. dr J. de Hullu, als 65, p. 6
77. R.A.Z. Middelburg, Verzameling de Hullu, nr 54
77a. A. J. v. d. Aa, Woordenb. der Nederl. Gorinchem 1848, 11e dl, p. 193
78/81. als 65, p. 8 en 27
79. M. P. de Bruin, Zelandica
80. dr J. de Hullu, De bedijking van de Parochiepr in 1636
82/85/87. Z.I. 2e dl 1880, p. 572, 555 en 563
83. als 61, p. 249
84. mr J. C. Risseeuw, Navorscher 1856, p. 275 (Z. I. p. 559)
86. Staten notulen Zeeland, febr./maart 1618 (Z. I. p. 563)
88. als 61, p. 8
89/92. dr J. de Hullu, als 65, p. 6
91. R.A.Z. Middelburg, Rijksw. nr 355
90/93. G. P. Roos, Gesch. en Aardr. Woordenb. W. Z. Vlaand. Oostburg 1874, p. 41
94/97. als 61, p. 104 en 151
95/96. als 65, p. 8 en 9
98. dr J. de Hullu, Aant. noordk. W. Z. Vlaand. A.Z.G.d.W. 1915, p. 20
99. R.A.Z. Middelburg, verz. de Hullu, nr 54
100/104/106. Z. I. 2e dl, 1880, p. 578, 525 en 555
101. G. P. Roos, als 90, p. 36
102. D. Verstraete, „Appeltjes in Meetjesland”, 1965, p. 75
103. mr S. J. Fockema Andrea, Studiën over Waterschapsgesch. Z. VI. 1950, p. 31
105. dr Ant. de Smet, De geschiedenis van het Zwin, Antwerpen 1939, p. 36
107. als 61, p. 206 en 201
108/109/110. Z. I. 2e dl 1880, p. 59, 593 en 575
111. J. Ch. Cornelis, IJzendijke oud en nieuw, Oostburg 1971, p. 55
112. J. E. Risseeuw, Pleitrede... enz. Middelburg 1837 (v. d. Aa, 1840, 2e dl, p. 370)
113. J.H.K. W.Z.V. 1967/68
114. R.A.Z. Middelburg, Rijksw. nr E 504
114a. V.O.W. 1866, p. 118
115. als 70, p. 310
116/117. P.V.Z. 1891, hfdst V, p. 215 en 1892, p. 274
118. V.O.W. 1906, hfdst V, p. 127
119/120/121. J. J. Lambert, Twee limietpalen, J.H.K.W.Z.V. 1967/68, p. 45.
122/124. Pater Fruijtier, Hontenisse c.a. Bornem, 1950, p. 19/20
123. als 108, p. 712
125/126. Prof. A. Viaene, De schorren van Oud Hontenisse, J.V.A. Hulst 1930, p. 35/36
127. J. Adriaanse, De eerste bekende bedijkingen onder Lamswaarde, J.V.A. Hulst 1931, p. 67
128/129. dr A. C. Kersbergen, Het arch. v/h Cistercienser klooster St. Marie te Baudeloo, J.V.A. Hulst 1931, p. 47 en 59
130. als 108, p. 687
131. Ing. K. J. J. Brand, Kaart bij intern rapp. Waterbeheersing O. Z. VI. 1968
132. als 131, p. 10 (via J. Adriaanse, De poort van Hulst)
133/135. als 127, p. 70 en 68
134. H. de Groot, Het Kroondomein in Hulster Amb. en omg. J.V.A. Hulst 1930, p. 55
136. Z.I. 2e dl 1880, p. 727 (uit Groot Placaatboek p. 1948)
137/139/141. als 136, p. 728, 732 en 736
138. V.O.W. 1858, p. 108
140. mr S. J. Fockema Andrea (zie 103), p. 31
142. Archief Rijkswaterstaat Vlissingen
143. V.O.W. 1890, hfdst. V, p. 206
144. V.O.W. 1902, p. 78
145. M. v. Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, p. 324
146. W. H. Schukking, De vesting Hulst, enz. Heemschut apr. 1959
147. Ing. K. J. J. Brand, Bijdr. hist. geogr. O. Z. VI. J.V.A. Hulst 1970/71
148. R.A.Z. Middelburg, Rijkswaterstaat 1843, nr 367
149. V.O.W. 1858, p. 108

150. als 136, p. 724
 151. als 147, p. 53
 152/153. ds J. Scharp, *Gesch. en costumen v. Axel*, dl II, p. 317 en dl III, p. 11 Middelburg 1788
 154. dr J. Wesseling, *De geschiedenis v. Axel*, p. 114, Groningen 1966
 155/157/158. als 136, p. 627, 661 en 665
 159. als 145, p. 323
 159a. M. J. Wolters, *Recueil de lois, arrêtés, reglements, etc.* Gand, 1814 (nr 60, p. 236)
 160. als 147, p. 60 en 63
 161. Verbalen, commissiën inspectie fortificatiewerken enz. sept. 1686, f. 131, bijl. 78
 162/163/164. als 136, p. 677, 672 en 654
 165. J. v. d. Baan, *Zaamslag 1859*, p. 123
 166. Archief Eendragtspolder (via griffier J. W. Kusee)
 167. Z.L. 2e dl 1880, p. 642/643 (Caland, oudste rek.)
 168. Arch. Staten van Zeeland 1614, nr 3503
 169. R.A.Z. Middelburg, Rijkswaterstaat 1843, nr 367
 170. Staatsblad nr 168 (v. d. Baan, p. 312), 1851
 171. P. Schotel, *Verslag Staatscommissie, 1922*, p. 88
 172. als 154, p. 113
 173/175/176. als 155, p. 641 en 647
 174. R.A.Z. Middelburg, Rijkswaterstaat 1840, nr 352
 177. *Verslag Staten van Zeeland 1852*
 177a/184a. J. P. B. Zuurdeeg, *Invent. arch. Braakmanprs. 1972*
 178. M. B. G. Hogerwaard, *De oeververd. in Zeel. enz. Middelburg 1884*, 1e st. p. 7
 179. *Staten notulen Zeeland, 1699*, p. 24b
 180/181. R.A.Z. Middelburg Rijkswaterstaat 1840, nr 352
 182. V.O.W. 1855/56, p. 35
 183. P.V.Z. 1875, hfdst XI, p. 15
 184. D. Keur, *Kanaal Gent-Terneuzen O.T.A.R. jan. '53*
 185. R.A.Z. Middelburg, Rijkswaterstaat 1846, nr 383
 186/187. V.O.W. 1850, p. 38; 1853, p. 101
 188. V.O.W. 1864, p. 119
 189. als 136, p. 643
 190/191. P.V.Z. 1869, hfdst. XI, p. 449 en 1866, hfdst. XI, p. 469
 192. V.O.W. 1883, p. 193
 193. P.V.Z. jaren 1885 t/m 1888
 194. V.O.W. 1899, p. 300
 195. J. F. Boogaard, *Wetten, decreten enz. 38e verv. (1902)*, p. 147/148
 196. Archief Rijkswaterstaat Middelburg, nr 168 B/1-1913
 197. *Middelburgsche Courant 5 dec. 1928*
 198. Hartelijk dank aan prof. dr J. D. de Jong te Bennekom (kleinzoon van I. L. v. W.), die zeer welwillend de desbetreffende bescheiden uit het familie-archief ter beschikking stelde
 199. V.O.W. 1918, p. 118
 200. Archief Rijkswaterstaat Vlissingen
 201. ir S. H. Ringma, interne nota (nr 49.2) Rijksw. over afsluiting Braakman
 202. ir N. Biezeveld, *De indijking van de Braakman, O.T.A.R. 37e jrg., nr 4*
 203. A. N. Dekker, *De indijking van de Braakman, P.T. 8e jrg. nrs 1 t/m 6*
 204. ir L. D. Croes, *De indijking van de Braakman, De ingenieur 1953, nrs 29/30*
 205. mr S. J. Fockema Andrea (zie nr 103, p. 13)
 206. mr P. J. v. Bortel, *Z. Vl. west. deel, A.Z.G.d.W. 1922*
 207/209/210. dr P. H. Gallé, *Beveiligd bestaan, Delft 1963*, p. 199, 57 en 180
 208. *Teg. Staat der Nederl. dl II*, p. 497
 211. M. P. de Bruin, *O. Z. Vlaand. van de 16e eeuw enz. Z.T. 1956, nr 3/4*, p. 92
 212. als 205, p. 36
 213. P.V.Z. 1 juli 1845
 214. M. B. G. Hogerwaard, *De oeververd. in Zeeland enz. 11e st. p. 192/193*
 215. dr J. de Hullu, *Kommervolle toestand Cadzand 1720-1731. A.Z.G.d.W. 1918*, p.117
 216. *Verslag van het Kroondomein over 1905*
 217. A. A. Beekman, *De vloed van 12 maart 1906. T.K.N.A.G. 2e serie, dl XXIII (1906)*
 218. als 207, p. 232/233

219. mr P. Dieleman, Inleiding tot „De Waterschapslasten in Zeeland”, door ir D. R. Mansholt, 's Gravenhage 1940
220. R.A.Z. Middelburg, De arch. v/h Vr. v. Sluis 1584-1796, 's Gravenhage 1928
221. Teg. Staat der Nederl. dl II, p. 30
222. P. J. Brand, De geschiedenis van Hulst 1972, p. 333
223. H. de Groot, als 134, p. 70
224. als nr 1, p. 714
225. R. P. J. Tuteyn Nolthenius, Worstelend Zeeland, 1898
226. Prof. F. F. F. E. v. Rummelen, Geol. onderz. Westerschelde, 8e rapp. (intern) 1969
227. dr M. K. E. Gottschalk, Hist. Geogr. v. West Z. Vlaand. Assen, 1958 dl II, p. 131
228. Archief Hoofdplaatpolder (Vrije van Sluis)
229. P.V.Z. 1932, hfdst. III, p. 34
230. Ing. Q. A. v. d. Linde, Dijkval a/d cal. Hoofdpij.pr. P.T. 3-2-1965, uitg. B
231. Prof. F. F. F. E. v. Rummelen, Geologie en Mijnbouw, nov. 1960, p. 699/700
232. Verslag van de Raad van de Waterstaat, 1860, p. 24
233. als 214, p. 170
234. J. v. d. Baan, Zaamslag 1859, p. 225
235. dr J. Wesseling, De geschiedenis van Terneuzen, Tern. 1958, p. 156
236. S. van Hoek, Beschrijving stormvloed 1808, Haarlem 1808
237. J. Ab. Utrecht Dresselhuis, De provincie Zeeland, 1e dl, 1e st. M'burg 1836, p. 149
238. M. H. Wilderom, Herkomst fossiele schelpen. Basteria Vol. 30, no 1-15 V 1966
239. ing M. H. Wilderom, Plaatsvallen, O.T.A.R. juli 1972
240. Staatsblad 1965, nr 509
241. als 41, dl II, p. 174
- 242/243. dr M. K. E. Gottschalk, Stormvloed en rivieroverstr. in Ned. dl I - De periode vóór 1400 - Assen, 1971, p. 3
- 244/245 P. Schotel, Verslag Staatscomm. 1922, p. 3 (uit Meyerus, Annales, 1580, p. 25/26)
246. als 244, p. 4 (uit Annaliste Saxo 6e d. 1844, p. 666).
247. A. Verhulst, Hist. geogr. v. d. Vl. kustvlakte tot ca 1200, 's Gravenhage 1960, p. 14
248. als 244, p. 4 (uit Meyerus, Annales, 1580, p. 28)
- 249/250. als 242, p. 176 en 242
- 251/252. als 244, p. 21/22 (uit Meyerus Annales, 1580, p. 157 en 183)
253. als 242, p. 360
- 254/255. als 244, p. 30 en 45
- 254/258/259. als 227, p. 94/95, p. 168 en 173
257. M. P. de Bruin, Z.T. nr 3/4 - 1956
260. P.V.Z. 1906, bijlage 3c
261. Verslag over de stormvloed 1953, 's Gravenhage 1961, p. 251/255
262. Ir P. v. d. Sluijs, ing. W. Ovaal, ing. M. H. Wilderom, Dijkdoorbraken enz. Z.T. 1968, nrs 4/5.
263. Mededeling L. M. de Die te Rijswijk (Z.-H.).
- 263a. Rapp. Deltacommissie, Rijksw. 1960, dl 4, p. 65.
264. Mr A. Meerkamp v. Embden, Dante en Cadzand, 1921, p. 29.
265. Als 5, p. 116.
- 266, 267. Willy Buntinx, „Waterdunen...”, Hand. Mij Gesch. en Oudh. te Gent, dl XXII, 1968, p. 160.
268. Dr J. de Hullu, Aant. veranderingen W. Z. Vlaand. A.Z.G.d.W. 1915, p. 43.
- 269, 270. Als 227, p. 141 en 170.
271. Als 268, p. 44 (volgens kaart Pourbus van 1562).
- 272, 273. J. A. Brakman, Geschiedenis v/d familie Brakman, 1540-1921.
274. G. P. Roos, Aardr. Woordenb. Z.VI. west. deel, Oostburg 1874, p. 172.
275. Archief waterschap Het Vrije van Sluis.
276. Teg. Staat der Nederl. dl I Staats Vlaanderen, p. 113.
277. A. M. Wessels, Waar de Schelde stroomt. Oostburg 1948, p. 206.
278. Chronyck van Vlaanderen, dl II, p. 106 (in nr 283, p. 154).
279. Als 227, p. 46.
- 280, 281. M. P. de Bruin, Z.T. nr 3/4 - 1956, p. 93/94.
282. P. J. Brand, De geschiedenis van Hulst, 1972, p. 342.
283. J. Leper, Kunstmatige inuind. in maritiem Vlaand. Tongeren (B.), 1957, p. 291.
284. Dictaat Hogere Krijgsschool.
285. Z.I. 2e dl, 1880, p. 462.

- 286, 287. J. de Hullu, De verlanding wh Nieuwerh. Gat, 1933, p. 1 en 3.
 288, 289. R. A. Kuin en H. J. Stroband, Interne nota Rijksw. 1946.
 290. Ir J. v. Malde c.a. Berekenen deltaprofielen dijken. Rijksw. Vliss., nr 9 - 1972.
 291, 292. Als 227, dl I, p. 171, dl II, p. 91.
 293. Als 244, p. 31.
 294. L. M. de Die, Rijswijk, Z.T. nr 3 - 1969, p. 87.
 295. Mr Z. Paspoort, Beschrijving van Zeeland, 1820.
 296. Prof. dr Ph. H. Kuenen. De kringloop v/h water. Den Haag, 1948.
 297. Archief Rijkswaterstaat Vlissingen.
 298. Dr F. Seelheim, De grondboringen in Zeeland. A'dam 1879.
 299, 300. Dr N. A. de Ridder c.a. Agrohydrologische profielen v. Zeeland, 1957, p. 112 en 117.
 301. Toel. bij de Geol. krt van Nederl. — Z. Vlaand. — 1965, p. 65.
 302. Dr J. de Hullu, A.Z.G.d.W. 1918, p. 113.
 303. Beauteemps Beaupré, hydrografische kaart van Z. Ned. kustgebied nr 303, 1799.
 304. M. B. G. Hogerwaard, De oeververd. in Zeeland sedert 1860, M'burg, 1886, 4e st., p. 18.
 305. Ing. P. J. Priester, Duinvoetverd. bij Breskens. P.T. 1952, nr 13/14.
 306. J. R. T. Ortt, Staat van uitgev. werken 1830-1860; p. 97/98.
 307. R.A.Z. M'burg, Rijkswaterstaat nrs 502 t/m 510E.
 308. Raad v/d Waterstaat, Verslag oeververd. in Zeeland, 1862, p. 55 en 95.
 309. Als 304, 6e st., p. 20.
 310. A. Magielsse, Middel stroomaf. oevers in Zeel. A.Z.G.d.W. VI, 1865.
 311. J. F. W. Conrad, Waterb. aant. der Zeeuwsche oeververd. M'burg 1875.
 312. Als 41, dl II, p. 265.
 313. Als 304, 11e st., p. 51.
 314. Als 308, p. 20/22.
 315. Als 304, 3e st., p. 5.
 316. Vertaling uit het latijn door M. P. de Bruin.
 317, 318. Pater Fruijtier, Uit het rijke verleden v. Hontenisse, Bornem, 1950, t.o. p. 48 en p. 63.
 319. Als 304, 11e st., p. 217.
 320. H. de Groot, J.V.A. Hulst 1930, p. 55.
 321. Jhr ir R. R. L. de Muralt (in nr 312, p. 272).
 322. Als 152, dl II, p. 302/303.
 323. Publikatie min. v. Landb. en Visserij, juli 1967.
 324, 327. Archief Rijkswaterstaat Vlissingen.
 325, 328. Rapp. Verbetering waterbeheersing in W. Z. Vlaand. 1960, p. 9 en 12.
 326, 326a. P.V.Z. 1876, hfdst. XI, p. 145 en 1858, hfdst. XI, p. 275.
 329. Gedenkboek Kon. Inst. v. Ing. 1847-1897.
 330. P.V.Z. 1937, bijlage 9b, p. 32.
 331. Als 41, dl II, p. 281.
 332. Ir L. Uildriks, in 325, p. 14
 333. V.O.W. 1860, p. 61.
 334. De vliedbergen in kustgebied v. Vlaand. enz. Hist. Geogr. Dispuut Cluverius, V.U. A'dam 1969, p. 2.
 335. L. M. de Die, J.H.K.W.Z.V. 1967/68, p. 61.
 336, 337. Als 285, p. 480 en 733.
 338. P.Z.C. 16-12-1969.
 339. Saeftinghe boek (P. J. Brand, p. 9 en 10) Hulst, 1971.
 340. J. de Hullu, Hofsteden onder Biervliet, 1939, p. 21.
 341. Vertaling uit het latijn door M. P. de Bruin.
 342, 344. J. de Hullu en J. A. Brakman, De hofsteden v. Cadzand enz. Oostburg 1937.
 343, 345. P.Z.C. 15-3-1968 en 23-10-1972.
 346. Deae Nehalenniae (tentoonst. gids 1971), p. 51.
 347. Als 5, p. 40.
 348. Z.I. 2e dl 1880, p. 496.
 349. G. A. C. v. Vooren, „Kol. A. Splindler enz.“, J.H.K.W.Z.V. 1961/62.
 350. Ir J. A. Trimpe Burger, Z.T. nr 3 - 1958.
 351. R.A.Z. M'burg, Rijkswaterstaat nr 352.
 352, 354, 355. Als 5, p. 53, p. 44 (uit Warnkönig) en p. 136.
 353, 358. Als 348, p. 487/488 en p. 552/553.

356. Als 349, 1961/62, p. 109.
357. Reisboek van Zeeland. M'burg 1948, p. 100.
359, 360. J. de Kanter en J. ab Utrecht Dresselhuis. De prov. Zeeland 1824, p. 297 en 296.
361. Herdenkingsjaarb. Bevrijding 1944, p. 182/184, Heemk. Kr. W. Z. VI. Oostburg.
362, 363. Mr K. Hoekzema, Oostburg's herbouw. Z.T. 4e jrg. nr 1.
364, 367. J. Ch. Cornelis, IJzendijke oud en nieuw. Oostburg 1971, p. 14 en 13.
365. Als 5, p. 93.
366. Staatsarchief Gent, kaart nr 639.
367a, 368, 369, 371. Als 5, dl II, p. 89/90, 112 en 151/152.
370. J.H.K.W.Z.V. 1967/68.
372. Archief Rijkswaterstaat Vlissingen.
373. Dr J. de Hullu, 1922, p. 7.
374. D. Verstraete „Appeltjes in Meetjesland" 1965, p. 79.
375. Als 348, p. 577.
376. M. v. Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, dl 4, p. 128.
377, 378, 379. Dr J. Wesseling. De gesch. v. Tern. 1958, p. 7 + noot p. 11 en p. 13 en 50.
380. P.Z.C. berichten mei 1972.
381. Ir J. A. Trimpe Burger, Opgravingen in Axel. R.O.B. fig. 17, 1967.
382, 384. Dr J. Wesseling. De gesch. v. Axel. Gron. 1966. Woord vooraf en p. 256.
383. L. A. Warnkönig (Wesseling, Axel, p. 6).
385. Van ing. G. v. d. Waa te Axel.
386. Staatsarchief Gent, v. d. Meersch, kaart nr 686.
387. Als 5, dl II, p. 123.
388, 389, 390. J. Ch. Cornelis, Philippine 1955, p. 11, 14 en 26.
391. Teg. Staat der Nederl. dl I. Staats Vlaanderen, p. 121.
392. Als 348, p. 682.
393, 397. Als 282, p. 4 en p. 8.
394, 399, 400. Z.I. 2e dl 1880, uit Sanderus (p. 690), p. 731 en 734.
395, 396. J. Adriaanse J.V.A. 1930, p. 25.
398. W. H. Schukking, Heemschut, april 1959.
401. Als 122, p. 123 en 166.
402, 403, 404. Als 348, p. 725, 723 en 719.
405. P.Z.C. 13-7-1964.
406. J. v. d. Baan, Gesch. beschr. Zaamslag. Terneuzen 1859, p. 95.
407. „De Veldbode", Zeelandnr 25 dec. 1928, Maastricht.
408. L. van Acker, De opkomst v/d aardappelteelt; „Biekorf" 1962, nr 10B.
409. Ir J. A. Hogen Esch, c.a. Ned. aardappelatlas, 1955.
410. Z.L.M. landbouwblad 21-1-1972.
411. Verslagen over de landb. in Nederl. 1960, p. 372 en 1966, p. 322.
412. Teg. Staat der Nederl., dl I, Staats Vlaanderen, p. 460.
413, 415. P.V.Z. 1860, p. 410/413 en 1885, hfdst. VI, p. 39.
414. Mededelingen Heemk. Kring W. Z. VI. nov. 1969, nr 8.
416. S. Collot d'Escury. De molens van Z. VI. A'dam 1927.
417. M. v. Hoogstraten. De molens v. Zeeland. M'burg 2e dr. 1972.
418. J. Ch. Cornelis. Stad en Land v. Philippine, 1955, p. 23.
418a. M. Aalbrechtse, Kreken- en dijkenroute. V.V.V. Oostburg.
419. Als 346.
420. Dr H. v. d. Wee, lezing Kon. Zeeuws Gen. der Wetensch. 10-2-1965.
421. P.V.Z. 1858, p. 269; 1875, p. 247; 1917, p. 142.
422. P.V.Z. 1872 t/m 1875.
423. Baksteengids I - Arnhem, 1965, p. 55.
424, 426. Als 418, p. 56.
425. Drs A. C. Drinkwaard. Z.T. 1967, nr 2.
427. Dr H. Blink, Nederl. en zijne bewoners, dl III, A'dam 1892, p. 431.
428. Z.T. 1956, nr 3/4, p. 78.
429. Verslag visserijvloot nr 9. Min. v. Landb. en Visserij.
430, 431. Directie v/d Visserijen. Jaarversl. 1969, tabel 1 en 3.
432. P. Hijdelaar, De org. v. d. land. gasvoorz. P.T. 1956, nr 13/14.
433. Als 377, p. 204.
434, 435. P.V.Z. 1899, 1914 en 1911.
436. Ing. M. H. Wilderom, Tussen Afsluitd. en Deltadijken, dl II, M'burg, 1964, p. 337.
437. L. de Kok, Lichtverkoop in Nederl. P.T. 1956, nr 13/14.

438. Als 377, p. 204.
439. V.O.W. 1913, p. 242.
440. P.V.Z. 1930.
441. Centrale Zeeland P.Z.E.M. M'burg 1954.
442. Zeelandkabel, speciaal nr v. d. Ned. Kabel Fabrieken 1971.
443. Rapp. leggen waterleidingbuis door de W'Schelde, 's Gravenhage 1921.
444. Rapp. Centr. drinkwatervoorz. Z. Vlaand. 1923.
445. Als nr 361, p. 83.
446. Zoet water uit de zee, P.Z.E.M. mei 1969.
447. Dorst in de Delta, p. 47.
448. Deelrapp. Basisplannen Zuid West Nederland.
449. O.T.A.R. september 1972.
450. De Kanter en Dresselhuis (als nr 359), p. 88.
451. J. Ch. Cornelis, als 418, p. 38.
452. Staatsblad nr 15.
453. Dr C. A. B. J. ten Brink, De geschied. v/h Postwezen, Bussum 1962.
454. P.V.Z. 1866, p. 505.
455. P.Z.C. 18-1-1973.
456. P.T. Aktueel, 3-1-1973.
457. Teg. Staat der Nederl. dl I, Staats Vlaanderen, p. 36.
458. Als 348, p. 491.
459, 460. Als 5, dl I, p. 134 en 136.
461. V.O.W. 1902, p. 153.
462. Dr J. de Hullu, Verlanding v/h Nieuwerh. Gat 1933.
463. Volgens studie L. de Die, Rijswijk (mededel. Heemk. Kring W. Z. VI. nov. 1969).
464. R. Willemsen, Aant. b. d. Biervl. havens, J.H.K.W.Z.V. 1969/70.
465. Archief Rijkswaterstaat Vlissingen.
466, 467. P.V.Z. 1878, hfdst. V, p. 178 en 1901, p. 99.
468. Register van vergunningen. Arch. Rijksw. Vlissingen.
469. V.O.W. 1902, p. 195.
470, 471. J. Ch. Cornelis, als 364, p. 36, bijlage 6 en p. 41.
472. Als 376, aflev. 9, p. 289.
473. P.V.Z. 1858, p. 36.
474. V.O.W. 1865, p. 98.
475. Archief Rijkswaterstaat Vlissingen. E/24 - 18-7-1887.
476. Verslag modelonderz. haven Breskens. Rapp. en meded. Rijksw. nr 26 - 1932.
477. Als 222, p. 21.
478. Axel van 1944-1969.
479. Rijksbegroting 1972.
480, 481. P.V.Z. 1858, hfdst. XI, p. 423 en 257.
482, 483, 485. P.V.Z. 1878, hfdst. V, p. 179 en 180.
484. Als 359, p. 314.
486. Als 377, p. 200.
487. Archief Rijkswaterstaat Vlissingen.
488, 493. Als 348, p. 530.
489. Ir J. Zuurdeeg. De Zeeuwse weg. Land en Water 1970, nr 4.
490, 494. P.V.Z. 1859, p. 84 en 372.
491, 492. Verslag wegencongres 1920, p. 21 en 22.
495. Staatsblad 367.
496. Prov. Alm. v. Zeeland 1971/72, p. 227.
497. P.V.Z. 1870 en 1872, hfdst. XII.
497a. M. A. Aalbrechtse, Kreken- en dijkroute. V.V.V. Oostburg, 1968.
498, 499, 500. P.V.Z. 1868, 1869, hfdst. XII, p. 75, 1871, hfdst. XII, p. 65.
501. V.O.W. 1924, p. 43.
502. Z.T. nr 3 - 1964.
503. P. J. Brand, Saaftinge, Z.T. 1967.
504, 505, 506. Jhr mr G. F. Sandberg, Overzetveren in Zeeland, M'burg 1970, p. 138 en 136.
507. Als 359, Reiswijzer, p. 90.
508. H. de Groot, Het kroondomein in Hulster Amb. J.V.A. 1930, p. 54.
509. Als 504, p. 138 (uit: Ten Raai en de Bas IV, p. 117).
510. H. J. G. Hartman, Stoomb. diensten O. W'Schelde 1929, p. 81.

- 511, 512. Als 504, p. 137 en 138.
 513. Als 510, p. 11.
 514. M. H. Wilderom „Tussen Afsluitd. en Deltadijken”, dl III, p. 403.
 515. Ontleend aan nr 504.
 516, 517. P.V.Z. 1859 en 1860, hfdst. XI, p. 316.
 518. Als 504, p. 148.
 519. Dr J. de Hullu, Verlanding Nieuwerhavensche Gat c.a., p. 3, 1933.
 520. Topografische kaart 1887.
 521. Als 348, p. 521.
 522. Als 359, p. 87 van bijhorende Reiswijzer.
 523. R.A.Z. M'burg, Rijksw. nr 1045.
 524. Emile Buijsse, art. P.Z.C. 23-10-1965.
 525, 527, 529. Als 510, p. 10, p. 184 en p. 129 e.v.
 526. P.V.Z. 1858, p. 26.
 528. V.O.W. 1862, p. 74.
 530. M. P. de Bruin, 100 jaar varen, M'burg 1966, p. 33.
 531. Als 283, p. 90.
 532. Emile Buijsse, Het kanaal Sluis-Brugge, art. P.Z.C. 23-10-1965.
 533. A. de Smet, als 35, p. 37.
 534. P.V.Z. 1858, hfdst. XI, p. 253.
 535. Statistieken scheepvaartbeweging, arch. Rijksw. Vliss.
 536. Zeekanaal Gent-Terneuzen 1968, p. 10 (Min. O. W. België en V. en W. Nederl.).
 537. R. Slock, Sas v. Gent, van schutsluis tot industriecentrum. Z.T. 3e jrg. nr 2.
 538. A. R. v. Loon en N. C. Lambrechtsen, Het kan. Gent-Tern. De Ingenieur 1909, nr 30.
 539. D. Keur, O.T.A.R. januari 1953.
 540. Dr J. Wesseling. De gesch. v. Axel. Gron. 1966, p. 262.
 541. Als 282, p. 409.
 542. Archief Rijksw. Vlissingen.
 543. Ing. P. Roelse, Bevaarbaarheid W'Schelde in 1971 (interne nota Rijksw.).
 544. Ir A. Sterling en ir P. Roovers, Modelstudies verbetering W'Schelde „De Ingenieur” 12/19 mei 1967.
 545. F. A. Mastenbroek, Rapp. verkeer Z. Vlaand. Tijdschr. wegen juli 1956.
 546. Ir H. Visser, Tunnels en Hangbruggen. Z.T. nr 3 - 1957.
 547. Dr C. de Galan, De vaste verb. W'Schelde onmisbaar. Z.T. nr 6 - 1963.
 ir. G. J. Koutstaal en ir J. Korsmit, Westerschelde en vaste verbinding. Z.T. nr 2 - 1964, ir H. J. M. Bekker, Westerschelde en vaste verbinding. Z.T. nr 2 - 1964, prof. F. F. F. E. v. Rummelen, Vaste verb. W'Schelde en geologie, Z.T. nr 4 - 1964.
 548. Econ. Technol. Inst. De vaste verbinding over de W'Schelde, M'burg 1963.

Z.I.	=	Zelandia Illustrata.
J.H.K.W.Z.V.	=	Jaarboek Heemkundige Kring West Zeeuwsch Vlaanderen.
Z.T.	=	Zeeuws Tijdschrift.
R.A.Z.	=	Rijksarchief Zeeland Middelburg.
J.V.A.	=	Jaarboek Oudheidkundige Kring „De Vier Ambachten”.
A.R.A.	=	Algemeen Rijksarchief Den Haag.
V.O.W.	=	Verslag Openbare Werken.
O.T.A.R.	=	Orgaan Waterstaatkundig Ambtenaren Rijkswaterstaat.
P.T.	=	Polytechnisch Tijdschrift.
P.V.Z.	=	Provinciaal Verslag Zeeland.
T.K.N.A.G.	=	Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Genootschap.
A.Z.G.d.W.	=	Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.

* * *

*

„TUSSEN AFSLUITDAMMEN EN DELTADIJKEN”

Lijst van aanvullingen c.a. voor de delen I t/m III.

Sinds de verschijning der voorgaande delen I (1961), II (1964) en III (1968) is te constateren dat het tempo waarin de veranderingen in het Deltagebied plaatsvinden, steeds sneller gaat. De belangrijkste veranderingen (of aanvullingen) zijn daarom in onderstaande lijst aangegeven, terwijl deze gelegenheid tevens is benut om enige verbeteringen van de delen I t/m III te vermelden.

Deel I — NOORD BEVELAND — verschenen 1961 (herdruk 1970)

- P. 8, tekenaar F. W. J. den Brabander, moet zijn, J. F. W. de Brabander.
- P. 26, regel 12 van onder; 3844 roeden, moet zijn, 3844 gemeten.
- P. 82, De masten van de „gemeten mijl” zijn eind 1966 opgeruimd.
- P. 88, regel 12; 50dm LW lijn, moet zijn, 50dm — LW lijn.
- P. 101, regel 7 v.o.; Iemands, moet zijn, Iemans.
- P. 108, regel 15; Cortekine, moet zijn, Corteknie.
- P. 111, De molen „Dorpzicht” — later genoemd „De Graanhalm” — te Wissenkerke is in 1969 afgebroken (was van 1925-1961 eigendom van D. C. Dijkman). De molen „De Onderneming” ten oosten van het dorp Wissenkerke (abusievelijk vermeld als „De Graanhalm” en als bewoond door de familie Dijkman) is eigendom van M. Z. Verhage.
- P. 112, De meestoof te Kamperland werd in 1969 afgebroken.
- P. 137, In de periode 1961-1973 zijn aan Noord Beveland 6 vallen opgetreden: Leendert Abrahampolder (3), Anna Frisopolder (2) en Jacobapolder (1). Daarbij bracht de grote dijkval van 21 maart 1966 aan de Leendert Abrahampolder bij Kats, ingrijpende veranderingen; de grondverplaatsing bedroeg bijna 1,2 miljoen m³; ca 350 m zeedijk verdween in de rivier. De inlaag van 1886 (zie fig. 197, p. 262 dl I) ging verloren; in 1967 werd een nieuwe inlaagdijk meer landwaarts gelegd. In dit verband verdient vermelding dat in 1967 op de gronden van de in 1894 geïnundeerde Sophiapolder een zgn. ontploffingsproef is uitgevoerd om na te gaan of op die manier door verdichting van de ondergrond, het euvel van de oeveren dijkvallen kon worden bestreden; de proef is wel gelukt maar bracht niet de oplossing. Een in maart 1968 op dezelfde gronden uitgevoerde diepteverdichtingsproef gaf beter resultaat, maar de methode bleek te duur voor praktische toepassing.
- P. 171, Aan de tabel kan toegevoegd worden dat de oeerverdediging aan de noordkust van Noord Beveland (Anna Friso-, Maria-, Toren-, Vliete- en Nieuw Noord Bevelandpolders) in 1968/69 met een bestorting van ruim 600.000 ton grind en fosforslakken belangrijk is versterkt en uitgebreid om mogelijk schadelijke gevolgen van de uitvoering der Deltawerken te voorkomen.
- P. 222, regel 15 v.o.; Ook de sluis aan de Willempolder werd opgeruimd. Sinds december 1970 (oplevering gemaal „De Valle” te Colijnsplaat) is ook de sluis aan de Leendert Abrahampolder buiten gebruik.
- P. 226, Aanvulling: De haven van Colijnsplaat werd bij Z.M. besluit van 9 februari 1839 van de Domeinen aan de gemeente overgedragen.
- P. 231, M.i.v. 1 januari 1971 is de landbouwhaven „aan de oesterput” te Colijnsplaat aan het openbare scheepvaartverkeer onttrokken.
- P. 290, regel 19 v.o.. stenge, moet zijn, strenge.
- P. 296, regel 2 en 3; caison, moet zijn, caisson.
regel 12 v.o.; kruisbreedte, moet zijn, kruinsbreedte.

- P. 299, regel 11; De schuiven van de caissons in de Veersegatdam werden op 27 april 1961 gesloten.
- P. 299, regel 5 t/m 12 v.o.; Nadat op 18 februari 1961 besloten was tot aanleg van een bassin in het Veerse Meer om proeven te nemen voor kunstmatige oesterteelt werd op 11 maart 1963 door de ministers van Verkeer en Waterstaat en van Landbouw en Visserij besloten de plannen geen doorgang te laten vinden.
- P. 300, regel 13; trcaé, moet zijn, tracé.

Voorts werd op 19 mei 1961 te Kats een nieuwe veerhaven (veer Kats-Zierikzee) in gebruik genomen, die dienst deed totdat op 15 december 1965 de Zeelandbrug (toen nog genoemd Oosterscheldebrug) door H.M. Koningin Juliana voor het verkeer werd opengesteld.

Op 27 oktober 1961 werd door de scheidende directeur-generaal van de Rijkswaterstaat ir A. G. Maris, de weg over de Veersegatdam voor het verkeer geopend. De veerdienst Veere-Kamperland werd op dezelfde datum opgeheven (zie pag. 278).

Inmiddels is in de jaren 1965-1973 een algemene ruilverkaveling op Noord Beveland tot stand gebracht. Als aanpassingswerk in het kader van het Deltaplan werd daarbij te Colijnsplaat het gemaal „De Valle” gebouwd, dat op 15 december 1970 werd opgeleverd. Er wordt een oppervlakte van 2462 ha land mee bemalen; de capaciteit bedraagt 220 m³/min. bij een opvoerhoogte van 1,20 m.

Wat verder de havens van Noord Beveland betreft, werden de gemeentehavens van Kortgene en Kamperland aangepast aan het peil van het Veerse Meer, terwijl in beide plaatsen een jachthaven werd aangelegd. In Colijnsplaat was op 16 februari 1961 reeds de nieuwe Vissershaven opgeleverd, in hoofdzaak bestemd voor de vissersvloot van Veere en Arnemuiden.

T.b.v. de Deltawerken werd in 1968/69 de werkhaven aan de Sophiapolder en in 1972/73 de werkhaven aan de Jacobapolder tot stand gebracht.

Voorts werd het wegenplan sinds 1961 drastisch gewijzigd en aangepast aan de nieuwe situatie. De jongste aanpassing vond plaats toen op 27 juni 1973 het laatste gedeelte van een moderne wegverbinding vanaf de Veersegatdam aansluitend op de Zeelandbrug en op de Zandkreekdam door de Provinciale Waterstaat in Zeeland kon worden opengesteld.

* *
*

Deel II — NOORD ZEELAND — verschenen 1964 (herdruk 1970)

Wapen waterschap Tholen; de rand van het wapen moet verdeeld zijn in acht delen (is in herdruk 1970, tegelijk met de blauwe kleur van beide wapens aangebracht).

- P. 10, regel 9; in, moet zijn, is.
- P. 38, regel 10 v.o.; Alle gemeenten op Tholen werden inmiddels op 1 juli 1971 samengevoegd tot één gemeente Tholen.
- P. 117, regel 21; slijp, moet zijn, slijb.
- P. 133, regel 21; 1443, moet zijn, 1448.
- P. 141, regel 7, toevoegen; ook de Contr'escarpe werd bij het nieuwe waterschap Tholen gevoegd.
- P. 153, achter laatste regel toevoegen; Het waterschap St Philipsland werd per 1 januari 1969 bij het waterschap Tholen gevoegd.
- P. 155 en 170, In de periode 1964-1973 zijn aan de oevers van Schouwen Duiveland 4 vallen opgetreden (Scharendijke 1, Koudekerke 1 en 2 onderzeese vallen aan de Zuidbout van de polder Vier Bannen van Duiveland) terwijl aan de oevers van Tholen 5 vallen voorkwamen (havendammen St Annaland 2, Joanna Maria-polder 2 en Oud Kempenshofstedepolder 1). De val bij Scharendijke (26-2-1967) viel tot in de steenglooiing van de dijk; door bestorting met mijnsteen e.d. werd

erger voorkomen. De dijkval op 4 oktober 1968 aan de Oud Kempenshofstedepolder was ernstig; door snel genomen maatregelen kon ook daar dijkdoorbraak worden voorkomen.

- P. 173, Wat het „eiland zonder vallen” betreft kan worden vermeld dat aan de oever van de tot St Philipsland behorende veerhaven aan de Anna Jacobapolder in 1966/68 twee onderzeese ontgroningen hebben plaats gehad.
- P. 163, regel 2, aanvulling; In 1967 en in 1971 is in die omgeving opnieuw een plaatval opgetreden terwijl begin april 1973 een belangrijke plaatval langs de Roggenplaat tegenover de haven van Schelphoek werd waargenomen. Bovendien was op 10 november 1971 aan de oostzijde van de Grevelingendam langs de Plaat van Oude Tonge ook een ontgroning geconstateerd.
- P. 163, fig. 78 en p. 265, fig. 178; inlaag 1878, moet zijn, inlaag 1778.
- P. 181, regel 19; octooi, moet zijn, octrooi.
- P. 191, regel 16 en 17; Volgens dijkgraaf A. M. Geluk zijn de polders St Jeroen of Bantam en Nieuwe of Suzanna in 1953 niet overstromd geweest omdat men de verbindingsduiker met het Dijkwater in allerijl heeft gedicht.
- P. 204, de aanduiding M III en M IV zijn op de foto weggevallen; beide dammen liggen in de linkerbovenhoek.
- P. 217, achter regel 13 v.o. toevoegen; Op 16 augustus 1966 werd de dijkverzwareing op Schouwen Duiveland afgesloten; sinds 1953 werd 45 km zeedijk verzwaaard.
- P. 265, regel 2 v.o., aanvulling; De bestorting (ong. 90.000 ton Moezelgrind), die in 1962 werd voltooid, werd in 1968/69 nogmaals aanmerkelijk uitgebreid met ong. 168.000 ton grind en mijnsteen, waarvan ruim 100.000 ton voor de havendammen van de veerhaven Anna Jacobapolder werd aangebracht. In 1972 vond verder enige uitbreiding der oeverwerken plaats met ruim 41.000 ton fosforslakken bij de Zuidbout van de Vier Bannen van Duivelandpolder.
- P. 270, Na de dijkval van 1968 werd de onderzeese verdediging van de Oud Kempenshofstedepolder belangrijk uitgebreid, evenals in 1966 en 1969 aan de havendammen van St Annaland na de ontgroningen van 1965 en 1968.
- P. 278, fig. 216; de ca 400 jaar oude schuur van hoeve Vrouw Belya is najaar 1971 afgebrand.
- P. 303, regel 14 v.o.; de vliedbergen nrs 12 en 22 zijn door de herverkaveling gespaard (mededeling Jac. Viergever).
- P. 309, regel 7 v.o.; f 10,00, moet zijn, f 10.000.
- P. 319, regel 20; Van 12 tot 17 september 1966 werd het 600-jarig bestaan van de stad Tholen gevierd.
- P. 321, regel 21; 1467, moet zijn, 1468.
- P. 323, regel 19 v.o.; op 3 mei 1966 wordt het recht van erfpacht aan de gemeente verkocht.
- P. 325, van de nrs 2 en 3 is de erfpacht op 8 december 1964 vervallen in het kader van de herverkaveling. Overigens zijn sinds 1964 verschillende molens in Noord Zeeland in andere handen overgegaan.
- P. 330, regel 20; eenenkooi, moet zijn, eendenkooi.
- P. 368, fig. 271, regel 4; het woord „dam” moet vervallen.
- P. 371, regel 4 v.o.; verkocht, moet zijn, verpacht; achter laatste regel toevoegen: het veer kwam in 1973 te vervallen.
- P. 387, achter regel 15, toevoegen: Op 20 juli 1964 werd de Haringvlietbrug voor het verkeer opengesteld (wordt mogelijk op 1 januari 1974 tolvrij).
- P. 391, achter regel 14, toevoegen: Op 15 december 1965 werd de Oosterscheldebrug door H.M. Koningin Juliana voor het verkeer opengesteld. Op 13 april 1967 wordt de Oosterscheldebrug omgedoopt in Zeelandbrug.
- P. 400, achter regel 21, toevoegen: Op 1 april 1965 werd de Grevelingendam voor het verkeer opengesteld door mr J. van Aartsen, destijds minister van Verkeer en Waterstaat.

Voorts werden in 1968/69 op het strand voor de polder Westeren Ban van Schouwen, bij de vuurtoren van Haamstede, 11 paalschermen aangebracht om de achteruitgang van

duin en strand tegen te gaan. Aan de „Hoek van Bommenede” aan de noordzijde van Schouwen kwam in 1968 een bouwdok gereed; daarin werden de 2 landhoofdcaissons en de 12 doorlaatcaissons voor het noordelijk sluitgat („de Kous”) van de Brouwersdam vervaardigd. Op 1 mei 1971 werd de laatste caisson geplaatst terwijl op 3 mei 1971 de schuiven werden neergelaten. Het zuidelijk sluitgat werd gesloten m.b.v. gondels waarmee via een kabelbaan (evenals bij de Grevelingendam, zie p. 399) betonblokken werden gestort; de laatste blokken werden gestort op 28 mei 1971. Op 30 maart 1972 kon reeds een beperkte verbinding over de dam voor het verkeer worden vrijgegeven.

Van de ten zuiden van Schouwen in aanleg zijnde Oosterscheldedam, — wellicht de meest omstreden deltdam — werden in de jaren 1969/72 een werkeiland aan de Roggenplaat en de werkeilanden Neeltje Jans en Noordland aangelegd. De twee laatstgenoemde werden eind 1972 door een dam verbonden. Als bijzonderheid zij vermeld dat eind 1971 bij een onderdeel van deze werken een proef is genomen met het storten van betonblokken m.b.v. een helikopter, die door het Amerikaanse leger ter beschikking was gesteld.

Inmiddels was in 1968 bij Schelphoek een werkhaven gereedgekomen en is de deltawerkhaven te Bruinisse bestemd tot jachthaven terwijl de gemeentehavens van Scharendijke en Brouwershaven in 1970/71 zijn aangepast aan de situatie met een constante waterstand in het Grevelingenbekken. Bovendien werd op 9 juni 1973 te Brouwershaven een nieuwe jachthaven voor 400 boten door Prinses Beatrix en Prins Claus met „De Groene Draeck” geopend en is men in 1973 begonnen met de aanleg van een grote nieuwe jachthaven te Bruinisse.

Wat Tholen betreft kan worden vermeld dat de gemeentehaven van St Annaland voor een deel werd ingericht als jachthaven. Voorts werd aan de noordoostzijde van Tholen in 1965/66 in de Hikkepolder een gemaaltje gesticht in het kader van herverkavelingsverband. Verder werden in de jaren 1967-1973 aan de oostzijde van Tholen ingrijpende veranderingen teweeggebracht door de aanleg van de Schelde-Rijnverbinding. Op 29 januari 1971 werd bij Tholen een nieuwe verkeersbrug over de Eendracht (Schelde-Rijnverbinding) in gebruik genomen terwijl ten noorden van Oud Vossemeer een tweede brugverbinding met Brabant werd gebouwd (wordt mogelijk eind 1973 in gebruik genomen). De oude uit 1928 daterende Thoolse brug (fig. 261, p. 367) werd voor het verkeer afgesloten en zal t.z.t. worden gesloopt. Voorts werd in maart 1972 de Krabbekreek voor het doorgaande scheepvaartverkeer naar Tholen afgesloten door aanleg van een dam tussen Tholen en St Philipsland. Voorjaar 1973 werd deze dam voor het wegverkeer vrijgegeven.

Toen op 28 april 1969 de Volkerakdam werd gesloten zijn de getijstromen in het Volkerak, Krammer en het Zijpe-Mastgat-Keeten aanzienlijk gewijzigd. Daarom werden aan de noordzijde van St Philipsland en langs de Prins Hendrikpolder alsmede langs een deel van Duiveland, dijkverhogingen uitgevoerd door middel van (gezien het tijdelijk karakter) kistdammen. Totaal werd ong. 14 km dijk verhoogd.

* *
*

Deel III — MIDDEN ZEELAND — verschenen 1968

- P. 13, in tabel, regel 12; Washinton, moet zijn, Washington. Verder kan aan de lijst worden toegevoegd, dat na 28-1-1967 t/m 1972 nog 30 strandingen aan de Walcherse kust zijn geregistreerd, waarvan er 7 plaatsvonden in de omgeving van „De Schoone Waardin” aan de Zuidwatering.
- P. 15, regel 7 t/m 10; De opvarenden enz. t/m gebeurd, dient te staan achter „kapseisde”, in regel 13.
- P. 15, regel 13; ongelukking, moet zijn, ongelukkig.
- P. 25, onderste regel; patenolie, moet zijn, patentolie.
- P. 65, regel 9; Die indeling is inmiddels op 1 januari 1970 gerealiseerd.
- P. 67, regel 6 v.o.; enkelijke, moet zijn, enkele.

- P. 74, (nr 23) Clasinapolder 1772, moet zijn, Clasinapolder 1792.
(nr 35) Oude H'burgsche haven 1907, moet zijn, Oude M'burgsche haven 1908.
laatste kolom; 14000³), moet een regel lager staan.
- P. 173, regel 4 v.o. moet vervangen worden door: dijken van nogmaals ruim 200 ha buitengronden in de gemeente Rilland.
- P. 176, regel 14 v.o.; acht, moet zijn, negen waterkerende
- P. 177, onder regel 10 tussenvoegen; i. waterschap Ellewoutsdijk, ca 1372 ha, bestaande uit de polders: Blazekop (ged.), Driewegen, Ellewoutsdijk, Everinge, Kamer (ged.), Lange Maire, Noord en Zak (ged.).
- P. 249, aan de tabel toevoegen; Emmanuëlpolder, 1971 — 2990 m — 677000 m³.
- P. 252, regel 18, rep., moet zijn, resp.
- P. 261, regel 8 en 9, p. 219, moet zijn, p. 202.
- P. 286, regel 25, aanvulling; Toen in 1970/71 voor de kernenergiecentrale bij Borssele belangrijke in- en uitlaatwerken werden gebouwd, werd de oeververdediging daar belangrijk uitgebreid; behalve het zinken van drie kraagstukken werden ong. 122000 ton fosforslakken gestort. Voorts werd de oever van Borssele in 1973 bij de toen in aanbouw zijnde oliesteiger voor de Totalraffinaderij versterkt met ong. 120.000 ton fosforslakken.
- P. 289, regel 24, aanvulling; Een kleine uitbreiding aan de westelijke flank volgde in 1970 met een bestorting van ruim 14000 ton fosforslakken.
- P. 304, aan de tabel toevoegen; Op 12 april 1973 werd te Veere het elektrisch gemaal „Oostwatering” in bedrijf gesteld; het bemaalt ong. 3000 ha van een gebied ten noordwesten van de lijn Veere-Serooskerke-Domburg met een capaciteit van 240 m³/min.
- P. 315, aan de tabel kan toegevoegd worden, het gemaal aan de Boonepolder (zuidoost van 's Gravenpolder) dat voorjaar 1973 in bedrijf werd gesteld. Het bemaalt een gebied van ong. 6600 ha met een capaciteit van 2×266 m³/min. Voorts werd in 1970 ten oosten van Borssele een noodgemaal geplaatst omdat de dijkverzwaring daar nog niet tot uitvoering kon komen i.v.m. mogelijk aanleg van een haven aldaar.
- P. 317, regel 1; de oudste bewoning, moet zijn, de oudste sporen.
- P. 324, onderaan en p. 325 bovenaan; Volgens dhr C. H. van Dam, die in 1963 eigenaar werd van het Hoge Huis, is de restauratie niet uitgevoerd volgens plan Heringa maar conform het door Van Dam gemaakte plan terwijl volgens Van Dam, Monumentenzorg met de restauratie geen enkele (financiële) bemoeienis heeft gehad.
- P. 325, regel 7; achter gebouw, toevoegen, tot 1963.
- P. 331, regel 10; Kon. Mij De Schelde, moet zijn, Stoomvaart Mij Zeeland.
- P. 333, regel 19 v.o.; het tweede woord „verwoest” moet vervallen.
- P. 342, regel 14 v.o.; band, moet zijn, brand.
- P. 347, regel 6 v.o.; De gegevens, die afkomstig zijn van Kr. Goudzwaard te Goes (Kroniek van Zwin tot Zijpe, P.Z.C. 30-7-1963) kunnen worden aangevuld met de van hem verkregen inlichting, dat daar ook in 1928 reeds houten buizen zijn gevonden, terwijl uit een interessante beschrijving van Goudzwaard in een P.Z.C. art. van 26-2-1969 blijkt dat het raadsel van de buizen is opgelost; ze hebben nl. dienst gedaan voor wateraanvoer vanaf de haven naar één of meer bierbrouwerijen aan de Wijngaardstraat.
- P. 352, regel 14 v.o.; Stampersgat, moet zijn, Puttershoek.
- P. 356, bovenste tabel, nr 11; de naam van de molen is „d'Arke”, sinds 1966.
- P. 356, onderste regel; baliemolen, moet zijn, beilmolen.
- P. 357, onderste tabel, nr 1; bouwjaar 1965, moet zijn, 1695.
- P. 371, regel 2 v.o.; De kernenergie-centrale bij Borssele, waarvan de bouw in 1969 is begonnen werd in juni 1973 in bedrijf gesteld.
- P. 377, regel 3 v.o. in tabel, achter idem toevoegen; werd in 1930/31 vergroot van 10 ha tot 28 ha.

- P. 386, achter regel 4 toevoegen; Verder kunnen nog genoemd worden de jachthaven „Oostwatering” (v.m. Deltawerkhaven) ten noordwesten van Veere, de Marina-jachtwerf te Veere en de jachthaven Oranjeplaat bij Arnemuiden, die op 26 juni 1971 werd geopend.
- P. 396, regel 17, verbetering, moet zijn, verbetering.
- P. 398, regel 3; Inderdaad werd op 1 juli 1970 deze 19 km Zeeuwse autosnelweg door de Commissaris der Koningin in Zeeland mr J. van Aartsen opengesteld terwijl op die dag tevens bijna 6 km Provinciale weg tussen Nieuwdorp en 's Heer Arendskerke werd geopend. Op 19 oktober 1971 werd nogmaals 9 km nieuwe Rijksweg tussen Waarde en Rilland in gebruik genomen, deze keer door de Hoofdingenieur-directeur van de Rijkswaterstaat in de directie Zeeland, ir J. Zuurdeeg, die daartoe gebruik maakte van een Eysink personenauto uit 1912. Op woensdag 1 augustus 1973 werd tevens één der verkeersbruggen over de Schelde-Rijnverbinding bij Rilland-Bath in gebruik genomen. In 1975 hoopt men vrijwel de gehele nieuwe Rijksweg in Zeeland gereed te hebben.
- P. 398, achter regel 9 toevoegen: Het knelpunt in de „Zeeuwse weg” — de kruising met het Kanaal door Zuid Beveland — is inmiddels onderhanden genomen; in 1972 werd gestart met de bouw van de Vlaketunnel onder het kanaal.
- P. 401, regel 3 v.o.; Sedert de Belgische afscheiding, moet zijn, Sedert de afscheiding der Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden (1648).
- P. 416, achter de komma in regel 11 moet de zin worden geschrapt.

Voorts kan worden vermeld dat in het Sloegebied (oostzijde) de deltaxwaterkering na 1968 drastisch werd gewijzigd i.v.m. de uitbreiding van N.V. Hoechst en de vestiging van een olieraffinaderij van de Franse Mij. „Total”, waarvan de bouw in 1971 is begonnen. Aan de zeedijk bij Borssele werd in 1972/73 voor Total een oliesteiger gebouwd. Het havengebied Vlissingen Oost werd belangrijk uitgebreid o.a. door het verlengen van de Van Cittershaven en het verbreden van de Kraayerhaven.

Aan de oostzijde van Zuid Beveland werd de hoofdwaterkering in het Kreekrakgebied eveneens belangrijk gewijzigd in het kader van de werken voor de Schelde-Rijnverbinding. Sinds dat op 16 augustus 1971 het Ossendrechtse Gat werd afgedamd is de zeekering daar ingekort van ongeveer 10 km tot ruim 4 km. Tevens werd bij Bath een nieuwe haven aangelegd en werd daar een uitwateringsluis gebouwd.

Tot slot een overzicht van de deltaxdammen met datum van sluiting:

Dijkwater	4 oktober 1954.
Pluimpotdam	13 november 1957.
Zandkreekdam	4 mei 1960.
Veersegatdam	27 april 1961.
Grevelingendam	9 februari 1965.
Volkerakdam	25 april 1969.
Haringvlietdam	1 mei 1970.
Brouwersdam	3 mei 1971.
Oosterschelddam	1977/78?

Bovendien kwam op 22 oktober 1958 de stormvloedkering in de Hollandsche IJssel gereed.

* *
* *

REGISTER VAN AARDRIJKSKUNDIGE NAMEN,
PERSONEN EN ZAKEN.

„Tussen Afsluitdammen en Deltadijken”.

Deel I — Noord-Beveland; deel II — Noord Zeeland (Schouwen-
Duiveland, Tholen en St Philipsland); deel III — Midden Zeeland
(Walcheren en Zuid-Beveland); deel IV — Zeeuwsch-Vlaanderen.

- Aa, A. J. v. d. 323 (III).
Aagtekerke 15 (I), 59, 60, 62, 77, 321,
331, 342, 355, 356, 394, 398, 421 (III).
Aandijke 165, 166, 170, 245, 388 (IV).
Aan- en Genderdijkpolder 81, 166, 195,
450 (IV).
aanwas(sen) 24, 35, 40, 41, 57, 68, 85,
237, 248, 253 (I), 55, 86, 89, 113, 134,
142, 163, 219, 228, 233, 248, 254, 255
(II), 46, 50, 79, 96, 102, 129, 134, 136,
140, 145, 146, 147, 150, 153, 154, 170,
172, 174, 175, 176, 204, 239 (III), 57,
96, 119, 120, 126, 143, 163, 177, 273
(IV).
Aardbeieneiland 38 (III).
Aardenburg 15 e.v. t/m 489 (IV).
Aardenburger Ambacht 191 (IV).
Aardenburgse Havenkanaal 274 (IV).
Aardenburgsche havenpolder 79, 85, 118,
437 (IV).
Abbekinderen 318, 349 (III).
Abdij 319, 320, 337 (III).
Abeele 414 (III). Abeele, Den 385 (IV).
Abraham Wisselpolder 47, 151, 153, 208,
228, 238 (II).
Absdale 46, 143, 154, 155, 156, 158, 386
(IV).
Absdalepolder 81, 154, 159, 161, 194,
265 (IV).
Adornis, Anselmus Opitius 99 (IV).
Adornis, Jacques 99 (IV).
Adornis, Jan 96, 99, 103, 370 (IV).
Adornis, Gheron 99 (IV).
Adornispolder 79, 103, 195, 288, 296,
297, 324, 325 (IV).
Adriaanpolder (of Smallegangepolder)
58, 61, 62, 126, 130, 136, 158, 160, 161,
162, 165, 217, 218, 219, 222, 225, 229,
238, 239, 242, 246, 249, 251, 253, 254,
256 (I).
Adriana Johannapolder 47, 98, 191 (II).
Adrichem Boogaert, H. A. van 30 (III).
Aerssen, Francois van 42 (I).
afschuiving(en) 38, 78, 137, 138, 141,
144, 180, 181, 184, 189, 190, 255, 256,
260, 276 (I), 155, 156, 158, 159, 162,
170, 172, 173, 187, 189, 197, 267, 270,
353 (II), 98, 100, 106, 183, 185, 187,
189, 190, 192, 194, 195, 197, 198, 287
(III), 214, 215, 216, 217, 221, 222, 227,
228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236,
239, 291, 303, 305, 313 (IV).
Agger 211, 212, 242, 334 (III).
Al te Kleinpolder (N.-Bev.) 55, 58, 78,
114, 130, 132, 137, 138, 142, 155, 158,
200, 238, 239, 248, 249, 280, 286 (I).
Al te Kleinpolder (Sch.D.) 47, 97, 180,
191, 286 (II).
Al te Kleinpolder (Th.) 45, 119, 121,
197, 198 (II).
Alardskerke, zie Serooskerke.
Algera, J. 408 (III), 487 (IV).
Amaliapolder 79, 119, 121, 276, 362, 363,
367 (IV).
Ambachtswapens 90, 91, 92, 93 (I), 39,
40, 41, 42 (II).
Ameliapolder, zie Emmapolder.
Amersfoort 81 (I), 19 (II), 56 (III),
62 (IV).
Andriessen, Mari 196 (II).
Anemaet, Pieterrella 62 (I).
Anemaet, Sebastiaan 49, 217, 247, 249
(I).
Angelinapolder 79, 124, 184, 225, 306,
328, 341, 480 (IV).
Ankerverepolder 75, 120, 177 (III).
Anna Frispolder 63, 117, 122, 133, 137,
138, 142, 147, 165, 171, 181, 182, 183,
195, 205, 207, 220, 238, 239, 256, 259,
300 (I), 244 (II).
Anna Jacobapolder 126 (I), 36, 47, 150,
153, 173, 208, 211, 228, 238, 290, 299,
317, 328, 330, 340, 345, 359, 363, 365,
370, 371, 375, 376, 381, 328 (II), 486
(IV).
Anna Mariapolder 76, 173, 178, 180, 218,
251 (III), 183 (IV).
Anna Vosdijkpolder 48, 125, 133, 134,
140, 142, 197, 198, 201, 221, 244, 293,
357 (II).
Annex-Henricuspolder, zie Kleine Hen-
ricuspolder.
Anthonissen, Cornelis 43 (I).
Antwerpen 11, 13, 14, 27, 31, 47, 59,

- 146, 160, 176, 236, 244, 245, 265, 267, 302, 312, 316, 350, 418, 421, 433, 459, 468, 476, 491, 500, 501, 505 (IV).
 Antwerperpolder 79, 96, 193 (IV).
 Appenzak 59, 60, 156 (IV).
 Arendshoofd 79, 80 (II).
 Arenthals, Jacobus J. van 248, 249 (IV).
 Arenthals, M. W. van 119, 282, 284 (I), 249 (IV).
 Arents, Maycken 45 (I).
 Arentse, Reijn 79 (II).
 Arne (gebied) 11, 206, 207, 240, 330, 342, 362, 383, 386, 431 (III).
 Arnekanaal 352, 414, 424, 431, 432 (III).
 Arnemuiden 227, 299 (I), 38 e.v. t/m 432 (III).
 Arnemuiden, Albrecht van 123 (II).
 Arnemuiderzand 83, 386 (III).
 Arnemuidsche Gat 94, 95, 96, 97, 413 (III).
 Arnemuidsche polder, zie Langerakpolder.
 Arnemuidsche vaarwater 95, 413, 414 (III).
 Aschoff, J. C. 375 (IV).
 Asperen, G. van 129 (III).
 Assenede 164, 333 (IV).
 Asseneder Ambacht 192, 243, 384 (IV).
 Austerlitzpolder 43, 79, 118, 274, 441 (IV).
 Auto Mij Zeeland N.V. (A.M.Z.) 422 (III).
 Autrichepolder 81, 160, 161, 388 (IV).
 Auvergnepolder 372 (II).
 Auwordinghe 211 (III).
 Avesand 147 (III).
 Axel 41 (I), 423 (III), 13 e.v. t/m 499 (IV).
 Axeler Ambacht 46, 157, 158, 159, 162, 165, 172, 192, 243, 348, 390 (IV).
 Axelsche Gat 75, 177, 178, 180, 182, 267, 329, 385, 448, 498 (IV).
 Axelse Sassing 159, 177, 267, 280, 377, 405, 447, 448, 464, 488, 498, 499 (IV).
 Axelse Vlakte 178 (IV).
 Axelse Vlaktepolder 81 (IV).
 Baalhoek 21, 59, 285, 386, 447, 455, 501 (IV).
 Baalhoekkanaal 408, 453, 501, 502, 503 (IV).
 Baan, J. van der 124 (III).
 baanderheer (heren) 30 (II).
 baanderheerlijkheid 30 (II).
 Baanstpolder 79, 103, 194, 296 (IV).
 Baarland 46 e.v. t/m 434 (III), 476, 477 (IV).
 Baarlandpolder 45, 47, 75, 152, 154, 176, 183, 218, 221, 275 (III).
 Baarland-Stellepolder 75, 155, 176 (III).
 Baarsdorp 325 (III).
 Baarsdijkpolder 48, 113, 122, 139, 198 (II).
 Baarzande 103, 108, 341 (IV).
 Baarzandsche Kreek 102, 326 (IV).
 Baas, Cornelis 413 (III).
 Badon Ghijben, W. 151 (II).
 Baele, Jan 19 (IV).
 Baenst, Anna de 96 (IV).
 Baenst, Guy de 103 (IV).
 Baenst, Jan de 96 (IV).
 Baes, Paulus 64, 187 (I).
 Bakendorp 152, 325, 336, 388 (III).
 Bakker, Jacobus 152 (III).
 Bakker, J. J. de 70 (IV).
 Bakkersdam 22, 372 (IV).
 Bakkerspolder 79, 106 (IV).
 Balhofstede 364 (IV).
 Banjaard 123, 237 (I), 12, 13, 14, 32, 212, 217 (II), 37 (III), 25 (IV).
 Bantampolder, zie St Jeroenspolder.
 (St) Barbarapolder 113, 116, 245 (IV).
 Barentsen, H. 214 (II).
 Barentsen, L. 12 (III).
 Bartelmeerpolder 48, 113, 114, 137, 139, 198, 201 (II).
 Bartelss, Cornelis 38 (I).
 Bastiaan de Langepolder 194 (I), 98, 99, 100, 128, 129, 188 (III).
 Bataafse republiek 69, 86 (I), 14 (IV).
 Bath 364 (II), 43 e.v. t/m 427 (III), 230, 425, 476, 500, 501, 503 (IV).
 Bathpolders (of Engelsepolders) 50, 172, 173, 174, 214, 251, 252, 298, 419 (III), 183 (IV).
 Batterij 388 (IV).
 Bavo, graaf van Hesban 9 (I).
 Beatrix, Prinses 69 (III).
 Beaufort, Anna Agatha de 62 (I).
 Beaufort, L. F. de 126 (IV).
 Beaumont, Jan van 319 (II), 344 (III).
 Becu, I. P. 200 (IV).
 Beeckman, Elias 357 (IV).
 Beekman 10, 12, 14, 241 (I), 88 (II), 116 (III), 199, 201 (IV).
 Beekshoekpolder 74, 80, 112 (III).
 Beel, L. J. M. 30 (III).
 Beenhakker, A. J. 75 (IV).
 Beernink, H. J. 64 (IV).
 „beginnen” 89, 95, 96, 100, 372 (IV).
 Beke, Jan van der 115 (IV).
 Belder, zie Bellaert.
 Belfort 359, 360 (IV).
 België 11 e.v. t/m 503 (IV).
 Bellaert (of Belder) 82, 83, 177, 351 (II).
 Belois 31, 90 (II).
 Belt, H. P. L. v. d. 361 (IV).
 Bennema, J. 78, 154 (I).
 Bentille 280 (IV).
 Beoosten Blij Benoordenpolder 46, 81, 158, 253 (IV).
 Beoost. Eedepolder 79, 82, 84, 194 (IV).
 Beoosten en Bewesten Blijpolder 81, 159, 160, 161, 280, 448, 498 (IV).
 Berchem, J. van 45 (I).

- Berckel, M. G. M. van 359 (IV).
 Berdelé-Gebuurte 387 (IV).
 Berdenis van Berlekom, A. W. 113 (III).
 Berendregt, Guillaume de 41, 42 (I).
 Berg Mz., J. van de 246 (II).
 Bergen 211 (II).
 Bergen op Zoom 11, 35, 137, 315, 335, 364, 370, 372, 379, 382, 384, 385 (II), 40, 43, 55, 69, 139, 168, 240, 242, 352, 396, 412, 417, 418, 419, 429 (III).
 Bergh, L. Ph. v. d. 11 (II).
 Berghoef, J. F. 320 (III).
 Bernards, Chr. 200 (I), 245 (III).
 Bernhard, Prins 30, 69, 362 (III), 407 (IV).
 Berrevoets, Jac. 264 (I).
 Besloten Noorthofpolder, zie Perkpolder.
 Besloten Noortpolder, zie Noordhofpolder.
 Besoyen, H. 324 (II).
 Betkensgrave 142 (II).
 Betkinslant, zie Graafnisse.
 Bettewaerpolder 42 (I).
 Beukelspolder (of Nieuw Biervlietsche polder) 79, 122, 123, 176, 328, 333, 348, 441 (IV).
 Beukelsz., Willem 122, 365, 408 (IV).
 bevangen 26, 28, 31, 59 (II).
 Beveren, P. van 305, 307, 308 (II).
 beversen (beverst) 10, 21, 63, 154 (I), 80, 95, 97 (II), 157, 208, 212 (III), 154, 165 (IV).
 Bewester Eede benoorden St Pietersdijkpolder 79, 82, 286, 358 (IV).
 Bewester Eede bezuiden St. Pietersdijkpolder 79, 82, 84, 358 (IV).
 Bew. Terhofstedepolder 39, 79, 95, 193 (IV).
 Beijeren, Albrecht van 121, 374 (II), 110, 116, 120, 122, 123, 137, 140, 145, 147 (III).
 Beijeren, Jan van 50, 90 (II).
 Beijeren, Willem van 85, 121 (II), 157 (III).
 Beijeren, Jacoba van 13 (I), 309 (II), 344 (III).
 Beijerenpolder 174, 180 (II).
 Beijl, W. de 175 (III).
 Bezoekpolder 121 (III).
 Biervliet 98, 100 (III), 13 e.v. t/m 480 (IV).
 Bievelant 9 (I).
 Biezelinge 118, 322, 348, 388, 389 (III).
 Biezelingsche Ham (of Vinningsche Ham) 154, 156, 195, 263, 289, 307 (III).
 Biezen 358 (IV).
 Biezenkreek 326 (IV).
 Biezenpolder 79, 84 (IV).
 Biezeveld, N. 338 (II).
 Biggekerke 59, 62, 77, 235, 323, 326, 333, 342, 343, 356, 367, 421 (III), 430 (IV).
 Biggekerke, Bartholomeus van 323 (III).
 Billiton M en T Chemische Industrie N.V. 361, 362 (III).
 Bilo, Joos 129 (III).
 binnenbeheer 17, 117 (I), 140 (II).
 Biveland 9 (I).
 Bladelin, Pieter 96, 97 (IV).
 Blankershoek 40 (III).
 Blazekoppolder 75, 150, 177 (III).
 Blinkert, de 63, 235, 290, 339 (II).
 Blocq, Nicolaas de 102 (IV).
 Blois, Jan van 309 (II).
 Blois, L. van 119 (II).
 Blok, W. H. 459 (IV).
 Blokspolder 79, 102, 194 (IV).
 Blom, W. J. S. J. 385 (II).
 Bloois 351 (II).
 Blooispolder 90, 94, 95, 96, 191, 219, 285, 360, 369 (II).
 Blyée 157, 158, 372, 490 (IV).
 Bocht van St Jacob 398 (II).
 Bodel Nijenhuis 123 (I).
 Bockhoven, Francois van 45 (I).
 Bockhoven, Jacob van 45 (I).
 Boddaert, J. P. 28, 332 (III).
 Boe, Jacob de 324 (III).
 boeierd(s) 154 (III).
 Boekhout, J. A. J. 72 (IV).
 Boekhoutte 163, 184, 280, 408, 409, 447, 449 (IV).
 Boekhouter Ambacht 192, 243 (IV).
 Boempolder, zie Boonepolder.
 Boer, R. A. J. den 379 (IV).
 boerderijnamen 30, 93, 94, 105, 106, 107, 108, 118, 123, 209, 254 (I), 79, 150, 192, 219, 307, 309, 310, 311, 312, 315, 329 (II), 88, 136, 154, 188, 221, 288, 318, 321, 324, 325, 326, 329, 330, 331, 332, 333, 336, 353, 384, 390, 391, 413 (III), 102, 103, 118, 123, 140, 153, 155, 208, 209, 253, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 363, 397, 442 (IV).
 Boerengat 385 (IV).
 Boerengat, het 49, 55, 194, 288 (III).
 Boerenhol 370 (IV).
 Boerenmagazijn 384 (IV).
 Boeuf, François 1e 121 (IV).
 Boktegat (of Boogaertschaer) 15, 48, 58, 155, 243 (I).
 Bolhuis, Gerrit 202 (II).
 Bollen van het Nieuwe Zand 12, 14 (II).
 Bolletje van Banjer 13, 14 (II).
 Bols-Es, Cornelis Adrianus van 152 (III).
 Bom, G. M. F. 284 (I).
 Bommenede 31, 36, 41, 45, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 214, 247, 257, 316, 322, 328, 335, 351, 382 (II).
 Bommenedepolder 90, 93, 94, 95, 96, 97, 176, 178, 187, 220, 264 (II).
 Bonendijke 58 (III).
 Bongaerts, M. C. E. 372 (III).
 Bontekoe 387, 388 (VI).
 Bontepolder 81, 182 (IV).

- Boogaert, H. L. 331 (III).
 Boogaertschaer, zie Bokkegat.
 Boogerdpolder, zie Geestpolder.
 Boom, Eduardus Adriaansz. 95 (I).
 Boom, Joh. 103 (II).
 Boomkreek 275 (IV).
 Boomvlietse sluis 17, 20 (I).
 Boonepolder (of Boempolder) 74, 76, 79, 112, 156, 240, 249, 251, 307, 308 (III).
 Boot, Lenaert 249 (I).
 Bootslnlaag, zie Bootspolder.
 Bootspolder (of Bootslnlaag) 158, 287, 354 (II).
 Booy Jr., J. de 298 (I).
 Boreel, Jacob 332 (III).
 Boreel, Jacob Lucas 303 (III).
 Born, Pieter van 43 (I).
 Borreloop 307 (III).
 Borrenbroodpolder 47, 90, 95, 96, 97, 176, 178, 191, 220, 285 (II).
 Borrendamme, district 105, 155, 158, 162, 174, 176, 179, 187, 257, 266, 273, 307, 315, 346, 393 (II).
 Borrendamme, Cornelis van 346 (II).
 Boschdorp 386, 388 (IV).
 Borsssele 19, 101, 123, 150, 207 (I), 55 e.v. t/m 422 (III), 24, 125, 127, 233, 307, 421, 423 (IV).
 Borsssele, Adriaan van 93 (II), 320 (III).
 Borsssele, Claes van 123 (III).
 Borsssele, Floris van 16, 266 (I), 131, 344 (III).
 Borsssele, Frank van 13, 266 (I), 93, 132, 133 (II), 137 (III).
 Borsssele, Hendrik van 116, 321, 323, 338, 343 (III).
 Borsssele, Jacques van 29 (I).
 Borsssele, Jan van 137 (III).
 Borsssele, Paulus van 323 (III).
 Borsssele, Philips van 150 (III).
 Borsssele, Raes van 147 (III).
 Borsssele, Wolphaart van 41, 266 (I), 306 (II), 92, 322, 332, 343 (III).
 Borssselepolder 45, 46, 76, 137, 138, 139, 145, 151, 178, 183, 193, 275 (III), 125 (IV).
 Boschhoofd 317, 371 (II).
 Boschkapelle 64, 66, 154, 387, 420 (IV).
 botdrager(s) 21 (I).
 Boterzande 244 (IV).
 Botland 59 (II).
 Botselaar, Anthonie van 137 (II).
 Bouchaute 244, 265 (IV).
 Bouddinssone, Janne 14 (I).
 Boudewijnskerke 60 (III).
 Boulijn, Anthonis 308 (II).
 Bourgondië, Adolf van 20, 21 (I), 77, 180 (II), 206, 207, 246, 277 (III), 491 (IV).
 Bourgondië, Anna van 112, 133 (II).
 Bourgondië, Anton van 180 (II).
 Bourgondië, Karel van 134 (II), 388 (IV).
 Bourgondië, Maria van 343 (III), 13 (IV).
 Bourgondië, Maximiliaan van 20, 21 (I), 207, 246, 341, 342 (III).
 Bourgondië, Philips van 13, 14, 126 (I), 11, 30, 50, 77, 79, 100, 102, 119, 122, 134, 137, 372 (II), 85, 156, 246, 323, 338, 387 (III), 13, 280, 349, 380, 491 (IV).
 Bouwmeester, H. P. den 97, 113, 421 (III).
 Boxhorn 42 (I), 135 (II).
 Braakman (gebied of Dullaert) 403 (II), 43 e.v. t/m 493 (IV).
 Braakmanpolder 132 (I), 226 (II), 22, 52, 54, 77, 81, 190, 225, 276, 277, 365, 426, 434, 442, 448, 450, 496 (IV).
 Braat 318 (III).
 Brabant 19, 250, 266 (I), 22, 32, 68, 117, 152, 200, 229, 231, 232, 302, 364, 375, 378, 385 (II), 116, 170, 174, 369, 390, 395, 398, 406, 408 (III), 13, 421, 428 (IV).
 Brabantsche Vaarwater 17 (II).
 Bracke 358 (IV).
 Brand, K. J. J. 128, 138, 161 (IV).
 Brand, P. J. 76, 208, 350, 380, 381, 499 (IV).
 Brande, Johan Pieter van den 65 (I).
 Brandkreek 114, 115, 276 (IV).
 Brandkreekpolder 79, 115, 194, 198, 276 (IV).
 Brassier, Dirk 29 (I).
 Brassier, Govert 29 (I).
 Brederode, Frans van 40 (III).
 Breede Watering beoosten Yerseke (of Oostwatering) 9, 20 (I), 49 (II), 58, 69, 114, 116, 176, 183, 198, 210, 211, 212, 334 (III).
 Breede Watering bewesten Yerseke (of Westwatering) 9, 14, 19 (I), 49 (II), 40, 58, 66, 67, 75, 114, 116, 117, 118, 131, 132, 156, 157, 176, 190, 192, 210, 211, 240, 248, 249, 251, 252, 275, 308, 311, 312, 391, 395 (III), 150 (IV).
 Breedenvliet 125, 126, 133, 134, 171, 172, 222 (II).
 Breedenvlietpolder 48, 134, 140, 201, 222, 293 (II).
 Breezand 26, 37, 253, 257, 268 (III).
 Breskens 13 (II), 25, 37, 101, 268, 402, 403, 405, 406, 415 (III), 25 e.v. t/m 489 (IV).
 Breaert, J. M. 358 (IV).
 Brieskercke 175, 315 (II).
 Brigdamme 60, 240 (III).
 Brilspolder 79, 119 (IV).
 Brixuspolder 79, 66, 198 (IV).
 Broecke, Abraham Johannes van den 332 (III).

- Broecke, W. v. d. 37 (III).
 Broeder- en Zusterpolder 76, 136 (III).
 Broekpolder 48, 114, 136, 137, 140, 198 (II).
 Broedeloospolder 45, 119, 121, 197, 198 (II).
 Brootkist 79 (III).
 Brouck(e) 211, 334 (III).
 Brouwer, Cornelis Gilleszoon 123 (III).
 Brouwerplaat 55 (III), 239 (IV).
 Brouwersdam 323 (IV).
 Brouwershaven 168, 189, 225 (I), 17 e.v. t/m 400 (II), 100, 470 (IV).
 Brouwershavensche Gat 292 (I); 12, 16, 76, 83, 164, 219, 263, 264, 267, 344, 352, 353, 391, 392, 396, 400, 401, 402, 403 (II).
 Brucken Fock, H. D. van 113 (III).
 Bruëlis, Simon van 157 (III).
 Brugge 11, 13, 25, 39, 49, 50, 51, 87, 88, 98, 99, 114, 191, 216, 258, 354, 359, 360, 362, 416, 437, 438, 472, 481, 489 (IV).
 Brugschepolder 79, 87, 198 (IV).
 Brugsche Vaart 39, 43, 104, 106, 114, 488, 493 (IV).
 Brugsche Vaartpolder (of Kanaalpolder) 79, 343 (IV).
 Bruin, M. P. de 79, 111, 140, 207 (III), 103, 192 (IV).
 Bruinisse 122, 189, 289 (I), 17 e.v. t/m 399 (II), 347 (III).
 Bruinispolder 47, 86, 100, 101, 142, 162, 180, 181, 182, 187, 191, 215, 244, 265, 289, 321, 362, 381 (II), 305, 308 (IV).
 Bruintjeskreek 150, 151, 153, 173 (II).
 Brunings, C. 268 (II).
 Bruyn, H. E. de 77 (I).
 Bruijn, H. W. O. de 395 (III).
 Bruijne, P. de 339 (IV).
 Bruijnooge, Michiel 109 (IV).
 Bryaerde, Lambrecht van 20, 21 (I), 210, 211 (III).
 Brijdorpe 26, 29, 30, 303, 307, 316, 318, 352 (II).
 Bueren, Jan van 108, 217 (I).
 buitenbeheer 17, 117, 119 (I), 140, 141 (II), 178 (III), 197 (IV).
 buitenplaats(en) 106 (I), 29, 79, 236, 326, 330, 331, 332, 333, 353 (III), 390 (IV).
 Buizenpolder 79, 108, 194 (IV).
 Buntinx 257 (IV).
 Buren, Anna van, zie Egmond, Anna van.
 Buren, graaf van, zie Egmond, Floris van.
 Burenpolder (of Schaapspolder) 76, 117, 176 (III).
 Burg(h)ambacht 176, 178 (II).
 Burgemeesterspolder, zie Kraeyenspolder.
 Burgh 35 e.v. t/m 370 (II).
 Burgh- en Westlandpolder 47, 58, 59, 62, 76, 105, 155, 191, 248, 253, 257, 272, 287, 362 (II).
 Burghshuis 13, 50, 55, 58, 59, 164, 191, 266, 316, 345, 353, 393 (II), 19 (III).
 Burght, P. van der 45 (I).
 Burg- en Zoutelandpolder 81, 135 (IV).
 Burgt 30 (II).
 Busenare 79 (III).
 Buthpolder 81, 172 (IV).
 Buttinge 60, 323 (III).
 Buijs, A. 95 (III).
 Buijzepolder 85 (II).
 Bybau, Johan 104 (IV).
 Bijleveld, J. F. 91 (III).
 Bijleveldpolder 74, 91, 102, 109 (III).
 caapen 13 (II).
 Cadzand 19 (III), 15 e.v. t/m 480 (IV).
 Caffarelli, Louis 44 (IV).
 Caland, Abraham 68, 75, 77, 78, 177, 222, 261, 268 (I), 146, 150, 151, 280 (II), 100, 101, 102, 112, 267 (III), 44, 293 (VI).
 Caland, Pieter 101, 102 (III).
 Calandpolder 74, 100 (III).
 Calangepolder 75, 150, 177 (III).
 Calffvlietsse Gadt 241 (I).
 Calispolder, zie Leeuwerkenpolder.
 Callenfels, H. A. 15 (IV).
 Calvliet 241 (I).
 Campe, J. 43 (I).
 Campen (N.-Bev.), zie Kampen.
 Campen (O.Z.Vl.) 154, 252, 276, 340, 341, 344, 345, 346, 388 (IV).
 Campens-Nieuwland, zie Kampensnieuwland.
 Campensveer 275 (I).
 Camperhoek 387 (IV).
 Camperhoofd 104 (I).
 Campveerse toren 275 (I), 187, 341, 412 (III).
 Canariënplaat, zie Lemmerplaat.
 Cantelmo, Don Andreas de 34, 39 (IV).
 Capelle 28, 31, 59, 180, 308, 328, 341 (II).
 Capellepolder 79, 97, 372 (IV).
 Case 131 (I), 251 (III).
 Casembroot, A. F. C. de 119, 274 (I), 107, 323, 364, 389 (II), 113, 314 (III).
 Casembroot, E. A. O. de 385 (II).
 Castro, Nicolaas de 319 (III).
 Casuweelsche Moerpolder 153 (IV).
 Caterspolder 174 (III).
 Cathalijnepolder 79, 106, 194 (IV).
 Catharinapolder 81, 155, 180, 209 (IV).
 Cats, zie Kats.
 Cats, Cornelis 100 (IV).
 Cats, Jacob 24 (I), 254, 311, 318 (II), 331 (III), 100, 102, 103, 105, 351, 369 (IV).
 Cats, Nicolaas van 14 (I).
 Cats, Willem Maurits van 91 (I).
 Cats, Willeman Rengersz. van 123 (III).

- Cats, Wolfert van 122 (III).
 Cats Nieuwland 154 (I).
 Catse Rak, zie Katsche Rak.
 Catspolder 81, 172, 195, 352 (IV).
 Cau, B. C. 105 (II).
 Cauwe, Nicolaes 40 (I), 113, 172 (IV).
 Cauwersinlaag 55, 247, 343 (II).
 Cauwerwe 211, 334 (III).
 Chattellon, Jan van 119 (II).
 Christiaanpolder 74, 95 (III).
 Christiaens, Sebastiaan 97 (IV).
 Christoffelol 57, 80 (II).
 (St.) Christoffelpolder (Sch.-D.) 47, 77,
 79, 80, 81, 105, 176, 178, 187, 191 (II).
 (St.) Christoffelpolder (W.Z.VI.) 79, 97,
 194, 372 (IV).
 Cisterciensernonnenklooster Onze Lieve
 Vrouwekamer 15 (I), 321 (III).
 Citters, M. S. C. van 331 (III).
 Citters, P. D. van 331 (III).
 Citters, Willem van 109 (IV).
 Claeszoon, Bette 121 (II).
 Clarapolder 79, 114, 116, 120, 121, 124,
 165, 246, 249, 267, 480 (IV).
 Clasinapolder 74, 95, 216 (III).
 Clauskinderen 50, 315 (II).
 Cleefse polder 59 (IV).
 Cleyhemspolder (of Cletemspolder) 79,
 102, 194 (IV).
 Clinge 410 (III), 16, 22, 23, 63, 64, 152,
 153, 292, 383, 384, 403, 408, 410, 415,
 420, 424, 447, 451, 453, 476 (IV).
 Clingepolder 81, 144, 156, 265, 383,
 384 (IV).
 Clootwijck, Jasper van 45, 46 (I).
 Cock, J. J. 341 (II).
 Coehoorn, Menno van 33, 42, 43, 48,
 121, 154, 358, 363 (IV).
 Coensdijke 357 (IV).
 Colcius, Jacob 89 (II).
 Colestellewerff 49 (I).
 Colijnsplaat 28 e.v. t/m 291 (I), 35, 341
 (II), 354, 385 (III), 401 (IV).
 Colsen, Honoré J. 376, 487 (IV).
 Compagniepolder 325 (IV).
 Conrad, J. F. W. 56, 64, 187 (I).
 Coolhaas, David 84 (IV).
 Coomans, Ch. 313 (III).
 cordewagencruijer(s) 21 (I).
 Cormansteen 272, 273 (II).
 Cornelis, J. Ch. 409 (IV).
 Cort Heyligers 242 (III).
 Cortekine, zie Kortgene.
 Corteknie, Adriaen Leendertse 108 (I).
 Cortgene, zie Kortgene.
 Cosmas en Damianusvloed 154 (I), 174
 (II), 83 (III), 244 (IV).
 Coster, Charles de 29 (IV).
 Coudorpe 147, 148, 152, 184, 287, 315,
 336 (III).
 Coudorpepolder, zie Oud-Everingepolder.
 Couvée, J. J. 367 (III).
 Coxysche Gat, zie Zwarte Gat.
 Crabbe, Joannes 264 (IV).
 Crabbendijcke 211 (III).
 Crane, Marinus Cornelis de 109 (IV).
 Crane Weije (O.Z.VI.) 142 (IV).
 Crane Weije (Walch.) 79 (III).
 Cranepolder 79, 109, 480 (IV).
 Creke 211 (III).
 Croxhouke 99 (IV).
 Cruiningen, Maximiliaan van 158 (III).
 Cruysse, Wouter 84 (IV).
 Cupere, Christiaan de 45 (I).
 Dale, J. H. van 19, 369 (IV).
 Dalempolder 48, 119, 139, 140, 198, 293,
 319 (II).
 Dam, C. H. van 325 (III).
 Damespolder 76, 173, 174, 390 (III).
 Damme 49, 51, 105, 244, 360, 437, 438,
 488, 489, 490 (IV).
 Damme, Dominicus Jozef van 117, 118,
 119, 334, 339 (IV).
 Damme, Hans van 40 (I).
 Danikins, Jacob 99 (IV).
 Dassevaek, Johan Pieter 168 (III).
 Dee 286 (II).
 Dekker, K. 297 (III).
 Dekker, P. J. J. 178 (III).
 Dekkerspolder 81, 178 (IV).
 Del Campo, Willem Frederik 150, 151,
 300, 328, 330, 382 (II).
 Delft 209 (I), 174, 292, 446 (IV).
 delimitatiecontracten 85 (I).
 Deltacommissie 292, 293 (I).
 Deltadienst 195, 208, 227, 229, 230 (I),
 262, 353, 380 (II), 286 (IV).
 Deltagebied 293 (I), 49, 174 (II), 67,
 433 (III), 286, 389 (IV).
 Deltaplan 126, 233, 291, 293, 296 (I), 38,
 174, 222, 345, 386, 391, 392 (II), 11,
 433 (IV).
 Deltawerken 86, 88, 134, 227, 291, 292,
 296, 299, 300 (I), 32, 138, 237, 274,
 275, 300, 347, 348, 393, 396 (II), 69,
 300, 305 (III), 207, 213, 286, 322, 323
 (IV).
 Deltawet 293 (I), 52, 277, 504 (IV).
 Den Platten polder 142 (IV).
 Departement der Monden van de Schelde
 26 (I).
 Departementaal bestuur 68 (I).
 Deurloopolder 48, 119, 140, 197, 198,
 237, 356 (II).
 Deventer, Jacob van 12 (I), 245 (III).
 Dhont, A. J. 358 (IV).
 Die, L. M. de 284, 441 (IV).
 Dieleman, P. 199, 200, 424, 474 (IV).
 Dienst Droogmaking Walcheren 229
 (III).
 Dienst Dijksherstel 136 (I), 235 (II),
 106 (IV).

- Diep van de Kraayer 140 (III).
 Diepenéopolder 165 (IV).
 Dierentijdpolder 79, 104, 194 (IV).
 Dierick, G. C. E. M. 386, 387 (IV).
 Dierik 148, 151, 152, 153, 240 (III).
 Dierikpolder 48, 151 (III).
 Dierkensteepolder 79, 106, 114, 194 (IV).
 Diggelen, B. P. G. van 130 (III).
 Dikötter, G. P. M. 201, 426 (IV).
 Ding(e)mans, Adriaen 62, 67 (I).
 Dingemans, J. 59, 214 (II).
 Diomedepolder 42, 79, 87, 118, 274, 328, 353 (IV).
 Dishoek 30 (I), 15, 24, 264, 271, 392 (III).
 Dixhoorn, G. J. van 370, 385 (II).
 Doelpolder 153 (IV).
 Doeveren, Jacob van 157, 293 (IV).
 Doeveren, Teunis Woutersz. van 157, 293 (IV).
 Dokpolder (of Oostpolder - Walcheren) 74, 93 (III).
 Domaniale duinen 63, 64, 66, 69, 76, 250 (II).
 Domburg 26 e.v. t/m 424 (III), 401, 470 (IV).
 Domburger Rassen, zie Queerens.
 Domeinen, (Dienst der) 275 (I), 64, 66, 68, 75, 232, 372 (II), 38, 102, 136, 174 (III), 57, 87, 123, 143, 152, 155, 179, 183, 211, 305, 349, 381, 463, 486 (IV).
 Domisse, P. K. 338 (III).
 Dongen, J. M. A. C. van 112 (III), 202, 207 (IV).
 Doolaard, A. den 234 (III).
 Dooperspolder 84 (IV).
 Doorn van Westkapelle, H. J. van 493 (IV).
 Doornik, Helmich van 96 (II).
 Dordrecht 43, 111, 283 (I), 318, 352 (II).
 Dorp, Adriaen van 22 (I).
 Dorp, Philips van 135 (II).
 Dortsman 17, 112, 126, 133 (II).
 Doublet, Philips 29 (I), 134 (II).
 Dow Chemical (Nederland) B.V. 54, 175, 307, 308, 348, 406, 407, 428, 459, 469 (IV).
 Draaibrug 23, 358, 359, 462, 463 (IV).
 Drees Jr., W. 488 (IV).
 Dreischor 31 e.v. t/m 393 (II).
 Dreischorpolder 17, 74, 82, 83, 86, 95, 176, 177, 187, 191, 213, 220, 234, 257, 264, 285, 286, 304, 362 (II).
 Dresselhuis, J. 275 (I).
 Drie-eilandenplan 82, 116, 120, 126, 130, 139, 189, 194, 198, 211, 214, 223, 228, 230, 231, 283, 284, 285, 291, 292, 293, 297, 299, 300 (I), 380, 391 (II), 81 (III).
 Drie Gezusters 387 (IV).
 Drie Hoefijzers 386 (IV).
 Drie Schouwen 377, 466, 472 (IV).
 Driekwart 376, 388, 461, 467 (IV).
 Driewegen (Z.-Bev.) 64, 150, 184, 351, 357 (III).
 Driewegen (Z.VI.) 48, 367, 375, 396, 466 (IV).
 Driewegenpolder 75, 148 (II).
 Drift, J. P. v. d. 42 (II).
 Dronkers, D. 73, 285, 286 (I), 378, 138 (II), 98, 130, 170, 171, 242, 243, 366, 403, 408, 429 (III), 468, 483 (IV).
 Dronkers, D. A. 113, 136 (III).
 Droogte van Schooneveld 256, 257 (IV).
 Duiveland 20 (I), 31 e.v. t/m 396 (II).
 Duiwendijke (of Duijwendijcke) 23, 29, 30, 38, 303, 307, 312, 328, 338, 353 (II).
 Duiwendijke, Hendrik van 62 (I).
 Duivenhoek 384, 386, 399, 462 (IV).
 Dullaert, zie Braakman(gebied).
 Dullaertpolder 81, 141, 195 (IV).
 Dumon Tak, P. 421 (III).
 Dusarduijn, W. R. V. 380 (IV).
 Duvelaer, Abraham 332 (III).
 Duvelare, Adriaen Jansz. 17 (I).
 Duvelare, Jan Adriaensz. 16, 17 (I).
 Duvenée 211, 334 (III).
 Duijn, Const. van 215 (I).
 Dwars in de weg 17, 163, 173, 214, 264, 270, 344 (II).
 Dijke, Leendert J. van 165 (IV).
 Dijkland, Pieter Adriaansz. 134 (II).
 Dijkmeester, Herman Jacob 187 (IV).
 Dijkmeesterpolder 81, 187, 449 (IV).
 Dijke, M. K. van 377 (IV).
 dijkgeschoot, zie geschoot.
 dijkgetal 132, 237, 238 (I), 47, 48, 86, 122, 137, 220, 226, 228 (II), 74, 75, 76, 79, 83, 94, 142, 147 (III).
 dijkgraafschap(pen) 12, 14, 15, 16, 20, 62 (I), 176 (III).
 Dijkman, W. D. 323 (II).
 dijkrecht 14 (I), 103 (II).
 dijkval(len), zie val(len).
 Dijkwater (geul en polders) 132 (I), 43, 47, 59, 82, 83, 86, 88, 89, 97, 98, 99, 100, 122, 143, 182, 187, 191, 213, 214, 216, 217, 219, 220, 236, 237, 285, 286, 289, 305, 343, 344, 346, 351, 381, 383, 393 (II).
 Dijkwel 348 (III).
 Economisch Technologisch Instituut voor Zeeland (E.T.I.) 387 (II), 505 (IV).
 Eck, A. J. van 426 (IV).
 Eck, Jan van 152 (III).
 Ee (Sch.-D.) 213, 221, 346 (II).
 Ee (Z.VI.) 42, 354, 357, 358, 437, 438 (IV).
 Eecke, Cornelis van den 97 (IV).

- Eede 16, 42, 63, 84, 253, 280, 357, 358, 395 (IV).
 Eek, de 386 (IV).
 Eekenisse 276 (IV).
 Eekenispolder 81, 138, 140, 195, (IV).
 Eekhout, J. A. 368 (IV).
 eendenkooi(en) 329, 330 (II).
 Eendracht 289 (I), 11, 19, 32, 36, 45, 119, 121, 136, 138, 140, 197, 229, 232, 234, 292, 293, 297, 298, 299, 338, 340, 341, 355, 359, 371, 372, 384, 385, 386 (II), 432, 433 (III).
 Eendragtspolder 365 (III), 81, 170, 195, 214, 230, 232, 233, 234, 290, 291, 301, 310, 311, 312, 341, 345, 423 (IV).
 Eerland, Jacomijne 325 (II).
 Eerste Bathpolder 76, 172, 173, 174, 176, 214, 354, 418, 419 (III).
 Eeten, A. A. van 196 (II).
 Egbert Petruspolder 76, 130, 251, 311 (III).
 Egmond, Anna van (of Anna van Buren) 26 (I), 114 (II).
 Egmond, Floris van, graaf van Buren 17, 21, 22 (I).
 Eiland, Het 358, 406 (IV).
 Eiland van Dordrecht 300 (I), 391 (II).
 Eindewege 312, 392 (III).
 El(c)kerzee 26, 28, 30, 38, 176, 303, 304, 316, 324, 326, 328, 338, 353, 362 (II).
 Elewoldesdike 147 (III).
 Elewoudsdike 147 (III).
 Elisabethpolder (Walch.) 74, 98, 216 (III).
 Elisabethpolder (W.Z.VI.) 79, 108, 194, 225, 245, 250, 251, 305, 328, 334, 341, 342 (IV).
 Elisabethpolder (W.Z.VI. Biervliet) 79, 123, 341, 346, 441 (IV).
 Elleboog 44 (IV).
 Ellemeet 28, 30, 38, 167, 303, 315, 324, 328, 330, 338, 353, 360 (II).
 Ellewoutsdijk 46 e.v. t/m 409 (III), 44 e.v. t/m 505 (IV).
 Ellewoutsdijkpolder (of Hellewout) 45, 47, 75, 147, 152, 178, 183, 214, 218, 221, 251, 275, 286 (III).
 Elout, P. J. 30 (III).
 Elsacker, M. C. van 299 (III).
 Elst, P. L. 369 (II).
 Elzelingen, J. M. W. van 77, 78 (I), 200 (II).
 Emelisse 12, 14, 15, 22, 30, 37, 118, 241 (I), 321 (III).
 Emmadorp 384 (IV).
 Emmapolder (of Ameliapolder) 81, 177, 195 (IV).
 Emmanuëlpolder 47, 50, 76, 167, 218, 221, 314, 315 (III).
 Emmerij de Perponcher, Willem 153 (III).
 Empel, M. van 137 (II), 150 (III).
 Engelsche Vaarwater 78, 83, 208 (I).
 Engelschman, Thomas Simonss 45 (I).
 Engelsepolders, zie Bathpolders.
 Ermerins 23, 122 (II), 22, 160 (III).
 erosie 114 (III).
 Eugeniapolder 81, 180 (IV).
 Everaars, J. C. 370 (IV).
 Everaerts, Johannes (of Janus Secundus) 20 (I).
 Everinge 152, 153, 184, 194, 195, 336 (III), 421 (IV).
 Everingen(geul) 55, 194, 286 (III).
 Everingepolder, zie Nieuw-Everingepolder.
 Everinghe, Wolfert van 147 (III).
 Eversdijk 348 (III).
 Everswert 211, 212, 334 (III).
 Evertsen, Johan 62 (I).
 Eijdman, F. H. 338 (II).
 Eijkepolder 79, 97, 194 (IV).
 Eijnde, Jacob van de 305 (II).
 Faal, het (of Groote Faal) 36, 37, 38, 40, 41, 48, 49, 56, 60, 67, 93, 114, 142, 143, 144, 200, 241 (I), 12 (II).
 Faal, kleine (of Valkreek) 28, 30, 32, 36, 233, 241 (I).
 Faasen, Marinus 149 (II).
 Fak Brouwer, J. F. 360 (III).
 Feen, P. J. van der 82 (II), 26, 27, 28, 318 (III).
 Ferdinanduspolder 157 (IV).
 Feyter, G. de 67 (I).
 Fick, J. J. M. 364 (IV).
 Fiernispolder 75, 153, 177 (III).
 Fischer, Johann 369 (IV).
 Flaauwers, district 189 (I), 49, 105, 106, 155, 156, 157, 159, 164, 209, 214, 215, 257, 258, 266, 275, 279, 280, 281, 284, 289 (II).
 Flaauwersinlaag (-inlagen) 55, 343 (II).
 Flakkee 289 (I), 16, 17, 42, 98, 341, 348, 376, 382, 387, 396, 397 (II).
 Flander, B. 362 (III).
 Floris V, graaf 174, 318 (II), 92, 124, 338 (III).
 Fock, Henri Dignus 98 (III).
 Fockema Andrea 110 (III).
 Fokker (van Craijesteijn van Rengerskerke), A. J. F. 23, 26, 31, 57, 58, 79, 80, 86, 102, 105, 157, 167, 211, 212, 282, 287, 329, 353 (II).
 Fokker, G. A. 415 (III).
 fort Bath, 43, 171, 242, 290 (III).
 fort de Nolle 20 (III).
 fort de Ruijter 19, 20, 21 (III).
 fort Den Haak 32, 80, 185 (III).
 fort Ferdinandus 386 (IV).
 fort 't Keyersshoof 336 (III).
 fort Liefkenshoek 43 (III), 13, 47, 476 (IV).
 fort Lillo 43 (III), 13, 47, 236, 476 (IV).
 fort Rammekens, zie Rammekens.

- fort Zoutman 12, 19, 21, 185, 217, 326 (III).
- Frankendijk 243 3(IV).
- Franse republiek 69, 85, 86, 104, 107, 117, 123, 275 (I), 104, 360, 366, 372 (II), 22, 37, 101, 111, 134, 277, 278, 331, 338, 342, 360, 378, 384 (III), 14, 34, 44, 68, 71, 84, 86, 117, 122, 127, 156, 161, 175, 177, 193, 208, 230, 232, 261, 291, 297, 312, 349, 363, 375, 377, 378, 379, 381, 400, 477, 478, 489, 498 (IV).
- Fransen van de Putte 215 (I).
- Franssen, Marinis Coole 43 (I).
- Frasen, Willem van 149 (II).
- Fredericuspolder 76, 124, 177, 218, 221, 311, 391 (III).
- Frederik Hendrik, prins van Oranje 45 (I), 39, 105, 119, 162, 379, 381, 493 (IV).
- Frederikapolder 76, 167, 170, 218, 353 (III).
- Frederiks, J. A. 320 (III).
- Frederikspolder 45, 46, 50, 57, 58, 59, 106, 132, 158, 160, 161, 162, 217, 218, 219, 234, 238, 239, 242, 246 (I).
- Fruin, R. 110 (III).
- Fruit, Jacques 57 (I).
- Galgeduin 24 (III).
- Galgeplaat 115 (I), 344 (II), 204 (III).
- Galgepolder (Sch.D.) 47, 89, 182, 187, 191, 216 (II).
- Galgepolder (Walch.) 97 (III).
- Galgeput 37 (III).
- Gallé, P. H. 11, 176 (III), 192, 199 (IV).
- Gapinge 60, 343, 368 (III).
- Gargon 268 (I).
- Garnalengat 124, 127, 128, 391 (III).
- Gars en Grubekepolder 79, 96, 193 (IV).
- Gast, Adriaan 323 (II).
- Gast, K. 323 (II).
- Gast, L. S. 323 (II).
- Gat van Scherpenisse 108 (I).
- Gaternisse 216, 244 (IV).
- Gawege 158, 348 (III).
- Ged. Staten van Zeeland 271, 272, 282, 286 (I), 63, 75, 100, 153, 281, 355, 363, 389 (II), 60, 366, 403, 420, 422 (III), 64, 124, 181, 199, 201, 202, 227, 289, 470, 472, 476, 478 (IV).
- Geense, Pieter 166 (IV).
- Geensen, Jacobus 225 (IV).
- Geersdijk (of Gerolfsdijk) 43 e.v. t/m 263 (I).
- Geersdijkpolder 50, 55, 58, 66, 69, 102, 122, 156, 158, 159, 215, 216, 225, 234, 235, 238, 239, 243, 245, 246, 252, 254, 259 (I).
- Geersdijkse gat 131 (I).
- Geertruidapolder (Th.) 35, 48, 108, 112, 113, 198 (II).
- Geertruidapolder (W.Z.VI.) 79, 119, 350 (IV).
- Geest Nieuwland zie Geestpolder.
- Geestpolder (Geest Nieuwland, Willem Gijsenpolder, Jongkindspolder of Boogerdpolder) 47, 77, 79, 105, 182 (II).
- Gelderen, Anthonie van 477 (IV).
- Gelderen, H. van 244, 302 (III).
- Gelderland 68 (II).
- Geluk, A. M. 107 (II).
- Gemeen Ambacht (of Gemene Portionarissen Ambacht) 32, 84, 86, 241, 242, 244, 247, 250, 252, 259 (I), 58 (III).
- Gemene geul 192 (II).
- Generale Prins Willempolder (1e dl.) 43, 79, 106, 114, 117, 160, 194, 275, 343 (IV).
- Generale Prins Willempolder (2e dl.) 79, 106, 160, 194, 275, 327, 343, 370 (IV).
- Generaliteitsland(en) 13, 14, 75, 122, 157, 196 (IV).
- Gent 14 e.v. t/m 509 (IV).
- Gerard de Moorspolder 79, 102, 194 (IV).
- Gerardspolder zie Heer Geertspolder.
- Gerlach van St. Joosland, H. J. E. 421 (III).
- Gerolfsdijk zie Geersdijk.
- Gerritsen, J. G. 470, 471 (IV).
- Gerstepolder 74, 80, 112 (III).
- geschot 16, 18, 22, 65, 237, 241, 251 (I), 50, 86, 89, 98, 133, 146, 333 (II), 111 (III).
- Geule (of Marevliet) 85, 330 (II).
- Geuze, E. C. W. A. 141 (II).
- Geuzen Gat 292 (II).
- Geijk, J. A. P. 403 (IV).
- Gezelle, Guido 489 (IV).
- Ghellinckpolder 81, 179, 209 (IV).
- Gheyn, Pieter van de 318 (II).
- Ghistelle, Joost van 75, 388, 390 (IV).
- Ghijsbrechtss., Ghijsbrecht 94 (II).
- Gillissen, Pieter 102, 111 (I), 119 (IV).
- Gistelarepolder 79, 108, 194 (IV).
- Glasjesnoel 170, 184, 188, 231, 240 (I).
- Glerum, Joh. 314 (III).
- Godefroi en Burcelpolder 79, 88, 198 (IV).
- Godsakker 31 (I).
- Goed leven 364, 371 (IV).
- Goedepolder 74, 79, 112 (III).
- Goedereede 14 (II).
- Goemans Mz., P. 354 (II).
- Goeree (en Overflakkee) 16, 32, 94, 264, 401 (II), 37 (III), 25 (IV).
- Goereesche Zeegat 319, 352 (II).
- Goes 87, 96, 112, 114, 265, 278, 280, 289, 292 (I), 175, 346, 379 (II), 19 e.v. t/m 426 (III), 322, 417, 421, 434, 490, 504, 505 (IV).
- Goes, C. T. van der 99 (IV).

Goesche polder (Z.VI.) 81, 172, 173 (IV).
 Goessche polder 75, 131, 132, 177, 312, 414 (III).
 Goesse Diep zie Puije.
 Goes(sch)e Sas 151, 289 (I), 19, 55, 189, 190, 191, 203, 204, 227, 251, 282, 347, 387, 388, 424, 425, 426 (III).
 goggen richels(s) 201 (I).
 Golenpolder 79, 108, 194 (IV).
 Goodsvlietpolder 79, 85, 194 (IV).
 Gooikens-Nieuwlandpolder 47, 86, 177, 179, 187, 191, 285 (II).
 Gorishoek 87, 266 (I), 112, 170, 171, 200, 268, 304, 340, 344, 364, 366, 369, 373, 374, 379 (II), 412 (III).
 Gorsel, H. van 141 (II).
 Gottschalk, M. K. E. 89, 96, 108, 114, 239, 240, 243, 244, 256, 257, 360, 364, 437 (IV).
 Goudenpolder 79, 104, 371 (IV).
 Goudplaat 115, 192, 194, 286 (I), 38, 98 (III).
 Gouverneurpolder 79, 87, 198 (IV).
 gouw(en) 13 (IV).
 Gouwe 31, 86, 88, 97, 98, 122, 213, 216, 346, 381 (II).
 Gouweveer 31, 98, 180 (II).
 Gouweveerpolder 47, 55, 59, 98, 191, 194, 244, 382 (II).
 Graafnisse (of Betkinslant) 142 (II).
 Graauw 19, 143, 384, 399, 403, 415, 453, 476, 500 (IV).
 Graauw en Langendam 63, 64, 383, 384, 420, 462 (IV).
 Graauwsche kreek 143, 326 (IV).
 's Gravenhoek 41, 42, 43, 49, 84, 85, 86, 93, 104, 242, 252, 253 (I).
 's Gravenpolder (of Plaetpolder) zie Oud 's Gravenhoekpolder.
 's Gravenpolder (gem. Z.Bev.) 276 I), 41, 45, 64, 155, 156, 240, 307, 308, 325, 350, 357, 374, 398, 408, 413 (III).
 's Gravenpolder (W.Z.VI.) 79, 102, 165, 194, 209 (IV).
 's Gravenpolderpolder 75, 155, 177 (III).
 's Gravezande, Jan van 319 (III).
 Grevelingen 12, 17, 83, 86, 88, 100, 214, 264, 265, 286, 289, 316, 341, 348, 351, 384, 395, 397, 398, 401 (II), 215 (III), 11, 319 (IV).
 Greveljngendam 289 (I), 17, 32, 237, 376, 378, 287, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 404 (II), 323 (IV).
 Grevelingepolder 79, 88, 198 (IV).
 Griete 210, 310, 322, 389, 447, 451 (IV).
 Groe, de 349 (III).
 Groede 31 e.v. t/m 480 (IV).
 Groenendijk 248, 385, 398 (IV).
 grondbraak(braken) 138 (I), 167, 263 (II), 152, 184, 287 (III), 215, 230 (IV).
 Groningen 132, 209 (I), 322 (II).
 Groof, H. B. de 362 (III).
 Groot, F. J. de 324 (II).
 Groot Bettewaardepolder 47, 98, 191, 286 (II).
 Groot Beyerenspolder 47, 85 (II).
 Groot Breskenspolder zie Oud Breskenspolder.
 Groot Cambronpolder 76, 81, 154, 340 (IV).
 Groot en Klein Landekenspolder 48, 122, 139 (II).
 Groot Ferdinanduspolder (of Oud Ferdinanduspolder) 81, 157, 159, 195 (IV).
 Groot St. Jacobspolder 47, 77, 79, 105, 178, 187, 189, 191, 219 (II).
 Groot Waterschap der Verenigde Polders van het Land van Waas 146 (IV).
 Groote Bladelingspolder 79, 97, 194 (IV).
 Groote Boompolder 79, 84, 85, 194 (IV).
 Groote Corneliapolder 79, 103 (IV).
 Groote Henricuspolder (of Mostgrdpolder 79, 105, 334 (IV).
 Groote Hengstrijkpolder 81, 135, 195, 387 (IV).
 Groote(n) Huijssenspolder 81, 166, 169, 170, 232, 284, 450 (IV).
 Groote Jonkvrouw Benoordenpolder 43, 79, 121, 363 (IV).
 Groote Jonkvrouw Bezuidenpolder 79, 115, 116, 194 (IV).
 Groote Kieldrechtspolder 81, 145, 146 (IV).
 Groote Kreek 252 (I).
 Groote kuip 65, 188 (I).
 Groote Loodijkpolder 43, 79, 97, 194 (IV).
 Groote Oudemanspolder 79, 115, 116, 194, 284 (IV).
 Groote polder 142 (III).
 Groote Reinoutspolder 75, 153, 176 (III).
 Groote St. Albertpolder (of Oude St. Albertpolder) 81, 163, 164, 165, 198, 200 (IV).
 Groote St. Annapolder 79, 99, 194, 327 (IV).
 Groote Zoutepolder 79, 119, 195 (IV).
 Groote Zuiddiepepolder 43, 79, 117, 121, 195, 328, 365 (IV).
 's Grooten 12 (I).
 Groten Wulpenpolder 142 (IV).
 Grootendam 399 (IV).
 Grote Isabellapolder 81, 165, 184, 194, 408, 449 (IV).
 Gruber, J. L. 420 (III).
 Grutersdijc 15 (I).
 Grutersoort 15 (I).
 Grijskerke 60, 62, 77, 329, 343, 354, 356, 371, 394 (III).
 Grijsoord en Klinkerland 32 (II).
 Guldensporenslag 306 (II), 13 (IV).
 Gulick, Pieter Pietersen van 105 (IV).
 Gysseling, M. 9 (I).

Haaften, A. van 138 (II).
 Haaften, Leendert van 69 (I).
 Haamstede 13 e.v. t/m 423 (II), 430 (IV).
 Haamstede, Arend van 306 (II).
 Haamstede, Costijn Costijnszoon van 305 (II).
 Haamstede, Jan van 81 (II).
 Haamstede, Witte van 305, 306 (II).
 Haantjesgat 114, 115 (IV).
 Haar Romenij, B. H. G. ter 324 (III).
 Haarlem 209 (I), 63, 238 (II), 292 (IV).
 Haarlemmermeer 281 (II).
 Haas, G. de 403 (III).
 Haastée 41 (II).
 Haastrecht zie Haestinge.
 Haege, I. ten 217 (I).
 Haert, den 178, 179, 250, 255 (II).
 Haestinge (of Haastrecht) 41, 319 (II).
 Hage, A. L. 315 (II).
 Hage, J. J. 315 (II).
 Halbertsma 318 (III).
 Half End 384 (IV).
 Hall, F. A. van 417 (III).
 Hals 126, 131, 292 (II).
 Ham, R. van 271 (I).
 Hamel 37 (I).
 Hamerstee 153 (I).
 Hammen 17, 19, 35, 164 (II).
 Hanken, H. A. 172 (III).
 Hanssens, A. F. 385 (IV).
 Hansweert 156 (I), 43 e.v. t/m 429 (III),
 239 e.v. t/m 500 (IV).
 Hardebollekepolder 121 (III).
 Hardemeepolder 45, 85 (II).
 Haringman, systeem 196 (I), 273 (II),
 322 (IV).
 Haringvliet 293 (I), 378, 392, 403 (II).
 Haringvlietbrug 387, 400, 404 (II).
 Haringvretter 115, 293 (I), 38 (III).
 Harte, Johannes 477 (IV).
 Hasjesstraat 385 (IV).
 Hattinga, W. F. 57, 61, 65, 70, 73, 84,
 85, 169, 177, 227, 229, 245, 249, 275
 (I), 31, 97, 125, 255, 303, 351 (II),
 25, 59, 81, 139, 150, 158, 167, 236,
 264, 307, 311 (III), 47, 121, 166, 169,
 172, 232, 284, 348, 482 (IV).
 Hattum, Jan Christiaan van 147 (III).
 Havenpolder 81, 140, 141, 195 (IV).
 Havenschap Terneuzen 458, 459 (IV).
 Haventje van Biezelingepolder 76, 118,
 157, 176, 389 (III).
 Havikpolder 81, 154, 345 (IV).
 't Haye, Laurentius de 86 (IV).
 Hazelarenhoek 386 (IV).
 Hecke, Adriaan van 108 (IV).
 Hedensee 257 (IV).
 Heel, J. A. van 173 (III).
 heemraad(-raden) 60, 61, 62, 102, 103,
 105, 107, 175, 177, 263, 362 (II), 200
 (IV).
 Heense slikken 19, 232 (II).
 Heenvliet, Willem van 123 (II).
 's Heer Abtskerke 64, 351, 355, 357, 393
 (III).
 's Heer Arendsdam 83 (II).
 's Heer Arendhaven 175, 176, 315 (II).
 's Heer Arendskerke 299 (I), 46 e.v. t/m
 412 (III).
 's Heer Arendskerkepolder 75, 120, 177
 (III).
 's Heer Arendspolder 210 (IV).
 's Heer Elsdorp 349 (III).
 Heer Geertspolder (of Gerardspolder) 75,
 155, 177 (III).
 's Heer Hendrikskinderen 62, 131, 135,
 347, 348 (III).
 Heer Hugopolder zie Zoutepolder
 Heer Janszpolder (N.Bev.) 59, 60, 69,
 104, 135, 156, 220, 221, 222, 229, 235,
 238, 239, 245, 248, 253, 254, 275 (I).
 Heer Janszpolder (Z.Bev.) 76, 156, 177
 (III).
 Heerder, C. 58 (I).
 's Heerenhoek 32, 45, 59, 64, 156, 177,
 351, 357, 371 (III).
 Heerenpolder 79, 108, 194 (IV).
 Heerenpolder (Z.Bev.) 265, 266 (I), 76,
 124, 127, 128, 131, 135, 311, 314, 391,
 392 (III).
 Heertjesinlaag 55, 354 (II).
 Heikant 156, 386 (IV).
 Heille 63, 265, 357, 358, 361, 489 (IV).
 Heinkenszand 41, 46, 59, 64, 83, 118, 120,
 137, 140, 240, 348, 349, 357, 371, 373,
 392 (III).
 Hekeling 158 (III).
 Helderman, D. J. 271 (I).
 Helenapolder (of Kruiningenspolder) 79,
 120, 122, 350, 367, 396 (IV).
 Hellegat 409, 410 (III), 153, 155, 159,
 165, 170, 180, 233, 267, 276, 311, 312,
 340, 388, 450, 488, 498 (IV).
 Hellegatpolder 81, 128, 156, 187, 230,
 278, 311, 342, 345, 423, 447 (IV).
 Hellewout zie Ellewoutsdijkpolder.
 Hendrik, Prins 379 (III), 249 (IV).
 Hendrik Veerschepolder (of Versepolder)
 79, 108 (IV).
 Hengstdijk 64, 141, 142, 402, 387, 388,
 420 (IV).
 Hennequin, Jb. 261, 262 (IV).
 Hennequin, J. H. 339 (IV).
 Hennequin, Pieter 42, 97 (IV).
 Hennequin, Pieter Christiaan Jacobus 42
 (IV).
 Henriëttepolder (Sch.) 47, 98, 191 (II).
 Henriëttepolder (St.Ph.) 47, 153, 208,
 232, 323 (II).
 's Her Wittenkinderenambacht 14 (I).
 Hercules N.V. 362, 370, 432 (III).
 Herdinck, Adoff 20 (I), 206, 211 (III).
 Herdijkte Zwartepolder 52, 79, 99, 250
 (IV).

- Herny, Antheunis 97 (IV).
 Heringa, H. G. S. 324 (III).
 Herk, G. A. van 330 (II).
 Héron, Anthony 312 (II).
 Héron Frederik Hendrik 312 (II).
 Herstbeke, Pauwels van 181 (II).
 Hertogin Hedwigpolder 57, 81, 153, 183,
 209, 255, 384, 455 (IV).
 Herve, Leonard 103 (I).
 Heshuijzen, Andries 83 (II).
 Heijnsdijk 476 (IV).
 Heijse, J. A. 333 (III).
 Hikkepolder (of Onze Lieve Vrouwepol-
 der) 48, 135, 140, 198, 229, 293, 297,
 299, 312, 385 (II).
 Hinkelée (f Krabbedijksche Vliet) 157,
 158, 160, 166, 176, 211, 223 (III).
 Hinkelenoord 170, 212, 334, 390 (III).
 Hinkelinge(n) 20 (I), 59, 158 (III).
 Hinte, J. van 357 (IV).
 Hoboken, Antonie van 152 (III).
 Hoehst Vlissingen N.V. 362, 380 (III),
 298 (IV).
 Hoedekenskerke 46 e.v. t/m 422 (III),
 239 e.v. t/m 486 (IV).
 Hoedekenskerkepolder 45, 75, 152, 153,
 154, 156, 176, 178, 183, 214, 251, 275
 (III).
 Hoefkensdijk 386 (IV).
 Hoegen, R. 333 (III).
 Hoek 23 e.v. t/m 472 (IV).
 Hoek, A. 376 (II).
 Hoek, P. J. L. van 379 (IV).
 Hoek van Baarland 55 (III).
 Hoek van de Dijk 389 (IV).
 Hoek van Den Haak 30 (III).
 Hoek van Holland 319 (II).
 Hoekje (of Soeke N.Bev.) 30, 37 (I).
 't Hoekje 386 (IV).
 Hoeksche Waard 300 (I), 200, 391 (II).
 Hoekse en Kabeljauwse twisten 337 (III).
 Hoeve, P. van 202 (IV).
 Hoeven, A. J. v. d. 386 (II).
 Hof van Holland 14, 40 (I), 50, 372 (II),
 116 (III).
 Hofpolder 142, 348 (IV).
 Hoge Raad van Adel 90, 91, 92 (I), 39,
 42 (II), 66 (III).
 Hogendorp, Dirk van 275 (I).
 Hogendorp, Sara Johanna van 28 (III).
 Hogerwaard, M. B. G. 77, 78 (I), 264
 (II), 175 (III), 181, 303, 315 (IV).
 Hogerwaardpolder 76, 175, 215, 248
 (III), 183 (IV).
 Hogeweg 370 (IV).
 Hohenlohe, Philips van 29, 31, 32, 38,
 40, 41, 42, 114 (I), 309 (II), 44 (IV).
 Hollaer, Marinus 138, 143 (II).
 Holland 19, 21, 41, 263, 266 (I), 96, 142,
 231, 302, 363, 364, 373, 376, 387 (II),
 373, 395, 406, 412, 433 (III), 51, 128,
 433, 476 (IV).
 Hollarepolder 48, 137, 138, 139, 244, 293,
 298, 359 (II).
 Hollegadt 240, 242 (I).
 Hollepolder 75, 150, 177 (III).
 Hollestelle, Adriaan 9, 10, 12, 70, 73,
 118 (I), 108, 114, 122, 132, 133, 136,
 137, 292, 293 (II), 148, 154 (III).
 Hollestelpolder 76, 146, 147, 150, 177
 (III).
 Hombach, F. C. O. M. 424 (IV).
 Honde(n)gat (Sch.D.) 12 (II), 135, 425
 (III).
 Hondegat (of Kieldrechtsche Gat Z.VI.)
 57, 181 (IV).
 Hondegemsambacht 60 (III).
 Hondeplaat 56 (I).
 Hondius, Petrus 390 (IV).
 Hongersdijk 279 (I), 46, 69, 123, 132,
 133, 134, 140, 206, 336, 391 (III).
 Hongersdijkpolder 123 (III).
 Hont Wittelenz., Willem de 86 (II).
 Honte 20 (I), 32, 38, 55, 59, 81, 93, 158,
 211 (III), 125, 128, 172, 257,
 372, 375, 379, 408, 439, 440, 447, 448,
 475, 476 (IV).
 Hontenisse 57 e.v. t/m 484 (IV).
 Hoofdplaat 101, 409 (III), 63 e.v. t/m
 476 (IV).
 Hoofdplaatpolder 60, 79, 126, 127, 195,
 196, 209, 214, 216, 217, 220, 221, 222,
 225, 250, 278, 290, 291, 301, 302, 303,
 304, 334, 342, 343, 349, 350, 370, 443,
 476 (IV).
 Hoof- en Molenpolder 81, 138, 140, 195
 (IV).
 't Hooft, P. J. 101 (I).
 't Hooft, Pieter Iemans 101 (I).
 Hooft, W. H. J. v. d. 504 (IV).
 Hooge hoeve 304 (II).
 Hooge Kraaijerplaat 140 (III).
 Hooge Plaat (N.Bev.) 56 (I).
 Hooge Plaat (Z.Bev.) 124, 127 (III).
 Hooge Plaat (Z.VI.) 125, 126, 127 (IV).
 Hooge Springerplaten 60, 216, 306 (IV).
 Hooge Zoom 76, 361 (II).
 Hoogelande 60, 300, 318, 333 (III).
 Hoogland van St. Kruispolder 79, 82,
 194, 292 (IV).
 Hooglandpolder 81, 135, 194, 250, 252
 (IV).
 Hoogplaatse Gat (of Kromme Water-
 gang) 125 (IV).
 Hoogstraten, M. van 323, 327 (II).
 Hoonaardpolder zie Oude Hoondertpol-
 der.
 Hoorn, Johan van 149 (II), 169 (IV).
 Hootegem, C. J. van 386 (IV).
 Hootegem, P. F. van 361 (IV).
 Hossfeld, A. 189 (II).
 Houwer 122, 123 (II).
 Houwerpolder (Th.) 48, 111, 123, 138,
 222 (II).

- Houwerpolder (Walch.) 74, 94, 216 (III).
- Hubregtse, J. A. 211, 212 (II), 318 (III).
- Hugopolder 75, 154, 177 (III).
- Hugovliet 244 (IV).
- Huilu, de 97, 275 (IV).
- Hulst 423 (III), 20 e.v. t/m 504 (IV).
- Hulsterambacht 156, 159, 165, 192, 208, 210, 243, 265, 267, 345, 390, 476 (IV).
- Hulsterloo 21, 349, 447 (IV).
- Hulsternieuwlandpolder 81, 154 (IV).
- Hulsterse moeren 141 (IV).
- Hummelincx, C. H. 338 (II).
- Hurgronje, Jacob 109 (IV).
- Huybert, Pieter de 248 (I).
- Huybert, Pieter Antonie de 324 (III).
- Huyssen, Joh. 45 (I), 166 (IV).
- Huyssen, Johan Hiëronymus 169 (IV).
- Huijssen, Margaretha 131 (II).
- Ierseke, Boudewijn van 117 (II).
- Indervelde, Frans Symonss. 43, 45, 84 (I).
- Indervelde, Jan Symonss. 43, 45, 46, 84 (I).
- industriemolen(s) 326, 327 (II), 355, 358, 359 (III), 401 (IV).
- Industriewatervoorziening Zeeuwsch-Vlaanderen N.V. 428, 429 (IV).
- Interprovinciale waterschap „De Damespolder” 175, 178 (III).
- Interprovinciale waterschap „De Hogerwaardpolder” 175, 178 (III).
- Interprovinciale waterschap „De Prins Hendrikpolder” 43, 152, 207 (II).
- Internationaal waterschap Greveninge 88 (IV).
- Isabellahaven 379, 447, 450 (IV).
- Isabellakanaal 190, 426 (IV).
- Isabellapolder (ben. Aardenburg) 79, 82, 85, 246, 249, 358 (IV).
- Isenpolder 79, 102, 194 (IV).
- Israël, Pieter 260 (I).
- Jacobapolder 65, 93, 107, 108, 117, 123, 130, 136, 137, 147, 156, 171, 183, 195, 205, 207, 214, 220, 222, 223, 225, 229, 238, 239, 253, 254, 256, 257, 260, 275 (I), 402 (II).
- Jacobpolder 47, 76, 146, 188 (III).
- ’t Jagertje 140 (IV).
- Jan Vierloospolder 75, 154, 177 (III).
- Jansen, P. Ph. 392 (II), 228, 229 (III).
- Jansse, Lodewijk 41 (I).
- Janssen, Constant 46 (I).
- Jansz., Cornelis 26, 32 (I).
- Jansz., Simon 26, 32, 38 (I).
- Jansz., Vranck 17, 21 (I).
- Jenny Weyerman, J. W. 352, 422 (III).
- Jeronimuspolder 79, 114, 194, 349 (IV).
- Johanna Mariapolder 48, 138, 139, 293 (II).
- Johannapolder 74, 95, 414 (III).
- Jong, Servaas de 100 (IV).
- Jong Baarzanepolder 79, 108 (IV).
- Jong Breskenspolder 79, 109, 113, 195, 209, 214, 215, 263, 328 (IV).
- Jonge, Bonifacius de 308 (II), 172 (IV).
- Jonge, Cornelis de 308 (II).
- Jonge, Jan Anthonisse de 40 (I).
- Jonge van Ellemeet, Cornelis de 349 (III).
- Jonge van Ellemeet, W. C. de 102 (III).
- Jonge van Ellemeet, W. C. N. de 332 (III).
- Jongepolder 47, 98, 182, 187, 191, 286 (II).
- Jonker Frans(en)gat 40, 386 (III).
- Jongkindspolder zie Geestpolder.
- Jonkvrouw Annapolder 62, 116, 117, 137, 147, 156, 158, 160, 161, 165, 170, 171, 190, 195, 197, 198, 217, 218, 238, 239, 251, 255, 278, 279 (I), 200 (II), 129 (III).
- Jonkvrouwengat (of IJzendijkse Gat) 121, 328, 365, 442 (IV).
- Juliana, Koningin 228, 296 (I), 195 (II), 30, 69, 340, 341, 379, 380, 405 (III), 497 (IV).
- Kaapduinen 24 (III).
- Kaarspolder 76, 117, 176 (III).
- Kabbelaarsbank 263, 401 (II).
- KAD stenen 82 (I), 21 (II), 56 (III), 62 (IV).
- Kakebeeke, J. 146 (III).
- Kakebeeke, J. C. 135, 136 (III).
- Kakebeeke, W. 172, 173 (III).
- Kakebeeke, J. M. 172 (III).
- Kalfsteert 476, 477, 483 (IV).
- Kallo 341 (IV).
- Kaloot, de 47, 146, 275, 284 (III).
- Kamer 123, 126, 131, 171, 357 (II), 148, 155 (III).
- Kamerpolder 75, 148, 176 (III).
- Kampen (of Campen-N.Bev.) 40, 41, 44, 49, 58, 61, 84, 90, 92, 93, 104, 229, 248, 275 (I), 341, 412 (III).
- Kampen (O.Z.Vl.) zie Campen.
- Kampense Kreek 245 (I).
- Kampensnieuwland (of Campens Nieuwland) 40, 41, 61, 84, 86, 104, 154, 234, 248, 253, 254, 255, 257 (I).
- Kampensnieuwlandpolder 55, 58, 59, 132, 155, 220, 238, 239, 247 (I).
- Kamperland 58 e.v. t/m 299 (I), 38, 412 (III).
- Kamperlandpolder (Oud Kampenpolder of Nieuw Wissenkerpolder) 35, 49, 50, 60, 93, 102, 135, 220, 229, 238, 239, 244 (I).
- Kamperlandse toren (of Plompe toren) 50 (I).
- Kanaal door Walcheren 285, 286, 289, 293, 297 (I), 32, 96, 226, 228, 233, 300, 302, 330, 344, 377, 378, 385, 386, 414,

- 418, 424, 429, 430, 431, 432 (III), 329, 428 (IV).
- Kanaal door Zuid-Beveland 43, 170, 172, 243, 270, 312, 350, 372, 391, 396, 397, 407, 419, 424, 427, 428, 429, 431, 432 (III), 329 (IV).
- Kanaal Sluis-Brugge 359, 438, 481, 482, 488, 489, 490 (IV).
- Kanaal Terneuzen-Gent 385, 432 (III), 45, 48, 53, 171, 173, 177, 178, 202, 267, 308, 322, 329, 345, 375, 403, 405, 427, 447, 456, 457, 459, 464, 468, 480, 488, 490, 493, 495, 498, 499 (IV).
- Kanaalpolder (O.Z.VI.) 181, 182, 183, 410 (IV).
- Kanaalpolder (W.Z.VI.) zie Brugsche Vaartpolder.
- Kane, A. D. 48 (I).
- Kaneelpolder 75, 154, 177 (III).
- Kanisvliet Binnenpolder 46, 81, 161, 286, 296 (IV).
- Kanisvliet Buitenpolder 81, 159, 161, 496 (IV).
- Kanisvlietkreek 23, 161, 326, 496 (IV).
- Kanter, Corn. de 215 (I), 59 (II).
- Kanter, J. J. de 403 (III).
- Kanter Philz., J. de 68, 152, 275 (I), 101 (III).
- Kapelle (Sch.) zie Capelle.
- Kapelle-(Biezelingse) 297, 298 (I), 43 e.v. t/m 398 (III).
- Kapellebrug 16, 384, 386, 460 (IV).
- Kapellepolder 81, 165, 172, 194, 253, 280 (IV).
- Kapitale Dam 367 (IV).
- Kapu(in) hoek 154, 409 (III).
- Karel de Grote 303 (II), 12 (IV).
- Karel de Kale 12 (IV).
- Karel de Stoute 13, 98, 364 (IV).
- Karel V 16, 17, 21, 40, (I), 57, 60, 61, 176, 177, 212, 384 (II), 140, 212, 296, 323, 337, 401 (III), 96, 99, 162, 173, 245, 377, 447, 491 (IV).
- Karelpolder 76, 167, 168, 214, 215, 251 (III).
- Karelse, I. J. 201 (I).
- Karnebeek, H. A. van 432 (III).
- Karnemelkpolder 161 (IV).
- Karnemelkshoek 21 (III).
- Karnemelkslandpolder 45, 136 (II).
- kasseien 235 (I), 460 (IV).
- Kasteelpolder 79, 97, 194, 349 (IV).
- Katerspolder 396 (III).
- Kats (of Cats) 17 e.v. t/m 292 (I), 35, 380, 387, 390 (II), 38, 167, 412 (III).
- Katse Gat 295 (I).
- Katse Kreek zie Kats(ch)e Rak.
- Katse Plaat (of Katsplaat) 94, 115, 120, 209, 213 (I).
- Kats(ch)e Rak (of Catse Rak of Katse Kreek) 73, 74, 93, 162, 177, 180, 227, 228, 241, 279 (I).
- Katse veer 113, 263, 265, 273, 278, 279, 280, 290, 293, 296 (I), 378, 379, 389 (II), 315, 401, 412, 421 (III).
- Katshoek 139, 144, 200 (I).
- Katsplaat zie Katse Plaat.
- Katspolder 55, 56, 57, 58, 59, 78, 94, 155, 158, 161, 162, 214, 234, 238, 239, 247 (I).
- Kattendijke 87, 299 (I), 35 (II), 43 e.v. t/m 391 (III), 152, 166, 169 (IV).
- Kattepolder 74, 78, 112, 216, 217 (III).
- Katwijk 69 (II).
- Kauter, de 403 (IV).
- Keeten 227 (I), 17, 19, 45, 125, 126, 131, 171, 172, 195, 266, 269, 340, 341, 396 (II).
- Keetenissepolder 15, 47 (IV).
- Keetpolder (of Klein St. Jacobspolder) 43, 47, 79, 80, 105, 178, 191 (II).
- Keizer, de 372 (IV).
- Keldermans, A. 317 (II), 337 (III).
- Keldermans, Laureyns 381, 383 (IV).
- Kemp, Pieter 306 (II).
- Kerckepolder 135 (IV).
- Kerkepolder (Th.) 48, 135, 136, 140, 198, 293, 297 (II).
- Kerkepolder (Z.Bev.) 152 (III).
- Kerkwerve 26 e.v. t/m 355 (III).
- Kernenergiecentrale 423 (IV).
- Kesbeke, A. J. M. 388 (IV).
- Kesteloo, H. M. 95 (III).
- Ketting, Catharina 312 (II).
- keur (van Zeeland) 16, 85 (I), 102 (II), 124, 344 (III).
- kiel (of kil) 25, 26 (I), 412 (III), 301 (II).
- Kieldrecht 22, 145, 151, 153, 243, 384, 451 (IV).
- Kieldrechtspolder 144, 145, 265, 341, 447 (IV).
- Kieldrechtsekreek 326 (IV).
- kielspitten 95 (I).
- Kievit(s)polder 81, 135, 314 (IV).
- Kievittepolder 29, 79, 99, 236 (IV).
- kiel zie kiel.
- kistdam 130, 161, 162, 258 (I), 208, 225 (II), 197, 217, 314 (III), 248 (IV).
- Kistersinlaag 55, 162, 239 (II).
- Kistersnol 157 (II).
- Klaas van Steelandpolder 48, 108, 113, 117, 139, 198, 201, 202, 268, 291, 297, 298 (II).
- Klaaskinderkerke 30, 167, 303, 352 (II).
- Kleef, Philips van 109, 367 (IV).
- Klein Baarzanpolder 79, 108, 194 (IV).
- Klein Bettewaarpolder (of Sasopolder) 47, 98, 191, 216 (II).
- Klein Beijerenpolder 47, 85 (II).
- Klein Brabant 372 (IV).
- Klein Ferdinanduspolder (of Nieuw Ferdinanduspolder) 81, 157, 195 (IV).

- Klein Lammersvelde 135 (IV).
 Klein St. Jacobspolder zie Keetpolder.
 Klein Bladelingspolder 79, 97, 194 (IV).
 Klein Boompolder 79, 84, 85, 198 (IV).
 Klein Cambronpolder 81, 154, 345 (IV).
 Klein Corneliapolder 79, 104 (IV).
 Kleine Eendragtpolder 81, 170, 311 (IV).
 Klein Henricuspolder (of Annex-Henricuspolder) 79, 105, 334 (IV).
 Klein Hengstdijkpolder 81, 135, 195 (IV).
 Kleine(n) Huijssenspolder 81, 169, 170, 195, 214, 230, 232, 233, 253, 278, 291, 301, 310 (IV).
 Kleine Isabellapolder 81, 165, 194, 268, 450 (IV).
 Kleine Jonkvrouw Benoordenpolder 79, 121 (IV).
 Kleine Jonkvrouw Bezuidenpolder 116 (IV).
 Kleine Kieldrechtspolder 81, 145, 195, 268 (IV).
 Kleine Loodijkpolder 79, 97 (IV).
 Kleine Molenpolder 81, 143, 250, 341, 345 (IV).
 Kleine Muijepolder 45, 123 (II).
 Kleine Oudemanspolder 79, 115, 194 (IV).
 Kleine Paspolder 79, 86 (IV).
 Kleine polder (Walch.) 79 (III).
 Kleine polder (W.Z.VI.) 59, 79, 102, 194 (IV).
 Kleine polder (Z.Bev.) 142 (III).
 Kleine Reinoutspolder 75, 152, 176 (III).
 Kleine St. Albertpolder (of Nieuwe St. Albertpolder of Sas van Gentpolder) 81, 163 (IV).
 Kleine St. Annapolder (of Puijspolder) 79, 99 (IV).
 Kleine Stellopolder 81, 180, 181, 182, 184, 341, 348 (IV).
 Kleine Zevenaarpolder zie Noord Westentrijkpolder.
 Kleine Zoutepolder 79, 119, 195 (IV).
 Kleine Zuiddiepepolder 43, 79, 121, 195, 328 (IV).
 Kleverskerke 60 e.v. t/m 414 (III).
 Kloet, W. M. 297 (II).
 kloetelingen 172, 191 (I), 257 (II), 302 (IV).
 Kloetinge 64 e.v. t/m 396 (III).
 Klompe, J. 39, 108, 192 (II).
 Klompegeul 192, 194 (II).
 Kloosternol 57, 167, 263, 353 (II).
 Kloosterzande 128 e.v. t/m 505 (IV).
 Kloot Meyburg, H. van der 320 (III).
 Knapaf 386 (IV).
 Kneulman, Carel 433 (III).
 Knockaert zie Strijdersgatpolder.
 Knol, de 385 (IV).
 Knuitershoek 388 (IV).
 Knuyt, Johan de 45 (I).
 Koewacht 16 e.v. t/m 499 (IV).
 Koezand 243, 256, 257, 258 (IV).
 Kokelaer, Clasina Petronella de 95 (III).
 Kolff, B. 340 (III).
 Kompolder 79, 119, 253, 333, 334, 441 (IV).
 Koning, W. 174 (III).
 Koningin Emmapolder 19, 81, 152, 183, 384, 451 (IV).
 Koninginnepolder 79, 124, 183, 187, 267, 328, 353, 442, 480 (IV).
 Koningspolder 47, 76, 145 (III).
 Kon. Mij. De Schelde N.V. 304, 331, 340, 360, 361, 377, 379, 380, 405, 416, 424, 430 (III), 506 (IV).
 Konijnenburg, E. van 432, 433 (III).
 Konijnschor 57 (IV).
 Kooiman, J. 167 (III).
 Koopman, C. 189 (II).
 Koops, Matthias 50 (III).
 Koppeschaar, W. F. 367 (III).
 Korenpolder 75, 155, 177 (III).
 Korte Hoogland 148 (III).
 Kortgene (of Cortgene of Cortekine) 12 e.v. t/m 297 (I), 378 (II), 405, 412 (III).
 Kortgenepolder 58 (I).
 Kostense, A. P. 367 (IV).
 Koudekerke (Sch.) 87 (I), 28 e.v. t/m 315 (II).
 Koudekerke (Walch.) 30 (I), 30 e.v. t/m 421 (III).
 Koudekerksche inlaag 55 (II).
 Koudenpolder 45, 81, 173, 174, 194, 197, 306, 384, 385, 448 (IV).
 Koudepolder 76, 117, 176 (III).
 Koudorpe zie Coudorpe.
 Kraag, de 389 (IV).
 kraagstukken 171, 180, 184, 189 (I), 164, 267, 270 (II), 188, 275, 282, 289 (III), 190, 298, 301, 305, 306, 310, 313 (IV).
 Kraai, de 386 (IV).
 Kraaiertpolder 46, 412 (III).
 Krabbendijke 35 (II), 64 e.v. t/m 398 (III), 177 (IV).
 Krabbendijksche Vliet zie Hinkelée.
 Krabbengat 12, 14, 17, 35 (II).
 Krabbenhoek 384 (IV).
 Krabbenkreek 19 e.v. t/m 310 (II).
 Krabbenplaat 12, 14, 35 (II).
 Kraey, Abraham 87 (IV).
 Kraeyenspolder (of Burgemeesterspolder) 79, 87, 198 (IV).
 Krakeelpolder 79, 115, 194, 198 (IV).
 Kramer, B. A. 138 (II).
 Kramerspolder 47, 138, 150, 151, 153, 173, 208, 228, 233, 311 (II).
 krammat 18 (I), 271, 290, 296 (II), 305, 320 (IV).
 Krammer 12, 17, 19, 398 (II), 433 (III).
 Kranenburg, F. J. 207 (IV).
 Kreecke 334 (III).
 Kreekrak 364 (II), 170, 242, 243, 375, 390, 417, 427, 429, 432 (III).
 Kreekrakdam 81 (I), 364, 366, 373, 374

- (II), 55, 114, 173, 174, 175, 178, 240, 242, 243, 395, 396, 397, 398, 433 (III).
 Kreekrakpolder 43, 47, 50, 76, 174, 248 (III).
 Kreekraksluis 299 (III).
 Krekepolder 81, 169 (IV).
 Kreverhille 386 (IV).
 Kromme Schor 47, 49 (III).
 Kromme Watergang zie Hoogplaatse Gat.
 Krommenhoeke 59 (III).
 Kroondomein 106, 243, 263 (I), 319 (II), 92, 98 (III), 210, 211, 248, 249, 505 (IV).
 Kruijningen 156, 298 (I), 35, 182, 400, 403 (II), 55 e.v. t/m 423 (III), 464, 468, 477, 478, 484, 485, 486, 504, 506, 509 (IV).
 Kruijningepolder 43, 76, 156, 157, 158, 160, 165, 177, 178, 183, 213, 218, 222, 223, 225, 226, 251, 324, 419 (III), 486 (IV).
 Kruijningepolder (Nisse) 76, 156, 177, 308 (III).
 Kruijningenspolder zie Helenapolder.
 Kruisdorp 60, 248, 386 (IV).
 Kruisdijk 370, 420 (IV).
 Kruishoofd 294, 296, 325, 370 (IV).
 Kruispad 386 (IV).
 Kruispolder (O.Z.VI.) 21, 57, 60, 81, 138, 141, 250, 263, 279, 341, 344, 346, 408 (IV).
 (St.) Kruispolder (W.Z.VI.) 79, 114, 194 (IV).
 Kuipers, S. F. 23, 236, 238 (II).
 Kuitaart 140, 141, 248, 385, 386, 398, 433, 467 (IV).
 Kuijper, J. de 22 (III).
 Kuipers, G. 385, 386 (II).
 Kwaadpaardsgat 157 (IV).
 Kwadendamme 154 (III).
 Kwadentijdpolder 108 (IV).
 Kwakkel, de 389 (IV).
 kwelder(s) 239 (III).
 Kijkduin 16 (II).
 Kijkuit 46, 155, 159, 377, 498 (IV).
 Kijkuitpolder 47, 90, 94, 95, 96, 97, 176, 187, 214 (II).
 Laat de Kanter, W. A. de 153 (III).
 Labrijn Dz., P. 246 (II).
 Lacus 11 (II).
 Lage Kraaijerplaat 140 (III).
 Lage Springerplaten 60 (IV).
 Lalain, Antonie van 137 (III).
 Lambrechts, Joris 226 (I).
 Lambrechtsen 112 (I).
 Lambrechtsen, C. L. M. 313 (III).
 Lambrechtsen, T. A. 394 (III).
 Lammetje, het 386 (IV).
 Lamminsvliet zie Sluis.
 Lampzinspolder 79, 103 (IV).
 Lamsoren 51, 125, 410 (IV).
 Lamswaarde 138, 141, 385, 386, 399 (IV).
 Land van Waes 144, 146, 156, 163 (IV).
 Lange, Sebastiaan de 98 (III).
 Lange Jan 81, 172 (I), 32, 56, 319, 320, (III).
 Lange Nieuwlandpolder 75, 155, 177, 308 (III).
 Langemarepolder 75, 148, 150 (III).
 Langendam 240 (III).
 Langendampolder 81, 141, 142, 195 (IV).
 Langendijk, district 105, 155, 234, 245, 257, 258, 262, 264, 272 (II).
 Langepolder 152 (III).
 Langerakpolder (of Arnemuïdsche polder) 74, 96 (III).
 Lantsheer, A. 420 (III).
 Lantsheer, H. F. 113, 303 (III).
 Lapschuursche Gat 39, 85, 87, 265, 333, 358 (IV).
 Lapschuursche Gatpolder 79, 85 (IV).
 Larooy, M. G. 373 (II).
 Laureinenpolder 116, 349 (IV).
 Laurijn, Jeronimus 114, 115, 119, 165, 378 (IV).
 Layeplaat 41, 42, 48, 244 (I).
 Layeplaatpolder 93 (I).
 Lebrét, T. 201, 205 (I).
 Lechner, J. 106 (II).
 Ledel, Joseph 15 (IV).
 Leeghwater, Jan Adraensz. 275 (II), 301 (III).
 Leendert Abrahampolder 55 e.v. t/m 261 (I).
 Leendertse, systeem 191, 196 (I), 261, 273 (II), 322 (IV).
 Leenhouts, J. A. 361, 369 (IV).
 Leeuwen, J. J. van 175 (III).
 Leeuwen, J. L. van 361 (IV).
 Leeuwendamme 240 (III).
 Leeuwenkerkenpolder (of Calispolder) 135 (III).
 Leguitpolder 48, 136, 140, 198 (II).
 Leiden 123, 280 (I), 294 (II).
 Lek de Clerq, C. van der 105, 306 (II).
 Lek de Clercq, J. F. van der 329 (II).
 Lely, C. 375, 376 (IV).
 Lemmele 79 (III).
 Lemmer 40, 83, 84 (III).
 Lemmerplaat (of Canariënplaat) 91, 92, 94, 386 (III).
 Lennep, Jacob van 275 (I).
 Lenshoek, E. P. 136 (III).
 Lenshoek, W. F. K. 172 (III).
 Leugenaarshoofd 245, 277, 278 (III).
 Lewe van Neijenstein, U. E. 348 (III).
 Lewedorp 347, 348 (III).
 Leijs, J. A. 297 (I).
 Leyspolder 153 (IV).
 Lichtenberg, Aleijd van 325 (III).
 Lidt de Jeude, O. C. A. van 291 (I).
 Liens, Johan 146 (II).

Liere, J. A. W van 174 (III).
 Lievens, Johannes 102 (I).
 Lievense, L. W. 248, 505, 506 (IV).
 Lievenspolder 81, 170 (IV).
 Liewenz, Jan 305 (II).
 Linge, Johan van der 104 (IV).
 Lippens, Jan Ph. 149 (II).
 Lippens, L. 274 (IV).
 Lippens, Maurice 472, 474 (IV).
 Lippens, Philippe F. 149 (II).
 Lippens, S. F. 170 (IV).
 Lippenspolder 81, 86, 162 (IV).
 Lisse, Anthonis Bettez. van der 17, 21 (I).
 Lockefeer, W. L. A. 359 (IV).
 Lodewijk de Vrome 12 (IV).
 Lodewijk Napoleon, Koning 134 (III).
 Lodder, Cornelis Pieterss. 95 (I).
 Lodewijkspolder zie Wilhelminapolder (Z.Be.v.).
 Lodijke 381 (II).
 Lokkersnol 157 (II).
 Lombaard, P. 294 (IV).
 Loo, Jacques van 97 (IV).
 Loodjick 211, 334 (III).
 Loof, Willem 77 (II).
 Looperscapelle 30, 316 (III).
 Looyve 40, 46, 118 (III).
 Looze, A. de 174 (IV).
 Loozepolder 81, 174, 175, 341 (IV).
 Lorié, J. 20 (IV).
 Louisapolder 81, 151, 152, 180, 384, 451 (IV).
 Louisepolder (of Loyvepolder) 76, 156, 177 (III).
 Lovenpolder 81, 173, 187, 190, 194, 225, 279, 306, 341, 384 (IV).
 Loyvepolder zie Louisepolder.
 Luisterkreek 208 (II).
 Lunsingh Tonckens, G. F. 38 (II).
 Luntershoek 154, 155, 159, 352, 388, 447, 450, 488, 498, 499 (IV).
 Lussanet de la Sablonière, H. de 320 (III), 383 (IV).
 Lutiano, Frederik de 147, 152 (III).
 Lutianopolder 152 (III).
 Lijnden, R. W. Baron van 155 (IV).
 Lijndenshoofd 264 (III).
 Lijbsbettepolder 79, 96, 193 (IV).
 Maagd van Gent 116, 364 (IV).
 Maagspolder 76, 165, 314 (III).
 Maalstede 348, 390 (III).
 Maarlandpolder 47, 89, 177, 182, 187, 191, 286 (II).
 Maas, C. J. 376 (II).
 Maatschappij — de Schelde — 281 (III).
 Maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen Rhoon, Pendrecht en Kortgene 86 (I).
 Maatschappij tot Gasvoorziening Midden-Zeeland N.V. (G.M.Z.) 365 (III).

Maele, Pieter van de 19 (IV).
 Maelstede, Jan van der 131 (III).
 Maerlant, Jacob van 49 (IV).
 Magdalenapolder 79, 109, 197, 225, 306, 333, 441 (IV).
 Magdalenapolder (W.Z.VI. Biervliet) 79, 122 (IV).
 Magielse, A. 305 (IV).
 Magrette 377 (IV).
 Maillarts, Pieter 93 (III).
 Maire 167 (III).
 Mairepolder 76, 166, 167, 214, 314 (III).
 Malland 142 (II).
 Malland, Hugo van 113 (II).
 Malsem, Otto van 177 (II).
 Man, J. C. de 302, 303, 304 (II), 318 (III).
 Maneschijnpolder 79, 87, 198 (IV).
 Manteau van Dalem, Pieter 104 (IV).
 Manteaupolder 79, 104, 122, 276 (IV).
 Manteling, de 29 (III).
 Mareland 82, 83 (II).
 Marevliet zie Geule.
 Margarethapolder (Th.) 45, 48, 123, 125, 131, 132, 140, 171, 198, 201, 227, 237, 293, 357 (II).
 Margarethapolder (O.Z.VI.) 45, 81, 169, 170, 171, 195, 210, 214, 229, 230, 232, 233, 278, 291, 301, 310, 451, 493 (IV).
 Margret 388 (IV).
 Margriet, Prinses 358 (IV).
 Marguéritepolder 79, 114, 194 (IV).
 Maria- (of St. Nicolaasabdij) 319, 320 (III).
 Mariapolder (N.Be.v.) 61, 63, 137, 198, 215, 216, 234, 238, 239, 244, 252, 254, 259 (I).
 Mariapolder (O.Z.VI.) 81, 135, 248, 385, 397 (IV).
 Mariapolder (Th.) 48, 122, 140, 198, 222, 293 (II).
 Mariapolder (W.Z.VI. Biervliet) 79, 119, (IV).
 Mariapolder (W.Z.VI. Sluis) 79, 86, 441 (IV).
 Mariekerke 60, 62, 321 (III).
 Marinisen, Matheus 57 (I).
 Markusse, A. 284 (I).
 Marlemontsche Plaat 57 (IV).
 Marolleput 275, 370 440 (IV).
 Martini, Hendrik Bernard 28 (III).
 Mascolijn, Adriaen 57 (I).
 Mastgat 17, 19, 36, 237, 266, 293, 304, 340, 341, 396 (II).
 Matenese, Johan van 29 (I).
 Mattemburgh Pieter uyt 38, 41 (I).
 Mauregnault, Caspar de 161 (IV).
 Mauregnault, Henriëtte Margaretha de 149 (II).
 Mauregnault, Johan Frederik de 153 (III).
 Mauregnault, Margaretha de 169 (IV).

- Maurits, Prins 43, 50 (I), 116, 317 (II), 91, 92, 137, 246, 377 (III), 42, 45, 46, 84, 104, 160, 165, 191, 265, 350, 361, 362, 363, 377, 378, 381, 385, 388, 442, 448 (IV).
- Mauritsfort 385, 446, 448 (IV).
- Mauritspolder 79, 104, 106, 363, 442 (IV).
- Mazieres, Pieter 447 (IV).
- Mechelen, Margaretha van 50 (I).
- meeekrap 112 (I), 327, 328, 329, 352 (II), 351 (III), 54, 352 380, 396, 397 (IV).
- meelblok (of middelblok) 37 (I).
- Meer, K. van der 178 (III).
- Meere 211 (III).
- Meerkamp van Embden, A. 110 (III).
- Melaniapolder zie Nieuwe polder bij Sas van Gent.
- Meliskerke 60, 62, 77, 300, 343, 356 (III).
- Melopolder 81, 143, 250, 268, 341, 346, 384, 453, 462 (IV).
- Mes, A. J. J. 207 (IV).
- Mettenijepolder 79, 96, 194, 327 (IV).
- Meulenaere, Claes de 96 (IV).
- Meulenaere, Pieter de 96 (IV).
- Meijer, C. M. 326 (II).
- Meijer, Jan de 320 (III).
- Meijners, G. F. 332 (III).
- Mezger, J. G. 343 (III).
- Michiëlss., Jan Willem 24 (1).
- middelblok zie meelblok.
- Middelburg, 15, 16, 17, 26, 47, 68, 81, 83, 91, 101, 114, 155, 172, 210, 225, 230, 260, 264, 265, 268, 278 (I), 32, 85, 95, 104, 139, 187, 189, 209, 306, 366, 378, 379, 389 (II), 11 e.v. t/m 432 (III), 16, 100, 158, 182, 183, 191, 291, 322, 347, 354, 420, 430, 433, 463, 470, 472, 505 (IV).
- Middelburgschepolder (Walch.) 74, 83, 84, 85, 93, 95, 344, 413 (III).
- Middelburgschepolder (W.Z.VI.) 79, 85, 198 (IV).
- Middelburgse Stoomvaartmaatschappij 194 (I).
- Middelderdeendeel 12, 13, 17 (I).
- Middelgat 55, 288 (III), 313 (IV).
- Middelhoekpolder zie Oude Hoondertpolder.
- Middellandpolder 48, 132, 133, 139, 291, 292, 294, 312 (II).
- Middelplaat (Veerse Meer) 115, 151 (I), 263, 401 (II), 38, 41, 55 (III).
- Middelplaat (Westerschelde) 55 (III), 238, 239, 421, 422, 423 (IV).
- Middelzwakepolder 76, 156, 177, 307 (III).
- Middenschouwen 38, 336, 355 (II).
- Mierop, Cornelis van 29 (I).
- Milborn, L. 264 (II).
- Milliano, Triphon de 351 (IV).
- Minneboo, J. A. 278 (I), 13 (II).
- Mispadpolder 81, 138, 140, 142, 195 (IV).
- Moens, Hans 95 (I).
- Moerbekepolder 81, 162, 163 (IV).
- Moere 390 (IV).
- Moermond 305, 306, 344 (II).
- moernering 210 (I), 90, 113, 236 (II), 41, 127, 262, 300 (III), 401, 402 (IV).
- Moerschoofd 358 (IV).
- Moerspuipolder 46, 81, 163, 198 (IV).
- Moerspuische Watengang 163, 331 (IV).
- Moeyes, R. H. 206 (I).
- Moggershil 41, 304 (II).
- Moggershilpolder 45, 48, 123, 125, 140, 170, 171, 172, 197, 198, 201, 293, 304 (II).
- Molenhoek 138, 386, 388 (IV).
- Molenkreek 43, 331 (IV).
- Molenplaat 55 (III).
- Molenpolder (O.Z.VI.) 189 (I), 81, 135, 196, 236, 250, 263, 313, 332 (IV).
- Molenpolder (Th.) 43, 48, 122, 139, 198, 226 (II).
- Molenpolder (Walch. Arnemuiden) 74, 93, 112, 209 (III).
- Molenpolder (Walch. St. Joosland) 74, 88 (III).
- Molenpolder (Walch. Vrouwenpolder) 74, 80, 216, 217 (III).
- Molenpolder (Z. Bev. Baarland) 75, 152, 176 (III).
- Molenpolder (Z. Bev. Krabbendijke) zie Stroodorpepolder.
- Molenpolder (Z. Bev. Yerseke) (of Poppendijkscpolder) 75, 117, 178, 214, 251, 312 (III).
- Molentje 364 (IV).
- Mollekot 116, 284, 364 (IV).
- Mollink, A. 385 (II).
- Molthoff, P. J. G. 383, 388 (IV).
- Mondragon, Christoforo de 143 (II), 240, 242 (III).
- Monier, Joseph 68, 70 (IV).
- Monkado, Franciscus de 47 (IV).
- Monnikenpolder 76, 165, 177, 322 (III).
- Monnikenrede 50, 438 (IV).
- Monster 137, 336 (III).
- Moolenburgh, A. 324, 329 (II).
- Moriaanschoofd 316, 325 (II).
- Mortiere 59, 96 (III).
- Mortierepolder 74, 97, 300, 360 (III).
- Mossel Ee 86 (II).
- Mosselbank 133, 425 (III).
- Mosselbanken, de 52, 407, 434 (IV).
- Mosselhoek 119, 121 (II).
- Mosselkreek 19, 36, 143, 151, 173, 229, 232, 243, 270, 310, 385 (II).
- Mosselpolder 81, 182, 183, 184, 379, 410 (IV).
- mosselteelt 335 (II), 55, 114, 348, 354, 355, 390 (III), 378, 408, 409, 410, 415, 449 (IV).

- Mosterdpolder zie Groote Henricuspolder.
 Mourik, G. H. van 372 (III).
 Muis 388 (IV).
 Mulert, Geraert 22 (I), 175, 176, 179, 180 (II), 210 (III).
 Mulock, Cornelis Cornelisse 42 (I), 172 (IV).
 Mulock, Vincent Hendriksz. 123 (II).
 Mulock Houwer, D. Q. 338 (II).
 Mulock Houwer, J. E. 172 (III).
 Munaut, André V. 21 (IV).
 Muntendam, P. 426 (IV).
 Munter, Andries de 46 (I).
 Murakt, R. R. L. de 131, 191, 196 (I), 219, 258, 273, 285 (II), 250, 251, 252, 272, 298 (III), 251, 252, 279, 320 (IV).
 Mussert, A. A. 372 (III).
 Muijerpolder 48, 123, 140, 198, 201, 237, 244, 272, 293 (II).
- Naeldwijck, Katherina van 93 (II).
 Naerebout, Frans 19 (III).
 Nagtglas, F. 103 (I), 11 (IV).
 Namen, Jan van 87, 102, 172 (IV).
 Namen 57, 264 (IV).
 Namenpolder 143, 192, 264, 265 (IV).
 Napoleon 104, 105 (II), 19, 20, 242, 243, 248, 341, 372, 423 (III), 42, 44, 68, 118, 230, 481, 488 (IV).
 Nassau Domeinarchief 233 (I).
 Nassau, Catharina van 165 (III).
 Nassau, Cornelis van 62, 63 (I).
 Nassau, Johan van 143, 146 (II).
 Nassau, Maria van 26, 28, 29, 40 (I), 309 (II).
 Nassau, Maurits Lodewijk van 62 (I).
 Nassau, Willem Lodewijk van 378 (IV).
 Nasau, Willem Lodewijk van 378 (IV).
 Nat, Pieter, van der 57 (I).
 Nataarspolder 90, 94, 95, 96, 176, 177, 178, 351 (II).
 Nauw van Bath 50, 290 (III), 500, 501 (IV).
 Nebbens, Bastiaan 324 (III).
 Nederlandsche Mij, tot indijking der open aanwassen in de Oosterschelde 171, 173 (III).
 Nederlandse Heide Maatschappij 225 (I), 77 (II).
 Nederlandse Vereniging voor landaanwinning 291 (I).
 Neeltje-Jansplaat 123 (I), 35, 344 (II).
 Nehalennia (tempel) 67, 236, 317, 333 (III), 401 (IV).
 Nes, Dirck Janss. van 111 (I).
 Nicke 142, 150 (II).
 Niemeijer, E. 380 (III).
 Nieuhofpolder 125, 263, 348, 477 (IV).
 Nieulantpolder 142 (IV).
 Nieuw(e)-Annex Stavenissepolder 55, 126 (I), 48, 123, 131, 201, 202, 244, 293 (II).
 Nieuw Beosten Blij Bezuidenpolder 81, 158 (IV).
 Nieuw Biervlietsche polder zie Beukelspolder.
 Nieuw-Bommenedepolder 47, 90, 96, 97, 187, 237, 351 (II).
 Nieuw-Borssele 65 (III).
 Nieuw Eglantierpolder 81, 173, 195 (IV).
 (Nieuw)-Everingepolder (of Everingepolder) 150, 151, 183, 194, 214, 218, 221, 288 (III).
 Nieuw 's Gravenhoekpolder 56, 57, 58, 60, 63, 65, 66, 114, 142, 143, 155, 238, 239, 249, 251, 252 (I).
 Nieuw 's Heer Arendskerkepolder zie Nieuw St. Jooslandpolder.
 Nieuwe Hinkelenoordpolder 173 (III).
 Nieuw Kampen 49 (I).
 Nieuw Karnemelkpolder 81, 156, 158 (IV).
 Nieuw Kempenshofstedepolder 48, 123, 126, 140 (II).
 Nieuw Krabbendijkpolder 76, 165, 166, 771 (III).
 Nieuw Landekpolder 75, 120, 177 (III).
 Nieuw Maartensdijkpolder 48, 123, 126, 140 (III).
 Nieuw Namen 16, 23, 47, 145, 146, 292, 349, 384, 461, 475 (IV).
 Nieuw Nataarspolder 47, 96, 97, 102, 351 (II).
 Nieuw Neuzenpolder 370 (III), 45 e.v. t/m 469 (IV).
 Nieuw Noord-Bevelandpolder 42 e.v. t/m 242 (I).
 Nieuw- en St. Joosland 209, 240, 305, 344, 356, 386 (III).
 Nieuw of St. Jooslandpolder zie Rooslandpolder.
 Nieuw Olzendepolder (of Tholseindepolder) 76, 165, 214, 251 (III).
 Nieuw Oranjepolder 92, 95 (III).
 Nieuw Othenepolder 81 e.v. t/m 345 (IV).
 Nieuw Ovezandepolder 75, 150, 155, 176 (III).
 Nieuw Papeschorpolder 81, 177 (IV).
 Nieuw Sabbingepolder 76, 128, 129, 136, 213, 308 (III).
 Nieuw St. Jooslandpolder (of Nieuw 's Heer Arendskerkepolder) 74, 83, 87, 88, 91, 102, 251, 412 (III).
 Nieuw Strijen 31 (II).
 Nieuw Strijepolder 45, 48, 113, 117, 118, 139, 198, 200, 201, 202, 237 (II).
 Nieuw Vogelschorpolder (of Westdorpepolder) 81, 176, 177, 180 (IV).
 Nieuw Vossemeer (of Nieuw Vosmaar) 12, 32, 309, 371, 375 (II).
 Nieuw(e) Vreelandpolder 75, 154, 176 (III).

Nieuw Vrijberghepolder 48, 137, 140, 198 (II).
 Nieuw Westenrijkpolder 81, 174, 352 (IV).
 Nieuw Wissekerkepolder zie Kamperlandpolder.
 Nieuw Zevenaer en Koegorspolder 81, 173, 195 (IV).
 Nieuwdorp 100, 188, 347, 348, 370, 371, 388, 392 (III).
 Nieuwe Grauwepolder 143 (IV).
 Nieuwe Groedschepolder (of Oude Yvepolder) 79, 102, 194, 351 (IV).
 Nieuwe Hoondertpolder 75, 154, 176 (III).
 Nieuwe Kamerpolder 75, 118, 177 (III).
 Nieuwe Kieldrecht polder 81, 146, 384 (IV).
 Nieuwe Koegorspolder 81, 173 (IV).
 Nieuwe Kraaijertpolder 76, 142 (III).
 Nieuwe Molen 386 (IV).
 Nieuwe Oranjepolder 67 (III).
 Nieuwe Passageulepolder 79, 117, 121 (IV).
 Nieuwe polder bij Sas van Gent (of Melaniapolder) 81, 178 (IV).
 Nieuwe polder (of Tweede Sloepolder) 32, 74 (III).
 Nieuwe polder van Dreischor 47, 83, 187 (II).
 Nieuwe polder zie Willem Adriaanpolder.
 Nieuwe St. Albertpolder zie Kleine St. Albertpolder.
 Nieuwe Sloe (of Stellegat) 88 (III).
 Nieuwe Veerpolder 47, 99, 191, 382 (II).
 Nieuwe Waterweg 319 (II), 286 (IV).
 Nieuwe Werf 41 (I).
 Nieuwe West-Kraaijertpolder 76, 142, 145, 177 (III).
 Nieuwe Zuidmoerpolder 48, 123, 131, 198, 201, 293 (II).
 Nieuwehovenpolder 79, 99, 194, 327, 353 (IV).
 Nieuwendijk 223 (I).
 Nieuwerhaven 369 (IV).
 Nieuwerhavenpolder 79, 109, 334 (IV).
 Nieuwerhavensche Gat 100, 105, 108, 109, 275, 276, 326, 327, 480 (IV).
 Nieuwerhavense kanaal 118 (IV).
 Nieuwerkerk en Botland 31 (II).
 Nieuwerkerk(e) (Sch.D.) 26 e.v. t/m 369 (II).
 Nieuwerkerk (W.Z.VI.) 102 (IV).
 Nieuwerkerke (Walch.) 59, 85, 91, 94, 95, 207, 386 (III).
 Nieuwerkerkepolder 74, 85, 87, 91, 95, 216, 218, 414 (III).
 Nieuwerkerksche kreek 102 (IV).
 Nieuwerve 60 (III).
 Nieuwsluis 48 215, 216, 298, 301, 328, 334, 343, 344, 346, 368 (IV).
 Nieuweveldpolder 79, 106, 194 (IV).
 Nieuwerkerke 334 (III).
 Nieuwland 59 e.v. t/m 432 (III).
 Nieuw- en St. Joosland 62, 85, 87, 94 (III).
 Nieuwlande 165, 334 (III).
 Nieuwlandepolder 76, 165, 177, 178, 218, 251, 412 (III).
 Nieuwlandpolder (Th.) 48, 121, 139, 182, 293 (II).
 Nieuwlandpolder (Z. Bev. Ovezande) 76, 155 (III).
 Nieuwlandpolders (Walch.) 81, 93, 96 (III).
 Nieuwlandsche Molen 367, 396 (IV).
 Nieuwvliet 23 e.v. t/m 471 (IV).
 Nispen, Jacob van 108 (IV).
 Nisse 41, 64, 155, 308, 312, 351, 359, 393 (III).
 Nisse, Elisabeth van der 50 (I).
 Nise, Gerard van der 165, 166 (IV).
 Nisse-Stelpolder 75, 155, 177 (III).
 Nobel, Claeys 318 (II).
 Nobel, Pieter 318 (II).
 Nol van Calon 217, 218, 219, 303 (IV).
 Nol van Ossensisse 290, 291, 312, 313 (IV).
 Nol van Ouweleck 66, 67, 120, 122, 171, 259 (I).
 Nolle (Walch.) 264, 271, 279, 280 (III).
 Nolle (W.Z.VI.) 364 (IV).
 Nollebos 30 (III).
 Nollédijk 16, 228, 229, 230, 231, 232, 280 (III).
 Nollehoofd 15, 16, 278, 280 (III).
 Nolleplaat 16, 280 (III).
 Nollestrand 16, 20, 264 (III).
 Noord-Beveland dl. I en 12, 17, 32, 35, 39, 43, 45, 49, 55, 81, 98, 141, 155, 175, 189, 200, 220, 226, 272, 300, 301, 380, 387, 390, 402 (II), 11, 37, 40, 46, 98, 123, 129, 132, 140, 314, 321, 341, 354, 369, 385, 412 (III), 67, 201, 211, 214, 249, 301, 319, 396, 400 (IV).
 Noord-Brabant 81 (I), 11, 12, 19, 35, 36, 366, 374, 378 (II), 43, 55, 69, 166, 175, 180, 242, 367 (III), 417, 424, 430 (IV).
 Noord Daniëls polder 75, 118, 177 (III).
 Noord Kraaijertpolder 76, 142, 251, 348, 412 (III).
 Noord-Oord 134 (III).
 Noordbout 59 (II).
 Noorddijk 15 (I).
 Noorddijkpolder 81, 136, 196, 263, 278, 385 (IV).
 Noorder Hoogland 148 (III).
 Noorderdiep 124, 127 (III).
 Noorderhoofd 26 (III).
 Noordernieuwlandpolder (Sch.D.) 47, 77, 79, 80, 105, 178, 187, 191, 280 (II).
 Noordernieuwlandpolder (Walch.) 74, 80, 112 (III).

Noorderrassen 19 (III).
 Noorderslaak zie Slaak.
 Noorderstrand (Sch. D.) 76, 77, 105, 155, 167, 168, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 262, 263, 401 (II), 215 (IV).
 Noorderstrand (Walch.) 264, 267, 299 (III).
 Noordgouwe 31 e.v. t/m 370 (III).
 Noordgouwepolder 47, 86, 88, 89, 97, 176, 177, 179, 187, 191, 213, 285, 289, 290, 369 (II).
 Noordhoek 385 (IV).
 Noordhoek, C. P. 279 (I).
 Noordhofpolder (of Besloten Noortpolder) 81, 135, 248, 332, 397 (IV).
 Noordlandpolder 75, 118, 177 (III).
 Noordoostpolder 299 (I), 396 (II), 284 (III), 189 (IV).
 Noordplaten 17 (II).
 Noordpolder (O.Z.VI. Axel) 81, 172, 199 (IV).
 Noordpolder (O.Z.VI. Terneuzen) 54, 81, 171, 310 (IV).
 Noordpolder (Th.) 48, 133, 139, 198, 292, 294, 298, 304 (II).
 Noordpolder (Z. Bev. Ellewoutsdijk) 75, 148, 176, 218, 221 (III).
 Noordpolder (Z. Bev. Hoedekenskerke) 75, 154, 176 (III).
 Noordstraat 135, 386 (IV).
 Noordwatering (of Vijfambachten) 57, 58, 101, 235, 275, 279, 299, 394 (III).
 Noordwelle 16, 28, 30, 38, 176, 303, 307, 321, 328, 338, 354, 361 (II).
 Noordwestenrijkpolder (of Kleine Zevenaarpolder) 81, 173, 182 (IV).
 Noordwesthoekpolder 79, 108, 194 (IV).
 Noordzakpolder 75, 120, 177 (III).
 Noordzee 19, 81, 116, 278 (I), 12, 49 (II), 37, 40, 67, 73, 226, 245, 333, 405 (III), 11, 31, 214, 256, 263, 286, 333, 439 (IV).
 Nooier, J. M. de 158 (III).
 Nummer Eén 216, 219, 303, 334, 343, 344, 370, 440 (IV).
 Nunnenplaat 162 (II).
 Nijenlandt 211 (III).
 Nieuwkercke 211 (III).
 Nijs, F. J. de 384 (IV).
 Nijspolder 81, 135, 194, 214, 234, 250, 263, 301, 312, 341, 387 (IV).

 Odiik, Willem Adriaan van 50, 62 (I).
 Odiik, Willem Adriaan II van 64 (I).
 Oesterput 184, 226, 231, 232 (I).
 oesterteeft 335 (II), 55, 114, 283, 348, 354, 355, 390 (III), 54 (IV).
 Oidekenskerke 153 (III).
 Oldenbarnevelt, Johan van 29 (I), 22 (III).
 Oliekot, het 386 (IV).

 Olieslagerspolder 79, 117, 176 (IV).
 ommelooper 96, 97, 102 (IV).
 Omloop van Valkenisse 290 (III).
 Onrust (plaat) 115, 123, 200, 201, 261, 297 (I), 379 (II), 37, 41 (III), 25 (IV).
 Onrustpolder 70 e.v. t/m 297 (I), 402 (II).
 Onze Lieve Vrouwepolder 75, 148, 177 (III).
 Onze Vrouwenpolder zie Oost-Hinkelenpolder.
 Ooltgensplaat 29 (I).
 Oortss., Jan 40 (I).
 Oosdorp, Leendert van 126 (IV).
 Oost, B. J. van 297 (II).
 Oost-Bevelandpolder 94, 147 (I), 76, 132, 133, 135, 177, 183, 189, 190, 192, 203, 251, 275, 282, 353 (III).
 Oost-Bevelant (of Oost-Beveland) 10, 94 (I), 46, 132, 133, 134 (III).
 Oost-Friesland 168 (III).
 Oost-Hinkelenpolder (of Onze Vrouwenpolder) 41 (I), 76, 158, 177, 218 (III).
 Oost Indische Compagnie 89 (II), 29, 101, 338, 384 (III).
 Oost-Nieuwlandpolder 76, 124, 134, 213, 280, 311, 314 (III).
 Oost-Repartinol 57, 77, 263 (II).
 Oost- en West-Souburg 60 e.v. t/m 431 (III).
 Oost Vrijberghepolder 48, 137, 140, 198 (II).
 Oost Zeeuwisch-Vlaanderen 93, 189 (I), 406, 409 (III), 16 e.v. t/m 504 (IV).
 Oostburg 219 (II), 252, 423 (III), 11 e.v. t/m 471, 479 (IV).
 Oostburger Ambacht 191 (IV).
 Oostburgsche Brug 43, 275, 372, 439, 440, 479 (IV).
 Oostburgsche polder 105 (IV).
 Oostdijk (O.Z.VI.) 387 (IV).
 Oostdijk (Z.Bev.) 222, 347, 348 (III), 434 (IV).
 Oosten, A. M. van 207 (I).
 Oostende 153 (III).
 Oostenrijk, Albert van 82, 160, 163, 381, 493 (IV).
 Oostenrijk, Isabella van 82, 84, 160, 493 (IV).
 Oostenrijk, Margaretha van 175 (II), 210 (III).
 Oostenrijk, Maximiliaan van 125 (II), 109, 350, 361 (IV).
 Ooster-Striepe 152 (III).
 Ooster-Vierendeel 26, 30 (II).
 Oosterderdendeel 12, 13, 17 (I).
 Oosteren Banpolder 26, 47, 60, 61, 62, 64, 75, 76, 77, 211, 212, 243, 244, 248, 253, 257, 285, 287, 290, 343 (II).

- Oosterquitepolder 75, 118, 177 (III).
 Ooster (koopmans)havenhoofd 246, 278 (III).
 Oosterland 31 e.v. t/m 393 (II).
 Oosterlandpolder (Sch.D.) 47, 85, 180, 181, 187, 220, 244, 289, 308, 362 (II).
 Oosterlandpolder (Z.Bev. Heinkenszand) 75, 118, 177 (III).
 Oosterlandpolder (Z.Bev. Wolfaartsdijk) 75, 121, 123, 124, 129, 177, 218, 221, 314, 315 (III).
 Oosternieuwlandpolder (of Zandijkpolder) 113, 292, 298 (I), 74, 81, 112, 185, 391, 392 (III).
 Oosterschelde 38 e.v. t/m 300 (I), 12 e.v. t/m 403 (II), 38 e.v. t/m 433 (III), 11, 27, 183, 264, 322, 401, 505 (IV).
 Oosterschelde Polder Maatschappij 171 (III).
 Oosterscheldebrug (later Zeelandbrug) 369, 378, 380, 387, 391, 404 (II).
 Oosterscheldedam 300 (I), 391, 401, 402 (II), 252 (III).
 Oosterscheldepolder 47 (III).
 Oosterstein 330 (II).
 Oosterzwakepolder 76, 154, 156, 177, 307 (III).
 't Oosteynde 37 (I).
 Oostgat 26, 37, 280 (III).
 Oostkapelle 26 e.v. t/m 420 (III).
 Oostkerk 137, 336 (III).
 Oostkerke 121, 122, 123, 124, 206, 311, 350, 391 (III).
 Oostmanskerke 244 (IV).
 Oostpolder (N. Bev.) 59, 62, 126, 158, 160, 161, 162, 217, 218, 238, 239, 242, 246, 250 (I).
 Oostpolder (Walch.) zie Dokpolder.
 Oostpolder (Z. Bev. 's Heer Arendskerke) 76, 142 (III).
 Oostpolder (of Piermanpolder-Z. Bev. Krabbendijke) 76, 166, 167, 307, 314 (III).
 Oostvogelpolder 81, 142, 195, 276 (IV).
 Oostwatering (Walch.) 57, 58, 183, 184, 185, 206, 228, 235, 272, 275, 279, 281 (III) 214 (IV).
 Oostwatering (Z. Bev.) zie Breeede Watering beoosten Yerseke.
 opperdijkgraaf 13, 16, 46 (I), 61, 94, 102, 106, 177, 263 (II), 111, (III).
 opperdijkgraafschap 103 (II).
 opwas(sen) 35, 41, 49, 69, 94, 114, 142, 200, 205, 240, 241, 244, 245 (I), 114, 116, 123, 136, 138, 228 (II), 46, 83, 116, 118, 124, 132, 133, 134, 146, 147, 148, 152, 170, 175, 239, 413 (III), 57, 96, 99, 124, 125, 126, 138, 176, 180, 181, 273, 370, 480 (IV).
 Oranjeboschpolder 74, 80, 112 (III).
 Oranjeplaat 38, 98, 100 (III).
 Oranjepolder (Walch.) 69, 74, 92, 93, 95, 98, 216, 217 (III).
 Oranjepolder (W.Z.VI.) 79, 104, 106, 194, 275, 284, 327, 442 (IV).
 Oranjepolder (W.Z.VI. Biervliet) 79, 119, 120, 367 (IV).
 Oranjezon 27, 28, 29, 216, 366, 367, 368 (III), 430 (IV).
 Orizand (of Oresand) 36, 37, 38, 40, 41, 44, 45, 49, 114, 238, 239, 241 (I).
 Orizandpolder 37, 38, 40, 41, 42, 114, 115, 241 (I).
 Osse, den 178, 179, 210, 263, 283, 284, 289, 353, 393 (II).
 Ossedam 57 (II).
 Ossehoofd 17, 57, 245, 263, 264 (II).
 Ossensisse 225 (II), 21 e.v. t/m 507 (IV).
 Otheense Kreek 166, 171, 230, 326, 331, 340 (IV).
 Othène 230, 245, 388, 389 (IV).
 Otte, J. M. 122 (I).
 Ottens 303 (II).
 Otto I, keizer 348 (III).
 Oud Beoosten Blij Bezuidenpolder 81, 158, 162 (IV).
 Oude Bommenedepolder 47, 90, 93, 182, 191, 219, 285, 369 (II).
 Oud Breskenspolder (of Groot Breskenspolder) 402 (III), 79, 108, 109, 113, 195, 209, 263, 367, 444 (IV).
 Oud Eglantierpolder 81, 172, 280 (IV).
 (Oud) Everingepolder (of Coudorpepolder) 76, 150, 151 (III).
 Oud 's-Gravenhoekpolder (of Plaetpolder) 48, 49, 56, 58, 63, 65, 66, 93, 114, 143, 155, 238, 239, 241, 344 (I).
 Oud Kampen 40, 41, 49, 65, 68, 69, 86, 104, 245, 253, 254, 275, 276 (I).
 Oude Kampenpolder zie Kamperlandpolder.
 Oud Karnemelkpolder 81, 156, 195, 386 (IV).
 Oud Kempenhofstedepolder 48, 123, 125, 126, 140, 170, 171, 172, 201, 237, 267, 269, 270, 293 (II).
 Oud Kortgenepolder 50, 111, 158, 160, 161, 217, 218, 219, 234, 238, 239, 242, 246, 251 (I).
 Oud Krabbendijkpolder 76, 177 (III).
 Oud Kijkuitpolder 48, 136, 140, 198, 293 (II).
 Oude Nissepolder 116 (III).
 Oud Noord-Bevelandpolder 25 e.v. t/m 242 (I), 146 (II), 160 (IV).
 Oud Othenepolder 165 (IV).
 Oude Ovezandepolder 75, 147, 148, 177, (III).
 Oud-Sabbinge 46, 121, 324, 350, 357 (III).
 Oude-Sabbingepolder 87 (I), 75, 121, 122, 177, 218, 221 (III).
 Oud St. Jooslandpolder 74, 83, 84, 344, 413 (III).

- Oud Strijpenpolder 48, 108, 116, 117, 139, 200 (II).
- Oud Vogelschorpolder (of Zuid-westenrijkpolder) 81, 176, 180 (IV).
- Oud Vossemeer (of Oud Vosmaar) 31 e.v. t/m 378 (II), 433 (III).
- Oud Vossemeerpolder 48, 114, 121, 135, 136, 140, 198, 244, 293, 297 (II).
- Oud Westenrijkpolder 81, 174, 175, 384 (IV).
- Oude Gat 131 (II).
- Oude Gentse Vaart 156 (IV).
- Oude Graauwpolder 81, 142, 195 (IV).
- Oude Groedsche polder 79, 102, 194, 369 (IV).
- Oude Havenpolder (Walch.) 74, 96, 112 (II).
- Oude Havenpolder (of Zoetwaterpolder W.Z.VI.) 79, 106, 334 (IV).
- Oude Hoeve 69, 75, 76, 77, 189, 211, 243, 248, 253, 255, 256, 287, 329 (II).
- Oude Hoofd 314, 315, 316, 319, 501 (IV).
- Oude Hoondertpolder (of Hoonaardpolder of Middelhoekpolder) 75, 154, 176 (III).
- Oude Kaai 384 (IV).
- Oude Kamer 293 (II).
- Oude Kamerpolder 75, 118, 177 (III).
- Oude Kraaijertpolder (of Zelnissepolder) 76, 140, 142 (III).
- Oude Leck 67, 131, 200 (I).
- Oude Middelburgsche havenpolder 74 (III).
- Oude Molen 386 (IV).
- Oude Nieuwlandpolder (Sch.D.) 47, 59 (II).
- Oude Nieuwlandpolder (Z.Be.v. 75, 120, 140, 177 (III)).
- Oude Passageulepolder (noord. dl.) 79, 106, 114, 115, 194, 371 (IV).
- Oude Pasageulepolder (zuid. dl.) 79, 114, 371 (IV).
- Oude Polder (O.Z.VI.) 140, 141, (IV).
- Oude polder (W.Z.VI.) 79, 102, 194 (IV).
- Oude polder van St. Philipsland 47, 146, 149, 150, 153, 207, 208, 211, 228, 229, 322 (II).
- Oude St. Albertpolder zie Groote St. Albertpolder.
- Oude Stadspolder 79, 119, 441 (IV).
- Oude Stoof 388 (IV).
- Oude Tonge 36 (II).
- Oude Vreelandpolder 75, 154, 176 (III).
- Oude Werf 41 (I).
- Oude Yvepolder zie Nieuwe Groedschepolder.
- Oude Zevenaarpolder 81, 172, 403 (IV).
- Oude Zuidmoerpolder 48, 123, 126, 140 (II).
- Oudekerke 315 (II).
- Oudeland (Th.) 31, 116 (II).
- Oudeland (Z. Bev.) 349 (III).
- Oudelande (W.Z.VI.) 364 (IV).
- Oudelande (Z. Bev.) 64, 152, 325, 351 (III).
- Oudelandpolder (O.Z.VI.) 81, 138, 140, 195 (IV).
- Oudelandpolder (Th. St. Annaland) 48, 133, 134, 140, 142, 198, 201, 202, 221, 293, 321, 357 (II).
- Oudelandpolder (Th. St. Maartensdijk) 48, 108, 114, 121, 123, 132, 133, 139, 198, 202, 221, 291, 292, 294, 312 (II).
- Oudeland(s)polder 75, 152, 176 (III).
- Oudelandschepolder (W.Z.VI. Cadzand) 79, 89, 95, 96, 100, 193, 343 (IV).
- Oudemansgat 170 (III).
- Oudemanspolder 371 (IV).
- Oudemenne 370 (IV).
- Oudendijke 316 (II).
- Oudepolder 388 (IV).
- Ouwelandpolder 46, 75, 118, 177 (III).
- Ouweleck 37, 44, 86 (I).
- Ouweleckpolder 49, 56, 58, 65, 66, 67, 114, 120, 142, 143, 155, 169, 215, 238, 239, 245 (I).
- Ouweringhe 334 (III).
- Ouwerkerk 87, 298 (I), 17 e.v. t/m 403 (II).
- Ovaa 263 (III).
- Overdamme 240 (III).
- Overflakkee 12 (II).
- Overloop van Hansweert 313 (IV).
- Overslag 16, 63, 64, 253, 292, 372, 386, 426, 467, 488, 490 (IV).
- Overslagpolder 81, 162, 163, 253 (IV).
- Oversprong van de havenpolder 81, 140, 154, 195 (IV).
- Overvoorde, J. C. 433 (IV).
- Ovezande 64, 83, 95, 137, 148, 150, 155, 156, 306, 351, 357, 369 (III).
- Ovezandsche watergang 150 (III).
- Owens (en Case) 131 (I), 251 (III).
- Paal, De 143, 344, 345, 346, 384, 447, 453, 461, 462, 476 (IV).
- paalhoofd(en) 13, 227 (I), 252 (II), 264, 267, 269, 271, 277, 278, 280, 281, 296 (III), 294, 308 (IV).
- paalworm 64, 191, 206 (I), 252, 264 (II), 269, 270, 288, 405, 431 (III).
- Paans, C. A. 191 (I).
- Paardekooper, A. 214 (II).
- Paardekooper, Leendert Abraham 74 (I).
- Paardenkuip 65, 188, 189 (I).
- Paddepolder zie Peukepolder.
- Pagus Scaldis 11 (II).
- palingbrood (of zouterik) 306, 307 (III).
- Palinxgat 287 (II).
- Palsgravenpolder 45, 79, 80, 81 (II).
- Pannenhuis 364 (IV).
- Papegeule zie Sasse Gat.
- Papenpolder (1e ged.) 85, 198 (IV).

- Papenpolder (2e ged.) 79, 85, 198 (IV).
 Papeschorpolder (oud) 81, 161, 177, 178 (IV).
 Pappotkepolder 151 (III).
 Parasympolder 79, 108, 194 (IV).
 Parker, Wilhelm 240 (I).
 Parochiepolder 79, 103 (IV).
 Pas van Terneuzen 55 (III), 175, 227, 228, 229, 307, 421, 423 (IV).
 Pasman, Ferd. 85 (IV).
 Paspoort, Zacharias 122 (IV).
 Passageule (gebied) 22, 43, 44, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 265, 267, 273, 274, 292, 326, 328, 332, 334, 443, 488 (IV).
 Passluis 388 (IV).
 Pasveersloot 225 (I).
 Paswater 85, 86, 87, 438 (IV).
 Patrijzenhoek 388 (IV).
 Patijn, Johan Cornelis 349 (III).
 Paul, H. 294 (II).
 Paulinapolder 59, 79, 123, 208, 214, 225, 278, 303, 328, 341, 442 (IV).
 Paulushoek 148 (III).
 Pauluspolder 388 (IV).
 Peaux, P. E. 396 (III).
 Perkpolder (of Besloten Noorthofpolder) 81, 135, 196, 210, 235, 314, 348, 434 (IV).
 Perkpolder (Veerhaven) 405, 406, 408, 415 (III), 278 e.v. t/m 506 (IV).
 Perponcher Sednitsky, Jacob Arent Baron 136 (III).
 Perponcherpolder 76, 127, 135, 136, 314 (III).
 Perre, Johan Adriaan van de 65 (I), 149 (II).
 Petroleumbol 12, 14 (II).
 Peukepolder (of Paddepolder) 48, 121, 139, 198, 293 (II).
 Philippine 223 (I), 16 e.v. t/m 472 (IV).
 Philippinekanaal 190 (IV).
 Philippinepolder 81, 164, 165, 181, 182, 184, 196, 245, 341, 378, 408 (IV).
 Philips de Goede 352 (II).
 Philips de Schoone 323 (III), 13, 114, 264, 378 (IV).
 Philips II 26 (I), 50, 93, 94, 95, 97, 316, 346, 352, 353, 356, 384 (II), 111, 176, 208, 212, 393 (III), 51, 161, 173, 192, 200, 265, 441 (IV).
 Philips Willem, Prins van Oranje 26, 29, 42, 43 (I), 114 (II).
 Pické 112 (I).
 Piermanpolder zie Oostpolder.
 Piernanskreek (of Pietermanskreek) 166, 167 (III).
 Pierpolder 75, 132, 177 (III).
 Pierssens, Phillippus Petrus Thomas 180 (IV).
 Pierssenspolder 81, 180, 182 (IV).
 Piet, de 38, 69, 120, 127, 136, 311, 312, 313, 314, 315, 325, 336, 354, 388, 392, 424 (III).
 Pietermanskreek zie Piernanskreek.
 Pieters, H. 137 (II), 150 (III).
 Pieterspolder 75, 120, 177 (III).
 Pietersz., Jan Cornelis 122 (II).
 Pikkaart 191 (I), 261, 262 (II).
 Pinkspolder 75, 132, 177 (III).
 Plaat van Baarland 336 (III).
 Plaat van Ossenisse 239 (IV).
 Plaat van Oude Tonge 17, 396, 398, 399 (II).
 plaatval zie val(len).
 Plaet, Jan de 114 (IV).
 Plaetpolder zie Oud 's Gravenhoekpolder.
 Plakkebord 364 (IV).
 Plankendorp 229 (I).
 Plas, Catharina Wilhelmina van der 101 (III).
 Plate 37 (I).
 Platepolder 75, 118, 177 (III).
 Platen van Valkenisse 336 (III), 402 (IV).
 Platluis 358, 467 (IV).
 Plomme toren (N. Bev.) zie Kamperlandse toren.
 Plomme Toren (Sch. D.) 164, 315 (II).
 Plompert 300 (III).
 Plouch, Laurens 40, 41 (I).
 Pluimpot 108, 132 (I), 113 e.v. t/m 394 (II).
 Pluimpotdam 112, 113, 137, 394, 395 (II).
 Pluimpotpolder 48, 122, 139, 198, 293 (II).
 Poel, de 40, 41, 45, 131, 308, 312, 398 (III).
 Poelje, M. J. van 274 (I).
 Poelpolder 81, 164 (IV).
 Polder van Namen 57 (IV).
 Polder Walcheren 13 e.v. t/m 401 (III).
 Polder Zelden Wel 87 (III).
 Polderdijk, F. P. 83, 88, 94, 95 (III).
 Ponte 364 (IV).
 Ponte-avancée 364 (IV).
 pontendam 267, 268, 271 (I).
 Poonhaven 389, 447, 450, 451 (IV).
 Poortambacht (of Quaelambacht) 26, 29, 30, 86, 303 (II).
 Poortvliet 31 e.v. t/m 370 (II).
 Poortvliet- en Mallandpolder 43, 48, 108, 111, 113, 114, 117, 118, 139, 201, 202, 213, 221, 247, 267, 291, 293, 294 (II), 160 (IV).
 Popkensburg 323 (III).
 Poppekerke 60, 235 (III).
 Poppendamme 60, 240, 302 (III).
 Poppendijkschepolder zie Molenspolder (Z. Bev. Yerseke).
 Posthoorn 379, 433 (IV).
 Poucquespolder 165 (IV).
 Pourbus, Pieter 95, 258, 364 (IV).
 Pous, Johanna Maria 139 (II).
 Pous, P. 353 (III).
 Pous, J. W. de 427, 502 (IV).

- Prato, Charles de 359 (III).
 Pree, J. de 389 (IV).
 Priestermeetpolder 48, 113, 114, 137, 139, 201, 222, 294 (II).
 Prins, Willem 158 (III).
 Prins Hendrikpolder 19, 43, 152, 238, 299, 359 (II), 183 (IV).
 Prins Willem Frederik Karelpolder 232 (II).
 Prooiepolder 75, 118, 177 (III).
 Proostpolder 97, 102, 194 (IV).
 Prosperdorp 384 (IV).
 Prosperpolder 81, 151, 152, 198, 384, 451 (IV).
 Provinciale Bibliotheek 83 (I), 57 (III).
 Provinciale Planologische Dienst 120 (I), 343 (II).
 Provinciale Staten 73, 117, 221, 281 (I), 153, 343, 365, 384, 387, 389 (II), 180, 370, 401, 409 (III), 152, 156, 182, 199, 200, 202, 424, 463, 465, 487 (IV).
 Provinciale Stoombootdienst 273, 278 (I), 403, 406 (III), 477, 485, 486 (IV).
 Provinciale Zeeuwse Brug Maatschappij N.V. (P.Z.B.M.) 389, 391 (II).
 Provinciale Zeeuwse Elektriciteits (Energie) Maatschappij N.V. (PZEM) 113, 225 (I), 337, 338 (II), 57, 113, 370, 371, 372, 420, 421 (III), 419, 420, 421, 428, 429 (IV).
 Prumers Jr., Johannes Tobias 147 (III).
 Prunje-bevang 275, 282, 283, 330 (II).
 Puitpolder 48, 121, 139, 293 (II).
 Puylaert, B. C. 163 (IV).
 Puylaert, M. A. B. 163 (IV).
 Puijs, Jan Pietersen 99 (IV).
 Puijzpolder zie Kleine St. Annapolder.
 Puije (of Goesse Diep) 73 (I), 134 (III).
 Pyramide 364, 472 (IV).
- Quaelambacht zie Poortambacht.
 Quarles van Ufford, J. W. 106, 339 (II).
 Quarlespolder 132 (I), 32, 74, 105, 109, 188, 392 (III).
 Queerens (of Domburger Rassen) 37, 267 (III), 25 (IV).
 Quistgeldpolder 151 (III).
 Quistkostpolder 75, 153, 176 (III).
- R.D.M. stenen 62 (IV).
 Raap, De 384 (IV).
 Rademacher, Daniël 91, 95 (III).
 Rammekens (fort) 298 (I), 194, 403 (II), 11 e.v. t/m 384 (III).
 Rammekenshoek 30 (III).
 Rapenburg 154, 387, 388 (IV).
 Rapenburgpolder 74, 87, 88, 91, 209, 216, 251, 412 (III).
 Ratte 388 (IV).
 Rattekaai 388, 391 (III).
 Ravensoordpolder 48, 133, 134, 139, 201, 293, 357 (II).
- Razernijpolder 48, 119, 139, 227, 312 (II).
 reddingsboot Maria Carolina Blankenheym 278 (I), 13 (II), 19 (III).
 reddingsboot President J. V. Wiersma 37 (III).
 redoute(s) 108 (II), 45 (III), 34, 39, 42, 43, 44, 46, 358, 442 (IV).
 Reep 112, 171 (II).
 Reepaert, den 178, 179 (II).
 regressiefase 154, 155 (I), 135 (II), 49 (IV).
 Remerswale, Nic. van 97 (IV).
 Reie 481, 489 (IV).
 Reigersberg 114, 135 (II).
 Reigersberg, Maria van 65 (I).
 Reigersberghe, Jan 125 (IV).
 Reigersberg(sche) polder 47, 50, 76, 166, 167, 168, 170, 171, 183, 198, 215, 218, 225, 251, 275, 349, 389, 419 (III).
 Reigersbosch 498 (IV).
 Reigersvliet 39, 51 (IV).
 Reimerswaal 65, 210, 212, 307, 334 (III).
 Reimerswaal, Verdrongen land van 20, 122 (I), 17, 49, 172, 267, 381 (II), 55, 69, 114, 168, 198, 240, 322, 326, 334, 433 (III).
 Rekenkamer van Zeeland 42, 47, 64, 67, 91 (I), 59 (II).
 Remouchamps, A. E. 318 (III).
 Renaud, J. G. N. 325 (III).
 Renesse 16 e.v. t/m 361 (II).
 Renesse, Costijn van 325 (III).
 Renesse, Frederik van 147, 325 (III).
 Renesse, Hendrik van 325 (III).
 Renesse, Jan van 306, 318 (II), 325 (III).
 Rennie, John 171 (III).
 rentmeester (van) Beoosten Schelde 22, 41 (I), 31, 60, 61, 62, 95, 122, 175, 179, 306, 307 (II).
 rentmeester (van) Bewesten Schelde 15, 16, 17, 18, 20, 26, 59, 83 (I), 110, 127, 131, 153, 168, 206, 342 (III), 125, 175 (IV).
 Retranchement 122 (I) e.v. t/m 479 (IV).
 Retranchementpolder 79, 95, 194, 363 (IV).
 Retranchementpolder (IJzendijke) 79, 104 (IV).
 Reuser, J. I. M. 386 (IV).
 Reuzenhoek 389 (IV).
 Reygershil 37 (I).
 Reygersberch, Jan Janssen 15, 19, 23, 47, 153, 154 (I), 143, 176, 180 (II), 206, 320 (II).
 Reijnouts, Hugo Lauwensoen 121 (II).
 Richard, Pieter 104 (IV).
 Riedenpolder 81, 156, 195 (IV).
 Riet- en Wulfsdijkpolder 81, 154, 155, 159, 161, 194, 498 (IV).
 Rietse bosschen 349 (III).

- Rikendamme 240 (III).
 Rilland-(Bath) 35 (II), 45 e.v. t/m 418 (III), 286, 349 (IV).
 Ringelaar, Den zie Ryngeleer, Den.
 Ringers, J. A. 313 (III).
 Rip, de 61, 63, 65, 229 (I).
 Rippolder 61, 220, 223, 225, 238, 239, 247, 248, 254, 256 (I).
 Risseeuw, Johannes 261, 262, 263 (IV).
 Risseeuw, J. E. 15 (IV).
 Ritthem 11 e.v. t/m 394 (III).
 Robbemoreelpolder 79, 87, 198 (IV).
 Roeiershoofd 21, 245, 278, 376 (III).
 Roelands, Gillis 149 (II).
 Roelshoek 166, 348, 388, 391 (III).
 Roeselare 244 (IV).
 Roggenplaat 50, 214, 344 (II).
 Rombouts, Pieter 119 (IV).
 Romeinse tijd 107 (I), 317 (III), 12, 354, 357 (IV).
 Rompu, J. van 54 (IV).
 Romijn, J. 196 (II).
 Rondepolder 75, 155, 177 (III).
 Roo, Cr. de 45 (I).
 Roode polder 79, 108, 194 (IV).
 Roode Sluis 387, 490 (IV).
 Roodenhoek 364 (IV).
 Roolandpolder (of Nieuw of St. Joost-landpolder) 48, 114, 140, 198 (II).
 Roompot, de 38, 60, 83, 108, 115, 183, 184, 198, 200, 249, 252, 254, 258, 285, 286 (I), 17, 35, 379 (II), 37, 263, 267 (III).
 Roomutse, Pieter Jan 57 (I).
 Roos, G. P. 87, 108, 489 (IV).
 Rooseboom 142 (II).
 Rooseboom, K. W. F. 385 (II).
 Rose, J. 279 (I).
 Roskam 384 (IV).
 Rosmalen, Theunis 330 (II).
 Rossum, Huijbert van 325 (II).
 Rothuizen, A. 320 (III).
 Rotterdam 82, 229, 230, 264, 265, 268, (I), 32, 232, 263, 306, 318, 337, 342, 348, 352, 370, 375, 385, 391 (II), 14, 15 (III).
 Rottier, A. T. 152 (IV).
 Rottier Jacob 167 (III).
 Roupe van der Voort, J. 385 (II).
 Roversberg 386 (IV).
 Rozenburg 300 (I), 391 (II).
 Rug van Baarland 55 (III).
 Rug van Borssele 139 (III).
 Ruigestoppelen 142 (II).
 Ruischende Gat 387 (IV).
 Ruiten(-platen) 115, 200, 201, 220 (I), 38 (III), 25 (IV).
 Rummelen, F. F. F. E. van 168 (II).
 Rummsdijkpolder 81, 135, 195, 250, 252, 340 (IV).
 Rumoirt 36, 100, 101, 142, 143, 150, 151, 152, 153, 228, 229, 238, 264, 301, 364 (II).
 Rust Wat 386, 467 (IV).
 Ruta, L. 37, 43 (I), 140 (III).
 Rutgers van Rozenburg, G. C. D. 113 (III).
 Ruijgrock, Jan 137 (II).
 Ruijter, Michiel Adriaansz. de 21 (III).
 Rijellandt 211 (III).
 Rijkskustverlichting 13, 25 (II).
 Rijkszeewering 275, 277 (III), 291, 301 (IV).
 Ryngeleer, Den (of Den Ringelaar) 44 (I).
 Rijsenburg 60 (III).
 Saaftinge 93 (I), 54, 144, 151, 152, 264, 265, 319, 347, 418, 425, 428, 447, 453, 476, 501, 505 (IV).
 Saaftinge, Verdronken land van 372 (III), 19, 47, 57, 59, 146, 152, 153, 192, 236, 243, 276, 277, 315, 324, 350, 402, 484, 485, 505 (IV).
 Saaftingepolder 81, 146, 176, 198, 341 (IV).
 Sabbinge 121, 122, 123, 206 (III).
 Sabbinge, Cornelis van 122 (III).
 Sabbinge, Willem van 122 (III).
 Sandbergh 476, 478 (IV).
 Sangster, H. 340 (II).
 Santheuvel, O. A. van de 159 (II).
 Sardijngeul 37, 55, 280 (III).
 Sas van Gent 92, 352 (III), 16 e.v. t/m 495 (IV).
 Sas van Gentpolder zie Kleine St. Albertpolder.
 Saspolder zie Kleine Bettewaardepolder.
 Sasput 275, 327, 334, 369, 370, 371, 400, 440, 488 (IV).
 Sasse Gat (of Papegeul) 75, 163, 178, 179, 180, 181, 329, 490, 491 (IV).
 Sasse Vaart 491, 493 (IV).
 Saswijk 154, 387 (IV).
 Saxvliet 128, 153, 154 (IV).
 Scaldia 11 (II).
 Scaudee 211 (III).
 Scelveringhe 22, 23, 287 (II).
 Schaapdijk 388 (IV).
 Schaapspolder zie Burenpolder.
 Schaar van Colijnsplaat 83, 189 (I).
 Schaar van Onrust 83, 201 (I).
 Schaar van Renesse 250 (II).
 Schaar van Valkenisse 55, 290, 336 (III).
 Schaar van Waarde 55, 290 (III).
 Schaar van Walsoorden 315 (IV).
 Schakerloo 31, 41, 116, 117, 292, 317, 381 (II).
 Schakerloopolder 48, 108, 116, 117, 139, 140, 172, 197, 198, 221, 227, 234, 247, 267, 291, 293, 304, 311, 381 (II), 334 (III).
 Schaleven, Frans 57 (I).
 Schalligalepolder 79, 108, 194 (IV).
 Schapenbout 377 (IV).

- Schapershoek 387 (IV).
 Schaperspolder 81, 135, 137, 195, 253 (IV).
 Scharendijke 17 e.v. t/m 401 (II).
 Scharp, J. 376 (IV).
 Scharrendam 235, 236 (IV).
 Schelde 28, 49, 227, 300 (I), 11, 12, 21 (II), 32, 37 (III), 12 e.v. t/m 500 (IV).
 Schelde-gouw 11 (II).
 Schelde-Rijnverbinding 70, 243, 299, 390, 398, 429, 432, 433 (III), 418 (IV).
 Schelfhoutshoek 384 (IV).
 Schellach 60, 300 (III).
 Schelphoek 298 (I), 17 e.v. t/m 403 (II).
 Schenge 73, 279, 289 (I), 37 e.v. t/m 425 (III).
 Schengepolder 289 (I), 46, 76, 100, 129, 136, 137, 311, 312, 325, 392 (III).
 schepen(en) 16, 31, 38, 42, 48, 95, 102 (I), 50, 94, 95, 149 (II), 78, 84, 168, 277, 393 (III), 191, 207 (IV).
 Scherpbie 109, 275, 276, 327, 353, 370, 371, 399, 440 (IV).
 Scherpenisse 87, 208 (I), 31 e.v. t/m 394 (II).
 Scherpenissepolder 45, 48, 108, 140, 170, 197, 198, 213, 221, 227, 267, 291, 304 (II).
 Scheveningen 69, 211 (II).
 Schimmelpenninck van der Oye, A. W. Baron 308 (II).
 Schimmelpenninck van der Oye, F. A. L. C. Baron 324, 326, 330 (II).
 Schipper, A. 361 (IV).
 Schippers, Cent 276, 277 (I).
 Schippers, K. 279 (I).
 Schippers, Krijn Centsz. 267, 271 (I).
 Schönfeld 198, 240, 241 (I).
 Scholder, W. H. 38 (II).
 Schoondijke 102 (I), 15 e.v. t/m 480 (IV).
 Schoone Waardin 11, 12, 13, 185, 203, 217, 301 (III).
 Schoor, Adriaan van der 149 (II).
 Schoorl 69 (II).
 Schore 64, 348 (III).
 Schorer, Daniël 330 (III).
 Schorer, J. W. 149 (II).
 Schorer, T. A. J. W. 486 (IV).
 Schorer, Willem 126, 285 (IV).
 Schorer, W. H. 146 (II).
 Schorer van Souburgen, J. C. 222 (I).
 Schorerpolder 74, 97 (III).
 Schotel, J. 367, 368, 421 (III).
 Schoten, Hendrik van 165, 348 (III).
 Schotse geul zie Strijdersgat.
 Schotsman(plaat) 115, 123, 200, 201, 205, 209 (I), 37, 38, (III), 25 (IV).
 Schouwée 11 (II).
 Schouwen-(Duiveland) 14 e.v. t/m 300 (I), 11 e.v. t/m 402 (II), 19, 25, 28, 29, 37, 64, 101, 234, 235, 250, 311 (III), 27, 29, 67, 200, 201, 214, 215, 301, 319, 320, 341, 396, 400, 430 (IV).
 Schouwenpolder 22 e.v. t/m 402 (II), 114 (III), 150 (IV).
 Schouwerweelsche watergang 120 (III).
 Schouwse Waterleidingmaatschappij 64 (II).
 Schraver, Andries 66, 68, 73 (I), 103, 104, 105, 302 (II), 101, 242, (243) (III).
 Schuddebeurs (O. Z. VI.) 386 (IV).
 Schuddebeurs (Sch. D.) 234, 316, 334, 338, 369 (II).
 Schuit, A. A. 229 (I).
 Schulpkreek 233 (II).
 Scolden 11 (II).
 Scoldia 11 (II).
 Scoudee 158, 334 (III).
 Scouden 11 (II).
 Secundus, Janus, zie Everaerts Johannes.
 Seelheim, F. 210, 211 (I), 233 (II), 291 (IV).
 Ser Arendspolder 81, 135, 194, 250, 252, 340 (IV).
 Ser Lippens, Jan 170, 171 (IV).
 Ser Lippens, Johan 390 (IV).
 Ser Lippenspolder 81, 165, 171, 195, 196, 199, 250, 278, 310, 496 (IV).
 Ser Pauluspolder 81, 141, 195, 340, 402 (IV).
 Serooskerke (Sch. D.) 28, 30, 38, 108, 235, 321, 328, 330, 338, 354, 360, 365 (II).
 Serooskerke (of Alardskerke Walch) 29, 60, 62, 77, 79, 91, 321, 344, 353, 355, 356, 365, 371, 393, 394, 398 (III), 298 (IV).
 Serooskerke, Jacob van 306 (II).
 Serooskerke, Philibert van 180 (II), 342 (III).
 Seydlitz, W. 155, 180 (IV).
 Seydlitzpolder 81, 180 (IV).
 Sibmacher Zijnen, J. A. J. 175 (III).
 Sichuit 116 (III).
 Siereveld, Cornelis 95 (III).
 Sierksma 90, 91 (I), 41 (II).
 Siguitpolder 75, 121, 153, 176 (III).
 Simonse, Anthonij 149 (II).
 Simonshoek 157 (III).
 Simonskerke 175, 315 (II).
 Simonspolder 157 (III).
 St. Aagtendag 82 (II).
 St. Aldegonde, Marnix van 323 (III).
 St. Andries 386 (IV).
 St. Anna ter Muiden 50, 63, 87, 344, 360, 361, 400, 437, 438, 489 (IV).
 St. Annaland 32 e.v. t/m 393 (II), 347 (III).
 St. Annapolder (O. Z. VI.) 15, 47, 81, 172, 195 (IV).
 St. Annapolder (W. Z. VI.) 79, 119, 370 (IV).

St. Anthoniepolder (Z. Bev.) 76, 147, 150, 156, 177 (III).
 St. Antoniepolder (O. Z. VI.) 81, 161 (IV).
 St. Audoenus 11 (IV).
 St. Baaf (of St. Bavo) 9 (I), 16, 19, 77, 173, 264, 348 (IV).
 St. Cathalijne 244, 371 (IV).
 St. Catharina 137, 336 (III).
 St. Clemensvloed 153 (I).
 St. Eligius 11 (IV).
 St. Elisabethsvloed 154 (I), 50, 135 (II), 176, 206 (III).
 St. Felix-vloed 18, 19 (I), 93, 175, 207 (II), 137, 206 (III), 103, 245 (IV).
 St. Jacobskerke 315 (II).
 St. Jacobspolder (Sch. D.) 47, 89, 98, 176, 187, 191 (II).
 St. Jacobspolder (Z. Bev.) 48, 59, 151 (III).
 St. Jan in Eremo 244, 371 (IV).
 St. Jan ten Heere 321 (III).
 St. Janskerke 60 (III).
 St. Janspolder 79, 96, 99, 103, 193, 245, 327, 370 (IV).
 St. Jansteen 22 e.v. t/m 499 (IV).
 St. Jansteenspolder 81, 156 (IV).
 St. Jeroenspolder (of Bantampolder) 47, 89, 176, 182, 191, 305 (II).
 St. Joosland 59, 83, 84, 85, 87 (III).
 St. Joostpolder 47, 89, 176, 177 (II).
 St. Jorispolder 79, 96, 97, 114, 193, 194 (IV).
 St. Kruis 23, 42, 63, 72, 82, 84, 114, 280, 292, 357, 358, 395, 467 (IV).
 St. Laurens 60, 62, 323, 344, 356, 365, 371 (III).
 St. Lievenspolder 79, 114, 194 (IV).
 St. Maartensdijk 40, 108 (I), 31 e.v. t/m 394 (II).
 St. Maartensdijkpolder 197, 201, 244, 291, 293, 294, 297 (II).
 St. Maartenspolder zie Slabbekoornpolder.
 St. Margriete 371, 401 (IV).
 St. Margrietpolder 114 (IV).
 St. Michielsdorp 153 (I).
 St. Nicolaas 371, 433 (IV).
 St. Nicolaasabdij zie Maria-abdij.
 St. Philipskerke 11, 143 (II).
 Sint Philipsland 19, 102, 114, 123, 126 (I), 11 e.v. t/m 382 (II), 319, 433 (III), 67, 183, 301, 319, 396, 400, 430 (IV).
 St. Philipspolder 79, 106, 194 (IV).
 St. Pieter 370 (IV).
 St. Pieter, abdij van 16, 19, 77, 82, 100, 128, 138, 173, 348, 361, 370 (IV).
 St. Pieterspolder (O. Z. VI.) 81, 164, 165, 181, 378 (IV).
 St. Pieterspolder (W. Z. VI.) 79, 120, 121, 122, 276, 284, 367 (IV).

St. Pieterspolder (Z. Bev. 's Heer Arendskerke) 75, 118, 165, 177 (III).
 St. Pieterspolder (Z. Bev. Kruiningen) 165, 214 (III).
 Sipkes, C. 27 (III).
 Sis Jansland 31 e.v. t/m 393 (II).
 Sir Janspolder 47, 85, 180, 182, 191, 220, 237, 244, 289 (II).
 Slaak (of Noorderslaak) 92 (I), 17, 19, 100, 138, 143, 152, 153, 173, 229, 231, 232, 302, 385 (II).
 Slaakdam 19, 152, 229, 232, 233, 364, 375 (II), 433 (III).
 Slabbekoornpolder (of St. Maartenspolder Th.) 48, 121, 122, 136, 139, 140, 198 (II).
 Slabbekoornpolder (Z. Bev.) 75, 153, 154, 176 (III).
 Slepeldamme 42, 118, 354, 437, 438 (IV).
 Slepershaven 372, 441 (IV).
 Slicher, J. J. 343 (III).
 Slicher van Bath, A. 332 (III).
 Sliedrecht 194, 297 (I), 138, 232, 400 (II).
 Slikke, J. W. v. d. 325 (II).
 Slikkenburg 372 (IV).
 Slingenberg, M. 426 (IV).
 Sloe, het 123, 183, 208, 271, 285 (I), 104 (II), 11 e.v. t/m 430 (III), 273, 433 (IV).
 Sloedam 81, 291, 296 (I), 32, 38, 55, 91, 102, 105, 109, 170, 217, 218, 240, 243, 244, 380, 395, 396, 397, 413 (III).
 Sloehaven 229 (I), 32, 105, 380 (III).
 Sloeveer 271 (I), 364 (II), 88, 146, 413 (III).
 Slot, T. E. 424 (III).
 Sluis (of Lamminsvliet) 375, 402 (III) e.v. t/m 490 (IV).
 Sluis ter Loe 20, 22 (I).
 Sluische Gat 50 (IV).
 Sluiskil 365 (III), 177 e.v. t/m 500 (IV).
 Sluispolder (O. Z. VI.) 81, 173 (IV).
 Sluispolder (Th.) 48, 139, 291 (II).
 Sluissche Havenpolder 51, 79, 87 (IV).
 Slijkplaat 370 (IV).
 Smaalzijpolder 48, 113, 122, 139, 198 (II).
 Smallegange 59, 91, 111, 227, 228, 241 (I), 353, 375 (II), 25, 29, 66, 321, 325, 330 (III).
 Smallegange, Adriaan van 62 (I).
 Smallegangepolder zie Adriaanpolder.
 smalstad 12, 103, 228 (I), 319 (II), 25 (III).
 Smidsschorrepolder 81, 177, 195, 496 (IV).
 Smit, Arie 361 (III).
 Smits, J. M. 340 (III).
 Smokkelhoek 157, 289, 290 (III).
 Smijtere, Francois de 210 (IV).
 Snip, J. G. 387, 390 (II), 175 (III).

Snoodijkpolder (of Verderfpolder) 76, 117, 176 (III).
 Snouck Hurgronjepolder 79, 109, 334 (IV).
 Snijders, N. 457 (IV).
 Soeke zie Hoeke.
 Soelekerke 65, 68, 69, 74, 86, 104, 248, 253, 254, 275 (I).
 Soelekerkepolder 69 e.v. t/m 275 (I).
 Soetaert, Adriaan 124 (III).
 Soetelinkskerke 84 (I).
 Sommelsdijk 42 (I), 12, 41 (II).
 Sonnemaar 31 (II).
 Sonnemaarpolder 176, 178 (II).
 Sonneschijn 85 (II).
 Sonneschijnpolder 45, 85 (II).
 Sonsbeeck, Anna Jacoba van 150 (II).
 Sonsbeek, Willem van 332 (III).
 Sophiapolder (N. Bev.) 66 e.v. t/m 259 (I), 81 (II).
 Sophiapolder (W. Z. VI.) 79, 118, 208, 274, 275, 328, 353 (IV).
 Sorge, F. van 429 (III).
 Souburg zie Oost- en West-Souburg.
 Sparkspolder 81, 172, 195 (IV).
 Speelmansgat 57, 501 (IV).
 Speelmansplaat(platen) 334 (III).
 Speyart van Woerden, E. 11 (IV).
 Spieringgat 98 (III).
 Spieringpolder 50 e.v. t/m 262 (I), 98 (III).
 Spieringschor 68, 69, 74 (I).
 Spindler, Albert 357 (IV).
 Spinnewiel 167, 307 (III).
 Spinola 39 (IV).
 Spitzer, D. G. W. 113 (III).
 Spoorwegmaatschappij Zuid-Beveland N.V. (S.Z.B.) 422 (III).
 Sprenger, J. G. 332 (III).
 Springersdiep 401 (III).
 Spruit, Jacob 325 (II).
 Spui, Het 166, 377, 389, 398 (IV).
 Spuitwijkpolder 85 (II).
 Spijkerplaat 198, 203 (III).
 Staal, W. P. J. 207 (IV).
 Stadspolder 57 e.v. t/m 246 (I).
 Stampershoek 43, 105 (IV).
 Stampershoekpolder 43, 79, 105, 334 (IV).
 Stapele, M. G. van 385 (II).
 Staring, W. C. H. 69 (II).
 Staten van Noord-Beveland 17, 18 (I).
 Staten van Walcheren 111, 208, 277 (III).
 Staten van Zeeland 28 e.v. t/m 289 (I), 59 e.v. t/m 379 (II), 32 e.v. t/m 422 (III), 106 e.v. t/m 184 (IV).
 Statensboom 384 (IV).
 Stationsbuurt 349 (III).
 Stavenisse 87, 126 (I), 32 e.v. t/m 393 (II).
 Stavenissepolder 45, 48, 123, 125, 126, 134, 140, 198, 201, 227, 293, 357 (II), 308 (IV).
 Steeland, Jan van 40 (I).
 Steeland, Philips van 40, 43 (I).
 Steenbergen 152 (II).
 Steenen Swaane 59, 308 (II).
 Steengracht, Galenus Dignus 331 (III).
 Steengracht, Jacoba Pieterella 331 (III).
 Steengracht, Johan 331 (III).
 Steengracht, N. 103 (II).
 Steengracht van Duivenvoorde, H. A. 330 (II).
 Steenhoven 371 (IV).
 Steenovens 337, 389 (IV).
 Steenvliet 211, 334 (III).
 stelle(n) 26, 30, 36, 37, 41, 84, 93 (I), 101, 301, 302, 305 (II), 43, 347, 348 (IV).
 Stellegat zie Nieuwe Sloe.
 stellenaar(s) 26, 41, 43, 93 (I), 301, 302 (II), 239, 319 (III), 125, 347 (IV).
 Stellepolder(s) 75, 120, 155, 177 (III).
 Stene, Jan van den 108 (IV).
 Stenepolder 79, 108, 194 (IV).
 Sterre 388 (IV).
 Steur 263 (III).
 Stevendaal, Omar van 347 (IV).
 Stevens, Joh. 21 (IV).
 Stevin, Simon 96 (I).
 Steyn, Jan van der 307 (II).
 Stichting Het Veerse Meer 38 (III).
 Stichting Het Zeeuwse Landschap 120 (I), 23, 51, 52 (IV).
 Stichting Natuurmonument De Beer 120 (I), 38 (III).
 Stinkgat 138 (II).
 Stoke, M. 241 (I).
 Stooppolder (O. Z. VI.) 81, 138, 140, 195, 402 (IV).
 Stooppolder (Sch. D.) 47, 100, 101, 187, 264, 265, 329, 348 (II).
 Stoomtram Breskens-Maldegem (S.B.M.) 471, 473, 474, 475 (IV).
 Stoomtram Walcheren N.V. (later Streekvervoer Walcheren N.V.) 370, 420, 421 (III).
 Stoomvaart Mij. Zeeland 366, 414, 415 (III).
 Stoppeldijk 22 e.v. t/m 420 (IV).
 Stoppeldijkpolder 81, 153, 252, 340, 402, 447 (IV).
 Stoppeldijkse veer 154, 155, 387 (IV).
 Stormezandepolder 75, 116, 117, 176, 184 (III).
 Stormpolder 75, 153, 176 (III).
 Stormvloedwaarschuwingsdienst (S.V. W.D.) 169 (I).
 Stoter, P. 430 (IV).
 Stoute polder (of Zoute polder) 79, 102, 194, 328 (IV).
 Straaten, T. B. v. d. 243 (II).

- strandhoofd(en) 250, 257, 267 (II), 294, 296, 297, 298, 302, 323 (IV).
 Streefkerk 196 (I), 320, 322 (IV).
 Streekvervoer Walcheren N.V. 421 (III).
 Striene 116, 117, 122, 135, 200, 222 (II).
 Stroodorpe (O. Z. VI.) 177, 180, 388 (IV).
 Stroodorpe (Z. Bev.) 167 (III).
 Stroodorpepolder (O. Z. VI.) 81, 177 (IV).
 Stroodorpepolder (of Molenpolder Z. Bev.) 76, 167, 214, 251, 314 (III), 177 (IV).
 Stroodorpshoek 167 (III).
 Stroopuit 364 (IV).
 Strijdersgat (of Schotse geul) 95 (IV).
 Strijdersgatpolder (of Knockaert) 22, 79, 89, 95, 96, 193, 344 (IV).
 Strijenham 117, 200, 291, 317, 345, 356 (II).
 Stuiver, De 161 (IV).
 Stuivezand 336 (III).
 Stuijvesantpolder 151, 152 (III).
 Suermondt, Willem 132, 134 (III).
 Suikerplaat 55 (III).
 Sundborg, A. 205 (III).
 Suurhoff, J. G. 390 (III).
 Suzannapolder (Th.) 45 e.v. t/m 357 (II).
 Suzannapolder (Sch. D.) 47, 89, 98, 191 (II).
 Suzannapolder (Walch.) 74, 87, 91, 97, 98, 102, 216, 217, 218, 251 (III).
 Suzanna's inlaag 55, 239, 344 (II).
 Swalme, Jacob van der 106 (IV).
 Swalme, Jan van der 121 (IV).
 Swaters, H. D. J. 175 (III).
 Swemer, B. 68, 69 (I).
 Swemer, I. 217 (I).
 Swerver, G. 279 (II).
 Symons, Maerten 46 (I).
 Symonssone, Heynric 14 (I).
- T.N.O. 208, 209, 212 (I), 270 (III).
 Tack 9, 57 (I), 318 (III).
 Tack, Dingenis 326 (II).
 Tak, Adriaan 139, 364 (II).
 Tak, D. A. 353 (III).
 Tak, Servaas 74 (I).
 Tak van Poortvliet, J. P. R. 139 (II), 98, 415 (III).
 Te Wijk 137, 336 (III).
 Teekenburg 348 (III).
 Temmerman, J. F. C. 370 (IV).
 Ten Hamer 244 (IV).
 Tenijs, C. 45 (I).
 Ter Heijde 19 (III).
 Ter Hole 140, 141, 385, 386, 466 (IV).
 Ter Lucht 307 (III).
 Ter Muijden 336 (III).
- Terhofstede 327, 361, 399, 488 (IV).
 Terluchtse Wiel 307 (III).
 Terneden, L. C. 331 (III).
 Terneuzen 14, 55, 390, 403, 408, 409, 410, 423 (III), 13 e.v. t/m 509 (IV).
 Terschelling 14 (II).
 Ter(e)steijn, Willem Pietersen 106 (IV).
 Tervaten 349 (III).
 Terwoert, A. 424 (III).
 Testers, L. 385 (II).
 Thibaut, Hendrik 117 (IV).
 Thibaut, Johan Willem 332 (III).
 Thibautpolder 79, 115, 116 (IV).
 Thierens, Johan Fred. 159, 162 (IV).
 Tholen 20, 25, 55, 73, 81, 108, 114, 119, 126, 208, 266 (I), 11 e.v. t/m 393 (II), 55, 334, 372, 374, 395, 412, 423 (III), 67, 201, 214, 301, 319, 396, 400, 433 (IV).
 Tholensche Gat 17, 116, 172, 234, 291 (II).
 Thollen 11 (II).
 Tholne 11 (II).
 Tholse(i)nde 165 (III).
 Tholseinde polder zie Nieuw Oizende-polder.
 Thomaes, A. B. 123, 124 (IV).
 Thomaes, C. B. 122, 123 (IV).
 Thomaes, J. 123 (IV).
 Thomaes, J. B. 100 (III).
 Thomaesgeul 124 (IV).
 Thomaespolder 60, 79, 123, 195, 196, 209, 214, 221, 225, 278, 301, 303, 304 (IV).
 Thorbecke, J. R. 271 (I), 75 (II), 60 (III).
 Thijssse, Jac. P. 27 (III), 23 (IV).
 Tichelman, H. J. 385 (II).
 Tideman, B. J. 361 (III).
 Tielen, Jacob 49 (I).
 tiendblok(ken) 242 (I), 26 (II).
 tiendenpaal 16, 19 (IV).
 tiendrecht 16, 175 (IV).
 Tienhonderdpolder 79, 89, 95, 98, 99, 100, 195, 209, 250, 293, 339 (IV).
 Tilburg, Arnoldus van 153 (III).
 Tirion, Isaak 61 (I).
 Tolen 11 (II).
 Tolsende 46 (I), 211, 334 (III).
 Toolne 11 (II).
 Torenkreek 257 (I).
 Torenpolder 59 e.v. t/m 259 (I), 226, 272 (II).
 Total raffinaderij 307 (IV).
 Tragel 371 (IV).
 transgressiefase 15, 154, 155 (I), 58, 98 (II), 24, 57, 262 (III), 49, 240 (IV).
 Trimpe Burger, J. A. 318 (III), 349 (IV).
 Tromp, C. 280 (II).
 Tucher, Lazarus 21 (I), 175 (II), 245 (IV).

- Tuinen, J. van 389 (II).
 Tuinpolder 79, 102, 194 (IV).
 Turkeye 364, 372 (IV).
 Tutein Nolthenius 75, 77, 78, 79, 140, 213 (I), 213 (IV).
 Tuijll van Serooskerke, Hieronimus van 43 (I), 131, 309 (II), 123 (III).
 Tuijll van Serooskerke, Ph. van 43 (I).
 Tweede Bathpolder 76, 172, 173, 176, 214, 215, 345 (III).
 Tweede Sloepolder zie Nieuwe polder.
 Twent, Anthonie Cornelis 14 (II).
- Uiterst Nieuwlandpolder 48, 133, 139, 202, 292, 294 (II).
 Uitslagpolder 76, 120, 177 (III).
 Unger, W. S. 336, 337 (III).
 Utrecht 123 (II), 114 (III).
 Utrecht Dresselhuis, J. Ab. 350 (III).
 Uye, W. van 260 (I).
 Uijl, A. 131 (II).
- Vaartwijk 377 (IV).
 Vader, J. W. 268 (I).
 Vader, W. L. 69 (I).
 't Vael 37 (I).
 Vager, Christiaan de 46 (I).
 val(len): dijk-, oever-, en plaatvallen 10 e.v. t/m 261 (I), 49 e.v. t/m 279 (II), 78 e.v. tm 289 (III), 127 e.v. t/m 311 (IV).
 Val, De (O. Z. VI.) 169, 232, 253, 254, 389 (IV).
 Val, De (Sch. D.) 280 (I), 156, 365, 380, 387 (II).
 Valckenesse 211 (III).
 Valckestein, Arent van 342 (III).
 Valeiskreek 358 (IV).
 Valk, J. H. 292 (I).
 Valkenisse (Walch.) 24, 29, 62, 235, 253, 367 (III).
 Valkenisse (Z. Bev.) 167, 212, 311, 315, 336 (III).
 Valkenispolder 76, 166, 167, 218, 314, 336 (III).
 Valkreek zie Faal, kleine.
 Van Alsteinpolder 81, 152, 248, 268, 341, 453, 502 (IV).
 Van Citterspolder 47, 76, 146, 249 (III).
 Van den Doelpolder 15, 47 (IV).
 Van der Bekepolder 79, 115 (IV).
 Van der Duijn(s)polder 173, 174, 390 (III).
 Van der Lingenspolder 79, 104 (IV).
 Van Dunnepolder 79, 124, 183 (IV).
 Van Haaftepolder 48, 138, 170, 293, 298, 299, 302, 359 (II).
 Van Lijndepolder 81, 155, 450 (IV).
 Van Remoorterepolder 81, 180 (IV).
 Van Wuijckhuisepolder 81, 184, 448 (IV).
- Varempé 387 (IV).
 Varempepolder 81, 162, 163 (IV).
 Veen, Joh. v. 23, 25 (IV).
 Veen, M. van 196 (II).
 Veer, het 389 (IV).
 Veere 23 e.v. t/m 299 (I), 13, 35, 77, 403 (II), 11 e.v. t/m 431 (III).
 Veerhoekpolder 43, 79, 105, 334, 440, 441 (IV).
 Veermansplaat 17, 344 (II).
 Veerse(gat)dam 192 e.v. t/m 299 (I), 13, 274, 396 (II), 26, 30, 32, 37, 38, 240, 257, 281, 354, 385, 433 (III), 323 (IV).
 Veerse Gat 81 e.v. t/m 299 (I), 194, 379, 400, 403 (II), 19 e.v. t/m 433 (III), 214 (IV).
 Veerse Meer 212, 260, 299 (I), 300 (II), 32, 37, 38, 41, 46, 55, 67, 74, 78, 80, 124, 244, 251, 298, 300, 386, 388, 433 (III), 319 (IV).
 Velde, D. van de 385 (II).
 Veldzicht 364 (IV).
 Velters, François 108 (IV).
 Verbrande Manpolder 47, 89, 98, 182, 187, 191 (II).
 Verbrugge, M. J. 372 (IV).
 Verburg, Dingenus Franse 69 (I).
 Verburgh, A. 45, 46, 48 (I).
 Verburgh, A. 298 (II).
 Vercauteren, P. V. M. 152, 384 (IV).
 't Vercken, Heyndrick Corneliszone 16 (I).
 Verderpolder zie Snooidijkpolder.
 Verdoorn, L. A. 307 (II).
 Verdrongen Zwarte polder 23 (IV).
 Verdrongenpolder 81, 165, 181 (IV).
 Vere Diep 60 (I), 37, 40, 341, 350 (III).
 Vergaert, A. 182 (IV).
 Vergaertpolder 81, 182 (IV).
 Verheij, J. H. 234 (III).
 Verheije van Citters 11, 96 (II).
 Verheye van Citters, Jacob 150 (II).
 verhoefslaging 12 (I).
 Verhoeven, A. G. 74, 75 (I), 102 (III), 187 (IV).
 Verkensputten 158, 159, 163 (IV).
 Verklikker, de 16 (II).
 Verklikkerduinen 64 (II).
 Verlare, E. 85 (III).
 Verloren Kostpolder 75, 148, 177 (III).
 Vermuijden, Barthol 312 (II).
 Vermuijden, Cornelis 312 (II).
 Vermuijden, Johan 311 (II).
 Verplanke, Frans 85 (IV).
 Versche polder 79, 95, 194 (IV).
 Versche Vaart zie Zoete Vaart.
 Verschoor van Nisse, Jan Hendrik 128, 129 (III).
 Verschuere, J. 80 (III).
 Versluijs, C. J. 166 (III).
 Verster, A. H. 382 (II).

- Vessem, C. M. van 370 (II).
 Veth van de Perre, Martinus Johan 332 (III).
 Vianen 85, 173, 174, 180, 181, 266, 285, 340, 345, 347, 364, 374, 375 (II).
 Vier Bannen van Duivelandpolder 31 e.v. t/m 363 (II), 160 (IV).
 Vierhonderdpolder 79, 89, 193 (IV).
 Vierhonderdpolder (Beoost. Terhofstede) 79, 96, 193 (IV).
 Vierling(h), A. 16, 17, 22, 155, 156 (I), 102 (II), 206 (III).
 Vierwegen 397 (III).
 vingerling 58, 63 (I), 136, 176, 177, 178, 179, 181, 292 (II), 246 (IV).
 Vingerling 385 (IV).
 Vinkenissegat 168 (III).
 Vinninge 153 (III).
 Vinningsche Ham zie Biezelingsche Ham.
 Visartpolder 81, 180, 182 (IV).
 Visscherkaart 55, 56, 59, 60, 93, 94, 107, 111, 242 (I), 58, 212, 255 (II), 388 (III).
 Visscherspolder 81, 172, 280 (IV).
 Visser, J. 246 (II).
 Visser, M. F. 282, 298 (II).
 Visser, P. J. 156 (I).
 visstal 122 (I).
 Vitrite Works, The 338 (III).
 Vitshoekpolder 81, 138, 140, 195 (IV).
 Vlaamsche Banken 24, 27 (IV).
 Vlaamsche Vlakte 25, 29 (III).
 Vlaamsche kreek zie Zandbergsche kreek.
 Vlaanderen 19, 153, 249 (I), 231 (II), 402 (III), 11 e.v. t/m 475 (IV).
 Vlaanderen, Balduinus van 128 (IV).
 Vlaanderen, Johanna van 337 (III), 153, 257, 360 (IV).
 Vlaanderen, Margaretha van 54, 138, 350, 380 (IV).
 Vlaanderen, Philips van 128, 364, 380 (IV).
 Vlaanderenpolder 75, 118, 120, 177 (III).
 't Vlaandertje 349 (III).
 Vlakte 315, 347, 407, 422, 423 (III).
 Vlam, A. W. 77, 211, 212 (II), 58, 73, 79, 80, 81, 132, 140, 263 (III).
 Vlaming(s)polder 29, 79, 100 (IV).
 Vlamingshoek 132 (II).
 Vleye, De 259 (I), 215 (II).
 vliedberg zie vluchtheuvel.
 Vlieguipolder 75, 154, 177 (III).
 Vliegveld Haamstede 341, 342 (II).
 Vliegveld Midden-Zeeland 424 (III).
 Vliete 12, 41, 43, 60, 84, 86, 94, 118, 153, 211, 242, 249, 252, 253 (I).
 Vlietepolder 48 e.v. t/m 300 (I), 226, 402 (II), 308 (IV).
 Vlissingen 30, 114, 168, 169, 206, 229, 278, 298 (I), 13, 138, 168, 169, 225, 238, 342, 379, 382, 403 (II), 11 e.v. t/m 431 (III), 15 e.v. t/m 509 (IV).
 Vloer 258 (IV).
 Vlooswijk, Bartholt van 172, 173, 174 (IV).
 Vlooswijkpolder 81, 172, 175 (IV).
 Vlije 17 (II).
 Völckerdorp 349 (III).
 Völcker van Soelen en Alderhagen, H. G. J. 173 (III).
 Völckerpolder 76, 174, 178, 180, 218, 251, 390 (III), 183 (IV).
 Vogel, Johan Lodewijk 153 (III).
 Vogel, P. B. 325 (II).
 Vogelaarplaat 172 (II).
 Vogelfort 388 (IV).
 Vogelkreek 128, 141, 326, 340 (IV).
 Vogelhol 57, 79 (II).
 Vogelpolder 141 (IV).
 Vogelsangpolder (Th.) 48, 136, 140, 198 (II).
 Vogelsangpolder (Z. Bev.) 48, 151 (III).
 Vogelschor 167, 177 (IV).
 Vogelwaarde 23, 63, 64, 66, 207, 386, 387, 388 (IV).
 Voiepolder 79, 108, 194 (IV).
 volgerlanden 243 (I).
 Volkerak 352 (II).
 Vondelingenplaat 344 (II).
 Voogd, J. de 135 (II).
 Voorhoute, Hector van 123 (III).
 Voorn, Hugo van 113, 309 (II).
 Voorne-Putten 300 (I), 88, 94, 95, 211, 391 (II), 306 (III).
 Voors, S. H. J. 341 (II).
 Vos tot Nederveen Cappel, C. L. de 219 (II).
 Vosvliet 136, 137 (II).
 Voxdal 142 (II).
 Vredenburg, Ewoud Baron van 360 (II).
 Vredenburg, J. van 340, 385 (II).
 Vriesendorp, J. 306 (II).
 Vrieze, Claes de 119 (II).
 Vrieze, Nicolaas de 154 (III).
 Vriezendijkse moeren 135 (II).
 vroom (vronen) 95, 287 (II), 367, 368 (III).
 Vrouw Belyapolder 48, 108, 117, 139, 198, 293 (II).
 Vrouwenpolder (gem.) 183, 278, 293, 297, 298, 299 (I), 11 e.v. t/m 263 (III).
 Vrouwenpolder 74, 79, 112, 331, 344, 356, 368, 398 (III).
 Vrouwepolder 152 (III).
 Vrijberghe 32, 137, 138, 139, 140, 297, 364 (II).
 Vryberge, Levinus van 94 (I).
 Vrije van Brugge, het 191, 257 (IV).
 Vrijepolder (noord. dl.) 79, 106, 115, 194, 371 (IV).

- Vrijepolder (zuid. dl.) 79, 115, 194, 371 (IV).
- Vuilbaard 45, 241 (I).
- Vuilpan 358 (IV).
- Vulder van Noorden, C. J. de 385 (II).
- vuurtoren 13, 14, 16, 62, 211, 212, 290, 329, 343 (II), 25, 26, 56, 373 (III).
- Vijfambachten zie Noordwatering.
- Vijfhonderd in beoosten Eedepolder 79, 106, 194, 353 (IV).
- Vijftienhonderd gemetenpolder 48, 108, 116, 117, 118, 119, 139, 140, 197, 198, 201, 234, 292, 293, 297, 319 (II).
- Vijgeter 24, 264, 271 (III).
- Vysseplaat 41, 42, 44, 48, 244 (I).
- Waaienburgerpolder 74, 93, 94, 209, 413 (III).
- Waal, E. G. M. de 235 (IV).
- Waarde 35 (II), 55 e.v. t/m 476 (III).
- Waardepolder 43, 65, 76, 158, 160, 167, 177, 178, 218, 222, 223, 251, 275 (III).
- Waddenzee 335, 336 (II), 355 (III).
- Waddinszone, Lieven 123 (II).
- Waele, P. de 135 (IV).
- Waerde, Jan van 158 (III).
- Waes, G. H. E. M. van 388 (IV).
- Waesberghepolder 86 (IV).
- Wafeldorp 370 (IV).
- Waghto, T. A. 385 (II).
- Walcheren 15 e.v. t/m 299 (I), 174, 194, 211, 300, 363, 373, 378 (II), 11 e.v. t/m 433 (III), 27, 29, 67, 201, 211, 214, 293, 301, 319, 396, 400, 430 (IV).
- Walcherenpolder 49, 112 (II), 114 (III), 160 (IV).
- Walcherse Zweefvliegclub 424 (III).
- Waldamme 240 (III).
- Walenhoek 388 (IV).
- Walle, Jan van der 173 (IV).
- Walraven, A. 88, 94 (III).
- Walsoorden 189 (I), 50, 406, 407, 408, 409, 410, 422 (III), 21 e.v. t/m 501 (IV).
- wandelpier 340, 341 (III).
- Wante, J. 30 (I).
- Wanteskuip (of Wantjeskuip) 12, 30, 118, 170 (I).
- wantij 295 (I), 88, 213, 221, 302 (II), 240, 336 (III), 43, 121, 440 (IV).
- Warnkönig 376 (IV).
- Wassenaar 69 (II).
- WAT stenen 82, 198 (I), 19 (II), 56 (III), 62 (IV).
- Waterdunen 257 (IV).
- Waterhuis 388 (IV).
- watering(en) 176 (III), 190, 191, 261 (IV).
- wateringgraaf(-graven) 111, 176, (III).
- Waterlanden 114, 115 (IV).
- Waterlandkerkje 16, 19, 43, 63, 66, 371, 372, 420 (IV).
- Waterleiding Mij. Midden Zeeland N.V. (W.M.Z.) 114 (I), 24, 367, 368, 369 (III), 429 (IV).
- Waterleiding Mij. Noord West Brabant N.V. 340 (II), 430 (IV).
- Waterleiding Mij. Schouwen-Duiveland N.V. 339, 369 (II).
- Waterleiding Mij. Tholen N.V. 340, 369 (II).
- Waterleiding Mij. Zeeuwisch-Vlaanderen N.V. 425, 426, 429 (IV).
- Waterleiding Mij. Zuid-Beveland N.V. 367, 368, 369 (III).
- Waterlooswerve 15 (I), 321 (III).
- watermolen(s) 275, 279, 282, 287, 291, 292, 293, 294, 297, 312, 327 (II), 167, 301, 307 (III).
- Water Mij. Zeeland N.V. 429, 430 (IV).
- Watervliet 377, 470 (IV).
- Watervliet, C. G. B. van 147 (III).
- Watervliet, Frederik van 124 (III).
- Watervlietpolder 138, 139, 151, 212 (III).
- waterwingebied 29 (III).
- weel zie wiel.
- Weele 41, 43, 60, 84, 86, 153, 252, 253 (I).
- Weele, Iz. P. van der 119 (I).
- Weele, P. G. van der 284 (I).
- Weelden 142 (II).
- Weerts, P. 233 (II).
- Weerts, J. C. A. 150 (II).
- weervisserij 55, 114 (III).
- Wegschap Hulst-De Paal 461, 462 (IV).
- Wegschap Walcheren 392, 394 (III).
- wekkens 361, 362 (II).
- Wekken Czn., H. van der 329 (II).
- Weldamme 315 (II).
- Wellant 178 (II).
- Welsing(e)n 11 e.v. t/m 431 (III).
- Welsingepolder 74, 78, 112, 209 (III).
- Wemeldinge 378, 381 (II), 43 e.v. t/m 428 (III), 402 (IV).
- Werckendet, Cornelis Lievensz. 94, 95 (II).
- Werckendet, Lieven 38 (I).
- Werckendet, Marinus 38, 41, 95 (I).
- Werendijke 235 (III).
- Werkendam 59 (I).
- Werve, Heijnrich van der 22 (I).
- Wesseling, J. 372, 375, 376 (IV).
- West Hinkelingepolder (of Oud Krabbendijkepolder) 160 (III).
- West Indische Compagnie 338 (III).
- West Kraaijertpolder 76, 142, 347, 348 (III).
- West Orizand 38, 252, 253, 259 (I).
- West Repartnol 57, 77, 244, 250, 255, 263, 401 (II).
- West Souburg zie Oost- en West Souburg.
- West Vrijberghepolder 48, 137, 140, 198 (II).

- West Zeeuwsch-Vlaanderen 102, 122 (I), 153 (II), 11 e.v. t/m 499 (IV).
 Westbout 59 (II).
 Westdorpe 22 e.v. t/m 496 (IV).
 Westdorpepolder 160 (IV).
 Westeinde, J. van 't 100 (III).
 Westenschouwen 38, 60 (I), 13 e.v. t/m 402 (II), 385 (III), 264 (IV).
 Westenschouwensche inlaag 59 (II).
 Wester-Striepe 152 (III).
 Wester-Vierendeel 26, 30 (II).
 Westerderdendeel 12, 13, 14, 16, 17 (I).
 Westeren Banpolder 26 e.v. t/m 343 (II).
 Westerguitepolder 75, 118, 120, 177 (III).
 Westerhof, J. J. 211 (I).
 Wester(koopmanshaven)hoofd 246, 270, 277, 278, 279 (III).
 Westerlandpolder 76, 127, 128, 129, 212, 308, 311, 336 (III).
 Westerlichttoren 13, 16, 66, 70, 248 (II), 25 (III).
 Westerschelde 150, 206, 300 (I), 378, 391, 392, 404 (II), 19 e.v. t/m 428 (III), 11 e.v. t/m 509 (IV).
 Westerschouwen 35, 38, 75, 336, 354 (II), 48, 419 (IV).
 Westhoek 38, 75, 283, 284 (II).
 Westkapelle 46, 298 (I), 14, 403 (II), 15 e.v. t/m 424 (III).
 Westkappelse zeedijk 15 e.v. t/m 394 (III).
 Westkerk 137, 336 (III).
 Westkerke (Th.) 31, 108, 112, 197, 291, 304, 315, 317, 322 (II).
 Westkerke (Z. Bev.) 121, 127, 129, 130, 325, 336 (III).
 Westkerkepolder 76, 129, 213, 308 (III).
 Westpolder (N. Bev.) 56 e.v. t/m 250 (I).
 Westpolder (O. Z. Vl.) 142 (IV).
 Westveerpolder 76, 160, 177, 183, 184, 197, 212, 218, 290, 374 (III).
 Westvogelpolder 81, 142, 195, 276, 387 (IV).
 Westwatering (Walch.) 46, 15 (I), 57, 58, 207, 235, 271, 275, 279, 299, 394 (III).
 Westwatering (Z. Bev.) zie Breede Watering bewesten Yerseke.
 Wevelswaale 190, 244 (IV).
 Weijde, A. v. d. 362 (II).
 Wichfliet 14, 241 (I).
 Wiebes, A. 270 (III).
 wiel (of weel) 25 (I), 23, 26, 83, 85, 90, 113, 114, 133, 135, 178, 197, 324 (II), 118, 153, 154, 156, 215, 216 (II), 142, 232, 253, 254 (IV).
 Wielingen 40 (III), 27 e.v. t/m 479 (IV).
 Wilde, J. H. Ph. de 372 (IV).
 Wilde, Willem de 114 (IV).
 Wildelandenpolder 81, 156, 157, 195 (IV).
 Wilhelm II 21 (III).
 Wilhelmina, Koningin 21, 340, 379, 405 (III), 249, 358, 474, 494 (IV).
 Wilhelminadorp 135, 306, 353 (III).
 Wilhelminapolder (Walch.) 74, 92, 95, 97, 98, 216 (III).
 Wilhelminapolder (W. Z. Vl.) 79, 122 (IV).
 Wilhelminapolder (of Lodewijkspolder Z. Bev.) 69, 94, 147, 266, 279 (I), 76 e.v. t/m 414 (III).
 Wilhelmus, Wilhelmus 91 (III).
 Wilhelmuspolder 81, 138, 196, 246, 248 (IV).
 Willaart, Bartholomeus 125 (IV).
 Willem I, graaf 337 (III).
 Willem II, graaf 321, 338, 402 (III).
 Willem III, graaf 117, 318 (II), 131, 324, 377 (III).
 Willem IV, graaf 318, 352 (II), 131 (III).
 Willem V, graaf 110 (III).
 Willem VI, graaf 135 (II), 110, 344 (III).
 Willem I, Prins van Oranje 26, 275 (I), 318 (II), 166, 323, 338, 340, 343, 375, 386 (III), 210, 265, 315, 375, 491 (IV).
 Willem II, Prins van Oranje 106, 370 (IV).
 Willem III, Prins van Oranje 50, 60, 64 (I), 378 (II), 210 (IV).
 Willem (IV), Prins van Oranje 63 (I), 157 (III).
 Willem V, Prins van Oranje 66 (I), 116 (II), 95 (III).
 Willem I, Koning 14, 39, 280 (II), 135, 343, 360, 384, 426 (III), 14, 86, 211 (IV).
 Willem II, Koning 45, 415 (III), 211 (IV).
 Willem III, Koning 150 (II), 21, 102, 361, 379 (III), 89 (IV).
 Willem Frederik Hendrik, Prins der Nederlanden 415, 416 (III).
 Willem Adriaanpolder (of Nieuwe polder) 57 e.v. t/m 271 (I).
 Willem-Annepolder 46, 76, 157, 178, 183, 184, 195, 198, 203, 275, 289, 298, 389 (III).
 Willem III polder 410 (III), 81, 155, 345 (IV).
 Willem Gijsenpolder zie Geestpolder.
 Willem Hendrikspolder 81, 143, 146, 195, 384, 453 (IV).
 Willem Leopoldpolder 16, 51, 79, 86, 89, 95, 198, 250, 274, 278, 438 (IV).
 Willempolder (N. Bev.) 102 e.v. t/m 263 (I), 226 (II).

- Willempolder (St. Ph.) 126 (I), 47, 151, 153, 173, 207, 208, 228, 243, 270, 376 (II).
 Willemsdorp 370 (IV).
 Willemse, Jacob 77 (II).
 Willemskerke 173, 244, 372 (IV).
 Willemskerkepolder 81, 172, 175, 194 (IV).
 Willemstad 96 (I).
 Willemsz., C. 353 (II).
 Willemsz., Mathijs 374 (II).
 Willibrord 24 (III).
 Willibrordusput 24 (III).
 Willoutspolder 76, 156, 177 (III).
 Wiltschut, P. 43, 265, 273, 328, 443 (IV).
 Winkelée 133, 134 (II).
 Winkelman, H. P. 338 (III).
 Wisse, Abraham 152 (II).
 Wissekerke 62, 131, 132, 347, 348 (III).
 Wissekerke, Gillis van 135 (II).
 Wissenkerke 12 e.v. t/m 281 (I).
 Wissenkerke, Antonis van 91 (I).
 Wissenkerke, Gillis van 43, 91 (I).
 Wissenkerke Jan van 91 (I).
 Wissenkerke, Jeronimus van 91 (I).
 Wissenkerkepolder 15 e.v. t/m 245 (I).
 Witt Hamer, C. de 136 (III).
 Witte, Anna Jacoba de 150 (II).
 Witte Tonnen Vlije 17 (II).
 Witte van Citters, L. de 323 (III).
 Woelderren, C. A. van 423 (III).
 Woelderren, C. L. van 331, 416 (III).
 Woensdrecht 290 (II), 174, 175, 306, 350, 388, 390, 396 (III).
 Woittiez, W. 289 (IV).
 Wolfaartsdijk (eiland en gemeente) 57 e.v. t/m 299 (I), 174, 378, 379, 380 (II), 38 e.v. t/m 422 (III).
 Wolfaartsdijkse Gat 134 (III).
 Wolfersdorp 137, 336 (III).
 Wolfert, H. P. 202 (IV).
 Wolleplaat 56 (I).
 Wolphertspolder 138, 139, 388 (III), 125 (IV).
 Wouterij 386 (IV).
 Wolgaert, Zacharias 101 (I).
 Wolpen 243, 244, 257, 258, 261 (IV).
 Wolpenburg 96 (III).
 Wulpentalpolder 45, 112, 197, 198 (II).
 Wulpenhoek 385 (IV).
 Wulpenpolder 59, 98, 258, 261, 294 (IV).
 Wuyckhuise, I. L. van 183 (IV).
 Wyckerheld Bisdom, D. R. 271 (I).
 Wijdaars 100, 229, 231, 232 (II).
 Wydoot, Anthonius 315 (IV).
 Wijk, van 107 (I).
 Wijngaarden, Hendrik van 41, 43 (I).
 Wijtema, H. J. 202 (II).
 Wijtvljet 13, 14, 15, 48, 67, 131, 241 (I).
 Yerseke 156 (I), 35, 268, 379 (II), 43 e.v. t/m 423 (III), 322, 410, 416 (IV).
 Yersekeé 157 (III).
 Yerskendam 266 (I), 364, 373, 374 (II), 116, 248, 307, 312, 348, 395, 412 (III), 433 (IV).
 IJsselmeer 103 (I), 344 (III).
 Ijskelder 57 (IV).
 Ijsselmonde 300 (I), 391 (II).
 Ijsselstein, Jan van 64, 187 (I).
 Ijsselstein, N. van 214 (II).
 Ijsselstein, Ghijsbrecht van 93 (II).
 Ijsselsteijn, Jan van 90, 96 (II).
 Yve 137, 148, 150, 152, 153, 240 (III).
 Ijzendijke 16 e.v. t/m 472 (IV).
 Ijzendijkse Gat zie Jonkvrouwengat.
 zaagmolen(s) 326, 327 (II), 94, 96, 355, 358, 359, 414 (III).
 Zaagmolenpolder 74, 94, 359 (III).
 Zaamslag 409 (III), 63 e.v. t/m 472 (IV).
 Zaamslagpolder 409 (III), 81, 165, 175, 230, 389 (IV).
 Zachariaspolder (1e dl.) 79, 121, 122, 253, 276, 442 (IV).
 Zachariaspolder (2e dl.) 79, 121, 122, 253 (IV).
 Zachariaspolder (3e dl.) 79, 121, 122 (IV).
 Zak van Zuid-Beveland 101 (I), 45, 46, 214, 240, 248, 421 (III).
 Zakpolder (n.o. van Ovezande) 75, 155, 177 (III).
 Zakpolder (z.w. van Ovezande) 75, 150, 176, 177 (III).
 't Zand 386 (IV).
 Zandberg 384, 399 (IV).
 Zandbergsche Kreek (of Vlaamsche Kreek 144, 146 (IV).
 Zande, H. C. v. d. 108 (II).
 Zanddijk 60, 329 (III).
 Zandkreek (of Zuidvliet) 63 e.v. t/m 299 (I), 379, 386 (II), 38 e.v. t/m 315 (III).
 Zandkreekdam 120, 196, 236, 279, 280, 292, 293, 295, 296, 298 (I), 396, 397 (II), 38, 55, 240, 282, 412 (III).
 Zandpolder (O. Z. Vl.) 81, 128, 137, 248, 249, 385 (IV).
 Zandpolder (W. Z. Vl.) 79, 95 (IV).
 Zandvliet 418 (IV).
 Zandvoort (Walch.) 60 (III).
 Zanddijkpolder zie Oosternieuwlandpolder.
 Zeedorp 210, 234, 388 (IV).
 Zeehondenplaat 12, 14 (II).
 zeekraal 51, 125 (IV).
 Zeeland beoosten Schelde 36, 49, 114, 142, 241, 300 (I), 12 (II), 210 (III).
 Zeeland bewesten Schelde 36, 49, 114, 142, 241, 300 (I), 12 (II), 206, 210, 211 (III).

Zeelandbrug (vroeger Oosterscheldebrug) 57, 404, 412 (III), 505 (IV).
 Zeeuwisch-Vlaanderen 24, 114, 235 (I), 225 (II), 73, 212, 365, 370, 432 (III), dl. IV.
 Zeeuwisch-Vlaamsche Gasmaatschappij N.V. 416 (IV).
 Zeeuwisch-Vlaamsche Tramweg Maatschappij (Z.V.T.M.) 472, 473, 474, 475 (IV).
 Zeeuwsche Gasmaatschappij N.V. (ZEGAM) 337 (II), 365, 366 (III), 417, 419 (IV).
 Zeeuwsche Spoorboot Maatschappij 265 (I).
 Zeeuwse Meer 126, 212 (I), 404 (II).
 Zeeuwse Vereniging voor Luchtvaart 423 (III).
 Zegerscapelle, Mercelis van 22 (I).
 Zelkempolder 47, 98, 191, 194, 244 (II), 402 (IV).
 Zellingepolder 150 (III).
 zelnering 19, 236 (II), 401, 402 (IV).
 Zelnisepolder zie Oude Kraaijerpolder.
 Zelzate 161, 164, 468, 469, 472, 496, 497 (IV).
 Zeven Trinite's polder 81, 172 (IV).
 Zevengebergte 191, 195, 235 (I).
 Zeventig Roeden 24 (III).
 Zierikzee 26 e.v. t/m 291 (I), 13 e.v. t/m 395 (II), 101, 210, 242, 324, 412, 423 (III), 402, 470, 490 (IV).
 Zilveren Schor, Het 69, 93 (III).
 Zimmermanpolder 47 e.v. t/m 389 (III).
 Zip, J. A. 420 (III).
 zodenvonder(s) 21 (I).
 Zoete(n) Haard 16, 255, 343 (II).
 Zoete Vaart (of Versche Vaart) 51, 489 (IV).
 zoetelaars(tenten) 256 (I), 142, 145 (III).
 Zoetersbout 101 (II).
 Zoetwaterpolder zie Oude Havenpolder.
 Zonnemaire 122 (I), 36 e.v. t/m 393 (II).
 Zonnemairepolder 47, 88, 95, 96, 187, 191, 213, 220, 244, 285, 286, 360, 369 (II).
 Zoute(n) Haard 255, 256, 343 (II).
 Zoute Vaart 51 (IV).
 Zoutelande 15, 24, 25, 37, 60, 62, 77, 235, 239, 261, 264, 298, 302, 344, 356, 421 (III).
 Zoute polder (O. Z. VI.) 81, 135, 195 (IV).
 Zoute polder (of Heer Hugopolder Th.) 48, 108, 113, 198, 201 (II).
 Zoute polder (W. Z. VI.) zie Stoute polder.
 Zoutepannepolder 79, 88, 198 (IV).
 zouterik zie palingbrood.
 zoutkeet (keten) 342 (III), 380 (IV).
 Zoutman, Johan Arnold 21 (III).
 Zuid-Beveland (of Zuid-Bivelant) 9 e.v. t/m 299 (I), 17 e.v. t/m 381 (II), 11 e.v. t/m 422 (III), 44 e.v. t/m 434 (IV).
 Zuid Daniëls polder 75, 118, 177 (III).
 Zuid Everingegeul 239 (IV).
 Zuid-Holland 17, 32 (II), 216, 239 (III).
 Zuid Kraaijerpolder 76, 102, 109, 145, 146, 188, 227, 275, 373, 392 (III).
 Zuidambacht 14, 17 (I).
 Zuiddout 59, 155, 160, 161, 265, 266 (II).
 Zuiddiep 117, 121 (IV).
 Zuiddorpe 46 e.v. t/m 499 (IV).
 Zuiddorpepolder (noord. dl.) 81, 162, 388 (IV).
 Zuiddorpepolder (of Zijpepolder zuid. dl.) 81, 162, 163, 388 (IV).
 Zuider Hoogland 148 (III).
 Zuider-Vierendeel 26, 30 (II).
 Zuidergat 50 (III), 238 (IV).
 Zuiderhoofd 24 (III).
 Zuiderlandpolder (Z. Bev. Heinkenszand) 75, 118, 156, 177 (III).
 Zuiderlandpolder (Z. Bev. Wolfartsdijk) 75, 123, 124, 177, 218, 221 (III).
 Zuidernieuwlandpolder (Brouwershaven) 47, 81, 191, 285 (II).
 Zuidernieuwlandpolder (Zierikzee) 47, 55, 105, 175, 191, 192 (II).
 Zuiderzee 155, 298 (I), 254 (II), 183, 410 (IV).
 Zuiderzeewerken 195 (I), 392 (II).
 Zuidgors 47, 48 (III).
 Zuidhoek, district 55 e.v. t/m 393 (II).
 Zuidhollandse eilanden 19 (I), 49 (II).
 Zuidkerke 174, 315 (II).
 Zuidkerkepolder 79, 108, 194 (IV).
 Zuidland 26, 30, 50 (II).
 Zuidlandpolder zie Zuidpolder.
 Zuidoosthoekpolder 79, 108, 194 (IV).
 Zuidpolder (of Zuidlandpolder) 81, 172, 195 (IV).
 Zuidpolder van Baarland 75, 151, 153, 176, 218, 221, 288 (III).
 Zuidvliet (of Zandkreek) 63, 85, 87, 93, 228, 241, 242, 246, 289, 290 (I), 38, 40, 55, 98, 123, 129, 206, 325 (III).
 Zuidvlietpolder 76, 130, 218, 221, 251 (III).
 Zuidwating 11 e.v. t/m 326 (III).
 Zuidwelle 28, 30, 303 (II).
 Zuidwestenrijkpolder zie Oud Vogel-schorpolder.
 Zuidwesthoekpolder 79, 108, 194 (IV).
 Zuidzakpolder 75, 120, 177 (III).
 Zuidzande 63 e.v. t/m 480 (IV).
 Zuidzandepolder 79, 95, 96, 193, 372 (IV).
 Zuurdeeg, J. 397 (III), 506 (IV).
 Zuydweg, C. P. 92 (I).
 Zwake 37 e.v. t/m 413 (III).
 Zwanenburg 24, 271 (III).

Zwarte Gat (of Coxysche Gat) 20, 43,
59, 95, 98, 99, 103, 105, 114, 117, 118,
216, 267, 274, 275, 276, 327, 370, 439,
488 (IV).
Zwartegatsche Kreek 326 (IV).
Zwartenhoek 159, 160, 280, 388 (IV).
Zwartenhoekse Kreek 177, 178 (IV).
Zwartepolder 52, 79, 99, 195, 209, 261,
262, 288, 293, 327, 341, 342, 346, 353
(IV).
Zwin 142 (II), 375 (III), 15 e.v. t/m 490
(IV).
Zwinpolder 51, 79, 87, 274, 328, 339
(IV).

Zwolsman, R. 340 (III).
Zijpe 56, 189, 286 (I), 17 e.v. t/m 396
(II), 242 (III), 305 (IV).
Zijpepolder zie Zuiddorpepolder (zuid.
dl.).
Zijpeveer 101, 211, 363, 364, 375 (II),
486 (IV).
Zijpsche bout 101 (II).

A. van Wilgenburg-de Bruin

* *
*